Драган Гргић
КОРАНА КО РАНА
Трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну
1941 - 1945

Драган Гргић

КОРАНА КО РАНА

Трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну 1941 - 1945

~~1961~~
2023

ФОНДАЦИЈА
ЗАБОРАВЉЕНИ КОРИЈЕНИ

Приређено с благословом
преосвећеног епископа бихаћко-петровачког и рмањског
господина Сергија

Драган Гргић
КОРАНА КО РАНА

Треће издање

Приређивач
Драган Радовић

Рецензент
Жељко Вујадиновић

Лектор и коректор
Анђела Вуковић

Дизајн корица
Срђан Салат

Техничка припрема
Драган Радовић

Издавач

Фондација „Заборављени коријени“

Хиландарска 7, 71123 Источно Сарајево
zaboravljenikorijeni.org

Штампа
„Еурографика“ д.о.о, Зворник

Тираж
2000

ДРАГАН ГРГИЋ

КОРАНА КО РАНА

ТРАГЕДИЈА СРБА У БИХАЋКОМ КРАЈУ
И ЈУЖНОМ КОРДУНУ
1941–1945

ИСТОЧНО САРАЈЕВО
2024

САДРЖАЈ

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Драган Гргић рођен је 1917. године у Марин Мосту, засеоку села Мутник у општини Цазин. Четворогодишње школовање завршио је у Тржачким Раштелима. Војни рок у југословенској војсци служио је у авијацији, гдје се специјализовао за авиомеханичара. Други свјетски рат затекао га је у његовом селу. У устанак 1941. године ступио је као већ обучен војник и зрео човјек. Увидјевши велику трагедију, Драган је међу првима тражио начине како организовати и спасити свој народ од усташких покоља, не само у Марин Мосту већ и на ширем простору бихаћког краја и јужног Кордуна.

За почетак рата сазнао је од оца, а вијест да је рат завршен чуо је од свог војника Гобе, којег су саборци тако звали због болести кичме. Аутор је у рату изгубио породицу – брат Радоња је погинуо као борац НОР-а, оца Мила су заклале усташе, мајка Милија је умрла од тифуса, село и кућа су запаљени, а он је постао ратни војни инвалид. Није био члан КПЈ, није стекао чин официра и, умјесто да се весели завршетку рата, опет је био пред истим питањем као 1941 – куда и како даље? Ипак је у општој пуцњави, којом је означен крај Другог свјетског рата, испуцао цио оквир метака из свог ратног трофејног пиштоља и тако се придружио весељу његових бораца и пуцњави која се проламала долином Уне код Босанског Новог.

Након рата и демобилизације враћа се у разрушено и пусто родно село. Недуго затим, са групом комшија, одлази у Бачку Паланку, гдје наставља борбу за голи живот. Иако је био организатор устанка, ратни војни инвалид и носилац „Партизанске споменице 1941“ дуго је живио као подстанар. Драган и његова супруга Бојана касније су купили кућу у Врднику у којој су живјели до краја живота. Као ратни војни инвалид наставио је да ради у служби државне безбједности.

Сјећања на рат и страдање српског народа у родном крају биљежио је све до 1961. године. Одлазио је у села свог дјетињства, сусретао се са преживјелима, фотографисао и прикупљао материјале за свој роман – прву књигу о страдању Срба у бихаћком крају. Када је крајем педесетих завршио писање, сматрао је да га, ради објављивања, треба понудити Музеју Првог засједања АВНОЈ-а у Бихаћу. Ова установа умјесто да штампа роман, поднијела је кривичну пријаву против њега, оцјенивши чињенице као нарушавање братства и јединства и ширење мржње на националној основи.

Сматрао је да су чиновници преузели многе податке за потребе Музеја док су у исто вријеме судски органи забранили штампу. Мислио је да је у Србији политичка атмосфера повољнија, али је и ту наишао на отпор и књига никада није штампана. Чак није наишао ни на разумијевање сабораца када је требало расправљати о тексту.

Постојала је могућност да сви његови материјали буду заплијењени и уништени. По сјећању Боривоја Божића, Драган је једне ноћи 1984. године оригинал рукописа донио и предао свом ратном другу првоборцу Николи Божићу Плашчанину. Том приликом, како наводи Боривоје који је тада радио као професор у Средњој школи у Инђији, Драган је рекао: „Никола, послије свега што сам доживио, за вријеме мога и твога живота овај роман неће бити објављен. Ја те молим да га сачуваш, можда ће доћи вријеме једног дана да га неко објави."

У таквим околностима и неријешеним сукобима, умро је од инфаркта срца у Петроварадинској болници 1985. године. Драган Гргић није имао директних потомака, а бригу о његовој супрузи Бојани преузеле су комшије, под условима који предвиђају „уговори о доживотном издржавању". До краја живота била је оптерећена прогонима државе због мужевљевог романа и у тим страховима је умрла 2007. године. Сахрањена је поред свог супруга Драгана.

Гргићева супруга Бојана-Боја потиче из многострадалне породице Добројевић (познати и као Добровић) из села Буковица. Рођена је 1921. године као треће дијете од оца Божа и мајке Маре. Од осморо дјеце, колико је имала Божова породица, у покољу на кућном прагу заклана је мајка Мара (1898) и шесторо дјеце – Сока (1917), Даница (1925), Милева (1927), Милка (1929), Милица (1930) и Нада (1932). Бојана преживљава клање. По њеном причању, спашава је један од усташа. Наиме, када је преко ње пала убијена тетка, усташа јој је рекао да затвори очи и да се умири. Други преживјели члан породице је син Ђуро-Ђука (1919) који тог дана није био код куће. Поменути покољ десио се 22. септембра 1941. године. Отац Божо одведен је током јула 1941. године од куће и убијен је на Гаравицама. Преживјели син Ђуро-Ђука и кћерка Бојана прикључују се активно отпору усташком зулуму на самом почетку рата. Ђуро-Ђука гине као борац НОР-а у селу Ревеник код Босанског Петровца марта 1943. године. Бојана је, као и њен супруг, носилац „Партизанске споменице 1941".

ПРЕДГОВОР

Током истраживања и припреме документарног филма „Гаравице“ дошао сам до сазнања да постоји необјављени роман о трагедији Срба у бихаћком крају и дијеловима Лике и Кордуна. Са жељом да приредим и објавим ово значајно дјело, уз посредство г. Илије Шикмана, пуковника у пензији, рођеног у селу Крндија код Цазина, повјерени су ми оригинални материјали. Материјале сам преузео 1. јула 2022. године у Руми од Гргићевог сестрића г. Нећељка Миљковића (син Гргићеве родице), г. Боривоја Божића и г. Петра Тркуље, генерал-мајора у пензији рођеног у селу Црнаја код Цазина. Сами писани материјали садрже двије ћирилицом исписане свеске и препис извршен на писаћој машини.

У вријеме писања ове књиге, истина о трагедији српског народа у бихаћком крају преносила се само усменим путем. Већина познате литературе појављује се деценијама након Гргићевог романа и након његове смрти, односно послије страдања српског народа у рату од 1991. до 1995. године. Аутор није имао изворе на које би могао да се позива и користи их у свом писању, већ је скупио храброст и самостално кренуо у нову битку, битку за истину, са истим жаром како је то урадио и 1941. године када је тражио начине да спаси свој народ од истребљења. Управо у томе и јесте највећа вриједност његовог дјела, јер је писао онако како је он то доживио, без идеолошки искривљених погледа на прошлост или погледа на основу утисака и закључака других аутора.

У роману су многи догађаји описани по први пут. Због тога, као приређивач, додао сам коментаре у самом тексту исписане у угластим заградама са префиксом *ПР*. Ови кратки коментари првенствено се односе на допуне временских одредница које аутор није навео, као и на појашњења и даљи ток догађаја непознатих аутору, као нпр. судбина црквеног звона из села Рујница након Другог свјетског рата.

Аутор је израдио своју сопствену карту са означеним стратиштима и она се налази са унутрашње стране задње корице књиге. Осим тога, припремио је и 24 фотографије, али, нажалост, нису све сачуване и није познато гдје се налазе. Фотографије из материјала које сам преузео додате су као прилог на крају романа. У једном свом писму, аутор најављује штампу своје књиге са предговором који је написао књижевник Душан Баранин. Приказ тог писма се налази међу прилозима на крају књиге, али предговор који се спомиње, такође, није сачуван.

У свом дјелу, Гргић наводи изјаве првих свједока који су успјели да се спасе са масовних губилишта и та свједочења су знатно опширнија и доносе више детаља у односу на она које је записивала „Земаљска комисија за

утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача". У опису људи и догађаја, аутор није остао шкрт у похвалама, али их није штедио ни у негативним критикима, што значајно доприноси вјеродостојнијем приказу цјелокупне трагедије. Можда највеће богатство његовог животног дјела јесте опис размишљања и разговора из перспективе обичних људи затечених ратом, а та перспектива је потпуно другачија у односу на данашње погледе.

Аутор је имао жељу да се његово дјело објави и да се сазна истина о злочинима над српским народом, али тадашње власти то нису дозволиле. Један од разлога је, свакако, и негативна критика војних одлука, али и припреме за устанак описане сасвим другачије од оних како је званично приказано од стране КПЈ.

Нису познати разлози зашто Драган Гргић није наставио да описује свој живот као живот првоборца, подстанара и радника државне службе безбједности након завршетка рата. Можда зато што је ипак морао да настави рад у државној служби и живи од инвалиднине и додатака који су припадали носиоцима „Партизанске споменице 1941".

приређивач

Драган РАДОВИЋ

РЕЦЕНЗИЈА

По много чему овај рукопис јединствен је. Дијелом и због тога што је у њему приказана прича и лична судбина „обичних“ људи у ратним дешавањима 1941–1945. на простору Босанске Крајине и Кордуна. Такав човјек јунак је овог романа, учесник и свједок страхота рата, као и свих његових неправди и личних животних перипетија. Историја „одоздо“ често је највјеродостојнија. Због тога је веома важно да се та прича учини јавном, не само због уравнотеженог поимања прошлости већ и ради разумијевања садашњости. Покушај стварања уравнотежене садашњости најважнији је за народе бивше СФРЈ. За српски народ ова књига представља драгоцјен прилог у настојању да сагледа иронију историје којој је изложен у протеклом вијеку, али и да превазиђе подјелу на „патриоте и издајнике“. Наравно, ови процеси, само у обрнутом смјеру, нису заобишли ни друге народе са којима Срби имају заједничку историју. На свој начин, историја обје Југославије, посебно социјалистичке, својеврсни је историјски парадокс, који је постао толико изражен у постјугословенском периоду. Али, парадокси далеко превазилазе некадашњи југословенски простор – уткани су у цјелокупну свјетску историју.

Шест деценија је требало да протекне од писања до објављивања рукописа Драгана Гргића. Пластични описи свакодневних дешавања у ратном времену, страдања Срба од својих првих иновјерних комшија, спонтано подизање устанка, које је у каснијем периоду добијало форму организованог покрета под вођством КПЈ и у којем су учествовали превасходно Срби, али и изношење на видјело егзекуција, сплеткарења и подметања у редовима партизанске војске и цивилне власти под њеном контролом, идеолошких и моралних колебања и девијација, преобраћања непријатеља у саборце при крају рата, при чему су заслужни првоборци често били занемарени – одударали су од – у социјалистичком периоду – брижљиво његоване представе о моралној чистоћи НОБ и о братству и јединству као његовој несаломљивој подлози. Немогућност да деценијама нађе свог издавача Гргићев рукопис не чини посебним. Због тематике, намеће се паралела са мемоарима Пера Ђукановића, који свједоче о збивањима у источној Босни у Другом свјетском рату и непосредно послије њега. Ти мемоари, завршени 1971, због противљења власти објављени су 1994. године. Као и у Гргићевом „роману“, у Ђукановићевим мемоарима образложена је подлога устанка 1941, проистеклог из српског отпора усташкој ками и заснованог на искуству герилског ратовања из ранијих времена. И у западној и у источној Босни, као и свугдје гдје су живјели у НДХ, Срби су били изложени тешком погрому, бруталном физичком уништењу и затирању сваког вида своје духовности. Посљедица је то била планског пројекта НДХ. Ако је Јасеновац симбол свесрпског, јеврејског, ромског... страдања у НДХ, онда су крашке јаме у Херцеговини, Стари Брод у источној Босни, Гаравице, Јадовно, јаме и друга стратишта у западној Босни, на Кордуну, у Банији и у Лици – симболи српског страдања на тим подручјима. Обједињавају их простор и организација, телеологија

формирања и постојања НДХ, као и егзекутори – углавном, српски сународници других вјера. И поред овог заједничког имениоца, Ђукановићеве мемоаре и Гргићев роман одликују битне различитости. Прије свега, аутори. Ђукановић је био политички активан прије 1941, имао је завидно ратно искуство из времена 1914–1918, један је од покретача устанка 1941. у околини Сребренице и Братунца, командант оперативних јединица, „војвода од Лудмера“, и партизански и четнички војник, док је Гргић, сељачко дијете из Тржачких Раштела, све вријеме рата био обичан војник, припадник НОВЈ, унапређиван до командира вода и 1941. и 1945, неко ко је тим збивањима покушавао да одреди смисао и нађе своје мјесто у њима, а почесто да буде изван њих. Најчешће несхваћен и игнорисан, Гргић је из рата изашао дубоко разочаран. Ђукановић се могао похвалити предратним одликовањима (српским, руским, француским, румунским), Гргић – само својим ратним ранама. Занимање за опште процесе и приврженост идејама довели су послије рата Ђукановића и његове синове, официре ЈА, у статус информбировских заточеника, док је у том периоду Гргић „невидљиво“ службовао у структурама државне безбједности. Наизглед невидљиво, јер је због свог рукописа, који је неуспјешно покушао да објави, био под присмотром. Можда је та каснија његова служба пресудно утицала на необјављивање рукописа, као и на његов садржајни завршетак описом прилика у вези са ослобођењем простора сјеверозападне Босне 1945. године. Ђукановићеви мемоари извор су првог реда, док је Гргићев роман опис манифестација општих процеса у свакодневном животу. И Ђукановић и Гргић аутентични су представници српског народа, изложеног ратним страхотама 1941–1945. године.

Бескрупулозност, жеља за уништењем другог, свједочанство су дубоке укоријењености мржње према истородном становништву друге вјере, што искључује посматрање геноцида над Србима у НДХ као историјску случајност. Историјска дистанца показала је да се здрав систем у социјалистичкој Југославији могао градити само послије освјетљавања „тамних“ дешавања из непосредне историје оних народа који су чинили југословенску федерацију. Сматрало се, насупрот, да је боље прећи преко њих, препустити их постепеном забораву. Ескалирање супротности крајем 20. вијека, које су представљале само наставак оних из Првог и Другог свјетског рата, опет је отворило неријешена питања из тих, ратних времена. У таквој ситуацији, поуздана, вјеродостојна представљања тих збивања имају посебну вриједност. Рукопис Драгана Гргића драгоцјен је прилог њиховом разумијевању.

Хеуристичку подлогу Гргићевог романа чине стварна дешавања у Другом свјетском рату, углавном на простору који је обухватала велика жупа НДХ Крбава–Псат. Православни Срби, који су у овој жупи на почетку рата представљали већину становништва, били су изложени најтежем погрому посебно првих мјесеци рата, када је жупом управљао велики жупан Љубомир Кватерник. Поред физичких егзекуција и протјеривања, били су изложени и вјерској конверзији, која им често није гарантовала да неће бити ликвидирани. Гргић наводи и примјере спашавања православних Срба, које су, уз ризик за

сопствени живот, чинили поједини католици и муслимани. Ратна збивања 1941–1945, послијератне миграције, као и дешавања 1992–1995, условили су да данас Срба нема у оним насељима тог простора у којима су прије 1941. били скоро једини становници. Гргићев рукопис свједочанство је разорних посљедица грађанског рата са израженом вјерском нетолеранцијом.

Гргић пише јасно, разумљиво, уз понегдје уочљиву екстензивну нарацију. Разумијевању појединих описа догађаја доприносе корисна објашњења приређивача рукописа, господина Драгана Радовића.

Жељко ВУЈАДИНОВИЋ

ЗЛОКОБНА ВИЈЕСТ

Око десет сати прије подне, сједио сам на троношцу у соби мале сељачке куће и прелиставао неку књигу. Иза мојих леђа зашкрипала су врата. Окренуо сам се. Видим оца ђе притвори врата и пође према кревету. Познао сам му на лицу и очима да није у реду. Помислио сам одмах да нешто није добро.

- Шта се десило? – упитала је мајка
- Сада идем из Раштела. Слушао сам радио код Јанка Пањевића. Јутрос рано је бомбардован Београд. Сада се налазимо у рату с Њемачком.

Рат је почео. Мало је предахнуо и наставио:

- Нека Бог зна шта ће бити са нама Србима, ако нас Нијемци окупирају.

Збуњено сам га слушао. Више ме збуњивало његово: „Шта ће бити са нама Србима, ако нас Нијемци окупирају", него чињеница да смо у рату. За час сам се прибрао и одговорио му са намјером да га мало умирим:

- Шта можеш, рат је рат. И раније је наш српски народ ратовао, био окупиран и ослобађао се. Нијемац се налази у рату против Енглеске, а Енглеска је технички јака, нарочито на мору и у ваздуху. Не може је побиједити ма колико био наоружан. Наша је војска борбена, а њен руководећи кадар способан и знаће да води рат. Поред тога, ми смо у добрим односима са Турском и Грчком, па ту је и Бугарска, вјерујем да они неће остати равнодушни према томе што смо ми нападнути.
- Ја не видим никаква спаса. Нијемац нас напао без претходног објављивања рата и нашао нас неспремне. Не знам шта мисли наша Влада. Како је то дозволила, па није никакву озбиљнију припрему и мобилизацију извршила? Видиш ти да су сви људи код куће, па и ти си код куће, иако је требало да си већ отишао својој јединици. Причаш ми за неке савезнике, Турке и Бугаре! Ја се у то нимало не уздам. У миру није тешко наћи савезника, али кад дође до рата онда савезници раскидају везе. Ја знам да је за вријеме Првог свјетског рата Бугарска изневјерила Србију и нанијела јој много пакости, а ни Турска ни остали који са нама имају неке тобоже споразуме и савезе нису сигурни.

Дигао сам се и изашао остављајући га на кревету онако уплашена. Стао сам пред кућу и почео разгледати околицу као да је до сада никад нисам видио. Размишљао сам о свему. Кроз главу ми стално зуји и као да чујем нечији глас који понавља: РАТ, РАТ. Сјео сам на пањ и утонуо у мисли. Шта ме сада очекује? Оставити кућу, ићи у војску, ратовати, како ће се то завршити, шта ће бити ако капитулирамо? Колико је Хитлер до сада држава напао и

све су сем Енглеске капитулирале!? У Југославији су народи разједињени. Овдје, код нас у Босни, та расцјепканост извире највише из вјерских побуда.

Поново погледам околицу. Кућа ми се налазила на једном брежуљку на крај села. У комшилику су само још три српске куће. У цијелој околици све саме муслиманске породице. То су били, како су се сами називали, „турци“. Доста заостао живаљ, фанатизован и већином су били неписмени. Мушку дјецу су спречавали да похађају школу, а о женској да и не говорим. Једино су знали за хоџу. Ако Србин путем сретне муслиманку, она се закрене да јој не би видио лице и предњи дио тијела, а и он исто, да не би изазвао непожељне инциденте, треба у пролазу да окрене главу. Са јужне стране моје куће налазила се шума, а иза ње, око три до четири километра даље, налазе се српска села: Крндија, Буковица, Рујница и остала.

Поново погледам муслиманска села и помислим шта ће ти дивљаци учинити од мог народа у случају окупације и безвлашћа. Од старих људи сам слушао да су они за вријеме Првог свјетског рата више зла починили над српским народом него аустријска војска. Сада ми је донекле било јасније зашто мој отац каже: „Шта ће бити са нама Србима ако нас окупирају?“

У ПОТРАЗИ ЗА ПОЗИВОМ

Драган, мој најближи друг, био је на одслужењу кадровског рока као ваздухопловац у Рајловцу. Надао сам се и сам сваког часа позиву за војску. Тада сам имао двадесет и четири године, а прије шест мјесеци дошао сам из Шестог ваздупловног пука 104. ескадриле у Земуну. Тада сам похађао шестомјесечни механичарски курс и положио испит за војног механичара прве класе и све вријеме сам радио на авионима ловачког типа „месер-шмит“ њемачке производње. У војној књижици стајао ми је ратни распоред „Рајловац“. Сљедећег дана по муслиманским селима чуле су се пјесме. Није се могло видјети да нешто раде око кућа као до сада, већ иду од једне до друге, групишу се, довикују, подвriскују и пјевају. Наредних вечери, по њиховим селима, докасно у ноћ могле су се видјети петролејке како свијетле на прозорчићима, а села и засеоци: Самарџићи, Пјанићи и Тржац су брујали од дозивања, пјевања и галаме. Почели су стизати и позиви за војску. Људи су одлазили. Сви су се груписали у Бихаћу, најближем војном гарнизону у 55. пјешадијском пуку. Позив сам и даље чекао, али га није било. Одем у Раштела да питам општинског биљежника Шупута за савјет. Шупут ми је рекао да чекам још који дан и вјероватно ће позив стићи. Идући до Раштела, прошао сам кроз српско село Крндију и у пролазу разговарао са људима. Старији људи распредали су успомене о животу српског народа под турским беговањима и њиховим зулумима, о животу под влашћу аустријске монархије када су такође муслимани у Босни били привилеговани и уживали повјерење власти, па то касније искоришћавали за злостављање Срба. Стари Ђукан Жига причао је како су одвођени виђенији Срби у затворе и логоре када је Аустрија заратила са Србијом. Тада су се муслимани истицали оптуживањем Срба код власти. Ти људи су одвођени у чувене затворе од којих се највише по злу прочуо „Арад“ одакле се више нису ни вратили.

Из општине сам отишао код трговца Јанка Пањевића распитујући се шта има ново и шта се чује преко радија. Он ми је одговорио да на радију не може хватати београдску станицу. Изгледа да је радио-станица страдала приликом бомбардовања. Раштела зову још и Тржачка Раштела. То је општинско мјесто на десној обали Коране, а са лијеве обале почима територија Хрватске. Уз саму ријеку, низводно, простире се равница Љесковачке луке. Иза те равнице протеже се село Кордунски Љесковац, које је насељено само српским становништвом. Са осталих страна, око Раштела, уздижу се брежуљци, мјестимично обрасли ситном шумом и прошарани њивама обрадиве земље. У Раштелу се налази: општина, пошта, основна школа, жандармеријска станица, неколико дућана и гостиона. У том мјесту као чиновници, трговци и гостионичари живе Срби и муслимани. Од Хрвата ту је била само једна кућа старог Мартина Мајерле, који је живио са своја два сина, Мишом и Флоријаном, са којима сам ишао у школу.

Неко вријеме сам шетао по Раштелу и свраћао у гостионе са намјером да нешто чујем, јер знам да људи коментаришу о рату. Узалуд сам започињао разговор. Ништа нисам могао чути. Сви су збуњени. Навече сам се вратио кући. Отац ме је одмах дочекао питањем:

– Шта си чуо, шта има ново, јеси ли добио позив?

Рекао сам му да нисам ништа могао чути код Јанка, радио не ради, а позива за војску нема. Он је на то само завртио главом и за себе проциједио кроз зубе:

– Не би било лоше да ти идеш и без позива и јавиш се у своју јединицу.

И оде завршавати посао око крава и волова.

Мало сам размишљао и донио закључак. Ако ми за два дана не дође позив, идем и без њега. А нису ми ни потребне неке нарочите ствари. Узећу какву торбу у коју ћу ставити најпотребније да ми буде згодније путовати.

Ушао сам у кућу и обратио се мајци:

– Ја сам мислио да сад или можда сјутра кренем у војску иако ми позив не дође. Спреми ми неку погодну торбу у коју ћу ставити што ствари и хране. Сјутра је сриједа, у Раштелу је пијаца, ту ће бити народа из цијеле околине, ту ће се моћи чути нешто.

Дошао сам у Раштела око девет сати. Народа је било много више него обично. Ту сам чуо да су многи људи из околних села добили позив за војску и отишли. Сви су у Бихаћу, а понеки је отишао даље, у неки други гарнизон. Кажу да у Бихаћу има много војске. Пуно све, а што није могло стати у касарне, то се налази у околини града. И нова недовршена бихаћка гимназија је пуна војске.

По Раштелу су излијепљени велики плакати врбаске бановине у Бања Луци са обавјештењем о избијању рата.

Осануо је четвртак. Изнад наших села појавили су се њемачки авиони извиђачи. Летјели су сасвим ниско и добро су се могле видјети ознаке на њима. Облијетали су око сваког брда, надлијетали сваку шумицу, а нарочито дуж цесте. У Бихаћу се чула експлозија неколико бомби, вјероватно, бачених на војничке касарне. Сјутра је петак, сајам у Цазину. Ријешим да одем у Цазин, а ако позив не дође, у суботу одлазим. Петак је освануо хладан и тмуран. Бура са сјевера је дувала и наносила пахуљице снијега. Пошао сам доста рано, тек што је свануло. Сишао сам низ страну на баре, зване Мокреш, преко којих се вијуга ријечица Мутница. Пошао сам у правцу Цазина. Цеста је врвјела од пролазника пјешака и запрежних кола. Све се кретало према Цазину. Већином су муслимани. Као да је она веселост мало малаксала како је почела мобилизација. Путујући цестом, стигао сам

до Лојић стране, у близини града. На око четрдесет метара у правцу Цазина, иде један муслиман и носи торбу на леђима. Из Цазина га сусрео други муслиман. Ја сам се нашао већ близу њих и чуо разговор. Овај што је ишао у правцу Цазина објашњавао је да је добио позив и да одлази у војску. Овај други га почео убјеђивати:

– Липи брате, немој ићи. Нејма више Југославије, проминила је боју. Враћај се ти назад, биће добро.

Питао сам се да ли је могуће да тако брзо дође до капитулације.

На једном завијутку ђе цеста скреће мало улијево, случајно сам погледао према градској болници. На њој се, на доста високом копљу, вијори хрватска застава. Није ми било јасно шта то значи. Рат је, мобилизација, непријатељски авиони круже изнад наше земље, а на установама заставе. Раније су се заставе истицале у знак неке прославе, на дан неког значајног празника и то државне, југословенске. А сад, у оваквој ситуацији, на болници се вијори хрватска застава. Даље, у правцу центра, на свакој установи видим истакнуту хрватску заставу, и на општинској згради, на среској, на пошти, на жандармеријској станици, на финансији. Не видим никог познатог да са њиме поразговарам. Видим највише муслимане из околних села и чиновнике из установа. Све је весело и расположено. По гостионама много муслимана. Иако је још рано, сви пију, пјевају и многи су се већ у расположењу напили. Од Срба су ми сви непознати. Иду, пролазе погнутих глава и сви су нерасположени. Сјетим се да у Цазину има само једна српска кућа и то Марић Алексе. Он је ту становао са женом и дјецом, живећи од тога што је продавао кафу. Нашао сам га нерасположена. Сједи на једном сандуку, подигао ноге, преко кољена ставио руке, а на руке наслонио главу и изгледа као чобан кад спава према јутарњем сунцу код оваца на пољани.

– Добро јутро, Алекса.
– Добро јутро! – лијено ме погледао и промрљао.
– Алекса, молим те, можеш ли ми рећи шта је то сада, шта се све то дешава?
– Хрвати отцијепили Хрватску од Југославије помоћу Рима и Берлина. Невјерници једни, воле боље туђину.
– Па добро, Алекса, ово није Хрватска, ово је Босна!
– Свеједно, хоће они и Босну и Хецеговину, па и цијели Сријем до Саве.
– По каквој историји они имају право на те територије? – брзо одговорих.
– По вражијој – одговори љутито Алекса – по Хитлеровој, руководе се тиме што су ти крајеви били под управом Аустрије до завршетка Првог свјетског рата.
– Зна ли се ко ће бити владар те њихове државе?
– Павелић! – рече са горчином.

Ја сам раније чуо да је Павелић био организатор атентата на краља Александра у Марсељу 1934. године, али сам се направио да не знам и питам:

- А ко је тај Павелић?
- Разбојник – одговори Алекса – онај што је убио краља Александра у Француској. То је крвник. Сад кад дође на власт, видјећеш шта ће бити. Видиш и сада шта раде ти нељуди по Цазину. Шта ће бити убудуће са нама Србима? Већ сад говоре муслимани, и то чиновници из општине, из среза, како у Павелићевој држави Срби неће имати никаквих права и како у хрватској држави имају право живјети само Хрвати, муслимани и нико више. Јест, јест, тако ти сад говоре она господа из среза која су до јуче била већи Срби од самог краља у Београду. Чуо сам да ће рушити споменик старог краља и то или вечерас или сјутра.

Изашао сам из Алексине куће. Снијег више не пада, али сјеверњак дува и хладно је. Пришао сам трафици да купим дувана. На њој дрвени капци широм отворени, а преко њих хрватске тробојке. Купио сам једно пакло дувана за мене и једно за оца. Пролазећи испред цазинског хотела, чујем ђе пјевају пијани муслимани: „Павелићу живјела ти рука, што ти уби српског хајдука“.

ПОЧЕТАК НЕИЗВЈЕСНОСТИ

Идући кући, ја сам размишљао шта све може настати из овога и шта нас очекује под новом државном управом. Било како било, сви су изгледи да за српски народ неће бити добро. Одлучио сам, размишљајући успут, да уколико буде злостављања и понижавања од власти и од муслимана, да се треба борити како се буде могло. Па како год буде. Мислио сам у себи како би сад било добро да имам шта од оружја и муниције. Сем једног пиштољчића, ништа друго нисам имао. Размишљао сам како би могао доћи до пушке и метака. Купио бих је, али немам ђе. Једино ако комшија Драган дође жив и здрав из војске, па ће је можда донијети са собом. Стигао сам кући око два сата послије подне и испричао оцу шта сам видио у Цазину и чуо од Алексе Марића. Отац је такође имао вијести. Данас је био у Раштелу. Тамо су дошли муслимани из Тршца у жандармеријску станицу и почели разоружавати Србе жандаре. Остале, кажу, не дирају. У ствари, узели су оружје једином преосталом наредником, Ивану Маслеши, који је остао у мјесту, док су остали напустили станицу и отишли у непознатом правцу. Одмах се пресвукао у цивилно одијело и сад се налази тамо.

Ручао сам, мало се одморио и спремио дрва за собу. Мрак се почео спуштати. Ријешим да идем у село и да чујем какве новости. Људи су заинтересовани догађајима, одлазе којекуда, доносе разне вијести и препричавају их. Узмем мој пиштољ, задјенем га за каиш панталона и кренем кроз оближњу шумицу. Пред једном кућом, нашао сам Пану Милошевића у друштву са Лазом Угрицом ђе стоје и разговарају о случају са жандарима у Раштелу. Мало сам са њима причао и кренуо даље у правцу Буковице. Код куће Добровића Боже, на једном брежуљку, стао сам и разгледао околину. Небо се потпуно разведрило, густа магла спустила ниско на земљу поред ријечице Топлице која вијуга од Илиџе према Раштелу, а такође се збила по свим осталим низинама око брежуљака који се налазе према источној страни и селу Марин мост. Магла је у низинама бијела те личи на море из којег се виде само врхови брежуљака као нека острвца. Код Божине куће нашао сам његову најстарију кћерку Соку. Стајала је непомично и зурила у даљину према Бихаћу. Окрете се и нијемо ми отпоздрави. Биле су јој очи пуне суза. Одмах сам схватио зашто плаче. Њезин једини брат Ђука налази се у Бихаћу као војник. Многи војници долазе кућама, а њега још нема. Нисам је хтио ништа више питати. Вратио сам се кући.

На источној страни према Марин мосту, у такозваним Грбића јарцима, одјекну једна експлозија ручне бомбе чији је глас одзвањао, одбијао се о оближње брегове и ишчезавао у долини. Вјероватно је неки војник приликом расула војске, враћајући се кући, опалио ту бомбу. Сада ми је једина жеља била да на било који начин дођем до оружја, а нарочито до пушке и метака. Сјутрадан, појављивали су се војници, најприје

појединачно, а било их је и у мањим групама, који су из Бихаћа бјежали пошто се гарнизон расуо. Настојали су да избјегавају села у пролазу те су ишли кроз разне шумарке. Они који су пролазили кроз муслиманска села били су разоружани и свучени до доњег веша. Нарочито су их разоружавали жандари муслимани и Хрвати који су остали у служби. Било је случајева да су војнике, приликом скидања одјеће и одузимања оружја, тукли и псовали кад би установили да су Срби. Чуо сам од једног сељака да се гарнизон у Бихаћу није сав расуо и да у Жегару има још војске у касарнама. Дошао сам на идеју да позовем Радића и да сјутра одемо у Бихаћ да се дочепамо оружја. Потражићемо неког од познатих у војсци и преко њих добити оружје и муницију, а затим се ноћу вратити кући. Радић је, чим сам му споменуо, одмах пристао. Договорили смо се да пођемо прије дана. Уговорили смо да он дође код мене рано ујутру, у четири сата.

Послије вечере, одмах сам отишао на спавање. Било је три сата и тридесет минута када сам се пробудио. Најбоље вријеме за устајање. Упалим петролејку и почнем се облачити. Успут, док сам чекао Радића, у размишљању, сјетих се мог пиштоља и помислих како би било добро да га понесем. Најзад га припремих. Тад чух на малом прозорчићу кораке. Долази Радић пред кућу. Он ме зовну и ја изађем на врата и пођосмо у правцу Бихаћа. Ријешили смо да не идемо цестом него преко села Гате ђе ћемо на Врсти изаћи на цесту. Тим путем у ноћно вријеме можемо наићи на нешто непожељно, док се кроз село то неће десити, пошто су нам сви људи познати. Кад смо дошли више Врсте ђе треба скренути на цесту, почело је свањавати. Док смо се спуштали низ брдо од Бисовца ка Врсти, појавише се први сунчеви зраци. Изгледало је да ће дан бити ведар и вријеме лијепо. Мало мјесто Врста налазило се на једном брежуљку са којег смо могли у даљини видјети Бихаћ, који се простире са обје стране Уне.

У граду се види католичка црква у центру града. Поред ње се налази српска црква са нижим торњем. О српској постоје причања да је зидана у вријеме владавине Аустроугарске, када тадашње власти нису дозвољавале да јој торањ буде виши него што је торањ католичке. Поред тих цркава стајала је кула саграђена у стара времена која је служила као затвор. Гребен планине Пљешевице надвио се изнад Бихаћа са југа према сјеверозападу, протежући своје обронке до Плитвичких језера вежући их са Капелом. Идући и разгледајући околицу, договорили смо се куда све треба ићи у повратку, ако успијемо доћи до оружја, јер треба доћи да нас нико не види, а нарочито у мјестима ђе смо познати. Све нам се причињава да са западне стране, од Плитвичких језера, чујемо неку потмулу тутњаву. У граду, око девет сати, била је тишина као да је све помрло. Кућа Илије Билбије, која се налази поред ријеке Уне, и у њој трговачка радња са гвожђарским потребама, затворена је. Прозори на спратовима су такође затворени, а завјесе намакнуте. Гледамо друге куће и трговачке радње. Све је затворено као да је пола ноћи. С времена на вријеме укаже се понеки пролазник који брзим корацима одмиче. Нема ту сад никакве гужве како је раније било, нема ни

војске да се види. Шта би то могло бити? Кажем Радићу да идемо у нову гимназију. Тамо је доста војске било смјештено. Кад смо стигли, имали смо шта и да видимо. Гимназија је бомбардована и једна је бомба срушила цијели ћошак зграде. Само је велика рупа зјапила у рушевинама пошто су неки вањски зидови остали. Виде се бетонске степенице које су водиле на други спрат. Ходајући око те велике зграде, наишли смо на једну неексплодирану авионску бомбу десетак метара даље од зграде. Била је тешка отприлике 250 килограма. На средини тијела бомбе видјело се неко округло свијетло око које је саграђено од неког свијетлог материјала сличног стаклу. Радић је пришао бомби и стао је загледати. Вјероватно има намјеру да је дотакне руком. Ухватио сам га и повукао говорећи му да је не дира јер може експлодирати. Можда је и темпирана, па чека своје вријеме. Одлазећи са тога мјеста, предложио сам Радићу да идемо у Жегар ђе се налазе главне касарне бихаћког гарнизона. Жегар се налази на јужној страни града, удаљен око два километра од центра, под самом Пљешевицом. Идући кроз град, испред градске болнице која се налазила са лијеве стране до новог моста у једном парку, излазимо на улицу која завија улијево преко бетонског моста, који је саграђен на каналу који обавија око града, а ископа ради бихаћке електричне централе. Са тога мјеста, удаљена око пет стотина метара, указа се алеја посута ситним пијеском која води у правцу Жегара и војничких касарни. Алеју су украшавали дрвореди. Кроз крошње дрвећа све се више указивао груписани народ који се полако кретао у правцу Жегара. То су били Хрвати и неки што их зову Мађари, који се лако могу познати по ношњи и начину одијевања. Било је ту и много жена и то највише Мађарица у својим дугачким кошуљама од бијелог домаћег платна. На десној страни алеје, идући према Жегару, налазило се неколико лијепих кућа саграђених у стилу вила. Пред једном од тих кућа стајала су два муслимана средњих година у грађанском одијелу, са фесовима од црвене чоје на глави. Пролазећи поред њих, успорили смо да чујемо о чему причају. Један проговори показујући једну од тих кућа:

– Ово је кућа Џала, нашег садашњег јунака.

Удаљавајући се од њих мислио сам какав то може бити нови јунак. Доцније сам сазнао да је Џал, који је био активни ваздухопловни официр чим је почео рат, својим авионом пребјегао Нијемцима и зато га сад називају новим јунаком. Идући даље алејом, изашли смо из дрвореда. На лијевој страни цесте налази се једна пољана на којој се скупила шарена гомила народа, већином жена Мађарица са одраслом дјецом, који су дошли са сјеверне стране из густо насељеног села које се зове Краље. Било је ту и одраслих мушкараца муслимана, Мађара и Хрвата. Сви су они блистали од весеља и задовољства. Нас двојица смо ријешили да се ни за шта не интересујемо како не бисмо открили да смо Срби. Ту смо дознали да чекају њемачку војску, која ће ускоро наићи од Личког Петрова Села. Сви су они окретали главе у том правцу напрежући вид. Помијешали смо се са њима. Издалека се чула тутњава тенковских мотора. Била је све јача. Више нас налазио се војнички магазин поред групе дрвећа. Пред магазином су стајала

два цивила са војничким пушкама објешеним на рамена, а на пушкама су се пресијавали дугачки бајонети крагујевачке производње. Ти стражари су имали на својим цивилним капама и шубарама хрватске тробојке. Послије пола сата чекања, угледасмо на цести од Жегара један мотоцикл са приколицом и два војника осим шофера у њемачкој униформи са шљемовима на главама. *[ПР: Прве колоне њемачких тенкова из Карловца преко Раковице без борбе улазе у Бихаћ 13. априла 1941. и настављају пут према Босанском Петровцу и Кључу]* Војник у приколици имао је пред собом монтиран пушкомитраљез са увученим редеником метака. За њима, на растојању од око стотину метара, у град је ушао камион с њемачким војницима. За вријеме проласка камиона, једна Мађарица се устрчала по ледини јадајући се што није донијела цвијеће да посипа по њима. За камионом је наишао један тенк, па други и трећи, па онда ауто са официрима. Сваки тенк је био прекривен њемачком заставом затегнутом да је вјетар не скине. Застава је била црвена и на средини бијеле боје ђе се добро истиче црни кукасти крст. Под тутњавом мотора и звеком гусјеница по тврдој цести подрхтавало је тло под нама. Из купола тенкова стршиле су тенковске, топовске и митраљеске цијеви. На понеким тенковима куполе су биле отворене, а из купола до појаса видјели су се војници са фотографским апаратима у рукама. Први тенкови су већ у граду и гомила дјеце је одјурила за њима. Колона тенкова и камиона стално пристиже, гомила се почела расипати, а Радић и ја смо кренули у град. Тамо је метеж, пун њемачке војске, камиона и тенкова. Свуда их има поред парка, улице, а и градска пијаца је пуна моторизације. Пред мостом, који се пружа преко ријеке Уне, стоји њемачки војник са саобраћајном таблицом у руци и даје пролаз њиховим моторним возилима која стално крстаре по граду, иду преко моста и враћају се назад. Прошли смо Радић и ја поред њихових тенкова и отишли у правцу раскрснице која води из Жегара у град. На њој није било гужве, ту је стајао један њемачки виши официр. На прољећном сунцу пресијавале су му се добро углачане чизме. На грудима су висила нека одликовања, на раменима је имао неке еполете сличне плетеницама, на очима је имао наочаре, а под носом су се црнили мали поткресани брчићи. Пред њим су стајала два муслимана, два старија човјека, висока раста, коштуњава изгледа, лијепо одјевена у грађанска одијела, око врата имају кравате, на ногама плитке лаковане ципеле, а на главама фесове са кићанкама. То су била два грађанина из Бихаћа, вјероватно неки чиновници или имућни трговци, углавном виђенији људи тога града који су изашли пред њемачког команданта, окупатора, да му изјаве покорност града и вјерност Хитлеру. То се чини, како сам раније чуо по том ратном обичају, кад нека страна војска заузме једно мјесто, онда пред команданта излази нека делегација и то већином иду људи привржени долазећем окупатору. Радић и ја смо били мало даље и посматрали тог њемачког официра. У једном тренутку, помјеривши се, под десном руком осјетио сам свој пиштољ. Почео сам размишљати како би било да приђем поред овог народа том официру, извучем испод капута пиштољ и испразним шаржер у тог њемачког команданта, баш сада кад ова два муслимана изјашњавају покорност града.

Мислећи то, стално сам лактом десне руке опипавао пиштољ. Заокупиле су ме мисли ако бих то учинио да бих морао одмах починити самоубиство, али бих бар направио велико дјело за једног просјечног човјека. Дуго би се спомињало код народа тога краја и околице, па можда и у цијелој Југославији, како је тај младић убио њемачког команданта приликом уласка у град. Али шта ћеш, настала су интересантна времена. Волио бих знати и видјети како ће се све то завршити и шта ће бити. Млад сам, у двадесет четвртој години живота, рат је ту, можда ће ми се пружити прилика да у животу направим сличну авантуру. Код куће имам једног брата, млађег од мене, мајку и оца, знам да би одмах Нијемци све стрељали, а поред тога можда би их и мучили. То ми је синуло пред очима и као да сам их видио како они подносе муку и иду у смрт због моје авантуре. Одједном сам се тргао из тих мисли, повукао Радића за руку и рекао:

– Ајдемо кући.

Окренули смо кроз град према сјеверној страни у правцу наших кућа. Док смо изашли из града, био је већ близу мрак. Дошли смо до села Злопољца, успут смо стигли једну групу муслимана који су такође били у Бихаћу. Придружили смо им се и ишли ћутке за њима. Слушали смо њихов разговор и обилате коментаре. Већином су били задовољни развојем ситуације и говорили како ће им њемачка власт донијети бољи живот и благостање, пошто им је за вријеме аустроугарске власти било боље него до сада. Стигли смо на Врсту и окренули између кућа Влаисављевића испод брда Бисовца према селу Гати. Вече је настало, смркло се, Радић и ја један поред другога. По Бихаћу се стално чује грмљавина моторизације која се продужује низ ријеку Уну у правцу Босанске Крупе. Тако идући десном страном према Уни, негдје у селу Брековици, кроз мрак угледасмо како неко зелено свјетло у великом млазу освијетли небо и хоризонт. Око двадесет минута је тако свијетлило. То су били Нијемци, палили су неку хемикалију ради давања сигнала.

– Мој и твој данашњи труд оста јалов – кажем Радићу. Ишли смо да бисмо набавили коју пушку, па дочекасмо Нијемце, а од пушака ни трага.

Тако у разговору стигосмо кућама, уморни и гладни, без планираних резултата. Пред мојом кућом смо се растали. Нашао сам укућане за вечером поред жмиркаве свјетлости мале петролејке. Сјео сам и сам да вечерам пошто сам био гладан, цијели дан нисам ништа јео, а прешао сам пјешке до Бихаћа око двадесет и пет километара. Отац ме одмах питао шта има ново и каква се то моторизација чује тамо цијели дан. Испричао сам им све по реду, шта сам све чуо и видио. Отац је неколико пута рекао да рат још није завршен и да се не зна ко ће на крају бити побједник. Али, само српски народ ће много страдати. Он је био нешколован и неписмен и питао сам се откуда њему таква предосјећања и такве прогнозе. Послије вечере, легао сам спавати и савладан умором одмах заспао. Сјутрадан сам се пробудио у седам сати, дигао и изашао напоље. Било је лијепо и ведро вријеме. По

околним муслиманским селима чује се појединачно, овдје и ондје, понеки пуцањ из војничке пушке. То пуцају они што су се вратили из југословенске војске. Чује се понеки ђе запјева босанску пјесму и пуца из пушке. Предвече, неко је причао Радићу, да је једна група војника дошла у Илицу, у кућу Шевића да преноћи. Кажу да имају пушке и један пушкомитраљез. Скоро да се већ смркло. Позовем опет Радића и предложим му да сада идемо у Илицу, настојећи ухватити везу са тим војницима и тражити од њих да нам продају нешто оружја, а ако у томе не успијемо онда ћемо да им украдемо пушкомитраљез кад оду спавати. Ко зна одакле су ти војници. Послије вечере, пођосмо у Илицу. Она није далеко, свега сат хода. Успут сам размишљао хоћу ли вечерас да се наоружам. Претражили смо сву Илицу и кућу Сучевића, у којој се налазила биртија. О неким војницима нигдје ни трага. Хтјели смо пронаћи војнике и то тако да никога за њих не питамо, али без успјеха. Стога смо најзад одлучили да некога питамо. Из кухиње је изашла једна жена.

– Да ли се овдје негдје налази нека група војника која треба да преноћи?

Жена је мало у нас гледала, па пошто је познала да смо ту из околице, рекла нам је да се синоћ налазила ту нека група, али нису заноћили него су отишли негдје даље. Видим да ми се нада опет изјаловила. Остали смо без наоружања те се вратисмо кући опет празних руку.

Сјутрадан је освануо такође лијеп дан. Сриједа је и ријешим да идем у Раштела на сајам и видим шта има ново. Дошао сам око девет сати. Народа има доста. Између народа хода жандармска патрола. По двојица као и обично, с пушком на раменима, само на њиховим шапкама нема кокарде, поскидали их. Позна се ђе су биле. Међу жандарима нема ни једног Србина. Жандарски поднаредник Анџар Омер је вођа патроле. Наредник Маслеша је једини Србин од жандара који је остао у мјесту, али разоружан и пресвукао се у цивилно одијело. Око дванаест сати појавише се њемачки војници. Дошло је неколико камиона, мотоцикала и једна лимузина. Зауставили су се у мјесту. Гужва се направила, муслимани трче за њима, има их и босих. Куд год крене који Швабо, гомила муслимана се сјати око њега. Нијемци наоружаним мотоциклима патролирају цестом, час у правцу Тршца, а час у правцу Бихаћа до Медића млина и назад. У лимузини се довезао један подофицир, добро ухрањен, лијепо утегнут и зачешљан, укочен и поносит. Устави лимузину код моста на Корани и затим сједе на ограду. Мало је посједио и оде у гостиону Раде Пијевца и тамо сједе са муслиманима који с њиме ријеч по ријеч на њемачком натуцају и то само један који се утвара да зна.

Изјутра сам чуо да је из војске дошао мој друг Драган Дмитровић. Том гласу сам се веселио због тога што ми је то друг од раног дјетињства, а он је сам по себи бистар и храбар, а може бити и да је донио оружје, пошто је ноћу дошао кући. Одмах сам отишао код њега. Сјели смо пред кућу и разговарали

о свему.

- Драгане, јеси ли донио нешто од оружја? – упитах га.
- Нисам могао. Пред избијање рата кренули смо по помоћним аеродромима. Отишли смо у Словенију и ходали од аеродрома до аеродрома, више без оружја него с њим, тако да нисам ни имао оружје.

Сљедећих дана, мој друг Драган и ја већином смо били заједно. Причао ми је његове доживљаје у војсци, а нарочито за вријеме ратних дана. Причао је да за словенски народ неће бити добро, јер му пријети опасност од истребљења. Њему у војсци причао је један поднаредник, како је читао Хитлерову књигу „Мајн кампф“ у којој се каже да су Словени безвриједна раса, која може само послужити Германима да им нађубри земљу. Тих неколико дана нисам ишао никуд од куће. Долазио сам у додир само са познаницима из околних српских села. Са њима сам причао о свему и свачему. Једном приликом ми је рекао Драган:

- Чуо сам да је дошао кући Драган Кончар из Крндије и да је донио пушку, отићи ћу код њега и он ће нам дати пушку.

Драган Дмитровић, Драган Кончар и ја, сва тројица смо били браћа по имену, били једно годиште, ишли заједну у школу и добро се слагали. Сјутра се Драган Дмитровић вратио из Крндије од Кончара и саопштио ми да је Кончар донио пушку са око педесет метака и обећао му да ће је дати, само мора у ноћно вријеме отићи да је донесе.

Освануо је петак и идем у Цазин. Вријеме је отоплило и цеста се присушила. Њоме прође понеко њемачко возило. У Цазину је, као и раније, сајменим даном гужва, сељаци, коњске запреге, говеда, овце, све се то тјера ради продаје, само нема свиња пошто у Цазину свињска пијаца никад није постојала јер је то муслиманско мјесто. Тога дана упознао сам се с прогласом нове државе. Он је био штампан, извјешан по кућама на видним мјестима. Био је отприлике сљедеће садржине: „Проглашава се НДХ на челу са доктором Антом Павелићем са сједиштем у Загребу, која обухвата Хрватску (без Далмације), Босну и Херцеговину као и Сријем до ријеке Саве. У НДХ имају право да живе Хрвати и муслимани.“ Муслимане су, у разним говоранцијама и прогласима, називали цвијетом хрватске власти. Надао сам се нечему сличном, али у толикој мјери не. Дакле, слика нове државе је изашла на видјело. Остаје нам да видимо само како ће се према томе показивати хрватски народ као цјелина и њихов новоназвани „цвијет“, муслимани. Како видим, обистиниће се ријечи и слутње мога оца. У Цазину није било Хрвата, сем само двије куће и то Мате Турића, гостионичара, и неког Стипе кројача. Срби су у том срезу живјели у добрим односима са муслиманима. Поштовали су њихове заостале фанатичне обичаје да се не би међусобно замјерали. У много случајева су се Србин и муслиман побратимили, заједно трговали, кумовали један другом по муслиманском обичају, тако што је Србин маказама одсјецао косу муслиманском дјетету, а

муслиман опет то узајамно радио код Србина. То су радили зато што муслимани нису ишли у цркву, нити је Србин ишао у џамије, али су се међусобно поштовали. Сада одједном, послије прогласа НДХ, сви ти ранији односи падају у воду. Већ поједини муслимани добацују познатом Србину: „Шта ћете сада кад је српство пропало?“. Идући кући, чујем сапутнике муслимане ђе разговарају како сви Срби и Јевреји, који су били на било каквим дужностима, морају напустити службу јер по новом закону немају више право на њу. Један прича како је данас био у цазинској болници. Управник болнице, доктор Леви (Јеврејин) предаје дужност доктору Ћишки Драгутину, Хрвату, јер Леви више у болницу не смије доћи.

У Цазину су истакнуте плакате којима се позива становништво да у што краћем року преда расположиво оружје, било цивилног или војног поријекла, сву војну опрему, радио-апарате, двогледе или, како их они називају, далекозоре. На крају прогласа исписано је крупним црним словима: „Свако ко се не одазове овом позиву на вријеме, биће стрељан, као и онај код којег се нађе било шта од наведеног“. Дошао сам кући и причао са Драганом о свему овоме. Нашу причу смо опет завршили размишљањима о могућностима набавке оружја и муниције. Он ће добити пушку од Кончара, ја имам само пиштољ, али то је мало. Да бар још једну пушку имамо. На крају се он сјети и рече ми:

– Чуо сам да је Милан Радаковић дошао из војске и донио пушку. Иди, тражи. Можда ће ти је дати, а ако не да, тражи да ти је прода. Било би добро да идеш вечерас док није чуо за проглас.

При растанку смо се смијали како нова власт наређује предају оружја под пријетњом смрти, а ми дискутујемо о томе како ћемо набавити што више оружја и муниције. Драган још додаје:

– Шта ћеш кад нас та власт не признаје? Онда не признамо ни ми њу.

Дошао сам кући. Вечерао сам и одмах те вечери пошао у Крндију. Наишао сам на Радаковића пред кућом. Пришао сам му, поздравио се са њим и зашао у разговор питајући га како је прошао да није пао у ропство.

– Штета оног лијепог оружја што пропаде, само кад се сјетим оних пушака. Онако лијепе, крагујевачке – почнем издалека разговор о оружју.
– Јесте, штета, ја сам донио нову пушку и око стотињак метака.

Како он то рече, у мени порасте нада да ћу сад добити пушку и стотину метака.

– Жао ми је што је сјутра онако лијепу морам носити у Цазин и предати тој Павелићевој власти која нас не призна.

Та ме је ријеч жацнула, али сам се надао да ћу га убиједити.

– Милане, ако ћеш мене послушати, немој ти предавати ту пушку што си је донио. Ником за њу немој казивати, него је држи, добро је сакриј. Чувај је као очи у глави, ускоро ће доћи вријеме кад ће пушка бити много драгоцјена. Биће пушка скупља од свачега. Ако се ти плашиш држати је код себе, дај је мени и не води бригу. Само немој никоме ништа о томе причати. Ако хоћеш да ти платим пушку, продај ми је.

Он је без много предомишљања одбио све моје понуде и рекао:

– Нећу с таквим стварима да се играм. Ја ћу сјутра пушку предати властима и добити потврду да сам је предао.

Покушавао сам још да га убиједим. Он је енергично одбијао те га више нисам смио ни убјеђивати, јер сам видио како је тврдоглав, могао би ме и јавити па сам страдао. Растао сам се од њега, пун туге и разочарања ради неуспјеха, дошао кући и легао да спавам.

Сјутрадан се по свим селима могло чути пуцање из пушака. То су људи пошли у Цазин да предају оружје, па пуцају из разоноде. Власт тражи оружје и муницију, па колико год донесеш.

ПРВИ ДАНИ НОВЕ ВЛАСТИ

Дошао је и шести мај, српски празник Ђурђевдан. Нама су муслимани у комшилуку, подсмијавајући се, добацивали:

– Јел' болан, Србине, како си прославио Ђурђевдан? Знам да није било весело као прошле године, али, болан, никад вам више неће ни бити весео, нејма више оног што је било. Пропало вам је све.

Дошла је сриједа. Идем у Раштела путем који води око моје шуме, па кроз шуму мојих комшија Дмитровића, а затим улазим у шуму мојих других комшија муслимана Вилића. Ту сам наишао на комшију Меху Вилића, човјека средњих година. Са нама свима до сада је живио у врло добрим комшијским односима. Лежао је поред пута на земљи. Око њега су говеда по шуми тражила прољетну сочну траву.

– Добро јутро, Мехо – јавих му се мислећи да ће ми одговорити као што је то раније чинио при нашим сусретима, мало разговарати, мало се шалити и насмијати.
– Добро јутро – одговорио је, али с неубичајеним тоном, гледајући у супротном правцу и трудећи се да задржи што строжи израз лица; навукао обрве испод којих су му очи сијевале као мачеви.

Тај његов став ме изненадио. Видим да није то више онај негдашњи весели Мехо, којем нити ја нити ко мој није никада нанио неку најситнију неугодност. Мало сам застао и рекао му:

– Како је Мехо?
– Шта се тебе тиче. Пролази путем.
– Па, добро Мехо, ево ја ћу проћи, а зашто такав твој поступак?
– Знаш ти, Драгане, да је српско цркло заувијек. Нејма више краља Петра нити Југославије, ово је Хрватска.
– Па, добро Мехо, ако је Хрватска, зар ми не можемо више живјети у добрим комшијским односима као за вријеме српства? А што се ти тиме поносиш? Ти ниси Хрват, већ муслиман, турчин ако хоћеш. Ти треба да се поносиш кад турска власт дође, а сад немаш из тога ништа.

На то су му очи засиктале као у тигра. Није се могао више на мјесту задржати него се узврпољио. Урлао је као лав. Нисам смио даље остати него сам се брзим корацима удаљио.

Стигао сам у Раштела око девет сати. Свјетине дошло као и обично. И даље патролира жандарска патрола, само се на шапкама мјесто кокарди сад нашло парче хрватске тробојке. Поред жандарских патрола, мјестом крстари још једна у цивилном одијелу. Њих тројица из села Кршље. Три Хрвата са тробојкама на цивилним капама. Кажу, то су усташе, а ја не знам шта су

усташе. Кога год питам, нико ми не зна рећи. Питам гостионичара Дошена Ђуре:

- Реци ти мени, Ђуро, ако знаш, шта су усташе?
- Усташе, то су Павелићеви највјернији људи, који су још прије рата били у усташкој тајној организацији и радили против државе – мало јачим шапатом одговори.

Од те тројице, вођа им је најглавнији стари Анте Шпољарић из Кршље, кућа му близу Криводола, са њиме је његов син, младић коме нисам сазнао име, а трећи је исто млад човјек Ивица Рукавина, син Роке Рукавине, имућног човјека из Кршље. Они су наоружани, на раменима држе војничке пушке, а на пушкама им се пресијавају дугачки ножеви, новоподмазани магазинском машћу. Стари Анте не држи пушку чврсто као његови пратиоци, него мало забачено, „лугарски“, а на стомаку му објешене фишеклије преко ћемера. Да нешто испричам о личности старог Анте Шпољарића. То је човјек средњег раста, стар око шездесет година, а може да има и неку више. Коштуњава изгледа, просиједе косе, бркова и зулуфа које је носио до браде. Прије рата био је доста угледан човјек у селу и као старији по годинама поштован од сељака. Свагдје се приказивао као велики присталица Срба, државе и владе. Негдје око 1932. године краљ Александар је долазио на одмор на Плитвичка језера, која су од Кршље удаљена око десет-петнаест километара. Том приликом су мјесне власти слале делегацију тога краја да посјети краља на Језерима. У делегацији је био Анте Шпољарић као представник Хрвата, Јанко Пањевић, трговац из Раштела као представник Срба и Омер Самарџић из села Самарџића као представник муслимана. Приликом те посјете краљу, Анте је добио на поклон златну кутију за цигарете. Гдје се год налазио у друштву, Анте се из дна душе дивио краљу, његовој доброти, правилности као покровитеља, вадећи том приликом кутију из ћемера и показујући поклон. Сад се видјела дволичност тог старог пацова. Како се тада понашао, а уједно је био у усташкој организацији која је припремала убиство краља и рушење тадашње државе. Он сада иде као вођа усташке патроле, а уколико неко од старијих људи, Срба, његових ранијих познаника к њему примакне да са њиме разговара, он постаје строго званичан и ограничен у разговору. То није више онај некадашњи стари Анте, говорили су људи.

У општини има прекретница. Досадашњи дугогодишњи биљежник Драган Шупут смијењен је са дужности. На његово мјесто дошао је један муслиман родом из Стијене из околине Цазина. Ни са ким се разговарати не може. Срби су заплашени и забринути због мјера новог Павелићевог режима. Они који нису Срби, надувени су и избјегавају сваки разговор.

Послије неколико дана, посматрам од куће цесту која води од Раштела за Цазин. Кроз село Пјаниће указа се колона тенкова, камиона и мотоцикала. Тенкови изгледају много мањи него они њемачки што сам их видио у Бихаћу. Послије сам чуо да су то били италијански, дошли у Цазин и тамо залогорили. *[ПР: Италијанска војска у Бихаћ улази 17. априла 1941. године]*

Има их много. Идућег петка сам ишао у Цазин, цеста је била скоро сва заузета италијанским моторним возилима. Неки су ишли из Цазина у правцу Кладуше, неки обратно. Италијани су сад имали у близини два гарнизона, у Кладуши и Цазину. Успут сам стигао једну групу муслимана сељака, иду у Цазин, те сам продужио пут са њима. Они међусобно разговарају о сили и снази Рима и Берлина и радују се бољем животу. У граду, са десне стране поред поточића ниже болнице, улогорили се Италијани. Подигли шаторе, око потока се паркирали и лијепо поравнали моторна возила и своје тенкове. За сваки камион прикачен је по један мали топ отприлике 30-40 милиметара. Сви су они били у кратким панталонама, на глави им неке чудновате црвене капе са дугачким репом позади до пола леђа. Примијетио сам да то није онако дисциплинована војска као што је њемачка. Много трче по логору, вичу и галаме на неком непознатом језику. Моји сапутници муслимани иду и посматрају их са дивљењем говорећи:

– Виђај ти, болан, те силе и опреме, томе нико на свиту не може ништа.
– Валај не може – други додаје.

У граду је велика гужва. Измијешали се талијански војници са цивилима и кроз ту масу провлаче се запрежна кола. Сељаци тјерају стоку на пијацу. У центру је толика гужва да се једва могло мицати. У тој гужви нашао се један стари муслиман водећи за собом кобилу на којој је стајао самар, а поред њега се налазила млађа женска, муслиманка, одјевена у ношњу муслиманских жена. Оне су одјевене тако да су све замотане, ништа им се од тијела не смије видјети, па ни прсти на рукама. На лицу се налази црни зар направљен од прозирне тканине кроз који она може мало пред собом видјети, а њу нико. Наиђе група италијанских војника. Они су пришли муслиману, одмакли га од кобиле, један војник узјаха на њу, жену стави пред кобилу и скину јој зар са лица. Двојица војника су стала око ње, а један је то „чудо“ фотографисао. Док су изводили ту комедију, много су се смијали и нешто на италијанском викали. Муслиманка се нашла у незгоди, поцрвенила у лицу и звјерања очима око себе. Муслиманима, мојим сапутницима, би криво кад су видјели тај призор. Али, то је страна сила којој не смију ништа. Ко би други тако нешто смио урадити него ови италијански факини? Погледао сам уз чаршију у правцу џамије. На минарету се вије италијанска застава. Поред ње ставили и муслимани своју вјерску зелену са бијелим полумјесецом и три звијезде. А на италијанској крст.

– Ено вам крста на џамији – кажем једном познатом муслиману.

У самом центру града, смјештена је италијанска команда у згради ранијег среза. У истој згради се сада налази, како се по новом каже, котар. Пред зградом стоји италијански стражар с пушком прислоњеном уз груди, мало је са десне стране прихвата дланом одозго за кундак, тако да му од кратке пушке шпицасти округао нож стрши изнад главе. Под ногама му се налази постоље саграђено од дрвених летвица. У центру мјеста, а нарочито испред

те зграде, шећу италијански официри, појединачно и у мањим групама. Нешто разговарају и смјешкају се. Они су лијепо одјевени, официрска униформа је брижљиво скројена према њиховим тијелима, лијепо испеглана и дотјерана те се према сунцу пресијава. Лијепо су обријани, зачешљани те им се црна коса свјетлуца. Код сваког проласка поред стражара, он их поздравља неким чудним поздравом, стане мирно, лијевом руком удари по пушци, мало је задржи у том ставу, па онда десном ногом удари о постоље на којем стоји. Тако поздравља свако војно лице које прође поред њега, без обзира на чин. Поздравља и цивиле, ако цивил прије поздрави њега на било који начин. Неколико градских факина се договорило, па иду, један за другим у растојању, у зграду поред стражара и поздрављају га дизањем руке увис, а он сваком отпоздравља, тако да стално млатара руком о пушку и ногом бије о постоље. Мало затим дотични се враћају из зграде у истом растојању и понављају поздрав стражару, који и даље наставља лупати ногом о постоље. Војници у граду се гласно дозивају, нешто вичу и смију се. Има их много са великом брадом. Личе на српске попове. Идући даље уз чаршију према житној пијаци, чујем неку лупу која личи на свирку. Појави се група војника, иду у строју под корак у кратким панталонама, на горњем дијелу тијела имају као неке дресове, на главама црвене капе са дугачким репом низ леђа и свирају онако трчећи. За њима трчи и гомила дјеце, мање и веће, а има и одраслих муслимана. Овакву параду су поновили тога дана неколико пута кроз град. Мислио сам како се ова италијанска војска понаша као да се не налази у рату, него су дошли да праве разне циркусе. Кажу Рим - Берлин, нека сила осовина, фашизам и слично. Пошли су да освајају свијет и до сада им то полази за руком. Њемачка се војска разликује од италијанске у дисциплини и понашању. Надувени су, а ови изгледају као нека дјечурлија. У граду сам запазио и неколико људи у униформи прекројеној од униформе југословенске војске. Капе сличне капама италијанских официра. Сприједа, на капи се налази нешто бијело, направљено од алуминијума и слично коњској потковици. Видим такве ознаке на сваком реверу. Овако униформисане сам виђао некад овдје у Цазину, а има их и са стране. Сви су муслимани. Кажу, то су усташе, Павелићеви најповјерљивији људи који имају власт у НДХ. Они све контролишу, наређују и њих мора свако слушати.

– Какви су им ово знакови на капама? – питам једног муслимана.
– А зар, болан, не знаш, оно ти је слово У. Почетно слово усташког назива.
– А, ко је њихов командант?
– Е болан, њихов командант је овди у Цазину, Але Омановић. Он је командант за цили котар Цазин, он је и најглавнији, он сад срећива и дотирива све у ред. Знаш болан да је он прије три дана наредио да се свагди са натписа на дућанима и кафанама избрише ћирилица, да само остане латиница. А ђе је нејма да се латиница одмах стави.

Идући цестом поред поште у правцу болнице, срео сам доктора Драгутина Ћишку, он је раније долазио у Раштела, те смо се познавали. Чим ме је

видио, насмијешио се и пошто је пришао ближе стао је са намјером да са мном разговара и рекао:

– Како ви тамо у околици Раштела, шта има ново код вас, шта се ради?
– Добро, господине докторе, људи који нису завршили сјетву завршавају, ново нема ништа.
– Јесу ли сви људи предали оружје? – упитао ме.
– Па ко је имао оружје или донио из војске, предао је на вријеме.
– Па тако и треба – рече он. Ми, Хрвати, добисмо оно што смо жељели, рат је завршен и сада је све у реду.
– Па, још рат није завршен! – мене као да неки враг повуче за језик.
– Шта ти мислиш? У чега се ти надаш? Ти се надаш у Енглезе, они нису ништа, шта су Енглези према непобједивој Њемачкој. Треба да знаш да поред тих свих ваших нада, хрватски народ неће никад више дозволити да дође оно раније, јер се хрватски народ једном заувијек ослободио уз помоћ савезнице нам Њемачке.
– Господине докторе, сад више немам времена разговарати, журим, други пут кад се састанемо – прекинух га и продужих даље бржим корацима плашећи се да не наиђе који од усташа или жандара, могао би ме јавити и страдао сам.

Више нисам смио ићи у град, него сам се поред болнице ухватио њива и побјегао главом без обзира. Дошао сам кући, вечерао и легао спавати, али ми сан не иде, стално ми се врзма по глави све оно што сам видио и доживио. Ријешим да се уздржавам одласка у непожељна мјеста као што је Цазин. Налазим се код куће, већином у мојој шуми и у друштву са Драганом. Ту ми је најсигурније. Мјесец је јуни, већ друга половица и дани су топли па се може бити и ван куће.

Осванула је сриједа. Драган и ја ријешимо да одемо у Раштела до нашег познаника, старог гостионичара Дошена и да чујемо шта има ново. У Раштела сам дошао око десет сати. Народа је било много. Стари Анте Шпољарић се као раније шеће у патроли са својом накривљеном пушком, а са њиме она два пратиоца. У Раштела су дошла двојица усташа, младићи од око двадесет двије године као стални. Настањени су код трговца Јанка Пањевића. Вјероватно је Јанку наређено да их прими и храни. Мјесто динара изашле су куне, направљене од врло лошег материјала. Дошао сам кући и испричао Драгану о запаженим новостима. Дани су и даље пролазили у неизвјесности.

ХАЈКЕ

Једне вечери, послије обављене вечере, стајао сам пред кућом. Кроз сумрак су се двије особе примицале стазом која води из шуме пред кућу. Измакао сам се даље да са стране посматрам ко би то могао бити. Кад су дошли пред кућу, препознао сам једног од њих двојице. То је био наш рођак Душан Гргић из села Бугар, које је удаљено од нас десетак километара. Пришао сам им и познао другог, Ђуру Гргића званог Ђурина из села Липовача недалеко од Раковице. Ђурина је био српски добровољац на Солунском фронту и имао чин наредника. То је био човјек старијих година, али са својих сто двадесет килограма толико је био дебео да се тешко могао кретати. Дошао је и мој отац те сједосмо. Ђурина прича да су тамо код њега усташе почеле купити по селима виђеније Србе. Послали су и њему позив на који се он није хтио одазвати. Не зна се ништа о судбини оних који су прије отишли сами или су их одвели од кућа. Душан прича мом оцу:

– Ђуро је био код мене неко вријеме, а сад је дошао да буде код тебе, па колико се може. Њему пријети опасност и треба да га чувамо колико се може.

Отац је на то пристао и понудили смо их вечером. Ђуро се онако дебео запалио и само пије воду. Свако јутро прије сванућа, Ђуро је излазио у шуму која је била близу куће и тамо је боравио цијели дан, а тек навече долазио кући. Преко дана смо ја и моја мајка одлазили код њега, односили му воду и са њиме разговарали. Он се стално јадао на нову Павелићеву власт која злоставља недужан народ говорећи:

– Доста нам је само њихов проглас државе у којој се због националности одузима право народу да живи. У овој држави се пријети уништењем Срба, Јевреја и Цигана.

Ђуро ме моли ако могу да одем у Цазин да му донесем хрватске новине, па да види шта у њима они пишу. Нисам му могао одбити, пристао сам иако ми није било по вољи ради онога случаја са мном и доктором, али сам се надао да ме неће видјети зато што ће тамо бити много народа. У петак сам поранио и дошао у Цазин. Идући кроз град, примијетио сам плакат на зиду. Пришао сам и прочитао. Плакат се односио на стрељање двадесет седам људи у Загребу, осуђених на смрт од стране хрватског суда, због тога што се установило да су непријатељи НДХ. Ништа се не наводи какво су непријатељство починили, него се само нижу по редном броју њихова имена и презимена. Установио сам да су све Срби и Јевреји. У продужетку имена и презимена, у рубрици занимање, запазих: доктор, техничар, чиновник и тако даље. Ниже њихових имена на завршетку написано је још неколико пријетећих редова као на примјер: „Власт ће и даље бити немилосрдна према свим непријатељима државе и само ће овакве казне примјењивати.“

Идући даље према житној пијаци, примијетио сам и други плакат. Учинило ми се да није исте садржине као први, те му приђох да га прочитам. Он се односио на непријатељску дјелатност према НДХ од стране једног дијела становништва и спомиње да се та активност појавила у виду агитације и пропаганде. Даље наводи, како је власт хрватског народа присиљена да такав народ отпреми у логоре ради безбједности државе. Спомиње се такође да се у пропаганди наводи како су усташе нечовјечно поступиле према онима које су спроводили у логоре. У плакату се каже да су усташе боље поступале према онима које су спроводили него што су то дотични заслужили. Иако ту није наведено кога су спроводили и гдје се тај логор налази, знао сам да је то у Јасеновцу и да су спроводили српски народ. Даље се наводи да ће власт бити приморана да изда уредбу којом ће се забранити свако кретање из мјеста боравка у друго мјесто. Свако састајање више од два човјека биће забрањено. Та ће се уредба односити само на она мјеста гдје се буде сумњало у становништво. За прекршај ће власт строго кажњавати према ратним приликама. Да се не бих даље задржавао, ријешио сам да идем кући. Враћајући се назад према центру града, свратио сам до мале трафике и купио дувана, цигарет папира и новине под насловом „Хрватски народ“. Ставим их у џеп и упутим се према западној страни, одакле сам и дошао с намјером да идем кући. Кад сам изашао ван града и пришао близу бетонског мостића преко потока који тече из града, а у близини куће неког Делије, иза леђа сам чуо како по каменој цести јуре кола с коњском запрегом. Обазрем се и видим гдје један дечко сједи у колима, од својих шеснаест-седамнаест година, која вуку два лијепа коња црвенкасте боје толико ознојена да су до пола прсију мокри, а између ногу им се циједи згрушаста бијела пјена. Стао сам у крај да се може проћи поред мене. Када је наишао, видио сам по ношњи да је дечко Србин. Лице му је било од прашине која се измијешала са млазевима зноја. Колутови прљаве масе циједе се низ младићево лице. Пришао сам му и упитао одакле је. Мали је одговорио да је из Врела. Питам га гдје је био и што је тако коње ознојио на оваквој врућини. Мали ме је познао по говору, нагласку и ношњи и схватио да не припадам оној противничкој страни те поче причати:

– Јутрос сам пошао колима до оближњег млина како би довезао кући брашно. У близини куће наишла су тројица усташа и наредили ми да их возим што прије у Цазин. Без поговара сам послушао, али они узеше од мене узде, пошто ми је претходно један прилијепио два шамара псујући ми српску мајку. Они су наставили тјерати коње и тући их канџијом. Коњи су јурили, али се њима учинило да иду споро. Стога су зауставили кола и један од њих је сишао, извукао колац из оближњег плота и тим коцем наставио тући коње по леђима. Тако су они, вукући тај товар у касу без престанка, дошли у Цазин.

Видио сам на лијевом коњу млаз крви како се циједи са лопатице и стиже до кољена задње ноге.

– А, шта су усташе радиле у вашем селу Врелу?

Каже да је дошло више усташа изјутра у село са намјером да купе људе и да их некуд одводе, а људи су одбјегли од кућа и побјеснили.

– Иди кући и избјегавај усташе што више можеш – рекох му.

Младић је попустио коњима узде и отишао са цесте улијево једним путем који води преко села Слатине у правцу Врела. Идући цестом даље, стигао сам до Лојића стране, гдје сам скренуо улијево сеоским путем који води преко Мутника. Прешао сам поток и дошао до једне муслиманске куће код које се налазе одрасле врбе, а испод врба непокошена ливада. Врбе су се разгранале и праве добру хладовину. Пошто сам се загријао од јаке врућине, сјео сам у тај хлад да се одморим и да прегледам новине, и то хрватско издање. Новине су биле пуне разних пријетњи, како су то оне писале, „према неповјерљивом становништву". Иако то нијесу другачије именовале, знало се на кога се односи. На првој страници новина била је слика групе људи у строју по два, а ниже слике објашњење да су то Руси из окупиране Украјине који изјављују захвалност њемачким трупама што су их једном заувијек ослободиле руског бољшевизма. Ниже слике стајао је један чланак који популарише јунаштво њемачких војника на Источном фронту и као објашњење докле су те трупе стигле у Украјини. На крају пише: „Совјетском медвједу су подрезане шапе". Још сам мало ту остао сједећи, кад кроз ливаду стазом наиђе Анђа Вукелић водећи за собом на узици једно теле које је на оваквој врућини веома немирно и стално јој се отима. Била је у Цазину са намјером да га прода, али није успјела и враћа се кући. Наишавши поред мене, позвала ме да јој помогнем јер ме и тако пут води крај њезине куће. Пристао сам и узео вођицу телета из њезиних руку. Успут питам Анђу:

– Зашто се ти сама патиш с овијем телетом, гдје ти је Милан, што ти он не помогне?

Она ми поче причати кроз плач да су јуче дошле усташе и одвеле Милана с изговором да иде на неки присилни рад.

– Ко зна шта ће од њих све бити јер одводе људе који уопште нису способни за рад. Имам такав предосјећај – рече Анђа – да га више никада видјети неће.

У разговору смо дошли до њене куће, она узе од мене узицу и свеза теле за једну шљиву, а ја сам сјео под дрво у хлад да се одморим. Послије кратког времена иза живице наиђе један муслиман, из Милановог комшилука, приђе нам и сједе на траву, а затим се обрати Анђи:

– Анђо, Милан је отишао, ако ти оћеш да ти се жив и здрав врати, дај ти мени 50.000 куна, па ће ти се вратити.

Предосјећао сам да намјерава да превари Анђу и измами јој новац. Идући кући, размишљао сам о свим овим новостима и предосјећао да су дошли опасни часови. Сада више није у питању само слобода, него и сам живот.

Код куће ми прича отац да је данас био у српским селима Крндији и Буковици. Тамо је чуо како усташе ходају по српским селима, купе и одводе људе, за које се чује да их убијају на брду близу Раковице званом Близница. На усташки позив је одведен Перо Латиновић из Врела, поп Илија Илић из Рујнице, па неки из Гате и нарачуна око петнаест људи. Поред тога, каже ми да је и за нас постало опасно, јер су запажени неки муслимани како се провлаче кроз шуму око наших кућа и осматрају их. Данас је наш комшија са источне стране Осман Сејдић био ту у гају и ходајући наишао на Ђурину и нашао га ђе лежи. Није му ништа рекао, прошао је поред њега, али ће сад сигурно јавити усташама да је у близини наше куће нашао непознатог човјека. И то ће бити довољан разлог да нас одведу и све униште

– Ја сам Ђурину премјестио са тог мјеста – настави мој отац – и довече чим се смрачи морам га предати у Бугар код Душана, нека се чува.

Драган је чуо да сам дошао из Цазина и одмах дошао да пита за новости. Све сам му онако, сједећи у хладу, испричао. Рече ми да је и он чуо да одводе људе и да их убијају. Данас је наш комшија Ибро дошао крадомице код њега и у повјерењу му рекао да се ми убудуће не налазимо код куће ни по ноћи, а по дану поготово, јер се усташе спремају да нас преваре и ухвате. То му је Ибро рекао и молио га да о томе не зна нико други, само нас неколико, јер би у том случају отишла његова глава ако усташе сазнају да он штити Србе. Драган и ја смо договорили шта ћемо радити. Не ради се само о нама двојици. У наше четири српске куће има девет мушкараца, али су сви млади и неискусни, једино је мој отац старији, али слабог здравља. Договорили смо се да се убудуће кријемо по шуми како по дану, тако и по ноћи, а по једном или два пута у току ноћи прилазићемо кући ради доношења хране. Покупили смо наше млађе и отишли у шуму. Тамо смо се једино осјећали слободним. Могли смо по шуми шетати, сједити и радити шта хоћемо. Овако је сад док има топлих дана и док је лијепо вријеме, а питамо се шта ће бити касније кад захлади, па најзад и кад зима дође. Али, сад се тако мора, а послије како буде. Увијек имамо наду да ће се наћи неки излаз из овакве ситуације. Имамо мој пиштољ и Драганову пушку, а у току ноћи увијек је један будан. Код њега се налази оружје. Тако су дани пролазили.

Једне недјеље, око девет сати, чули смо неку пуцњаву преко Коране у Кордунском Љесковцу, тачније у Рончевића селу око Просјеченог камена. Изашли смо кроз шуму на бријег, јер се одатле може боље осматрати околина. Послије сат времена угледасмо људе из Љесковца који су избјегли и дошли до куће Које Нонића која се налази одмах испод шуме. Сједе на ледини, има их пет-шест. Отишли смо до њих. Све су то били познати људи; ту је и Којо Ћаћић. Причају шта се десило. Кажу да су из Раковице дошле усташе у лимузини, уставили је код куће Рончевића, искочили и одмах почели пуцати за људима. Мјештани су се разбјежали праћени усташким куршумима. Њих пет-шест су успјели побјећи, а не знају да ли је неко рањен или погинуо. Они такође причају да су они који су отишли на тобожњи

присилни рад побијени у Близници код Раковице. Кроз шуму наиђе и стари гостионичар из Раштела Дошен Ђуро. Објесио своје дугачке жуте бркове, па јури ли јури и не смета му ништа што је стар. Дође до нас, сједе и поче причати као и сви од малоприје. Стари Ђуро прича како је у срезу Слуњу забрањена пијаца и сваки долазак у град са села те како је издата наредба из среза да се нико не смије кретати из свога села у друго. Прекршитељи ове наредбе биће строго кажњавани. Сједили смо тако заједно до послије подне. Људи из Љесковца одлучише да се приближе своме селу пошто се одатле више ништа не чује па ће издалека размотрити ситуацију и одлучити смију ли ићи кући или не. Драган и ја смо се растали од њих и вратили млађој браћи. Навече смо од кућа набавили храну, донијели нешто покривача, накупили сувог лишћа, простирли и легли спавати, с тим што смо наредили стражару ако нешто сумњиво примијети нека не диже никакву галаму и вику, него нека ћутке полако пробуди мене и Драгана, а нас двојица ћемо размотрити шта је и предузимати потребне мјере. Спавали смо мирно без узнемиравања. Изјутра смо се дигли и ја се са Драганом договорих да идемо до кућа, с тим што ћемо се привући мојој кући кроз курузе, размотрити ситуацију, снабдјети се храном и одмах вратити. Дошли смо близу моје куће. Мој отац се дигао и шета испред. Сада смо слободно пришли. Предложио сам му да више ни он не спава код куће, испричавши му јучерашњи случај у Љесковцу. Он се сложио и одлучио да се крије у шуми као и ми. Драган је за часак отишао до своје куће, узео крува, стрпао га у торбу и вратио се, па смо заједно отишли у шуму. Тамо смо сједили, лежали, а понекад ходали. Предвече смо Драган и ја отишли у село Крндију прилазећи кроз курузе кућама појединих људи са којима смо хтјели разговарати. Ту смо сазнали да су јутрос неки из Крндије добили позив од раштелских усташа да се одмах јаве. Међу њима је отишао и Душан Кончар, ранији селски старјешина са још неколико људи из села. Тамо су их задржали, као у неком притвору, затворене, у кући Стојана Цвјетићанина у некадашњој гостионици. У тој кући има доста људи. Ту се налазе сви виђенији људи из околних села. Пред кућом је постављен стражар. Стално се испред врата шеће. Затвореницима се храна од куће носи, односи је неко дијете или жена, преда храну и враћа се назад.

Дошло је ново вече и спавање као прошле ноћи. Негђе око пола ноћи почела је киша и почима све јача. Буково грање са густим лишћем почело је прокишњавати и осјетих да је Драган будан.

– Шта ћемо сада? Ево нам кише – питам га.
– Не знам, ред је трпјети.

Киша је почела јаче и најзад се сви пробудише. Дигли смо се и у групи шћућурили под жбун, а оно мало покривача навукли на главу. Око три сата је престала. Опет смо се један крај другог мало скупили и тако заспали. Изјутра смо се дигли, изведрило се и изгледа да ће опет дан бити лијеп и топао. Пошто смо мало одлежали, дечкић Илија Дмитровић рече да би желио прићи кући. Драган му дозволи под условом да буде опрезан и да се

одмах врати. Кроз пола сата се вратио и испричао нам како је из шуме пред његову кућу дошао Васиљ Божић из Црнаје. Носи пушку о рамену и тражи мене и Драгана да дођемо одмах у шуму близу његове куће. Има са нама нешто да разговара. Драган погледа у мене и рече:

– Шта мислиш каква ће то сада бити новост?
– Сигурно је нешто важно – одговорих.

Нас двојица пођосмо у правцу који је Илија одредио. Васиљ је родом из села Црнаје, сјеверозападно од нашег мјеста, а са Драганом је у сродству. Ожењен је Драгановом тетком. То је био човјек око четрдесет година, а по изгледу млађи, доста развијен, бистар, разуман и способан. Нашли смо га ђе сједи у жбуњу и пуши цигар савијен од сељачког резаног дувана, „крџу“ Поред њега лежи нова војничка пушка крагујевачке производње. Сједосмо поред њега препуни радозналости. Упитљиво смо га посматрали. Он у почетку није ништа говорио, иначе је био тих и није се никад у говору журио. Код њега је увијек ишло све полако. Најзад га ја упитам:

– Васиљу, шта има ново код вас у Црнаји?
– Е, моји јунаци, у Црнаји је велико зло. Јуче је била опкољена тако да сам једва успио побјећи. Око десет сати, наоружани муслимани су опколили село са свих страна. Кад сам то примијетио, захваљујући томе што ми се кућа налази близу шуме, успио сам побјећи. Изашао сам на један бријег одакле сам посматрао шта се ради. Видио сам како иду од куће до куће, траже људе и хватају их. Те су људе одвели са собом вјероватно у Раштела да их прикључе онима што се тамо већ налазе. Са муслиманима сам видио и неколико униформисаних жандара. Има и оних који мјесто пушака носе сјекире. Ти су били најгори у злостављању народа по селу. Кад зађу у неку кућу, само се чује плач жена и дјеце. Тукли су их сјекирама тражећи да кажу ђе су људи.
– Јеси ли имао код себе пушку?
– Нисам, синоћ сам отишао преко Коране у село Липовачу код куће Јанка Почуча и он ми је дао. Шта ћеш, он је стар човјек. Журио сам се отуда како бих могао стићи на вријеме до вас. Јанко ми је причао о ситуацији код њих. Исто је као и код нас. Случајно сам га нашао код куће. Хода већином горе по брду Липовача и не смије у кућу. Најприје су тражили виђеније људе у селу, а сад траже све мушкарце од четрнаест година па навише. Јанко је чуо преко неке своје везе да су поубијали све оне што су ухватили или су им сами дошли, а сада што ухвате одводе код Слуња и тамо убијају у оној боровој шуми поред цесте која води од Лађевца према Слуњу. Много сам уморан, ако ми можете наћи каквих покривача, ишао бих лећи да се наспавам и одморим и то даље у шуму за сваки случај. Послије подне, кад се наспавам, дођите до мене да разговарамо о неким стварима.

Драган рече да ће се побринути за покриваче и храну. Напустисмо га и одосмо према кућама. Успут смо се договорили да се нађемо код Васиља

око два сата послије подне. Он ће тада већ бити испаван и одморан, па да чујемо његово мишљење и шта ће предложити. Вјероватно је нашао начина за излазак из овакве ситуације. Око два сата пођосмо код Васиља на разговор. Драган је ишао преда мном, јер зна ђе га је оставио кад му је покривач однио. Након десет минута хода, нашли смо га ђе лежи и пуши цигару. Сјели смо поред њега. Послије краћег разговора о безначајним стварима, Васиљ пређе на ствар и рече:

– Како већ знате, није добро по нас, Павелић и његова влада ријешили су да нас пониште. Испрва сам помишљао да неће бити страшно како се причало, а сада видим да ствари стоје горе него што се могло и замислити. Раније су купили људе, одводили их под разним изговорима на неке присилне радове, па су их тамо поубијали. Сада по селима купе све мушкарце редом и што год успију ухватити све одводе на губилиште. Јуче су купили по Црнаји. Ја сам успио побјећи. Кога су све ухватили сем оних које сам навео, не знам. Чуо сам од жандарског наредника из Јоховице, Томе Штрукера, да се припрема купљење људи већих размјера. Код Бихаћа на Гаравицама врше припреме за убијање прикупљених. Он је прекјуче био у Бихаћу и видио поред саме цесте како муслимани и Мађари из Краља копају рупу гдје ће поубијане затрпавати. Рупа је дугачка, како је он могао оцијенити, око три стотине метара. Широка је до шест метара, а у дубину, у пролазу, није могао видјети. То је једна од јама, а колико су их још предвидјели није му познато. Томо каже да су сви они што су затворени у Раштелу спремљени за одлазак на Гаравице, само се чека да се прикупе и остали. Томо је добар човјек и све ми је рекао у строгом повјерењу. Он је против убијања људи и замолио ме да се са својим познаницима побринемо о спашавању колико год се може спасти. У Бихаћу је забрањен сваки улаз и излаз из града сем повјерљивим људима, као усташама, жандарима и повјерљивим муслиманима и Хрватима. Затвореници у Раштелу не знају шта им се спрема. Они још мисле да иду нeђе у Лику на изградњу неких путева. Треба им помоћи на тај начин да их некако обавијестимо па да траже излаза и могућност за бјекство. У затвору се налази Душан Кончар из Крндије, треба неко од вас да оде што прије Душановој кући, код његовог Драгана и да удеси да Душанова жена Софија сјутра оде у Раштела и понесе му храну. Са храном ћемо послати писмо.

За одлазак у Крндију јавио се Драган и рече да иде одмах вечерас. Васиљ му каже:

– Чуо сам како се воде борбе у Лици. Тамо су четници подигли устанак. Усташе и домобрани имају много губитака.

Није рекао од кога је чуо, нити сам га питао.

– Не би смјели ни чекати овако мирно да нас похватају и покољу као стоку, него морамо нешто урадити кад другог излаза нема. Ја сам

нешто мислио и дошао сам код вас да се договоримо о могућности напада на раштелске жандаре и то што прије, не би ли успјели ослободити оне у затвору. Треба настојати на сваки начин ухватити са њима везу. Могу нам изнутра помоћи. Ради тога ми је најпотребније да Драган оде сјутра у Раштела да види могућност и да види како ствари стоје. Треба да се састанеш са Дошен Ђуром, уколико га до сада нису затворили. Он ће ти дати све потребне информације, а ти, други Драгане, што идеш у Крндију, реци Душановој Софији нека нам донесе одговор од оних тамо, па да видимо шта они о томе мисле – наставио је.

Тиме смо закључили наш данашњи договор. Драган и ја смо пошли према нашим кућама, а Васиљ остаде сједећи у хладу. Идући кроз куруз и клатећи се о курузна стабла, мислио сам о свему овоме. Шта се то збива и како ће се одвијати у будућности. Сигуран сам да је ствар доспјела до крајње озбиљности. Пуни су затвори људи, вијести долазе да похватане људе убијају на разне начине, већином их кољу. Сада чујем од Васиља да у Лици бјесни борба. Сину ми у главу те помислих да су хрватске власти због устанка и дале уредбу и проглас којим се Србима забрањује кретање из мјеста, како не би били обавијештени о ситуацији. Опет мислим: устанак, борба, усташе гину, можда ће бити добро. Онај ко је покренуо устанак, вјероватно нешто зна, можда ће скоро бити ослобођење на неки начин. Сјетим се историје Срба од Косовске битке па до данас. Срби су били неколико пута на рубу истребљења, али су увијек побјеђивали. Не треба губити наде. Опет се сјетим одакле ја сад идем и шта сам тамо радио. Знам, био сам са Васиљем Божићем из Црнаје у шуми гдје смо причали о садашњој ситуацији и договорили се да у овом нашем несретном мјесту подижемо устанак против Павелићеве државе у којој се масовно уништавају Срби, Јевреји и Цигани. Тако идући кроз куруз, једно ме стабло удари по лијевом оку и уху и то ме прену. Станем и замислим се: Устанак! Ко диже устанак? Зар ја, сељак са четири разреда основне школе, а također и Драган Дмитровић, Васиљ нема ни то, па ми да дижемо устанак? Мислио сам о томе како за устанак треба оружје, а ђе је нама. У Драгана и Васиља по једна пушка, а у мене јадни пиштољчић. Одводе људе и кољу их, каква грозота. Одлучим да о томе за сада не мислим, гинути је свакако, па боље онда мушки, ако икад дође слобода и неко остане жив, ваљда ће нас неко споменути из ових крајева и рећи: ти и ти су дигли устанак 1941. године када су били масовно клани Срби. У таквом размишљању изашао сам из куруза пред кућу. Са лијеве стране, пред кућом, налази се велики орах који својом широком крошњом прави добру хладовину тако да је за вријеме љетних врућина било угодно одмарати се под њим. Под тим орахом љети би већином ручали и вечерали. У хладовини под орахом, угледао сам мог оца. Стоји и погнуте главе нешто размишља. Прилазећи му, рекао сам:

– Знаш шта има ново?

Он подиже главу, погледа ме за тренутак и упита:

– Шта има?
– Личани подигли устанак и већ се воде борбе. Усташе и домобрани опасно гину. Туку их Личани из шума.
– А ко то каже? – упита.
– Каже Васиљ Божић, нисам га питао одакле он то зна, само је сигурно.

Оцу се разведрише очи, боре на челу се показаше и брцима се осмјехну:
– Е, милом богу хвала, оће ли и оклен синути сунце. Добри су наши Личани. Јунаци су они! Е, Личани, Личани, само да сам мало млађи, не бих ти ја сада ни часа чекао, нашао бих ја наше Личане.
– Знаш, стари, шта још има ново?
– Шта има? – упита ме.
– Ја и Драган Дмитровић од јутрос сједимо у нашем гају са Васиљем и договорили смо се да и нас тројица подигнемо устанак, па ако нам успије. Шта ћеш, свакако смо сви осуђени на смрт од Павелићеве власти.
– Знам, тако је – рече стари – само морате бити паметни и вјешти. Ви сте сада, дјецо, оба млади и здрави, оба сте служили војску, Васиља морате слушати, он је старији од вас и паметан је човјек. И он је служио војску, па ето нека вам је сретно. Само знаш шта, иди у кућу, узми нешто да једеш, понеси онима дечкима у шуму и одмах се губи да се не налазиш код куће. Није довољно само по ноћи бити ван куће. Дању је опасније. Може неки враг из тих куруза изаћи и шта онда. Тим свим млађим клипанима не дајте кући, ни ја нећу више бити код куће, идем одмах у шуму.

Уђем у кућу, на полици је стајао крув неначет. Узмем нож, одсјечем комад, брже га здробим у шерпу, налијем из котла варенике, срећом није била врућа, часом то поједем, одсјечем још пола крува да понесем онима у шуми, изађем напоље и сачекам Драгана. И Драган носи под мишком крув. Испричам му да сам старом испричао новости и наше намјере.
– Шта каже стари? – упита ме.
– Он се слаже са нашом одлуком.

Драган се насмијеши, климну главом и рече:
– Да, стари је добар.
– Слушај, Драгане – рекох – стари виче на нас што се задржавамо око кућа и предлаже нам да се одмах губимо горе у гајеве и да не излазимо из шуме.
– Потпуно правилно, идемо одмах.

Пошли смо брзо и за час посла нашли се у гају. Стигосмо до наших младића, дали им крув да једу и наредили да не смију ићи нигдје из шуме пошто је ситуација опасна. Драган је испричао да се треба строго уздржавати од одлазака кући, јер постоји могућност да нас мотре из шуме. Неће јавно да

нас узнемираравају, него нас мисле изненадити и одједном све похватати. Примијетио је да је мали Мехага добио пушку. Сигурно је да имају и сви остали одрасли. Вјероватно је њима додијељен задатак да нас похватају.

Близу је ноћ. Васиљ по завршеном јелу одлучи да легне под онај исти жбун и да спава. Драган и ја се договорисмо да изађемо на узвишицу више куће Која Нонића и да посматрамо села Крндију и Буковицу јер ћемо можда случајно у близини видјети неког из тих села па ћемо са њима разговарати и чути нешто ново. Пошли смо. Дјечацима смо наредили да се одмакну од Васиља и да му не сметају спавати својим шапатом и шушкањем по сувом лишћу. Они осташе, а ми се упутисмо полако и без ријечи кроз шуму у правцу великих путева. Кроз двадесетак минута, стигли смо на један брежуљак. Замаскирани у жбуњу, стајали смо Драган и ја један поред другог и осматрали српска села. Недалеко од нас виде се куће Милошевића поред пута, а затим и села Крндија, Буковица, Рујница, Гата и тако редом. Сва су српска села и поља шарена као ћилими. Пшенице презреле, нико не жање, курузи се зелене, а ливаде само мјестимично покошене. По селима све замрло, нигђе се ништа не чује, нигђе се нико не види, све као пусто. Шапћем Драгану:

– Види наших села по којима смо нас двојица као момци крстарили за дјевојкама, ноћу у прелу, а преко дана по пашњацима ђе су цуре чувале стоку. Више се не чују по селима лијепи дјевојачки гласићи у пјесми.

А он стегао зубе и само ћути, па гледа према Рујници. Вече је близу, још један сат до заласка сунца. Ћутке се вратисмо кроз шуму дјечацима и Васиљу. Идући полако, примијетим да се пред нама на око педесет метара, при врху храстовог стабла, миче једна грана. Би ми сумњиво те гурнем руком Драгана и покажем прстом на ту грану. Станемо и посматрамо. Имаш шта и видјети. Угледасмо једног муслимана како посматра наше куће. Пошто је био окренут леђима, било нам је згодно да се повучемо неопажено уназад и заобиђемо га тако да нас није примијетио. Кажем Драгану:

– То је њихова извидница. Осматрају налазимо ли се код кућа и да ли се некуд крећемо. Ово значи да ће наше куће ускоро бити нападнуте.

Дјечацима смо рекли да се куће налазе под присмотром муслимана и да смо у опасности. То смо им казали да знаду за озбиљност ситуације, те да се боље чувају.

Сунце је зашло у лиснатој шуми јер овдје мрак пада прије него на чистом простору. Неко смо вријеме сједили, а затим смо натјерали дјечаке да иду лећи. Накупише суво лишће, простријеше испод жбуња и легоше. Отишли смо до Васиља и испричали му шта смо видјели. Васиљ се сложио са претпоставком да ћемо ускоро бити нападнути и то можда сјутра или већ кроз који дан. Лежећи, размишљао сам о сутрашњем задатку. Треба отићи у Раштела. Питање је хоћу ли се вратити. Ако се не вратим, моји ће знати да

су ме ухватили. Шта то значи? Значи да ћу гледати очима како ми проносе нож под грло. Грозно. Стресао сам се од језе. Онда је боље ићи у борбу. У борби могу погинути. То није тако страшно. Само да се сјутра успијем вратити. Одједном, из правца Бихаћа, ноћну тишину наруши митраљески рафал. Неколико минута касније, још један дужи, па трећи мало краћи и умири се. Погледам у сат, тачно девет. Више се не чује ништа. Почео сам да дријемам, патим се, заспао бих, а некакве мисли ми се стално врзмају по глави. Опет поче митраљески рафал да пара ноћну тишину, један, други, па послије неколико минута трећи. Погледам у сат: десет часова.

Изјутра смо се рано пробудили Драган и ја. Остали још спавају. Отишли смо до Васиља. Нашли смо га будна. Лежи на лијевој руци и пуши цигару савијену у новинску хартију.

– Јеси ли добро спавао? – упитам га.

Одговори да му се нешто није дало спавати. Кажем му да сам синоћ између девет и десет чуо митраљез. Касније сам опет чуо пуцњаву послије поноћи. Питам га шта би то могло бити. Нема изгледа да је нека ноћна вјежба војске пошто би се чуле и пушке и остала оружја. Васиљ рече:

– Не буди луд. Какве вјежбе, то они убијају похватане људе код Бихаћа на Гаравицама. Само, изгледа да су накупили доста људи, па им је споро да их кољу ножем.

Још смо мало разговарали о којечему те напустисмо Васиља и пођосмо. Дошао сам близу куће, прилегао у куруз, прислушкивао, разгледао и не чује се нигђе ништа. Мајка се дигла, па изашла пред кућу да узме грања ради ложења ватре. Накашљем се и она приђе к мени.

– Је ли отац долазио? – упитах је.
– Није.
– Ми цијели дан нећемо излазити из шуме. Спреми нам крува и још хране што имаш.

Оде стара у кућу. И изнесе крув замотан у бијелу крпу и даде ми. Стигавши до дјечака, дадох им га.

– Ево, поједите, сад ће Драган доћи и донијеће још, само данас немојте никуд излазити. Ја данас нећу бити са вама, а неће бити ни Драган. Ви морате бити дисциплиновани. Ја сада одох.

Дигнем се и пођем кроз шуму према западној страни у правцу Раштела. Кроз шуму сам ишао стално до брдашца Погледала. Даље је терен без шуме, све су њиве, али са много густим и великим живицама, а има и ограда, бујади и високе траве. На рубу шуме, сјео сам у хлад под један љесков жбун да се одморим. Погледам у сат, пола десет. Сунце припекло и почело пржити. Данас ће дан бити врућ и спаран. Терен ми је добро познат. Одлучим да идем поред једне живице која ме води све до школског воћњака и воћњака Јанка Пањевића. Са тог мјеста ћу размотрити ситуацију и

прилике за улазак у само мјесто. Идући поред живице, изађем на бријег ђе ми се одједном, ниже мене у долини поред ријеке Коране, указа цијели Рашто. Сјео сам поред једног жбуња од црног трња. Ниже мене, удаљено свега око двјеста метара, налази се сточна пијаца. Пошто је сајмени дан, плац је пун стоке, говеда је било мало, а улијево су стајали повезани коњи. Рашто је пун муслимана, док се остали скоро и не примјећују, а лако се могу познати по ношњи. Видим, има их много. Тим боље, лакше ћу непримјећен проћи. Видим преко плаца кућу Стојана Цвјетићанина. Она је претворена у затвор. Кроз прозоре те куће виде се многе људске главе како гледају напоље. Код куће, а поред Коране, стоји један, а са друге стране стоји други наоружан жандар. Сједим, посматрам и мислим, морам ићи доље, а плашим се. Наићи ћу на неког познатог муслимана, па сам страдао. У том случају сам одмах погодио у кућу Стојанову међу оне друге тамо што сваког тренутка чекају смрт. Дођем до закључка да би најбоље било оставити капут и капу овђе у трњу, па ићи гологлав и у кошуљи, јер муслимани иду већином без капута и без капе, а остали су у фесовима. Скинем их и савијем то све заједно те гурнем у жбун и мало замаскирам травом да се не види са стране. Идем поред живице до коњског плаца, а између коња се мијешам у гомилу. Док сам ишао низбрдо, поред живице нисам могао примијетити да на мене неко обраћа пажњу. Нашао сам пролаз кроз живицу и неопажено се умијешао у гомилу муслимана у близини коња. Направио сам се што озбиљнијим и трудио се да прикријем уплашеност. Ишао сам право између њих, прошао поред трговине Јанка Пањевића и дошао до степеница које воде у гостиону Дошен Ђуре. Попео сам се уз степенице и створио се на вратима гостионе. Уђем унутра, пуна гостиона муслимана, понешто Хрвата који су дошли из пријека ради пазара, а има нешто усташа и жандара. Срећом се не нађе нико ко ме позна. Није ми се ту дуго задржавало, али сам морао остати, пошто нисам одмах успио видјети Ђуру гостионичара. Њега не видим, а он ми треба. Не смијем никога питати за њега. Присутни не обраћају пажњу на мене, него пију, неко ракију а понеко вино. Неки су у припитом стању, а неки су пијани и почињу пјевати. Нисам дуго стајао, кад се на другим вратима појави Ђуро са својим жутим и дугачким брковима, повијеног носа. Мало се пренуо кад ме је видио и зачудио се, али се брзо снашао, окренуо назад, непримјетно ми дао знак очима и замакао кроз врата у другу собу. Ја сам одмах схватио да морам ићи за њим и нашао сам се у другој соби. Он је стајао на вратима. Погледао сам га у очи. Он неколико секунди гледа у мене сузних очију. Кад је дошао к себи, мало уздахнуо, па ми рече:

– Па, откуд ти сада овдје? Играш се са животом. Зар не видиш и не знаш шта се ради? Видиш да је пун затвор Срба. Шта ће бити с њима, не знам, али су сви изгледи, како сам могао чути и примијетити, да ће страдати. Они више никога не позивају, него су све муслимане по селима наоружали и ангажовали и јутрос у зору су отишли да блокирају српска села и да хватају мушкарце редом од четрнаест година па навише. Овђе у Раштелу остали смо само ја и Божо Богуновућ. За њега мисле да има времена пошто је инвалид без

ноге и не може побјећи. А мене ако до ноћи не ухапсе, ноћас ћу побјећи и више се не враћам. Ти сад бјежи како знаш и куда знаш, бјежи куд те очи воде.

Хтио сам још с њим разговарати. Рекох му да га је поздравио Васиљ. Он ме прекиде и одговори:

– Поздрави Васиља. Све сам ти рекао. Немам више времена, зову ме. Траже пиће.

Окрете се од мене и рече ми још једном да бјежим те нестаде. Изашао сам на споредна врата гостионе и нашао се у његовом дворишту, пред његовим подрумом. Сад сам био у незгоди и питам се куда побјећи и домчати се бријега. Ако сада избјегнем, увијек ћу избјегавати овакве клопке. Изађем на дворишна врата и нађем се на цести која води испред општине и школе према Медића млину. Муслимана има много на цести, а ја се направим као и прије равнодушан и упутим до школе. Сад је већ лакше. Заобиђох школу и полако, покрај школског воћњака уз бријег, изађох код жбуна ђе сам оставио капут и капу. Узмем то из жбуна, обучем и усправљен дуго стајах и разгледах Раштела. Хоће ли икада доћи вријеме да дођем поново слободно у Раштела и да се никог не бојим? Да ми је само то доживјети. Окренуо сам се и пошао. При повратку, на брдашцу званом Објешењак, чуо сам да у селу Рујници опали неколико пушака. Мало послије чујем пушкарање и на источној страни, негђе у селу Осредку или Врелу. Пуцњава по српским селима, то је сигурно њихова акција за масовно хватање људи, како сам данас чуо од Ђуре. Стигао сам у мој гај негђе око два сата послије подне. Идем правац на мјесто ђе се налази Васиљ.

– Изгледа, Драгане, да није добро – он први рече.
– А откуд ти знаш? – запитам га.
– Знам, данас овако сједећи чујем неко пуцање по околним селима, а то муслимани сигурно хватају људе и пуцају за онима који бјеже.
– Сада сам из Раштела. Рекао ми Дошен Ђуро да су многи отишли јутрос наоружани да блокирају српска села ради хватања људи.
– Шта има ново у Раштелу и шта даље прича Ђуро? – пита ме опет.

Испричао сам му све новости што је Ђуро рекао.

– Па јест, тако ти је, Драгане. Сад је дошао час. Или ћеш свако мало гледати када ће те ухватити или ћеш се борити. Дошло вријеме да сваки човјек одабере шта ће и како ће. Драган Дмитровић је отишао код Кончара у Крндију, још га нема, видјећемо какве ће он вијести донијети па према томе ћемо ријешити.

Од Васиља одем даље у шуму да потражим дјечаке. Нашао сам их ђе сједе. Они ми испричаше да су се данас привлачили поред путева на руб шуме ради осматрања. Након дужег лежања, примијетили су неколико муслимана у шуми према нашим кућама. Једног су видјели како осматра са дрвећа.

Ниједног од тих нису познали. Значи, из даљих су села. Сунце је већ ниско и близу је шест сати. Интересује ме што нема Драгана из Крндије. Какве ће он донијети новости? Одем код Васиља. Драган није стигао. Разговарасмо око десет минута кад се кроз шуму зачу нечији ход, крцкање сувих гранчица и шушкање опалог лишћа. Сигурни смо да је Драган. Васиљ га одмах упита:

– Шта је ново у Крндији?
– Не ваља ништа – одговори Драган.

Завуче руку у џеп и даде Васиљу писмо од Душана из Раштела. Васиљ узе и поче га читати наглас: „Чуди ме како сте могли повјеровати свакаквим гласинама и лажима. Каква је то држава која масовно убија свој народ и становништво? Ја у то не вјерујем, то није истина. Они су нас овамо позвали ради других непожељних догађаја. Неко ћемо вријеме бити на раду, одрадити своје и доћи кући, а ви који бјежите само нам отежавате ситуацију, а себи пакостите и зато ће вам касније шкодити. Немојте нас дирати нити узнемиравати. Ја сам вашу вијест саопштио неколицини паметних људи који се налазе са мном. Они су мога мишљења и љуте се на вас. Шта то радите?"

Драган даље прича:

– У селу влада пометња. Они што су преостали, не знају шта да раде. Неки кажу да овако издржати не могу. Намјеравају да се сами јаве усташама, па нека буде шта било. Ја сам их убјеђивао да не иду. Боље да иду у Брањевину па нека се крију. Увјеравао сам их да ће се ускоро показати пут куда треба кренути, само треба још неко вријеме истрајати. Жене кукају из свег гласа, дјеца плачу и вриште. У цијелом селу влада урнебес. Данас цијели дан хватају тамо преко Топлице у Рујници. Људи који нијесу успјели побјећи похватани су. Све воде у Илиџу и затварају у веће куће од којих су направили затворе. Неке жене су побјегле у Крндију и причају како су их у бијегу убијали из пушака и сад мртве леже по њивама. Такво пушкарање се данас чуло и у селу Гати. Неке жене су видјеле да су у Илиџу колима дошли муслимани. Људи су товарени у кола. У свака кола натиснуло се јадних повезаних људи колико је могло стати. Око кола су наоружани муслимани и униформисане усташе. Та колона је кренула у правцу Врсте. У Илиџи има много људи затворених по кућама и повезаних жицом. Чувају их наоружани стражари. Женама које су у торбама носиле храну за своје одведене укућане, спроводници нису дозволили да им се храна даде. Има још ново. Синоћ су у Гати, у кућу Мандић Ђуре, долазила два непозната човјека. По ноћи су сазвали скуп и позивали људе на устанак. Говоре да ће они у борбу ићи први, само ако то остали људи прихвате. Тамо су синоћ један састанак одржали. Не знам шта су ријешили.

Васиљ се мало размишљао па рече:

– Ето, кад наш план није за сада успио, ја вечерас идем у Црнају, а сјутра навече одлазим у Машвину јер тамо има неких изгледа за

устанак. Видјећу како се тамо ствари развијају и покушаћу да се повежем са устаницима. Затим ћу доћи по вас, па ћемо се сви пребацити. Ви вечерас отидите у Гату код Мандића и видите о чему се ради. Ако у Гати буде неких позитивних резултата, обавијестите ме на неки начин, па ћемо видјети или ћете ви прећи тамо или ћу ја овамо. Поново вам кажем, добро се чувајте, а сви су изгледи да ће се ускоро наћи излаз којим ћемо кренути.

Још смо мало сједили док сунце није зашло. Васиљ се диже, узе своју пушку, поздрави се са нама и рече:

– Пазите, онако како смо се договорили.

Драган и ја смо пошли на мјесто ђе смо оставили нашу млађу браћу, како их ми зовемо, дечке. Сад је случај хтио да им будемо стараоци и то стараоци за њихове животе. Нашли смо их, сједе у групи као пилићи и само упрли очима у нас кроз сумрак. Питамо их да ли су гладни. Они кажу да нису, јели су крува и остало им је.

– Добро кад сте јели, намјестите се за спавање – рече им Драган.

Предложио сам Драгану да вечерас одемо у Гату. Али, он је нешто оклијевао. Видио сам да није расположен да се иде. Најзад ми је рекао да ћемо ићи сјутра навече.

Дјечаци полегоше, а Драган и ја, зна се, као и до сада, легосмо сваки са једне стране и све се умири, све утону у ноћ. Вјетрић малко покреће лишњате гране, а изнад дрвећа пројури понеки слијепи миш који се може видјети према ведром небу. Прошло неко вријеме кад се из даљине чуше митраљески рафали као и прошлу ноћ. Погледам у сат, девет. У исто вријеме као и синоћ. Неколико узастопних рафала наруши ноћну тишину и све се умири. Послије извјесног времена исто се понови. Погледам у сат, десет. Размак сат времена. Трећи пут сам чуо рафале у једанаест и заспао сам. Када сам се пробудио, осјећао сам знак зоре, још је понека звијезда блиједо свјетлуцала са висине. Све је мирно и тихо. Још неко вријеме сам лежао и дигао се. Осјетио сам да је и Драган будан. Одмах за мном, дигао се и он. Остали још спавају. Мало смо разговарали и договорисмо се да изађемо горе на путеве и осматрамо околину. Изашли смо и стали на најпогоднију узвишицу за посматрање села. Са истока почима допирати сунчево руменило пред излазак сунца. По околним селима све је мирно и ништа се не чује. Дуго смо стајали и осматрали. Кад нам досади, чучнемо, а затим и сједнемо. Када се сједећи одморимо, дигнемо се поново и наставимо стојећи осматрање. Не знамо шта ћемо и како ћемо. Страшни су то тренуци и неизвјесност. Млади смо оба, жељни живота, а живот нам се измиче. Смрт од ножа и ватреног оружја може да искрсне сваког часа. Сву снагу употребљавамо да избјегнемо смрт. Жао нам је наших најрођенијих, наше млађе браће коју смо оставили под жбуњем да спавају. Нама иза леђа, са сјевера, из муслиманских села чује се пјесма и веселост. Наше комшије

Вилићи нешто су заћутали, не чују се, изгледа да су заинтересовани за наше хватање, а дуже вријеме не виде нас код куће. Зачуше се пушчани пуцњи из правца Илиџе. Пуцају у размаку од неколико минута. Јека пуцњаве чује се од Илиџе у правцу села Гате, а понека опали ниже кућа Танкосића на почетку села Буковице.
Драган рече:

– Данас праве офанзиву на села Буковицу, Крндију и Гату, а вјероватно ће узети у обзир и Марин Мост. Може бити да ће с неког краја ударити и на наше куће.

Још смо мало сједили. Понека пушка опали у Буковици и Гати. У Буковици се чује некаква вика, затим плач и кукање жена. Предлажем Драгану да одемо до дјечака, да им кажемо да данас по цијену живота не излазе из шуме, а затим ћемо на брзину отићи кућама, јавити шта се догађа, узети крува и ако бих нашао нећe старога да му јавим да и он данас буде стално у шуми.

Драган се сложио. Пођосмо са тога мјеста. Сад нијесмо ишли полако већ трчали. Наишли смо крај младића, казали им шта је у ствари и продужили до кућа. Он је продужио, а ја сам свратио у кућу и нашао стару мајку. Питам:

– Је ли долазио стари?
– Није.
– Ако дође, реци му да одмах иде у шуму и нек из шуме не излази. Добро би било да и ти будеш на опрезу.
– Шта се десило? – упита ме.

Ја сам јој испричао да су села Буковица, Крндија и Гата јутрос нападнута и по тим селима се чини зло. Почела је плакати и донијела ми крува да понесем. Додаје ми га, а низ њезино старо смежурано лице котрљају се сузе. То је за мене било тешко подносити, узео сам крув из њезиних руку и брже-боље побјегао кроз врата да не видим мајчине сузе и плач. Од бола за мајком као да сам био моментално ошамућен. Мало сам застао, прикупио снаге и у неколико скокова нашао се у курузима, а затим продужио у шуму. Чим сам стигао до дјечака, одмах послије мене стигао је и Драган. Дали смо дечкима храну и упутили се поново на онај брежуљак да осматрамо. По изласку на мјесто осматрања, у близини пута, видио сам мога старог оца. И он је изашао да осматра. Позовем га да се склони у жбуње јер путем сваког часа може наићи неко од бандита, а он је стар и неће моћи побјећи. У Крндији и Буковици, с времена на вријеме, може се чути покоја жена ђе кука и нариче.
Драган рече:

– Ено, код куће Богуновића у Буковици чује се стара Сава ђе плаче, вјероватно је туку или одведоше неког из куће.
– Е дјецо, дјецо, шта смо доживјели и шта ће са нама бити – лаганим гласом рече мој отац.

Сјетио сам се тада оних његових ријечи када је бомбардован Београд. Тада је дошао из Раштела и донио ту жалосну вијест. Питао се шта ће бити са нама Србима ако нас окупирају. Значи да су се његове бојазни и слутње обистиниле. Мени је тешко слушати кад неко од старијих особа изговара ријечи неког зла и страдања, а нарочито кад старе жене плачу, па макар и бабе биле, а поготову кад чујем моје родитеље. Кад говоре ријечи које храбре, онда имају јак утицај на мене. Али сада!? Зато сам предложио оцу да иде тамо код дјечака и да са њима буде јер ће им бити пријатније. Драган је вјероватно саосјећао моју дирљивост те је подржао мој приједлог и потврдно посвједочио, на што је отац пристао, закренуо се и нестао кроз жбуње. Ми настависмо посматрање. Око једанаест часова указа се једна група муслимана у стрељачком распореду од куће Милана Нонића и Боже Добровића. Има их отприлике петнаест. Нијесу се могли, услијед кретања, тачно пребројати, а поред њих има их још оних који иду поред живице с обје стране пута, те их живица заклања. Сви су наоружани војничким пушкама. Пушке се добро виде пошто се према јутарњем сунцу пресијавају дугачки ножеви на њима. Један јаше коња и иде средином пута док десно крило пјешака, распоређених у стрељачки строј, заобилази од кућа Грбића, од њихових обарака и опкољава групу кућа Милошевића. Лијево крило је отишло у долину, у правцу кућа Шикманових. Лијево крило смо изгубили из вида пошто су замакли у долину, али опкољавање Милошевића видјећемо добро пошто су поред пута на бријегу, а од нас удаљени свега око пет стотина метара. Онај на коњу се зауставио на раскршћу код Милошевића ђе се један пут одваја за Крндију. Са тога мјеста је могао посматрати акцију обје групе, јер је било на узвишици. Ови што су опколили Милошевиће, тако су се распоредили у ходу да су дошла двојица на једну кућу, а кућа је било пет у групи. Сваки са по једне стране пришао је кући, затим су осмотрили околицу и један је остао пред кућом на најпогоднијем мјесту за осматрање с пушком спремном за пуцање. Други је такође с пушком на готовс прилазио вратима куће. Пошто није нашао врата отворена, окрену кундак и распали по њима. Одједном се врата отворише. Нисмо видјели да су нашли неког од мушких. Изгледа да је кућа била празна. Сада је настала гужва око тих кућа. Викали су, галамили на жене и дјецу, тражили по баштама, око живица и свуђе ђе су сумњали да би се неко могао сакрити. Стаде дрека старијих жена и плач мале дјеце. Вика и псовка муслимана направи прави метеж. Видимо пред кућом Пере Милошевића ђе један гад истјера стару Ђују пред кућу и удари је кундаком за врат. Она паде на земљу. Он је стаде ударати ногама деручи се из свег гласа и псујући. Викао је и приморавао да каже ђе су мушки. Она је само кмечала. Завршише ту своју гњаважу, а пристигоше и они из долине што су отишли код Шикманових. Нисмо могли видјети јесу ли ухватили кога од Шикмана, пошто су живице ометале видљивост.

– Изгледа да су се људи опаметили и побјегли или су раније отишли на њихов позив, мислећи да иду на присилни рад, пошто овдје изгледа нису нашли никога – прошапутах Драгану.

Цијела та група злочинаца изађе на узвишицу код куће Пере Угрице. У тој кући не нађоше никога. Мало у групи постајаше, нешто се договорише и одоше у правцу Крндије, а двојица се одвојише и пођоше према нама. У том правцу, ниже шуме, налази се кућица Које Нонића, који је у њој до сада живио сиромашним животом са четворо дјечице. Мислио сам да ће ту слабо успјети, јер смо малоприје видјели Коју како се провлачи кроз живицу и оде у шуму. Нас двојица ријешимо да пођемо до нашег логора код младића и да видимо шта раде. Кренули смо у шуму. Нашли смо старог код њих ђе сједи. Сви заједно сједосмо са њим да разговарамо. Питали смо се шта да радимо. Нисмо могли наћи никакав закључак. Васиљ ће тек вечерас отићи преко Коране за Машвину, а на какву ће тамо ситуацију наићи, то се сада не зна. Ако наиђе на повољну, када буде могао, извијестиће нас како бисмо се тамо пребацили. Али, чекати није лако нити бити у толикој неизвјесности под оваквим околностима. Још је сва срећа што разбојници не залазе по шумама и не премећу их. Шуме избјегавају. Ако њих почну претраживати, неће се моћи остати ни овдје. Да имамо више оружја, могли бисмо из шуме и убити кога. Тиме бисмо их заплашили да не иду овамо. Овако, ако их нико не дира, могу се усигурити и поћи у шуме. Стари каже:

– Нема нам овђе никаква спаса пошто ове шуме нису велике и требало би се пребацити у Бугар, село на каменитом терену. Тамо има пећина испод земље ђе у једну може стати много особа, а они, ако би тамо и дошли, не знају за те пећине. Како се види, они се и не усуђују ићи у Бугар, баш ради таквог терена. Још тамо нијесу били, из Бугара фали само неколико људи који су преварени на позив, те су отишли сами.

Дакле, стари је дао добар приједлог са којим смо се сложили. Договорисмо се да се вечерас пребацимо сви у Бугар и то чим дође вече. Погледам у сат, четири послије подне. Драган предложи да идемо поново на путеве да разгледамо. Сложим се и пођосмо. Диже се и стари.

– Па дјецо, идем и ја са вама – повика он.

Нијесам хтио да му противрјечим иако бих волио да не иде. Волио бих да остане на мјесту са дјецом. Тако нас тројица идемо на извиђање. Нiђе се ништа не види нити се шта чује. Ноћ се примиче и сви су изгледи да су се повукли у правцу Илице, одакле су јутрос дошли, пошто су тако раније радили кад су долазили по селима. Одједном стари каза:

– Дјецо, идем ја сада онуда кроз курузе до куће Тривуна Пуцара. Вјероватно ћу некога видјети у близини куће или ће се неко од жена јавити. Идем да чујем шта има ново, а ви идите ближе кући и спремите се за полазак у Бугар. Ја ћу доћи за вама.

Мени није по вољи што иде и рекох му да не би било добро залазити у село, али он навалио па хоће. Најзад сам ућутао и он оде. Ми смо се вратили и још се неко вријеме задржали у шуми док сунце не зађе и не почне се смрачавати. Предложим Драгану да бисмо могли поћи кућама и припремити

се за полазак. Изашли смо из шуме и договорили се да се, најдаље за један сат, састанемо на путу поред моје куће одакле ћемо кренути. Рачунао сам да је стари већ дошао из Крндије. Дошао сам пред кућу, зовем мајку, а она се не одазива; уђем у кућу, тражим је, нема је. Поново изађем пред кућу и угледам је ђе стазом кроз курузе долази. Чим сам је видио, познао сам да се нешто лоше десило. Кад дође до кућног прага ђе сам и ја стајао, на сав глас бризну у плач. Гомила суза сручише се низ њезино старо наборано лице. Нисам стигао да је упитам шта се десило. Она кроз плач проговори:

– Мој Драгане, старог су у Крндији ухватили и одвели. Ишла сам близу Илиџе да га задњи пут видим, па не дају ни близу прићи. Много људи има тамо. На цести, сви два по два, повезани у жицу.

Руке су ми се одузеле. Мајка уђе у кућу, сједе на троножац поред огњишта и плаче на сав глас проклињући муслимане, Хрвате и њихову државу. Мислим и знам да више никад нећу видјети мог старог оца који се малоприје растао са мном горе у шуми. Да је мој отац умро природном смрћу, то би за мене била жалост, а камоли на овакав начин. Шта ће све зликовци од њега вечерас радити и како ће га убити? Поред туге и жалости, чујем мајкин плач и дреку и то ми још већи бол наноси. Сад да ми је оружја и снаге, ја бих мога оца у току ноћи осветио. Био бих гори од сваке звијери, ишао бих у муслиманске куће и тукао све на шта бих наишао. А шта ћу сада? У том моменту, Драган ме зове са пута да идем. Пођох, а мајка оста плачући. Дођем до Драгана и кажем му да је стари страдао у Крндији. Он се изненади. Било му је жао.

– Шта ћеш кад је тако, не знаш сваког часа шта може бити и са нама. Вријеме је такво, видиш да је страдало много људи и страдаће их још, камо среће да неће. Сад морамо водити бригу о овим младићима – посавјетова ме Драган.

Мало стојећи и причајући, сјетисмо се случаја у Гати и оних људи што су долазили да дижу устанак. Предложим да идемо у Доњу Гату да видимо о чему се тамо ради, а кад се вратимо, отићи ћемо у Бугар. Можемо стићи пошто није далеко. Драган се замислио и пристао. Одосмо до дечких, поведосмо их до Грбића гајева и остависмо тамо да нас чекају док се не вратимо. Небом су почели да се протежу црни облаци, могло би бити кише. Кренули смо испод Марин Моста у правцу Шегестина ђе ћемо изаћи у Гату кућама Радишића. Код тих кућа намјеравамо свратити да чујемо нешто, јер у тим кућама је било озбиљнијих људи и вјероватно нису сви страдали. Ако је који жив, чућемо од њега за те устанике. Кроз кратко вријеме прилазили смо кроз мрак кући Нине Радишића. Пред кућом стоји Николина жена. Пошто смо одраније били познати, одмах смо ступили у разговор.

– Шта има ново у Гати? Јесу ли сви мушки живи и ђе се налазе?
– Живи су засад, Нине је отишао Граовчевој кући, кажу да ће бити неки скуп људи ради некаквог договора. Тамо их зову неки непознати људи, чула сам да се сада налазе код кућа Мандића, а састанак је заказан код куће Граовчових. Овдје у Гати су данас

купили људе, али нијесу имали нарочитог успјеха пошто су се људи опаметили откако су дошли ови непознати те се не дају у руке усташама и муслиманима – одговори она.

Даље се нисам хтио задржавати, него смо се окренули поздравивши је.

Пошли смо журним корацима. Идући путем кроз мрак, рекао сам Драгану:

– Значи да ће ипак нешто бити.
– Сад ћемо видјети.

Ухватили смо правац према мјесту ђе треба стићи и нијесмо обраћали пажњу на разне ограде, плотове и живице, само да стигнемо тамо на вријеме. Ишли смо трчећи преко плотова, њива и каналчића да их нађемо. Нeђе око пола сата журења, дошли смо до брежуљка који се налази ниже поменутих кућа. На бријегу смо, према хоризонту, видјели силуете људи. Неки стоје на бријегу, а неки прилазе са стране. Пришли смо близу, застали и чули жагор људи. Нешто причају. С времена на вријеме просвијетли понека запаљена цигара. Дошли смо до њих.

– Добро вече, људи.

Сви скоро одговорише. Неки рекоше: „Ево нам Гргића и Дмитровића."

– Оба Драгана – рече Нине Радишић.
– Е, баш смо малоприје о вама разговарали и предлагали да неко иде по вас, а ви дођосте сами. Е, баш нека сте дошли – додаде Душан Копанић.
– Добро је да су они живи у какву се мјесту и муслиманском гнизду налазе – добаци један из гомиле.

Гледам по групи, има их двадесетак, неки стоје, а неки леже на спарушеној трави. Гледам, сви су ми познати, сви су одавде из Гате и нема ниједан непознат. Мислио сам ђе су ти непознати јунаци, али има још времена, доћи ће. Гледам по групи, има их наоружаних војничким пушкама, ту је Нине Радишић са пушком, па Душан Копанић, Милан Поздан Црни, сва тројица имају пушке и то крагујевке. Нине Радишић о каиш објесио и бомбу. Мислио сам, богами добро, имају три пушке, и у Драгана једна, то су четири, па можда ће још која однекуд изаћи. Новак Вурдеља из Козилара, мали, црн, погурен и велики комедијаш, носи неку старинску сабљу, криви јатаган још из времена Турака. Како само смијешан са тим изгледа. Јатаган изгледа као да га је нeђе из музеја добио. Нине ми рече:

– Чуо сам да је твој стари синоћ страдао и да су га у Крндији изненадили и одвели.

Кажем му да јесте. Спустим се поред њега на траву и упитам га шта има ново и шта се ради. Он ми поче причати:

– Има ново свашта, а највише зла. Јуче су купили људе по Рујници, Буковици, Крндији и одвели многе јаднике који нијесу успјели побјећи и сакрити се, а има јадника који су отишли сами вјерујући њиховој превари да иду на присилни рад. Синоћ је из Илице отишло према Бихаћу преко педесет кола натрпаних људима. Неке жене, које су видјеле, причају да са њима много дрско поступају. При уласку у кола гурају их кундацима у леђа и туку. Јуче пред ноћ, оне затворенике из Раштела су одвезли камионом. Товарили су их тако да су били набијени све један до другог као пресовани. На сваком камиону, кад је полазио, налазиле су се тројица или четворица усташа. Један је сједио на средини каросерије, а остали на ћошковима и скоро на људима. Наређивали су у камиону да сагну главу и тукли их куд су све стигли. Многима од удараца цуре млазеви крви низ лице. Кад је посљедњи камион натоварен и кренуо у правцу Бихаћа, цестом су га заустављали пред кућом Боже Богуновића, изазвали Божу и наредили му да се пење у камион. Он се није могао са оном дрвеном ногом попети. Онда су га двојица усташа ударцима кундака срушили на земљу те му је један стао једном ногом на прса, другом на испружену руку, а други га ухватио за дрвену ногу и вукао. Гњавили су га толико док каиши што држе ногу око појаса нису попуцали те се нога одвојила и онда су га онако онесвјешћена узели и бацили у каросерију камиона на оне што су се тамо налазили. Камион је кренуо и одвезао посљедњи товар људи на губилиште. Сви су они, што су похватани и одведени, до сада потучени, а малоприје се из правца Бихаћа чуо митраљез на Гаравицама поред ријеке Клокота. Како сам обавијештен, и по дану убијају људе, с тим што их над ископаном раком кољу ножем, а ноћу убијају митраљезом. Ножем кољу тако што преко рупе ставе неколико дасака. На њима сједи онај што коље, а остали му намичу на даску по једног свезаног човјека. Овај само коље и са даске га отискује у рупу, у гомилу мртваца. Све послове око клања обављају муслимани и Мађари из села Краље, под надзором усташа. Чуо сам да кољачу плаћају по закланој глави двадесет куна.
– Добро, Нине, да ли је то сигурно и каква је то особа која је то видјела и хтјела причати? Вјерујем да су то могли видјети само њихови повјерљиви људи – упитах.
– Драгане, када ти ја кажем, то је сигурно, у то немој сумњати. Ти знаш да ја нисам никада причао оно што није потпуно сигурно. То ми каже човјек, не мени самом, него нас је било кад је то говорио. Тај човјек је то својим очима гледао. Отишао је намјерно да то види. Не знам, Драгане, можда си чуо да су се овдје код нас у Гати налазила два човјека који су до сада са нама одржала три састанка. Позивали су нас да дижемо устанак и да се боримо говорећи да ће они увијек пред нама ићи у борбу. И то да одмах упаднемо у жандамеријску станицу и да разоружамо жандаре, како би на тај начин дошли до оружја и муниције. Вечерас смо обавијештени да ће

доћи овамо и то би нам био посљедњи договор. Вечерас се не би ништа предомишљали и одуговлачили пошто видимо да је задњи час за устанак и другог излаза нема. Али, ево сад нам је човјек дошао од куће Мандића и рекао да су та два човјека отишла некуда, поздравили су нас и поручили да неће доћи задуго и да се бијемо и боримо. Ако не успијемо, онда да се кријемо. Никако се не дати у руке банди, јер нећемо бити усамљени. Устанак се диже по свим крајевима и селима.

– А ко су ти људи и одакле су, Нине? – опет упитам.
– То су два човјека, једном је име Милан Пилиповић, а богами не знам из којег је мјеста, а други је муслиман, имао је приступ у Бихаћ, пресвукао се у муслиманско сељачко одијело, обукао бијеле муслиманске гаће, ставио фес на главу, заврнуо ногавице преко кољена и бос је отишао прекјуче од куће Мандића у Бихаћ и видио на Гаравицама поред Клокота, ниже саме цесте, ђе кољу људе. По повратку је испричао све шта је видио. Каже да сви који су похватани, а и они што су отишли сами раније, сви су побијени. *[ПР: Хуска Миљковић отишао је око 20. јула 1941. у Бихаћ да извиди шта се дешава и тада донио прве извјештаје о покољима српског народа на Гаравицама[1]]*

Док је он то мени причао, ја сам га слушао и борио се са мислима. Миљковић Хуска је из Велике Кладуше, муслиман, а муслимани нас хватају, одводе, убијају, кољу и сва звјерства раде. Сада испада да је муслиман са једним Србином дошао у најтежем моменту по Србе у историји човјечанства и позива их на устанак против своје браће муслимана.

– Добро, Нине, кад су ти људи већ били, што нијесте пристали на њихов позив и почели борбу? Мислим да би то било боље него сад. Они одоше, а ко зна хоће ли они поново доћи или неће, а видиш и сам да времена нема за одуговлачење и оклијевање – нисам могао издржати да не питам.
– Знаш шта, можда би већина људи и пристала на устанак, али се људи плаше што је он муслиман, немају повјерења када виде шта раде муслимани од народа. Заправо да ти кажем, шта сам ја могао сам или са мањином кад се и мени вјерује и не вјерује јер је он муслиман, а некако ми и изгледа загонетан.
– Не вјеровати муслиманима, клања ли он, немој му вјеровати, то је само њихова варка и хоће помоћу варке да нас преваре и похватају ово што нас је остало до сада – један старац из гомиле добаци.
– Нине, кажеш да је један Србин и име му је Милан. Јесу ли њих двојица заједно дошли код вас? – онда ја проговорих јачим гласом да чују остали и онај стари што опомиње на невјеровање.
– Ма јесу, заједно су и отишли, заједно спавају, заједно једу и неће један од другога.

[1] Монографија „Партизански одред Рујница“, необјављени извор

– Слажем се да не вјерујете томе Хуски, али Милан Пилиповић, то је Србин, како не бисмо њему вјеровали? – рекох опет.

Из гомиле се чу глас:

– А ко ће вјеровати да је и онај други Србин? Тако се казао, а може бити и неко други, можда је и он муслиман. Па, ако је Србин ајде му данас вјеруј, ко зна из којих разлога он може бити. Знаш оног Бранковића са Косова? Знаш да се међу Србима увијек могло наћи издајица.

Разговарао сам са Нином шта би све требало радити, на који начин и како би било боље, али нисмо могли доћи до некаквог закључка. Најзад, Нине рече:

– Ја се жив у руке не дам и савјетоваћу сваком тако, а сада не знам шта да радим, него ћемо чекати још који дан па можда наиђу она двојица. Ако дођу, не дамо им од себе, ићи ћемо са њима, па ако су дошли са неком преваранцијом, гинути је свакако. Ако ја будем ишао са њима и носио ову моју пушку, примијетим ли најмањи знак преваре, прво ћу њих убити, па са мном нека буде шта хоће.

Наједном вјетар поче дувати и наносити кишу која поче шкропити из облака који су се наднијели над нас. Нине се диже са земље и рече присутнима:

– Људи, као што видите, вечерас нема оне двојице. Предлажем да се са овог мјеста растанемо, само нико да се не дозволи жив у руке банди. Предлажем да увијек преко дана будемо у близини и то у шуми. Имамо ових наших шумица, ево Шегестина, Скорупаче и сличних.

Остали не рекоше ништа и пођосмо у расип. Драган и ја пођосмо низ бријег, а киша нас поче сапирати. Стигли смо до куће Радишића и склонили се у шупу. Погледам на сат, један и тридесет минута послије поноћи. Киша је падала четрдесет минута и престала. Треба ићи даље и то кроз непокошене ливаде, жбуње и грање, а сада је велика роса. Љетна ноћ је кратка и звијезде иза испрекиданих облака почеше треперити. Изгледи су да ће сјутрашњи дан бити ведар и сунчан. Вјероватно ће банда сјутра правити офанзиву, треба ићи што брже збрињавати оне наше младиће што смо их оставили у Грбића јарку. Ићи се мора без обзира на росу и то што ћемо бити до коже мокри, јер се ради о спасавању живота, како својих тако и оних младића који гледају у нас као у спаситеље. Идемо од куће Радишића преко ливаде у правцу Шегестина и разговарамо ђе ћемо сада. Хоћемо ли имати времена доћи до њих и у ноћи се пребацити преко ријеке Топлице, на страну села Рујнице? Онда ће бити лакше за Бугар. До Бугара морамо стићи. Сви смо млади, трчаћемо. Пошли смо журним кораком што се може брже. Стигли смо до Грбића јарка ђе смо их синоћ оставили, али момака нема на том мјесту. Звиждимо хоће ли се који откуд јавити. Слушамо, не јавља се нико. Зовемо поименично: Миловане, Радоња, Миле. Нема, тишина. Мислимо шта је могло бити са њима. Чудновата ствар, рекли смо им да са тога мјеста не иду никуд док ми не дођемо. Закључисмо да идемо у правцу кућа, можда

ћемо нешто дознати. Кренемо са тога мјеста преко Дакића њива у правцу наших гајева. На средини њива сретнемо Радића и упитамо гдје су сви.
Он одговори:

– Не питај ђе смо, није добро.

Упитамо шта се десило и ђе су остали. Радић поче уплашеним гласом и задихан говорити:

– Синоћ, када сте ви отишли у Гату, одмах с вечера, дођоше муслимани кућама, тројица с пушкама, а остали са сјекирама. Било их је много, око тридесет. Опколили су куће, једну по једну, и све претресли. Све су из кућа покупили, сву одјећу и постељину, а отјерали су и сву стоку.
– А ђе су дјеца и остали? – упита Драган.
– Твоји су овђе доље у тој ситној и густој шуми, ту су се склонили, а за остале не знам куда су се разбјегли – Радић одговори показајући на десну страну Грбића јарка.

Док он тако нама објашњава, из шуме се чује плач мале дјеце, па се зачу и глас Драганове мајке Милице ђе их умирује и забавља. Не слушајући даље Радића, потрчасмо тамо. Има се шта и видјети. Гомила мале дјеце у жбуњу, неко мање, неко мало веће, а Милица се наднијела над њих и сва дрхти нешто од страха, нешто што је покисла и озебла. Сва је мокра од кише и росе. Кад смо дошли до њих, Милица је плакала и тресла се. Стрпала је дјецу у жбуње и набацила неко ћебе над њих по грању. Она је само завукла главу под тај кров, а тијело јој је у другом мокром жбуњу.

– Шта је било? – упитасмо.

Јави се Цуја, Драганова жена, и она нам прича да су одмах с вечери дошли муслимани и то све они оближњи и познати. И набраја имена једног по једног. Од оне тројице наоружаних, познали су само једног и то неког Мују цестара, родом из Тршца. Осталу двојицу наоружаних нијесу познали, док су сјекираши сви познати. Са њима је био и Ћамил Вилић, њихов први комшија. Кад су дошли до моје куће, ухватили су моју мајку Милију и снају Зорку, жену млађег брата, свезали их жицом једну за другу и довели везане до куће Дмитровића. Кад су дошли тамо, свезали су његову мајку Милицу и жену му Цују и тако су њих четири потјерали низ бријег у правцу ријеке Мутнице. Док су једни везали жене, остали су са сјекирама упадали у куће, неки на врата, неки на прозоре, те почели пљачкати и лупати. Док су једни то радили, други су истјеривали стоку из штала напоље. Од њене куће су отјерали два вола, двије краве и још троје јунади. Кад су их водили кроз мрак према Мутници, онако свезане, гурали су их кундацима у леђа и тукли псујући им српску мајку. Кад су дошли до воде, ту су стали. Цестар Мујо извадио је из корица своју каму, оштру с обје стране, принио је Драгановој мајци под врат говорећи јој:

– Казуј кујо, гдје су ти синови?

– Не знам од њих ништа – одговори.

На ту њену ријеч, други је удари кундаком и она се сруши на земљу. Затим је Мујо принио нож њеној мајци и рекао:

– Казуј гдје су ти мушки, гдје су ти синови, кујо српска!? Говори, српски гаде, гдје су ти синови?!

Она је одговорила да не зна. Муслиман је ударио ногом у стомак и она се срушила на земљу. Затим јој је пришао с камом врату, а она је дрекнула:

– Не, казаћу!

Тада је зграбио за косу и потегао напријед тако да је сјела.
Мајка им је говорила:

– Моји су синови отишли у шуму, ако их требате, идите и тражите их тамо.
– А, јесу ли наоружани?
– Јесу.
– А са каквим оружјем?
– Сви имају војничке пушке.
– А када ће доћи?
– Рекли су да неће више долазити.

Кад су то чули, одмах су их почели дријешити са пријетњом ако икоме кажу шта је са њима вечерас било да ће доћи другу вече и поклати их. Жене су рекле да неће никоме казати. Тада су их пустили.

– Када смо се вратили кући, све је било опљачкано и ми више тамо не смијемо – завршава Цуја.

Капнице са мокрог лишћа падају дјеци за врат, а они се стежу и вриште, нарочито она мања.

– А ђе је моја мајка? – питам Цују.
– Дошла је са нама овдје и отишла је у правцу Крндије, мислим да је рекла да ће у Бугар.

Помислим, добро је бар кад је тамо кренула.

– Шта ћемо сада? – окренух се према Драгану.
– Ајдемо ову дјецу упутити у правцу Крндије, пред зору нека продуже у Рујницу, а ми ћемо отићи кроз мрак кућама да видимо како тамо сада изгледа.

Жене се дигоше, узеше мању дјецу у нарамак, а већу поведоше. Дјеца су озебла и поплашена дрхте, само им се чују зубићи како ударају једни од друге. Неко дијете својим крештавим гласом кроз плач виче:

– Идемо ли ми сада нашој кући?

Цуја рече да не идемо. Настављамо даље. Дијете плаче и виче да неће никуда, само својој кући. Отпратили смо их заједно до Која Нонића и упутили у правцу Крндије, а ми се вратисмо натраг и наредисмо дјечацима да нас чекају у шуми док не дођемо.

Журним кораком смо сишли до кућа. Видимо да је све отворено, сви прозори полупани, позади, ђе је у љетно вријеме лежала стока, отворено, а стоке нема. Уђем у кућу, све испревртано, ковчег снаше Зорке преврнут и потпуно празан, однесена њезина и братова одјећа и постељина, а ковчег старе мајке разлупан. Оно њене и очеве одјеће и постељине све је однесено, а ни моје одјеће нема. Изађем из куће, видим испред неке расуте папириће ђе се бијеле у мраку, сагнем се, узмем један и видим да су на ситне комадиће исцијепали моју слику. Измакнем се више куће око двадесетак метара, гледам и мислим како своју кућу морам заувијек напустити. У овој скромној дрвеној кућици сам се родио, одрастао, моје дјетињство провео са сестрама и млађим братом, а сада дође вријеме да је напуштам под оваквим околностима. Напуштам своје њиве по којима сам сијао, орао, сабирао и радио са весељем. На њиви, ниже куће, шеница сазрела давно и требала је бити пожевена. На другој њиви куруз добро понио и скоро ће да се одмећу клипови, а ја то готово остављам заувијек. Мислио сам зашто то тако мора бити, кад ја и нико мој није ником ништа крив. То је само зато што припадамо српској националности. Из тих размишљања тргао сам се кад је Драган наишао из своје куће. Када је стигао, рече:

– Журимо, ево свањава, не знам куд ћемо данас са оним осталима и ђе ћемо преданити, јер у Бугар не знам да ли ћемо моћи стићи.

Оба потрчасмо у правцу гаја. Када смо изашли на велике путеве близу Дакића њива, потпуно је свануло, сунце само што није изашло и сунчани зраци се указали. Сви су изгледи да ће данас дан бити врућ и спаран послије синоћне кише. Дођосмо до мјеста ђе смо оставили оне наше штићенике. Зовемо их, они се јавише се. Дођоше до нас, трљају надуле неиспаване очи, а понеки зијева јер се сада у јутарњим часовима најбоље спава младићима. Ми смо дремовни, али смо свјесни да у оваквим часовима на спавање не смијемо мислити ради спаса живота.

– Шта ћемо сада, вриједи ли да кренемо у Бугар? – пита Драган.
– Не знам, ако сада кренемо, не знам како ћемо проћи у путу. А ако останемо у овим нашим гајевима ђе смо и до сада били, сумњиво је, пошто су нам синоћ напали куће. Могли би данас доћи с већом руљом и претресати шуму ради нас.

Сунце је изашло и својим јутарњим зрацима обасјава све околне брежуљке. Чу се пуцањ, опали пушка у Гати, једна, па друга, а затим почеше пуцати и у Рујници.
Питам Драгана:

– Шта ћемо сада? Ево опкољавају села.

На источној страни, удаљено око три километра, налази се муслиманско село Трстовац. По том селу чујемо неку вику и дозивање.

– Ево се Трстовчани спремају и сад ће напасти село Марин Мост. Данас Мутничани и они из Пјанића и Самарџића неће мировати, они ће напасти Крндију и уз то претресати наше гајеве.

Видим да више није за оклијевање, питам куда ћемо данас и ђе да се сакријемо. Док ми разговарамо, дјечаци се окупили око нас, слушају наш разговор и виде каква је ситуација. Знаду и они да су им млади животи у опасности и уплашеним очима гледају у нас. Нико ништа не проговара, као да су скамењени. Предлажем Драгану да идемо у Шегестин. То је пошумљен терен са ситном шумом, много густом. Налази се на јужној страни, између српских села Гате, Буковице и Марин Моста у једној низини око потока и обарака за кошњу. Што се тиче пространства, пошумљеног терена има по ширини око пет стотина метара, а пружа се по дужини до потока Скорупаче између Гате и Буковице и саставља се са ријечицом Топлицом и буковичким луговима. Драган упита:

– Оће ли бити добро да идемо у Шегестин?
– Мислим да ће бити добро пошто на други крај немамо куда, а тамо ћемо сигурно наћи и оне наше људе из Гате што смо синоћ са њима били на састанку. Они имају нешто оружја и ако нас нападну у шуми, моћи ћемо лакше са њима да се обрачунавамо. У случају повлачења можемо низ Скорупачу према Топлици и Рујници, па у нужди би се могли пребацити преко Рујнице у Бугар и преко дана.
– Слажем се пошто мислим да ће свакако данас претресати наше гајеве и тражити нас. Ајдемо да не губимо вријеме.

Нас двојица пођосмо, а дјечаци за нама. Шегестин је од тога мјеста удаљен око два километра. Док смо ми трчали у правцу Шегестина, са оне стране Марин Моста чује се галама и пуцање све до кућа Рајакових. Дотрчали смо до шумице и у трку улетјели у густо жбуње. Чим нас је лишће сакрило од видика, застали смо да предахнемо. Послије неколико минута, продужисмо у правцу дубоке шуме да бисмо се боље одморили, кад одједном наиђосмо на групу људи од двадесетак мушкараца различитог узраста и старости. Ту је било старих људи и дечкића од дванаест па навише. Сви су они из Гате. Јутрос су, кад су примијетили офанзиву, побјегли и ту се склонили. Јадни и преплашени чешће су гледали у нас као да чекају да им нешто кажемо. Нас се нису плашили јер су нас познавали одраније и знају да смо дошли да се склонимо од истог непријатеља као и они. Очи и лице су показивали заплашеност. Та дјеца знаду да су им млади животи у опасности и не знају никада кад може наићи час у којем могу да умру од бандитског метка или ножа. Лако може доћи са наоружаном бандом и онај што се наоружао сјекиром да им одсјеца главе или размрска лобање, јер су то већ почели радити по неким мјестима.

Стари људи сједе у жбуњу засебно и нико ни са ким не говори. Само су погнули главе, понеки је запалио лулу и тужно одбија димове. Један од младића исприча нам како су јутрос примијетили непријатеља ђе иде од Илиџе према селу. Питам га:

– Да ли су се сви људи и младићи из села овамо склонили?

Одговорио ми је да сумња да су сви, пошто има старијих који су се разочарали па неће да бјеже, кажу да им је живот досадио па нека га убију да се прије смири. Питао сам га да ли има овдје још народа. Казао ми је да има, да се расуо по шуми и показа прстом у једном правцу, па додаде:

– Ето, тамо се налази њих неколико са пушкама, тамо је Нине Радишић и још неки.

Када сам то чуо, пошао сам пред својом групом у том правцу. Око двадесетак корака кроз жбуње, наиђем на групу људи, међу којима се налази Нине, Душан Копанић и Милан Црни. Сједе у жбуњу и нешто шаптавим гласом разговарају. Нашим доласком се нијесу изненадили пошто су чули мој разговор са оним младићем. Душан Копанић погледа у мене, осмјехну се и упита ме:

– Јеси ли стигао, побро?

Са њиме се поздрависмо и сједосмо. Кажем овим младићима да се мало одмакну, сједну у хлад и одмарају. Драган и ја ћемо остати са њима у разговору. Сада сам се осјећао слободнијим, имамо групу наоружану са четири пушке, неколико пиштоља и бомби. Ако нас нападну, бранићемо се. Помишљам да их наговорим да данас са оружјем изађемо у село, потражимо мању групу наоружаних бандита који ходају и траже људе, па да их из неке куће или иза живице са неког погодног мјеста побијемо и тако се наоружамо пушкама. Мислио сам кад бих се наоружао пушком, као да бих добио слободу. Да ми је само имати пушку, убио бих барем једног док бих ја погинуо. Док смо ми тако сједили и разговарали, сунце је све више са истока припецало и пењало се према средини неба. Оно је пекло кроз размакнуте гране тако да смо се, сад један, сад други, помицали према хладовини. Давно су муве и обадови почели пјевати своју уобичајену пјесму по високој шумској трави и лишћу. Са њима разговарајући, стално сам пратио згодну прилику да им предложим своју намјеру те да кренемо у село ђе ћемо потражити зликовце који несметано шећу и злостављају јадни народ. Одједном кроз жбуње испаде жена од четрдесет пет година. То је била Радишић Ружица. Кад нас је видјела, ударила је у плач и дрхтавим гласом поче говорити:

– Браћо моја драга, ено душмана, иду низ село, нема их много, можда десетак.
– Па шта раде? – Нине упита.
– Иду од куће до куће, траже људе, вичу и пријете – рече Ружица бришући мокро лице.
– Па, јесу ли нашли кога?

- Изгледа да нијесу пошто се ниједан наш човјек не види са њима. Кад су дошли до куће Рајакових и чули да нема људи, истјерали су жене из кућа и тукли чиме су год стигли. Ено их сада код куће Рајакове. Ја сам то видјела и побјегла испред наше куће овамо, јер сам знала да сте ви овђе.
- Идемо сада горе у село поред живице, они се сада нама не надају пошто нигдје не налазе отпор, потући ћемо их и доћи до оружја – искористих моменат и рекох.
- Слажем се, Драгане. Идемо нас двојица. – подижући обрве одговори Нине.

Погледасмо у остале и нијемо их упитасмо шта мисле. Први пристаде Душан Копанић, затим Драган, а на крају и Милан Црни. Сви заједно пођосмо у правцу куће Радишића и зачас бисмо на рубу шумице. Одатле се виде куће, а то је и почетак села Гате. Ту смо застали и Нине рече:

- Слушајте браћо, ако неко има што код себе да му смета у трчању, нека одбаци. Сада ћемо направити добар трк преко ове ливаде у правцу оних живица. Послије нам је лако, имаћемо заклона стално кроз село. Доћи ћемо до моје и околних кућа ђе ћемо се забарикадирати. Они ће сад наићи од Рајакових. Успјећемо ако ми први стигнемо заузети бусију.

Били смо спремни да потрчимо у планираном правцу кад са источне стране, са једног брежуљка, запуцаше пушке према нама и нашој шумици. То су били муслимани из села Трстовца, који су такође пошли у лов на људе и пљачкање имовине по пустим кућама. Они нас нијесу примијетили, али су уобичајено пуцали у густе шумарке ђе би сумњали да би неко могао бити. На тај начин провјеравају да ли се налази неко у шуми. Сада нисмо могли поћи према нашем циљу. Кад бисмо изашли на чистину, били бисмо изложени њиховим мецима и тиме би се открили и код оних других што иду низ село. Пуцајући у шуму, стално су викали из свег гласа: „Излази, видим и знам за тебе“ иако се није видјело ништа. Они су се послужили таквим триком прије два дана када су правили акцију у Врелу. Иста таква пуцњава и галама настаде и са сјеверне стране из малог и раштрканог села Марин Мост. Појавише се на једном брежуљку који је био удаљен од наше шумице четири до пет стотина метара. Пита Копанић:

- Шта ћемо сада? Опкољени смо са двије стране, а шума је врло мала.
- Сам не знам шта ћемо. Ако примијете толико народа у овом тијесном простору, сумњам да ћемо моћи опстати овдје данас. Види, бога ти, шта их је, ако примијете толики народ, доћи ће у шуму. Морамо се некуда повлачити – одговори му Нине.

Према западној страни, одакле се још не примјећују, налази се село Буковица, али је оно на узвишици, а од руба шуме на оној страни па све до села налази се непошумљен терен и нема никаква заклона за повлачење. У том случају, изложили бисмо се њиховом гађању из пушака. Видимо, око

наше мале шумице Шегестина обавио се црни пакао, а да би зло било горе, народ се уплашио и узнемирио. Почима мјестимично до нас допирати и дјечији плач. Копанић се намргоди. Само нам то сад треба у оваквој ситуацији, да се народ открије па дођавола.

– Трчите брже у шуму и како ко зна, на било који начин, умирујте народ. Ако треба пријетњом, само га умирујте и реците им да се не боје. Нису нас примијетили. А ми ћемо затим брзо на ивицу шуме и ту ћемо чекати. Ако нападну и пођу у шуму, дочекаћемо их и тући из ово мало пушака, клати се ножевима, зубима, давити рукама, другачије не може бити – предложих.

Сви смо се разлетјели по шуми, пуцњава и даље траје, кугле изнад глава откидају грање и лишће са дрвећа. Вика и дерњава банде око наше шуме све је бјешња.

– Излази, влаше, виђам те, нећеш се сакрити, боље ти је да одмах изађеш.

Од народа по шуми, стари људи су присебни и не изгледа да су уплашени. Док смо ми дотрчали, они су се већ дали на посао. Умирују дјецу око себе. Два старца повалили поред себе неке дечкиће који су хтјели наглас плакати и својим старим рукама запушили им уста да се не чује глас. Ми смо улетјели међу народ и пригушеним гласом викали: „Тишина, ћути“. Дјечаци су, иако у страху, схватили шта тиме хоћемо. Јадна дјеца су плакала без гласа, дрхтала од страха, а очи су им пуне суза. Блиставим сузним очима гледају у нас, неки су се онесвијестили од страха, пали на земљу и остали непомични. Неки су били присебни и одмах побјегли око потока који је протицао кроз шумицу. Око њега је израсла висока трава, а има и густог жбуња. Они се завлаче под земљу коју је вода изровила испод потока. У пролазу сам видио ђе им се само понеко око и дјечачка косица, прљава и рашчупана, види испод брине. Пуцњава и даље траје, само не једнаком жестином, пуцају па мало престану, па опет наставе. Кад престану пуцати, онда галаме и вичу. Што је за нас најглавније, народ се у шуми примирио, не чује се никакав плач нити трчање. Дошао сам на ивицу шуме према Марин Мосту. Видим на њивама и брежуљцима више нас муслимане, неки стоје, а неки сједе. На тим брежуљцима има их око педесет. Већином су наоружани војничким пушкама. Они који нису наоружани носе сјекире. Гледам њих и њихове фесове и помишљам на ове дечкиће који су остали избезумљени лежећи. То су поодрасла дјеца и они разумију шта чују од старијих. А шта су могли чути ових дана, у оваквој ситуацији? Могли су чути да ће, ако их ова неман похвата, бити уништени. Жао ми дјеце, младих живота и размишљам у себи. Мислим на ту дјецу. Хоће ли које преживјети ову катастрофу, хоће ли одакле искрснути могућност да се спасе животи дјеце? Сумњам да може неко дочекати зиму кријући се по овом листу, а шта ће бити тек кад дође зима и снијег падне. Иза њих се налази то сеоце Марин Мост, са својим дрвеним кућицама, разбацаним по благим брежуљцима. Зна

се да је до сада страдало много људи из тог села, а можда се неки успио сакрити и налази негдје по шумарцима. Код куће су остала мала дјеца и нешто жена. Ко зна је ли ова руља горе оставила ту дјецу на миру или су их потукли и поклали ножевима. Тако размишљајући, чујем ђе почеше пуцати из пушака на сјеверозападном крају у селу Крндији, негдје око кућа Крнетиних и Смиљанића. И тамо је сада овако исто. Народ страда. Примјећујем да спарина и врућина опадају. Комарци својим зујањем кроз лишће постају све активнији. Погледам и видим кроз грање да је сунце прешло на страну запада. Погледам у сат, четири и петнаест минута послије подне. Још за који сат примакнуће се вече, вјероватно ће се разићи, тако су радили и по другим мјестима. Нису залазили у шуму, а предвече су одлазили у своја села. Постоји могућност да се спасимо одавде за сада, а послије како буде. Одем полако до мјеста ђе је Драган стајао са пушком у руци и рекох му:

– Отиди кроз шуму полако и реци народу нека се још мало примири, банда ће се вјероватно пред вече разићи.

Вратим се опет на своје мјесто и почнем даље посматрати. Муслимани се окупили у мање групе и нешто се договарају. Неки се препиру, показују рукама у правцу Гате и руком заокружују около до Буковице. Вјероватно се договарају која ће села сутра напасти. Са источне стране још понека пушка груне и метак профијуче кроз лишће изнад наших глава. Они на брежуљцима се нешто усходаше, постадоше покретљивији, вјероватно ће кренути, само не знам у којем правцу. Сада је за нас настао одлучујући моменат. Ако пођу у правцу наше шумице, готово је, ништа нам не преостаје него извршити одлуку, стати на ивицу шуме како смо се договорили, прикрити се, дочекати да приђу што ближе, обасути их из ово пушака што имамо и даље на ножеве. Чекам напрегнутих живаца. Одједном, група која је стајала на лијевој страни пође са тога мјеста и оде у правцу кућа Грбића. Са десне стране, двије групе што су стајале издвојише се и одоше свака посебно у правцу Трстовца. Остали, неки у групицама, неки појединачно, одоше у правцу сјевера преко Марин Моста. Значи, за сада је опасност отклоњена. Сунце спада наниже и својим косим зрацима продире кроз лишће.

Драган долази и каже ми да одлазе.

– Видим да одлазе, само ми још не смијемо пошто не знамо како је на источној страни. Тамо је бријег, па немамо погледа. Још понеки пуцањ се отуда чује.

Чекали смо још мало док је сунце зашло иза кровова кућа у Буковици, а около се све смирило.

Драган и ја пођемо да нађемо у шуми неке младиће и пошаљемо их да потраже остале да се окупе. Дјечаци одоше, а ми позвасмо остале наоружане ради договора.

– За данас је опасност прошла, а сјутра како буде – јавља се Нине, држећи у руци пушку.

Када су се сакупили, обратим се присутнима и упитам:

– Људи, шта мислите, шта треба убудуће радити?
– А шта треба!? Морамо бити активнији и не смијемо чекати, треба се тући, ићи их тражити, они траже нас, а ми да тражимо њих, па ком обојци, ком опанци – први ми одговори Нине.
– Тако треба – Копанић додаде.
– И ја сам тако нешто мислио предложити – Милан рече својим гргутавим гласом.
– Знате шта, људи, ја сам истог мишљен. Морамо се борити, само мислим да не можемо на овом терену постићи неке успјехе. Ово је непогодан терен, немамо пространих шума. Ове су мале. Да су данас знали за нас овђе, могли су нас свију потући и ову сву дјецу поклати. Ми бисмо успјели убити њих неколико, али бисмо сви изгинули. Предлажем да се у току ове ноћи сви пребацимо у Бугар. Скупићемо се са ондашњим људима, а вјероватно и они имају нешто од оружја. Тамо је погодан терен за вођење борбе, каменит је и брдовит, веће су шуме и има разних пећина. Они ће доћи да нападну Бугар, уколико га до сада већ нијесу напали – обратих им се на крају.

Драган посвједочи, климну главом и рече:

– То би нам сада било најбоље.

Нине се сложи са приједлогом, а затим и остали. Закључак је пао: Ићи ћемо у Бугар, само претходно мјештани хоће да иду, под заштитом мрака, кућама, да виде шта је било, ко се данас успио спасити, да кажу укућанима да се убудуће склањају испред банде, да узму потребну храну и сјутра рано биће у Бугару на Градини. Остали народ се сакупио око нас, дјечаци се извлаче испод брина, из траве, жбунова, ђе је који успио да се сакрије. Прилазе старији људи. Неки се ослањају на своје штапове, неки се заплићу по неравном терену. Цијела шумица оживјела, јадни дјечаци преблиједили, коса разбарушена, пуна сваког лишћа, траве и земље. Они што су били у потоку под земљом кажу да су озебли јер је доље земља влажна и хладна. Један малишан прича како је за вријеме оне пуцњаве лежао под брином и осјетио ђе му се змија врзма у близини ногу, али се није смио ни помакнути. Најзад је она некуд ишчезла. Сакупило се народа око нас. Четири до пет стараца, неколико старијих жена, а остало су била све сама дјеца различитог узраста. Сјео сам поред Нине и шапћем му:

– Кажи народу да се убудуће чува, нека избјегавају шуме пошто ћемо се ми убудуће тући против бандита. Банда ће бити љућа. Нека више не вјерују никоме. Ми ћемо се налазити у Бугару, нека знаду. Кад чују за опасност, нека се и они пребацују тамо.

То сам урадио зато што је он из истог села, њега боље познају и њега ће боље послушати. Нине се диже на своје, доста танке, ноге, наслони на пушку и поименично обрати појединцима, али да чују и остали, па рече:

– Људи, ми овако више нећемо, ми морамо да се тучемо против ових гадова што су нас данас окруживали. Овђе је то немогуће, немамо доста оружја и муниције, а терен је непогодан. Шуме су, како видите, мале, скоро никакве. Одлучили смо да се пребацимо у Бугар, тамо је терен бољи и погоднији за битку, а ви, немојте вјеровати пасијој власти, као што су то неки сиромаси, па изгубише главе без зрна барута. Будите опрезни и кад примијетите, склањајте се куд ко зна. Ако осјетите већу опасност, бјежите у Бугар. Ево, сада се смркава, можете ићи кућама, узмите нешто јести и даље памет у главу.

Народ се поче расипати и изгуби кроз жбуње, а ми остасмо сједећи. Ћутали смо часак. Наста тишина. Само су комарци наставили своју офанзиву одвратним зујањем. Нине прекиде тишину ријечима:

– Дакле људи, идемо.

Дигоше се и ишчезоше кроз жбуње. Остасмо Драган и ја са групом коју смо довели. Мрак је притиснуо околину, звијезде на небу почеле да трепере. Изашли смо из шуме, према хоризонту се назиру куће из села Буковице, а врева цврчака из непокошених ливада нарушава ноћну тишину. Гладни смо, цијели дан нисмо ништа јели, а глад је услијед врућине прешла у жеђ. Нисмо имали нигђе воде да уста поквасимо. Договорим се са Драганом којим путем и како се пребацити у Бугар. Ноћ је и бандити су се сада повукли у своја села. Вјероватно пеку овце које су покрали по српским селима и дијеле пљачку. Није вјеровати, могу лако заноћити негђе на прелазима и изненадити нас. Зато треба ићи врло опрезно. Рекнем Драгану:

– Ја ћу ићи пред колоном, а ти иди позади и близу сваког прелаза обавезно застаните. Ја ћу провјеравати да ли је прелаз слободан и дати вам сигнал када ћете кренути.

Кренемо из те мале шумице, кроз непокошену траву уз обарке, у правцу кућа Грбића. Кад смо дошли близу, застанемо и слушамо. У кућама се не чује жива душа, ко зна јесу ли живи, а ако је неко и жив, вјероватно у кући није. Са тог мјеста окренемо улијево и пењемо се навише једном стазом између кућа Савића и Милошевића. Дошао сам до прелаза да извидим је ли слободан док је колона застајала. Стао сам на пут и прислушкујем, кад се иза живице појави нека особа и ослови ме именом. Одмах сам по гласу препознао Милошевића Вида, мог школског друга. По нарави врло мирног и доброћудног момка, који је био из те групе Милошевића кућа. Јавим му се:

– Откуд ти, Виде, сад ту? Шта има ново и ђе си се данас налазио?

Вид ми прича да се данас цијели дан крио по курузима, јер је била потјера за људима по Крндији, све од његове куће па до Крнетиних. Прича да је чуо како из куруза допире плач жена низ Крндију. Сви су брежуљци по Брањевини данас били обасути муслиманима, све од куће Које Нонића, па до Рашића гробља. Цијели дан претражују шумарке и галаме, чуо се и

понеки пуцањ из пушке, а не зна се је ли се шта догодило и јесу ли кога нашли.

Кренемо са тога мјеста. Заобиђосмо Шикманове куће, спустисмо се низ њиве, Крндијашке баре, поред Топлице, и полако пођосмо у правцу Јошика. Крндијашке баре су биле већим дијелом покошене, сијено је осушено и садјевено у плашће. Из њега је допирао лијепи мирис. Цврчци су на све стране просипали свој цвркутави глас. На глад сам заборавио, само ми се почима дријемати. Можда ми се не би толико дријемало да не видим садјевено плашће, те помишљам како би било сада лијепо лећи у онај пласт сувог мирисног сијена и заспати дубоким сном. Али на то се не смије ни мислити. Треба за ноћи стићи у Бугар, па ако тамо буде прилике, одморити се и проспавати. Треба спасити животе ових младића са мном. Докле ћемо ја и мој друг Драган успјети сачувати њихове и своје животе, то се не зна, само сматрам да ми је дужност да их чувамо докле се може. Колона се полако ћутке кретала у одређеном одстојању, на двадесетак корака један за другим. Тако смо Драган и ја наредили за сваки случај. Кад смо дошли испред Кончаревих кућа, са зачеља преко везе стиже глас: „Стој“. Ја сам стао, а одмах је затим Драган поред колоне стигао до мене и лагано ми рекао:

– Нека они остану овђе и одморе се, а ја и ти идемо горе кућама Кончаревих да видимо шта има ново, јер ту треба да се налазе моје двије сестре, Драга и Мара.

Одмах смо кренули у правцу кућа, а колона је остала на ледини. Идући навише према кућама, на једном путељку сретосмо његову старију сестру Драгу, од страха скоро избезумљену. Кад нас је угледала, часак је посматрала као да нешто размишља. Ћутање је трајало неколико секунди, а затим проговори:

– Шта је с вама, ђе су остали, јесте ли живи?
– Па, јесмо живи, ови други су остали доље у барама. Шта има ново овђе код вас?
– Питаш шта има ново, црно зло, данас смо цијели дан били у страху, по селу обасули муслимани, има их наоружаних с пушкама, има их без пушака са сјекирама, ножевима, а неки носе насађене косе. Трче по селу и питају ђе су људи. Жене им одговарају како која. Нека каже не знам ђе су, нека одвеле су их усташе, а они само пријете и вичу. Неке су жене тукли и пребијали. То је било у селу, а цијели дан се чује галама по Брањевини, претресају сву шуму и траже по свим брежуљцима. Било их је много, а размилили су се тек пред ноћ. Изгледа да су на брду Смиљанића данас страдали, причају да су тамо потучена и дјеца. И Крнете су страдали. Највише ме потресло кад смо послије њиховог одласка отишле, ту више Јошика, да видимо хоће ли неко од народа изаћи из шуме да га доведемо кући, али смо наишле на мртвог човјека. Пришли смо ближе и по одјећи познали Илију Кончара. Сав је био измрцварен, крв је лила око њега,

а глава му одсјечена. То ме потресло, страшно, грозота. Претражили смо околицу, даље од њега нашли главу, расјечену сјекиром поред ува, а посред главе мозак се просуо. У кући, стара Анђа Кончарева, изгледа да је ступила с памети, спрема неку торбу своме сину Нови и хоће да га шаље сјутра у Цазин да се јави усташама. Ми смо је савјетовали, али узалуд.

Причавши нам то, она бризну у плач.

– Не бој се, ми смо ту, не плачи – Драган је умирује.
– Како не бој се, ви сте ту, а шта ће бити са вама? Видите како народ страда!

Ријешимо нас двојица да идемо горе у кућу и видимо шта је са старом Анђом. Она, као да је од по памети, лута по кући. Нас двојица стали насред куће и посматрамо је, мислимо како да почнемо разговор. Послије часак ћутања, Драган је упита:

– А ђе је Ново?
– Ту је неђе, сјутра треба да одлази – препознавши нас по говору у мраку, одсјечним гласом одговори.
– Куда?
– Иде да се јави.
– А ђе да се јави?
– Властима, боље да се јави него да га ту гоњају, ја то више не могу поднијети.
– Па добро Анђо, знаш ли ти ако се он јави да ће одмах бити убијен или заклан ножем?
– Ја то више не вјерујем. Каква је то држава и власт да убија народ? Је ли то иђе у историји записано? То је немогуће, то само причају.
– Знаш ти, Анђо, да су данас муслимани ухватили Илију Кончара и сјекиром му одсјекли главу, а ко зна колико су још народа данас похватали и исјекли.

Она се мало замисли и тихим гласом рече као за себе:

– Па Боже, Илија погину! – и поче да плаче.

Илијина кућа је била одмах поред њезине. Драган је и даље убјеђивао да не шаље Нову никуда.

– А шта ћу са њиме? – упита она.
– Нека избјегава бандите, вјероватно ће и томе доћи крај, а ако се мора гинути, има и послије времена.
– Тако је, добро ви речете, кад је тако, нека не иде. Јесте ли гладни?
– Па ето ... – што је значило да јесмо.

Оде Анђа и донесе цијели крув који је печен на огњишту под пеквом. Још је био млак, она га пружи онако цијелог, а Драган прими.

– Ето, па поједите. Немам шта друго да вам дам.

Пошли смо у правцу врата назвавши јој лаку ноћ и пожурисмо низ споредни пут према ледини ђе смо оставили нашу колону. Нашли смо их груписане. Неки сједе, а неки пошли спавати. Драган им подијели крув и изломи га на комаде. Они одмах пођоше јести. Само их можеш виђети ђе га трпају у уста, жваћу у мраку и са напором полусажвакане залогаје отискују низ грло. Сув крув па тешко иде доље, а они се упињу и стискају рамена. Помислио сам, нека само једу, а ако се којем запреши у гуши близу је Топлица. Нека га водом прогутају. Пођосмо даље. Идем пред колоном, понекад се обазирем, а они иду за мном и само жваћу. Дошли смо до млина Милутина Смиљанића. У тој малој сељачкој воденици нема никога. Вода из бента кроз стрме дрвене скеле шишти и само што не пада на кашике вретена. Вретена стоје мирно и жрвљеви у млину се не чују. Ко зна ђе је стари млинар Милутин, можда није ни жив. Ниже млина пређемо преко дрвених постављених брвица на страну Рујнице. Пођемо ливадом у правцу цесте коју треба прећи и окренути уз страну ђе ћемо изаћи код кућа Лукића. Пошто сам ишао напријед, извидио сам цесту. На дати знак кренуше сви. Прешли смо је и дали се уз брегове. Заобишли смо куће Радића и изашли на бријег више кућа Лукића. Посједали смо на траву да се одморимо. То је таква узвишица да се преко дана може с тога мјеста виђети свуда наоколо, а и сада пошто је ведро вријеме виде се према небу сви околни брегови. Виде се брегови по Бугару, а и према источној страни до Босанске Крупе виде се два бријега. Стоји један краћи а виши, а други је мало нижи, али много дужи. Ти брегови се зову Гомиле. Испод Гомила се пружа раштркано сеоце Миострах. То је село насељено српским живљем, а има и нешто мало муслимана. Сједећи и осматрајући у том правцу, видио сам ђе догорјевају српске куће запаљене предвече, вјероватно је народ страдао, а можда су многи изгорјели у тим својим кућама. Ниже нас, у стрмој долини, свјетлуца вода у такозваном Лукића језеру, а изнад језера налази се гробље у којем се бјеласају бијели камени крстови.

Младићи су по трави полијегали и почимају спавати, а и сам осјећам поспаност. Ради реда је боље одавде кренути, а Бугар није далеко. Кад стигнемо, тамо ћемо се одморити и спавати. Напоменем Драгану, који је и сам био задријемао, да идемо. Он се дигао и виче осталима да је вријеме за покрет. Дигао сам се и ја и пошао напријед. За мном, у одређеном одстојању, пођу један по један. Идући пред колоном, држећи се мало десно да заобиђем долину и језеро, пришао сам близу самог гробља, кад одједном из жбуња чу се глас:

– Ко је тамо?

Одмах сам пао по земљи. То учинише и остали. Глас се понови. Мало само ћутао, затим и ја упитах ко је.

Са зачеља моје колоне чује се звук затварача пушке. Драган је стављао метак у цијев. На тај звекет из жбуња проломи се пуцањ преко нас, а затим настаде ломљава густог жбуња у правцу долине Гатице супротно од нас.

Њих неколико побјегоше као срне. Лежећи на земљи неколико минута, могли смо чути ломљаву и бјежање групе људи. Најзад се све умири и утиша. Дошли смо до закључка да су то људи одавде. Склонили се данас испред муслимана, и ту заноћили. Нису знали ко наилази. Када су чули звеку затварача, уплашили су се, опалили из кратке набијаче и побјегли. То су мале пушке које су се употребљавале за вријеме сватова, неких празника и весеља пошто приликом пуцања дају јак глас, а пуне се на тај начин што се одозго кроз цијев пушка напуни барутом.

Дигнем се и позовем Драгана са зачеља. Питам га шта мисли о овоме. Он је закључио да су били Рујничани те су се уплашили и побјегли. Договорисмо се да одавде идемо обојица напријед пошто до Бугара више не пријети никаква опасност, а треба да се договоримо о неким стварима. Кренусмо, а колона за нама. Ишли смо низ бријег у правцу Гатице и разговарали ђе ћемо сада и код кога да се јавимо. Не знамо каква је ситуација у самом Бугару. Хоће ли нас неко примити, ђе ћемо се одморити и проспавати. Драган предложи да најприје идемо до куће његове стрине Милице Дмитровић. Они ће нам сигурно дати нешто да једемо и ту ћемо сазнати какво је стање код њих у селу.

Бугар је брдовито мјесто и има доста малих и већих брда. Земљиште је каменито и има доста долина и пећина. Прилично је пошумљено. Ми смо раније били чести посјетиоци тога села пошто смо тамо имали даље рођаке и добро смо познавали тај крај. Познавали смо сваког човјека у том селу, сваку кућу и сваку пећину. Ишли смо Милици која је била близу Градине. Зашли смо из понора у бугарачку шуму. Сад смо у овој шуми безбједни, бар ноћу, а сјутра како буде. Мало кроз шуме, мало кроз њиве и стигосмо до Миличине куће. Пред кућом смо стали. Остали из колоне полијегаше на траву. Драган одмах оде пред кућу да види има ли неког. Залупао је на врата, а затим пређе на прозорчић и поче куцати у стакло. Нико се не јавља.

Приђем му и ја и заједнички почесмо ослушкивати да утврдимо има ли кога унутра. Можда неко спава тврдим сном. Узалуд смо лупали и чекали. Установили смо да у кући нема никога. То нам је повећало сумњу да ни овдје није баш најбоља ситуација. Шта ћемо, морамо тражити мјесто ђе би се могли одморити и наспавати, пошто се од неспавања и умора више не може стајати на ногама. Договорим се са Драганом да идемо на брдо Градину. То је десетак минута хода одавде.

НА ГРАДИНИ

Градина је узвишица која лежи на сјеверозападној страни Бугара. Обрасла је ријетком високом шумом црног храста, а између тих високих храстова израстао је густиш од мијешаног дрвећа: граб, лијеска, а има доста и дрена и црног трна. Дуж Бугара са западне стране протеже се шума која се по својој густини и зове Гушта. Шума се протеже од Гавранића и веже са Градином, а широка је око један километар. Стрмим литицама она гради стрми кањон ријеке Коране која се излијева из Плитвичких језера. Корана цијелом дужином тече све до Градине, тако да иза Градине скреће удесно и мијења правац према сјевероистоку те тим скретањем опасује Градину са двије стране: западне и сјеверне. Кањон Коране око Градине је толико висок и стрм да је неприступачан и непроходан и једино козе могу пролазити по том стијењу са добро извјежбаним чуварима који су се ту и родили. Са источне стране Градине налазе се велике камените стијене. Испод тих стијена води пјешачка стаза од Коране у Бугар, а уврх те стазе са лијеве стране налази се извор Кусаћ. Из камена кључа тече врло лијепа и здрава вода. Са тих литица се пружа лијеп поглед на Корану, која се одваја од Градине, из стрмог кањона, и вијуга једним дијелом равницом Растовчеве луке и одлази у правцу Тржачких Раштела. Градина је врло добар природни положај за одбрану. Њој се може прићи само са јужне стране. О Градини постоје многе приче и верзије. Прича се да су у тим крајевима некада живјели Грци, те да су на Градини имали свој град и утврђење. Грци су, из непознатих нам разлога, вјероватно што их је протјерао неко јачи, напустили Градину и наводно су приликом напуштања утврђења закопали злато, новац, па и звона са цркве под једну стијену која се налази ниже Градине, а више Кусаћа. На Градини заиста постоји неки траг као да је ту била црква или нешто слично. Виде се још темељи слични темељима цркве. На Градини је била и гранична караула за вријеме турске владавине у Босни, пошто је ријека Корана која опасује Градину била граница између Турске и Аустрије. Око Градине има много пећина са малим отвором, а у унутрашности веома пространих, које су послужиле за вријеме Првог свјетског рата бјегунцима из аустријске војске да се годинама у њима крију. Ти бјегунци су били махом Срби из ових села, који нијесу хтјели служити туђину, а ратовати против своје браће који су се преко Дрине борили за слободу и опстанак. За те пећине су знали само људи из тих села. Има неколико пећина које чак и носе назив бјегунаца који су се у њима крили као што је Миланчићева пећина, названа по моме стрицу Милану и Столина пећина названа по неком Столи. Преко Коране, на страни Думана, налази се пећина Јанковић Стојана по причању негдашњег јунака који се помиње и у народним пјесмама.

Долазимо на Градину и кажем мојој колони да иде на спавање. Имају жбуња, ледине и камења, па нека проберу. Њихова је ствар ђе ће ко шта изабрати. Сви полегоше испод једног жбуна, један поред другога се нанизаше и одмах заспаше. Спавају младићи, већина их је увукла руке у

њедра, а главе завукли у јаке од капута. Понеки почеше да хрче. Ноћ је врло топла. Драган оде мало даље под један жбун и леже, а ја се спустих под други. Дремеж ми је мало попустио, па нијесам могао одмах заспати. Лежао сам на леђима размишљајући о догађајима и гледајући у ведро небо на којем звијезде свјетлуцају. Како сам заспао, не знам. Знам кад сам почео сањати. Сањам да ми са лијеве стране, у близини тијела, гори ватра и пече ме. Покушавам да се одмакнем, али не успијевам. Осјетио сам кроз сан да ме нешто гњави по лицу. Најзад се пробудим, отворим очи и виђех ђе се нешто наднијело над мене. Погледам боље и угледам моју стару мајку која је сјела поред мене и својим старачким рукама брише ми зној са лица и плаче. Видим како јој сузе капљу низ лице. Како сам лежао ниже жбуња, а сунце изашло и пригријало, био сам сав ознојен. Стога сам и сањао да ме са те стране пече ватра. Одмах сам сјео и повукао се мало више у хлад. Мајка је почела плакати, мени се све нешто стегло у души, једва сам се суздржао да и ја не заридам на сав глас. Знао сам да би мајки у том случају било још теже те се по сваку цијену суздржах од плача. Прикупио сам снагу, погледао мајку и рекао јој:

– Немој плакати, зашто плачеш? Од тога нема никакве користи.

Тјешио сам је да ће то све проћи, окренуће се набоље. Ја сам то чуо од људи. Рекао сам то иако нијесам чуо ништа.

– Како нећу плакати, ђе је наш стари, он је сад убијен, коме је он скривио да тако трагично заврши свој живот? Па, и то није доста крвницима, тим псима, него и мене овако стару злостављају те морам напустити своју кућу и своје огњиште.

Да бих је бар мало умирио, кажем јој да и Радоња овђе спава са овима.

– Видјела сам га, обишла сам их. Нека спавају.

Гледам у њу и помишљам да је упитам да ли је гладна и да ли је неђе јела. Не знам ни сам како бих то издржао и поднио. Сам у себи сам се тјешио и помишљао да је вјероватно свратила у кућу Душана Гргића, нашег рођака, и тамо јела. Да би то сазнао упитам је ђе је била јуче. Одговорила ми је да је била код Душана. Рекао сам јој да и даље тамо остане.

– Шта ћете ви сада радити?
– Овђе на Градину треба да стигне још наоружаних људи из осталих села. Договорићемо се да дигнемо устанак и да се тучемо са том бандом.
– Имају ли они колико оружја? – упита ме она.
– Па имају, а ако убијемо којег бандита, узећемо његово оружје. Како си ти знала да смо овђе?
– Видјела сам вас јутрос из оближњих кућа Иванчевића и Смиљанића, па су дошли јавити кући Душановој да неки људи леже на Градини. Одмах сам помислила да сте ви и дошла сам да вас видим.

Још увијек ме је гледала својим сузним очима. Још је мало посједила и разговарала, а затим отишла поред куће Иванчевића према Душановој кући. Гледао сам за њом све док није замакла у шуму и онда сам је изгубио из вида. У то осјетих жеђ и пођох низ стрмину до извора. Напио сам се воде, мало се умио и сједио посматрајући Корану преко равница у правцу Раштела. По повратку сам нашао Драгана ђе сједи. И остали су већ будни. Главно је да су се одморили и наспавали. Ови остали још нису стигли и забринули смо се што их још нема.

На врху Градине је једна долина са благим нагибима. Доста је пространа и обрасла зеленом травом, а око ње се налазе мање стијене и обрасла је густом шумом. Ријешили смо да се премјестимо у ту долину, позовемо остале и пођемо. У долини има више хладовине, а са стране смо заклоњени. За сваки случај, по доласку у долину, посједасмо како је који стигао под лишњате гране по трави. Драган и ја смо сјели поред неких каменова, наслонили се и понеку бисмо само ријеч измијењали. Већином смо ћутали. Свако је за себе размишљао очекујући хоће ли ко доћи са било каквом вијешћу. Тако сједећи, посматрајући преко долине, угледасмо иза грмља како нам се приближава Милан Иванчевић, младић из оближње куће. Дође, поздрави се са нама као са старим добрим познаницима пошто смо ишли заједно у школу. Кад је сјео, одмах смо тражили да нам исприча новости у Бугару. Он рече:

– Шта вам имам причати? Највеће су новости само зло. Кад чујем шта се ради од народа по селима, није ми добро. Банда није још долазила у наше село, али стално слушамо да ће доћи. Из нашег села фале само они који су се на превару одазвали позивима и више нико. Људи се до сада добро чувају, не вјерују више лоповским властима, и то откако су они преварени и побијени. Ево, само да вам исприча Пејо Смиљанић шта се десило са њим. Он је такође отишао на онај њихов позив. Повели су их на Гаравице на стрељање. Кад је то видио, Пејо је ријешио да покуша побјећи. У томе је успио и побјегао. Он ће доћи овамо, само што није.

Највише сам желио да видим што прије Пеју и да нам он исприча шта је преживио. То је сада живи свједок догађаја и њему можемо највише вјеровати.

Људи из Бугара почеше, један по један, долазити. Махом старији, али има и младића. Већ се скупила групица. Дошао је и Богдан Веселица, а и Ђуро Батинић са својим жутим подебелим брковима. Заметнуо се разговор. Причали смо им како смо јуче провели дан у Шегестину и све што се дешавало око нас. Неки од њих почеше да причају о стрељањима, причају оно што су чули од Пеје. Спомињу разне другове и познанике који више нису живи.

Сунце је одмакло доста увис и све више пече кроз размакнуте гране дрвећа. Још ништа нијесам покушавао предузети како би се набавило нешто хране за нас изгладњеле. Храна се једино може набавити ако је затражимо од ових људи, али сам се задржао у разговору са њима очекујући да ће се они сами сјетити и понудити, што би ми било лакше јер ми је неугодно искати. Моја група се задовољава тиме што један по један одлазе на извор, пију хладну воду и расхлађују се. Одједном кроз шуму, зачусмо ђе према нама иде човјек. Чује се како ходањем шушти по сувом лишћу. Примиче се ближе. Неко из групе рече: „Ево Пеје." Окренем се и погледам, видим га. Раније смо се нас двојица добро познавали. Дође и поздрави нас, па сједе уз један камен. Изгледа доста нервозан. Да бих разговор са њиме заметнуо, обратим му се:

– Ево и нас Пејо на Градини са вама, па сада шта нам буде.
– Е нека вас, браћо моја, волим вас видјети да сте живи и потпуно право имате што сте се одлучили да бјежите у шуму, а не као они јадници међу које сам и ја спадао. Вјеровали смо усташкој лажи да се иде на неки присилни рад, па одосмо сами на њихове позиве те скоро сви изгубише главу. Само кад сам те грозоте видио, мислим да нема на кугли земаљској ниједне власти која ради тако нешто слично. Нема народа, ја мислим, на свијету који би хтио пристати да ради таква зла, као што је тај гадни народ у тој бандитској НДХ.
– Пејо, дај нам причај све како је било – нестрпљив сам и упитах.
– Јој, брате, причаћу вам све по реду. Оно прије неколико дана, када су нас позивали, отишао сам и ја са људима одавде из села. Мислио сам; шта ћу, власт позива, ићи ћу своје одрадити, па ћу послије бити миран. Кад смо дошли до Бубалове школе, нашли смо још једну већу гомилу људи која је пошли на рад као и ми. Сједили смо и чекали док не стигну из разних заселака усташе и муслимани, који су тамо отишли ради сакупљања. Чекали смо око два сата. За то вријеме, из других села се сакупи још толико људи и са њима усташе и наоружани муслимани. Један усташа, вјероватно њихов старјешина, нареди покрет. Ми се сви дигосмо и пођосмо у правцу Илице. Група усташа пошла је пред нама, а друга, са осталим муслиманима, око нас. Кад смо дошли за прво брдашце, дочека нас око двадесет кола са коњском запрегом, а код њих кочијаши, све муслимани. Наредили су нам да сједнемо у кола. Кренусмо у правцу Илице. Кад смо изашли са сељачког пута на цесту више Илице, нисмо скренули лијево, него десно у правцу Бихаћа преко Врсте. За вријеме путовања, наши наоружани спроводници су се распоредили по колима и посједали напријед са кољачима. За цијело вријеме пута према нама су се доста добро односили и ниједан није показивао било какву дрскост. Кад смо прешли Клокот и дошли до куће Микојанове, свратили су нас у његово двориште. Одмах сам примијетио да са сваке стране врата стоји по један усташа. Како који од нас улази, тако оне усташе ударају кундаком ђе стигну. Одмах сам увидио да се ради о уништавању људи, а не о некаквом раду.

Видио сам приликом уласка, по добивеном сљедовању у леђа, групу људи у једном крају пространог дворишта у получучећем ставу. Могло их је бити нешто око стотину. Сви су били повезани по двојица за руку жицом. Приликом везивања употребљавали су клишта, тако да су људима натекле руке, а жица се упијала у месо. Руку, која није била везана, сваки је држао изнад главе. Око те гомиле људи налазили су се наоружани муслимани и Маџари из оближњег села Краље. Међу њима се налазио и понеки униформисани усташа. Кад смо ми, који смо нанова дошли, сви ушли, наредише нам да станемо двојица по двојица поред оних везаних. Док смо се постројавали, по нама су пљуштали кундаци. Кад је постројавање завршено, наредише нам да чучнемо и то само напола. Са десне стране пришао је један усташа са колутом жице око руке и клијештима у рукама. Двојица вежу два по два, а друга двојица јачом жицом скопчавају те свезане тако да чине ланац у којем се не би могли одмакнути једни од других. За кратко вријеме, сви смо били повезани у ланац. Кад је све то било готово, наредише нам да и ми дигнемо наше невезане руке увис. Ми смо то урадили. Понеки не може дуго издржати да чучи него се подигне. За казну га млате и туку по глави, леђима, куд год стигну. Такође туку и онога који сједне. Међу толиким људима има и стараца који стално падају на земљу, сједну или се преврну, тако да су усташе и остали стражари стално запослени батињањем. Старијим бркатим људима прилазе и чупају бркове. Један човјек, док му је муслиман вукао брк да га ишчупа, отресао је главом. Као да се хтио бранити. Усташа који је то посматрао с друге стране ударио је тог човјека кундаком у лице, тако да му је расјекао образ. Овај је пао онесвјешћен, а муслиман му је тако онесвјешћеном чупао брк смијући се на сав глас. Видим да има још људи који су изнакажени по лицу. Крв им цури. Понеком се већ скорјела на лицу. Када су нас почели везивати, било је око шест сати навече. Око седам, нама је дошла једна група сељака са сјекирама у рукама. Чим су ушли, почели су нас ударати и тући. Ти сељаци су били муслимани из оближњих села и Маџари из Краља. Неки од Маџара су довели своје жене које су посматрале мучионицу и смијале се. То мучење је трајало до девет сати. На авлији се тада отворише врата на којима се појави висока људска фигура обучена у усташку униформу. То је био Капетановић, усташки командант из Бихаћа. Улазећи, рекао нам је: „Што сте, Срби, погнули главе? Неће вам ништа бити, идете сад на рад, добићете две банке дневно, бесплатан стан и храну. Ви нисте друго ништа ни заслужили. Поведите их, охладиће им се вечера.“ Тада су повели повезану колону у којој сам и ја био. Извели су нас из дворишта на цесту. Командант је сјео у лимузину и кренуо пред нама. На цести нас је дочекало још наоружаних усташа и муслимана цивила. Ишли су око нас са напереним пушкама и ножевима на готовс. За нама су ишла кола на којима је био тешки митраљез са

сандуцима муниције. Колона се кретала цестом од Микојанове куће према Клокоту. Прешли смо мост на Клокоту и крећемо се даље. Прилазимо другом мостићу, који се налази преко једне баре, и наједном скрећемо удесно. Приликом скретања са цесте, примијетио сам ђе у размаку стоје тројица усташа са три пушкомитраљеза. На десној страни сам примијетио дугачку ископану гробницу. Командант је наредио да се крене напријед. Колона је кренула тако да смо са заокретом наишли поред саме гробнице. Почели смо газити по усиреној крви која је лежала на трави, тако да су се неки у строју, који су имали на ногама опанке без шунегли, клизали. У пролазу сам видио гомилу доњег веша. Кад смо се окренули и стали, ископана гробница ми се нашла са лијеве стране. Кришом је погледам. Видим допола натрпани људски лешеви једни по другима. Покушах да се нагло заокренем свезаном руком. Срећом, жица се прекиде и ја муњевитом брзином кренем преко њихових уперених пушака у мрак. Могао сам чути како пуцају за мном, али од трчања и страха нијесам осјећао ниједно зрно. Бјежао сам, ни сам не знам колико. Одједном су ми клонуле ноге и пао сам. Прибравши се мало, чух митраљеску паљбу на оном мјесту са којег сам побјегао. Рафали су се понављали неколико пута, а даље су се чули само пушчани пуцњи. Одатле сам се дигао и кренуо кроз мрак у правцу Бугара. Идући преко њива, још увијек сам могао чути митраљеску паљбу у размаку од једног сата, што значи да када побију једну групу, иду по другу и убијају.

– Пејо, јеси ли могао познати икога од усташа или оних цивила који су вас спровели или водили на стрељање?
– Познао сам их доста. Из виђења сам многе знао. Они су из околних села, а поименично сам познао Хусејина Мухаремовића из Бихаћке Гате и Османа Мујкића из Брековице. Они су нас везивали у Микојановом дворишту.

За вријеме Пејиног причања, присутни су пажљиво слушали, нетремице гледајући у Пеју. Међу присутнима настаде жагор. Сад је свима јасно шта је било од људи који су допали на било који начин у руке усташке власти. Сви су они мртви. То сада чују њихови најрођенији, они који их жале и оплакују, не знајући како ће проћи ни они сами. Нико није сигуран да неће стићи у масовну гробницу покошен митраљеским рафалом. Народ је избјегао из својих кућица у шуме. Ту се сада потуца гладан и немоћан. Одједном из гомиле чу се нечији глас:

– Ма, људи, ми се овдје запричали, а не питамо ове што нијесу из Бугара, јесу ли гладни и када су јели.
– Ма, шта ћеш их питати? Сигурно су гладни, него ајде да се договоримо како ту ствар да ријешимо – добаци Пејо.

Ми остали слушамо нестрпљиво њихов договор. Једва чекамо да се нешто поједе. Неки предлажу да нас поведу кућама и да нам спреме храну.

– Шта бисте ви вољели, да идете њиховим кућама или да вам донесу крува и соли и дотјерају једну овцу, па да је испечемо? – упита поново Пејо.

Ја сам рекао да је боља овца него да се расипамо по селу јер чекамо да нам можда дођу и остали из Гате. Њих неколико се договорише и одоше у село по крув, а Пејо оде некуд кроз шуму. Ми смо остали и даље сједећи. Неко је легао да спава, неко је ишао на извор да пије воде.

– Шта мислиш, ево сад ће дванаест сати, а оних из Гате нема? – приупитах Драгана.
– Ко ће знати шта их је спријечило. Не знам шта ћемо радити док они не дођу. – Драган гледајући у земљу, слегну раменима и одговори.

По шуми се зачу ломљава сувог лишћа и грања под ногама и необичан ход. Приђох мало ближе кад између дрвећа угледасмо Пеју како иде погурен и поред себе води овцу. Овца се отима, неће да иде, али је он држи чврсто за вуну више врата десном руком, а лијевом је отпозади гура. Дође до нас и рече:

– Ево вам моја овца, па је испеците. Ако је ви не поједете, лако би могла допасти банди.

Приступио сам одмах клању и дерању овце. Док сам ја тај посао завршио, остали су накупили дрва, направили ватру, нашли ражањ и све је било спремно да се настави и пече. Пошто сам ставио овцу на ражањ, даље наставих да разговарам са људима. Они су постепено почели одлазити кућама. Најдуже је остао Пејо. Једном се и он диже.

– Идем ја сада кући, а ако вам нешто треба за вечеру, само реците, ја ћу се за то постарати у селу.

Пошто смо видјели да ће бити меса доста и за вечеру, а сељаци донијели и доста крува, рекли смо да не треба више ништа. Када је овца била печена, оставили смо је да се мало хлади. Нијесмо могли дуго чекати пошто смо били гладни и ријешили смо да једемо. Нијесмо имали никаква суђа, нити какве салвете, стога смо по земљи прострли чисто љесково лишће, исјекли месо, сјели око такве трпезе и јели. Овца је била добро дебела и пуна лоја, стога нијесмо могли много јести. Послије обављеног ручка, сјели смо у хлад и разговарали. Неки су спавали, а неки ишли на извор да пију воду. Око четири сата чусмо два-три пуцња. Гласови пушака су долазили са сјеверне стране из Љесковца. То није далеко, како смо могли закључити, негђе близу млина. Мислио сам ко би могао да се ту налази с оружјем. Морало се ићи провјерити, јер што оно кажу, враг не лежи. Позовем Драгана да идемо извидјети ствар. Спустимо се поред извора те пажљиво осматримо околину. Прешли смо Корану на млинима. Од млинара нијесмо добили никакво обавјештење осим да су и они чули пуцњаву ту негђе у близини. Више млина у самој шуми, на једном пропланку, налазило се неколико кућица неких Растоваца. Ријешисмо да идемо до њих, а са тога бријега може се видјети и

околина. Пред једном кућом смо нашли жену средњих година, обучену у грађанску одјећу и уплашену. Цијелим тијелом дрхти и плаче. Упитасмо је шта се десило, а она нам кроз плач говори и показује прстом једно стабло крушке мало даље од куће:

– Малоприје дођоше двојица усташа до оне крушке и доведоше са собом Рађена Гравору. Три пута у њега пуцаше и вратише се назад, а он оста мртав. Јој, мајко моја, какав је само Рађен добар човјек био. Никоме ништа није скривио, а шта бандити урадише од њега.

Мало смо ту постајали и вратили се на Градину. По нашем доласку нашли смо групу како се спрема за спавање пошто су вечерали и већ се спуштала ноћ. Били смо забринути због тога што нема оних наших из Гате, али се надамо да ће у сваком случају ноћас морати стићи или бар нешто по неком јавити. Крајње је вријеме да се прелази у акцију, јер ако будемо мировали и само се крили, нећемо се моћи нигдје сакрити. Треба нешто радити. Треба их нападати и убијати, па нека се и они ставе у одбрану. Тада им неће толико бити до тога да слободно по двојица иду по селима и убијају. Мало смо још сједили и пошли на спавање. Легао сам поред једног камена. Нијесам могао одмах заспати, окретао сам се и намјештао како је најзгодније, стављао десну руку под главу, некако намолио сан да дође и најзад заспао. Хладноћа ме пробудила. Видим да је почело свањавати, зраци зоре продиру кроз крошње. Дигнем се и дођем до ватришта ђе смо јуче пекли овцу, сакупим прегорјеле угарке, узмем сувог лишћа и потпалим ватру. Пријатно је било у зору гријати се код ватре, која се све јаче разгорјевала и пуцкетала. Остали осјетише како ватра пуцкета и један по један скочише и дотрчаше мени. Ја сам се већ тада огријао, напустих ватру и одох до извора да се умијем. Зраци јутарњег сунца су обасјали лишћате куполе дрвећа разбацаног по високим бреговима. Вратим се од извора кроз врата просјечене стијене и упутим на бријег Градине, заправо тачно према нашем логору. Дошао је до мене Драган те смо нагађали каквих је све новости у току данашњег дана могло бити. Највише нас је интересовао долазак оних из Гате или бар неке вијести о њима. Обратих се Драгану:

– Ако случајно данас не дођу или ништа не чујемо од њих, мораћемо навече нас двојица ићи у Гату да видимо шта је са њима.

Сунце је изашло доста високо и почињу нам долазити у посјету људи из околних кућа. Један по један. Дошао је Пејо, Богдан и Свето Веселица, дође и Ђуро Батинић. Има ту наизглед вриједних људи у најбољем добу живота и снаге. Већином су били војници и одслужили војнички рок. Само сада треба организације и оружја, па ето ти ратовања. Али, оружја нема, а организација је за сада никаква. Народа се сакупило што по долини и око долине. Сакупили су се у групе и разговарају. У разговору са тим људима сазнао сам да у Бугару има неколико војничких пушака. Неки рекоше како би их могло бити три до четири, па можда и још која. Има их код људи за које се још не зна. Људи су крили оружје, али је дошло вријеме да се открива. Сад се неће

плашити комшије и сакривати, треба показати и ићи ратовати. Присутни су обећавали да ће ићи позвати и оне који имају оружје да дођу на Градину. Тада сам им испричао да ће доћи људи из Гате са три пушке и да ћемо почети борбу. Неђе око десет сати појави се човјек и промиче између дрвећа. У дошљаку смо препознали Нину Радишића. Иза их је било још. Најзад дођоше. Нине, Душан, Милан, сви углавном са оружјем. Објесили пушке о рамена, па иду. Са њима су дошли још неки без оружја. Дошљаци се са свима нама у групи поздравише, руковаше и посједаше. Били су уморни од хода и знојави. Неки је извадио марамицу, па брише зној, а неки с рукавом трља чело и лице. Упитам Нину:

– А ђе сте ви до сада?
– Не питај. Није могло прије бити, опет смо били опкољени као у Шегестину. Прексиноћ кад смо се растали и отишли кућама, сву ноћ нијесмо спавали, спремали смо се за одлазак. Док смо се спремали и закопавали неке ствари да их банда не нађе, давали смо упутства женама шта ће радити у разним ситуацијама. Почела је зора да руди. Док сам чекао да наиђу и остали, мислио сам да још има времена да се пребацимо преко Рујнице у Бугар. Али, десило се другачије, банда је поранила и расула се по Рујници. Ми смо заправо били пошли мислећи да ћемо некако прећи и стигли смо у Буковичке лугове, а по Рујници настаде прави урнебес. Било их је много по свим путевима, њивама и код сваке куће смо их могли виђети. Тако је било цијели дан. Навече смо се вратили кућама да видимо је ли тамо неко долазио и шта је било. У Гату јуче нијесу долазили, посматрали смо из лугова када је рујничка црква горјела. Није ми познато јесу ли направили неку штету у људству. Кад смо ноћас пролазили кроз Рујницу, село је празно и пусто, а ђе је народ, не знам. Прошли смо поред рушевина изгорјеле цркве. *[ПР: Црква у Рујници запаљена је 4. августа 1941. Хусеин Махмутовић, један од учесника паљења, осуђен је и за овај злочин пред Окружним судом у Бихаћу 1947. године по пресуди бр. 28/47]* Код куће Бабића, нашли смо једну бабу, која нам је испричала да се народ из Рујнице разбјегао по шумама и да ријетко кога има код куће. Жена рече да су јуче у Рујници били сами муслимани. Ниједан се усташа није могао примијетити. Муслимане су предводили Бећо Золић из Илице и његов синовац Јашар. Сви муслимани су били из околних села, из Бихаћке Гате, Гате, Илице и Пеће. Она је била сакривена у курузу и посматрала. Познала је многе, било их је доста са сјекирама. Ишли су пљачкати по кућама. Гледала је како су Бећо и остали из руље сјекирама разлупали врата на цркви, ушли и запалили је. Кад су изашли, из цркве је куљао дим. Од Гатице близу Бугара због умора нисмо могли даље те смо легли и заспали. Пробудили смо се прије сат времена и одмах се дохватили ових брда. Успут смо застајали и ослушкивали хоћемо ли шта чути у околици. Међутим, нијесмо могли ништа чути. Преко Топлице смо начули неколико пушчаних хитаца тамо у Буковици и Крндији. Изгледа да данас та два села страдају.

На те ријечи, Драган се промијени у лицу пошто су његове двије сестре остале у Крндији код куће Кончаревих.

ПОЧЕТАК ОРГАНИЗОВАЊА

Док смо ми тако слушали шта Нине прича, преко долине се указа један човјек. Преко једног рамена је пребацио савијену кишну пелерину, а о другом објесио пушку, и то цивилну једноцијевку. То је био Милан Пуђа из Рујнице, човјек средњег раста, коштуњава изгледа и средњих година. Могао је имати између четрдесет пет и педесет. Његови покрети одавали су окретног и хитрог човјека. Његове очи и црте лица говориле су да је чврст, одважан и сигуран. Имао је више жуту него плаву косу, а коштуњаво лице је красио мршав и мало повијен нос. Његово лице, иако мршаво, било је румено, а нарочито су се истицале румене јагодице испод очију. Имао је дебље и мало краће жуте бркове, увијек лијепо уређене. Чим је дошао међу нас, бацио је своју пелерину на земљу, а једноцијевку спустио поред себе. Извадио је из џепа марамицу и брисао зној који му је цурио низ лице. Сви смо га радознало гледали очекујући какве ће новости или приједлоге овај човјек донијети. Послије краће паузе, Милан рече:

– Људи, браћо, волим вас видјети на окупу и да сте живи у оваквим моментима. Нарочито је важно што видим да међу вама има и нешто пушака. То ме весели. Људи, није вам добро то што нијесте горе ивицом шуме поставили некакву стражу која би посматрала околицу. Вас у овој долини има доста, а може вам доћи ко год хоће неопажено, као што сам и ја дошао. Не шалите се с тиме, враг не лежи. Не знам је ли вам познато шта су јуче у Рујници направили муслимани које су предводили усташа Бећо Золић и жандар Мико из Врсте. Цијели дан су харали по селу. Тукли су жене, а намртво поубијали неку дјецу која су бјежала. Злочинци су били преко Топлице у Крндији и Буковици, али није познато шта су тамо урадили. Знам да су запалили млин Милутина Смиљанића, а поред млина поклали групу жена и дјеце, који су тамо прали рубље. У своме бјеснилу, разљућени што нијесу похватали преостале, запалили су цркву у Рујници и предвече отишли. Ја сам јутрос, са још неколико људи, са згаришта натоварио на кола црквено звоно и закопао га у Гушти. *[ПР: Мисли се на Гушту као шумски појас између села Бугар и ријеке Коране. Звоно је након рата мистериозно завршило у селу Црнаја. Најкасније до 1950. године у нову цркву у Гати довози га коњском запрегом Миле Рајак. Након неког времена, у цркву су провалиле непознате особе и украле звоно. До данас није познато гдје се оно налази[2]]* Људи, које су успјели преварити разним позивима или акцијама по селима, су поубијани, неки код Бихаћа на Гаравицама, а неки код Врсте у Осоју. Сада кад немају људи за убијање, почели су по селима убијати жене и дјецу.

[2] По причању Душана Пуђе рођеног 1937. године, чија је породица живјела поред старе цркве у Рујници

Ти се злочинци не могу тако више гледати. Не вриједи се више крити, од самог сакривања нема ништа. Треба се ићи тући, боље је погинути у борби него дозволити да нас похватају и вежу, па онда тако кољу и стрељају. Узмимо ово оружја што имамо. Ко нема пушке, нека узме рогуље или нека заоштри неко гвожђе и то усади на колац, слично копљу, и нека иде са тим. Немојте мислити да су и они сви наоружани пушкама. Има их доста са расађеним косама и сјекирама, па иду са оним наоружанима. Ти праве више зла него они са пушкама. Ако нађу неког рањеног или неко дијете, расјеку му главу сјекиром или га кољу косом. А ми овђе, који немамо пушака, наоружаћемо се засад копљима и рогуљама. Није тешко у овој ситуацији дочекати крвника иза жбуна или ћошка неке куће, нагло скочити према њему и, брате, кад га пробуразиш, све је његово оружје у твојим рукама. Ми који имамо оружја, гађаћемо само оне наоружане с пушкама и тако наоружавати наше људе. Морамо да се организујемо и идемо само напријед, другог спаса нема. Може се лако десити да ипак дочекамо неки преокрет и слободу. Ако то доживимо, сакупљаћемо кости оних наших који су погубљени и цркву на костима саградити. Опет вас молим, организујмо се и кренимо у борбу, јер се чекањем ништа постићи неће. Јесен долази, зима ће доћи, лист и трава ће свенути. Куда ћемо онда ако будемо чекали скрштених руку? Побјегао је са кланице Ђука Шамлија *[ПР: Породица Шамлија данас је вратила своје старо презиме Петковић. Ђука (Јован) Петковић успио је побјећи са стратишта у Шуми Осоје у ноћи 3/4. августа 1941. године[3]]* састаћете се с њим, па нека вам прича шта се ради и како су велике рупе испуњене људским лешевима и тијелима поубијаних Срба. Чуо сам да у Бубаловој школи има сеоских дјевојака, које су муслимани покупили по селу и чекају да дођу усташе из Бихаћа како би их силовали, а послије поубијали. Треба ићи вићети има ли могућности да одмах вечерас ослободимо ту српску дјецу.

Док је он то говорио, сви присутни су слушали, одобравали и слагали се са приједлогом, а његово лице је поново почео облијевати зној. Кад је Милан завршио, ја сам се обратио присутнима:

– Људи, ви сте чули шта Милан предлаже, ја се са његовим приједлогом слажем у потпуности и мислим да је крајње вријеме. Не смијемо више чекати и само се договарати.

Затим се јави Нине Радишић, па Копанић и тако сви углас рекоше да се слажу. Онда сам им предложио да би било добро изабрати људе који желе ићи у борбу, задужити поједине шта ће радити и направити распоред куда ко да иде. Изишли смо насред долине и постројавали се два по два у ред. Када смо се постројили и пребројали, било нас је шездесет и троје.

[3] Монографија „Партизански одред Рујница“, необјављени извор

У строј смо примали само одрасле, способне за борбу, а јагмили су се и неки млађи. Убјеђивали смо их да ће они ићи са нама други пут, кад заплијенимо мало оружја те будемо јачи. Подијелили смо се у двије групе. Једну групу сачињавали су Бугарчани који су одмах изабрали Богдана Веселицу за командира, а остали из других села сачињавали су другу. Ми нијесмо одмах изабрали руководиоца, него се договорисмо да ћемо то урадити сјутра рано на положају. Ја сам намјеравао да предложим Милана Пуђу. Поново смо отишли у хладовину и правили распоред акције. Бугарчани примише задатак да у току ноћи ријеше питање Бубалове школе и затворених дјевојака, а ми ријешимо да идемо у Рујницу у засједу да сјутра чекамо банду. Изашао сам на ивицу шуме и разгледао ђе ћу поставити стражаре док се овдје налазимо. По повратку из групе, затражио сам три добровољца за стражарска мјеста, а касније ће добити смјену. Према мени потрчаше три младића из моје групе: Милован, Илија и Радоња. Дали смо им пушке, одвео сам их и упутио на дужност, а затим се вратио. Они осташе задовољни што држе пушке објешене о раменима. Тога часа сам се осјећао задовољан поред свих невоља што су до сада биле или ће бити у будућности. Мислио сам да нам је добро дошао Милан да покрене људе због чега сам му много захвалан. Моја захвалност према њему остаће заувијек, јер је то заслужио од свих нас из овога краја. Опет сам себи постављао питања: „Шта мислиш? Имамо око осам војничких пушака, биће и неколико цивилних. Имамо и организованог људства, то је сада наша војска, тући ћемо се, убијаћемо оне гадове, вјероватно ћу ускоро доћи и ја до пушке, па ми цијели свијет неће бити раван. Осветићу мога оца и остале невине жртве, осветићу све попаљене куће по овим нашим мученичким селима, а и моју пусту, напуштену кућу, коју могу сваког часа одавде са Градине виђети преко благих таласастих брежуљака и кршева. Лијепо се види како се тамо шћућурила и још није запаљена.“ Вратим се у долину и радосно рекох:

– Распоредио сам прву стражу наше новоосноване војске.

Неки се шаљиво насмијаше. Кад сам сјео поред њих и почео са њима причати, кроз шуму се појави Пејо са још једним младићем. Сваки води по једну овцу. Сад сам се сјетио да се Пејо изненада изгубио и никоме ништа није рекао. То се десило одмах чим смо се сложили да ћемо се тући против непријатеља. Сад он хоће да части са ове двије овце и да се испеку за ручак устаницима. Сјетио сам се и историјског случаја Карађорђа на Орашцу. Пејо се сјетио да људи треба нешто да поједу док су сви остали били заузети разговором и размишљањима о оном о чему се говори, о злочинима који се дешавају, о борби на смрт и живот, о освети народа који је страдао. Сви су знали чега смо се ријешили. И да дође ослобођење са било које стране, ми нећемо сви, колико нас има, дочекати живи, ту се мора гинути. Пејо није жалио својих оваца. Јуче једну, а данас двије, па каже:

– Ево браћо, па кољите и пеците, ако их ви не поједете, ко зна ко ће их јести. Данас сам дотјерао двије овце с обзиром да вас има много више него јуче.

Овце сам одмах заклао, наредио једнима да спремају ватру, а другима да ми помогну дерати. За кратко вријеме, обје овце су биле на ражњевима. Око тога посла сам радио са много више воље него јуче, јер сам јуче био у неизвјесности, а сада већ имам одређени циљ. Ватра се распламсала., има доста жара, сове већ ударене поред ватре. Поставио сам овце да се пеку, одредио младиће да окрећу, а ја отишао код Милана и осталих да разговарамо. Повремено сам обилазио стражу. Она је била на свом мјесту и није требало одређивати сљедећу смјену, јер су се сами младићи јагмили да иду пошто им се тамо пружила прилика да објесе пушку о раме, да је загледају и помилују руком. Овце су печене и прислоњене уз један жбун да се хладе. Дођоше и ови што су отишли у село да донесу крува. Донијели су и има га доста; курузна, шенична и смјесе. Позвао сам све присутне да са нама ручају. Бугарчани и ови оближњи су одбили, кажу да једемо ми који смо са стране дошли и који не можемо до својих кућа, а за њих је лако. На ручак пристадоше само они што су далеко, а њих нема много. Младићи насјекоше грана и чистог лишћа, онако као и јуче, исјекосмо двије печене овце и ручак поче. По завршеном јелу, многи се разиђоше по шуми и одоше на извор пити воду. Богдан Веселица се договори са својим Бугарчанима и почеше се разилазити и спремати за вечерас на задатак. Ови из Гате се договорише да у току ноћи оду кућама, а сјутра ће у Рујницу ђе ће запосјести засједу са јужне стране од Илице, више кућа Илића, с тим да одржавају везу са нама. Ми ћемо бити са Миланом изнад Пуђиних кућа. Договарам се са Драганом шта ћемо са нашом досадашњом колоном. Они нијесу сви за прве борбе. Како да их смјестимо овђе у селу и да се растеретимо? Ријешили смо и то. Мој брат Радоња ће ићи код мајке, Милован код Милице, у кућу ђе се смјестила, а Илија код стрица у Бугар. Свима смо саопштили куда треба да иду и ми смо нашу досадашњу колону младића расформирали. Вече полако долази и Милан се припрема да оде кроз шуму у правцу Рујнице. Договорили смо се да ћемо пред свануће доћи код њега на положај. Остали се постепено расуше.

Драган и ја смо се спремили и полазимо кроз шуму у правцу понора и Рујнице. Милан је отишао. Најзад смо остали сами Драган и ја и кренусмо према источној страни. Стигли смо прије мрака близу кућа Лукића у Рујници. Са те узвишице ћемо посматрати Крндију и Буковицу. Нигђе се ништа не примјећује, само се виде по селима разбацане групице кућа. Мрак се спустио на земљу, још смо мало сједили, а затим се дигли и пошли низ бријег, иза кућа Радића, у правцу цесте која води из Илице до Раштела. Прешли смо цесту и упутили се стазом кроз ливаду у правцу Топлице преко које је постављена брвица за прелазак. Са оне стране воде налази се Смиљанића млин. Преласком преко воде осјећамо да свјежи влажни ваздух доноси неки неугодан мирис, налик на неку паљевину. Поред тога, осјећа се још нешто одвратније од паљевине. Сјетим се да је данас Милан причао како су бандити запалили млин. Кажем Драгану:

– Вјероватно ће бити да је паљевина млина. Знаш да је млин изгорио. Данас је Милан причао.

– Вјероватно.

Идући мало узводно, наиђосмо поред воде гдје су разбацане клупице и пракљаче, којима жене перу рубље. Сјетим се да је Милан причао и да су потукли неке жене и неку дјецу док су прали рубље. Лешева нема. Сигурно су злочинци однијели рубље, али питам се шта су урадили од лешева. Што се више примичемо млину, смрад се све више осјећа. Примакнемо се још ближе. Нема га, остали су само понеки угарци који нијесу пали у воду. Још мало из њих избија дим. Поставио сам се мало даље, а Драган је пришао згаришту, надвиривао се и разгледао. Он се пажљивије загледао у згариште.

– Ајде, шта се задржаваш? Морамо пожурити – рекао сам му.

Ја сам продужио стазом, а он ме је послије стигао и испричао шта је све видио. Каже да је видио гомилу жена и дјеце. Допола су сагорјели пошто је млин, сагорјевајући, пао с покланим народом у воду. Под млином је вода доста плитка те нијесу потонули и сасвим се јасно могу видјети. У причи смо стигли до куће Новака Жиге. Намјеравао сам свратити да видим има ли некога живог у кући. Кућа је пуста. Прозори су отворени, а по кући све разлупано и испревртано. Пролазећи даље путем кроз село, испред кућа није било никога, на путу нисмо сретали никога, у двориштима такође. Свратимо до прозора понеке куће и гледамо у собе. Нема ни тамо, све је пусто. Зовнемо некога поименично, мислећи ако се неко negдје сакрио, јавиће се. Нико се не јавља. Успут наиђемо на понеко пашче. Лута изгладњело пошто су куће напуштене. Пролазећи кроз село, стигосмо до куће Кончаревих, тачније до куће Душанове. Код куће је остала Драганова сестра Мара. Знам да се Драган за њу много интересује иако ћути и ништа не спомиње. Виђосмо кроз мрак да се у авлији неко налази. Кад се дотични окрену према нама, познасмо Драгана Кончара. Јависмо му се и он пође према нама. Мислио сам да је добро што је он ту, сад ће нам испричати шта се збило. Дође до нас, поздрави се и спуштеним гласом упита откуд ми. Одговорисмо да идемо из Бугара. Кончар је погнуте главе стајао и одавао изглед ожалошћена човјека. Видим да је зло, а то смо могли и очекивати. Упитам га шта има ново у селу. Неколико тренутака је ћутао, а затим рече:

– А има, новост је зло. Данас су усташе и муслимани били у селу, овђе у Крндији и Буковици. Ја сам их јутрос на вријеме примијетио и побјегао. Био сам све до синоћ у шуми. Лежао сам у жбуњу и чуо ђе тјерају дјецу и жене од кућа. Нешто народа се успјело сакрити по курузима и којегдје. Међутим, многи су страдали. Није се народ надао да ће дирати малу дјецу и старе жене, па се нијесу сакривали. Моја матер је данас такође страдала.
– Шта је са нашом Маром? – упита Драган.
– Па, и она је страдала са мојом мајком – Кончар се снуждио и избјегавао одговор.

Драганова рука је била прислоњена уз ограду поред мога рамена. Осјетио сам како уздрхта од бола. Погледао сам га кришом. Лице му је било у

грчевима. Борио се с болом у срцу. Да бих прекинуо разговор, позвао сам обојицу да заједно пођемо кроз оба села, можда ћемо наћи још кога живог, па да видимо шта се даље десило. Окренуо сам се ка путу и пошао. Њих двојица су пошли за мном. Мало сам застао и сачекао их. Разговором сам настојао да скренем мисли на било шта друго. Идемо кроз опустошено село нас тројица Драгана, само су нам различита презимена. Сва тројица смо ожалошћени, како за народом у цјелини, тако и породично. Мој отац је страдао, Дмитровићу сестра, а Кончару и отац и мајка. То је за сада, а никада се не зна када и ђе ће страдати и остали, па можда и ми сами.

Дошли смо до куће Тривуна Пуцара. Драган предложи да идемо лијево поред куће Лазе Угрице ђе ћемо изаћи на пут и кренути према сјеверној страни до куће Које Нонића. Пошто је банда једну групу жена и дјеце сакупила код те куће, вјероватно су их ту нeђе у околици и потукли. Ћутећи смо се сложили и пошли предложеним правцем. Идући успут, ми смо причали Кончару како смо нас двојица били у Бугару, како је тамо било доста људи и како смо ријешили да ћемо се од сада борити против разбојника. Нећемо се више само скривати и бјежати. Кончар се у потпуности сложио и наше намјере одобравао. Додаде да ће и он са нама. Излазимо на већи колски пут који је обрастао са обје стране густом живицом од трња. Са наше десне стране, код кућа Милошевића, чује се лавеж и режање паса, који лутају око напуштених кућа. Ноћ је мирна и топла, звијезде на небу трепере, мјесеца нема, али је доста видно. Упутили смо се у правцу Којине куће, која је са тога мјеста удаљена око три стотине метара. Ишли смо сва тројица упоредо, понекад ћутке размишљајући сваки за себе, а понекад неко прекине ћутњу неким питањем. До ушију нам допире занимљив глас, цвркутање цврчка из обрађених њива са обје стране пута. Долазимо до шуме ђе се са лијеве стране пута преко живице почиње указивати кров мале и сиромашне Којине кућице, и то тачно на углу ђе се састају живица и шума на једној узвишици. Од куће према западној страни протежу се њиве и оранице све до Крндије, а са сјеверне се налази густа шума ниског раста. Којо је био старији човјек и слабог здравља. У тој кући је живио са својих четворо дјеце животом сиромашка. За вријеме Првог свјетског рата био је добровољац и учествовао у борбама на пробоју Солунског фронта, а по завршетку рата није хтио примити колонистичку земљу у Војводини, него је примио од државе земљу на којој се налази ова кућица. Дошли смо пред кућу. Врата су отворена, Унутра, по просторијама нема никога и све је испревртано. Пођосмо поред живице у правцу шуме. Кроз мрак се назире нешто разбацано. Виси на трњу као да је веш. Прилазимо сва тројица ћутке. На двадесетак метара осјетили смо, кроз свјежи ноћни ваздух, неки неугодан и непознат мирис. Било нам је сумњиво. Знао сам сигурно да су се овђе одиграли злочини. Дошли смо на лице мјеста. На трави под ногама нешто клизаво. Клизавије од росне траве. Одвратни мирис се осјећа све јаче. У Кончара се нађе џепна лампа, извади је из џепа и просвијетли по трави. Сва је трава залијепљена усиреном крвљу. Просвијетлимо наоколо, свуђе крв згрудвана. Познаје се по трави како су

прскали млазеви вреле људске крви. Драган одједном осјети да је на нешто стао.

Приђосмо и нас двојица. Под свјетлом лампице указа се у трави дјечија рука одсјечена изнад лакта. Дијете је могло бити старо око тринаест година. Приђосмо живици. На трњу висе поцијепане дјечије хаљинице. Покушали смо распознати по хаљиницама чије је то дијете било. Немогуће. Мрак је. Шаре су се измијешале и упрљане су крвљу. Кончар се сагнуо и просвјетљава испод грања густе живице.

Ево и дјечијих глава! Под грмљем угледасмо двије, мању и већу. Обје женске. На већој се очи нијесу потпуно склопиле. Уста су отворена и виде се дјечији бијели зубићи. Плетенице лијепе плаве косе, уредно почешљане и лијепо сплетене, запеле за један трн у живици. Друга главица је била видно мања. Плетенице оплетене на исти начин, само је коса била много тамнија. Мора да су биле сестрице. Главице им одвојене од тјелашаца сјекиром неког муслимана. Вјероватно им је и мајка овђе страдала. Грозно је то било гледати. Кончар просвијетли мало лијево и млаз свјетла из лампе наиђе на још нешто. Приђемо ближе. Указаше се плетенице неке дјевојчице уплетене машницом од бијеле крпе. Узмем за плетенице да видим лице дјетета. Лица нема. Сама горња лобања. Изгледа да је ударена тврдим предметом по глави те је лобања отпала и одлетјела под грање. Идемо са лампама наоколо. По угаженој трави изгледа да је била већа група народа. Дмитровић примијети да је трава утрвена право од тога мјеста низ бријег, као да су туда вукли лешеве. Погледамо. Стварно се позна траг. Ишли смо низ бријег, трагом према западној страни, стално освјетљавајући полеглу траву. Наилазимо на грудве усирене крви. Одмакли смо се око двјеста метара. Траг је скренуо са њиве удесно на ивицу шуме ђе су се налазиле рупе, које су киша и сњегови изровили. Вода је ту ровила годинама и направила дубоке вододерине. Око тих рупа израсла је велика трава и густо жбуње. Просвјетлисмо лампом једну од највећих рупа око које је била угажена трава и размакнуто жбуње. Ту су жртве закопане. Прије је ту била доста дубока рупа, дугачка око десет метара. Сада је нестала. Мјесто ње налази се повисоко издигнут гроб. Са стране, са брина, лопатама су набацали земљу по жртвама и тако је настала узвишица. Ко зна колико је ту жена, домаћица, и њихове дјечице, дечкића и дјевојчица, које су свирепи крволоци сјекирама потукли и исјекли. Стајали смо над тим гробом, освјетљавали га лампом и ћутке посматрали. На десној страни спазим да из шуме вире неки прутеви, као неко коље. Извучем их. То није обичан прут него одсјечена кука, добро заоштрена и крвава. Покажем овој двојици. Гледају. Претражисмо жбун и нађосмо још три такве куке. Све крваве. Кончар рече:

– Са овим су кукама вукли мртваце одозго. Закачили би, вјероватно, неки дио одјеће или дио тијела и вукли.

Стајали смо један поред другога неколико минута. Нико не рече ни ријечи. Главе оборене према земљи. Око нас грозна ноћна тишина. Нигђе се ништа не чује. Дмитровић изусти:

– Ајдемо овуда преко њива на пут, па да током ноћи прођемо кроз Буковицу и видимо шта је тамо било.

За двадесет минута хода смо стигли до живице која је ограђивала пут. Кроз живицу смо прошли близу куће Јовице Милошевића, изашли на пут и продужили између кућа Милошевића у правцу Буковице. Идући сва тројица упоредо, зашли смо путем који води испред кућа које су поређане са лијеве стране пута. Оне су празне, а врата и прозори широм отворени. Нигђе никога, само покоје пашче шкамукне и побјегне кроз живицу. Почесмо све више осјећати онај исти неугодни мирис човјечије крви. Сваки корак даље се све више осјећао на крв. Овдје се по мирису јаче осјећа него код куће Које Нонића. Почиње скоро да гуши. Ишли смо врло полако и застајкујући. По јачини мириса одређивали смо ђе се налази мјесто ђе је народ поубијан. Прошли смо на око двадесет метара од локве која се налазила поред пута између кућа Раде Угрице и кућа Милошевића. То је била доста широка и округла локва. У ту локву се сливала вода за вријеме јачих киша и великих сњегова. У љетним данима и жегама знала је потпуно да пресуши и остане само рупа. У близини локве, кроз мрак, нешто се поче мицати. Сва тројица смо то примијетили. Чусмо режање паса око локве, а загушљиви задах се повећавао. Убрзасмо према локви. Кончар просвијетли лампом. Млаз свјетла разби ноћну таму, а гомила паса се уплаши, скикнуше и побјегоше кроз живицу. Кад се одмакоше, стадоше, почеше на нас лајати и завијати. Освијетлили смо поново. Локва је била пуна лешева набацаних један преко другог. Била је пуна. Главе су одвојене од тијела, одсјечене су ноге и руке и све је то набацано на гомилу. Сва та тијела су изнакажена. На једном женском лешу пси су појели бутину, на другом развалили грудни кош. Једној жени је одсјечена глава, а пси су јој појели лице. Крв која се просула око локве се згрушала. Оно што пси нијесу појели, разнијели су и размазали шапама.

Она двојица су неке лешеве превртали и разгледали. Најзад су одступили, стоје изнад и нијемо посматрају. Сад сам био сигуран шта су настојали пронаћи и видјети иако један другоме нису ништа рекли. Дмитровић је настојао пронаћи своју млађу сестру Мару, а Кончар мајку Совију, јер су њих двије у јучерашњем покољу страдале. Нијесу могли пронаћи и познати икога од родбине. Стајали смо више гомиле изнакажених лешева, ћутали и гледали преда се. Драган проговори:

– Требало би потражити око ових кућа неке лопате, ашове и слично, накопати земље и набацати на лешеве да их пси не развлаче.

Пошли смо тражити алатке, али узалуд. Нигђе ништа, све су злочинци опљачкали и однијели, па немамо чиме да набацамо земљу. Погледам у сат, три сата послије поноћи. Питам их ђе још мисле ићи.
Драган рече:

– Идемо у Буковицу не би ли нашли кога жива, а затим ћемо преко Топлице у Рујницу. Тада ће већ свањавати.

Кренемо одатле према Буковици. Прешли смо око стотину метара и стигосмо пред кућу Илије Шикмана и Пане Милошевића. И те двије куће су празне. Са десне стране у једној долини налазе се три куће Шикмана. Предлажем да идемо видјети шта има тамо. Њих двојица прихватише приједлог и пођосмо низ њиве. Најприје смо стигли до куће Милана Шикмана званог Баја. Нађемо кућу отворену. Уђемо унутра, просвијетлимо лампом по кући и видимо у буџаку собе леш. Познадосмо Бају. Сав крвав, глава му размрскана, лијева рука одсјечена до рамена, грудни кош проваљен и расјечен сјекиром. Нијесам могао више гледати такве призоре те сам изашао напоље пред кућу, а њих двојица осташе унутра прегледајући. Остали су неколико минута и изашли напоље. Кажу да су у другом буџаку видјели и осталу Бајину фамилију. Сви су поубијани и изнакажени. Њих двојица су наваљивали да иду прегледати и остале двије куће, Вајанову и Миланову, али сам утицао на њих да не иду, да се не задржавамо и не губимо вријеме. Шта нам вриједи гледати зло, кад помоћи не можемо нити нам то што користи. Они су најзад попустили и пошли уз њиве поред куће Добровића и изашли на пут код куће Милана Нонића. Продужили смо према буковичком раскршћу путева. Сјетим се овога раскршћа. Колико сам пута овуда прошао ноћу из прела од дјевојака, а пијетлови најприје залупају крилима, затим запјевају, па све дозивају један другога. У приторцима леже краве и преживају, а о вратовима им објешено звоно које помало звонка приликом преживања. Поред све туге сјетимо се некада и тих сретнијих дана. Са десне стране пута, који окреће према Буковичким луговима, налази се кућа Лакана Борића, којој је двориште окренуто према путу. Од пута је заграђено плотом. Стајали смо поред плота и разгледали. Одједном Драган угледа леки леш одмакнут мало даље од нас, и рече:

– Ево, и овђе је неко убијен. Ајмо виђети ко је.

Свратисмо у двориште. Просвијетлисмо лампом. То је стара Јока Борића, домаћица ове куће. Стара жена, имала је око седамдесет година. Заклана је нечим, вјероватно ножем, рана испод браде у мраку зјапи, по земљи исцурила крв и обојила је мрком бојом. Стара сиједа коса рашчупана, лијева рука одсјечена и удаљена од тијела неколико метара, сукња поцијепана, а на нози више кољена налази се велика расјекотина од сјекире. Одлазимо низ бријег. Поред кућа Шикмана и Богуновића нијесмо свраћали, немамо времена и досадило је.

На пољани, ниже кућа Мудринића, застали смо и договорили се којим путем да пођемо у Рујницу. Кончар предложи да идемо десно поред кућа Репиних низ баре ђе ћемо свратити код Кончаревих. Он зна да у једној кући има крува, па ћемо узети да се за сјутра осигурамо. Идемо стазом кроз мјестимично покошене ливаде по којима је пала роса. Дошли смо ниже куће за коју је Кончар рекао. Ту смо застали. Рекао сам му да иде сам у кућу, а ми

ћемо га сачекати. Знам да ће се тамо задржати око пола сата, а ми ћемо се за то вријеме мало одморити. Кончар оде, а нас двојица посједасмо на траву. Одмах сам се преврнуо и легао, осјећам да сам сањив и настојим да мало заспим док Кончар не дође. То могу сигурно, јер Драган сједи поред мене. Склопим очи и почнем спавати, али ми се стално пред очима јављају они страшни призори. Нема од спавања ништа. Подигнем се и сједнем. Драган пресавио руке на кољена, ставио главу на руке и тако сједи и ћути. Сједили смо отприлике двадесет минута када дође Кончар. Објесио низ леђа торбу у коју је стрпао цијели један крув.

– Ево нам крува. Печен је прекјуче, али биће добар за нужду.

Дигли смо се и пошли у правцу Јошика. Ишли смо упоредо сва тројица и осјећали се уморно и поспано. Ни једном није било до разговора. Прешли смо мостић на Топлици и пошли према цести. Прешли смо цесту и окренули у правцу Миланове куће која се налазила на бријегу. Идемо поред једног потока. Наишли смо на покошену ливаду на којој је сијено осушено и садјевено у плашће. Кончар предложи да развалимо један пласт, легнемо и проспавамо бар два сата. Данас у Рујници ко зна шта може бити, а ми смо уморни и не можемо ништа учинити. Боље је да се мало одморимо. Дмитровић се одмах сложио, а ја као трећи нијесам могао да се супротстављам. И сам уморан и поспан осјетио сам мирис новог сијена, иако сам се плашио да бисмо могли чврсто заспати. Пристао сам ћутке с тим што сам први ухватио пласт руком и преврнуо га. Сва тројица се бацисмо и одмах заспасмо. Наједном осјетих да ме нешто нагло вуче. Пробудим се и видим Кончара. Дигао се, једном ме руком ухватио за ногу, а другом Дмитровића и вуче. Скочим из сијена. Сунце је изашло високо и почело да пече. Брже погледам на сат, осам. Спавали смо четири сата. Брзо смо пошли узбрдо према кућама. У ходу смо разговарали и кажем им:

– Закаснили смо, добро да се Кончар пробудио. Могло је бити и горе, чекаће нас Милан, а може некуд кренути и без нас.

У журби нијесам ни осјетио кад смо стигли до Миланове куће. Улазимо у његов воћњак. Кућа му је са горње стране воћњака поред сеоског пута. Назире се између стабала воћака. Испод стабала су попадале зреле шљиве по трави. Пролазећи, сагнем се и понеку стрпам у уста. Она набубрила, добро зрела и пуна слатког сока. Немамо времена да се задржавамо. Дошли смо близу куће. Видимо Милана, иде нам у сусрет преко дворишта и говори:

– Види ти момака, прави јунаци. Ко вас само такве састави? Па ја вас чекам, мислио сам да ћете доћи још за вријеме ноћи, а видите које је ово вријеме.
– Шта ћеш. Нијесмо могли раније – одговори му Дмитровић.
– Добро је и сада, ништа не мијења ствар.

Сјели смо под једно стабло и почели разговор. Упитам Милана:

– Шта има ново код тебе?

– Нема од јутрос ништа, чекао сам вас и нијесам се одмицао од куће, ништа нијесам чуо, бандити се још не појављују. Не чују се ниоткуда, можда неће данас ни долазити.
– Шта мислиш Милане, шта ћемо данас и ђе ћемо?
– Знате шта, младићи, ја сам направио овакав план. Идемо ми сада у овај гај ниже моје куће према Гатици и кућама Гаталовим. Ту ћемо се налазити. Ако бандити наиђу, они ће доћи кућама Гаталовим или мојој кући. Кад виде да код кућа нема никога, они ће се још више ослободити и расути око кућа, а ми ћемо иза живица, па по њима. Главно је да успијемо убити једног или двојицу, ту ће вјероватно пасти која пушка, што је за нас успјех. Ја сада идем да припремим крува, соли и повешћу једно јање које ћемо доље испећи. Знам да сте ви ових дана испаћени од глади. Од данас нећете оскудијевати у храни, имам ја јањаца. Док смо у Рујници, биће све у реду. Кад нестане код мене, има код других, сви су рекли за нас дати само да печемо и једемо. То сам ја већ организовао.

Помислио сам да је добро, бар ће бити добре хране, а ја сам нарочито расположен за печено месо са ражња.

Диже се Милан и оде некуда иза куће. Нијесмо дуго сједили кад се на горњем улазу у двориште појави један младић. Мало застаде и гледа према нама, као да нас познаје. Гледао је неколико минута, а затим крену, али успореним и несигурним корацима. Кончар рече:
– То је Ђука Шамлија. Он је побјегао из раке са стрељања.

Угледао сам неку бијелу крпу око његовог врата. За његов случај и бјекство сам чуо на Градини, али га нијесам познавао. Стигао је до нас, а Кончар га дочека:
– Ђе си, покојниче, ајде сједи овђе и причај нам како је на оном свијету.

Ђука је стајао поред нас климајући главом и рече:
– Лако је вама ћерати шалу, кад ви нијесте били на мом мјесту нити вам ја желим да будете. Да сте тамо били, другачије би ви мислили. Видите, једна ме кугла митраљеза схватила иза врата и расјекла, а друга ме схватила по руци.

Тек тада примијетисмо да му је рука у завоју јер ју је сакривао капутом. Иако ми је већ доста тог зла, опет ме интересује његов случај, па му рекох:
– Ајде, Ђуро, испричај нам шта се све са тобом десило.

Ђука сједе на увелу траву пред нас.
– Причаћу вам шта се са мном десило. Прије неколико дана, ми смо чули да у наше село долазе усташе и муслимани ради купљења људи на присилни рад, као што се то дешавало и по осталим селима. Ја и

моја три брата договорисмо се са оцем да се кријемо док не видимо куда они одводе те људе, јер смо раније чули да их убијају. Ријешили смо да се сакријемо у шталу и да се не појављујемо нигђе напољу. Пошто је свануло, са мојом браћом одох у шталу да тамо лежимо цијели дан, а отац је остао да чува стражу. Одједном, иза куће се појави муслиман јашући на коњу. Преко леђа је имао пушку. Дошао је код оца, сјашио с коња, скинуо пушку и уперио у њега тражећи да му каже ђе су му синови. Ми смо све то са штале чули. Отац се уплашио и одговорио да смо на штали. Кад смо то чули, дигли смо се и изашли испред. Муслиман је на нас викао јер се сакривамо те он мора ићи по нас. Казао је да се не бојимо. Идемо на присилни рад, одрадимо своје и враћамо се кућама. Наредио нам је да идемо пред њим у правцу цесте, а нашем оцу је рекао да иде за њим и води коња. Дошли смо до цесте која води из Раштела у Илицу. На цести нас је дочекало још пет наоружаних усташа и са њима још три човјека: Илија Шикман и његов отац Новак, а трећи је био Стево Богуновић. Нас прикључише њима и наредише нам да идемо према Илици. Двојица усташа пођоше пред нама, а остали око нас. Морали смо ићи у групи. Успут смо наишли на још два човјека из Рујнице и то глувонијемог Вида Копанића и Кнежевић Велимира. Они су стајали поред цесте. Њих двојицу су прикључили нама и настависмо пут. По доласку у Илицу, дошли смо пред Дреновчову кућу. Наредили су нам да уђемо унутра. Тамо смо нашли око педесет људи који су повезани жицом. Свезани су били два по два, један за другога. Око њих је стајало неколико муслимана са једним усташом. Свезанима су строго наређивали да гледају само преда се. За нама је ушао Јашар Золић, муслиман из Бихаћке Гате. У једној руци је носио клијешта, а у другој смотак жице. Наредио нам је да станемо два по два, један уз другога, а затим нас је почео везивати. Жицу је притезао клиштима, а затим преостали комад одсјецао и везао другу двојицу. Потом су пришли они што су нас довели из села и почели тући кундацима. Тако везани, чекали смо око два сата. На вратима се опет појави Јашар и нареди да изађемо напоље. На цести нас је дочекала колона кола са коњском запрегом. Код кола поред кочијаша стајао је један усташа. Мало по страни, стајала је гомила муслимана наоружаних пушкама. Наредили су нам да улазимо у кола. Стари људи нијесу могли онако везани да се испењу преко лотре. Колима приђоше неколико муслимана и, смијући се, узеше по двојицу свезаних и бацише у кола једног преко другог. Колона најзад крену цестом у правцу Врсте. У Врсту смо стигли предвече ђе се колона зауставила пред жандарском касарном. Сврстали су нас и провели у подрум. Неке који нијесу могли стати у подрум су водили у оближње куће. У подруму нас је било много, тако да смо стајали један поред другога. За нама је ушао један усташа и рекао нам да морамо скинути све са себе до доњег веша и предати све што имамо код себе. На вратима се појавише два муслимана, уђоше унутра и

клијештима почеше скидати жицу. Двојица одријешених су се скидали и остале ствари бацали у један буџак на гомилу. Кад се скину и одложе од себе, поново их све вежу, а потом дријеше сљедећу двојицу. Док су нас све поодријешивали, поскидали и поново свезали, почело се смркавати. Приликом скидања у подруму, примијетио сам у групи људи једног попа који је дошао прије нас. Нијесам га познавао. Чекали смо још отприлике један сат док се није сасвим смркло. Врата се отворише, а усташа нареди да излазимо напоље. Једна група је изашла за њима и врата се затворише. У подруму је остало још доста људи. Свезан сам био за мога старијег брата, а отац напријед са осталом браћом. Напољу је било облачно, јачи вјетар је дувао и тјерао испрекидане тамне облаке. Видјело се да ће бити кише, мало нам је и хладно јер смо само у вешу. Напољу нас је дочекао шпалир измијешаних муслимана и усташа. Ми морамо кроз тај шпалир. Око њега има много муслимана из околних села. Носе у руци сјекире. Одједном навалише између наоружаних до нас и почеше нас масовно тући. Старим људима чупају бркове. Људи плачу и кукају на сав глас. Нађоше у строју овдашњег младића Мирка Стјепановића. Родом је одавде из Врсте. Извукоше га из строја и одријешише од пара. Ударише га неколико пута сјекиром у леђа. Он кмекну и паде на земљу, а они га сасјекоше. Његовог пара свезаше на крај строја. Иду по колони и траже ко има бркове да их чупају. У мраку напипаше попову браду. Пале шибицу, приносе бради и пале је. Поп се поче мало бранити млатећи главом, али иза леђа доби неколико сјекира и паде на земљу. Команда паде „напријед“. Колона крену, поп оста лежећи, а око њега гомила муслимана. Ишли смо од касарне према југозападу у правцу шуме Осоје. Прешли смо сеоским путем поред групе муслиманских кућа. Од тих кућа, ишли смо десетак до петнаест минута и колона стаде. Са лијеве стране сам видио ископану рупу. Колико је била дубока, нијесам могао у мраку видјети, само са оне друге стране рупе видим да је много земље избачено. Поред избачене земље стоји већа група муслимана. Има их са ашовима и лопатама у руци. Стојимо поред рупе, а поред колоне, иза леђа, прође жандарски поднаредник Брињак Мико, који је одраније ту био на служби. Оде на чело колоне и нареди да се збијемо. Остали наши заповједници нас почеше гурати кундацима да се што збијеније сврстамо један до другога. Мико нам командова да клекнемо. Том приликом сам примијетио ђе један усташа са једним муслиманом прође поред колоне, оде на зачеље и сваки у руци пронесе пушкомитраљез. Док смо ми клечали, иза леђа чух женски глас, врисак и плач: „Јој, мој Душане!“ Познао сам је, то је била жена Душана Блануше, који је ту са нама у строју. Он је био из Горње Гате. Неки наши пратиоци тјерају је даље од строја и вичу на њу. Она се не да отјерати, само кука, плаче и стално дозива Душана. Мико командова да дигнемо увис ону руку која није свезана: „Ви, Срби, двадесет и једну годину сте владали, сад вам је

дошао крај, дошло је вријеме да вам се осветимо. Ми који нијесмо владали, ми владамо сада.“ И рече: „Пали!“ Иза леђа осуше митраљески рафали. Гомила људи се сруши на земљу. Осјетио сам ђе ме нешто опржи иза врата. Срушио сам се и ја. Осјетио сам врелу крв мог брата, за којег сам био везан, како ми у млазевима лије по руци и лицу. Рафали се још чуше неколико секунди и паљба преста. Настаде копрцање људи, осјетио сам оне који су попадали близу мене. Највише су у последњим трзајима несретни људи радили ногама. Неки почеше да дају знаке живота, проговоре понеку ријеч у мукама или јаукну. Онда се са тога мјеста чује пуцањ пиштоља. Пратиоци по гомили ходају, газе, траже даје ли неко знаке живота, пуцају из пиштоља у појединце и смију се. Послије неколико минута све се смири. Ходају око нас, нешто ужурбано разговарају, а из мрака се још увијек чује глас и кукање оне жене. Чујем и глас жандара Мике. „Готов је. Бацај у рупу јер морамо журити по друге.“ Цијела она руља се баци на нас и повезан ланац људи паде у рупу. Прво је пао мој брат, а ја за њим преко њега. Осјетио сам да има још лешева људи који су потучени прије нас. Лежао сам на њима. Нијесам се мицао. Одједном се чу глас несретне жене ђе нариче више рупе за својим мужем Душаном. Продерала се два-три пута, чу се пуцањ пушке и глас јој се прекиде. Чујем Мику жандара ђе виче: „Баците је доље међу њих.“ Чуо сам да кажу: „Ево вам Срби, нека имате и једну женску са собом.“ Лежао сам око пола сата кад осјетих да пада киша. Слушам. Ништа се не чује, подигнем главу и ништа не могу видјети. Киша пада и вјетар дува. Десном руком одријешим жицу, подигнем се на кољена и провирим из рупе. Срећом, просвијетли муња из облака и поче грмјети. Према том свјетлу виђех да код рупе нема никога. Искочим и нагнем бјежати кроз росну шуму колико сам могао брже. Ја сам се на тај начин успио спасити и побјећи док мој отац, браћа, као и сви остали, осташе мртви у рупи.

Док смо ми сједили у Милановом шљивику, у хладу једне разгранате шљиве, и слушали Ђуку како прича свој доживљај, Милан се у кући спремао. Одједном се појави иза горњег ћошка, иде из приторка и виче на нас:

– Хајдемо.

На леђима му је била торба израђена од домаћег сукна, пуна, нешто је у њу натрпао, вјероватно крува, соли и осталих потрепштина. Испред торбе, кроз нараменице, вирила је његова пресавијена пелерина, а преко леђа изнад торбе препријечила се његова пушка једноцијевка. У лијевој руци је носио сјекиру, а у десној држао конопац за који је било везано, црно са мало бијелих шара, повеће јање, које се предњим и задњим ногама одупирало о земљу и отежавало Милану кретање. Кончар прискочи да му помогне и стаде гурати јање за Миланом. Идући преко пута, низ њиве у правцу потока и гаја, Милан рече:

– Видите момци, ово је животиња, а осјећа да ће бити заклана и брани се чим може, а ми људи знамо сигурно да ће нас, ако нас ухвате, заклати или убити, па се не бранимо. Момци, морамо се бранити до посљедњег.
– А ђе мислиш да сада идемо? – упитах Милана.
– Идемо у онај гај са великим храстовима. Оно преко потока су куће Гаталове, а доље у гају ти је поток Гатица, само сада нема воде. Услијед ове суше је пресушио. Из овог гаја нам је згодно, ако наиђу, јер можемо да их пресретнемо са које год стране дођу.

Уђосмо у гај. Велики храстови разбацани су на површини око пет стотина квадратних метара. Између тих великих стабала израстао је ситни густиш и то већином око ивица шуме, док је у средини чисто. Около те шуме израстао је бедем густог жбуња и добро крије унутрашњост. Унутра је дивота, добра хладовина. Више куће Миланове, поред пута, протеже се густа, висока живица која пружа добру прилику да неопажено приђемо кућама уколико банда наиђе. Милан свеза јање за једну грану, спусти торбу и пелерину, једноцијевку прислони уз једно стабло и сједе. За нама дође неколико младића. То су све Миланове комшије. Видјели су куд смо ми отишли, па су дошли за нама. Сви смо посједали и врућина узима све више маха. Вријеме је мирно, никаква вјетрића нема, лишће мирно стоји, само понека мува прозуји кроз лишњате гране и нестане. Запалили смо савијене цигаре и пушимо. Милан рече онима што су дошли за нама:
– Миливоје, узми ту сјекиру, поведи остале што су дошли с тобом и иди насијеци дрва, само тих сувих и грања, па донесите овамо, требаће за ватру да печемо.

Нагађали смо шта је са онима из Гате. Нијесу дошли, а ништа не јављају. Милан каже:
– Њихов је терен, према распореду, више кућа Илића, али су требали доћи прије овамо да се још подробније договоримо и одредимо старјешину. Шта би могло бити са њима?

Пушили смо наше цигаре које су догорјевале. Милан се подиже. Треба почети посао док није већа врућина наишла. Милан узе из џепа нож, повали јање на траву и закла га. Јање се мало копрцало и најзад се умири. Кончар рече Милану:
– Треба ли шта помоћи око дерања?
– Само се ви одмарајте, ја ћу све уредити. Ако хоћете, можете и спавати, ја сам ту.

Милан је објесио јање и почео дерање. Одерао га допола, кад се од кућа Гаталових чу плач жена и кукање. Скочисмо и стадосмо слушати. Ево их. Чује се и мушки глас који допире до нас кроз крошње. Почиње све јача вика. Затим учесташе женски гласови, јаук, запомагање и дерњава. Милан узимајући своју пушку рече:

– За мном.

Скочисмо. Драган узе своју пушку, а код мене је мој пиштољ. Још сам мислио ако наиђу младићи што су отишли по дрва, узећу од њих и сјекиру. Пођосмо у правцу тих кућа кроз шуму, а на рубу ћемо видјети куд мисле окренути да их предухитримо и дочекамо. Сретосмо успут оне младиће који усплахирено рекоше:

– Ево их, били смо на рубу шуме и видјели једног униформисаног жандара. Са њим има и муслимана цивила. Напустили су куће и опкољавају шуму.

Застадосмо и Милан рече:

– Сад кад је тако, из шуме не смијемо излазити, биће их који ће заћи кроз шуму, а тај је наш, само се добро држите.

Вратили смо се и у ходу направисмо распоред. Милан и Драган Кончар ће према јужној страни заузети бусију, а Дмитровић и ја према сјеверној. Био сам задовољан распоредом, јер се налазим са овима код којих је војничка пушка. Сматрао сам да ћу поред његове пушке најприје доћи до друге. Полијегали смо на камење. Лежећи ту, слушао сам све шта се догађа око нас. Опколише шуму, вичу, галаме, дозивају се и стално пуцају. Реско свирање кугли из њихових пушака одзвања кроз нашу шуму. Понека се усађује изнад наших глава у стабло дрвећа, а понека само откида лишће које пада по нама. Око шуме по брдашцима ходају муслимани са својим фесовима и кићанкама на глави. Непрекидно нишане у шуму и окидају уз узвике:

– Не дај побјећи, пази добро, у шуми су.

Како ми лежимо, са наше сјеверне стране, видимо како журним корацима између стабала дрвећа иду двије женске. Оне иду једна поред друге. Дошле су до нас. Нијесу нас примијетиле. То су оне, из групе кућа више нас на бријегу, које се налазе поред кућа Гаталових. Двије дјевојке, сестре Мара и Милева, кћерке Милутина Марковића. Кад су дошле до нас и опазиле нас, мало се тргоше, а затим нас познадоше и показаше нам своје руке, Биле су везане неким конопцем једна за другу. Због тога су морале ићи упоредо. Њих је банда свезала код кућа и повела са собом у шуму. Кад су на рубу примијетиле оне младиће који су сјекли дрва, били су заузети опкољавањем шуме, а дјевојке су искористиле ту прилику и побјегле. Дмитровић се подиже, узе нож и расијече конопац на рукама. Оне се ослободише једна од друге и он им рече:

– Бјежите и сакријте се.

Дјевојке нестадоше иза густог лишћа, а ми остасмо лежећи за нашим камењем. Нисмо дуго чекали. Пуцњава и зујање кугли се умирило, а са сјеверне стране, између дрвећа, се нешто примиче и то опрезно од дрвета до

дрвета. Видим да је то примијетио и Дмитровић, јер строго скреће пажњу на тај покрет. Прилази ближе и указа се жута жандарска униформа. Видим да се креће у правцу Драгана, добро пази и пушку држи на готовс. Не примјећујем никог поред њега или иза њега. Добро је, иде сам право ђе треба. Поред свег зла и језовитости, донекле ме обузима радост. Мислим како ће она пушка бити у мојим рукама, а крвник ће овђе наћи своју гробницу. Иде, примиче се, часом посматрам њега, час Драгана, добар преглед имам да посматрам тај призор. Када је пришао на око стотину метара, успио је спазити Драгана. Изгледа да се овај помјерио док је намјештао пушку за гађање. Први је он опалио на Драгана, али га није погодио. Кугла је ударила у близини и просула земљу по Драгану. Он у брзини опали, али такође не погоди. Жандар опази да га овај гађа, брзо се поче пребацивати од једног дрвета до другог и поче бјежати на супротну страну. Драган нанишани, опали и други пут, али промаши јер видим да жандар бјежи и даље. Погледам на Драгана, он се грчи око свога камена. Изгледа да је рањен. Брже прискочим до њега да видим шта му је, али се он пати око отварања пушке. Пушка није дуго подмазивана те се при пуцању заковала и чаура се не да извадити. *[ПР: Описани сукоб са усташама десио се 4. августа 1941. године[4]]* Вуче свом снагом о ручицу, али узалуд. Чим је жандар побјегао из шуме, споља се наставља плотунска паљба, вика и галама. Толико су пуцали као да јуришају на фронту. Сада су кугле из њихових пушака ишле ближе земљи него прије. Стога смо се Драган и ја подигли да одемо до оне двојице како би се повукли према сјеверу. Сада се отуда не чује никакво пуцање. Дошли смо до њих двојице, кад они извршише јуриш на нашу шуму. Милан рече:

– Пошто је сада пушка неисправна, бјежите.

Ми се у малом размаку испред њих разбјежасмо. Неки од муслимана, приликом јуриша кроз шуму, виче „напријед“, а неки на њемачком „форвец“. Ја сам погодио у дубоки поток Гатицу, али срећом у њему није било ниједне капи воде, пресушио је услијед велике суше. Брине потока су биле високе, више од мене кад се исправим. Како је вода надолазила приликом топљења сњегова, ископала је земљу са стране брина и направила рупе толике да се комотно може човјек завући и бити добро маскиран. Брзо сам нашао такво једно мјесто и склонио се под земљу. Лежећи под брином, до мене је допирао глас, урлање по шуми и плотуни. Два пута сам осјетио како прелијећу преко мене као потмули тутањ над земљом. Та галама и пуцњава трајала је око пола сата. Поново се почело стишавати. За сваку сигурност, лежао сам под земљом још мало и најзад ријешим да изађем из рупе у поток. Прислушкујем, тишина, једино понеки пуцањ се чује из правца Рујнице, што значи да су напустили нашу шумицу и отишли да искале свој бијес у селу.

[4] Монографија „Партизански одред Рујница“, необјављени извор

Изађем напоље из потока, ходам поред њега и не знам ђе су остали. Одједном ми се јави Дмитровић. Из потока изађе и он. Питам га ђе су. Каже да не зна. С друге стране дође Милан из неког густог жбуња. Иде ка нама љут и нервозан због данашњег неуспјеха и неприпремљености. Милан нам каже:

– Овако не ваља, не можемо сами, морамо бити у саставу Бугарчана, јер нас је мало и оружја такорећи нема. Овако нећемо ништа направити. Шта мислите да су овђе били и, рецимо, Нине, Душан, Црни и остали? Овђе би данас пало доброг плијена. Шта можеш са овом мојом ловачком? Дунем једанпут, па онда само можеш бјежати или плакати поред ње. Ова опет у Драгана, десио се квар, али шта ћеш, не преостаје друго ништа него ићи у веће друштво.
– Ви кажете да идемо у Бугар и координирамо посао? – рекох Милану.
– Тако је – рекоше њих двојица.
– Кад је тако, и ја се слажем, онда ајдемо.
– Ви ајте, ја ћу ићи у село, сад је скоро вече и доћи ћу накнадно – Милан додаде.

Кончар рече да иде и он са Миланом, тако да Драган и ја сами кренусмо ка понорима, а затим ћемо скренути лијево у бугарачке шуме. Идемо у правцу Бугара, пењемо се узбрдо преко пашњака обраслих високом бујади. Нијесмо журили, сунце је већ прешло према западној страни. Погледам у сат, којег се до сад нијесам ни сјетио и казаљка показује четири сата послије подне. Поред свег зла што претрпјесмо, ја рекох Драгану:

– Чуј, како нам ово вријеме данас брзо прође као да смо радили неки важан и занимљив посао.

Драган се само мало насмија и додаде:

– Како мени изгледа, неће нам фалити оваквих занимљивих послова.

Ја сам цијело вријеме носио на леђима ону шарену торбу откану од сељачке вуне. У њој се налазио цијели крув. Нијесам осјећао да је носим. Сад сам тек примијетио да ми је на леђима. То кажем и Драгану, онако идући. Кад он то чу, насмија се и рече:

– Па, ђаво те однио, и ја идем за тобом, а нијесам примијетио да ти је на леђима торба, него тек сад кад је спомену. Добро си је понио и довде донио, а да си за њу знао, ти би је бацио кад је било густо и вруће под ногама. Него, кад је тако, ево теби пушка па понеси, а торбу дај мени да те измијеним јер ће ти одвалити рамена.

Дајем му торбу и сада тек осјетих да ми је отежала. Идемо даље и питам га:

– Стварно, ти до сада нијеси видио торбу на мојим леђима?
– Ма, вјеруј ми да је до сада нијесам видио, док ми је нијеси споменуо.
– Е, онда се не зна коме је од нас двојице данас био занимљивији посао.

Дошли смо на једну узвишицу код куће Миле Котура и његовог млађег сина Душана. Затражисмо да нам донесу воде. Дечко оде у кућу и донесе нам у емајлираном лончићу од литре оне праве хладне шумске воде што тече из камена. Затражисмо од њега да нам нађе ако има каква шипка, којом бисмо избили из лежишта чауру која се заглавила у цијеви, направила нам пакости и довела до неуспјеха. Оде он у кућу и изнесе нам шипку. Срећом била је танка те је могла у пушчану цијев ући. Узе Драган, спусти шипку у цијев, удари одозго два-три пута, али не иде. Затим узе један камен и њиме удари неколико пута те се затварач са чауром помакну. Лежиште је било нечисто и неподмазано.

– А шта ћу му ја кад га немам чиме мазати? Ту треба пушчана маст или неко друго слично мазиво, а одакле нам? – рече Драган правдајући се.
– Добро очисти и подмажи јестивим уљем пошто није слано, па ће бити боље него без ичега.
– Добро, то ћу чим дођем до куће Милице Дмитровић.

Још мало смо сједили и одмарали се. Мали Котур каже да се код њихове куће налази моја мајка и брат Радоња, само сада нијесу ту. Отишли су негђе. Они ће остати код њих стално, тако је распоређено међу комшијама који су се договорили за смјештај избјеглица из других села. Кренули смо кроз село с намјером да нађемо неког од људи, да чујемо јесу ли они шта радили и постигли у вези оних задатака кад смо били на Градини. Отишли смо до Милице Дмитровић, коју смо нашли код куће и тражили мало уља. Она оде у кућу и изнесе флашу од пола литре и стави на траву пред нас. Раставили смо затварач пушке у дијелове и сваки дио посебно лијепо очистили и подмазали. Драган очисти и подмаза лежиште. Сад добро функционише. Код куће Пеје Смиљанића распитивали смо се за новости. Упитали смо га како стоје ствари у вези са организацијом групе за борбу и шта има ново. Пејо каже да су њихови устаници, одмах синоћ, ишли на онај свој задатак, опколили Бубалову школу, затим ушли и нашли је празну. Од тога што се чуло тада није било ништа, а може бити да није било ни раније. Пејо нам је изнио пред кућу за вечеру крува и сира. Вечерали смо. Пејо нас позива да преспавамо код њега на његовом шајеру. Ми смо одбили да ту спавамо с намјером да идемо тражити Богдана Веселицу, тог новог командира групе, па се са њим договорити у вези са даљим радом те му рећи шта је са нама данас било. То је важно због тога што је сад непријатељ осјетио да намјеравамо пружити отпор. Може лако непријатељ предузимати у вези са тим нешто или мијењати своју тактику пошто је до сада ходао по селима слободно без икаквог знака отпора. Поздрависмо се са Пејом и пођосмо кроз гајеве у правцу Богданове куће. Нијесмо га нашли. Кућа је сама и закључана. Не знамо ђе се налази, а немамо кога питати. Предлажем Драгану да идемо негђе лећи и цијелу ноћ спавати. Сјутра ћемо наћи кога желимо. Чекаћемо оне из Рујнице, а можда ће доћи и они из Гате. Он се сложио. Ријешили смо да идемо спавати на Иванчевића шајер. Знам, тамо увијек има сијена. Дошли смо код те куће, пришли шајеру, нико нас није

опазио. Уђемо унутра, попнемо се на сијено, мало се закопамо, легнемо и заспимо. Изјутра се Драган пробудио први. Отворим очи и видим да је сунце обасјало и пропустило своје зраке између дасака које су биле размакнуте. Дигли смо се, протрљали очи и отресли се од пљеве и ситног сијена које се нахватало за одјећу. Идемо у правцу Богданове куће, вјероватно ћемо га сада наћи или ћемо од некога дознати ђе се налази. До његове куће нијесмо стигли, а успут смо срели Богдана. Са њиме се поздрависмо, сједосмо на траву и Драган га пита:

- Шта има ново?
- Многе новости се чују, а враг ће знати јесу ли те вијести тачне. Чуо сам да се у Бихаћу спрема офанзива на овај крај и то на села: Рујницу, Бугар и околицу, и како тврде, доћи ће већи број војске, домобрани са усташама, а знаш да ни муслимани, наоружани као и ненаоружани, неће изостати. Вијест је да ће доћи неколико пуковника и да ће детаљно претресати и чистити шуме. То ће бити сјутра, прекосјутра, па вјероватно и неколико дана. Постоји вјероватноћа да ће то урадити да на вријеме спријече устанак, пошто у Лици и Подгрмечу бјесни и они га нијесу у стању спријечити услијед великих шума. У Лици су многи домобрани изгинули, а ви сте јуче пуцали на жандара, па би им и то могао бити један од разлога. Ради тога би могли предузимати чишћење овог терена, јер су осјетили да се и овђе нешто спрема.
- Шта ти предлажеш? – упитам Богдана.
- Ја мислим да се не можемо таквој формацији и сили супротставити са неколико пушака, него ћемо обавијестити све наше људе да се склоне и сакрију ђе год знаду да је боље и сигурније, а кад они прођу, ми ћемо се опет прегруписати и нападати онђе ђе је то могуће док не ојачамо. Ако се ви остали слажете, ја узимам на себе обавезу да ћу што прије обавијестити Милана Пуђу, а он нека обавијести оне људе из Гате о цијелој ситуацији и нек организују склањање. О томе ћу повести рачуна и овђе у Бугару, за овдашње ми је лакше, они ће се снаћи по овим пећинама и камењу у шуми.

Богдан ми предложи да одем у село Садиловац преко Коране, да се састанем са људима и провјерим вијести које смо чули. Ја сам тај задатак прихватио и упитао Драгана хоће ли он ићи са мном или ћу сам. Драган слијеже раменима што је значило да не зна или да му је свеједно. Али Богдан рече:

- Иди сам. За то ти не треба нико. Драган ће остати са мном пошто на мом задатку има више посла.

Ја сам се подигао и пошао у правцу Гуште, према Корани и Садиловцу, а Богдан ми још једном довикну:

- Драгане, молим те, пожури, ствар је хитна.

Ишао сам доста журно и размишљао да треба журити јер можда од нас тројице зависе многи животи. Брзо сам прешао Гушту и почео силазити низ

окомиту брину у правцу Коране која се добро види како, обрасла ситним врбама, коритом вијуга у дубини. Дошао сам до Јанковића млина и прешао на ону страну ријеке преко дрвеног моста. Пролазим поред млина, вода низ стрме скеле нагло јури, удара о пера витлова, распрскава се и прави пјенушаве колуте. Изровани пут води навише ђе ме чека равница са округлим плићим долинама. То су пашњаци Думани. По изласку из тих стрмих брина улијево се указа село Садиловац, није далеко. Идем равницом кад се иза једног жбуња указа старија жена. Она иде из Садиловца према Корани. Кад сам пришао ближе, виђех тада да је то моја мајка. Кад ми се примакла ближе, сјео сам поред пута на траву. Кажем јој да сједне и она. Неће да сједи, јер кад се дигне онда неко вријеме теже иде и осјећа умор. Била је у Садиловцу, тамо је ноћила и сада иде у Бугар, код Котура, примили су је. Питам је шта има ново у Садиловцу. Каже да нема ништа, плаше се да би могли страдати као и остала села.

Гледам мајку. Била је и раније доста стара. Мршава и коштуњава по природи. Сада само кожа држи кости да се не распу. Ослабила је страшно, очи су упале у главу, кожа на лицу се још више засукала, а нос шиљат strши као у вране кљун. Тога пута, бар мени, изгледала је равнодушна, није нимало плакала нити шта спомињала. Пошто се мени журило, рекао сам јој:

– Ајде у Бугар, па ако шта примијетиш, склањај се. Има тамо камења и пећина и настој да се и Радоња на вријеме склања.
– Можда ће бити боље, али ми је сад свеједно, нека буде шта хоће.

Окрете се у правцу Бугара и пође не рекавши више ни ријечи. Ја сам још мало сједио и гледао за њом , затим се дигао и наставио према селу. Улазио сам у село и мислио кога ћу наћи од познатих да с њиме разговарам. Тамо имам врло мало познатих, јер сам тамо раније врло ријетко одлазио. Ако почнем са непознатима причати о ратној ситуацији, ко зна како се може завршити. Могу помислити да су ме послале усташе да их провоцирам, иако у томе селу има доста становника са мојим презименом. То су моји рођаци, и моји старији су некада живјели у том селу. Ми сви Гргићи, поријеклом из тог села, некада у давнија времена смо потекли из једне породице. Али шта ћеш кад се то размножило и разишло и сада се не познајемо. Имам само једног човјека у Доњем Садиловцу са киме се познам, а то је Раде Павловић, предратни жандар. Но његову кућу сам прошао, остала је доље лијево, нијесам се раније сјетио њега. Мислим како да се снађем. Најзад закључим да ми је најбоље проћи кроз село, тамо ђе су куће најгушће, као што обично пролазе пролазници. Ако се ништа не деси при повратку, навратићу кући Павловића и са њиме разговарати. Тако стигнем до једне раскрснице и окренем десно у правцу цркве. Кад сам прошао цркву, видим да из једне куће жене свраћају у другу и излазе из ње. Има доста жена и људи, само жене већином улазе у кућу и излазе, а људи се згомилали и нешто причају. Мало лијево, неколицина нешто тешу и разговарају. Код прозора куће, уз брвна, видим прислоњен нов мртвачки сандук. Одмах слободно продужим ка групи људи, прођем поред њих и сједнем у хлад. Посматрам их. Неки

стоје, а неки леже или сједе на сувој земљи. Очито се види да су забринути, без обзира на овај смртни случај. Из њиховог разговора сазнао сам да је умрла старија жена. Није прошло дуго, а на кућним вратима појави се Гргић Вујо, звани Вујкан. Одмах ми је било лакше и ослободио сам се, јер он мене добро познаје. Био је добар са мојим покојним оцем и често је долазио нашој кући. Погледао сам Вују у очи и осмјехнуо се. Кад ме је видио, пришао је одмах, осмјехнуо се и он и уједно поред мене сјео.

– Шта се ради код вас?
– Није добро, избјегао сам. Налазимо се расути и лутамо којекуда. Она наша села су страдала, мој отац је страдао, страдали су многи људи, дјеца и жене.
– Знам, има доста избјеглица, има их и овђе у Садиловцу. А и ми се томе надамо сваког часа. Опкољени смо селима у којима живе Хрвати, а сви су усташки настројени. Не вјерујем да ће нас пустити на миру. Није им вјеровати иако народ из хрватских села није тако злочест као муслимани тамо у Босни. Ко зна шта ће све бити. Ево у Лици већ данима трају борбе. Цијела Лика се дигла на устанак. Ја сам прије неколико дана отишао овуда преко шуме тамо. На Увалицама у шуми више Језера има већи одред добро наоружаних устаника, а и по осталим селима и шумама су све сами устаници. Свакодневно воде борбе. Имају добре успјехе. Скоро је тамо у борбама изгинуло много домобрана и усташа. Устаници су отели много оружја и муниције. Имају везу, како су ми причали, са Подгрмечом. И тамо је устанак узео доста маха. Прије неколико дана у Подгрмечу су усташе против устаника употребили и артиљерију и тенкове, али им нијесу нанијели никаквих губитака. Устаници су их том приликом потукли и заплијенили доста оружја и муниције. Сада они тамо располажу тешким митраљезима и свиме што су заплијенили у борби. Шта ћеш, они могу лакше него ми, другачији је терен, веће шуме, људи се за то раније припремили. Овђе смо чули да се из Бихаћа спрема већа офанзива на ваш крај, а вјерујем да неће поштедјети ни ова наша села. Треба бити опрезан и чувати се што боље. Они ће радити на томе да прочишћавају села, с обзиром да се устанак дигао свуда око нас. Ви тамо настојте преко Коране да се некако спасите за вријеме ове офанзиве.

За вријеме нашег разговора, са пута скрену једна стара жена, прође поред нас и оде у кућу ђе се налази мртвац. Имала је на себи црну одјећу старијих жена и на њезином лицу се није осјећала потиштеност. Кад је она прошла, Вујо погледа за њом, гурну ме руком и рече:

– Ето, то ти је матер једног усташе из околине Дрежника. Она је била позната са покојницом и сада иде по обичају испратити је. Вјероватно је њезин син усташа послао да извиди понешто. Њу сада интересује ко се све овђе налази, има ли људи са стране, пошто она све људе из Садиловца познаје. Ако се буде при повратку овђе код нас задржала у разговору, ти, пошто си јој непознат, немој ништа

говорити, а не би било згорег кад наиђе и да се непримјетно нeђе склониш. Кад она оде, опет дођи.

Још смо мало сједили, кад ево ти из куће изађоше жене, поставише у хлад округлу столицу и изнесоше јело за неке од присутних. За столицом се наредаше људи на троношцу, а неки и на парче отпиљеног дрвета. За столицом сједи, окренут леђима према нама, један младић средњег раста, мало поширок у плећима, има повећу главу на којој је густа рашчупана коса забачена и подебелог је врата. По свему изгледа да тај младић није земљорадник. Мора бити неке друге професије и занимања. Видим по његовим рукама без иједног жуља да нијесу орале и копале по овим садиловчким долинама. Питам Вују:

– Ко је овај младић ?
– Е, то ти је одавде из Садиловца такође наш Гргић Радован, он ти је штудент, школарац, доста паметан дечко, школован и учеван.

Сјетих се што ми је малоприје Вујо рекао да би било добро мало се склонити док прође та стара усташка мајка. Стога се подигох и рекох:

– Вујо, ја одох, журим се у Бугар.

Изађем на пут, па док ме они виде идем нормалним ходом, а кад сам поодмакао пружим корак брже, мислећи да сам се задржао, а и ствар сам завршио због које сам ишао. Чуо сам од Вује доста добрих и сигурних вијести. Размишљам о предстојећој непријатељској офанзиви. Она је сигурна. По свим збивањима види се да је влада Хрватске из Загреба ријешена, уз помоћ разних присталица, наоштрених и припремљених, искоришћавајући их, да масовно истријеби народ српске националности на територији такозване Независне Државе Хрватске. Помишљам на устанике у Лици и Подгрмечу, ради се о врло озбиљној рјешености устаника да се у борби за живот или човјечанску смрт одлучи питање слободе. Сјетим се историје Косовске битке, устанка Карађорђа, пробоја Солунског фронта. Да би човјек живио или дочекао храбру погибију на фронту, треба сада да живи и да је доживи. Значи треба бринути о себи и људима у својој околици. Помишљам на храбре устанике и то ми даје снаге и наде, те се још више журим да стигнем у Бугар што је могуће прије. Нијесам у размишљању ни осјетио како сам дошао до низбрдице која се спушта у корито Коране, до Јанковића млина. Прешао сам ријеку и журио уз брину у правцу Бугара. Долазећи до куће Иванчевића, дознао сам да се Богдан са осталима налази на Градини. Журим. Тамо сам нашао Богдана и Драгана са осталим људима. Има нешто Бугарчана из околине, а дошли су и они из Гате и донијели сличне вијести. Они су донијели заједничку одлуку за тај случај: склонити се. Кад сам дошао и испричао им вијести из Садиловца, лако је било утврдити да су вијести тачне. Поред тога сам им испричао како су Личани и Подгрмечлије подигли устанак већих размјера и постигли успјех. Ову вијест су сви са интересовањем слушали. Били су задовољни. Закључили смо да се треба склонити пред офанзивом како ко зна и ђе ко зна. Послије офанзиве

радићемо као и Личани. Сви се расуше и одоше да припремају склањање. Остасмо само Драган и ја. Питам га шта ћемо ми и куда ћемо. Он слеже раменима и рече:

– Не знам, морамо се договорити.

Нагађали смо свакаква рјешења. Да идемо у Мутник у оне наше шуме, не ваља. Мала је шума, могу нас примијетити. Да останемо овђе на Градини, не ваља, ту ће бити много и ових домаћих. Дискутујемо о Љесковачкој коси, не ваља ни тамо, шума је много ниска и мала. Не ради се о склањању само нас двојице, ми намјеравамо оформити бившу колону, а вјероватно ће се колона и повећати јер ће се неко придружити. Треба оне наше млађе чувати кад смо их већ успјели до сада сачувати. Зато их треба одвести на што сигурније мјесто. Дође ми на мисао шума Капела код Плитвичких језера и предложим Драгану:

– Знаш шта, ја бих најрадије ишао у Капелу, и то у Раковичку косу више Корита. Корита су хрватско село те са те стране нико неће сумњати да се неко крије у таквом мјесту. Ако би нешто и било, то је огромна шума, тамо нам стотину пуковника Павелићевих ништа не могу.

Драган се сложи и закључисмо да идемо тамо. У току ноћи се морамо пребацити. Драган предлаже да одмах идемо по селу сакупљати нашу колону и наше младиће, а предвече ћемо се, спремни за покрет, састати тамо преко Коране на страни Думана, и то у близини Столине пећине. Он оде у правцу Дмитровића брда, а ја кући Котуровој. Нађем Радоњу тамо и рекнем му:

– Одмах иди кући Чавића и реци Илији Дмитровићу да одмах с тобом дође код мене, ја ћу вас чекати на Градини.

Он оде низ бријег у правцу куће Чавића, а ја се вратим на Градину ђе сам легао да се одморим. Посматрао сам са тих стијена пут Раштела како Корана прави завијутке преко Растовчевих луку и равница са лијеве стране, док су је са десне надвисиле брине и брегови бугарачких шума. Кроз сат времена дође Радоња и каже да је нашао Илију. Остао је спремајући се и брзо ће доћи. Нешто сам постао нестрпљив и не могу се дуго задржати на једном мјесту, стога кажем Радоњи да сједи и чека Илију, па нека њих двојица на том мјесту сачекају Драгана и остале, а ја одох преко Коране, више Столине пећине на Думане и тамо ћу их дочекати. Спустио сам се низ стрми кањон до Коране и прешао преко поредaног камења на ону страну. Почео сам се пењати уз стрму брину на страну Думана бирајући камен по камен и хватајући се за гране да се не бих отискао назад. Пењао сам се полако и одмарао, јер знам да их по изласку горе морам чекати. Најзад сам дошао до врха кањона. Још само мало и изашао сам. Сједим, осматрам кањон, гледам Градину. Слушам да ли се чују однекуд дјечаци и са њима Драган. Нема их још. Задријемао сам и ни сам не знам како сам заспао под тим љесковитим жбуном. Сањао сам ђе са истока излази сунце као да је јутро, а неко ми

говори:

– Драгане, не бој се ништа, ништа ти неће бити, рат је прошао и слобода је дошла.

Послије тога сам се пробудио и као да чујем оне ријечи, погледам према истоку, али тамо нема сунца каквог сам видио у сну. Сунце је прешло на западну страну и скоро је дошло до заласка. Бацало је своје посљедње косе сијенке и обасјавало врх Градине. Одбљесак оних сјенки у спавању ми је био пред очима и зато сам сањао сунце с те стране, а онај глас што ми је говорио о слободи, то ми се у крв већ укоријенила жеља за истом. Сједећи, напрежем слух у правцу ријеке и као да чујем уз брину неки разговор. Дигнем се и посматрам. Погледам боље преко камења и познам гласове појединаца, значи да иду право к мени. Све боље и гласније их чујем, они прилазе близу. Чујем и понеки камен који се отисне и штропоће по другом камењу све док не падне у Корану. Одједном се помоли Драганова глава, а за њим изађоше и остали савлађујући тешко пењање. Драган дође сав мокар од зноја и задихан сједне у хлад.

– Ево и ја стигох. Нијесам могао наћи Кончар Драгана да иде са нама, али сам нашао његовог млађег брата Миливоја.

Ми смо сједили, а остали су један по један извиривали из брине као мрави из мравињака. Драганов брат Миле носи на леђима торбу напуњену крувом. На леђима носи торбу и Вид Гајић из Рујнице, и он се неђе придружио и пошао. Добро је пошао тај Вид, добар ће нам бити за ноћ, јер он има неку спаваћу болест па ноћу уопште не може да спава него само дању. Ђе залогоримо не треба нам уопште други стражар, нити му треба смјена, а сигурни смо да тај заспати неће ако је само ноћ. По дану ћемо бити будни ми, а он нека спава до миле воље. Како који излази онако уморан, само се преваљује и лијежу под какав жбун у хлад да се одморе. Кажем им да се могу одмарати колико хоће, има времена, а ми можемо само ноћу путовати. Они су се разбацали испод жбуња и нешто међусобно жуборкају. Драган и ја смо се договорили куда и којим путем је најбоље да окренемо. Ријешили смо да одавде пођемо у пола осам, и то са лијеве стране брда Липовача, тако да до села Ириновца идемо стално ненасељеним тереном, што нам је најважније. Ириновац се налази поред цесте која води из Дрежника у Раковицу. То је село настањено српским живљем, али за сваки случај треба ићи опрезно ради цесте пошто се може десити нека усташка патрола или нешто слично. Зато, при доласку код цесте, треба прије извидјети прелаз. Даље од Ириновца, чекају нас села са хрватским живљем. То су усташка села, само куће нијесу груписане него су раштркане по том шумском и пасивном терену. Такав план путовања смо направили и сад само чекамо да дође вријеме за покрет. Тих дана нас служи срећа што је лијепо вријеме без кише и падавина. У разговору нам је вријеме брзо прошло, сунце је на заласку, посљедњи зраци ишчезавају и напуштају врхове брегова и крошања дрвећа. Ноћна тишина настаје. Једино је ремети шум Коране који допире из

дубине корита са свјежим таласима влажног ваздуха. Драган каже:

– Не морамо журити, свакако је цијела ноћ наша за путовање, стићи ћемо, имамо времена.

Још неко вријеме смо сједили и најзад ријешимо да пођемо. Дигосмо се и осталима наредисмо покрет. Било нас је око петнаест. Нас двојица смо ишли напријед, а колона за нама, један за другим, у одређеном растојању. Изашли смо из Думана, из те ситне шумице, и наступили на ледине, на пашњаке. Дошли смо под брдо Липовачу и договорили се да сада треба стати и саопштити свима како треба да се понашају за вријеме путовања. Позовем све да приђу ближе како бих могао тихо говорити, а да сви чују.

– Слушајте, момци. Као што вам је можда познато, непријатељ из Бихаћа спрема офанзиву на наша села и ми смо ријешили да се за то вријеме склонимо на сигурније мјесто. Ми у току ноћи треба да прођемо кроз доста опасна мјеста, стога вам свима скрећем пажњу да у току пута будете дисциплиновани и послушни. Ја ћу ићи напријед, а Драган на зачељу. Сви ћете ићи у колони у растојању од пет до шест метара. Не смије бити паљења шибице нити пушења, с тим што ћемо на погодним мјестима имати одмор и пушити. Не смије бити никаква разговора. Сада можемо кренути.

Кренем напријед, а за мном се образова колона. Пут којим требамо ићи познавао сам добро одраније. Пролазимо Липовачу и знам да нема никакве опасности све до Ириновца, осим што имамо прећи једну цесту која води из Дрежника у правцу Липоваче. Она је на ненасељеном терену. Путовали смо даље око сат и по. Ишли смо доста журним кораком, сви смо млади, а терен је раван и добар за путовање. Дошли смо до цесте која се бјеласа из даљине и обавија и кривуда око долиница. Свратим колону у једну долину да се одморе и попуше коју. Ја одох полако да извидим цесту. Ишао сам опрезно. Ходао сам мало горе-доље, видио да нема ништа, вратио се назад ближе њима и бацио каменом у правцу долине. Они се подигоше. Прешли смо цесту и настављамо пут даље. Пред нама, тамо према хоризонту, добро се оцртавају велика брда. То је Капела и тамо ми идемо. Мислио сам само о томе да буде доста хране. У толикој великој шуми би се човјек могао крити доживотно и да му никаква војска не може ништа. Видим раковичку шуму. Испод те косе се налази раштркано село Корита. То је село настањено Хрватима, само прије рата је у селу било неколико српских кућа. Неки су пред рат отишли у Сријем, али не знам јесу ли сви. Долазимо на једну низбрдицу, доље је село Ириновац и цеста. Станем и зауставим колону те наредим да буде тишина и да ту чекају. Драган и ја смо пошли да извидимо је ли пролаз слободан, а ако јесте, да нађемо најпогодније мјесто за пролаз. Морамо проћи између кућа, а пожељно је да нас нико не осјети. Дошли смо до кућа, прислушкујемо, разгледамо, нико се не види нити се шта чује. Нађемо на једном мјесту, између двије куће, најбољи пролаз. Куће су једна од друге прилично удаљене, а на том мјесту нема никаквих ограда и плотова које би нам сметале у проласку. Прегледамо цесту, нема ништа, што је

најважније код тих кућа се не јавља ниједно пашче. Останем на цести, а Драган се врати да поведе колону. Кроз неких десетак минута, кроз мрак се указа Драган пред колоном, прође поред мене, а за њим момци претрчавају цесту, пређоше је и одоше. Ишао сам за њима да их стигнем. Прешао сам на чело и даље настависмо путовање. Сада смо ишли лаганије да се не умарају, а тиме појачавамо слух и контролу терена испред себе. Ишли смо око четрдесет пет минута и стигли до два округла брда. Између тих брда морамо проћи и пењати се навише. Око брда су расуте сељачке куће. Терен је каменит и стога треба ићи полако јер ципеле лупају те се то у ноћи далеко чује. Прошли смо између брегова и почимамо се спуштати наниже ђе ћемо проћи између кућа које сачињавају село Корита. То су последње куће до шуме, а иза њих се надвисује Раковичка коса, у коју једва чекамо да дођемо. Коса је велико брдо, пошумљено крупном шумом, и веже са свим осталим шумама Лике, преко Пљешевице и Уне, па даље са босанским планинама. Прошли смо и те последње куће и почели се пењати уз окомиту литицу. Још неколико стотина метара, па смо на рубу шуме. Стигли смо под дрвеће и сјели да се одморимо. Сада смо у тој великој шуми и сада се не бојимо. Посједали смо, а са истока поче свитати зора баш као наручена, јер је кроз шуму без стазе тешко ићи по мраку. Запињу гране, камење и све остало што се нађе под ногом. Мало смо се одморили и кренули даље. Између стабала дрвећа пробија се свјетло и сваког часа се све боље види. Одмакли смо од краја и поново сјели да сачекамо да потпуно сване. У зору сви дријемају и свима се спава. Крећемо даље. Сада треба ићи што даље у шуму да би нам било сигурније и да нађемо погодно мјесто да се улогоримо. Идемо даље између огромних дебелих стабала букве измијешаних са високим јелама и боровима и газимо по дебелом слоју сувог лишћа што је јесенас отпало са букових грана. Под ногама се чује пуцкетање сувих гранчица. Налазимо једну дубоку долину у којој је израсла буква са младоликом и густом крошњом. Рекох Драгану да идемо у ову долину, под ову крошњату букву, јер је за јаке врућине добар хлад. Сви су попадали по сувом лишћу да спавају. Кроз кратко вријеме, неки су спавали, а неки жмиркали очима спремни да заспу. Најстарији међу нама, дневноспавајући Вид, већ је зинуо и хрче. Драган и ја смо пошли да обиђемо мјесто и да га прегледамо. Свуда около су се видјела огромна стабла и разнолике округле долине. Према источној страни, нашли смо једну малу ливаду, која обухвата око педесет квадратних метара. Поред те ливаде, истиче се доста високо буково стабло, које има густе гране скоро до земље и згодно се на њега попети и осматрати околицу. Пошли смо у правцу нашега логора. Договарали смо се колико ћемо овђе времена остати. С обзиром на лијепо вријеме, можемо остати више дана, само је питање како са храном. Закључисмо да је немогуће доћи до хране на било који начин, јер нема близу села у којима бисмо се могли обратити за јело. Села која су близу су усташки настројена. У њима има и активних усташа и ту се не смијемо појављивати. Нијесмо донијели никакав закључак, осим да ћемо остати што можемо дуље. Строго ћемо штедјети храну коју смо донијели. Дошли смо до логора и нашли групу у којој сви спавају. Легли смо и ми и заспали. Кад смо се пробудили, било је прошло

дванаест сати. Највећа врућина је настала, а нас крије густо буково лишће од те жеге. Драган се пробудио прије мене, савио цигару у новине и пуши. Сједили смо и разговарали. Кроз сат времена се почеше будити и они други, један по један. Пробуди се и стари Вид и жмирка очима. Узмем из торбе крув, исјечем га на парчиће, на онолико колико нас има и то поставим на крпу што је била у торби. Свако узе свој дио и поједе. Није то никакво јело, већ само толико да се забаве цријева. Неки од њих спомену да би пио воде, а воде овђе нигђе у близини нема. Ја не знам за њу те сам им рекао да се распу по шуми, али само нека пазе да не залутају. Нека траже има ли нећe каква локва, у којој је остала вода иза прошлих киша, нека пазе по стијенама, по удубљењу камена, на неком обореном дрвету или пању. Они су се разишли по шуми у потрази за водом. Драган и ја смо дошли до закључка да морамо, кад се врате, уређивати логор за преноћивање. Рећи ћемо момцима да под буквом у долини ограде простор камењем и сувим дрвећем и тај простор изнутра испуне сувим лишћем које ће скупити по долини, тако да ће приликом лежања имати добру простирку под собом. Послије сат времена лутања по шуми, враћају се и кажу да су нашли воду и то на два мјеста, у удубљењу једног камена и у удубљењу једне оборене старе букве. Ишли смо и Драган и ја да видимо ђе се налази та вода, одвео нас је Илија. Видимо да има доста воде, само је неукусна и осјећа се на трулеж. Има на дну трулог лишћа, има и црва, али шта ћеш, добра је кад нема боље. Напили смо се и вратили се. Кажем младићима како да уреде логор, покажем им шта ће радити и они су се дали на посао. Сви они раде, само је стари Вид легао спавати. Нека га, његов је дан за спавање, он ноћас неће. Цијелу ноћ ће бити будан, ми сви њега знамо. Међу младићима и Радић се пружа и ради, он је дугачак, а мршав. Почело се смркавати. Ријешили смо да за вечеру нећемо узимати нимало крува, само да нам буде што дуље. Пошли су да лијежу, намјештају се један поред другога, неки скида капут и покрива се, а неки се не скида, само одврне јаку од капута и завлачи главу под њу као спуж. Изјутра смо се пробудили. Опоменуо сам их све да не би који ишао да се умива оном водом из букве јер ту воду треба чувати за пиће. Један од њих упита:

- Па ђе ћемо се умивати?
- Нигђе кад нема воде, док смо овђе бићемо без умивања.

Питам их хоћемо ли сад појести мало крува или ћемо то оставити за подне. Само то имамо за данас, по једно парче и више ништа. Сви се они сложише да неће сада узимати. Отишао сам са Драганом до оне пољанице која се налази на источној страни, мало смо тамо лежали на сунцу и сунчали се послије јутарње хладноће. Кад је сунце изашло навише и почело угријавати, ријешимо да идемо логору. Прије поласка сам се попео на ону велику букву да разгледам околину. Са те висине имам лијеп преглед, види се брдо Липовача, Градина у Бугару и виде се многа села око цесте која вијуга у правцу Слуња. Тамо даље види се Дрежник. Цестом кроз Ириновац прођоше два камиона у правцу Раковице. Услијед удаљености слабо се на бијелој цести и примјећују, само иза себе остављају велике усковитлане облаке

бијеле прашине која се изнад кућа вија. Иду у растојању око стотину метара. На десну страну испод Пљешевице види се све до Бихаћа, само се град не може видјети због неке таме што се спустила тамо у даљини по равницама око Уне и Клокота. Сиђем са дрвета и пођосмо у правцу логора.

Провели смо овђе три дана. Сва три су била ведра и топла, чак је било врућине и спарине. Четврти дан се изјутра наоблачило и захладило је. Облак се намакао цијелим небом, али нема вјетра. Договорим се са Драганом да би требало направити нешто колибе јер су сви изгледи за кишу. Поред тога, добро би било накупити сувих дрва ради прављења ватре. Једне смо одредили да иду сакупљати сува дрва, а друге да у љесковом жбуњу ножевима сијеку сове ради прављења колибе. Поред тога, треба насјећи и нанијети што више лишњатих грана за покривање. Кроз сат-два колиба је била готова. Наткривена је била слојем лишњатих грана, а поред тога и наша буква је мало штитила својом крошњом. Они други су нанијели гомилу сувих дрва. Кад је све то било готово, киша поче онако тихо да пада. Под колибом смо направили ватру, не велику, тек толико да се мало загријемо. Ватра је пуцкетала, а они поредани око ње, неки ближе, а неки даље, сједе. Видим на њима да су се сви промијенили, нестало је оне живахности. Сви су се некако умирили. Проблиједили, неумивени, неочешљани, изгладњели, једино су се тјешили оном водом, која се осјећа на трулеж, из оне старе срушене букве. Ми старији смо необријани, браде нам зачупавиле, а такви смо овамо и дошли. Свака длака у бради срши на посебну страну. Киша помало пада и подсјећа да ће доћи јесењи и кишни дани, а иза тога слиједи још горе. На то све, мислећи и помишљајући у каквој се ситуацији налазимо, човјека језа хвата, све је некако лакше мислити док је ведро и док сунце пече. Близу је подне, ријешили смо да се у току ноћи пребацујемо назад, с обзиром да хране више нема. Имамо у торби још нешто хране и то само за једанпут. Рекох Виду:

– Дај Виде сад ту твоју интендантуру, наша је потрошена.

Вид из торбе извади пола крува који је био печен прије сигурно пет или шест дана. Почнем га сјећи на једнаку парчад колико нас има. Вид из торбе извади још једно мало емајлирано зелено фарбано лонче, одозго замотано бијелом крпом, и рече:

– Имам мало кајмака.

Пружи лонче к мени. Узмем га и гледам. Шта ћеш кад је мало, садржина је само пола литре. Свако парче крува сам помазао оним кајмаком. Они су појели добивену парчад и тиме испразнили наше магацине у потпуности. Видим како се низ стабло наше букве нагло циједи вода, која се сакупила по огранцима, иде наниже и сада само лије низ дебло све до земље и жила. Ножем обрежем кору, направим жљебове које сам свео на једно мјесто, подмакнем онај Видов лончић и хватам воду. Пробам је пити. Лошији јој је укус него у оне у старој букви коју су црви замастили. Подмакнем поново ђе се вода још у лончић налијева, а кад је био пун, понудим младиће који хоће

да пију. Један узе и намршти се:

– Како ћу пити кад је масна и сва од кајмака?

Други каже:

– Пиј само. Маснија је била она из букве, па си пио. Ону су црви замастили, а сада се плашиш да ћеш умријети од кајмака.

Послије тог мршавог обједа, почели смо око ватре дријемати. Постепено смо се испријечали један преко другог и поспали. Кад сам се пробудио, било је око четири сата послијеподне. Сунце се указало и наступило је разведравање. Виде се бијели облаци како круже небом. Драган и ја смо отишли до оне наше пољане ђе смо се договорили за повратак. Предложио сам да идемо истим путем којим смо и дошли. Он се сложио. Дошла је вече и ми смо пошли према рубу шуме. Тамо ћемо мало сачекати док се смркне и онда ћемо наставити пут. Излазећи, погледао сам преко колоне на долину ђе смо слободно провели четири дана и три ноћи. Оста наша буква раширених грана као да нам шаље посљедњи поздрав при растанку. Оста наша колиба и под њом пуно пепела и жара. Примијетио сам да се из колоне многи окрећу и гледају долину те вјероватно у себи кажу: „Довиђења, долино!“

Ишли смо неких пола сата кроз шуму кривудајући око појединих долина, а затим смо се почели спуштати низ шуму и низ стрмину једном малом стазом. На рубу шуме смо сједили неколико минута, затим се смркло и ми смо пошли низ једну бујадару према селу и кућама. Дошли смо код Ириновца и прешли цесту на истом мјесту. Кад смо одмакли од села, сјетио сам се да овђе у овој једној кући живи једна жена из Крндије, која нам је добро позната, а Драгану је некаква кума. То је Боја Растовчова и она је ту сигурно. Предложим Драгану да се вратимо и упитамо Боју за ситуацију. Вратисмо се и дођосмо до прозорчића њене куће. Само што смо мало лупнули прстом о стакло, Боја се изнутра појави на прозору. Кад нас је видјела, познала нас је и одмах га отворила. Шапатом нам говори:

– А откуд ви браћо моја?

Драган јој одговори да идемо из шуме, да нијесмо сами и да нас има још, само су мало даље. Упитах је да ли је чула шта има ново код нас, тамо преко Коране.

– Нијесам ништа, нико нам не долази нити смијемо куда ићи. Сваки дан чекамо кад ће доћи да нас пониште, па нам није ни до чега. По цијели дан само крстаре цестом, иду из Раковице у Дрежник и обратно. Пролазе и камионима. Браћо моја, кад сте били у шуми, вјероватно сте гладни, чекајте да вам дам крува и понесите онима, па поједите.

Оде кроз мрачну собицу и неста у мраку. За два-три минута поново се појави носећи у руци цијели крув, фришко печен и мекан. Пружи нам га, ја га узмем, а Драган јој понуди новчаницу да плати. Колике је вриједности била новчаница и каква је, не знам. Боја енергично одби да је прими говорећи:

– Нећу, браћо моја, никаква плаћања. Шта ће нам новац? У питању су животи сада, ко зна хоћемо ли остати живи, само ви носите и нека вам је сретно.

Окренусмо се од прозора, захвалисмо Боји, а за нашим се леђима затвори прозор и ми продужисмо кроз мрак. Нашли смо их, они посједали на траву, а неки почели да дријемају. Одмах сам узео нож и почео сјећи крув дајући једном по једном. Тада сам сјекао како се коме засјече, нијесам много пазио на једнакост, нека се мало заложе, а сад ћемо у та наша села, па како буде. Рекао сам да мало сједну и поједу, а и ја сам сјео и прегризао оно мало што ми је остало из дијељења. Питам Драгана:

– Шта мислиш? Боја каже да не зна ништа о офанзиви. Ђе ћемо поћи?

Драган предложи да не идемо у Бугар него у Љесковачку косу јер ћемо ту моћи ухватити са неким везу и виђети је ли се шта десило. Кренусмо напријед и у свитање дођосмо на Косу, више Љесковца, више гробља у близини Просјеченог камена. Полијегали смо око жбуња, а Драган оде у село пошто се ту у близини налазе куће Ковачевића, а Драганова жена је родом из тих кућа и сад се тамо налази. Чекали смо око два сата, а иза жбуња код нас дође Вељо Миљковић из села Црнаје отуд преко Коране. Из истог је села одакле и Васиљ Божић. Са Вељом сам се упознао раније. Он је био такође добар с Васиљем. Са мном се поздрави и ја га упитам:

– Вељо, шта има ново?

Он се смије. Каже да нема ништа и да никада нијесмо имали бољег владара у држави као што је овај Павелић. Сви су владари настојали да људи што више раде и да се пате, а он нам не да ништа радити него нас отјерао од куће и тако смо сада без посла као неки пензионери, ништа не радимо, а лако живимо.

Он је увијек био од шале и комедије, па протјерује је и сада. Ја му рекох:

– Ајде Вељо, немој се лудирати, питам те за ситуацију која влада по овој околици?

Он се и даље смије и каже:

– Ајде, причаћу ти. Нема ништа ново, само што смо сви истјерани из Црнаје и налазимо се у Љесковцу. Приликом доласка овамо, са Љесковчанима смо оформили једну групу наоружаних људи и ријешили смо да се бијемо. Има у Љесковчана нешто пушака, има и нешто у нас, свега око десетак. Борићемо се, па коме шта буде. Овђе је и Васиљ са нама.

– Вељо, шта има ново у Бугару?
– Нема ништа. И они су оформили једну групу и тамо се налазе у сталној вези и сарадњи са нама. Ајде са мном, ићи ћемо доље у село код Васиља.

Стари Вид, пошто је чуо да се може у Бугар и Љесковац, рече:
– Ја бих ишао у Бугар, па навече мало до куће у Рујницу.

С њиме пристадоше и остали из тих села, тако да се моја досадашња колона расформира те одоше. Питам Вељу:
– Хоћемо ли чекати овђе Драгана?
– Не треба, зна он да ћете ви доћи доље у село. Био сам ја са њим.

Ишли смо том узвишицом, Љесковачком косом, изнад села и изнад кућа Ковачевића. Тачно тамо ђе је Драган отишао. Ту је Вељо стао и рече:
– Останите ви ту, а ја идем у село да вам донесем нешто да једете.

Оде низ бријег, а ми остасмо сједећи. Сад нас у групи има само пет јер је Драган у селу. Кроз кратко вријеме, појави се поново Вељо, а за њим иде једна женска. По доласку до нас, женска спусти на траву завежљај који је донијела у руци и развеза га, а из завежљаја се показаше комади крува и једна повећа емајлирана шерпа пуна сира, и то оног масног помијешаног са кајмаком. Сјели смо око шерпе и прихватили се јела те смо се добро најели. По завршеном јелу, дигли смо се и пошли за Вељом изнад села Љесковачком косом и све тако док нијесмо стигли више групе кућа Вукелића и Секулића. Прошли смо између у правцу Коране. Дошли смо више саме ријеке ђе се налазе неке стијене и камење, а поред тога је терен и пошумљен. Међу стијенама смо нашли групу људи ђе сједе. Неки сједе, а неки леже. Има поред њих на земљи пушака и то војничких. Има их доста из Црнаје. Ту је Милан Божић звани Плашчанин и његов син Никола, оба са пушкама. Питам их ђе је Васиљ. Рекоше да је отишао у село и да ће сад доћи. Ту је и Секулић Симо са пушком, његов старији брат Јосип без пушке и тако даље. Оне остале не познам. Сви они међусобно причају о насталој ситуацији и о злочинима које су починили усташе и муслимани. Видим Секулић Симу како је много ожалошћен и заједљиво прича о муслиманима. Прича ми Вељо како су недавно муслимани из Тржца ухватили Симиног деветнаестогодишњег сина и заклали га. Симо га много жали и због тога он тако изгледа. Мало смо још сједили и разговарали, кад из села дође Васиљ. Видио је да има дошљака, поздрави се са нама и пита ђе смо били до сада.

Испричао сам му ђе смо били и куда смо прошли од онда када смо се растали. Васиљ рече:
– А шта ћеш, нас истјераше из Црнаје, а сада, хтјели или не хтјели, морамо се борити. Устанак је ту и сад је готово.

Прича ми да се није могао више враћати пошто је морао евакуисати жену и дјецу овамо у Љесковац и људи су га позвали да остане са њима.

– Ја бих на сваки начин дошао до вас или послао некога, али сам чуо шта се ради по Крндији и Буковици, како је народ страдао, па сам знао сигурно да више нијесте у својим кућама нити у близини. Што је најгоре, знам да бих ишао узалудно пошто вас не бих могао наћи. Ми овђе сада држимо положај дуж Коране. Муслимани из Тржца у већим групама ходају дуж Коране по Црнајским барама. Ако пођу овамо преко Коране, дочекаћемо их, па шта буде. Јуче су били цијели дан и вјероватно ће доћи мало касније.

Око једанаест сати, низ Црнајске баре од Тржца, појави се неколико муслимана. Иду нанижe и осматрају Љесковац. Стално главе окрећу према нама. За њима у већем растојању иде друга група, већа, па за њима трећа, највећа. У трећој групи их има око двадесет. Наши из Љесковца, који су били постављени на згодна мјеста да осматрају, јављају да од Тржца иде више група. У свакој их има око двадесет. Иду барама правац низ Корану ка Божића млину. Васиљ нареди извидницама да и даље добро осматрају сваку нову промјену на вријеме јаве. Нарочито да извиjесте ако би муслимани покушали нeђе прећи Корану. Сједили смо и даље међу стијенама и посматрали Црнајске баре. Наједном се, како је јављено, поред Коране низ баре појавише муслимани. Иде једна група, а за њом слиједе остале. Дођоше на простор између млина Дражића и млина Божића, па се на ливади зауставише и посједаше по групама. Тада их је било око стотину. Ми са нашега бријега из шумице посматрамо, људи су огорчени и псују. Највише протестује Милан Плашчанин, који псује муслимане, псује Павелића, стално нешто гунђа, и још не каже правилно Павелић, него Павулић. Неки га исправљају, а он се буни што исправљају његов рјечник.

Одозго, од воде, кроз нашу малу шумицу брзо излети један младић, сав задихан, и зграби пушку. Рече:

– Ево их, ходају око млина – те нестаде низ стрмину у правцу млина.

Стари Јосип Секулић мало замуцкујући додаде:

– Ево ће сада неког убити, један ће да се преврне, а ми морамо бити у приправности ако пођу овамо преко воде.

Кроз неколико минута чусмо пушчани пуцањ из правца млина. Сви смо били убијеђени да је Милан убио једног муслимана и да ће се отворити борба, пошто ће остали поћи у правцу млина преко Коране. Иза литица смо сви били на ногама, посматрајући, али се ни један од њих не диже са ледине, само сједе непомично, окренули главе према млину и гледају одакле је пушка опалила. Сигуран сам био, ако се отвори борба, ми ћемо имати успјеха, пошто ћемо се распоредити у засједу, а поред тога смо на вишем терену за камењем. Иде Милан кроз шуму, носи пушку у руци и по доласку прича како није имао успјеха:

– Био сам узрујан, настојао сам га гађати у главу и промашио сам, а он се заклони за млин и побјеже, тако да нијесам могао више гађати.

Од Тржца се појави група муслиманки, дођоше до својих и сједоше. Донијеле су некима ручак. Нама иза леђа дође Раде Вукелић и донесе ручак у сепету. Добар је био, поред осталог била је добра масна пита. Ми ручамо за нашим стијенама, а муслимани ручају ниже нас на ледини преко Коране. Једемо, а Плашчанин стално протестује против муслимана и Павулића. Неки му се смију због тога. Док ми ручамо, Раде се некуд изгуби. Кроз кратко вријеме иде од куће истим путем и на рамену носи вучију воде. Прислони вучију уз једну стијену и рече: „Ево вам и хладне фришке воде." Причам са Драганом шта ћемо ми радити, да ли остати овђе са овим људима или ићи код оних у Бугар. Договорисмо се да останемо ту ђе јесмо. Са нашим младићима смо ријешили да његов брат Миле и мој брат од тетке Дане Миљковић остану са нама пошто су они способни за борбу, а остали нека иду у село. Неки ће остати овђе у Љесковцу, а мој брат Радоња и његов Илија ићи ће у Бугар, одакле смо их повели кад смо пошли у Капелу. Сунце сједа, а муслимани се дигли на ноге и усходали по барама. Мало су се међусобно договарали и најзад се почеше разилазити ка њиховом селу. Вечеру нам је донио Јосип Секулић те смо између тих литица лежали и разговарали по групама. Васиљ је разговарао са мном и Драганом. Причао нам је да Љесковчани, мислећи на село, нијесу сви једнако расположени према нашем груписању и устанку:

– Шта ћеш. Још има људи који вјерују да хрватска власт не убија људе иако су већ толики до сада изгинули и толико је народа страдало.

Прича Васиљ како је ова група кућа више нас добро расположена за устанак и борбу. Има их још добрих, али има и оних који гунђају и протестују. Али ништа, полако и они ће увидјети потребу борбе и прићи к нама. Куће Вукелића, Секулића и Роквића заједнички нас хране и у свему помажу. Љесковчани који имају оружја већином су из тих кућа, а има у селу још добрих људи и то већином млађих. Овђе неће бити лоше само ако успијемо да људе групишемо и ојачамо оружјем. Васиљ нам још назначи како треба избјегавати непотребан пролазак кроз друге дијелове села.

Стражар је одређен, а ми смо поспали између литица.

КРВАВИ ОБРАЧУН ХОЏЕ БЕЋИРА БОРИЋА

За вријеме прошлих дана, када смо се налазили на Капели и када се било прочуло да ће офанзиву правити усташе и домобрани, њу су преузели муслимани цивили и кренули на српско село Гату. Једног јутра се концентрисало око четири стотине њих, полунаоружани пушкама, пола са сјекирама и осталим сличним оштрим алаткама. Опколили су сав терен од Бисовца, Илиџе, Буковице и Марин Моста, а са источне стране од Трстовца и Врела. Ишли су у стрељачком строју и стезали обруч. Том приликом су ишли око кућа, живица и плотова и на све пажљиво мотрили да им не би нико жив остао непронађен. На вријеме су склонили све живо што су нашли: жене, дјецу, старце и људе. Све су потјерали пред собом. Жене су одраслу дјецу водиле са собом, а мању носиле у наручјима. Викали су успут на народ да иде брже. Старице и жене, које су биле оптерећене дјецом у наручју па нијесу могле брже ићи, гурали су у леђа и пожуркивали их. Неке жене су питале познате муслимане да ли им дозвољавају да нешто понесу, бар за дјецу, и куда их сада тјерају из њихових кућа. Дрски одговор је слиједио:

– Ништа носити не треба нити је дозвољено. Ништа вам фалити неће, ми вас тјерамо у вашу велику Србију.

Приликом стезања обруча наишли су на кућу Мандић Луке и нашли је закључану. Сјекирама су разлупали врата, а у кући на огњишту нашли Лукиног великог пса Зељова којег је Лука оставио и закључао када је са женом и дјецом избјегао у Кордунски Љесковац. Пас је стајао на огњишту и уплашено гледао џелате. Када су видјели пса, завикали су: „Ево четника“. Двојица су уперили пушке у њега и опалили. Пуцањ се проломио, а пас је уз врисак пао на огњиште. У самртном грчу му се длака на врату тресла, а његови извршитељи смртне казне су се слатко зацерекали и смијали, јер су велико јунаштво починили.

Једна група муслимана, која је прошла дијелом села Врела, наишла је поред жбуња ђе се био сакрио сељак Душан Шушиловић. *[ПР: На Илиндан, 2. августа 1941, муслимани из околних села нападају српска села Врело, Градину и Осредак]* Кад је несретни Душан примијетио да ће претресати жбуње, скочио је и почео бјежати. Цијели плотун из пушака га је дочекао. Том приликом је Душан био рањен, али је опет успио побјећи у своју кућу. У кући га је дочекала стара мајка Мика и жена са дјецом. Рекао им је да га гоне и да је рањен. Несретне жене нијесу знале шта ће са њим јер су примијетиле да је заселак опкољен. Оне збацише са кревета сламарицу, њега легну у кревет, сламарицу ставе преко њега, а по сламарици простру плахте и намјесте јастуке, тако да изгледа да је кревет нормално намјештен. Но, злочинци су видјели да је побјегао у кућу, потрчаше за њим и стадоше претресати по кући. Тражили су свукуда, претресали свугдје и на крају

растурили кревет ђе га нађоше немоћног и рањеног како лежи под сламарицом. Дозвали су тада стару мајку, двојица су је узели испод руке и тако је држали да не би пала када види шта јој раде од сина. Душан је лежао и даље у кревету, а двојица су га сасјекли на комаде. Крв је пљуснула кроз кревет на патос, мајка се онесвијестила, али су је још држали и тукли по глави да настави гледати. Кад су од Душана остали само комади искасапљеног меса, мајку су пустили, а она се, онако онесвијешћена, стропоштала крај кревета. Тако су је и оставили, а остале његове укућане повели са собом и прикључили до сада сакупљеној групи жена и дјеце из Гате. Кад је обруч био сасвим састављен, злочинци су свој плијен сврстали у колону и пребројавали. Плијена је било доста, све жене и дјеца, око пет стотина. Та дугачка поворка потјерана је према источној страни у правцу ледина, које се налазе између Гате и Трстовца. Те ледине се зову Проминовац. Дјеца већином плачу, неке жене плачу, а неке на сав глас вичу:

– Хвала драгом Богу, сада ће нас побити, нек се и то једном заврши, живот је додијао.

Друга довикује:

– Добро је што ће нас побити из пушака, бар се тако надам, и са тим сам задовољна, само да нас не кољу.

Колона се кретала измијешана дјечијим плачем, вриском и галамом. Ишло се преко Проминовца, преко једног пропланка иза куће Вукашиновића. На једној ледини наређено је да колона стане. Из правца Трстовца, појави се групица муслиманки. На главама носе воду у дрвеним посудама (шкафовима). Међу муслиманима се чује запиткивање: „Кад ће доћи и што га до сада нема?“ Неки довикују да је требао до сада овђе бити и гледају ка Трстовцу. Послије пола сата чекања, од села се појавише кола са коњском запрегом. Повикаше: „Ево га, иде.“ Један од муслимана се обрати доведеном народу и рече:

– Сада ће све бити у реду чим стигне онај човјек што иде у колима.

Један муслиман сједи напријед и тјера коње, а иза њега сједи хоџа. Око главе му се бијели његова амедија (чалма) од бијелог платна. То је хоџа Бећир Борић из села Миостраха, недалеко од ријеке Уне, у близини Гомила. Тај хоџа Борић је до сада учествовао у покољима жена и дјеце која се одиграла у свим српским селима у цијелој околини, као у Крндији и Буковици и он је лично клао већину жртава. Организовао је муслимане из околине да му по селима сакупљају српски народ ради заштите ислама и исламске вјере јер се показало да неки Срби, како је почело насилно прекрштавање, радије прелазе у католичку вјеру него примају ислам.

Позади у колима се налазио лавор и пешкир којим ће хоџа прати руке и умивати се, као и његови помоћници послије клања. У то вријеме један муслиман се обрати женама и рече:

– Ништа се немојте плашити, све ће то бити брзо и у реду. Овај хоџа обавља послове брзо и вјешто, а има и оштар нож, неће вас много бољети.

Код жена настаде врисак. Неке вичу и моле:
– Немојте нас клати! Зашто нас не побијете из пушака?
– Штета је трошити муницију, а хоџи је мерак да коље, то је његово уживање.

Једна жена подиже увис голишаво дијете старо око три мјесеца, хтјела је нешто рећи, али је он прекиде ријечима:

– Држи га само, хоџа ће њега спремити заједно са тобом.

Сишавши с кола, хоџа је стао и погледао по гомили народа и рекао:
– Шта вам је, шта се дерете и плачете? Сада ће то бити готово и то брзо. Зовите ми моје помоћнике, има овог скота доста, а журим.

Из гомиле су изашла два младића плаве косе зачешљане преко главе, у кошуљама заврнутих рукава. Сваки је у руци држао нож. Хоџа је такође извадио свој. Прошао је на чело колоне и рекао младићима:
– Ево, да вам најприје кажем како се то ради.

На челу колоне налазила се Мара, жена Миле Карана. Хоџа јој је пришао, ухватио је за косу, повукао, повалио је на траву држећи руком косу, мало главу затегао уназад и зарио нож у гушу. Нагло је потегао ножем и пресјекао јој гушу. Крв је у млазевима пљуснула по трави, а жена се грчила и трзала ногама и рукама. Муслимани су се смијали, а хоџа је стајао више ње и нешто саопштавао својим помоћницима.

У том моменту, из правца Врела, појавише се три коњаника вичући: „Мир, мир, док ми дођемо!“ Сви присутни спроводници народа упријеше очи према долазницима. Три добра коња, окупана у бијелу пјену и зној, донијеше три човјека, одјевена у домобранску униформу и наоружана аутоматима. Дођоше, зауставише коње и стадоше између муслимана и народа. Један од тројице дошљака, по изгледу подофицир, рече окупљеним заробљеницима:
– Народе, ко жели добровољно прећи у католичку вјеру, нека иде за нама до цркве у Врело. Тамо чека поп који ће прекрштавати. Нека иде слободно са нама и нико му ништа не смије.

Окрену се према муслиманима и додаде:
– Ко пође за нама, немој да се неко усудио дирати дотичног.

Окрете коња и полако пође у Врела, а сав народ се диже са дјецом и пође за њим. Остала двојица дошљака окренуше коње и пођоше за народом. На

ледини осташе муслимани са хоџом негодујући и Каран Мара на земљи окупана у властитој крви. Сада је народ ишао за својим вођом полако. До Врела су ишли више од сата. Код цркве су нашли прилично народа, један вод домобранске војске и католичког попа. *[ПР: Жупник Драгутин Штимац неколико пута спасио је српску нејач од клања. Говорио је народу да само формално приме католичанство како би били спашени, а да наставе вјеру практиковати као и до тада. По пријави Хрвата, Нијемци га хватају и стрељају 31. јануара 1943. године[5]]* Колико је могло стати у цркву, ушло је, а остали су били пред црквом. Поп је у цркви говорио окупљенима:

– Народе, ја вас не прекрштавам, ја то нећу, нити могу. Ја радим да вам спасим животе, чинићу своје како сам научио, а ви се молите Богу како знате и како сте до сада радили. Послије овога обреда можете ићи својим кућама, главно је само да живи останете.

Служба је завршена и народ се расуо. Послије повратка, неке жене су пошле са женом покојног Душана да јој помогну сакупити комаде сасјеченог мужа и да га закопају иза плота у башту. Послије четири дана, кад му се мајка подигла, комаде су откопали и пренијели у гробље. Народ је и даље остао у кућама страхујући шта ће му се десити у будућности. *[ПР: Хоџу Бећира Борића стрељала је италијанска војска на јеврејском гробљу у Бихаћу након повратка у окупациону зону у септембру 1941]*

[5] Монографија „Партизански одред Рујница“, необјављени извор

У КОРДУНСКОМ ЉЕСКОВЦУ

Пробудили смо се у зору и осјећамо да је хладније него прошлих јутара. Дигнемо се, а понеки вади из џепа дуван и савија у новине. Сад можемо устати и проходати пошто је рано и неће нас нико непожељан видјети. Долази Јосип и доноси доручак. Донио је вруће вАренике и крува, оставио поред нас и отишао донијети воду за умивање. Дошао је са вучијом на рамену. Ми смо један другом полијевали и умивали се, а он је разастирао стољњак између камења на који је ставио здјелу са вареником. Доручковали смо и почеше долазити к нама један по један кроз долине, као и домаћини који су са нама држали положај. Дошло је и подне, а муслимана нема на њихов јучерашњи положај. Опет смо убијеђени да ће доћи, али прође подне и нема их. Милан Плашчанин и Јосип Секулић коментаришу зашто данас нијесу дошли и долазе до закључка да неће ни доћи. Васиљ каже да због тога морамо бити опрезнији јер би нас могли изненадити и лако прећи преко Коране између Раштела и Ђекић литица. Закључисмо да је добро да се пошаље извидница више литица. Послије подне, почеше се по небу дизати бијеле куле од облака, све постају веће и изгледи су на кишу. Васиљ пита Симу Секулића има ли каквих средстава да направимо шатор између стабала и литица. Симо каже да нема, али се јави Вељо који рече да он има код једног сељака велику цераду за покривање кола. Васиљ нареди да је иде донијети и Вељо се изгуби. Дошао је предвече и донио цераду те се одмах приступило подизању шатора. Јосип је од куће донио сјекиру и каже да ће донијети и сламе за простирку под шатор чим се смрачи. Направили смо добар шатор који не може прокиснути. Док смо ми то све средили, почело се смркавати. Јосип је донио вечеру, а Симо са једним младићем сламу. Разастријесмо је под шатор, а затим смо још сједили и разговарали пред шатором. Око девет сати је почела киша и ми смо полијегали како је ко стигао. Изјутра смо се пробудили, Васиљ се дигао први и стоји пред шатором. Киша је ноћас престала, почело се разведравати и небо је ишарано бијелим и испрекиданим облацима. То је знак да ће се вријеме изљепшати. Умивали смо се и скоро ће неко донијети шта да се поједе. То је сигурно, ова група кућа нас добро храни. Ходали смо између литица и посматрали хоће ли данас Тршчани на свој положај. Дошло је и подне, а Тршчана нема, извидница од Ђекића литица ништа не јавља. Разговарамо о томе што су се Тршчани јуче и данас примирили. Послије подне нам дође вијест из Бугара да сјутра дођемо тамо ако можемо пошто су обавијештени да Бећо Золић долази са својом бандом у Бугар ради пљачке села. Договорисмо се да у Бугар идемо само ми који смо дошли са стране, а Љесковчани нека остану на положају за сваки случај. Ићи ће Васиљ, Вељо, Драган и ја. У Бугару је добар положај за вођење борбе, а Бугарчани имају прилично пушака. Тамо ће бити и они из Гате: Нине, Црни Поздан, Душан Копанић као и остали. Дошло је вече и легли смо да спавамо. Васиљ је уредио са стражом да ми, који морамо ићи, будемо пробуђени у два сата послије поноћи. Тамо ћемо бити пред зору. Ја немам пушке, али идем онако са њима у нади да ћу се

наоружати ако буде борбе. Дошли смо до куће Свете Веселице, тамо је скуп Бугарчана и тамо су они организовали казан за кување хране. Они су, како ми изгледа, у том погледу одмакли од Љесковчана и одмах прихватили војнички живот. Свануло је. Почеше се скупљати. Дошао је и командир одреда Богдан Веселица. Са Васиљем се договара за данашњи распоред. Дошао је и Ђуро Батинић, препознатљив по својим жутим и објешеним брковима. Он и Стево су се примили да буду снабдјевачи храном. Сакупили су се Бугарчани, има их са пушкама, а има и без. Направили су себи копља, оштре боде насадили на дугачак штап и тиме иду бранити своје мјесто, као некада кад је наоружање било бојно копље и тешки буздован. Распоредише на истакнута мјеста извиднице пошто се не зна са које стране ће доћи банда. Извидница ће јавити у случају наиласка, а одред ће се поставити на положај. Посједали смо око стабала шљива у Светином воћњаку, а кувар је насуо воде у казане, потпалио ватру и помоћници им љуште кромпир. Кувар оде у кућу и донесе одерану овцу, стави је на сто и брадвом поче сјећи месо. Ђуро хода око кухиње. Даје наређења и кочопери се као пијетао. Свето и његов помоћник се са стране само смјешкају. Дошло је подне, извидница ништа не јавља. Ручак је готов и кувар сазива. Људи који су се одмакли шетајући, похиташе на позив према казану. Није било довољно суђа те су једни чекали док други заврше. Први су одређени да иду смијенити извидницу, али један од извиђача дотрчи и јави да су примијетили наоружану банду ђе се креће из правца Бубалове школе у правцу Бугара. Богдан и Васиљ одмах сазивају људе и дају распоред да се заузме положај на бријегу Батинића, а ми остали, што немамо пушака, да будемо иза њих у приправности. Наоружани одоше на одређено мјесто, а ми остали приђосмо близу њих. Приликом доласка на бријег, Васиљ распореди дружину. Сви су залегли, сваки за један камен, у доста добром растојању и окренули се у правцу из којег се надају непријатељу. Чекало се око четрдесет до педесет минута, кад се иза грмља почеше на понеким местима појављивати муслимани у својим бијелим гаћама са великим туром и фесом на глави. Видјело се одмах да данас неће бити успјеха, пошто бандити нијесу наишли кроз село у групи како су до сада радили, него су направили распоред и вјешто прилазе иза грмља. Многи мисле да је посљедица њихове данашње опрезности онај случај у Гатици када смо припуцали на њих. Још неколико њих се појави иза жбуња у размаку, а наши припуцаше. Непријатељ се хитро сакри иза жбуња. Готово је, сад су сазнали за положај. Чекали смо око двадесет минута све док непријатељ није отворио пушчану ватру. Васиљ нарeђује да свако остане на своме мјесту и да се не пуца узалуд, јер треба штедјети муницију. Непријатељ је не штеди, отвора пушчану паљбу и само грме долине. Наши опале понеки метак кад им се укаже мета, али се још не види никакав резултат. То пушкарање и претјеривање је трајало до пред ноћ. Непријатељ је знао на којем се мјесту налазимо, а ми смо знали ђе се налазе они и само се припуцавало па је свака страна настојала да превари другу. Предвече двојица непријатеља истрчаше на чист простор, наши припуцаше на њих и они падоше. На то мјесто истрча још неколико бандита, наши припуцаше поново, они се ускомешаше и успједоше побјећи назад у шуму. Све се утиша. Чекамо да се појаве, али их нема више, не пуцају и не појављују се.

Чекамо још мало. Почело се смркавати и вјероватно су отишли. Јави се Вељо Миљковић да ће он ићи около виђети и установити јесу ли отишли. Вељо оде, а ми чекамо око петнаест минута. Он се појави на оном мјесту ђе су она двојица пала. Идемо сад тамо сви. Нађосмо двојицу бандита ђе леже мртви, само нажалост без пушака, њих су однијели они што су дотрчавали код њих. Један од бандита је муслиман, средњег раста, мршав, са фесом кићанком која му је приликом пада спала и стоји поред њега на земљи. Неки од Бугарчана кажу да га знају из виђења. Он је из околице Врсте, а други је Хрват из сусједног села Чавника и зове се Петић Марко. Кад је Вељо дошао код њих, Хрват је давао знаке живота, потмуло јечао и чупао траву поред себе, а затим је умро. Васиљ нареёује да се разбаца једна гомила камења и да се ту затрпају. Једни су разбацивали камење спремајући гробницу, а враголасти Вељо је скинуо са Хрвата његову сукнену мају и још нешто и то све савио и објесио на једно дрво у близини тог мјеста. Дошла је ноћ, сви су се вратили у логор и на нашој страни није било никакве штете. Непријатељ има двојицу мртвих, а за рањене се не зна. *[ПР: Претходно описани напад на Бугар десио се 10. августа 1941. године[6]]* Успјеха није било у заплијењеном оружју, што смо највише очекивали, али је спремљен опет кромпир са повећим парчетом овчијег меса. Људи су задовољни, мало су се данас окалили у борби и увјерили да и наше пушке могу убијати непријатеља. Данас је просута непријатељска прљава крв, а многи жале што немају још пушака. Те ноћи смо преспавали по селу, по шталама, и шајерима натрпаним сијеном. Изјутра смо се сакупили код кухиње ђе се подијелио доручак уз који се препричавало како је народ у селу чуо за погибију два бандита. Кажу домаћице по селу да треба давати већу пажњу устаницима и побринути се за њихову исхрану. Тога дана смо цијели дан лежали и одмарали, а извиднице са терена нијесу ништа јављале, јер непријатељ није долазио. По Бугару се могло од првог дана ходати слободно. Не треба се крити ни од кога. Ако будемо требали, лако ћемо доћи.

Дошли смо у Љесковац под шатор ниже Секулића куће. Наишли смо поред шатора ђе неки спавају, а неки још нијесу легли. Одмах нам причају како су чули за борбу и погибију два бандита. Народ Љесковца је задовољан том вијешћу. Многи у селу, нарочито они који се до сада нијесу интересовали, почеше питати за устанике. Питам Васиља:

- Ми се сада сврставамо у мање јединице, а свакако да ћемо бити јачи. Какав ћемо ми назив имати, како ћемо се звати?
- Ја за сада не знам док не добијемо везу са личким устаницима. Како се они буду звали, зваћемо се и ми. Дотле нека нас зову како год хоће. Ето, зову нас устаници, нека нас тако зову и даље док нас неко не прекрсти другачије – смијешећи се одговори он.

[6] Монографија „Партизански одред Рујница", необјављени извор

Раде Вукелић се смије и напријед му се виде велики зуби кад отвори уста. Раде каза:

– Е људи, ја сам чуо да је подигнут устанак и у Мочилима. Дошао је са стране човјек који организује устанак. Тамо су извршили већ неколико акција са успјехом и тукли непријатеља из засједе, заплијенили оружја и порушили неки усташки камион. Слупали су један ауто и у њему убили неког усташког главешину. Чуо сам да је тај организатор прелазио преко цесте и долазио у Машвину. Ићи ћу ја њега потражити и вјерујем да ћу га наћи. Ако га нађем, довешћу га овамо да нам помогне и да упутства, па ето нека он буде тај наш поп који ће нас прекрстити и дати нам име.

Још је о томе мало разговарао са Васиљем и отишао на пут да потражи тог човјека. Говоре људи да је отишао Раде тражити вођу устаника. Тај дан смо провели углавном око нашег шатора. Храна је редовно долазила и није се у њој оскудијевало. Вече је дошла и питам Васиља кад ће доћи Раде са тим човјеком.

– Вјероватно вечерас неће моћи стићи, можда ће у току сјутрашњег дана, а може се десити да дођу и прекосјутра. Питање је хоће ли га успјети наћи и хоће ли тај човјек имати времена до дође са њиме одмах.

Уноћало се. Поспали смо као и обично ђе је који стигао лећи под нашим шатором. Изјутра смо се пробудили. Свако јутро као да је свјежије вријеме. Примиче се јесен и сад је почетак септембра. Из Бугара јављају да су јуче бандити поново дошли. *[ПР: Аутор наставља опис догађаја од 3. септембра 1941. године када је извршен други напад на српска села Рујницу и Бугар]* Бугарчани су брзо направили засједу, али банда није прилазила него су на брзину издалека пуцали на оно мјесто ђе су она двојица погинули, на ону објешену одјећу коју је Вељо објесио о дрво и отишли. Послије десет сати сам изашао из шатора и дошао ниже групе кућа на пут. Ту сам мало стајао и разговарао са некима из те групе. Дуж пута из правца Басаре, видио сам да иде Раде и поред њега неки непознат човјек. Одмах сам закључио да је то онај вођа што подиже устанак. То је био човјек средњег раста, мало окошит, мршав, плаве боје, шпицаста носа и преко рамена пребацио свој љетни капут. На ногама је имао дубоке ципеле и бијеле сукнене чарапе, а манжетне од панталона ставио у њих. Кад пријђоше, ја чујем како му Раде рече нешто о мени. Вјероватно му говори да сам избјеглица из другог села и да сам присталица устанка. То сам закључио зато што ме дошљак приликом приласка са интересовањем гледао право у очи, пружио ми руку и руковали смо се. Раде нам даде знак да идемо горе између кућа, пред кућу Симе Секулића, и да сједнемо под једно стабло крушке у хлад. Нијесмо дуго сједили кад дођоше: Васиљ, Плашчанин, Вељо, стари Јосип и остали. Сви су они посједали око њега, а ја се извучем и одем сјести код Рада, мало даље у страну.

– Шта си могао дознати о овом човјеку којег си довео? – упитах га.
– Драгане, могу ти рећи да је он Хрват, родом из Карловца, зову га Шиљо, а право име му је Стјепан Милошинчић. Он је учесник у Шпанском рату, има чин мајора шпанске револуционарне војске. Био је у Мочилима, видио сам њихов одред, имају много више оружја него ми.

Послије кратког разговора између Шиље, Васиља и осталих, договорили су се да се у четири сата послије подне сазове збор, да се са људима разговара и види јесу ли они вољни за устанак. Вукелић је одвео тога човјека кући на ручак, а остали су отишли обавијестити сељане. Ми смо отишли до свог шатора ђе ће нам се донијети ручак. За вријеме ручка смо коментарисали о устанку по разним мјестима и успјесима тога устанка. Послије ручка су се бацили под лишњате гране да мало одморе, жељно чекајући четири сата да чују шта ће онај човјек говорити.

Плашчанин прича:
– Сигурно је онај човјек комуниста што га је Вукелић довео чим је био учесник у Шпанском рату.

Кад сам чуо ријеч комуниста, сјетио сам се да сам чуо за комунисте и комунистичку партију. Говорили су радници о њима кад сам био као младић на раду у руднику Вршка чука иза Зајечара 1935. године. За вријеме рада у окну причали су старији људи о Русији, о комунистима и како су тамо сви равноправни. Сви једнако раде и уживају, од радника и сељака до министра. Причали су о руској револуцији под руководством Лењина и партије. Том приликом сам питао раднике да ли има комуниста у Југославији. Они су одговорили да и Југославија има своју комунистичку партију, само је у тајности, пошто их данашња власт прогања јер сматра да су они непријатељи државе. У томе руднику нијесам остао дуго, само пар мјесеци, а за то вријеме рада могао сам чути како се комунисти стално боре за правилност међу људима.

О томе сам размишљао и дошао до закључка да је стварно могуће да је овај човјек, што је дошао подизати устанак, комуниста. Он је тада био код куће Вукелића на ручку, али сам га некако заволио чим сам га видио и са мном је проговорио онако људски. И са другим људима, док смо сједили, разговарао је лијепо, савјетовао их и давао нека упутства. Одмах сам отишао горе код куће да га сачекам кад изађе и да са њиме ступим у разговор. Ишао сам путем између кућа и видио тог човјека. Сједи са Јосипом пред кућом и разговарају. Сад сам размишљао како са њиме ступити у разговор, али ме срећом он сам позва. Сјео сам на траву поред њега и он ме пита колико имам година.
– Двадесет и четврта – одговорио сам му.

– Јеси ли служио војску?
– Јесам, био сам војник двије године. Јесенас сам дошао из војске.
– Кога имаш од родбине?
– Имам мајку и млађег брата, избјегли смо и они се налазе у другом селу, а оца су ми усташе ухватиле прије мјесец дана и убиле у Бихаћу.
– Што би ти сада највише желио?
– Моја је жеља да се сада што боље организује устанак, да се боримо и освећујемо банди за злочине које су починили над народом.
– Друже, то ћеш доживјети, само ти буди добар и храбар, а ти си млад и ако доживиш слободу, која ће сигурно доћи, пред тобом је будућност. Ти ћеш бити сретан човјек. Овакви нама требају – додаде окрећући се према Јосипу.

Сједили смо у хладу и разговарали. Причао нам је о успјесима оних који су подигли устанак по другим мјестима. Пола четири је, а у близини нас се сакупило једва десетак људи. Од шатора је дошао Васиљ са свим осталим наоружанима и посједаше око нас. Дођоше и ови из кућа које су ту у близини. Четири сата, а свега око тридесет људи дошло из тог села. Они што су им куће мало даље, а до сада су се пасивно односили према нама, избјегавају долазак, а неколико пута су и рекли појединцима из нашог шатора шта мисле о устанку. Они су говорили да не раздражујемо власт. Ове ријечи сам рекао и нашем дошљаку, нека зна да се тако понеки држе. Погледасмо, иде једна група људи низ пут до школе према нама.

Шиљо рече:
– Сачекаћемо још оне што иду, па ћемо почети.

Дигли смо се и пошли према сакупљеним људима који су сједили у једној групи на трави. Дошли смо до те групе, а Шиљо је стајао више мене. Извади из џепа кутију напуњену домаћим резаним дуваном и новинском хартијом и пружи је мени са ријечима:
– Друже, савиј ми цигару.

Ја сам почео отцјепљивати парче новина, а он је почео говор ријечима:
– Другови, неки су вас обавијестили још прије подне и замолили да дођете овђе у четири и то у што већем броју. Да дођете, то је нужна потреба свију вас, а ради се о договору који је везан за данашњу ситуацију, ваш опстанак и животе. То је интерес вас, вашег села и цијелог народа уопште. Али, видим да тај ваш долазак иде некако споро и преко воље. Да је дошао овамо какав господин у аутомобилу, ви бисте без позива и дугог чекања сви дошли, али пошто је дошао један радник, и то пјешице у неиспегланом и јефтином одијелу да се са вама договара, ви њега гледате са неким неповјерењем и не мислите у каквој се ситуацији налазите. Чујем од неких другова да су у селу говорили за ове другове што су мене овђе

позвали, да они својим устанком раздражују данашњу власт. Ја вам могу рећи да је Павелићева власт крвничка. Она је већ раздражена доста без икаквих разлога. Та раздраженост ће трајати све док нас свију не потамани или док се ви не удружите и не пружите јој отпор какав треба. Ви треба да пружите што јачи отпор, јер другог излаза нема. Видите шта се ради од народа, нека су села скроз уништена и све што је било живо у њима. Немојте мислити да ћете се мировањем заштитити. Другови, крај ће и овом безакоњу доћи. Црвена армија моћног Совјетског Савеза ломи и руши Хитлерову фашистичку машину и није далеко час кад ће бити сломљена. Слобода ће доћи, морамо бити чврсти, организовати се у борбене јединице, дати отпор и истрајати.

Дао сам савијену цигару. Кад је узимао из моје руке, примијетио сам да му фали кажипрст на руци. Ја се не могу сјетити читавог говора, а сада кад ово пишем фали тачно два мјесеца па да се наврши пуних двадесет година од тога дана. Послије завршеног говора и објашњавања ситуације, друг Шиљо је упитао присутне:

– Желите ли бити мирни и дочекати да вас покољу и униште или се слажете да се збијете у борбене редове и дате непријатељу отпор, као што су то урадили по осталим мјестима, скоро у цијелој Југославији?

Сви гракнуше у глас. Желе дати отпор и борити се. Даље из групе, сви су људи Шиљи разна питања постављали и он је давао одговоре и објашњења. Стари Тумара га је упитао:

– Је ли, бога ти, кад дође ослобођење, ко ће владати у Југославији? Шта ће бити са краљем?
– Ми треба сада да се боримо против непријатеља који уништава народ, а кад дође ослобођење народ ће о томе одлучити. Како народ каже, онако ће бити.

Још више од сата давао је одговоре на постављена питања. Почело се смрачавати и ми смо отишли на спавање, а он је остао сједећи са сељацима у разговору. Сјутрадан смо се пробудили, умили и сјели да доручкујемо. Шиљо је ноћио у једној од кућа и пред подне дошао код шатора, разговарао са људима, трудио се да са сваким појединцем разговара и да понешто пита. Живо се интересовао за ситуацију по околним мјестима. Затражио је да послије ручка дођемо у љесковачку школу са што више људи из села. Одмах, око два сата, дошли смо ми и већа група људи. Сад су били мало активнији. Кад су људи дошли, он је поново одржао краћи говор у којем је објаснио да је потребно положити заклетву у којој треба да се закунемо народу да ћемо се борити за његово ослобођење. У тој групи људи било је и појединаца који су прије обављања заклетве ишчезли. Шиљо је рекао присутнима:

– Ја ћу говорити први, а ви ћете за мном понављати.

Из цијеле те заклетве до сада памтим неколико ријечи: „крв за крв, смрт за смрт, нећемо испустити пушку из руке док посљедњи фашиста не напусти нашу земљу итд.“ По завршеној заклетви, обратио се Васиљу и Ради Вукелићу:

– Сада ми нађите једног доброг и сигурног који ће однијети пошту у Лику, треба ми веза са Личанима.

Тај разговор сам чуо. Васиљ погледа у мене упитно очима. Ја сам се направио да нијесам разумио. Он ми онда рече:

– Шта ти мислиш, Драгане, о томе? Би ли могао бити јунак да одеш у Лику?

Погледа и Шиљо у мене и осмјехну се. Шта сам ја могао на то све него се осмјехнути иако ми није било баш по вољи пошто до сада нијесам био у Лици и не познам терен, али сам дао пристанак да ћу ићи. Једини услов је био да не идем сам.

Шиљо додаде:

– Па наравно, не можеш ићи сам, наћи ћемо још некога.

Шиљо се удаљи мало под једну шљиву у хлад да напише писмо, а Васиљ оде одређивати ко ће ићи са мном. Кроз неких петнаест минута, Васиљ дође и каже ми да ће са мном ићи Ђоко Шевић.

Сложио сам се јер је Ђоко окретан, бистар и сналажљив. Он је прије неки мјесец дана успио побјећи са стрељања. *[ПР: Ђорђе (Петар) Шевић рођен 1920. године побјегао је са стрељања на Гаравицама у ноћи 20/21. јула[7]]*
Шиљо ми донесе плави коверат, запечаћен, неадресиран и дајући ми га рече:

– Ово ћеш дати Марку Орешковићу кад дођеш у Лику. Ја на коверти нисам његово име написао пошто није згодно. Моћи ћеш запамтити његово име и презиме, а ако случајно заборавиш онда Личанима спомени Крнтију. То је исто тај човјек, само га тако зову, као и мене што зову Шиљо.
– Тако име ћу лако запамтити, пошто овђе код нас у селу Дрежнику има један човјек који се зове Марко Орешковић, буди сигуран да нећу заборавити.
– Ићи ћеш у Увалице, то ти је простор у шуми са мало кућа, а налази се лијево од Плитвичких језера у близини цесте која води са Пријебоја према Личком Љесковцу, а са ове стране куд све треба ићи до те цесте, ја не знам. Нека ти даде упутства неко одавде ко зна. Кад дођеш у Увалице, тамо ћеш наћи вјероватно наоружаних људи. Ако тамо Марко не буде, сачекај његова курира и предај му пошту, па сачекај одговор.

7 Монографија „Партизански одред Рујница“, необјављени извор

Васиљ ми такође даје упутства за пут:

– Иди у Садиловац и дочекај ноћ. За вријеме ноћи се пребаци преко Коране код Ајдуковића млина, заобиђи село Арапов дол и баци се у шуме Медвеђак. У шуми, кад се одмакнеш далеко, можеш преспавати. Дочекај дана пошто не знаш пута. Кад сване, иди право преко шуме и са оне стране брда видјећеш ђе се пружа село Језерце. Кроз село води цеста са Пријебоја у Плитвичка језера. Ту буди опрезан, добро извиди има ли народа у селу. Ако има народа, можеш кроз шуму прићи близу кућа и ступити са неким у разговор пошто је то српско село и добићеш упутства за Увалице које од тога мјеста нису далеко. Ако не буде народа у селу, сналази се како знаш.

Док сам ја добијао ове информације, дошао је и Шевић. Растасмо се од њих и кренусмо путем кроз село Љесковац. По изласку из села окренули смо преко Думана у правцу села Садиловац. Идући кроз Думане, упитао сам Ђоку како је било на стрељању и молио га да ми успут прича о томе.

– Око двадесетог јула налазио сам се у селу Гата када су наишли наоружани цивили које нијесам познавао. Највише је било муслимана, али сам познао међу њима и Хрвата Милу Курузовића са Чавника. Они су тада купили људе које су нашли код куће. Наишли су и на мене и прикључили ме сакупљеној групи. Одвели су нас из Гате у општину Врста ђе су нас прикључили групи око стотину педесет људи из околних села. Из Врсте су нас отјерали колима у Бихаћ и смјестили у магазин Илије Билбије. По доласку у магазин почели су нас тући и псовати нам српску мајку питавши нас ђе нам је краљ Петар и што нам он не помогне. Одузели су нам све ствари и скинули са нас све осим веша, а затим нас везали жицом по двојицу. Око пола ноћи су нас одвезли камионима из Бихаћа на Гаравице код ископаних гробница. Ту смо нашли много Мацара из села Краља. Одвајали су нас по групама од по десет људи и постројавали поред гробнице. Сваку групу су освјетљавали фаровима камиона док су стрељали из пушкомитраљеза. Кад су постријељали једну групу, одвајали су другу, а за то вријеме они сељаци су скидали веш са мртвих, а онда их бацали у рупе. Ја сам био у посљедњој групи. Кад је митраљез почео пуцати, ја сам пао по земљи и тако ме није погодио метак. Када су фарови камиона престали свијетлити, ја сам побјегао у мрак и тако сам се успио спасити и побјећи у правцу Гате.

У том разговору смо дошли близу села. Прођемо раскршће и упутимо се према цести из Ваганца у Дрежник. Дошли смо до кућа које су на крају села и до пољана које су обрасле ниским грмљем и бујади. Вече још није било близу. Знамо да терен на који требамо наићи морамо прелазити у ноћно

вријеме. Пошто треба прелазити цесту, а и Корану код Ајдуковића, ријешили смо да се задржимо код тих кућа за које мислим да се зову Цвијетићани. Дочекали смо ноћ и сељаци су нам дали вечеру. Од њих смо чули да се усташе чешће налазе код млина на Корани ђе ми мислимо прелазити. Кажу само преко дана, навече се нијесу никада ту примијећивали. Такође причају да имају своју сталну стражу у Арапову Долу. За Дол нам је лако јер ћемо га заобићи. Само да се преко Коране пребацимо. Сунце је зашло и почело се смркавати, а ми смо напустили куће и пошли према цести. Пред нама се указа цеста како вијуга око долина као нека бијела трака. Њу смо прешли без неког нарочитог извијђања и пошли у правцу млина и Коране. Од воде из кањона се осјећа вечерња свјежина. Пришли смо лаганим ходом близу млина. Ту смо стали и прислушкивали неких двадесетак минута. Ништа се није могло чути, само понеки шум воде узнемири ноћну тишину. Пришли смо близу самог млина ђе смо видјели да се бијели брвица преко које се прелази и која је састављена од неколико брвана. Осматрамо, ништа се не примјећује. Шапћемо један другом шта би било добро радити. Дошли смо до закључка да нема другог излаза него ићи на брвицу и прећи, па шта год се десило, јер немамо кога да питамо. Кажем Ђоки да идемо и да ризикујемо. Пођох напријед, а он за мном. Дошли смо до прелаза без застајкивања и као у правој слободи најурили пуним кораком те се нашли са оне стране ријеке. Без икаква оклијевања нагло смо пошли узбрдо остављајући иза леђа Корану и млин да ишчезавају у тишини. Ишли смо наглим кораком двадесетак минута када се пред нама и према хоризонту све јасније указа највеће брдо које надвисује заселак Арапов Дол. Знали смо да кроз заселак не смијемо ићи. Пењали смо се доста високо, при ходу спотицали о камење које се отискивало иако смо настојали да идемо што опрезније. Прошли смо око засеока, с десне стране нам је остало округло брдо, а појавило се друго, исто много високо, али није округло него дугачко. Испријечило се испред нас. То је био Медвеђак. Знам да смо морали поред њега прећи. Наишли смо на неки пут који води узбрдо у шуму. Тај пут су направили људи свлачећи дрвље из шуме. Такав пут називају у Босни точило. Идући полако стрмом узбрдицом, ми наилазимо на све већу шуму и све крупнија стабла. Види се по крошњама стабала и по напипаном листу да је букова, а то се може осјетити и по шумској свјежини, по мирису, пошто црногорица има друкчији мирис од овога. Што више улазимо у шуму, постаје све мрачније. То је било постепено, па се очи навикавају на мрак. Каже Ђоко:

– Па, ми нећемо моћи далеко ићи, не види се.

Ишли смо још неколико стотина метара кад се у шуми потпуно смрачило те се више није могло ићи. Свратили смо улијево у једну долину и напипали у мраку нешто ногама, нешто рукама. Под нама је само шушкало суво лишће и прскале суве гранчице које су биле помијешане са лишћем. Мало сам се прокртожио и најзад се умирисмо. Пробудили смо се некако у један час обојица. Гледам, свануло је. Вјетрић помало клати гранчице на дрвећу и освјежава, тако да се потпуно осјећа присутност јесени. Дигли смо се, мало

отресли од прионулог лишћа за одјећу, протегли, зијевнули и пошли из долине да потражимо нашу стазу с које смо синоћ скренули. Стазу смо одмах нашли, нијесмо се далеко удаљили од ње синоћ. Наставили смо пут пењући се уз бријег. Путовали смо око сат и по. Кад смо изашли на врх Медвеђака, дрвеће је било велико па нијесмо могли вићети испред себе далеко. За око пола сата хода низ бријег наишли смо на једну пољану у шуми са које смо могли виђети село испод нас кроз које води вијугава бијела цеста. С друге стране села настаје узбрдица са њивама и пашњацима, а изнад пашњака опет велика букова шума. Са обје стране цесте поредане су сељачке куће, већина их је покривена шимлом, а понека се истиче са црвеним кровом од цријепа. Знамо према упутствима да је то Језерце. Дуже смо стајали на пољани и посматрали село. Чекали смо хоће ли се ишта живо појавити како бисмо могли оцијенити ситуацију. Узалуд смо осматрали више од пола сата и зурили очима у правцу села. Као да не постоји ништа живо. Закључили смо да је пусто. Донијели смо одлуку да шумом опрезно дођемо близу кућа и поново осмотримо. Ишли смо полако спуштајући се кроз шуму низ бријег. Што смо се више приближавали кућама, све више смо улазили у ситнију шуму која је била гушћа и то је нама давало повољнију могућност да се боље прикријемо. Дошли смо самим кућама, стали у једном густом жбуну добро замаскирани и наставили чекати. Мало смо ту стајали кад се од правца Пријебоја чу нека потмула зука и хука мотора. По самом звуку оцијењујемо да то моторно возило иде цестом у правцу Језера. Кроз неколико минута се појави камион, који се приближавао и најзад пројурио цестом између кућа према Језерима, а на каросерији је сједило око двадесет наоружаних домобрана. И даље смо стајали. Ништа се није могло примијетити. Говори Ђоко:

– Нема ту ништа, можемо ми да јурнемо између ових кућа па преко цесте и правац преко оне пољане уз бријег и ево нас у шуми. Хоћемо ли?
– Ајде.

Испали смо из жбуња и јуримо између кућа. Журно прелазимо цесту без стајања. Погледасмо лијево и десно дуж цесте. Никог нијесмо примијетили. Од цесте смо се одмакли и већ смо се дохватили узбрдице. Трудили смо се да што прије пређемо пољану јер нас тамо чека слободна шума. Још један напор и дохватићемо се ивице шуме. Ту смо се зауставили и сјели да одмарамо, а уједно и да са ове стране осмотримо цесту и село. То нам је било потребно установити ради прелаза. Како је лијепо село, на лијепом положају, у тако лијепој природи, а ко ће знати шта је било са становништвом. Пустошење српских села потиче из Загреба којим руководи Павелић. Када смо се одморили, дигли смо се и пошли кроз шуму навише. Од ивице шуме, на око стотињак метара, наишли смо на вијугаву цесту. Сјетих се шта ми је Васиљ причао за њу. То је она цеста што води од Пријебоја у правцу Личког Љесковца. Пређосмо преко ње и наиђосмо на пјешачку стазу која нас води даље у дубину шуме, а иза букве пред нас изађе човјек, повисок, средњих година, необријан, у цивилном одијелу и

наоружан војничком пушком. Било је јасно да тај човјек припада устаницима и да морају бити близу Увалице, стога се нијесам уплашио, него сам се обрадовао. Упита нас човјек:

- Одакле идете?
- Из Кордунског Љесковца.
- А куда идете?
- У Увалице ако нијесмо погријешили пут.
- Као курири идете вјероватно?
- Јесте, курири смо.
- Добро – рече човјек, окрете се и показа нам руком на стазу.
- Идите том стазом и изаћи ћете право на Увалице. Нијесу далеко одавде.

Човјек, који нас је дочекао, остаде на свом мјесту, сигурно стражарском, а нас двојица продужисмо пут стазом која вијуга, час на лијеву, час на десну страну, око округлих долина. Ишли смо даље, а кроз шуму између стабала дрвећа указа се чист простор. Ступили смо на крај шуме. Пред нама се појави пољана на којој се налази неколико раштрканих сељачких кућа, око којих се налазе засађене групице шљивових стабала. Сва, наоколо, пољана опкољена је шумом високог дрвећа, тако да се уопште не може видјети из мање удаљености. Са лијеве стране, поред шуме, стоји група од педесет људи и нешто разговарају. Већином су наоружани пушкама, а међу њима се налази и положен пушкомитраљез, марке Збројовка Брно. Кад смо дошли близу њих, у сусрет нам је дошао један од њих и упитао нас ђе идемо. Одговорио сам му да тражим Марка Орешковића. Пита ме одакле идемо. Кажем му из Кордунског Љесковца.

- Марко није долазио овдје има три дана, али мислим да му је ту курир. И он се спрема да оде код Марка, ако већ није отишао. Пожурите у ону кућу, тамо ћете га вјероватно наћи – рече и показа нам руком.

Ми смо се упутили према показаној кући журним кораком. Из куће је изашао један човјек, погледао нас и упитао:

- Откуда ви, младићи?

Ми му објашњавамо одакле смо дошли и како тражимо Маркова курира пошто треба да предамо пошту. Човјек се закрену и оде у кућу. Чим је ушао, на вратима се појави други млађи човјек и позва нас унутра. Видјели смо пристављен велики казан под којим је подложена јака ватра и у којем се кува овчије месо и кромпир. Одосмо у другу собу и нађосмо преко цијеле собе велики сто око којега су стајале дугачке клупе. Млађи човјек нам се обрати:

- Ви сте хтјели предати неку пошту Марку!?

Одговорим потврдно.

– Можете мени предати пошту, ја се сад спремам до Марка и ја ћу му пошту предати. Пошто сте допутовали и уморили се, сада одмарајте. Ја ћу се вратити послије подне и донијети вам одговор.

Ја извадим запечаћен коверат из унутрашњег џепа и предам га том човјеку. Он га прими и изгуби се кроз врата. Ми смо остали у соби са оним старијим човјеком који нам је понудио да сједнемо. Сједосмо за сто, а он зове неку женску и нареди јој да нам донесе нешто за доручак. Жена се поново појави на вратима носећи у свакој руци по једну велику шољу вруће варенике, стави пред нас на сто и оде. Ево је поново и носи два парчета крува и смјесе од проса и куруза. Полако смо дували у наше шоље да бисмо расхладили врућу вареникy и разговарали смо са човјеком који је сједио са друге стране стола. Гледао је у нас и помало жмиркао очима. Питао нас је како напредује устанак код нас на Кордуну и јесмо ли имали акција. Причао нам је за њихову акцију коју су скоро изводили приликом ослобођења Личког Љесковца, али и како им је погинуо један друг, добар борац и како га сви жале. Питам ја њега ко је тај Марко Орешковић Крнтија.

– То је главни командант свих герилаца цијеле Лике, врло добар друг и шпански борац.

Шапнем Ђоки:

– Да сам знао да је он главни командант, не би нипошто хтио остати. Ишао бих са куриром да видим главног команданта Лике, али сад је касно. Курир је већ отишао.
– И мени је сад криво што нијесмо отишли са куриром да видимо тога Орешковић Марка, Крнтију.

Послије доручка изашли смо из куће и упутили се преко пољане у правцу групе људи што се искупила под шумом на јужној страни. Они на нас нијесу скретали никакву пажњу. Разговарали су о томе како су учествовали у борби за ослобођење Љесковца. А кад су они истјерали усташе, онда су дошли у то ослобођено село Талијани и улогорили се. Има их пун Љесковац. Један младић доста висок, наоружан пушкомитраљезом, говори како ће узети свој пушкомитраљез, отићи без одобрења, привући се близу усташког утврђења у Пријебоју и испуцати два-три рафала на усташе. Младић негодује што му старјешине не дозвољавају да иде пуцати на домобранске камионе кад пролазе цестом кроз Језерце. По томе сам закључио да је и он из тог села. Прошло је подне, а група пође у правцу кућа ђе се ручак спрема. Ишли смо и ми за њима. Дошли смо пред кућу, они одоше унутра, а нас двојица сједосмо под шљиву у хладовину. Послије кратког времена дође код нас она жена што нам је дала доручак и донесе двије пуне порције скуваног јела, овчијег меса и кромпира, а послије донесе два комада крува, стави пред нас и рече:

– Изнијела сам вам овђе у хлад, ту је боље него да се тијесните унутра.

Она оде, а ми се прихватисмо кашика и слатко кусасмо кромпир из порције. Послије ручка смо лежали и одмарали се. Трудили смо се да заспимо, али нам није успјело. Неће сан на очи. Сунце је силазило ниско и залазило за шуму. Сјенке дрвећа су падале по пољани према истоку све даље. Одједном угледасмо курира ђе прилази кући. Видио је и он нас. Не иде у кућу него прилази нама. Приликом доласка пружи ми коверат говорећи:

– Ево одговора од Крнтије. Задржао сам се много, нашао сам га тек у трећем селу.

Узео сам коверат и ставио га у унутрашњи џеп. Курир оде у кућу. Погледам у сат. Пет послије подне. Дођосмо до закључка да бисмо требали кренути одмах. Шта знамо, вјероватно је пошта хитна. Дигосмо се, напустисмо кућу и пођосмо према источној страни одакле смо дошли. Прешли смо пољану, зашли у шуму и напустили Увалице. Прошли смо крај мјеста ђе нас је дочекао наоружани Личанин. На том мјесту сада је стајао други човјек. Мало се осмјехнуо, а ми му рекосмо: „До виђења“. Прешли смо цесту и нашли се на ивици шуме више Језерца. Ту смо сјели да размотримо је ли слободан прелаз преко цесте која се пружа кроз село. За сваки случај смо морали дуже осматрати. У селу се није ништа сумњиво примјећивало. Дигли смо се и брзим корацима упутили низбрдо ледином у правцу цесте и села. Долазимо до цесте, а пошто се ништа не појављује, ми пређемо преко ње између кућа и нађемо се у густој ситној шуми. За сада је опасност прошла. Настављамо даље пут према врховима Медвеђака. Дошли смо наврх шуме и тада се смркло и не може се више ићи. Ријешили смо да легнемо спавати. Рано ћемо устати, па ако успијемо прећи Корану по дану, биће добро, а ако не будемо могли, чекаћемо другу ноћ. Тако мора бити пошто се Медвеђак по мраку не може прећи. Не знамо добро пут, па се бојимо да ћемо залутати, а и тако смо изразбијали ноге од камење идући по мраку. Свратили смо под једну букву и легли да спавамо. Само што смо почели дријемати, са наше јужне стране проломи рафал ноћну тишину. По звуку и дужини рафала познао сам да је из тешког митраљеза. Оно домобранска посада пуца на Пријебоју. Они то обично раде ноћу пошто се плаше изненађења. Ти пуцњи су се поновили више пута у размаку од петнаест до двадесет минута. Даље нијесу пуцали или их ми нијесмо чули јер смо тврдо заспали. Пробудисмо се кад је свануло. Знамо да смо закаснили да обиђемо Арапов Дол. Кад смо се дигли, нијесмо могли наћи праву стазу којом требамо ићи. Ријешили смо да идемо само кроз шуму у правцу истока. Након непуних два сата хода, ми смо изашли на ивицу шуме више Араповог Дола. Стајали смо и посматрали село. Из понеке куће изађе дијете, а понека жена пређе из једне куће у другу. Дуго смо осматрали и мислили шта ћемо радити. Питали смо један другог смијемо ли ризиковати и прећи крајем десне стране села. Да ли се смијемо хватати равнице и доћи до Ајдуковића млина ђе треба прећи Корану? Пошто нијесмо могли примијетити никог од мушких, одраслих, ријешили смо да идемо па шта буде. То је на ризик, али опасан ризик, јер се ризикује живот. Пошли смо одважним и тобоже сигурним кораком трудећи се да, ако нас види из села који усташа, не изазивамо сумњу. Можда ће мислити да смо из

њиховог села. Пролазећи између двије куће, у ходу смо бацили поглед улијево и видјели мало даље пред кућом одраслог мушкарца у војничким чакширама како стоји и гледа у нас. У ходу сам рекао Ђоки да иде даље и да се не обазире. Кад смо сишли на равницу, испод ока смо погледали, а међу кућама стоји групица од четири до пет људи гледајући за нама. Помислио сам да ће нас звати, а кад виде да нећемо стати, почеће трчати за нама. Ми ћемо онда морати бјежати и они ће почети пуцати.

Прође кратко вријеме, а они нас опомињу са свирком на прст. Мислио сам да је готово, али сам рекао Ђоки да се прави да не чује. Бјежаћемо трком само ако буду трчали за нама или пуцали. Пар пута су свирнули и престали. Сад се обазирем пошто смо већ одмакли, а они се само усходали. Кажем Ђоки да они знаду да је у нас писмо које је писао својом руком Марко Орешковић, који за њих представља страх. У ходу се договарам са Ђоком хоћемо ли стати да разгледамо прелаз преко Коране. Дошли смо до закључка да то не би било добро, јер постоји могућност да ови из села пођу за нама и да нас пристигну. Најбоље је да покушамо прећи преко воде, па шта год буде. Налетјели смо на брвицу и нашли се са оне стране. Сада смо имали времена ићи полако. Дошли смо у Садиловац. Ђоко није хтио ићи са мном даље. Остао је у Садиловцу са некима. Ја нијесам ишао одмах у Љесковац, него сам свратио у Бугар сматрајући да би лако могао наћи Шиља пошто је завршио неке послове овдје. Прошао сам Гушту и изашао из шуме на бугарачке њиве у близини куће Свете Веселице заобилазећи округле долине обрасле густим жбуњем. Угледао сам у једној долини ђе стоје сви наоружани Бугарчани, а има и оних који немају оружја. Више њих стоји Шиљо и говори заклетву. Чујем његов глас ђе виче: „Смрт за смрт, крв за крв“. Они углас за њим понављају. Дошао сам до Шиље који ме је погледао. Не рече ништа, него наставља заклетву. Кад је завршио, још им је нешто објашњавао о значају борбе против окупатора и о значају заклетве. Онда се окрену према мени, пружи ми руку смијешећи се и упита:

- Јеси ли стигао?

Одговорим да јесам, из џепа извадим коверат и дам му. Он стојећи отвори и види му се на лицу да је задовољан садржајем. Погледа на групу Бугарчана и рече:

- Ево вијести из Лике, тамо устанак и борба одлично напредују, већ врше акције већих размјера.

Потапша ме по рамену и похвали ме пред свим Бугарчанима говорећи:

- Ово је добар друг, вриједан, одважан и сигуран. Ја сам од сада у њега сигуран за све. Овакав треба да буде сваки, па ћемо лако ратовати.

Он је отишао са Бугарчанима некуда даље, а ја сам отишао кући Котуровој ђе ми се налази мајка и брат Радоња. Мислио сам се тамо задржати до сјутра, да се одморим од пута, а послије идем у Љесковац. У Бугару сам ту

вече причао народу да сам био у Лици, да тамо има доста наоружаних људи који се боре против усташа и да је Плитвички Љесковац ослобођен. Народ је био расположен због новости и говорили су да су до сада слушали о личком устанку, али им нико, ко је био тамо, није причао детаље. Сада тек могу вјеровати кад сам ја тамо био и видио, јер ја немам користи да причам оно што није истина. Причао сам народу који је дошао из оближњих кућа и запиткивао ме о Личанима. Моја стара мајка стоји иза мојих леђа. Видио сам је кад сам се окренуо, мало се насмијала, али са понеком сузом у очима, вјероватно од радости кад чује шта раде Личани од усташа. Доста касно сам легао да спавам. Изјутра сам се пробудио исто доста касно, дигао се, нешто доручковао и отишао у Љесковац, у свој логор. Знао сам да ће кад дођем бити велико интересовање за Личане и њихове успјехе. Дошао сам у Љесковац и право сам отишао више Коране под шатор ђе сам нашао сакупљено друштво које сједи око камења и прича. Само их има више, дошли су они из Гате, дошао је Копанић, Радишић, Црни Поздан, Новак Вурдеља без пушке, али са сабљом. Има неки турски јатаган са усадом од јеленског рога, прављен још у прошлом вијеку.

Вурдеља је био малог раста, погурених леђа, мало истурене браде, а Црни је увијек од шале и комедије, шали се толико и изводи вицеве као да се ради о неком циркусу, а не о губљењу глава и рату. Сви присутни су се смијали на рачун његове сабље. Кад сам дошао, одмах су тражили од мене да им причам о Личанима.

– Чули смо да си дошао јутрос из Бугара, дошао је и Шиљо. Он је код Секулића, рекао је Васиљу да си стигао из Лике и да је он добио пошту коју си му ти донио.

Причају ми како су сада скоро сви Љесковчани присталице устанка. Како сви хоће да дају добровољни прилог у храни за нас. Дође и Раде Вукелић, питам га:

– Прекрсти ли нас Шиљо, је ли рекао како ћемо се звати?
– Јесте, зваћемо се народна војска. Добро је то име, тако јој име и одговара.

Шиљо је истог дана отишао некуд, вјероватно у Мочила. Ми смо били у Љесковцу слободнији, нијесмо морали никога крити у селу, могли смо ходати слободно и разговарати са народом. Народ је давао храну, а распоред су углавном чинили два-три човјека из ове групе кућа, најчешће Јосип Секулић и Раде Вукелић. Прошло је од Шиљиног одласка пет-шест дана кад ево га опет. Дошао је, али није сам. Дошла су још двојица. Један ниског раста, блиједе боје, са њежним лицем и зову га Шишо. Сад имамо Шиљу и Шишу. Други је виши, енергичнији и грубљег изгледа. Иако млад, пустио је браду смеђе боје и изгледа као неки поп. Вичу му Мићо. То је био Мићо Барaћ, родом из Раковице, недалеко од Љесковца, само није живио у Раковици него у Загребу. Тамо је, како је причао, изучио неки занат, а онај други мали, Шишо, то је Загрепчанин. Кажу да је био у Загребу поштански

чиновник, да је тамо извршио неку диверзију, минирао некакву централу и побјегао. Кажу још да је са њиме побјегла и његова жена и да је остала негђе у Збијегу. Име јој је Нада. Њих двојица су приступили групи наоружаних другова. Са њима се стално налазе. Причају и јуначе. Кажу да је фашизам на рубу пропасти и да је у Загребу и осталим дијеловима Хрватске народ деморалисан. Рекли су како има много хрватског народа који је поштен пријатељ српском народу и како не треба у Хрватима гледати непријатеља и кољача. За све то су само криве усташе које води Павелић, али ћемо се ми усташама осветити, стићи ће њих народни суд. Сви присутни су били развесељени, све што су чули добро су запамтили и одмах су те вијести преносили сељацима који још нијесу ступили у народноослободилачку војску. Док су они тако охрабљивали наоружане другове, Шиљо је отишао у село са Васиљем и Радом Вукелићем. Тамо су разговарали с неким људима. Састављали су неку конференцију од бираних људи и оформили, како кажу сељаци, позадинску власт у селу којој ће бити задатак да организује и прикупља храну и остале потребе за народноослободилачку војску тијесно сарађујући са њима. Сјутрадан, сви наоружани људи су позвани да дођу у шуму више кућа Вукелића и Секулића у Љесковачку косу. Сви су на позив и дошли. Има их доста без оружја, али важно је да су присталице покрета, оружја ће бити. На тај скуп су дошли Шиљо, Шишо и Мићо. Најприје је говорио Шиљо. У свом говору је истакао значај борбе, изнио свјетску ситуацију на фронтовима и углавном је све било охрабрујуће. Затим је узео ријеч Мићо Бараћ. Он је потврдио укратко оно што је Шиљо рекао и осврнуо се на потребу другарства и другарску дисциплину у јединици. Сада треба оформити борбену јединицу од десетине, вода па и чете. У те јединице је потребно изабрати и руководство. Између осталог, он је рекао:

– Другови, ова војска није основана никаквим декретом и наредбом. Ово је добровољачка војска коју оснива сам народ за одбрану земље и у овој војсци се неће постављати старјешине, него ће се бирати вољом бораца. Зато, другови, кад буде то бирање, изаберите себи за руководиоце оне другове за које сматрате да су најбољи, најпоштенији и најхрабрији, како би наша војска с њиховим руковођењем имала што више успјеха.

Састанак је завршен и разишли смо се. Ми смо са наоружанима отишли опет код шатора више Коране, а остали којекуда. Предвече су Мићо и Шишо дошли код нас, на лицу им се оцртавало расположење, а то је значило да су задовољни радом и успјехом. Рекоше нам да је друг Шиљо отишао и да ће он долазити овамо само по потреби. Разговор се водио послије вечере докасно у ноћ. Најзад смо полегли, с тим што је распоређена стража. Пробудили смо се, а сунце је изашло доста високо. Послије девет сати, Васиљ ми је шапнуо:

– Дођи у шуму више куће Секулића. Само нека нико не зна од осталих, то не смије нико знати.
– А шта ће бити тамо? – упитам га.

- Немој ништа питати, ни ја не знам, али бићу тамо. Биће нас још једна групица. Тако наређују Мићо и Шишо. Ти иди први, а ја ћу доћи послије да се не би досјетили.

Идем у означеном правцу и мислим што би то могло бити. Од интересовања осјећам неку температуру у ушима. Пипам руком уво да видим је ли вруће као што ја осјећам. Прошло је око двадесет минута. Окренем другим правцем, мало заобиђем једну долину да се не сјете остали, па ради опрезности кренем иза куће Роквића кроз долине и курузе у онај гај. Сједио сам у хладу и посматрао правац између стабала дрвећа. Тим путем требају доћи остали који ће учествовати на том тајанственом састанку. Од куће се помолише два човјека, прилазе ближе, познам Васиља и са њиме иде један висок човјек. Дођоше код мене и сједоше у хлад. Тај развијени човјек био је Дмитар Ковачевић, један од највиђенијих људи из села Машвине. Затим се појави још једна групица која иде од куће Секулића. У тој групи познамо Мићу и Шишу. Иду полако и нешто разговарају. Дођоше до нас, посједаше и послије кратке сједељке и разговора Шишо поче:

- Другови, ми смо се овђе састали и позвали вас као најбоље између осталих. То је наше мишљење, а такође вас је и друг Шиљо предложио. Само, овај наш састанак мора бити у највећој тајности. За ствари које будемо овђе говорили не смије знати нико други него само ми који се овђе налазимо. Другови, данас нашом борбом у цијелој Југославији руководи славна Комунистичка партија Југославије, под њезиним руководством се води борба за ослобођење. Послије ослобођења ће бити бољи живот радника и сељака и у нашој земљи ће бити социјалистички поредак као у Совјетском Савезу. У социјалистичком поретку земљом руководе радници и сељаци, а не господа као у земљама капиталистичког свијета. Вама је пало у дјело да сада будете руководиоци за вријеме рата, а кад дође ослобођење, ви ћете руководити земљом, фабрикама, предузећима и осталим богатством. У вези са тим што сам до сада рекао, ја вас предлажем, уколико се ви слажете, да од данас будете ближи славној партији Југославије и да будете кандидати партије. Надам се да ћете ускоро бити и чланови. Ми бисмо вас одмах сад примили, али у партији је такво правило да свако треба проћи кроз кандидатски стаж. Да ли се са тим слажете?

Ми у глас повикасмо да се слажемо.

Диже се Мићо, који је до тада нешто писао, и рече:

- Другови, највећа част за поштеног човјека јесте бити члан или кандидат Комунистичке партије Југославије. Ви сте сада постали кандидати, а ускоро ћете постати чланови и ја вам честитам.

Сваком је посебно пружио руку и честитао. То честитање је поновио и Шишо. Мићо је даље у свом говору објаснио да ми овђе у овој групи сачињавамо једну ћелију и да ћемо имати повремене састанке којима ће

руководити друг Шишо. Састанци морају увијек бити у највећој тајности. По завршеном послу смо се расули са тог мјеста и отишли у разне правце да не бисмо били упадљиви. Васиљ и ја смо отишли у правцу шатора. Послије ручка су код нас дошли Мићо и Шишо. Они су разговарали са Васиљем. Рекоше му да је потребно наћи једног који ће однијети пошту у Лику. Ту пошту шаље Шиљо. Васиљ рече да ће потражити. Шишо погледа мало у мене, осмјехну се и намигну. Тај Шишин миг сам одмах схватио. Знао сам да ћу ићи у Лику. То је велики напор и ризик. Али, одлучио сам да ћу пристати пошто знам ђе сам данас прије подне био и шта сам постао. Било ми је речено да морам бити добар и оправдати повјерење које ми је указано. Васиљ погледа у мене и рече:

– Шта мислиш ти о томе?
– А шта ћу мислити, зна се шта ме сљедује. Само ја не могу ићи сам, треба ми још један и морао бих са неким замијенити ципеле. Ове моје су много тешке. Да су ми бар неке лаганије. Дуг је пут.
– За све то ћемо лако. Узми једног којег хоћеш из групе да иде са тобом, а наћи ћемо и ципеле.

Најзад сам одлучио да узмем Милу Дмитровића, Драгановог брата. Сад је дошла на ред промјена ципела. Нађоше их у Душана Карана. Има врло лијепе ципеле од бокс коже. Траже од њега, а он се мало нећка. Они извршише притисак на њега, убједише га те он пристаде. Распетљава ципеле, даје ми их, а ја се дигнем, почнем ходати и осјећам да ми је много угодније у његовим ципелама. Лаганије су, мекше, а и љепше су. Мићо извади из џепа запечаћен коверат и даде га мени говорећи:

– Правац на Увалице код Марка Орешковића.

Још ми хтједе дати упутства ђе се то налази, а ја му рекох да већ знам ђе је. Скоро сам дошао отуда.

Зовнем Милу и пођосмо из Љесковца према Садиловцу. Причам му успут да нијесам имао прилике виђети Марка Орешковића први пут кад смо ишли, а сада нећу пропустити, само ако живи стигнемо у Лику. Миле ме пита:

– Ко је тај Марко Орешковић?
– То ти је један Личанин, шпански борац исто као и Шиљо, а сада је главни командант народне војске за цијелу Лику.
– Е баш бих га и ја волио видјети кад је он тај.

Дошли смо у Садиловац и прошли кроз село. Пошто је било исувише рано да идемо у правцу Ајдуковића, сјели смо на траву код истих оних кућа ђе сам чекао ноћ са Шевићем кад сам први пут ишао. Сад ми је мало лакше него прије, мања је неизвјесност пошто ми је пут познат, као и мјесто ђе идем. Предвече се из куће појави домаћица која је мало разговарала с нама, а послије је отишла у кућу из које нам је донијела вечеру, пуну дрвену здјелу вруће варенике надробљене крувом. Ставила је пред нас са ријечима:

– Ево поједите, ко зна ђе ћете опет јести и кад сте задњи пут јели.

Док смо завршили са вечером, сунце је зашло и дошло је вријеме да полазимо. Дигосмо се, захвалисмо доброј домаћици и пођосмо у правцу цесте. Њу смо прешли без нарочитог извијања, али ипак опрезно. Дођосмо до пилане и наиђосмо на прелаз преко Коране. Послије краћег осматрања прешли смо ријеку. Изашли смо из брина Коране и дошли до једне куће ђе смо под стогом сламе нашли Гргића Вују и још једног непознатог човјека ђе леже и разговарају. Са њима смо се задржали кратко ради одмора. Чули смо од Вује да у Арапову Долу у ноћно вријеме не пријети нека нарочита опасност, али за сваки случај треба бити опрезан. Он такође иде у село Смољанац више Дола код своје ћерке. Пошао је с нама. Полако и опрезно смо прошли путем. Он се с нама поздрави, оде пут села код кћери, окрену лијево и изгуби се у мраку, а ми продужисмо путем уз бријег у правцу Медвеђака који се назире пред нама кроз мрак. Ишли смо стално навише. Понекад се спотакнемо о неки камен који звекне низ бријег звечећи кроз мрак о друго камење. Ми за то нијесмо марили јер смо били слободни у мраку. Дошли смо тамо ђе су крупнија стабла дрвећа која својим крошњама затварају видик према небу и због тога постаје све мрачније. Ријешимо да идемо на спавање у наш, за сада, уобичајени смјештај, а то је долина. Постеља је суво лишће, а јастук букова жила.
Кажем Мили:

– Оваке згоде за спавање и постељу нам је обезбиједио Павелић из Загреба и његова нова цивилизација. Можемо му бити захвални, јер можда не би никад пролазили овим путем, а сада живимо животом Старине Новака.

Легли смо један поред другога, скинули капуте и покрили се углавном по глави и леђима, а ноге нека се луфтирају. Пробудили смо се кад је свануло и толико разданило да се кроз шуму већ могло ићи. У оваквим случајевима се стално будимо у свануће јер зора донесе више свјежине и хладноће. Пошли смо даље пењући се навише. Дошли смо између два брда Медвеђака и најзад почимамо уз бријег. Свануло је скроз. Излазимо на пољану са које се види село Језерце. Нијесмо много осматрали. Пришли смо близу кућа у густу шуму одакле ћемо осматрати. Нема ништа. Између кућа претрчимо цесту и већ журимо брзим корацима уз ливаде да се докопамо шуме. У шуми смо сјели и осматрали село и куће куда смо прошли. Нијђе се ништа не појављује. Послије краћег одмора од пола сата, пошли смо кроз шуму, прешли вијугаву цесту и стазом пошли у правцу Увалица. Ишли смо истом стазом којом сам ишао прије са Ђоком. Кад смо пришли близу, иза истог буковог стабла изађе пред нас наоружан човјек са пушком о рамену. Гледао ме је право у очи и смијао се јер ме изгледа познао. Упита:

– Хоћеш сигурно у Увалице? Вјероватно носите пошту.
– Носимо.
– Мислим да он сад није ту, али ће вам тамо у одреду рећи, само идите.

Долазим у ону исту пољану ђе сам ишао са Ђоком, само ми је сад пријатније пошто ме тамо већ познају. Видим одмах неку разлику. Много је више наоружаних људи по цијелој пољани у већим групама. До прве групе кад смо дошли, упутили су нас десно у једну кућу на крај пољане. Долазимо. Пред њом је такође много наоружаних људи. Ниже куће се налази нека појата за смјештај сточне хране. Пред појатом је опет група наоружаних. Пријђем к њима и погледам у појату. Унутра се налазе два заробљена домобрана. Леже на сијену. Погнули главе, само гледају преда се и ћуте. Нијесам ништа хтио питати, вратио сам се натраг према кућном улазу, а Миле за мном. Улазимо у кућу и налазимо групу људи ђе причају. Међу њима се један распричао како је прошао у борби. Из њиховог разговора сам дознао да је борба била на Плитвичким језерима и закључио да су она два домобрана тамо заробљени. Онај што највише прича јесте човјек жуте боје, вишег раста, мршав и танак. Прича како је прилазио једној кући из које су домобрани давали отпор, а ишао је с намјером да баци бомбе кроз прозор у зграду док га је неколико бораца из пушака штитило.

Погледао сам на сто и угледао пред њим његову капу, шубару од жутог плиша. На шубари је прикачен знак двије коске и мртвачка лобања. Сјетим се да је то четнички знак, а знам да ми нијесмо четници него народна војска.

Дотични, кад је завршио са причом, окрену главу према мени и упита:
- Момци, кога ви тражите?
- Тражимо Марка Орешковића Крнтију.
- Он овђе није – зовну једног од присутних и рече му – Води ове младиће и покажи им кућу ђе ће питати за Орешковића.

Младић пође на врата, а нас двојица за њим. Изашли смо пред кућу и младић нам показа руком преко пољане кућу у којој сам први пут нашао Марковог курира и рече:
- Идите у ону кућу и питајте, тамо ће вам дати упутства.

Кренули смо у правцу показане куће ђе су нас дочекали неки људи. Ми смо им рекли да тражимо Крнтију. Један нам саопшти да он сад моментално није ту, да је отишао јутрос у свануће и курира одвео са собом. Кажем им да имам за њега пошту и то лично да му предам (иако није било наглашено лично). Он оде у другу собу и изведе једног младог и енергичног човјека у официрским чакширама, показа руком на нас и рече:
- Води ова два друга, нађи Крнтију, имају хитну пошту за њега.
- Мислим да је Крнтија отишао у Крбавицу, тако је јутрос рекао.

Нас тројица се упутисмо кроз шуму једном стазом. Водич нас пита одакле идемо. Ми му кажемо да смо из Кордунског Љесковца. Успут нам прича како су заузета Плитвичка језера. Оно домобрана што је било са усташама нешто су потукли, а нешто се разбјежало. Заробили су нешто и ратног материјала.

Прешли смо преко једне цесте и питам нашег водича за њу. Он одговори да ова цеста води из Коренице за Врховине. Ишли смо равницом преко неких пашњака и ливада. Затим смо мало ходали узбрдицом обраслом ситним грмељцима и дошли у Крбавицу, село са сеоским раштрканим кућама. Наш водич нас је свратио у једну сељачку кућу ђе нам је домаћица спремила добар ручак и то пржена јаја, а затим и добар овчији кајмак. Не знам је ли тај водич тражио ручак, нијесам могао примијетити, али вјерујем да му је та домаћица нека родбина. То сам закључио по доброј храни. Из те куће смо пошли у другу, оближњу. Како нам рече водич, то је штаб одреда. Улазећи у дотични, нашли смо особље које се нешто по просторијама устрчало. Брзо се пакују, сакупљају неке спискове, писаће машине и остало. Један младић са фрчкавом косом испод капе је замотао радио-апарат у неку крпу, узео га под руку и каже да је све спремно за покрет. Упита их наш водич:

– Шта је, шта сте се размонтирали?
– Сад смо обавијештени да иду Талијани у овом правцу па морамо све склонити у шуму.
– А ђе је друг Крнтија?
– Он је био овђе јутрос па је отишао у село Трнавац.
– Хоће ли се вратити?
– Сумњам да ће доћи овамо до сјутра, а може бити и до прекосјутра.

Водич се обрати мени и упита:

– Хоћеш ли овђе чекати Крнтију или ћеш да идемо у Трнавац код њега?
– Ићи ћемо код њега. Ко ће њега дочекати кад се не зна кад ће доћи? Хитно је.
– Правилно.

Пођосмо назад, одакле смо дошли, у правцу Кореничке цесте. Штаблије се натоварише инвентаром и одоше у шуму у супротном правцу. Ишли смо према цести више улијево. Каже водич да се у том правцу налази Трнавац. Дошли смо до цесте у намјери да је пређемо, кад чух звук мотора. Водич је брзо скочио преко вичући нам да Талијани иду. Ми смо за њим скочили и само смо се успјели заклонити за жбун. Грмљавина мотора пројури цестом крај нас, а двије талијанске лимузине пројурише цестом у правцу Врховина.

– Брзо возе. До сада се нијесмо тукли против њих, а четници се буне што се боримо против Талијана. Они на то не пристају, ометају нас код народа и кажу да су Талијани спасавали српски народ који су усташе хтјеле стрељати. Изгледа да Талијани четнике снабдијевају оружјем, не знам како ће се завршити ствар између нас и њих. Учествовали су са нама у борби на Језерима, али се ипак нешто мути – додаде водич.

Ишли смо доста дуго и повремено разговарали о којечему. Пред нама се указа село, које је доста груписано кућама распоређеним ближе једна другој. Водич саопшти да је ово Трнавац. Само да друг Крнтија није отишао некуда даље, мислио сам. Улазећи у село, код првих кућа, водич пита за Крнтију. Неке женске казаше да је ту и да је управо завршио некакву конференцију. Пошли смо даље. Појави се група људи, има их четири-пет, нешто разговарају, међу њима иде и један који мало шепа на једну ногу, а за собом воде оседлана коња црвене боје. За коњем иде групица дјеце из тих кућа. Каже водич:

– Оно је Марко Орешковић Крнтија, онај што шепа, боли га нога.

Ишли смо им у сусрет и срели смо се. Водич приступи човјеку који је шепао и рече:

– Друже Марко, ово су курири, дошли су из Кордунског Љесковца и имају пошту за тебе.

Марко приђе нама, весео и насмијан, пружи нам руку и руковасмо се:

– Јесте ли стигли, јесте ли се уморили?

Извадио сам коверат из џепа који је био мало погужван и пружио му.

– Је ли ово од друга Шиље?
– Јесте.

Отворио је коверат, стојећи, извадио написани папир и читао. За вријеме читања стајао сам пред њим и посматрао га. Знам да стојим пред човјеком који је био у Шпанији, тамо ратовао, свашта преживио, а сада је командант нове народне војске за цијелу Лику. Посматрао сам га и колико се могу сјетити, то је био човјек који није висок, али је прилично развијен, имао је слабу жуту косу, напријед је био ћелав. Имао је жуто лице и прорјеђе зубе. Кад говори, има врло пријатан говор. Док сам ја њега пажљиво посматрао, он је завршио читање писма и упитао ме:

– Другови, јесте ли нећe ручали? Ако нијесте, наћи ћемо вам да једете.

Одговорио сам да смо ручали и да није потребно.

– Јесте ли уморни, да вас смјестимо да се одморите?

Рекао сам да нијесмо уморни и да нам није потребан одмор. Он је потом рекао да га сачекамо још мало и свратио је са својом групом другова у једну кућу, а ми смо посједали у хлад да га сачекамо. Послије пола сата Марко изађе из куће, предаде ми запечаћени коверат и рече:

– Ево за друга Шиљу и поздравите га.

Са нама се опет поздравио, а нашем водичу рече да иде са нама до Увалица и да каже некоме, нијесам запамтио имена, да нам даде ону ствар да понесемо, он већ зна коју.

Ми настависмо са нашим водичем пут у правцу Увалица. Стигли смо тамо око три сата послије подне. Дошли смо до оне куће ђе су у сјењаку била она два домобрана. Сад тамо нијесмо нашли гомилу људи као јутрос. Водич је ушао у кућу, а нас двојица остасмо пред кућом. Мало је потрајало док он не изађе. У руци је носио писаћу машину. Машина је била мала, у својој кутији, врло згодна за ношење, као ташна.

– Ево, ово понесите, ово смо заробили на Језерима кад је борба била – говори нам.

Примио сам од њега машину, поздравили смо се и настависмо пут према истоку. Зашли смо стазом у шуму, прошли поред стражара који се насмијешио и ми му се јависмо и продужисмо напријед. На ивици шуме смо осматрали Језерце и цесту. Нигђе се ништа не примјећује. Причам Мили:

– Кад сам прије ишао овамо са Ђоком, цестом је пролазио понеки камион са домобранима, а сад нема ништа.
– Сад не иду цестом зато што су истјерани из Језера.

Дође ми да је Милина претпоставка тачна, а то је за нас добро јер можемо слободно ићи преко цесте. Нијесмо се дуго одмарали, пошли смо низ окомиту страну, низ пољану према селу. Дошли смо до села, претрчали преко цесте између кућа и нашли се у густим шумарцима према Медвеђаку. Сад је ситуација наша, можемо данас прећи Медвеђак, нећемо заноћити у шуми и пред мрак ћемо доћи до Араповог Дола. Вријеме нам је такво као да смо га сами бирали.

Ишли смо полако, а ђонови Карaнових ципела су се подерали на мојим ногама. Чешће смо се кроз шуму одмарали и није нам се журило пошто кад изађемо из шуме свакако морамо чекати мрак да бисмо наставили путовање. Пред смркавање смо стигли више Арапова Дола и сјели да чекамо мрак. У селу се ништа не примјећује. Смркло се и ми смо пошли. Заобишли смо село и низ окомиту страну се спустили до Ајдуковића млина, прешли ријеку и уз бријег се упутили према Садиловцу. Пролазимо кроз село, у некој кући жмирка петролејка, а у осталим мрак и тишина. Прешли смо преко Думана и зашли у Љесковац, а у Растовчеву селу код Просјеченог камена дошли близу љесковачке школе ђе смо на путу срели сеоску патролу. Они су нам рекли да је шатор уклоњен и да су војници прешли на спавање по појатама те се сада налазе на појати Кукића. Отишли смо до ње и требало је да се уз лотре попењемо. Пењем се и мислим како ћу сад раскрстити са Караном за ципеле. Знам да ће се бунити. Ђонова нема, остао је бос, неће пристати да ми врати моје и ни сам не знам шта ће бити. На доста великој појати по сијену, сви се испријечали па спавају. Који има пушку, ставио је поред себе и тако мораш нагађати да не би стао на кога. Прођем даље између њих, мало су ми се очи навикле на тај мрак и изгледа да их сада боље видим. Сагнем се и пипам рукама. Спустим машину и пипнем десно гдје напипах једног који се покрио сукненим гуњом. То је могао бити Каран. Он само има сукнени капут (гуњ). Сјетио сам се да он има и сукнену капу. Полако му пипам око

главе и напипам капу направљену од грубог сукна. Установио сам да је то Каран и мислим како да изађем на крај због ципела. Полако га пипам по ногама, чарапе су срећом на њему. Значи да је ципеле изуо и ту су негђе око њега. Пипам лијево и нађем своје ципеле. Тврђе од крављe коже. Брже изујем остатке његових ципела и ставим их на мјесто, а узмем своје и одмах их обујем и добро запетљам. Легнем спавати и помишљам како би било добро да се пробудим прије њега и да клизнем напоље. И ствари ће бити ријешене у моју корист, а он нека протестује, ено му оних који су слали на пут. Доста сам био уморан, па ми није било тешко да утонем у сан. Осјетио сам да ме нешто гура, прогледао сам и видио да је свануло. Неки су се дигли, а неки још леже. Сјетио сам се Карана и ципела. Погледам удесно, а он још спава. Одмах сам скочио, потрчао до врата, стао на лотре и брзо сишао на земљу носећи машину у десној руци. Тражио сам Мићу и Шишу. Рекоше ми да су синоћ остали код куће Секулића. Упутих се тамо и нађох их. Пробудили су се и спремили. Када су ме вићели, Мићо се насмија и рече Шиши:

– Ево га, стигао је.

Предао сам им писмо и писаћу машину и говорио како сам прошао у путу и како сам у Лици био са Орешковић Марком званим Крнтија. Испричао сам им како сам у Увалици видио доста наоружаних људи који су водили борбу на Језерима и истјерали домобране са њих. Видио сам и два заробљена домобрана.

Док сам ја то причао, њих двојица су се смјешкали, па Шишо каза:

– Добар си ти друг и вриједан, ја видим да ћеш ти оправдати оно повјерење које ти је указано.

Барађ ме мало потапша и рече:

– Само настави тако и даље те ће бити добро. Пред тобом је будућност, ти си млад.

Отишао сам међу другове. Они су се дигли и спремили, па чекају да их позову на доручак. Храна се спрема у кући у којој се спава, тако је у селу речено. Сви су ме радознало питали и тражили да им причам о Личанима. Причао сам им све, о томе како их има много, како су добро наоружани, како воде борбе и како сам био са најглавнијим Личанином који командује свим одредима у Лици.

Пита један.

– Како се зове тај Личанин?
– Зове се Марко Орешковић, а зову га Крнтија.

Сви су задовољни и смјешкају се, само је Душан Каран незадовољан због ципела и буни се шта сам урадио од њих. Други се смију и причају да су

гледали када их је почео обувати и када му је пропала нога кроз ђонове. Како је друге набавио, не знам.

Дани су даље текли један за другим. Ми смо били у селу и село нас је хранило. Сваки други дан смо се хранили и спавали код друге куће. Тако смо редом одређивали село. Приликом ноћења се одређивала стража од наоружаних, а посебно ноћне сеоске патроле и извиднице од људи из села. То су организовали сами сељаци. Ми наоружани смо увијек били на окупу. Ту су Љесковчани, Црнајчани и ови из Гате: Радишић, Копанић и остали. Има нас доста, преко двадесет. Ту нашу групу сељани су називали одред. Такав одред је био ту у Љесковцу, а други је био у Бугару. Имају и Бугарчани доста оружја, а са њима има и нешто другова из Садиловца. Питам Радишића је ли скоро одлазио у Гату и како је сада тамо. Каже да оде понекад ноћу, нешто народа што је остало у животу пришло је кућама, а људи из села Врело, Осредак и Градина према Острошцу су сви код куће. Банда се нешто примирила у посљедње вријеме. Престали су да нападају села. Врело је прешло у католичку вјеру, а понеко и у муслиманску. Имају тамо и католичког попа који иде у Цазин, а понекад и у Бихаћ да их штити од муслиманског напада. Прича Радишић како је чуо да су усташе успјеле ухватити оног Пилиповић Милана што је долазио у Гату са Хуском Миљковићем да подигну устанак. Ухватили су га кад је хтио прећи преко Уне у Подгрмеч и кажу да су га стрељали. Приликом изласка на стрељање, он се јуначки држао и није им се до посљедњег часа покоравао, већ је пркосио и пријетио. Пред подне су дошли код нас Шишо и Мићо, саставили цијели одред и разговарали. Прича Шишо како су усташке власти бациле из авиона летке у којима се позивају сви Срби и сав српски народ који је одбјегао у шуме да се врате кућама, јер ће бити заштићени законом и сигурни. Послије толико учињеног зла не знам ко може вјеровати том закону и тој усташкој власти. Они су видјели да су својим злочинима натјерали народ да се бори против њих и сад мисле да их преваре, да их примаме кући, па да их онда похватају и потуку. Они се надају да би народ поништили на зиму кад падне снијег. Из гомиле сам рекао:

– Ко вјерује Павелићу, нека иде, а ја му не вјерујем нити ћу му ићи.

Остали су се сложили и тиме смо завршили нашу конференцију. Са Васиљем сам отишао у село и нашли смо Ћујић Ђуру који је такође успио побјећи са масовног стрељања. Ђуро је родом са Погледала више Раштела, са њим смо сједили и он нам је причао о свом случају. Он каже:

– Крајем јула мјесеца, када је банда купила људе и одводила, нашли су ме муслимани, међу којима су били Мухаремовић Ахмо и Хусејин Надаревић. Нашли су ме код куће Милана Пјевца и одмах су почели галамити на мене и на остале. Вичу и питају ђе сам до сада јер они већ двије патроле шаљу, а ја не долазим. Ставили су ме у строј са оцем и осталим сељацима које су успјели тада похватати. Отјерали су нас у Раштела, у кућу Стојана Цвјетићанина. Одмах по нашем доласку, дошао је и Ахмет Аличајић са још неким непознатим

муслиманима, који су дотјерали још једну већу групу људи. Код куће Цвјетићанина смо нашли много похватаних људи из околних села: Рујнице, Буковице и Крндије. Истог дана, послије подне, стигао је из Бихаћа камион са једним путничким аутом. По доласку камиона, почели су нас везати жицом двојицу по двојицу. Наредили су нам, онако свезанима, да се пењемо у камион у којем су тако нагњавили људе да су скоро лежали један преко другог. Богдан Ковачевић, млад дечко, није могао стати у камион те су га ставили у путнички ауто са још некима. За вријеме вожње у камиону у правцу Бихаћа, наши спроводници су наредили да сваки од нас дигне увис руку која није свезана и да сагнемо главу. Кад смо дошли близу Бихаћа до ријеке Клокота, камион је стао. Наредили су излазак говорећи да је камион покварен и да ћемо ићи пјешке у Бихаћ. Нијесу нас водили у Бихаћ цестом, него су нас скренули десно преко поља у правцу Пљешевице. Кад смо одмакли од цесте око сто педесет метара, дочекала нас је група људи са лопатама и ашовима. Видио сам велику, доста дугачку, ископану рупу. Одмах сам видио о чему се ради и схватио да ће нас поубијати. Угледах са десне стране како је на њиви израстао велики куруз. Ријешио сам да покушам побјећи. Намјерно сам хтио да ми у ходу спадне капа са главе, па сам се идући сагео да је узмем и у том покрету раскинуо жицу којом сам био везан. Изненада сам скочио из строја и побјегао у куруз. За мном су пуцали из пушака, затим трчали и тражили ме. Ја сам тако успио побјећи да не будем стрељан док су сви остали били побијени. Кад сам одмакао, чуо сам митраљез ђе пуца рафалима. Кад сам мало застао да слушам, могао сам чути велику дреку људи, и то нарочито у прекидима митраљеске паљбе. Бјежао сам стално до Бугара.

Док је он причао о својим доживљајима, сви присутни су негодовали. Понеки говоре да Павелићева влада узалуд шири пропаганду преко летака да се одбјегли српски народ врати кућама и обећава неку безбједност.

Сјутрадан послије доручка Шишо ме обавијести да у девет сати дођем у шуму више Секулића куће, јер ће бити састанак. Само морам да дођем непримјетно. Каже да ће доћи и они други што припадају организацији. У пола девет сам пошао на одређено мјесто заобилазним стазама. Дошао сам, мало чекао, убрзо дође и Васиљ, а затим дођоше сви који треба да присуствују. Задњи дође Шишо. Он је почео разговор о насталој ситуацији. Говорио је како је непријатељ примијенио другу тактику према српском становништву, смањио нападе на села и преко летака позива народ кућама. То је само варка, којој ни у ком случају не треба вјеровати. Треба међу осталим борцима, као и осталим становништвом, бити агитатор против те непријатељске преваре и не треба дозволити да неко томе повјерује. То је наш задатак. Даље је говорио о стварању дисциплине у редовима наше народне војске, али не неке круте дисциплине као што је то било у војсци бивше југословенске војске, него свјесне и другарске дисциплине. Њу треба стварати јер ће она бити најпотребнија нама пошто ћемо ми бити

руководиоци те војске. Још је причао и о разним другим проблемима и задацима. Најзад се осврнуо на вањску ситуацију те је рекао да Црвена армија на Источном фронту наноси велике губитке њемачкој армији. Под руководством друга Стаљина, Црвена армија нагло напредује. Осврнуо се и на покрет у Југославији, који је узео маха, а нарочито у Лици. Тамо народна војска ослобађа мјеста и успјешно туче непријатеља.

– Ево баш друга Драгана, скоро је био у Лици – показа руком на мене – Видио је неке њихове успјехе.

Шишо рече:

– Ја сам имао толико тога да вам кажем, а сада, има ли ко шта да пита?

Пошто није нико постављао питања, завршен је састанак. Ми смо се вратили у своју јединицу како смо и дошли.

Дани су пролазили један за другим, сваки у напетости. Сав народ живи у неизвјесности, а свакодневно има разних новости из свих крајева. Човјек и не осјећа како вријеме брзо пролази. Већ је јесен и оне велике врућине осјетно малаксају. У шуми је лишће почело да жути и опада. Трава се осушила. Сви жбунови у Љесковачкој коси су се прориједили и нијесу више онако густи и затворени. Види се кроз њих. То највише плаши народ. Чешће се може чути дискусија о доласку зиме. Шишо и Мићо по селу одржавају састанке са сељацима и храбре их. На југоисточној страни Љесковца, између Бугара и Раштела, ђе Корана малим завијутком окреће према Раштелу, ријека се разлијева мало више и гради плићак преко кога се може прећи. Ту је она тако плитка да је може прегазити мање дијете. То мјесто се зове Дакића брод. *[ПР: Газно мјесто на Корани. Понекад се користи и назив Дакића гај, али односи се на исто мјесто]* Преко тога брода народ је ишао, нарочито сада у оваквим ситуацијама, бјежећи од непријатељске најезде из села са источне стране у правцу села Љесковца како би се заштитили од уништавања. Муслимани из околних села су примијетили да туда народ прелази и једног јесењег јутра група муслимана из села Тршца и околице дошла је код Дакића брода, наоружана војничким пушкама, и направила засједу. Посакривали су се у врбово шибље око мјеста ђе је био прелаз. У српском селу Буковица оно нешто преосталог свијета је чуло од неког да ће непријатељ поново сакупљати народ ради масовног стрељања и клања, те је породица Шикман из комшилука ријешила да пред дан пређу Корану и нађу склониште у Љесковцу. Шикмана је у тој групи било деветеро, а осталих отприлике исто. У цијелој тој групи била су само три или четири мушкарца. Тога кобног јутра група је наишла на Дакића брод. Сви су загазили у воду не слутећи шта их чека у врбовом шибљу. Кад је група била скоро на страни Љесковца, из шибља је почела паклена паљба из пушака. Брза паљба трајала је око минут и престала. Са тога мјеста, низ Корану, указала се колона од око двадесет муслимана, већином Тршчана. Сви су дошли у Раштела са крвавим ножевима на пушкама и засјели у гостионе хвалећи се јунаштвом. Послије тога, на Дакића броду нађена је, метком онесвијешћена, мала

дјевојчица Шикман Љубица, кћеркица Шикман Новака *[ПР: Шикман (Новак) Новак рођен 1916. године убијен је на Гаравицама]*. Поред ње је лежала њезина стара бака Анђа без главе. Експлодирајући метак јој је разнио главу. Једно Шикманово дијете од неколико мјесеци нађено је исјечено у комаде ножевима *[ПР: Шестомјесечна беба Боја (Рајко) Шикман]*, а и остали су поред пушчаних рана избодени, измрцварени и сасјечени. Ту је нађен и Бреберина Петар из Раштела, сав избоден с пресјеченим вратом, а мозак му се просуо из размрскане лобање. Послије тога и малу искрвављену Љубицу је однијела њезина тетка Боја, а народ је сахранио мртве. То јунаштво муслимана, које су показали клањем дјеце и жена под покровитељством Павелићеве државе, тачно је потврђивало пропаганду о „безбједности“ српског народа коју су објавили у лецима. Та вијест се брзо прочула у свим околним мјестима. Случај је послужио и нама борцима да докажемо народу, а поготово оним лакомисленима колико треба вјеровати пропаганди из Загреба о заштити српског становништва на територији Независне Државе Хрватске. *[ПР: Злочин на Дакића броду десио се 13. септембра 1941. године[9]]*

Ми смо и даље били размјештени по селу, спавали по сељачким појатама, хранили се редом од куће до куће и долазили у додир са сељацима. Причали смо им о сили нашег устанка и наше нове народне војске, о побједама војске по појединим мјестима, о побједама Црвене армије на Источном фронту те им саопштавали остале вијести са других фронтова. Мићо и Шишо су одржавали конференције, учвршћивали и организовали власт у позадини. Ми у војсци смо учвршћивали војну дисциплину како бисмо могли успјешније водити борбе.

Једног јутра са Мићом и Шишом се појавио неки човјек. Видјели смо га да са њима разговара. По његовом ставу и спољашњем изгледу видјело се да је неки одговоран руководилац. Дошао је са њима код нас. Ми смо се знатижељно сакупили у групу и посматрали дошљака. Он се, смјешкајући, поздравио, па упита:

– Како сте?
– Добро – одговорисмо.

Човјек је био средњег раста, имао је малу брадицу као и Барађ, доста је лијепо био обучен и по свом изгладу није био сељачке професионалности. Нешто је неке запиткивао тек толико да схватимо да није дошао онако. Изгледа да му је главни циљ био да нас види. Кратко се задржао и њих тројица су отишли некуд у село. Послије њиховог одласка дошао је Васиљ. Питали смо га ко је овај човјек са брадицом, а он нам каже:

– То је Вјећеслав Хољевац, њега зову Вецо. Он је комесар одреда из Петрове горе.

[9] Свједочење Рајка Шикмана

Вецо је тог истог дана у Љесковцу сазвао сељаке код љесковачке школе, са њима разговарао, држао им говор и извршио заклетву на вјерност устанку и борби. Кажу да је била иста онаква заклетва коју смо и ми положили прије неколико дана. Тај Вецин долазак, састанак, разговор и заклетва су знатно утицали на село, тако да су сељаци у том мјесту сви почели сарађивати са војском и мјесном влашћу.

Сјутрадан нијесмо видјели Вецу у Љесковцу, али је био у селу преко Коране у Бугару. Тамо је разговарао са борцима Бугарачког одреда, сакупио Бугарчане и извршио заклетву. Налазио се неколико дана у та два села и отишао. Послије његовог одласка, у селима су формирани позадински, а неки су их називали и резервни одреди. Формирани су од људи који нијесу ступили у оружани одред услијед недостатка оружја. Одређени су и командири тих резервних одреда. Њима је дато да помажу оружане јединице, редовно патролирају ноћу, иду у извиднице кад се укаже потреба те иду са наоружанима у акцију када треба носити направљена копља. Из њихових редова ће се вршити попуна војске у случају да неко ко има пушку погине или да се нађе оружје у борби.

Предвече, Мићо нам нареди да се спремимо пошто ћемо кренути на пут. Рече нам:

– Ко има оружје, нека га очисти и нечим подмаже. Нек буде све спремно.

Почели смо се спремати и са нестрпљењем чекати залазак сунца које је тада као у инат ишло споро према западу. Они који су имали пушке, размонтирали су их, повадили затвараче и брижљиво гладили парчадима углађених дрваца и чачкалица. За вријеме те припреме, група људи је била расположена. Нарочито су се смијали Вурдељи Новаку који је био наоружан сабљом још из доба устанка под Карађорђем. Он је изводио разне вицеве и шале и пјевушио пјесму на рачун појединаца. Поред свог наоружања негђе му је допала и нека цивилна пушка једноцијевка са одрезаном образином кундака која је са цијеви и малим усадником изгледала као штап. Имао је у том штапу метак калибра шеснаест милиметара, а да ли је имао резервни, то не знамо. Својим вицевима највише је задиркивао Нину Радишића и Душана Копанића, који су му се слатко смијали. Један од њих нашао је негђе флашицу машинског уља којим су подмазивали затвараче. Ја нијесам имао пушке, па сам се спремао. Посматрао сам их како чисте и дотјерују оружје пун наде да ћу у случају борбе доћи до пушке, па и ја бити наоружан.

Дошло је вече. Сунце је зашло. Наши домаћини су пред кућом поставили вечеру и били су расположени. Ваљда су се заразили нашим расположењем. Знали су да се некуд спремамо, али нијесу постављали никаква питања ради чувања тајне и сујевјерја.

Тамо је народ вјеровао да не треба никада никога питати куда иде кад се спрема на пут, јер у том случају неће бити сретан пут. Вечерали смо уз разговор и смијех. Дошли су код нас Мићо и Шишо и мало с нама разговарали. Најзад Мићо рече:

– Е, другови, пошто видим да сте сви на окупу, могли бисмо поћи. Ићи ћемо путем, и мораћемо бити тихи кроз село, а и кад се удаљимо кроз ненасељена мјеста. Народна војска која хоће да води герилску тактику ратовања мора свуда проћи незапажена.

Он и Шишо пођоше напријед путем у правцу Машвине, а могуће и Мочила. Вјероватно у помоћ Мочиларском одреду ради неке акције. То смо Васиљ и ја полако идући шаптали један другом:

– Нијесам Мићу ни питао, он би рекао, али није важно, само нека се иде па ђе било.

Ноћ је била тиха, кише није било већ доста дуго, па нема ни блата. Прошли смо Љесковац и наступили у Басару. Одједном је колона скренула лијево те пођосмо према Машвини. Ишли смо без журбе и полако. Чуло се бактање цокула кроз ноћ. Понеко се спотакне о камен. Кад смо пришли близу Машвине, окренула је колона још мало улијево преко поља, тако да заобиђемо село. Прошли смо село које се према хоризонту кроз мрак оцртавало. На средини се оцртавао високи црквени торањ. То нам село остаје на десној страни. Пошто смо се удаљили од њега, Мићо нам рече да можемо сјести и одморити се.

Сви смо посједали. Мићо настави:

– Овђе у пустињи смо слободни. Сада може запалити ко пуши, али немојте пушите за вријеме покрета јер се цигара може далеко примијетити.

Савили смо цигаре од резаног домаћег дувана у одреске новинске хартије и припалили. Мићо нам, стојећи у мраку, поче причати:

– Другови, ми сад идемо у акцију право у Мочила и тамо ће нас дочекати Мочиларци са другом Шиљом. Он нам је поручио да дођемо. Организовао је акцију. Знате ли ону шуму у близини Слуња, кроз коју води вијугава цеста из Слуња за Раковицу? Усташке власти из Слуња сваког дана доводе сељаке да сијеку ту шуму на неколико стотина метара око цесте како се не би могла правити засједа и како би сигурније туда саобраћали. Кад сељаци сијеку шуму, око њих на стражи се налазе већа група жандара. Ми ћемо ићи да потучемо жандаре из засједе и да узмемо њихово оружје. Жандари, чувајући оне што сијеку дрва, су већ исувише сигурни па нијесу нимало опрезни. Та акција неће бити тешка.

Одморили смо се, попушили цигаре те Мићо предложи да пођемо. Дигосмо се и пођосмо у колони. Послије извјесног времена колона се заустави. Кроз

мрак се према хоризонту виде брда која се пружају са југа према сјеверу и протежу удесно према Слуњу. Пред нама је у близини цеста која води из Раковице у Слуњ, само се у мраку још не види. Мићо нареди Васиљу да одреди патролу која ће ићи да извиди цесту. Васиљ одреди тројицу и они се изгубише у мраку. Нијесмо дуго чекали, а од те тројице се један врати и саопшти Мићи да су она двојица остала на цести чекајући нас и да је пролаз слободан. Колона је кренула неколико стотина метара и пред нама се указа бијела цеста. Прешли смо преко и након двије-три стотине метара хода почели смо се пењати уз бријег који је мјестимично пошумљен са мјестимичним пропланцима. Полако смо се пењали кривудавом стазом у колони један за другим пошто нам је Мићо рекао да можемо ићи полако да се не умарамо и да смо сад послије преласка цесте на слободној територији. Каже да се горе наврх бријега, лијево од нас, налази Мудрић село, а с врха бријега почимамо опет у правцу Мочила. Изашли смо на бријег. Пред нама се примјећује низбрдица и долина, а преко долине се назиру опет велики брегови и почетак планине Капеле. Лијево су нам и Плитвичка језера. Ишли смо низ бријег, а са врха Капеле осјећали свјежи ноћни повјетарац. Ишли смо око пола сата и дошли до усамљене сељачке куће, около обрасле шумом. Пред кућом смо се зауставили. Мало даље се налази појата за смјештај сијена. Мићо приђе вратима појате, отвори и рече нам:

– Сад можете ући и одмарати се, спавајте колико хоћете.

Улазимо у групи и лијежемо један поред другог. Ново покошено сијено врло угодно мирише. Послије десет минута, све се умири.
Пробудио ме је неки разговор и кретање по сијену, као и шкрипање вратима. Подигнем главу и видим да су врата отворена. Свануло је. Сунце са истока је одмакло доста високо. Већина се дигла и пред кућом се умива. Највише се чује глас Вурдеље Новака. Остали му се смију, док он изводи шалу и вицеве. Дигао сам се и ја. Изађем напоље из појате. Отресем се од ситног сијена које ми је прионуло за косу и одјећу. Из појате и сијена извукао се и Шиљо. Нико није осјетио кад је дошао. Пришао је Мићи и Васиљу, руковао се са њима и нешто разговарао. Пришао је групи другова пошто се одвојио од ове двојице, насмијешио се и рекао:

– Здраво другови, стигли сте! Само будите храбри и опробаћемо шта можемо урадити и шта знамо.

Обазрео се и видио мене. Довикну ми:

– Еј, ти мали, па и ти си стигао, дођи овамо.

Ја сам пришао и он ми је пружио руку да се рукујемо. Својом десном руком је ухватио је моју и привукао ме себи, а лијевом ме тапше по раменима говорећи:

– Ово је вриједан младић, ово ће бити руководилац у народној војсци.

Шиљо је довикнуо Мићи и Васиљу да се другови не разилазе, пошто ће сада бити донесен доручак. Послије краћег времена дође пет војника мочиларске

јединице, донесоше два котла врућеваренике и крува и мијешано просо са курузима. Донијели су и неких шерпи, порција и кашика. Послије доручка нам Шиљо саопшти да се можемо цијели дан одмарати испод дрвећа у хладовини и оде некуд. Отишао је и Мићо са Шишом, а Васиљ је остао с нама. Њему је препуштено да нам буде као нека врста старјешине у њиховом одсуству. А и без њих су слушали Васиља и поштовали га. Послије је пригријало и постало вруће. Прошло је подне када стиже група из мочиларског одреда и донесе нам ручак. Донесоше два котла скуваног граха и крува од проса који тамошњи народ назива проја. За вријеме ручка сам, као и неки други, примијетио да је грах добро запржен и мастан, укусан, али са неким посебним укусом, какав до сада нијесмо имали прилике осјетити. За вријеме ручка смо разговарали са друговима који су нам донијели храну. Причали су нам о њиховом одреду, наоружању и осталом. Међу њима има један младић који не изгледа да је из ових крајева, а кад је проговорио одмах смо познали по говору и нагласку да је Србијанац. Упитао га је један момак из наше групе одакле је. Он потврди наше претпоставке и рече да је из Србије. Казао је да је из села Кнић из околине Крагујевца. Зове се Радојковић Живадин. Причао нам је како се нашао у овом крају. Кад је капитулирала војска и кад је дошло до расула, он је био војник, и то негђе у хрватском Карловцу. Пошао је пјешке са намјером да дође у Србију. Дошао је овдје у Мочила и један Мочиларац га је зауставио и савјетовао га да остане пошто до Србије не може доћи јер на све стране, цивили Хрвати и муслимани наоружани и груписани у већим групама, дочекују војнике, скидају са њих одјећу, узимају новац ако га имају, а некога и избатинају, нарочито ако је Србијанац. Он је послушао савјет и остао. Каже да је по занимању шнајдер. Питао сам га каквом је масти овај наш грах запржен. Он нам исприча да је прије петнаест дана ишао са једним другом поред куруза и у њима су спазили ђе се један велики међед савио у гомилу и лежи. Он је скинуо своју пушку с рамена, нанишанио и опалио два метка у међеда. Међед се продерао, направио трзај ногама и тијелом и пао мртав. Био је много велик, тежак и дебео. Од тог међеда су истопили неколико канти масти. То је медвјеђа маст у том граху. Другови, који су нам донијели ручак, узеше празно суђе, и одоше. Предвече дође друг Шиљо, а одмах послије њега донесоше нам и вечеру. Вечера је била као и ручак, грах запржен медвјеђом машћу и проја, и било га је у изобиљу. Јео је колико ко може. Послије вечере је мало захладило. Другови направише повећу ватру и сакупише се око ње. Причали смо о свему. Смијали смо се разним вицевима које је изводио Новак Вурдеља. Вељо Миљковић, Поздан и још неки су легли више ватре у групу и на сав глас пјевају. Пјесму започиње и води Вељо. Од њихове пјесме, кроз мрак, одзвањају долинице и брежуљци. Сједио сам поред ватре која је разбијала мрак и освјетљавала другове који су сједили око ње. Видим Шиљу ђе сједи и слуша како ови пјевају. Примијетио сам на његовом лицу да мало негодује кад чује онај дио пјесме ђе се поред Руса каже и Енглези, али то остали нијесу посматрали нити су примијетили. Мислио сам шта ли то значи. Сјетих се најзад да он не трпи Енглезе, јер је тамо капиталистички поредак, а он је комуниста. За тај

капиталистички поредак сам чуо од њега кад је долазио у Љесковац и држао говор. Тада сам чуо сву његову мржњу према капитализму и капиталистичким владавинама. Ватра је почела малаксавати, а Шиљо је рекао:

– Другови, могли бисмо ићи спавати јер ћемо се дизати неколико сати прије дана.

Послије извјесног времена чујем неки говор и неку галаму. Пробудим се, око мене вичу, галаме, дижу се и буде поред себе оне који се нијесу пробудили. Вурдеља, чим је мало прогледао, поче сипати вицеве и засмијавати све око себе. Излазим напоље, још је мрак, небо је ведро и звијезде жмиркају. Видим да Шиљо стоји и разговара са Васиљем. Пита јесам ли се наспавао. Он је мене звао мали. Када су сви изашли из сењака, мало се очистили од прионулог сијена, протрљали очи и протегли се, Шиљо је позвао све да приђу на окуп. Кад су дошли и направили круг око њега, он је рекао:

– Другови, ми смо сада на нашој слободној територији, не треба се ништа плашити, али за сваки случај и због војничке дисциплине ићи ћемо тихо и без говора. Што није потребно, не треба ни говорити уопште. Идући, настојте да не пушите нити да палите шибице или упаљаче пошто се ватра ноћу види далеко. Сачекаћемо још мало, доћи ће нам још један друг из Мочиланског одреда.

Ту смо још мало стајали, кад се из мрака појави нека необична појава. Приђе близу и јави нам се свима. То је био повисок човјек, бар је тако тада у мраку изгледао. На себи је имао војнички шињел, опасао се опасачем и дуплим артиљеријским упртачем. На опасачу је било неколико фишеклија, а са лијеве стране је висила ножница војничког ножа. Имао је на ногама кожне артиљеријске чизме. О десном рамену висила је војничка пушка, а на њој се свјетлуцао дугачак војнички нож. Та сва његова опрема не би била толико необична за тадашње прилике да му на глави није био велики шљем. Вурдеља је стао близу њега и добро га гледао како би послије, кад он оде, измислио што масније вицеве на рачун његове опреме. Шиљо је примијетио наше интересовање те се смијуљио. Међу нама је изгледао као кад газда извуче у прољеће једну овцу из чопора, па је ошиша, а затим пусти у чопор, а остале овце гледају, а понека је и груне главом. Једина разлика између нас и оваца је што ми нашег дошљака не грувамо. То је био Кукић Мишина из Мочила. Звали су га Мишина. Вјероватно му је име било Милан или Мишо. Шиљо даде знак да кренемо. Пође напријед кроз мрак са Васиљом, а за њима опремљени Мишина и сви остали. Са тог мјеста смо пошли према источној страни узбрдо. Полако смо се пели и дошли на врх самог брда у близини Мудрић села. Почело је свањавати. Потпуно се види брдо Машвина, а на десној страни и брдо Близница према Раковици. Дошли смо низ бријег до цесте Слуњ-Раковица. Зауставили смо се. Разданило се и пред нама цеста вијуга преко бујадара и прави окуке око благих округлих долина.

Ми смо ушли у шуму, а око нас је било доста каменитих стијена, као и добар природан и борбени положај. Шиљо рече:

– Другови, ево вам овђе положаја. На лијевој страни вам је Присјека, удаљена око два километра ђе се сјеку дрва и жандари чувају стражу. Ми смо дошли да бијемо жандаре, и са оне стране Присјеке налазиће се другови Мочиларци. Ако пођу наоружани жандари или ко други из Раковице према Присјеки, ви се немојте појављивати и немојте да у том случају откријете положај. Мочиларци имају задатак да нападну, а кад почну бјежати према Раковици упашће у клопку јер ће ући у вашу засједу. А онда држите се добро и гађајте. Ја овђе данас нећу бити, идем код Мочилараца. Здраво.

Оде кроз шуму у правцу Присјеке, а његов Мишина за њим. Ови наши прснуше у пригушени смијех Мишиновом шињелу. Васиљ нареди некима из групе да иду више нас на бријег и да осматрају цесту према Присјеки, а други према Раковици. Осталима рече да заузму положаје за стијенама. Ја сам легао за један камен поред Нине Радишића. Сунце је изашло и брзо напредовало према зениту. На цести се ништа интересантно не појављује. Прођу понека кола са коњском запрегом у правцу Присјеке. Ми лежимо сваки за својом стијеном. Понеки преко камена осматра цесту, а понеки дремуцка, дријема, погњури главом наниже и удари челом о камен, прене се, отвори очи и раздријема се. Неки су испочетка мало дремуцкали, били мирни и дисциплиновани, а касније кад је дремеж прошао, постали су немирни, дижу се и прелазе један код другога те најзад сакупљају у долину. Посједају укруг, нешто препричавају и смију се мало пригушеније. Узалуд је Васиљ молио и опомињао да се тако не понашају. Најгори су били Вељо Миљковић, Поздан Црни и још неки. Били су страшно самовољни. Вријеме је пролазило, извиднице ништа не јављају. Прошло је подне и већ су два сата. Одједном се чу из правца Присјеке пуцањ. Сви зауставише дах и напеше уши. Један пуцањ, други, трећи, а затим неколико учесталих и све се умири. Шта би то могло бити? Да су Мочиларци напали, било би више пуцњаве. Васиљ је опомињао непослушне да се врате на своја мјеста. Мало су се смирили. Прође око пола сата, нема ништа. Одједном виђесмо да од Присјеке јуре двоја кола, коњи трче ко без главе и пројурише цестом. Говорим са Нином:

– Ствар на Присјеки није нормална, нека промјена мора бити.

Иза тих кола на цести се појави група од пет жандара, иду из правца Присјеке према Раковици. Примијетили смо их Нине и ја и шапатом јављамо Васиљу. Васиљ скочи, поче дозивати и рукама млатарати осталима. Сви скочише на своја мјеста и неорганизовано и спонтано отворише плотун из пушака. Пушке грувају и уши заглушују. Видјех иза камена да два жандара падоше, а тројица се бацише улијево и побјегоше. Ови из засједе су скочили из својих заклона и трче за њима и пуцају. Узалуд, побјегли су. Послије се другови повратише и узеше са погинулих пушке, пиштоље и њихове кожне торбе. Неки су скинули одијела, ципеле, опасаче и слично.

Враћамо се назад. Идемо низ бријег кроз шуму у правцу Мочила. Са наше десне стране, са једног округлог непошумљеног бријега, који се налази између Слуња и Присјеке, чују се рафали из пушкомитраљеза. То су усташе изашле из Слуња кад су чули за случај у Присјеки и сад пуцају насумице у шуму. Мало даље испод бријега, ђе се они налазе, запалили су неки стог сијена. Кроз грање видимо велики млаз ватре са густим димом како се извија више увис него у страну, пошто је вријеме тихо. Дошли смо заобилазећим стазама до куће у шуми ђе смо спавали прошле двије ноћи. Посједали смо око куће. Ускоро је дошао онај Мишина, сав утегнут са ратним шљемом на глави, водећи још неке руководиоце из Мочиларског одреда. Пришли су Васиљу и са њим нешто расправљали о данашњој акцији. Причају да је њихов одред био у Присјеки у засједи, али су били откривени. Стога акција није успјела како је планирано пошто су се морали повући испаливши на жандаре неколико метака из пушака. Углавном су се споразумјели са Васиљем да добију једну пушку од данашњег плијена. Дочекали смо ноћ. Вечера је дошла као и прије, са том разликом што је са грахом кухано и мало кромпира и овчијег меса. По завршеној вечери, Васиљ нас је обавијестио да крећемо назад у Љесковац, а с обзиром да идемо преко терена ђе смо данас водили борбу морамо бити опрезни и дисциплиновани. Васиљ крену уз бријег, према источној страни, а остали један по један за њим и тако се без нарочите команде и распореда оформи колона. Дошли смо наврх бријега, поред Мудрић села, и окренусмо низ бријег према цести ђе се данас водила борба. Прелазимо преко ње, а мало даље у бујади лежи леш погинулог жандара. Пролазимо поред њега, а он лежи на леђима у доњем вешу, крвав по грудном кошу. Идем у колони и размишљам како сам се надао да ћу се данас наоружати, а ми носимо само једну пушку. За ту пушку има много кандидата. Кога ће допасти, не знам. Било је два сата послије поноћи кад смо стигли у Љесковац. Дошли смо до кућа у близини љесковачке школе, попели смо се на један сењак, поставили стражара и легли спавати. Сјутрашњи дан одређен је за одмарање. Предвече су Нине Радишић, Поздан Црни као и Вурдеља тражили од Васиља одобрење да у току ноћи иду кућама ради пресвлачења и да виде какво је стање у тим селима. Васиљ им је одобрио и послије вечере су отишли. Другог дана су дошли Мићо и Шишо у нарочито добром расположењу. Весели су и више се смију у разговору него обично. Здраве се са Васиљем и питају га за расположење војника. Дошао сам и ја. Здраве се са мном и питају како сам. Кажем да сам добро, само сам незадовољан јер немам пушке. Мићо каже:

– Шта се сикираш? Биће пушака за добре војнике, само буди добар.

Послије сам разговарао са Васиљем. Ако ми дозволи, отишао бих мало у Бугар да обиђем мајку и брата, свакако овђе не радим ништа. Он ми је одобрио.

– Иди, само немој бити више од два дана, знаш да ти мораш показивати примјер у дисциплини.

Ја сам одмах отишао, пошто су Љесковац и Бугар двије повезане слободне територије, само их Корана раздваја. Дошао сам у Бугар и нашао мајку која се смјестила код куће Котурове. Тамо су је примили добро, мало се смирила и изгледа опоравила. Има неких мјесец дана како не напада банда и нема пуцњаве. То је смирује иако је увијек ожалошћена. Брат је добро, он је младић и налази се у Бугарачком резервном одреду, помаже по потреби активне борце када им треба неку пошту однијети, замијенити курира и слично. Одлазио сам у Бугарачки одред. Тамо је командир Веселица Богдан, Бугарчани су добро дисциплиновани и слушају га. Прошетао сам неколико пута кроз Бугар и брзо ми је то досадило. Ноћио сам само двије ноћи и вратио се у Љесковац. Нашао сам другове који се одмарају. Питам за Васиља и рекоше ми да је отишао кући Симе Секулића. Тамо су Мићо и Шишо и они су га звали. Одем код њих. Сједе пред кућом. Сва тројица су добро расположени. Нешто причају и смију се. Јавим им се, а они ме гледају са неким посебним расположењем. Пита ме Мићо:

– Јеси ли био код другова?
– Јесам.
– Јесу ли шта рекли?
– Нијесу ништа, спавају, само ми је један рекао ђе се налазите. А шта има да ми рекну?
– Па има једна промјена, наш одред се неће више звати одред него вод. За командира вода смо изабрали друга Васиља. Што мислиш о том избору?
– Мислим добро.
– Па да, Васиљ је добар руководилац и он је међу вама организовао овај одред прије него што смо ми дошли и већ сте под његовим руководством имали једну борбу у Бугару која је имала доброг ефекта.
– Тако је.
– Драгане, тебе смо изабрали за командира прве десетине у том воду. Шта мислиш о томе?
– Немам ништа против, само немам пушке као десетар.
– Ено га опет, пушка па пушка, биће пушака, само ти прими десетину.
– Добро, слажем се.

Они ми честиташе. Васиљ се диже и рече.

– Идем код војника. Хоћеш ли са мном?

Васиљ ми успут исприча да је оформљена чета од Љесковачког, Бугарачког и Басарачког одреда. Мићо је командир чете, Шишо је политички комесар, њега изабраше за командира вода, а ја сам десетар прве десетине. Десетар друге десетине је Секулић Милош, а нијесам запамтио име десетара треће десетине. Данас ће ићи у Бугар да тамо направе преформацију. Тамо ће бити и командир вода Веселица Богдан. Овђе су ова два дана радили на учвршћивању народне власти у позадини. Оформили су нешто слично општини и изабрано је руководство општинског одбора. Ријешено је да

више нећемо ићи спавати и хранити се по кућама, него ћемо бити на једном мјесту, и то у кући Ане Роквића. Тамо ћемо прећи сјутра, а можда већ и вечерас ако се кућа очисти и спреми соба. Одбор ће сакупљати храну по селу у виду добровољних прилога, достављати је нама, а ми ћемо имати свога кувара и кухињу. Бићемо права војска. Кућа Ане Роквића налази се ниже кућа Секулића и Вукелића, а више ријеке Коране. Около је терен обрастао шумарцима са доста камења и стијена. Врло је погодан. Са улаза у кућу налази се огњиште са веригама, а са лијеве стране соба у коју се смјестила Ана са своја два члана домаћинства. Са десне стране се налази друга соба у коју ће се уселити наш вод. Кућа је стара, направљена од дрвених брвана и покривена старом поцрњелом шимблом.

Ту вече смо преспавали на Кукића сењаку и сјутрадан послије подне се уселили у нашу касарну, како смо је називали, коју нам је додијелила новооснована народна власт. Сјутрадан око девет сати дошли су нам Мићо и Шишо и сакупили цијели вод. Вршено је постројавање и подјела вода на десетине. Ја сам добио десет другова, просјечно добрих и борбених. Било их је већином из Љесковца, а понеки и са стране. Узео сам папир и оловку, стао пред своју десетину и пописао свима имена и презимена. То су урадили и други десетари. На том скупу говорили су Мићо и Шишо о нашем започетом устанку, о потреби другарске дисциплине, о томе како ови наши садашњи руководиоци нијесу постављени никаквим наредбама из штабова, него смо их ми сами изабрали и то су прави истински руководиоци народне војске. Послије њихове говоранције, говорио је нешто мало и Васиљ, који се захвалио на указаном повјерењу изразивши спремност да то повјерење оправда. У томе му морамо сви помоћи, и то тако што ћемо бити свјесни другарске самодисциплине и поштовања старјешина, како водника тако и десетара.

Та вијест се брзо прочула кроз село и у околним мјестима која су под контролом народне војске. Од тог дана, кад сам пролазио кроз Љесковац, сељаци су ме са поштовањем сретали, са мном разговарали и јављали се у пролазу. Васиља стално неки зову да дође навече с њима сједити и причати. Од тог времена Васиљ и ја постадосмо неке популарне личности иако је Васиљ и раније био виђен и поштован због свог рада и организовања отпора против банде. Сад је виђеност и популарност порасла. Мени, пред сељацима, нарочито подиже углед то што се често нађем са Мићом и Шишом у друштву. Са њима пролазим кроз село, са њима разговарам, а понекад се са Мићом мало шалим и у вјежбању бокса. Он ми је показивао вјештине. Са њима сам одлазио код сељака и сједио већином код органа мјесне власти. Остајали бисмо дуже ноћу, сједећи, па ако се случајно задржимо били бисмо почашћени са добром вечером, а понекад и понеком чашицом ракије. Послије неколико дана, Мићо и Шишо одржали су опет са нама конференцију. На тој конференцији су нам дали упутства по којима треба одређивати патроле наоружаних војника које ће крстарити по селима, нарочито ноћу.

– Ми смо војска – каже Мићо – ми морамо обезбјеђивати и нас и село, поред оних што патролирају из резервног одреда.

Чим смо се уселили, одмах смо пред нашом касарном одређивали стражу. Она је вршила своју дужност и то тачно по војничким правилима из бивше југословенске војске. Мићо је говорио да је потребно да се води рачуна о кретању народа у селу да се не би увлачила лица са стране која би била случајно послана од стране банде ради шпијунирања. Шпијунажу треба спречавати свим могућим средствима. Мићо прича како је обавијештен да се по неким селима, ђе се народ разбјежао од кућа, ноћу пљачка, ако је нешто остало иза банде. Ми ту пљачку морамо спречавати, а то ћемо моћи само ноћним патролама које ћемо упућивати кроз села. Нека народ осјети да смо му ми, као народна војска, једина заштита и да се ми бринемо о њему. Мићо и Шишо су завршили конференцију и још су неко вријеме сједили и разговарали. Затим су отишли у село, а послије ће у Бугар да тамо сређују ствари и учвршћују њихов вод. Сјутра рано су дошли и они што су отишли кући у Гату. Дошао је Нине, Поздан Црни и Вурдеља. Ми смо се интересовали шта има ново у тим селима и каква је ситуација. Нине прича да је нешто народа остало живо у Гати, а у Врелу су већином живи и из тог села не фали много народа. Банда је престала нападати. Народ који је преживио почиње сабирати љетину по њивама. Већином је све пропало. Народ, који је код куће, ради, али је на опрезу и углавном више нико не вјерује банди и њиховој власти. У Врело је дошао католички поп и тамо се стално налази. Из села Гата, Врело и Осредак са Градином су сви прешли у католичку вјеру и поп им гарантује сигурност. Има неких из Врела који су прешли у муслиманску вјеру, али не много. Прешао је Бранко Војиновић. Ишли су у Цазин и добивали неке инјекције. Поп се зове Јаковљевић Маријан, обећао је сељацима да ће у село допремити вод домобрана који ће стално бити на обезбјеђењу села и штитито народ од муслимана цивила, који су до сада по селима највише зла починили. Прича Нине да су дошли Војин Марић и Муниб Мурановић из бихаћког затвора и да је чуо од људи који су били са Војином ђе прича како је гледао у Бихаћу ђе усташе раде незапамћена звјерства над људима. Гледао је како сијеку људе на ситне комаде. Упитам Нину:

– Зашто је Муниб био у затвору када је он муслиман?
– Муниб је заједно са Војином осумњичен и оптужен да је комуниста и тако су њих двојица доспјели у затвор. Касније су заједно пуштени и враћени кући.

Јесен је дошла, лишће на дрвећу је свенуло, остало га је, али није много. Трава и бујад су такође свенули, дани су захладњели, а нарочито ноћи. Понекад је већ потребно привући капут, шињел, ко шта има, и покрити се. Патроле које се ноћу крећу по селима облаче тежу одјећу. Мићо и Шишо су одржали конференцију на којој су дали упутства како се треба борити да се наоружамо што боље како бисмо могли у току зиме успјешније вршити акције и одбити непријатељски напад у случају да нас нападну. Вјероватно

ће бити напада на нас, а нападаћемо и ми непријатеља. Мићо каже да је дознао да у српским селима поједини људи посједују оружје. С обзиром да је непријатељ промијенио тактику и смањио нападе на села, сељаци су се примирили код кућа и посакривали оружје. Треба ићи код таквих људи, са њима разговарати и доказати им да непријатељ неће остати миран. Против непријатеља треба водити борбу иако он моментално не напада. Треба настојати да се ти људи покрену, да они лично пођу ка нама и понесу оружје. Ако неки не пристану, треба од њих тражити да предају оружје и да џабе не лежи закопано у ситуацији кад нам је толико потребно. Ко год зна ђе има оружја, нека иде и нек тако поступи. Нарочито наглашава да се тим људима лијепо прилази и да се људски са њима поступа. Мићо каже да је потребно појачати патроле како би се имала контрола над нашим селима. Патролама треба давати задатке и упутства да прате кретање народа за вријеме дана, а то ће моћи тако што ће долазити у контакт са особама које су расположене према нашем покрету и са њима разговарати. Код народа се све може дознати. Може се сазнати и о непријатељу, а то нам је нарочито потребно јер они сада настоје придобити извјесне особе из села да их обавјештавају о нашем покрету. Поред тога, патроле ће у извјесној мјери спречавати пљачку по тим селима. Мићо је завршио конференцију и њих двојица су отишли. Васиљ ми је наредио да одредим једну патролу од три човјека из моје десетине да ноћас иду у Рујницу. Треба неђе да предане, а сјутра вече да прођу кроз Крндију, Буковицу и Гату, а затим да се врате у јединицу. Одредио сам Вељу Миљковића, Копанић Душана и Миљковић Дану. Навече, послије вечере, патрола је отишла, а ја сам узео са собом Милу Дмитровића, Душана Мандића и Дмитра Чакширана, па смо пошли у Јоховицу да тражимо оружје од људи, пошто Мандић прича да он зна који људи тамо имају оружје. Ноћ није била много мрачна и стаза се добро оцртавала пред нама. Ишли смо барама близу коранског моста који се налази на цести која води у правцу Лађевца и Слуња. Ишли смо полако у разговору, а ја сам се кочоперио као вођа и старјешина те групе. Био сам у себи задовољан и поносан што сада могу наређивати, па макар и са другарске стране, како то принцип наше линије и борбе захтијева. Било како било, наређење је наређење и то остали морају слушати. Имају права дати своје приједлоге и примједбе, али се опет наређење извршава. Сва четворица смо наоружани пушкама. Ја нијесам имао своју, али од када сам постао командир десетине увијек сам био наоружан. Носим позајмљену пушку од неког из моје десетине, из вода или из неке друге десетине. Близу моста смо се окренули удесно, прешли преко цесте и пошли уз брегове преко њива заобилазећи поједине куће, док најзад не стигосмо до првих кућа села Јоховице. Наврх брда у том селу налази се црква, жандармеријска станица и неколико сељачких кућа. Сељаци из тог села, који су остали живи, су пришли кућама од како је непријатељ направио примирје и престао одводити људе на масовна стрељања. Жандари су били у касарни свакодневно, долазили до контакта са људима и обећавали им мир и слободу. Мандић је био наш главни водич јер је добро познавао село, људе по селу и путеве. Морамо водити рачуна да не наиђемо на жандармеријску

патролу пошто смо доста нејаки и имамо мало муниције да бисмо примили борбу са њима, а нарочито ако би нас они прије примијетили. До првих кућа смо дошли негђе око једанаест сати, а то је најљепше вријеме. Стигли смо и договорили се како да сада изведемо ствар код домаћина који посједује војничку пушку. Предложио сам Мандићу да га он зове да изађе из куће пошто се њих двојица познају. На његов позив ће он изаћи, а за то вријеме ћемо се ми склонити у мрак. Кад домаћин изађе и поздрави се са Мандићем, ми ћемо се појавити око њега наоружани и ствар ће бити у реду. Ја ћу даље са њим разговарати. Ми смо се склонили за нека стабла воћака, а Мандић га зове по имену наднијевши се над мало прозорче дрвене куће. Човјек се јави. Пошто га домаћин познаде, Мандић га замоли да изађе јер треба нешто да му каже. Врата се на кући отворише, човјек обучен изађе у мрак и поздрави се са Душаном. У том моменту смо се нас тројица брзим корацима нашли око домаћина настојећи да га блокирамо. Трудили смо се да се не уплаши и не побјегне у кућу. Човјек се нагло почео окретати и кроз мрак разгледати, али је видио да смо га опколили. Душан му каже да се ништа не боји и да смо ми другови из Љесковца. Човјек се примири. Поздрависмо се са њим и одмах сам прешао на ствар:

– Друже, ми смо из Љесковца и знамо сигурно да имаш оружје. Дошли смо до тебе да ти кажемо да идеш са нама, да будеш наш војник те да се бориш против банде и непријатеља.
– Хвала вам на понуди, ја за сада не могу ићи. Имам ситну дјецу и не могу их оставити, морам о њима водити рачуна.
– Ако не можеш ићи са нама, онда дај нама своје оружје. Ми ћемо га дати оном другу који може ићи са нама.
– Па добро, даћу вам пушку, па је носите.

Тај пристанак нијесам очекивао, и то сам му и рекао:

– Добро је, друже, ти разумијеш нашу борбу – и потапшах га мало руком по рамену.

Човјек је пошао у кућу, а ја сам ушао упоредо с њим ради сваке сигурности. Уђосмо у собу ђе је била упаљена мала петролејка, која је тмурно шкиљила и својом слабом свјетлошћу жмиркала са приковане дашчице више прозорчића. Из пећи је свијетлост ватре пробијала кроз мале рупице на вратима. Једна жена је сједила поред пећи, а остали укућани су полијегали по креветима. Он се нагну преко, пружи руку у буџак и дохвати војничку пушку која је била прислоњена уз брвна у мраку. Прихватим је од њега и дам једном од мојих пратилаца помисливши да нам је сада јединица јача за једну пушку. Упитам га има ли метака. Он одговори да има и прође испред пећи до кревета. Испод јастука извади једну кесу с мецима и предаде ми. Кад је све било готово, ја сам још мало теоретисао о линији наше борбе и о помоћи народа нашој народној војсци. Захвалим му се, руковасмо се и изађосмо пред кућу у мрак, сви задовољни успјехом. Домаћин нас је испратио, пожелио нам с прага сретан пут и затворио врата, а ми продужисмо кроз мрак с једном пушком више. Пођосмо код другог

домаћина за којег Мандић каже да такође има пушку. Ишли смо кроз мрак у том брдовитом и раштрканом селу. Око два сата послије поноћи стигли смо пред кућу сљедећег домаћина. Сви су спавали. Договорили смо се све буде исто као и код првог домаћина. Нас тројица смо се склонили, неки за плот, а неки за ћошак куће. Мандић је имао задатак да зове на прозор. Домаћин се пробудио, на позив изашао напоље и ствар је била завршена. Пристао је да нам да пушку и неку количину метака. Ту се нијесмо дуго задржавали. Напустили смо кућу и кренули у правцу Љесковца пуни задовољства ноћашњом акцијом. Носимо у Љесковац двије пушке са муницијом. Кад смо стигли до Божића млина, прешли смо преко брвице на љесковачку страну и видјели у Божића кући ђе свијетли лампа. Ријешили смо да свратимо код Боже да се са њиме поразговарамо и да му се, такорећи, похвалимо. Божо је био врло добар и пријатан човјек. Волио је наш покрет. Свратили смо. Божо нас је лијепо дочекао, а кад је видио успјех рече домаћици да нам спреми нешто да једемо. Домаћица се диже и за кратко вријеме донесе пред нас пуну емајлирану шерпу лијепог и укусног кајмака. Донесе нам и крува пшеничног, изреза кришке и стави пред нас са ријечима:

– Деде, сад нешто једите, вријеме је да нешто поједете.

По завршеном јелу и разговору, изашли смо напоље. Било је потпуно свануло. Божо нас испрати, а ми кренусмо од његовог млина улијево уз бријег и упутисмо се у правцу наше касарне. Међу друговима је настало право весеље ради успјеха. Брзо се прочуло кроз село да смо ноћас добили двије пушке. Дошао је Мићо и честитао нам говорећи пред осталима да тако треба радити и даље. Куд год сам прошао кроз село, људи су ме сретали и питали о успјеху, задржавали у разговору, нудили дуваном и звали кући да мало посједим у разговору са њима. Дан је прошао. Предвече, десетар друге десетине Секулић одређује ноћну патролу, даје им наређења, упутства и задатак куда треба да прођу. Сјутра, пред само свањавање, дође патрола коју сам одредио из моје десетине и она је имала задатак да прође села с оне стране Коране. Причају да их је тамо народ лијепо дочекао, дао им храну, спавање преко дана и остало. Прича Вељо Миљковић да су идући ноћу кроз Рујницу наишли на браћу Шикмане из Крндије ђе краду шеницу из амбара Ђуке Шамлије. Рекоше да су их ружили и наредили им да то више не смију радити, а ако се неко убудуће буде жалио, они ће сносити одговорност, пошто су сад ухваћени на дјелу. Обећали су да то неће више чинити.

Дани су пролазили и патроле су слате у разним правцима по околним селима. По повратку, вође патрола су реферисале својим десетарима, а десетари командиру вода Васиљу. У цијелом крају, као и преко Коране на босанској страни, владало је затишје. Непријатељ се умирио, не залази по српским селима, народ се мало прибрао кућама које нијесу запаљене, а они којима је изгорјела снашли се су и нашли скровишта код рођака, познаника и пријатеља или им је позадинска власт одредила код кога да борави. Зашто се непријатељ сад примирио кад је много моћнији од нас? Да ли је то заслуга нашег покрета и народне војске или непријатељ мијења тактику? Не

могу доћи ни до каквог закључка, али код мене преовладава мишљење да је то њихова тактика. Мислим да се непријатељ спрема за уништење преосталог народа кад падне велики снијег, кад се не буде могло бјежати и крити се по шумама. У селима људи мисле да је то заслуга народне војске и устаника. Тиме је наша народна војска стекла велику популарност код народа и он је гледа као спасиоце од уништења. У крају ђе смо ми контролисали територију и одржавали власт руководиоци су гледани са нарочитом пажњом. И они су за народ били нарочити ауторитет. Мићу и Шишу су гледали и држали, што се каже, као богове, а нас десетаре и командира вода као свеце над свецима. Ја нијесам могао проћи ни кроз једно село, нарочито Љесковац, а да ме нијесу људи сретали, заустављали и молили да свратим у кућу ђе би био са највећим поштовањем дочекан код домаћина и осталих укућана. Такав је случај био и са осталим десетарима, а о Васиљу и да не говорим. Мићо и Шишо су били врхунац, њима сељаци нијесу дали да спавају са нама у касарни нити да се тамо хране него су их приморали да се налазе у селу ђе су били посебно снабдијевани и чашћавани. Ако су људи учевни и са стране као што су била њих двојица, оба из Загреба, и још људи из града, наш народ то посебно поштује. Шишо је популаран јер је у Загребу направио велико дјело, минирао неку централу, потукао гомилу усташа у граду и организовао бјекство у шуму. Чујем од људи из моје десетине како су све урадиле позадинске власти да се у мјесту популарише народна војска и сви руководиоци. Дјевојке већ у јесењим прелима спјевавају пјесме о борбеним одредима, о Мићи, Шиши и њиховом јунаштву. Постоје пјесме о командиру Васиљу, а посебно о сваком десетару. У селу Бугару о Веселици Богдану, њиховом командиру, већ имају спјеване пјесме као да је неки прослављени војсковођа из ранијих ратова са великим побједама. У разговору са Васиљем рекох:

– Видиш, Васиљу, како нас популаришу, ко би некад рекао да ћемо се ти и ја тако прочути и бити пред народом популарни, кад смо ми обични сељачки људи. И та наша популарност дође изненада, нагло се разви, што оно кажу бабе, „ко на према глави“. Ја све мислим да ово неће издобрити. Знаш ти, Васиљу, како оно стари народ каже, ако неком пође нешто добро да је то предзнак за неко касније зло.

Говорио сам му у шали, а он се хладнокрвно смијао и одговарао:

– Ако те чује Шишо да тако нешто говориш, рећи ће ти да си сујевјеран, а ти то не смијеш бити. Ти си кандидат партије и сва сујевјерја мораш одбацити.

Сјутрадан су Мићо и Шишо позвали Васиља и мене и рекли нам да морамо бити у три сата у селу Басара код куће једног сељака. Ја му ни име нијесам запамтио, а Васиљу је тај човјек познат и зна му кућу, те ми није било потребно ни памтити. Послије ручка, пошто смо мало одсједили, наприје ја изађем непримјетно као да идем у оближње куће, како смо се договорили раније, а Васиљ изађе послије. Ишли смо различитим правцима, а састали на путу према Басари и упутили на речено мјесто. Дошли смо нешто прије три

сата. Ушли смо у сељачку дрвењару и прошли крај огњишта ђе је над веригама висио котао са вареником. Домаћица нам је показала руком на врата која воде у собу. Ушли смо и нашли три човјека која сједе за дугачким кућним столом. Васиљ прилази први и здрави се с њима, а онда прилазим и ја. Од та три човјека један је био Ковачевић Дмитар из села Машвине, онај што је с нама заједно јесенас, по доласку Шише и Миће, примљен у кандидатуру. Остала двојица су такође кандидати, што значи да нас има пет. Одмах ми је било јасно да се ради о састанку. Сад ће бити неких упутстава за даљи рад. Послије пола сата отворише се врата, указа се прво Мићо са својом жутом брадом, а за њиме улази и Шишо. По њиховом уласку, Мићо нас осмијехом поздрави и стиснуту песницу руке принесе сљепоочници. То је урадио и Шишо. Њих двојица се руковаше са оном тројицом и Мићо говори да ће убудуће наш поздрав бити стиснута десна песница, коју приносимо сљепоочници. Посједаше и њих двојица за астал и послије мало предаха од путовања одмах пређоше на посао. Први је ријеч узео Шишо. Најприје је испричао укратко о свјетској ситуацији на фронтовима, нарочито је причао о Источном фронту, о напредовању Црвене армије, о скорој побједи над фашизмом, а затим је прешао на ситуацију код нас и говорио о успјесима наше народне војске по разним мјестима, Лици, Кордуну, Банији и око Петрове горе. Причао је како се извршавају акције у самом Загребу, јер те акције организују другови који су тамо по задатку остали. Поред свега изложеног, Шишо саопшти да ћемо се убудуће звати углавном партизани, а ако неко хоће може и народна добровољачка војска. Убудуће ће партизани носити капе сашивене са три рога. Напријед ће бити петокрака од црвене чоје, а изнад петокраке биће извезене тробојке састављене у шпиц који ће бити окренут горе. Једна тробојка ће бити црвено-бијело-плава, што сачињава хрватску заставу, а друга ће бити црвено-плаво-бијела што сачињава српску заставу и што значи да нашу борбу воде заједнички и Срби и Хрвати. Послије тога, Шишо настави даље излагање:

– Другови, наше партизане треба популарисати код народа ђе се год стигне и објашњавати циљ наше борбе, њезин значај и стварање братства и јединства међу народима. То је обавеза свих нас, а ви треба да знате да пред вама стоје велики задаци. Ви сте кандидати, а ускоро треба да се сврстате међу најчасније људе у историји човјечанства и да постанете чланови партије. Ви о томе морате водити строго рачуна, јер то народ и борба од вас очекују. То популарисање партизана и њиховог старјешинског кадра вршићете приликом конференција и зборова у селу. О томе ћете добити накнадна упутства. Ови што су у партизанима као Васиљ и Драган, ви ћете то радити унутар партизана у јединици и међу народом.

Шишо је завршио, па сад говори Мићо:

– Другови, друг Шишо је говорио о проблемима, задацима и политичкој ситуацији у свијету и код нас. Ја бих се осврнуо на неке ствари унутар наше јединице и нашег мјеста са осталим околним мјестима. Хтио сам говорити о потреби појачања дисциплине унутар

јединица. Другови, ми смо сада војска која је у служби народа у овако опасном времену. Свака војска, без обзира које државе и под чијим руководством била, која није чврста и ђе нема дисциплине, морала је претрпјети неуспјех и пораз. Та дисциплина у нашој народној војсци не смије бити диктаторска и груба, какве су биле дисциплине у војскама прошлих режима, већ мора бити заснована на другарству и разумијевању.

Мићо је још говорио о разним потребама и давао већином савјете унутар јединица, а по завршетку његовог говора Шишо је упитао остале:

– Има ли неко нешто да пита, да нешто допуни, предложи или да каже?

Неки од присутних су постављали нека питања, мало се расправљало те је састанак завршен. На крају, кад смо се почели дизати да изађемо, ушао је у собу домаћин и рекао да мало сачекамо па ће бити вечера. На вечеру смо пристали, али док се постави изаћи ћемо напоље да мало ваздуха добијемо. Изашао је напоље Шишо, па Мићо, а за њима и ми остали. По изласку сам са Мићом поновио нашу уобичајену шалу бокса. Рекао сам му:

– Ајде, Мићо, да се мало боксамо, а Шишо нека буде судија и публика.

Мићо је пристао и почели смо млатарати рукама. Мићо је стално викао да не могу тако него овако и показивао правила бокса, док је Шишо посматрао и смијао се. Кад смо престали са нашим циркусом, онда смо почели разговарати. Питао сам га какве ће то бити капе са три рога. Кад се стави на главу, како ће стајати рогови, хоће ли бити стављени попријеко да се сприједа виде или некако другачије? Шишо је одговорио:

– Неће бити попријеко, него тако као увор од пијетла.

Обратим се Шиши новим питањем:

– Је ли, Шишо, што нас много популаришу у Љесковцу? Дјевојке су већ спјевале пјесме за сваког од нас. Да то није пребрзо?
– Ваљда то теби не смета? Ти си момак, нека ти само пјевуше, а ти треба да схватиш то, не ради себе самог него ради борбе. Ти си руководилац, млад, бистар, добар војник и кандидат партије. Теби је партија већ отворила врата. Ти ћеш бити сретан човјек заслугом партије, која води рачуна о својим члановима.

На вратима куће се указа домаћица која нас позва на вечеру.

Ушли смо у собу и сјели за сто на којем је била постављена дрвена здјела пуна граха који мирише на добру масну запршку иако се у њему кувало свињско месо. Око здјеле су биле поредане дрвене кашике и комади смјесовнице. Сваки је узео по једну кашику те смо све заграбили из здјеле. Послије тога, пред нама се нашла и друга дрвена мања здјелица са искомаданим свињским месом. Пошто смо завршили вечеру, Васиљ и ја смо

се дигли први, поздравили се са њима и изашли. Напољу се почело смркавати. Сјутрадан смо одржали коференцију са војницима. Васиљ је саопштио наш нови поздрав, рекао да се од сада зовемо партизани, говорио је о новом кроју партизанске капе и дао њен опис. Затим се највише задржао на другарској дисциплини и на свему осталом за што смо добили синоћ упутства. Послије тога су дошли Мићо и Шишо и наставили конференцију. Трајало је до једанаест сати. Сјутрадан око девет чуо сам ђе причају људи из села да је дошао неки човјек из Осредка који је прије извјесног времена дошао кући из усташког затвора у Бихаћу са једним муслиманом из Острошца. Тај човјек се зове Марић Војин, а муслиман је Мурановић Муниб. Питам:

– Је ли Муниб дошао са тим Војином у Љесковац?

Кажу да није. Дошао је сам Војин и налази се у једној кући код школе. Одмах сам отишао да видим тог човјека о којем ми је причао Нине Радишић и да чујем шта прича. Дошао сам до школе и упитам једнога ђе се налази тај нови дошљак из Осредка. Човјек ми показа руком једну кућу. Врата су била отворена, а код огњишта су сједјела четири човјека из комшилука. Међу њима се налазио сточић који је био прекривен бијелим пешкиром или стољњаком. На прекривачу се налази пун тањир бијелог сира. Знао сам да је то Марић Војин. Поздравио сам их и принио десну песницу сљепоочници. Сви прихватише поздрав. Домаћица ми додаде мали троножац. Један од присутних Љесковчана ми се обрати:

– Драгане, ово је друг Марић Војин из Осредка, дошао је код нас. Недавно је пуштен из бихаћког затвора. И, ево нам баш сад почео причати како се све то десило.

То је био повисок човјек, средњих година, мало већег носа, поткресаних брчића, а у горњој вилици, мало са стране, указивао се златни зуб. Имао је на себи половно одијело са капутом од смеђег сомота. Поред њега на другом сточићу стајала је кожна, около плишана, капа са шиљитом. Такве капе су биле доста уобичајене и народ их је звао француским. Срећом сам стигао на вријеме те је Војин завршио са јелом и одмах почео причати свој случај. Он нагласи да је прије рата био у добрим односима с трговцем Мурановић Мунибом, муслиманом из Острошца и сарађивао је с њиме на линији комунистичких идеја. Као такви, њих двојица су били запажени још прије рата. Сад, кад су дошле усташе на власт, обојица су отјерани у Бихаћ и затворени у бихаћку кулу. Били су у кули смјештени у једној соби на другом спрату, којој је прозор био окренут у затворско двориште те су могли посматрати шта се тамо ради. У другој половини јула и почетком августа, усташе су у камионима довозили Србе у двориште ограђено високим зидом. Међу њих су долазили са извученим ножевима те је настајало касапљење. Одсјецали су им носеве, уши, копали очи, хватали људе за бркове и ножем сјекли цијеле горње усне, а најпослије су их хватали за мишке и ножем резали цијеле до костију. Људи су онесвијешћени падали на земљу. Онда је настајало расијецање грудног коша и вађење цријева. Кад их потпуно исјеку

у комаде, онда их товаре као исјечена дрва у камион. Што довезу живих у два камиона, то у парчадима натоваре у један, добро покрију и затрпају церадом. Тако натоварен камион са људским месом изгуби се иза ћошка куле у правцу излаза.

– Сав тај страшни призор смо нас двојица гледали кроз прозор казнионе. Међу доведеним људима познао сам неке из села Грмуше. Видио сам како им одсјецају бркове са уснама – завршава Војин.

Кад је завршио причу, ја сам се дигао и изашао. Упутио сам се према касарни са страшним сликама пред очима. У нашем логору нашао сам Васиља. Тада се није ништа радило и сви смо били беспослени. Сједио сам са њим рекавши му да се ту у селу налази Марић Војин који је малочас описао страшне појединости које је имао прилике у Бихаћу да види. Васиљ је слушао и ћутао. Наједном је проговорио.

– Мене чуди како су Војин и Муниб могли бити пуштени из усташког затвора у таквој ситуацији, а да им се ништа не деси. Они су оптужени да су комунисти и отпуштени као комунисти, а ми знамо да усташе убијају све што је српско.

Дигао се и отишао према кућама Секулића. Ја сам остао са војницима у касарни. Мислио сам да ће Војин доћи и јавити нам се у јединицу. Вече је дошло, а Војина нема. Ни сјутрадан Војина није било. Мислио сам да се можда јавио Васиљу негдје у селу или код Мићe или Шише. Најзад сам престао мислити о њему. Само су људи у селу препричавали и згражавали се на усташке злочине које је Војин препричавао.

Дани су пролазили у затишју. По селу су Мићо и Шишо одржавали често неке састанке и конференције са сељацима и члановима власти. Ја се у те ствари нијесам мијешао нити су ме интересовале. Сматрао сам да сам војник и живим војничким животом те треба да се бринем у домену свог положаја и само о војничким стварима. Налазим се већином са мојом десетином, има понеких који раније нијесу били војници, учим их растављати и састављати пушку, нишанити и остало што је у дужности десетара. Освануло је сриједа, у Раштелима је дан пијаце или како је тамо народ назива сајмени дан. Срба нема на том сајму. Они тамо не иду од јула, од како је био онај страшни покољ. Тамо иду само муслимани. Има на том сајму нешто мало и Хрвата који су дошли из Кршље, а пролазе цестом преко Криводола, па кроз један крај Љесковца и цестом кроз Просјечени камен. Наша извидница нам је јавила да је из правца Кршље прошао један ауто са Хрватима из Раковице. Рјешење је пало од старјешина, вјероватно од Шише и Мићe, које је пренио командир вода Васиљ, да морамо сви испод Љесковачке косе непримјетно изаћи на брегове више Просјеченог камена и налазити се у засједи. Треба дочекати те који се тако слободно шећу аутомобилом преко наше територије. Пошто смо ручали, спремисмо се и заобилазним путевима стигосмо на одређено мјесто и распоредисмо се иза жбуња и камења дуж цесте, између Љесковца и Криводола. Пред ноћ, извидница, која је

осматрала терен са Просјеченог камена према Раштелима, јавља да је ауто кренуо према нама. Приближисмо се уз саму живицу. Одједном се указа. Први на цесту искочи Нине Радишић и стаде пред њега с упереном пушком. Он је наш најстарији партизан. За њим искочише још двојица и нађоше се у близини аута. Кочнице нагло зашкрипаше и ауто стаде, а господа диже руке увис молећи да не пуцамо. Из њега један младић искочи и као муња побјеже косимице испод косе у правцу Криводола. У аутомобилу су били три човјека са шофером. Ова тројица су били уплашени. То су Раковичани, међу њима сам познао Дану Гашљевића, а онај што је побјегао био је Данин син. Дане се пред нама правдао да је то млад дечко, много плашљив и одмах је рекао да није ништа крив. Претресли смо их. Ништа сумњиво нијесмо нашли, ни документа, ни писмо или какво наређење, нити је нађено шта од оружја. Након извјесног разговора смо их пустили да иду. Мотор закрешта. Они су нам много захваљивали, са нама су се руковали и отишли радосни. Иако су познати као усташке присталице и симпатизери, пустили смо их јер је таква била линија наше борбе, а за њих нисмо имали доказа да су лично до сада учествовали у било каквом злочину. Њихов аутомобил остављао је за собом извјесну количину бијеле прашине која се ковитлала и дизала увис, па се полако спуштала по жбуњу и трави поред бијеле камените цесте. Аутомобил је низбрдо грабио и одмицао низ бријег у правцу Криводола, док смо ми у групи стајали и посматрали га. Ноћ није била далеко. Васиљ је наредио групи људи, коју је одредио у току вечери, да поруше пропусте које се налазе испод цесте у Криводолу. Одредио је људе који ће радити, а друга десетина под руководством десетара Милоша Секулића ће обезбјеђивати њихов рад. Ја сам добио наређење да одем са десетином у касарну, одредим стражу и ноћну патролу. По завршетку вечере и обављеним пословима, ми смо легли спавати. Сјутра је освануо доста хладан дан. У кањону Коране има магле која се растеже по бринама као да тражи неко склониште. Војници из Милошеве десетине лијено се дижу и кажу да нијесу доста спавали, пошто су ноћас били на послу. Порушили су пропусте у Криводолу и тиме извршили задатак. Патроле из села су долазиле и никакве нарочите новости нијесу доносиле. Сви осим стражара пред касарном и патрола које су отишле у село су легли спавати. Сјутрадан су патроле које су дошле са терена донијеле вијест да су жандари из Кршље напустили касарну и одселили за Раковицу. Послије заустављања оног аутомобила и рушења пропуста нијесу се осјећали сигурним, стога су отишли у веће мјесто и тамо су се груписали. Бјекство жандара из Кршље повећало је углед партизана у мјесту и околини. Послије неколико дана у нашу касарну је дошао један врло згодан и лијеп младић са својих непуних осамнаест година. Хрват, из околине Липоваче, Малкоч Миле. Дошао је са намјером да остане у партизанима и да се бори у нашим редовима против зла и тираније. То је први партизан Хрват из те околине и села ђе живи народ хрватске националности. У нашој јединици је примљен лијепо, како од руководилаца тако и од партизана. Само је у јединици остао врло мало, пошто је био одређен за теренског радника. Он прича да присуство жандара има велики значај за партизане код хрватског становништва. Једног јутра у нашој

касарни је освануо један човјек средњег раста, врло мршав и сув, повијена носа, орловских очију, ријетких зуба и у грађанском одијелу. То је био Дракулић Ђуро, а звали су га Ђуђо. Био је родом из једног од околних села, а стално је живио у Загребу. Био је запослен као трговачки помоћник. Он прича да је прије два дана пошао из Загреба и преко неке везе се пребацио до Петрове горе. Прича да је у Загребу очајно стање и да тамо усташе злостављају народ због разних акција које се извршавају у самом граду. Из џепа вади фотографије своје дјеце и показује их нама да видимо како има дивну дјецу коју је морао напустити не знајући шта ће са њима бити. У јединици је био око мјесец дана и пропагирао марксизам међу војницима. Послије мјесец дана био је одређен на терен по селима по некој позадинској дужности. Више се никад није нама вратио, него се нашао у Слуњу. Тамо су га видјели сељаци по гостионицама у друштву жандара и усташа. Касније се дознало да су га послале усташе из Загреба да шпијунира партизане, али му то није успјело. Гласови по селу круже како се повремено у Љесковцу појављује и онај Марић Војин из Осредка што је изашао из бихаћког затвора. Не долази у јединицу, него се јавља код Растовца Ђуке што му је кућа близу Раштела и код Чакширана Милана Буџана. Њих тројица купују по селима јефтино курузе те га на коњима и колима тјерају у Плашки и продају Талијанима. О овоме сам једном приликом разговарао са Мићом и Шишом и напоменуо да се нико није могао надати да ће човјек који је био у затвору и који је гледао оне призоре уништавања људи бити немаран према партизанима и устанку те да неће учествовати у акцијама већ се бавити шверцом у оваквој критичној ситуацији.

Мићо је на то одговорио:

– Ово је добровољачка војска и ми нећемо никога приморавати да буде њен припадник. Нек ради шта хоће, а ми ћемо настојати да провјеримо како су њега и оног Муниба пустили из затвора, кад су били оптужени да су комунисти и истовремено уништавали људе, и то највише сељаке који о комунизму немају појма.

Настали су хладни дани. Лишће је давно свенуло и опало и долази нам први сњежак. Цијело тло земље освануло је под бијелим покривачем. Снијег је трајао неколико дана и отопио се. Само се може наћи у појединим долинама према сјеверној страни. Васиљ је предвече наредио да се цијели вод припреми за покрет и да буде спреман за вечерас. Идемо у акцију. Војници међусобно шапућу о предстојећем путу и борби која их очекује. Васиљ је рекао да ће доћи и Бугарчани. Кад је дошла ноћ, по наређењу смо сви с оружјем изашли пред нашу брвнату касарну. Постројавале су се десетине, једна поред друге. Ми десетари стојимо на челу својих десетина. Васиљ стаје пред строј, а Мићо и Шишо га посматрају. Стара Ана провирује кроз мало прозорче из своје собе. Неки војници шапућу и смију се на њен рачун те говоре да је она командант касарне пошто је то њезина кућа. Васиљ саопшти десетарима да у највећој тишини и реду кренемо у правцу Басаре. Пришао је затим оној двојици и заједно кренуше напријед изнад касарне

преко њиве у правцу пута који води до села Басаре. Цијела колона је кренула за њима. Увијек смо могли видјети пред нама њих тројицу како се крећу и клате. У Басари смо прошли неколико кућа, а затим нас Васиљ дочека и сврати пред једну. На кући су врата била отворена. Ватра се на огњишту распламсала и освјетљава цијело двориште. Улазимо. Нашли смо Мићу ђе стоји поред ватре, а млаз свјетлости са огњишта показује његову жуту браду. Он нам показа десна врата собе.

– Идите, тамо има прострта слама, па лезите. Можете спавати до наређења, али само обучени и са спремом.

Војници су улазили и шушкали по слами и намјештали се један поред другог. Ја сам мало стајао са Мићом поред ватре, а затим сам изашао пред кућу ђе сам нашао Васиља и Шишу. Стоје и разговарају. У непосредној близини те куће налази се још једна ђе такође свијетли ватра и чује се неки разговор. Виде се људи ђе излазе испред и враћају се унутра. Питам њих двојицу ко се налази у тој кући. Шишо ми рече да су ту партизани из Басаре. Има их петнаестак и они ће такође ићи са нама у акцију. Вратим се и ја у кућу својој десетини и легнем на сламу поред њих. Послије краћег размишљања сам заспао. Кроз сан чујем неку ужурбаност, ходање, причање и смијех. Најзад ме неко продрма. Пробудио сам се и видио да су сви будни. Дижу се, узимају пушке, намјештају око себе одјећу, опасаче и фишеклије. Дижем се и ја, погледам на сат, показује два послије поноћи, а то значи да смо добро одспавали. Изађем пред кућу и нађем гомилу наоружаних људи. Стигли су Бугарчани, а дошли су и Басарчани из оне друге куће. Излазе и ови наши, сакупљају се, очи су добро умрачиле, па се добро види. Познам их. Све су то били дивни људи, сви наоружани војничким пушкама, сви добри борци и има их око педесет. Мислио сам о томе како и не би били добри борци. Нек неко чикне да сад не буде добар борац, само нек се сјети да смо сви осуђени на смрт од стране усташке власти. Какви се борци могу само замислити од ових људи, осуђених на смрт, а ипак се налазе у овим величанственим шумама, наоружани војничким пушкама и иду у борбу против извршитеља наше смртне казне. Они знају то, зато су и весели кад иду у борбу, знају да иду штитити своје и животе осталих који нијесу пошли са нама због тога што немају оружја. Иду да штите животе своје дјеце која су остала спавајући у топлим креветима, несвјесна животне опасности. Одрасли су остали, нестрпљиво чекајући вијест хоћемо ли у акцији имати успјеха и хоћемо ли заплијенити коју количину оружја да се и они наоружају. Сви су изашли напоље. Ту су Мићо, Шишо и Васиљ. Они су најодговорнији. Мићо рече:

– Другови, пожељно је да буде тишина приликом путовања и да будете дисциплиновани.

Васиљ и Мићо кренуше напријед на горњу страну, а ми остали један за другим за њима. Шишо је посљедњи кренуо за колоном. Заобилазили смо источну страну обронака шуме Машвина и окретали у правцу села

Машвина. Тада смо сви знали да идемо према Присјеки, а можда и даље до Мочила. Колона се полако кретала кривудавим пјешачким стазама. Кад смо дошли близу села Машвине, колона је скренула удесно тако да смо само заобишли село. Сјетио сам се овог истог пута кад смо јесенас ишли у Присјеку у акцију на жандаре. Када смо заобишли и прошли Машвину и одмакли се неколико километара, колона је стала. Са чела, преко везе, Мићо је наредио одмор и пушење. Пред свањавање смо стигли до цесте Слуњ-Раковица, а тај терен смо већ познавали. Знали смо по бреговима, жбуњевима и осталим природним знацима ђе смо. Колона је одједном стала. Мићо се са чела колоне вратио назад. Дошао је до средине строја и рекао:

- Другови, приђите ближе – дао је знак руком да се окупимо око њега
- Другови, вама је вјероватно познато да се у Слуњу налази талијански гарнизон. Неки дијелови гарнизона се налазе у Раковици и у осталим мјестима поред цесте све до Бихаћа. Они чувају ту комуникацију, пошто туда свакодневно транспортују ратни материјал, већином оружје и муницију. Ви добро знате наше потребе за оружјем и муницијом. Знате колико се наших ненаоружаних другова налази по селима и колико жељно очекују да их наоружамо. Како ћемо ми успјети у нашим акцијама? Тако што ћемо бити обезбјеђени и сигурни у нашим ослобођеним селима у којима се налазимо. Другови, ми ћемо данас овђе дочекати талијанске камионе, извршити акцију и заплијенити драгоцјени ратни материјал. Будите добри и слушајте наређења својих водника и десетара. А сада, за мном.

Мићо крену напријед, а колона се опет оформи у покрету. Ишли смо око два километра и пред нама се указа бијела камена цеста. Како чело колоне ступи на цесту, не пређе преко него окрену улијево у правцу Раковице. Са лијеве и десне стране оцртавају се и виде само брегови, а мало касније и свако усамљено стабло. Ишли смо цестом око један километар. Има на том мјесту кривина ђе цеста обилази око долина. Са обје стране цесте налазе се згаришта изгорјелих кућа. Око удубљења су остали камени зидови који су врло згодни за засједу. Удубљења можемо користити за склоништа. На том терену, око згаришта, остала су стабла воћака, којима су гране нагорјеле приликом пожара. Стабла свједоче да је ту прије неколико мјесеци било село, а сада га нема. Ко зна колико је ту народа и мале дјеце изгорјело у ватрама. Није их имао ко склонити испред убица. То је било српско село Броћанац. Мићо је засједу поставио са обје стране цесте. Сви смо имали довољно мјеста да се склонимо иза зидова у подруме. Шишу и Васиља је послао на ону страну до Присјеке. Шишу са Бугарчанима, а Васиља преко са Љесковчанима. Мићо је одредио мене да будем на челу засједе до Раковице. Ушао је у рупу једног подрума, а ја за њим. Све је уредио. Одредио је са сваке стране маскираног осматрача који ће на вријеме најавити прилазак непријатеља. Тог непријатеља ће тући они на другом крају, тако што ће ући потпуно у постављену засједу, а ако пођу из Раковице, ми ћемо чело непријатеља пропустити, па нека га бију они на излазу. Мићо и ја се

намјештамо, поправљамо зид, надзиђавамо и правимо неку врсту пушкарница. Мићо даје задатак да, ако непријатељски камиони буду улазили од Слуња, онда битку морамо почети нас двојица пошто смо посљедњи.

– Драгане, ти имаш пушку. Био си војник и добар си нишанџија. Кад камион приђе близу нас, на око двадесет метара, ти добро гађај шофера. Кад погине шофер првог камиона, он ће скренути и зарити се у брину цесте и тиме је закрчити. Тако су и други камиони готови, јер неће имати пролаза, а мени за сваки случај треба једна бомба. Дај ми ти своју – наређивао је Мићо.

Извадим из џепа бомбу крагујевачке производње и дам је њему. Дан је, погледам у сат, осам и тридесет минута. Све је мирно и тихо, танки облачак је прекрио небо, тако да се кроз њега сунце само мало назире. Наслонио сам главу на десну руку која је држала пушку за врат кундака. Наслоњене главе сам осјетио у ушима ђе се однекуд из даљине чује звук мотора. Кажем Мићи шта ми се причињава. Мићо земљи принесе ухо, мало ослушну, подиже главу и рече да се и њему тако нешто чини. Још смо о томе разговарали кад извиђач, који је осматрао страну од Присјеке, огласи да иду камиони. Иза наших заклона смо напрегли очи у правцу Присјеке. Нијесмо дуго чекали кад се појави камион излазећи кривудавом бијелом цестом. Посматрамо даље да видимо колико их има, али нас то ишчекивање не радује. Само један камион. Низ једну стрмину угледасмо да је покривен церадом. Стегао сам пушку наслоњену на камени зид. Притежем је уз десно раме, метак је у цијеви, а прст на обарачу. Знам да ће га пропустити како је било и наређено. Мој је задатак да први окинем, право у шофера. Био сам тог часа задовољнији него икада, нека снага и храброст ми надођоше. Камион је јурио према мени, а ја ћу да се осветим бар мало за ова згаришта у којима се сада налазим, да се осветим непријатељу који је окупирао нашу земљу и омогућио крвавим усташама да пале села и убијају малу дјецу. Камион је пришао на неких стотињак метара и видим добро шофершајбну шофера. Узео сам га на нишан. Како се он примиче, тако га ја пратим. Чекам да дође ближе и да повучем прстом обарач и све ће бити готово. Камион прилази, а изнад мене се проломи Мићин глас:

– Другови, не дирајте га! Пустите га, празан је, не откривајте положај, чекаћемо друге.

Само сам се спустио иза заклона у подрум и повукао пушку за собом. Цестом поред мене је протутњао камион. Кад је скоро изашао из засједе, са друге стране цесте код Бугарчана опали пушка. Готово је, положај је откривен. Сви смо скочили и отворили плотунску паљбу у камион. Неко је опалио метак, неко два и та гомила куршума сручила се у платнени кров. У камиону је настала дрека и кмека што значи да је возио војнике. Они се нијесу видјели пошто је било хладно вријеме те је камион био застрт и позади. Они су од плотуна били израњавани, али је шофер остао здрав те је притуснуо даску од гаса, нагло убрзао и побјегли су у правцу Раковице.

Одвезен је товар војника који се од рањавања дерао и галамио. Ишли смо мало цестом за камионом ђе смо видјели разлупано огледало и парчад стакла на цести. Нашли смо и капљице крви која је однекуд с камиона прокапала. Било ми је жао што нам је акција пропала. Мићо је питао ко је први пуцао и открио положај. Пронашло се да је пуцао Гргић Душан из Бугара, са изговором да није чуо Мићино наређење да се не пуца на камион. Мићо критикује Душана за откривање положаја говорећи му колико смо истрошили муниције узалуд. Затим нареди да идемо према западној страни преко цесте. Колона је кренула кроз пошумљени терен пењући се уз бријег у правцу села Мудрића. Изашли смо наврх једног бријега у шуму ђе смо нашли и мало снијега. На бријегу смо се одмарали око једне локве ђе је већина пила воду. Мало смо сједили по пањевима ђе су некад била стабла букве, а затим се дигли и кренули даље. Прошли смо Мудрић и кренули низ бријег пошто смо изашли из шуме. Сад идемо падинама и косаницама. Дошли смо у Мочила нећe око један сат послије подне. По доласку су нас дочекали одборници тог села те расподијелили по кућама на ручак и одмор. Ја и десетар Раде Милошевић смо смјестили по кућама своје десетине. Нећe предвече поче ужурбана вика испред кућа. Трчали су неки партизански одборници, домаћице и омладина, а било је и дјеце. Вичу да идемо брже напоље јер иду Талијани. Неки су били задријемали у топлим собама, али су брзо скочили, ухватили оружје и слили се на раскрсници села. Тамо су Мићо, Васиљ и Шишо, и брже наређују да се повучемо уз бријег према западној страни и да заузмемо положај у гробљу, пошто Талијани иду у неколико камиона, а изгледа да има и неки тенк из правца Раковице. Сви смо кренули према гробљу користећи као заклоне разно жбуње, живицу, ограде и остало што нам је могло користити. Изашли смо у гробље, распоредили се и заузели положај. Чекали смо око гробова и камених крстова. Тутњава мотора се чула све јаче. Одједном се на цести појавише камиони у већем одстојању. Црне покретне фигуре се крећу цестом у правцу села, иду доста полако, једна за другом. Могли смо набројати око десет камиона талијанске војске. Говори Мићо:

– Да смо знали изаћи и направити засједу између Раковице и села, могли смо сада извршити акцију, али шта ћеш, сад је тако.

Долазе до села. Три камиона продужују, а остали стадоше. Војска је из њих изашла и развила се у неку врсту стрељачког строја. Пришли су близу кућа и стали. Она три камиона су дошла усред села на раскрсницу. Дошли су до већих кућа, зауставили се и војници су изашли напоље како би ушли у двије куће. Трајало је кратко, а они су из кућа изашли. У кућама су се убрзо чуле двије јаке детонације. Најприје једна, па друга. Затим из двије куће, ђе су детонације извршене, поче куљати црни дим, а потом их обузеше и млазеви пламена. Војници посједаше у камионе и вратише се назад цестом, а за собом оставише двије куће у пламену. Затутњаше мотори и колона крену у правцу Раковице. Ми из гробља смо посматрали за њима јер смо били немоћни било шта предузети. Фронтално не можемо почети борбу јер их има много, а ми морамо строго штедјети муницију. То је значило да можемо

вршити акцију само из засједе. Куће су биле брзо обухваћене пламеном, тако да је немогуће било ишта учинити. Дошли смо поново у село ђе нам кажу сељаци да су Талијани одвели са собом два човјека, она два што су им куће запалили. Смркло се и опет смо се размјестили по кућама ради преноћишта. Сјутрадан прије свањивања, били смо пробуђени и сакупљени на раскршћу села. Наше старјешине су кренуле према сјеверној страни у правцу Слуња и Присјеке. Кажу да идемо у засједу у Присјеку. Сад ће у акцији учествовати јединице из Мочила. Цеста из Мочила, која води према Присјеки, излази на главну цесту у близини Слуња на једној великој кривини више извора Слушнице. Дошли смо на око четири километра ђе се те цесте састају. То је било у шуми. Она је доста мала по расту дрвећа. Тако је доста густа, а у томе густишу има много каменитих стијена што најбоље одговара за засједу, ако бисмо је ту правили. Свануло је. Мићо је наредио да се војници склоне у шуму и чекају на одређеном мјесту, а он је узео мене, Миладина Чакширана и Гргић Душана да га пратимо до врела Слушнице док он извиди терен и види каква је ситуација, а затим ће их извијестити да дођу и заузму положај. Нас четворица смо дошли више цесте која води из Раковице у Слуњ. Сјели смо и посматрамо. Ниже нас, на неких педесет метара, види се цеста са великим кривинама, а ниже цесте велика долина која личи на провалију. У дну долине се оцртава ријечица Слушница и вијуга иза бријега према Слуњу. Диван је терен за засједу. Ту смо осматрали све док до наших ушију од правца Раковице не дође тутњава мотора. Кажем Мићи:

– Штета што нијесмо довели остале другове, ето иду камиони, а ми смо сами.
– Шта можеш, Драгане? Ако буде два до три камиона, напашћемо их сами. Ако их буде више, нека иду, а ми ћемо послије довести јединицу и чекати друге.

Чекали смо још десет минута, кад се из шуме цестом појавише камиони, један, други, трећи. За њима ауто, па опет камиони један за другим и само пролазе, а све већа тутњава мотора се чује. Закључили смо да је то велика моторизована колона. Мићо се ражалостио што нијесмо знали за то. Много је камиона прошло и даље стално наилазе. Дигли смо се и пошли уз бријег. Када смо дошли на једну већу узвишицу, одакле се виде сви брегови у правцу Раковице, имали смо шта и видјети. Преко свих брежуљака иду колоне талијанске војске. На свим пропланцима се виде војници који иду у колонама и крећу се у правцу Слуња. То су цијеле јединице водова и чета. Каже Мићо да смо случајно напали у Присјеки и да су нам ови дошли тачно иза леђа, ко зна каква би то ситуација била. Пришли смо кроз шуму близу цесте која води из Мочила. Срећа да смо стали, мало осматрали и прислушкивали. Чусмо галаму талијанских војника од Мочила. Легли смо за камење близу цесте. Туда је наишла већа колона војника на бициклима. Има их много. То је била дугачка колона, дуга као један ратни батаљон. За њима се чу опет галама. Мало сачекасмо, наиђе и друга колона бициклиста. Била је велика као и она прва. Кад је цестом прошла сва та руља, ми смо прешли

преко и упутили се друговима. Нашли смо их ђе су се расули по заклонима и осматрају непријатељске колоне. Док су све талијанске колоне прошле, прошло је и подне. Наши руководиоци су се у разговору усагласили да не вриједи данас постављати засједу док се не сазна ситуација у Раковици пошто су дошли до закључка да су се Талијани повукли из мањих мјеста од Бихаћа до Слуња, а можда и у правцу Карловца. Ако правимо засједу, можемо џабе потрошити вријеме и назепсти. Дошли су до закључка да се повучемо у Мочила. Ми из Љесковца и Бугара дочекаћемо у селу ноћ, а затим се пребацити у Љесковац. Сакупили смо се у колону и кренули. По доласку у село смо се распоредили по кућама ђе смо добили ручак. Послије ручка смо се груписали у неколико кућа које су биле у близини шуме. Ту ћемо чекати ноћ. Сједили смо нагомилани у топлим собама. У кући ђе сам ја био, налазио се и друг Шишо. Извадио је из своје комесарске кожне торбице савијене хартије, умножене на шапирограф, и пружио их мени:

– Ево, Гргићу, па читај, ово су радио-вијести.

Узео сам од њега папир и почео читати. У њима је описана најприје наша борба, затим успјеси партизана, појединих јединица у разним мјестима, а било је и вијести са страних савезничких фронтова, а највише и успјесима Црвене армије на Источном фронту. Напослијетку је било написано о техничкој помоћи Сједињених Америчких Држава Совјетском Савезу и стајало је између осталог да је Америка послала СССР-у морским путем неколико конвоја разног ратног материјала, а нарочито тешких тенкова. Ова ми се америчка помоћ урезала у главу и о томе сам размишљао. Није ми било јасно што наш командир Шишо, кад прича са партизанима и држи политички час, тврди да је СССР најјача земља на свијету, како по пространству тако и материјално. Причао је стално о великим руским творницама и њиховом силном наоружању и осталој техници. Причао је да је то земља у којој живе, раде и управљају комунисти, технички најразвијенија земља на свијету, а сада јој Америка шаље техничку помоћ. Чим је он то тврдио на политичким састанцима, то је такорећи службена ствар и то је инструкција од његових старјешина. А ове вијести, хоће ли се пустити у јавност или неће, и то је сигурно инструкција од истих старјешина. О томе нијесам никоме причао, али сам од тог времена мање вјеровао у комесарска причања. Изгледало ми је да остали присутни нијесу уопште запазили нити су послије о томе коментарисали. Послије читања вијести, развила се дискусија и тако смо у причању дочекали ноћ. Навече су дошли Мићо и Васиљ те смо кренули у Љесковац. По доласку у нашу касарну распоредили смо стражу и легли спавати нeђe око пола ноћи, а Мићо и Шишо су отишли у групу кућа Секулића и Вукелића на спавање. Они су се тамо хранили. Партизани су на тај рачун почели збијати шале говорећи да одоше наши официри на спавање у официрски дом. Настојао сам да спречавам шалу рекавши:

– Ајде, другови, немојте тако, они свако вече имају разне састанке са појединим друговима, остану докасно, па их тамо и уставе, није то ништа страшно.

Они што су се шалили мало се промешкољише и уђуташе. Сјутрадан послије доручка нам дођоше Мићо и Шишо. Одржали су конференцију са партизанима. На тој конференцији су саопштили да се морамо по десетинама разићи на обезбјеђење терена. Куд ће која десетина ићи, тај распоред ће направити командир вода Васиљ. Мало послије, распоред је пао. Ја са мојом десетином одлазим на обезбјеђење у Растовчево село између Просјеченог камена и Раштела. Раде Милошевић одлази у Брезовац према Присјеки код Машвине. Милош Секулић преко Коране иде у село Црнају. Послије распореда, Васиљ је саопштио да ће десетине остати на тим мјестима извијесно вријеме и да ће послије услиједити нови распоред и промјена терена. Послије ручка сам наредио десетини да се спреми. Дошли смо у заселак ђе су нас добро примили. Смјестили смо се у кући Милана Растовца ђе смо добили вечеру. Имао сам добре другове у десетини; Мандић Душана, којег су га звали Пирго због тога што је имао храпаву кожу од богиња које је преболио у дјетињству. Био је добар друг и борац. Одредили смо га да нам проналази со по кућама, ако је домаћица која нам кува слабо осолила јело. У том послу имао је добар успјех и код домаћица добар наступ. Био је доста добро развијен. Кад долази домаћици да тражи соли, долази умиљато и са осмијехом. На рачун тих његових успјеха другови су у десетини доста збијали шале и задиркивали га. Говорили су му да успијева код домаћица зато што има доста велик и меснат нос. Кад би слали неког другог да тражи соли, тај би то одбијао изговарајући се да нема у томе успјеха и тражећи да иде Мандић. Он је ишао смијући се тражити. Имао сам Чакширана Миладина који је био прилично грлат и који је својим бучним гласом помагао кад треба да води пјесму уз дјевојачко прело по разним кућама. Али, за мене је у десетини он био најдосаднији зато што је често тражио да га пустим кући, под изговором да му се превалио стог сламе, који је жена садјела, па он треба само да га ограби и уреди. Боравећи са десетином на терену, сваких двадесет и четири сата, требао сам слати Васиљу извјештај о свим новостима са терена, а у случају неких важнијих новости, одмах сам морао извјештавати. На том терену сам се задржао дуже. До промјене није дошло. Овђе ми је лијепо, народ ме поштује, лијепо се споразумијевамо, а сва ми је дужност да чувам свој крај села од Раштела. Жандари нијесу дирали у село нити су покушавали прећи преко воде, а ја нијесам имао наређење да дирам њих. Они тамо сачињавају непријатељски гарнизон. Има униформисаних жандара и њихових помоћника, наоружаних сељака муслимана, свега око тридесет. Свако вече на наш конак су долазиле дјевојке и правиле прело. Дуго се у зимску ноћ сједило. Дјевојке су пјевале пјесме о партизанима, партизанским одредима, припјевавале одређеним руководиоцима, а у пјесми некад набацивале и име десетара ове десетине. Понеки који би сједио поред мене гурнуо би ме руком, а ја сам се правио тобоже да то не чујем. Посматрао сам те сељачке дјевојке уз освијетљење петролејке и гледао како им се свјетлуца лијепа млада кожа на пуним затегнутим образима. Има лијепих дјевојака, какве само могу бити из тих здравих крајева. Ја сам млад, у двадесет четвртој години, али шта можеш кад је рат. Сјутрадан ми прича стражар, који је био ноћас на стражи, да је

око пола дванаест чуо митраљеску пуцњаву у неколико наврата у Јоховици. Чули су се и поједини пушчани пуцњи. Око подне смо чули вијест да су ноћас дошли партизани из Петрове Горе и опколили жандармеријску станицу у том селу. Припуцали су, а затим су се жандари предали, заплијенили њихово оружје, муницију и осталу опрему. Пошто жандари нијесу пружили отпор, нијесу никоме од њих ништа ни учинили. Све су пустили, само су им онеспособили касарну, с тим што су полупали врата и прозоре тако да се не могу више настањивати у тој згради. Били смо сви задовољни тим вијестима иако то није извршила наша јединица. Свеједно је. Мало смо били постиђени због тога што то нијесмо ми учинили пошто је то село близу нас, а далеко од Петрове горе. Предвече је нашу десетину обишао Мићо и са нама разговарао о синоћном случају у Јоховици. Том приликом је рекао:

– Е, другови, партизани долазе из Петрове Горе и разоружавају жандаре, запљењују оружје и опрему, а ми прелимо. Мораћемо ускоро и ми да нешто урадимо. Гледаћемо да идемо у акцију и да се мало пред народом оправдамо.

Једно вече ми се јави Васиљ да повучем десетину из Растовчева села и да дођем више Просјеченог камена у кућу Рончевића и да ту осванем, пошто је сјутра сриједа и постоји могућност да ће од правца Раковице долазити народ из хрватских села у Раштела на сајам, а с народом ће вјероватно доћи и усташе. Требало је да то осматрам и да га извијестим ако неко од усташа прође у Раштела. Осматрање ће бити са прозора из куће и треба да водимо рачуна да не будемо примијећени. Послије обављене вечере сам кренуо са десетином уз бријег у правцу куће Рончевића. По доласку смо се смјестили у једну кућу близу цесте. Ту смо мало навече прелили као и обично, а затим смо легли спавати на патос ђе је домаћин простро дебљи слој лијепе фришке сламе. Сјутра, када се разданило, почео је народ пролазити цестом у правцу Раштела, већином одрасли мушкарци, све из села настањених хрватском националношћу, пошто Срби тамо ићи не смију. Пролазили су по двојица или тројица. Одједном наиђе један фијакер. У фијакеру сједе четири човјека убрајајући кочијаша који нам је био непознат. Остала тројица су били из Кршље. Тројица усташа. Овог пута су били без оружја. Ту је био стари Анте Шпољарић, његов син којем не знам имена, и Ивица Рукавина, син Роке Рукавине, имућног и угледног човјека из Кршље. То су она тројица усташа, који су се од првих дана капитулације Југославије ставили на располагање Павелићу против својих комшија, познаника и пријатеља Срба. Извијестио сам Васиља, извјештај је отишао и ја сам своју дужност извршио. Неђе око девет сати дођоше к мени Васиљ, Мићо и Шишо. Са њима дође још неколико партизана и Милан Чакширан Буцан, један од најхрабријих, али и најнедисциплинованији човјек. Он је час у партизанима и добар борац, а одмах други дан одлази са Ђуком Растовцем и оним Марић Војином из Осредка и тјерају куруз да продају. Само се Ђука и Војин уопште у јединици не појављују, а он долази с времена на вријеме. Код њега је била испољена самовоља, а сви смо му то гледали кроз прсте јер је у борби био

стварно неустрашив. Кад су дошли, Васиљ ми рече да су ријешили да дочекају ту тројицу усташа. Сјели су у топлу собу и разговарали, с тим што су одредили двојицу сељака у извидницу да пазе од Раштела кад ће се онај фијакер вратити. Дошло је вријеме ручку. Домаћица га је спремила и сви смо заједно ручали. Пролазио је сат по сат. Извидница ништа не јавља. Кад је било нећe око пола четири, извидница је јавила да је фијакер са господом усташама пошао из Раштела и већ стигао у Растовчево село. Сви смо са оружјем изашли напоље око Просјеченог камена, а фијакер је дошао близу нас. Одједном се фијакер на цести нагло заокрену и побјеже назад за Раштела, што значи да су нас примијетили или им је нешто постало сумњиво. Шта сада треба радити, питали смо се. Мићо каже да треба и даље чекати у засједи, јер ће се вјероватно они вратити у пратњи жандара, па ће тако бити боља акција и већи окршај, а то је боље за нас. Можда можемо доћи до које пушке. Васиљ предложи да он иде кући Роке Рукавине, са још једним партизаном да изврше претрес куће јер ће вјероватно тамо наћи нешто оружја, пошто се стари томе не нада. Мићо му је то одобрио, погледао у мене и упитао хоћу ли ја ићи са Васиљем. Ја му одговорих да бих ишао, али шта да радим са десетином. Он ми каже да идем са њим, а он ће ме замијенити.

Васиљ и ја кренусмо преко Криводола у правцу Кршље и стигосмо пред кућу старог Роке. Васиљ је одредио да стојим пред кућом на стражи, а он ће ићи у кућу и вршити претрес. Ушао је и нашао родитеље оног Ивице што је отишао у Раштела. Васиљ им је саопштио да је дошао извршити претрес куће ради оружја и војне опреме. Они су Васиља познавали лично одраније и са њиме разговарали као са познатим. Нијесу се ништа противили. Васиљ је извршио претрес свих просторија и доста дуго се задржао у кући. Од оружја и опреме није нашао ништа осим једне увијаче која је сачињавала дио одјеће предратне војске. Стари се правио да је Ивица оставио своје оружје у Раковици. Напустили смо Рокину кућу и вратили се назад у правцу Криводола, пошто је била близу ноћ те смо ријешили да од кршљанског гробља окренемо улијево пријеким путем преко Љесковачке косе како бисмо изашли близу љесковачке школе, а и ови ће од Просјеченог камена доћи навече. Мићо ће довести моју десетину пошто ће бити нови распоред десетина и терена. Кад смо изашли наврх косе, почело се смрачивати. Од стране Просјеченог камена смо чули два до три пуцња из пушке. Послије тих пуцњева све се утишало и умирило. Стигли смо у нашу касарну. Мало смо чекали док не дођоше и ови са Просјеченог камена. Они се смију и причају како су господа усташе пред мрак наишли из Раштела. Они су их дочекали у самом Просјеченом камену и опколили. Причају како је Милан Чакширан Буџан ударио Анту и он је на мјесту остао мртав, затим је ударио ножем Ивицу Рукавину и готов је био и он, а онај трећи усташа, Антин син, бацио се са фијакера низ камените стијене и побјегао преко бара, напливао на Корану и тако успио побјећи. Прича Шишо како је у Рончевића селу наредио сељацима да ону двојицу мртвих усташа закопају. Послије вечере Васиљ је извршио распоред десетина по терену. Мојој десетини је

додијељено село Брезовац код Кршље. Наредио сам им да се спреме, изашао пред касарну и кренуо кроз мрак у правцу Басаре ђе ћу кренути путем до Брезовца.

Моја десетина се сврстала у колону по један и кренула за мном. У Брезовац смо стигли око пола ноћи. Тамо смо пробудили једног одборника који нас је сратио у своју кућу, донио сламе и простро је по земљи између кревета, а ми смо онако обучени и под спремом полијегали како је који стигао и заспали. Изјутра кад је свануло одборник нас је распоредио у двије групе по кућама. Наредио сам десетини да будемо раздвојени само за вријеме ручка и вечере, а послије тога треба сви да се скупимо на једно мјесто. На том терену смо се задржали око осам дана. Добро смо живјели и добро су нас у селу хранили. Сељаци код којих смо ишли на храну и преноћиште су се такмичили за те своје јунаке који носе ватрено оружје и који су дошли да их обезбјеђују. Само ноћу смо постављали стражара пред кућу ђе спавамо, а остале сељачке страже и патроле, које су крстариле по селу и око њега, су организовали одборници у мјесту. Било је у тим селима избјеглица из других села и засеока, који су избјегли из својих кућа од усташа или су им усташе попалили куће. Мало је било кућа, а да у њој нема двије или три породице. Зима је ту, дуге су ноћи и дуго се у ноћ сједило. За вријеме мог боравка непријатељ нас није уопште узнемиравао нити је правио било какав покрет комуникацијом Слуњ-Раковица. Након извјесног времена проведеног у Брезовцу дошло нам је наређење да одмах кренемо у Љесковац. Нијесам хтио чекати вечеру јер је наређење било хитно. Из Брезовца у Љесковац могу доћи преко долина и пустиња, с тим да могу ићи и за вријеме дана. Како смо путовали у правцу Љесковачке косе није било неке колоне него смо ишли у расутом стању како је коме било згодније. Остао сам посљедњи. Са мном је заостао Мандић Душан. Нас двојица смо се запричали о којечему. Он је био занесен својим причањем и уживао је што нико трећи ту не присуствује нити чује шта ми прича у повјерењу. Каже он мени:

– Ето видиш, Драгане, ти нијеси из овог села ђе ми живимо из Љесковца, а нијесам ни ја. Ови су Љесковчани шарени људи, они не трпе нас који нијесмо из њиховог села.
– Па зашто нас неће трпјети, нема везе што нијесмо из њиховог села? Па, ми смо партизани сви, заједно се боримо за одбрану.
– Свеједно је то, Драгане, рецимо код нас је дошао Бараћ Мићо и Шишо. Они су наши руководиоци, они су нама причали и стално причају о другарству, једнакости, ти знаш то и ти си увијек био када су они то причали.
– Тако је, Душане.
– Ја бих рекао да није у потпуности тако. Рецимо да смо једнаки, онда би се Мићо и Шишо са нама хранили, са нама спавали заједно у касарни, а они то не чине. Они се од нас одвајају и спавају код кућа Секулића. Поред тога, Вукелићи и Секулићи тебе и командира Васиља опањкавају код партизана у селу.

- Е, већ то није другарски и није праведно. А ко прича да Вукелићи и Секулићи чашћавају Мићу и Шишу и да мене и командира опањкавају?
- Причају сви другови из наше десетине који су Љесковчани, а имао сам прилике да видим и сам пошто ме је неколико пута слао Васиљ из наше касарне да однесем неко писмо Мићи. Ја кад тамо дођем, ја нађем Мићу и Шишу ђе сједе. Пред њима је увијек пола литре ракије. Зар то није чашћавање? Зашто не би некад они с нама доручковали и ручали паленте и граха? Што се тиче клевета, то је Милан Вукелић причао партизанима Љесковчанима питајући се зашто Гргић Драган да буде десетар кад није из нашег села и зашто Божић Васиљ да буде командир вода кад је неборац и није служио војску напомињући да је он резервни подофицир, поднаредник и није никакав руководилац.
- А шта на то кажу остали пред којима је то причао и да ли се партизани међу се претресају?
- Што се тиче наше десетине, они се не слажу са његовом клеветом и они су твоје и Васиљеве присталице. А и Милана не гледају као озбиљног, могао сам начути од појединих сељака да се љуте на њега што заузима такав став према вама двојици. За остале партизане из других десетина не знам, нијесам са њима био одавно. Видиш да смо стално раздвојени и не знам њихово мишљење.

У том разговору смо пристигли остале и прекинули га. Дошли смо у Љесковац доста касно. Нашли смо остале партизане. Они су завршили вечеру и спремају се за спавање. Наш кувар Роквић, пошто је сазнао да нијесмо вечерали, приступио је спремању вечере. Дошао је и Васиљ. Био је нађе у селу. Прича ми да је морао позвати нас из Брезовца пошто морамо бити сви на окупу у Љесковцу за сваки случај у вези са убиством оне двојице усташа у Просјеченом камену. Рекао ми је да ће моја десетина до даљег остати у овој кући пошто је била највише на терену. Након два дана од доласка из Брезовца појави се међу партизанима и онај Марић Војин из Осредка који је до сада стално вршљао и шверцовао са Ђуком Растовцем. Он је дошао и упутио се у разговор са Васиљем. Нешто су се насамо договарали. Васиљ је дошао мени и рекао:

- Драгане, спреми се да са Драганом Дмитровићем, Копанић Душаном и овим Војином из Осредка вечерас идеш у једну акцију. За вријеме извођења тог задатка Војин ће вам бити старјешина. Њега слушајте, у ствари, то је његова акција.

Није ми рекао каква је акција нити сам га хтио питати. По завршеној вечери ја сам био спреман за покрет, а и она двојица. Војин је однекуд споља ушао, позајмио од неког пушку, накривио своју кожну капу на једну страну, погледао у мене и са осмијехом рекао:

- Хоћемо ли, колега?

Дигао сам се и одговорио да хоћемо. То су урадила и она остала двојица. Сва четворица смо изашли напоље и упутили се кроз село према јужној страни. Прешли смо Корану на Дакића броду преко брвице која је била постављена преко ријеке. Пошто смо изашли из стрмих долина на бријег више кућа Секуларевих, онако у ходу питам Војина:

– Ђе ми сада идемо и о каквој се акцији ради?
– Знате шта, другови, ми сада идемо кући Бранка Војиновића. Ми његову кућу морамо претрести. Вјероватно ћемо код њега наћи ствари које су интересантне за нас и наш покрет. Он стално иде у Цазин и шурује са усташама. Прешао је у муслиманску вјеру, носи фес, на кући истиче хрватску заставу и он је наш велики непријатељ. Он нас одаје усташама. Нико од партизана не може доћи у село, а да усташе то не сазнају преко њега. Нећемо га сада убити, само ћемо га намлатити што више можемо.
– Кад је он непријатељ, зашто га не бисмо убили? Мени се више свиђа убиство него патња и мрцварење па макар он био и наш највећи непријатељ.

Војину се ова моја питања и мој приједлог нијесу свиђали. Мало је прогунђао, а затим рекао:

– Нећемо га убити из мојих посебних разлога. Намлатићемо га тако да ће од посљедица умријети, а теби ако се не свиђа моје наређење, можеш се вратити.
– Добро, Војине, не да ми се не свиђа него ипак дајем свој приједлог, ништа друго.

У тај наш разговор умијешао се Дмитровић.

– Пустите тај разговор на страну, ајде да причамо нешто друго.

Тако смо ту ствар оставили по страни и продужили путовање. Дошли смо у Врело нађе око пола дванаест. Помрчина је била, али је тихо и мирно вријеме. Кроз Врело је Војин ишао пред нама, а ми за њим у колони. Провео нас је кроз село и зашли смо у Осредак. Прошли смо осредачку школу и најзад кренули уз бријег под једну дугачку узвишицу. Ниже те узвишице је било удубљење у којем се налазило неколико кућа. Тај терен ми је познат одраније, пошто сам туда пролазио. Довео нас је до једне од тих кућа, стао и саопштио нам сљедеће:

– То је кућа тог Бранка што сам вам причао. Ви сада идите у кућу, извршите претрес и све што интересантно нађете узмите. Њега свежите, изведите горе на бријег више куће и добро намлатите. Можда ћу и ја да га млатим ако ви будете слабо радили. Бићу близу.

Дмитровић га упита зар и он неће са нама у кућу.

– Нећу, ја се са њим добро познајем, па није пожељно да ме види. И његова породица ме добро позна.

Јави се Душан Копанић који рече да и он Бранка добро познаје и да није угодно да иде.

Војин на то одговори:

– Па добро, Душане, нас двојица идемо овамо, а нека у кућу иду само њих двојица, добро су наоружани и не треба им нико други.

Њих двојица се изгубише кроз мрак, а Дмитровић и ја остасмо стојећи. Питам га:

– Шта ћемо сад? Шта можеш друго, задатак је пао на нас и морамо га извршити.

Дошли смо кроз мрак пред ниску сељачку кућу. За сваки случај смо ставили ножеве на пушке. Одјевени смо у војничке шињеле, а имали смо и цивилне капе на главама. Лупао сам на врата куће, а Дмитровић је стајао поред мене. У кући се пробудише и упалише петролејке, које својим слабим свјетлом прошкиљише на прозорчић. Дмитровић је одмах скочио до прозора и гледао унутра, а ја сам чекао на вратима. У кући се чује уплашено комешање и тихи плач жена. Дмитровић се јави споља:

– Отварај, ништа се не бој.

Врата су се отворила. Отвори их жена. Кроз мрак сам примијетио да је женско младо, изгледа дјевојка. По уласку у кућу, како сам се примакао ближе, учинило ми се и да је доста лијепа. Пролазио сам поред ње према собним вратима и осјетио како дршће од страха. Дмитровић је улазио за мном. По уласку у собу смо нашли човјека како стоји поред кревета. Навукао је ципеле на ноге и обукао панталоне. Жена сједи на кревету и сва је обливена сузама. Стао сам пред њега и упитао га:

– Како се ти зовеш?
– Војиновић Бранко.
– Одлазиш ли ти кад у Цазин?
– Па, одем понекад.
– Јеси ли ти прешао у муслиманску вјеру?
– Па, како да вам кажем, годподине, нужда све нагони.
– Ми смо дошли да извршимо претрес куће по наређењу нашег команданта.
– Можете радити шта хоћете. Могу ли само знати ко је ваш командант?
– Шта би хтио знати, име нашег команданта, па да сјутра можеш реферисати усташама у Цазину?

То сам рекао корачајући у правцу ковчега ђе му стоје ствари. Наредио сам му да га отвори. Пришла је она дјевојка и отворила ковчег. Све сам испретурао. Нашао сам муслимански фес, показао га Бранку и рекао:

– Шта ће ти ово?

Није ништа одговарао, само се види да се постидио, а жена му је бризнула у плач. Упитао сам га има ли још неких ствари.

- Имам напољу у згради ствари од ове цуре.
- Ајдемо да видимо шта тамо има.

Пошао је пред нама, а ја за њим. Цура за мном носи у руци петролејку, а Дмитровић иде за њом. Изашли смо пред кућу у мрак. Ишао сам у стопу за њим да ми не би побјегао. Дошли смо до врата мале и дотрајале стаје. Он је гурнуо врата руком. Врата се отворише и ми уђосмо унутра. У тој просторији, у ћошку је стајао мало већи и новији ковчег. Он га је сам отворио, а ја сам приступио претресу. За вријеме прећушкивања дјевојачке одјеће и постељине, она је стајала више ковчега и у руци држала петролејку, а Бранко је стајао у ћошку, у мраку. Дјевојка је била спремна за удају са добрим дјевојачким рухом, али шта ћеш кад се родила у несретно вријеме. За кога сад да се уда? И ја бих се женио, али рат је и то револуција. Некако смо у једнакој ситуацији. Вршим претрес, а и о томе размишљам. Дмитровић је стајао поред мене пред њом. Видим како су и његове очи упрте у љепушкасту женску. Приликом претреса ништа интересантно нити сумњиво није нађено и ништа нијесам ни узео, осим оног феса са кићанком. Овђе у дјевојачком руху нашли смо једино заставу. Посматрам је. Она је таква да се може сматрати и хрватском, а и југословенском. Разлика је у истицању. Ако црвено окренемо горе, она је хрватска, ако плаво окренемо горе, онда је југословенска. Држим заставу у руци и питам га:

- Јеси ли прије рата имао ову заставу?
- Нијесам.
- Када си је набавио?
- Сад послије капитулације.

Наредим дјевојци да иде у кућу. Она остави петролејку за ковчег и оде кроз врата у мрак. Ја му кажем:

- Ми ћемо сад да ти одузмемо овај фес и заставу, а остало остављамо на миру. Ти си био присутан претресу. Сада мораш поћи са нама.
- Идем.
- Ми тебе морамо везати по наређењу команданта. Стави руке на леђа и окрени се тамо.

Он стави руке на леђа за везање, окрену их мени, уздахну и рече:

- Животу је дошао крај.

Извадио сам из џепа шињела праве жандармеријске ланце, ставио му их на руке, ставио катанчић који је шкљоцнуо и готово. Наредио сам да иде са нама. По изласку из зграде показао сам му да иде на бријег више куће. Ишао је пред нама, а ми за њим. Кад смо дошли под врх бријега, питам га:

- Јеси ли ти одавао неке људе који имају везу са народном војском, усташама?

– Нијесам.

Кад је дао такав одговор, Дмитровић га је ударио кундаком пушке у леђа. Из трна је искочио Војин и почео га тући у ребра, а кад је Бранко, савијајући се, покушао да се преврне, Војин му није дао задржавајући га ципелама. Војин га је ударао час кундаком, а час шпицевима ципела, а Бранко се опасно дерао. Војин је тукао ћутке без ријечи да га не би познао по гласу. Кад је мало замукао дерњавом, Војин је одскочио од њега и мени је дао знак руком да идемо за њим. Брже сам узео кључ, откључао катанац, скинуо ланце и замакао у мрак, а Бранко је остао савијајући се од болова. Нијесам волио гледати мрцварење човјека, али шта ћеш, такво је наређење. Кад се сјетим шта су усташе радиле од људи, а он са њима сарађивао и помагао их, освијестим се. Војин је себи узео фес, каже да му треба ако кад буде ишао по дану преко неослобођене територије да се маскира, а заставу смо донијели у касарну. Не знам послије шта је са њом било. Кад смо дошли у Љесковац, Војин са нама није дошао у касарну него је остао у селу. Опет је нестао. Није долазио у наш логор. Сјутрадан сам причао Васиљу како смо се провели и шта смо радили. Васиљ ми је одговорио да се радило о народном непријатељу. Закључим да за такво нешто нијесам могао одбити помоћ.

Опет сам распоређен са десетином у Растовчево село и Просјечени камен. Прије одласка сам се састао са Мићом и Шишом. Са њима сам мало разговарао, али примјећујем на њиховом понашању неку промјену. Мићо више не разговара са мном онако весела лица нити ме позива на бокс што смо нас двојица већ били уобичајили. Шишо је такође нешто ћутљив. Предвече сам сакупио моју десетину и отишао на одређени ми терен. У селу Растовчеву, као и код Рончевића, ја сам већ познат и скоро да сам се већ био одомаћио са њима. У Раштелу свакодневно на мосту стоји један старац којег су жандари поставили да контролише ко ће на нашу страну прелазити. Понека жена оде у Раштела у трговину, купи мало шећера, кафе и цигарета, а он премеће женама торбице и кад нађе цигарете и дуван, све то баци у воду с моста. Ми смо већином слали жене да донесе дувана, а и да нешто погледају, да нешто чује и тако слично. Више пута смо сједећи са људима дискутовали о томе како нам је тај стари гори од жандара. Препричавали смо на који начин да се ријешимо жандарског помоћника с моста. Он је ту само дању. У једној таквој дискусији присуствовао је и недисциплиновани Буџан. Он предложи да пређе својим колима на Дакића броду преко Коране, изађе на цесту код Медића млина и са оне стране Коране наиђе на мост. Стари ће на мосту зауставити кола да прегледа шта се у њима налази. Кад се нагне над кола, Буџан ће га ухватити рукама за врат, свалити у кола и побјећи са њим. Том његовом приједлогу смо се смијали, али смо знали да ће, ако пристанемо, он такву акцију и извести. На то сам му рекао да ћу предложити Васиљу, па ако се он сложи, онда ћемо то и урадити.

Мандић Душан ми је опет причао да је за ово кратко вријеме у касарни могао докучити од понеких партизана како људи из кућа Вукелића и

Секулића врше притисак на Мићу и Шишу. Траже им да се Васиљ и ја смијенимо са дужности, а на наше мјесто поставе људи из њихових кућа, нарочито Вукелић Милан, који је, како они кажу, био поднаредник и способнији од нас у руковођењу. Ту поновну вијест сам мало у себи размотрио и упоредио са мојим запажањима код Миће и Шише. Дошао сам до закључка да би могло нешто тако бити, само ме чуди како Мићо и Шишо дозвољавају тим несавјесним људима да их поткупе само зато што спавају код њих и хране се. Зар они не мисле шта ће им рећи партизани? А и тако се међу партизанима гунђа, праве вицеви и неумјесне шале на њихов рачун, а ту групу кућа називају официрским домом. Другог дана је дошао Васиљ у обилазак терена и десетине. Све је обишао и разгледао. Разговарао је са партизанима. У разговору их је савјетовао, причао са сељацима и упознао се са ситуацијом у том мјесту. По његовом одласку слиједило је, како је то ред, да га ја као десетар донекле испратим, то јест да изађем за њим. Испратио сам га идући цестом између Растовчевих кућа. Дошли смо до Просјеченог камена. На том мјесту смо стали и тада сам ријешио да упознам Васиља с вијестима које се преносе у мојој десетини и шта ми Мандић заправо прича. Док сам му то причао, он је само, слушајући, климао главом. Најзад ми рече:

– Драгане, ја сам то чуо поодавно, мени људи све кажу. То је тачно. Вукелићи и Секулићи су најприје својим углађеним гостопримством Мићу и Шишу у извјесној мјери придобили, а сад им приговарају на нас двојицу. Али, ја свакако мислим да њих двојица нијесу толико луди и да неће пустити да та група кућа и бабе из њих руководе ситуацијом и борбом у овом мјесту кад су Мићо и Шишо од стране партије послати да руководе. Ваљда партија зна кога је послала. То ја мислим, а опет видјећемо. Само ти о тој ствари немој никоме причати и прави се да ништа о томе не знаш. Буди на дужности савјестан и примјер својим десетарима. Ако нешто буде, ја ћу те извијестити.

На том терену сам остао осам дана. Добио сам позив да дођем са десетином у логор. Тамо сам нашао десетину Милоша Секулића. Васиљ ми ништа не говори и не знам да ли се нешто и даље љуте ови из „официрског дома“. Рекао ми је да могу узети неколико другова и поћи вечерас у акцију у Тржац. Јавила му је његова ћерка Аница да је чула како је дошао један домобран из Бихаћа на неколико дана и донио са собом пушку. Дао ми је упутства ђе се налази кућа тог домобрана. Каже да би требало ићи одузети ту пушку и наоружати једног друга. Ја сам пристао да идем. Пошто је ту био Вукелић Милан, он се јавио да пође с нама јер нема пушке. То је тај Милан Вукелић, главни организатор хајке против мене и Васиља. Он себе назива резервним поднаредником и способним борцем. Васиљ ми је очима дао знак да се не буним што ће и он учествовати у акцији. Послије вечере сам се спремио да идем извршити задатак. Спремио се и Милан, а пошли су још двојица са нама. Неђе око пола десет смо стигли до мале сељачке кућице прављене по узору на муслиманске. То је кућа тог домобрана.

Дошао сам до малог прозорчића, а унутар собице није било никаквог свјетла. Све је тихо и значи да спавају. Куцам на прозор и зовем га:
–Е, комшија...

Пробудио се и пита ко је. Кажем жандари. Дигао се, отворио мала врата и у вешу изашао.

- Када си дошао из Бихаћа? – упитах.
- Јуче.
- Ајде ти нама изнеси ону пушку што си је донио.
- Па добро, изнијећу.

Ја сам пошао за њим свијетлећи џепном лампом право у собу. Пошао је иза мале пећице ђе је пушка стајала. Тад му рекох да ћу је сам узети. Пришао сам јој и додао је Милану који је стајао иза мене. Тад сам тражио да преда и муницију. Пристао је и предао ми фишеклије са мецима. Наш домаћин ми се затим обрати:

- Како се мени чини, ви нијесте жандари, а нијесте ни домобрани ни усташе. Ви сте неко други. Ако бисте били добри да ми напишете потврду да сте ми одузели пушку, јер не би био рад да је плаћам. Треба се раздужити.

Ја му учиним по вољи кад је он тако добар према нама. Извадим из џепа папир и оловку и напишем потврду којом се потврђује да смо дана тог и тог узели пушку од тог и тог и тридесет седам комада метака. Потврда се издаје на захтјев дотичног како би се могао раздужити с цијелом опремом. На доњи крај потврде напишем „Партизанска команда Петрова гора“. Ја му је дадох. Много нам се захваљивао за то и испратио нас је до спољних врата. Ми замакосмо у мрак, а домаћин залупи вратима и чу се како зашкрипа дрвена кључаоница. Послије смо чули како је сјутрадан носио потврду у жандармеријску станицу да их обавијести о раздужењу. Кад су жандари то видјели, батинали су га. Ми смо се вратили у логор са једном пушком и тридесет седам метака више.

Једног јутра су у нашу касарну ушли Мићо и Шишо. Затражише од Васиља да позове све другове на окуп. Кад смо се сакупили, они нам саопштише тужну вијест да је командант нашег батаљона Стјепан Милошинчић Шиљо погинуо у Плавча Драги у близини Плашког. Ишао је с друговима да разоружа Талијане у неким баракама. Приликом упада у бараку убио га је један Талијан из пушке. Било ми је жао тога друга. Тај је први јесенас у најкритичније дане окупљао, храбрио и учвршћивао одреде, а поред тога био је изванредно добар и приступачан друг. Свима је било жао нашег команданта. Мићо приликом боравка у јединици, кад смо насамо били, поприча са мном, али не с ранијим расположењем. Очито се види да се ради о неким сплеткама, али мислио сам да ће и то проћи. Вјероватно ће Мићо увидјети да од тога нема ништа и све ће се стишати. Са Васиљем се састајем насамо чешће, ништа не спомиње, а ни ја га не питам.

Једног поподнева у наш логор дође Кончар Миливоје, млад дечкић из Крндије, брат оног мога друга Драгана. Видим га како сједи тужан и невесео. Послије неког времена упитао сам га:

– Миливоје, шта Драган ради?

Он на то бризну у плач, нагло му сузе поквасише лице, скочи и побјеже кроз врата. Код врата кроз плач је проговорио:

– Драган је погинуо.

Ја сам остао запрепашћен. Нијесам се могао снаћи да истрчим за њим. Послије сам изашао пред зграду, а њега нигђе нема. Вратио сам се унутра. Причају ми они, који су били кад је мали дошао, да им је причао за Драгана, који је прекјуче погинуо у Буковици и сахрањен у буковичком гробљу код Скорупаче. Било ми је жао мог школског друга. Била су нас тројица Драгана. Сад нам нема трећег. Ко зна докле ћемо и нас двојица успјети да се одржимо у животу под оваквим околностима. Људи из кућа Вукелића и Секулића не желе да ступе у разговор са нама као јесенас кад смо дошли. Кад су им се Тршчани груписали око Коране, већином су ћутке пролазили једни поред других.

Једно вече су дошли Мићо и Шишо по нас у логор. Мићо је наредио Васиљу да по завршеној вечери војска буде спремна пошто треба кренути у акцију. Васиљ је пренио наређење нама десетарима. По завршеној вечери смо изашли пред кућу са свом спремом подразумијевајући расположиво оружје и муницију. Њих тројица руководилаца кренуше напријед кроз мрак, а ми остали у колони по један за њима. Снијега није било, само је било хладно и земља је била смрзнута. Отишли смо до млина Божића, прешли Корану и скренули преко бара мало лијево у правцу Јоховице. Колона се кретала равним пашњацима у правцу села раштрканог по брежуљцима. Његови брежуљци се назиру у мраку према хоризонту. Кад смо дошли у један склоп ниже јоховачке цркве, Мићо је наредио краћи одмор. Неки су посједали на пањеве, неки се наслонили на дрво, а неки чучнули. Мићо је саопштио да идемо у акцију на жандаре у Јоховици. Више не станују у касарни, пошто су је партизани из Петрове Горе онеспособили кад су их недавно разоружали. Сада станују у неколико сељачких кућа што ће нам омогућити лакшу акцију. Чуо сам од Мића да су поново добили оружје, још пушака и муниције за цивиле муслимане из оближњих села, па се журимо да узмемо то оружје док га нису расподијелили. Ноћ није била мрачна, било је доста видно и кренули смо уз брежуљке. Након пола сата пењања ми смо стигли близу циља. Више нас на бријегу се налазила црква и жандармеријска касарна. Кад смо стигли близу кућа, жандари су нас на неки начин опазили. Да ли је неко извијестио или су сами опазили, не знам. Они су са спремом и пушкама побјегли низ једну страну. Видјели смо ђе бјеже посљедња двојица. Опалили смо за њима неколико метака, али без успјеха. Сељаци из тих кућа били су будни. Питамо их ђе су жандари иако смо видјели када и гдје су побјегли. Питали смо их зато да бисмо видјели да се није који случајно задржао у кући.

Сељаци тврде да су побјегли сви. Мало смо им babприпријетили да ћемо извршити претрес кућа ако случајно нађемо којег сакривеног. Они су остали при свом ранијем тврђењу. Наставили смо с претресом. Претресали смо све оближње куће. Нијесмо ништа нашли. Они партизани, који су били напољу ради обезбјеђења, налазили су се око живица, иза ћошкова кућа, ходали су тамо-вамо путем и завиривали којекуда. Један партизан случајно је завирио у пропуст каменог пута куда је вода отицала за вријеме киша и тамо нашао гомилу пушака. Одмах је звао Мићу. Кад су извадили пушке из пропуста и ставили их на пут, пребројали су их. Било је четрнаест комада. Све добре, исправне и подмазане. Све војничке. Мићо нас зове:

– Другови, ево пушака! Ако нисмо имали борбе, нашли смо пушке и нисмо џабе дошли. Сад, другови, узмите пушке и ајдемо назад.

Четрнаест другова узеше сваки по једну пушку, објесише о рамена и кренуше низ брегове. Успут Мићо, Шишо и Васиљ задовољно причају о нађеним пушкама. Каже Мићо:

– Сад ћемо наоружати још четрнаест другова.

Пред свањавање смо дошли у Љесковац, у нашу касарну, саграђену од јеловог дрвета. Сада је власник касарне стара Ана Роквић, којој партизани не плаћају станарину. Само су јој обећали да ће јој извојевати слободу. Она је задовољна и добро расположена према партизанима. По селу се великом брзином раширила вијест о добивеним пушкама. Јавило се много више кандидата него што смо пушака донијели. Стога смо могли пробирати војнике. Већином смо бирали млађе који су служили војску и научили руковати оружјем. Остали који нијесу ушли у обзир су негодовали. Да би се умирили, политички комесар Шишо им је говорио да се стрпе, да ће доћи ред и на њих и да ћемо добити још оружја. Још није рат завршен. Народ је био задовољан. Ђе год би двојица стала, само се о томе разговара. Људи су били све расположенији према партизанима. Дуже вријеме сам био са мојом десетином у логору, док су остале биле распоређене на терену по Љесковцу и засеоцима. То боравље у логору мојој се десетини рачунало као нека врста одмора пошто сам до сада био са њима стално на терену. За вријеме мог боравка у логору имао сам више прилике да се сретнем са Мићом и Шишом, да са њима разговарам и мало размишљам о њиховом ставу према мени. У разговору су били ограничени и док су разговарали већином су гледали некуд на страну. Раније, нијесу тако чинили него су били весели, хвалили ме, храбрили за борбу и говорили како ћу, ако преживим рат, бити сретан човјек. Сад више таквих говора нема. Једном приликом сам се састао навече са Васиљем и у разговору поменуо став Миће и Шише. Васиљ ми је одговорио:

– Такав став имају и према мени, али се мораш правити да то не примјећујеш. Видјећемо како ће се ствари одвијати даље. За нас је важно да будемо исправни па нам се неће ништа лоше десити.

Послије краћег времена Мићо је позвао Васиља, са њиме се договорио, правилније речено, издао му наређење, а Васиљ је обавијестио оне двије десетине што су на терену да одмах дођу у логор. Десетине су предвече са својим десетарима биле у логору. Послије обављене вечере Васиљ је наредио:

– Сви са оружјем правац пред кућу Симе Секулића.

Вече је било тихо и мутно, није било ведро, али је ноћ у извјесној мјери била провидна. Колона војника, испред куће Ане Роквић уз пут, протеже се у правцу куће Секулића, која се налазила на брдашцу под Љесковачком косом, опкољена сусједним кућама и одраслим стаблима воћака. Моја десетина је ишла на челу пошто је у воду била означена као прва. Ишао сам на челу колоне. Стигао сам пред кућу ђе ме је у мраку под једним стаблом дочекао Васиљ, који ми је рекао да десетина остане у строју, а остале десетине, како која стигне, нек се постројавају у продужетку. Наређење је било извршено. Док су остале пристизале и војници се гужвали и постројавали, стајао сам пред својом десетином. Понекад погледам у прозорчиће дрвене куће Секулића. Из куће кроз стакла пробија млаз свјетлости од петролејке која је висила окачена у соби о греду и освјетљава унутрашност просторије. Унутра су се видјели Мићо и Шишо како разговарају нешто са укућанима. Кад је све било постројено и када су се војници у строју стишали, Васиљ је дошао пред строј, стао и неко вријеме их посматрао. Строј је био доста дугачак. Војницима је речено да могу запалити и пушити док стоје. Дуж цијелог строја само су свјетлуцале упаљене цигарете савијене у новинску хартију од нарезаног домаћег дувана који је растао по љесковачким долинама између главица купуса. Васиљ рече својим мирним тоном да му приђемо. Скоро шапћући питао нас је јесу ли сви другови на броју. Ми смо одговорили да јесу. Мене је упитао колико их ја тачно имам. Без мене четрнаест.

Остали десетари казаше своје бројно стање. Послије краћег чекања из куће изађоше њих двојица и поноситим кораком дођоше пред строј. Мићо поздрави народ у строју, а они отпоздравише. Шишо добаци:

– Јесте ли спремни за акцију?
– Јесмо.

Њих двојица нешто проговорише са Васиљем, а затим се Мићо одвоји, оде у страну и позва мене. Пришао сам, а он своју лијеву руку наслони на моје десно раме и поче ми говорити:

– Драгане, вечерас идемо у акцију. Близу Раковице се налази човјек који је велики непријатељ и противник народноослободилачког покрета и наше борбе. Имућан је и богат. Стога је непријатељ радничке класе. Приступио је усташкој организацији, њихов је помагач и сарадник, код њега се може наћи оружја и муниције. Како сам обавијештен, има двије војничке пушке, а гарантовали су ми да

ћемо наћи и пушкомитраљез, јер он је руководилац Раковичке предстраже. Код њега се окупљају, он њима руководи и располаже оружјем и муницијом. То је Рендулић Драгутин. Тебе сам одредио да руководиш претресом. Са тобом ће претрес вршити Вукелић Милан и још двојица. Већ сам их ја одредио. Надам се да ћеш ту ствар добро извести.

- Добро – то сам једино изустио.
- Е, сад да ти кажем на шта ћеш скренути пажњу приликом претреса. Прво оружје, муниција и сва остала војна опрема, а послије тога долази у обзир и да понесемо за наш вод свињску маст, сланину и месо, да олакшамо овом нашем народу који нас снабдијева. Он има доста тога, заклао је десет свиња. Кад то буде готово, долази на ред новац. Ако га нађеш, узми га јер сам ухватио везу за куповину пушака у Штурлићу. Хиљаду пет стотина по комаду. Новаца немамо, а оружја како видиш треба све више. Драгутина, ако се буде нешто бунио, а ја ћу већ предвидјети, можда ћемо и убити. Шта мислиш ти о том, Драгане?

Мислио сам како ћу извршити наређење и готово.

Тако рече Мићо и удаљи се према Шиши и Васиљу. Док ми је саопштавао задатак, био је према мени пријатан и упадљиво добар. Помислио сам, можда се ситуација поправила у моју корист. Пошто се Васиљ са Мићом, стојећи по страни, нешто договорио, а затим су кренули иза Секулића куће у правцу косе, Васиљ је покретом руке означио да кренемо за њим. Колона се по преласку преко гребена косе спустила у село са разбацаним кућама заобилазећи Нову Кршљу, пролазећи разне благе брежуљке и прескачући потоке. Изашла је на десну страну Старе Кршље и упутила се ка лијевој ивици бријега Близница. Пошто смо прошли поред Старе Кршље и оставили иза леђа село, чело колоне је стало. Наређен је краћи одмор. Мићо ме позвао. Пришао сам, из колоне је дошао још један војник и нас тројица се упутисмо ка једној малој сељачкој кућици, којој се кров све јасније оцртавао. Онај војник пришао је прозорчићу, прстом ударио неколико пута у стакло, а из куће се јавио женски глас. Мало смо чекали, врата се отворише и изађе жена у мушким панталонама. Дође до нас и поздрави се са Мићом. То је била млађа жена, удовица са мушким дјететом које је она, како каже, оставила да спава. Жена је Јулка Боснић којој је муж Јандре умро прије осам година. У покрету је Мићо пита:

- Јулка, знаш ли ти ноћу наћи кућу Рендулића Драгутина?
- Не води бриге.

Дошли смо до колоне и одмах смо кренули. Јулка је ишла прва пред Васиљем, а остали смо се, сврстани у вијугави ланац, кретали за новим вођом пута. Ишли смо преко пустих пољана обраслих густом бујади, која је услијед надоласка зиме свенула. Брдо Близница нам остаје с десне стране и постепено залази за леђа. Пред нама се кроз мрак поче назирати једна мала

узвишица. На око стотину метара до врха тог брежуљка, чело колоне је стало. Мићо ме позва да приђем ближе.

– Ево овђе, код овог дрвећа се налази Рендулићева кућа. Сад ћемо нас неколико ићи тамо и извидити ситуацију.

Мићо, Васиљ, ја и још њих неколико, а Јулка пред нама, пођосмо лаганим кораком према кући, којој се кров почео оцртавати међу крошњама дрвећа. Пришли смо близу и сад се добро види кућа, живица, дрвеће пред кућом и доста велики амбар. Иза куће се назире кров штале и још неких других стаја. Мало смо стајали, прислушкивали и пошто смо мало около обишли и установили да се око куће нико не налази, Мићо мени рече да се вратим и доведем колону. Пошто смо дошли сви пред кућу, Мићо приступи распоређивању. Позва Вукелића Милана са још двојицом раније одређених и прикључи их мени ријечима:

– Ова тројица ће бити у помоћи теби у претресу, а ви ћете ићи са мном и Шишом одмах унутра.

Васиљу нареди да остане напољу и руководи обезбјеђењем споља. Пошто је Васиљ са осталим десетарима направио распоред за опкољавање куће, прихватио је моју десетину док ја вршим претрес. Пошто се вод распоредио и војници заузели своја мјеста, ми приђосмо прозору куће. Мићо куца у стакло прозора. Изнутра се чу мушки глас.

– Ко лупа?

Мићо просвијетли џепном лампом на стакло, надвири се у собу и установи да унутра нема никога другога сем домаћице и домаћина те одговори:

– Овдје народна војска, отвори, имамо нешто да разговарамо.

На кући се отворише врата. Отворила их једна жена, домаћица. Ушли смо унутра. Домаћица је отворила врата собе и понудила да уђемо. Мићо нареди Милану да са оном двојицом војника остане у тој првој просторији, а нас тројица смо ушли у собу. Она је била освијетљена великом цилиндар петролејком. Драгутин лежи у кревету покривен до врата китњастим биљцем. Ниже кревета се налазио сто са неколико столица. Домаћица нас понуди да сједнемо. Мићо и Шишо сједоше, а ја нијесам хтио. Домаћица упрла очи у Мићу. Одједном му приђе и рече:

– Па, то си ти, Мићо. Види ти Миће, једва сам га познала – пружи му руку и поче се руковати.

Мићо и домаћица су школски другови. Ишли су заједно у школу, пошто је Мићо родом из тога мјеста. Домаћица, хитра и сналажљива, одмах створи на столу литар ракије са чашицама. Нешто се не сјећам јесу ли њих двојица примили чашћење, али знам да сам ја одбио да примим чашу са ракијом рекавши да не пијем. Сјећам се да су настављени разговори између њих двојице и Драгутина, који је на сва питања одговарао непомично лежећи у кревету. Било је постављено питање о Раковичкој оружаној посади,

усташама и тако слично. Драгутин је већином одговарао да не зна, а све и што је рекао било је неодређено. Мићо упита:

- Ми смо обавијештени да се код тебе налази неко оружје, муниција и остала војничка опрема. Ако имаш нешто од тога, без обзира на количину, ти нама то дај, нама је то потребно. У том случају, буди сигуран, неће ти се ништа десити, јер си тиме помогао нашу борбу.
- Ја немам ништа и ви сте погрешно обавијештени.
- Кад нећеш да признаш, ми ћемо извршити претрес, а ако нађемо, не знам како ћемо разговарати.
- Претресајте ви колико год хоћете, гарантујем вам да нећете ништа од тога наћи.

Шишо је погледао мене и очима ми дао знак да почнем са претресом. Ријешио сам да најприје претресам око куће и провјерим просторије разних стаја. Изашао сам из собе, а наредио једном војнику да остане на мјесту и пази покрет домаћице. Нека јој не дозволи да залази иђе док ми не обавимо претрес. Са Миланом и оним другим војником сам пошао напоље у шталу. Освјетљавајући џепном лампом сваки кутак, почели смо претрес. Детаљно смо претресали земљу, у случају да су нешто закопали, затим остале стаје и најзад дошли у кућу. Тамо смо претресали сваки кутак, пењали се на таван и детаљно прегледали, али нигђе ништа нијесмо нашли. Остала је још Драгутинова соба у којој се они сад налазе, али то сам мислио на крају. Још остаје сланина, месо и маст. Новац такође до сада нијесам нашао. Сишао сам са тавана и пошао у собу ђе они сједе. Прије него што сам дошао до собних врата видио сам Драгутиново одијело окачено о ексер. Из унутрашњег џепа му је вирио новчаник, велики и дебео, као да је конобарски. Узео сам га и ставио себи у џеп шињела, радујући се да у њему има доста куна за које ћемо купити пушке. Гурнуо сам врата собе и ушао. Мићо и Шишо су се дигли и пошли према вратима. Питам Мићу шапатом да ли да претресемо и ту собу. Рече да не треба.

Ја се вратим са Мићом и Шишом и изађемо сви пред кућу. Ту сам рекао Мићи да од војничке опреме нијесам ништа нашао и питао га хоћемо ли носити маст и месо како смо рекли. Одговори да нећемо носити ништа. Извадио сам из џепа онај дебели новчник, пружио га Мићи и рекао:

- Ево, нашао сам новчаник у Драгутиновом одијелу, вјероватно ће ту бити нека пушка.

Он се мало насмијао, узео новчаник и ставио га у унутрашњи џеп капута. Док смо ми излазили из Драгутинова дворишта, Васиљ је преко десетара покупио цио вод са стражарких мјеста и сва колона је кренула у мрак кроз долине. Пред зору смо дошли у Љесковац, доста уморни, ненаспавани и жедни. Тога дана се само лежало, спавало и одмарало. Идућег дана, Васиљ је направио распоред да се иде на обезбјеђење села и засеока. Моја десетина је добила Растовчево село према Раштелу и Просјеченом камену. Истог јутра сам се нашао у Растовчевом селу и то на старом граду у Граориној

кући више самог Раштела. Највише сам проводио вријеме на спрату те куће гледајући кроз прозорчић Корану и мост који води у Раштела. Тамо преко, у Раштелу, видим жандармеријску станицу и сваког жандара куд пролази и шеће, залази у гостионице и враћа се. На том терену сам се задржао дуже вријеме. Налазећи се по кућама, био сам се већ одомаћио и упознао са народом. Имао сам добре другове у десетини и народ је волио кад смо ми на том терену. Сваку вече би војници до касно прелили, а старији би већином проводили уобичајену игру која се зове капање. Пред сваком кућом, ђе се ми налазимо, редовно је стајао стражар и он се редовно смјењивао, право по војничким прописима. Једног дана смо обавијештени да су нам Личани послали пушкомитраљез марке Брно чехословачке производње, донијели га и предали у команду вода и сад се тамо налази. Сад смо јачи за пушкомитраљез. Веселили смо се том аутоматском оружју, првом у нашој јединици. Пошто смо били доста дуго у Растовчевом селу, требало се премјестити у Рончевић село код Просјеченог камена. Тамо су нас сељаци такође добро дочекали. Дани су пролазили један за другим. Сваки други дан у другој кући, код другог домаћина и друге домаћице. Свака се трудила да нам што боље спреми храну и да јој се не замјери у комшилуку. Једног дана сам отишао у команду вода, с тим да сам се морао до поноћи вратити. Интересовало ме шта има ново у том дијелу села ђе се налази наше руководство, јер ми ништа не јављају. Ушао сам у собу у којој се војници одмарају и спавају и нашао сам Васиља ђе сједи за столом. С њим су била још два војника из Секулићеве десетине. Поздравио сам се са Васиљем и са оном двојицом, сјео на клупу, а он ме одмах упита шта има ново код мене на терену.

- Нема ништа, све је нормално. Дошао сам мало код вас, па ћу се одмах вратити.

С њим сам провео око пола сата. Васиљ ми онда рече да мора поћи у село неким послом. Диже се и поче спремати за полазак. Дигао сам се и ја с намјером да одем, а ићи ћу с њим докле нас буде пут у једном правцу водио. Обојица смо изашли напоље и пошли од логора путем што води кроз село. У ходу смо разговарали о којечему. Између осталог, упитао сам га ђе су наши руководиоци. То руководиоци, односило се на Мићу и Шишу, а Васиљ је схватио и одговорио ми:

- Отишли су тамо у Мочила и Збјег у батаљон. Вјероватно ће ићи и у комитет. Нема их већ четири дана, вјероватно је неко савјетовање и конференција, кад су се толико задржали. У посљедње вријеме њихови односи према мени знатно су се погоршали, не знам који им је враг, скоро да и не говоримо. Кад су пошли, рекоше ми да одоше и дали ми нека упутства, али све преко воље. Докле ће то тако бити, ђаво им зна, и докле ће ови завидни Вукелићи тјерати своју покварену и нездраву политику према мени. Кад се врате, видјећемо каква ће ситуација бити и какав ће став заузети према нама, а ти буди само стрпљив, на дужности исправан да ти се с те стране не може ништа приговорити.

Рекао ми је то на растанку и отишао кроз село у правцу Басаре, вјероватно да обиђе дјецу, пошто су тамо била смјештена кад су избјегли из Црнаје. Ишао сам путем кроз село у правцу Рончевића и размишљао о затегнутим односима између Миће и Шише са једне стране, а Васиља с друге стране, у шта сам и ја умијешан. Само сам стално, на моју срећу, одсутан, немам често додира, па и не чујем шта се све ради. На том терену сам остао дуже вријеме. Нијесу ме позивали ни за шта, нити ми наређивали да промијеним терен. Дани су тако пролазили без икаквих новости. Чуо сам да у селу причају да су се Мићо и Шишо вратили с терена и да се налазе у Доњем Љесковцу у кући Секулића. Сад ме интересује какав став заузимају према Васиљу, а и према мени. Васиљ ништа не јавља нити долази у обилазак. Једног дана, појави се пред кућом у којој смо били смјештени. Налазио сам се у соби са војницима, а један војник из собе примијетио га је кроз прозор ђе стоји пред кућом и разговара са војником Даном Миљковића који се тог часа налазио на осматрању околине. Чим сам га видио, изашао сам пред кућу да се сретнем с њим, што ми је била дужност јер је старјешина, а партизанима није још уобичајено неко рапортирање нити се то тражило. Пришао сам, пружио му руку и питао шта има ново. Тог момента наслућивао сам знаке неке потиштености. Он је мене посматрао својим мирним очима, некако чудновато, што до сада нијесам уочавао код њега. Одмах сам га позвао у собу рекавши му да су сви унутра. Улазећи у собу, обратио се присутнима са „Смрт фашизму – слобода народу“.

Један војник се подигао са троношца и уступио мјесто Васиљу. У разговору са војницима остао је око један сат, затим се дигао и пошао говорећи да мора ићи, јер се доста задржао. Полазећи према вратима, пошао сам за њим да га испратим и предосјећао сам да би ми могао рећи неке новости. По изласку из куће упутили смо се нас у правцу Просјеченог камена. Примијетио сам да ме Васиљ крадомице посматра. Настоји да прикрије од мене те погледе. Закључио сам да он има у себи нешто за мене, до сада непознато. Ја сам увијек био по природи знатижељан, било да се ради о мање или више важној ствари, увијек сам настојао да то сазнам. Можда ми је то у извјесним случајевима доносило и лоше. У себи сам ријешио да га пратим што даље, не би ли у разговору докучио бар нешто. Дошли смо до самих стијена које су ко зна када просјечене на два дијела, те између њих пролази камена цеста. Ту је Васиљ стао и прислонио се уз стијену:

– Овђе је згодно за одмарање.

Ја сам стајао на цести и мислио како да започнем разговор. Сјетио сам се да га питам јесу ли дошла она двојица са терена и у каквом су сад расположењу. На то моје питање, Васиљ је неколико минута само гледао и ћутао. Најзад је уздахнуо и рекао:

– Драгане, ја сам ријешио да ти кажем и морам ти испричати. Само, најприје од тебе тражим да даш ријеч да ћеш о свим стварима које чујеш строго ћутати, јер свака ријеч може имати злих посљедица,

како за нас тако и за поједина лица, која су нам помогла да све ствари сазнам.

Пошто сам га увјерио да ћу ћутати, он поче:

– Драгане, ти, ја и Драган Дмитровић смо осуђени на смрт стрељањем од стране нашег руководства и наших назовидругова. Та пресуда је изречена овђе у Љесковцу прије неколико дана, кад су се њих двојица вратили са терена, уз присуство чланова општинског одбора.

Ја сам се запрепастио кад сам чуо шта Васиљ говори. Нијесам одмах могао ништа да питам, ништа да проговорим, само сам га посматрао, а он је такође гледао у мене. Кад сам се прибрао, упитао сам га када ће они то стрељање да изврше.

– То се не зна пошто су те вечери закључили да нас не смију јавно стрељати. Плаше се да се не би побунио народ и партизани, па су ријешили да нас потуку тајно из засједе, кад идемо у акцију или када будемо негђе у борби. Одмах су одредили поједине партизане и дали им задатак који ће којег да убије. Те су партизане нашли међу појединим новопримљеним члановима партије, који су присуствовали доношењу пресуде и примили се да ће извршити задатак.
– А који су то што су се примили улоге џелата над нама?
– Мене треба да убије Симо Секулић, тебе Сава Секулић, а за Драгана Дмитровића не знам, пошто се он не налази у Љесковцу, напустио га је и сад је у Рујници. За њега су ријешили наћи џелата у Бугару, тамо у њиховом воду, а свакако му се треба јавити, нека знаде и нека се причува.
– Васиљу, зна ли се ради чега су нас осудили, што смо им ми криви?
– Зна. Нас оптужују Мићо и Шишо. Ти знаш, прије двије недјеље, да смо ишли у акцију код Драгутина Рендулића. Теби је пред полазак Мићо наредио да приликом претреса, ако нађеш новац, да га узмеш ради куповања пушака. Ти си га узео и дао Мићи. О томе је Мићо, кад је био са Шишом на терену у среском комитету у Збијегу, реферисао и рекао да је новац узет. Тамо у комитету су то окарактерисали као пљачку и њих двојица су опасно критиковани. Мићо је приказао да си ти тај новац узео без икаквог наређења. Како је све тамо даље ишло, враг их знао.
– Па добро, Васиљу, ако је новац проблем, онда могу бити крив само ја, пошто сам ја вршио претрес, а што осуђују тебе и Дмитровића?
– То је све почело јесенас кад су почели Вукелићи и Секулићи да нас опањкавају и оптужују говорећи да ми из других села не треба да будемо у њиховом селу руководиоци. Углавном, ради се о руководству. Сад им је пошло за руком да искористе причу око новца, да нас све оптуже и да нас на тај начин ликвидирају. Новац је само повод, они знају да за узимање није крив ни један од нас, то се види и по томе што су се јавили добровољци да нас потуку, баш они

који су нас стално опањкавали. Руководиоци Мићо и Шишо су имали повјерење једино у њих јер нико други од партизана Љесковчана о томе не зна ништа, нити им смију шта повјерити. Донекле се плаше осталих да се не би случајно побунили. Такође се плаше цијелог народа из Љесковца и околине јер да смо ми нешто криви, они би имали аргументе, могли би нешто даказати народу, стрељали би нас јавно, још би приредили славље и митинг.

– Како си ти могао све сазнати кад они то држе у строгој тајности?
– То ћу ти рећи. Ону вече кад су то рјешавали био је присутан Чакширан Раде, он је наново примљен у партију и постављен на дужност предсједника општинског одбора и морао је присуствовати. Он је морао да се сагласи са њиховим приједлогом, а по завршетку састанка одмах је дошао код мене. Нашао ме у Басари пошто сам ту вече био код дјеце, зовнуо пред кућу у мрак и све ми испричао. Тај човјек је толико био разочаран и потресен, само што није плакао, молио ме да се о томе ништа не зна, јер ако се сазна, оде његова глава. Ја сам му дао ријеч да о томе неће знати нико други сем нас двојице. Макар наше главе отишле, његова мора бити поштеђена, јер он свој живот ризикује због нас.

Када је пошао, рекао ми је да чувам тајну ради нашег доброг пријатеља Раде. Обећао ми је да ће ме о свему извјештавати. Схватио сам да смо ми стављени ван свих постојећих закона у овој земљи. Усташки закон нас је осудио на јавно уништење, партизански на тајно и сад нас ни један закон не штити иако ниједан нијесмо ништа скривили.

– Тако је, нас су ти закони осудили, али постоји још један закон који нас штити, а то је овај наш народ који нас познаје и поштује и ради њих нас не смију јавно стрељати. Народ нас штити, пружа нам подршку и обавијештава о њиховим плановима и ја се надам да ће нас тај народни закон заштитити. Ја бих нешто предложио. Ајде да ми њих предухитримо, па да ми те наше судије потучемо прије него они нас, то би мени било најсигурније.

Васиљ се на то наљути и поче викати на ме:

– Па колико си луд, што ме не слушаш?
– Ја само предлажем.
– Ама, мани луде приједлоге, ми ако убијемо једног или покушамо тако нешто, онда би они могли нас јавно пред народом оптужити и пострељати, јер би онда имали аргумената. Ми се сада морамо строго чувати грешака, вјероватно ће они нас подстицати неким смишљеним планом на грешке да нам могу бар шта приписати. Ми ћемо се причувати зато што ће нам Раде јавити све њихове намјере, а он ће при сваком рјешавању бити с њима.
– Па, Васиљу, да онда бар побијемо некако ове наше џелате?

– Ама никога кад ти кажем! Шта је теби, Драгане? Јеси ли полудио? Како не схваташ? Ја водим бригу како ће проћи ствар, а ти лудираш, таман посла да неко буде убијен. То би Мићи и Шиши само требало да нас јавно осуде пред народом.
– Добро, Васиљу, убудуће ћу слушати само како кажеш. Пристајем ја на све, него да се договоримо, ко ће од нас двојице јавити Дмитровићу?
– Отиђи му ти. Јави му и добро га припреми. Нека строго ћути и нека се чува Бугарачког одреда, само ја сумњам да ће се јавити неки од Бугарчана као добровољац да изврши тако нешто.

Ја нијесам пристао да обавјештавам Драгана него сам предложио да га обавијести он са образложењем да ће боље објаснити, дати му боља упутства и припремити га да ћути.

На то је Васиљ пристао и подигао се да иде.
– Буди присебан, нико ништа не смије примијетити, а о свему ћу те обавијестити на вријеме.

И оде цестом у правцу љесковачке школе, а ја остах леђима наслоњен уз стијену гледајући за њим како полако и безбрижно корача и одмиче. Остао сам и даље наслоњен, обузет мислима о насталим догађајима који се односе на наш лични живот. Сада ми је горе и теже него кад сам бјежао од усташа и напуштао своју кућу. Увијек сам се руководио мишљу да усташе протјерују са огњишта сав српски народ, а ја идем са народом па шта нам буде. Био сам задовољан кад су другови подигли устанак, а и ја са њима, јер је требало да се борим за опстанак и слободу обесправљеног народа. Сад се нађе у том српском народу шачица похлепних за руководећа мјеста и то назовисрби који хоће живот да ми одузму и то на такав свиреп, подмукли начин.

Дуго сам се налазио на том мјесту, све док нијесам осјетио умор у ногама. Затим сам прешао около стијене и попео се више ње на брдашце. Заклонио сам се за жбуње, савио крајеве шињела и сјео на један камен. Стално сам сједио и са те узвишице посматрао у даљини, преко Коране и Раштела у правцу Мутника, ђе ми се налазила кућа у којој сам се родио и одрастао, а коју сам морао напустити, пошто су ми усташе одвеле оца и убиле га у Бихаћу. Кућу су ми запалили, а мене хватали да убију. Успио сам побјећи од тих крволока, а ђе, коме и са ким се сада налазим и у каквој ситуацији? Тамо даље, преко благих брежуљака, види се једна узвишица ђе је некад била моја кућа, а сад је нема. Настојао сам да на том мјесту останем што дуже сједећи не бих ли се смирио и савладао узрујаност како у десетини не би шта примијетили, јер то нијесам желио, а није било ни пожељно ради саме конспиративности. Размишљао сам шта сад треба радити. Дошао сам до закључка да не вриједи ништа друго предузимати него поступити онако како је Васиљ савјетовао, а уосталом шта ме се и тиче. Ако им пође за руком да ме убију, нека убију и тако је рат. Ко зна ко ће остати жив. Свеједно ми је да ли погинуо од овога или онога, барем ћу се једном смирити, а строго ћу

бити на опрезу ако нешто примијетим. Настојаћу да продам своју главу што скупље, с тим што ћу да убијем што више оних што су криви за овакву ситуацију. Тада ми је лакнуло. Нагло ми поче опадати узрујаност у живцима. Настаје смирење и охрабрење. Дигао сам се и пошао у правцу куће ђе ми је десетина смјештена. Такво сам охрабрење добио да замало нијесам, идући, почео наглас пјевати. Ушао сам у собу код мојих бораца. Нашао сам их све веселе. Нешто су међусобно причали и смијали се. Ја сам дошао и трудио се да будем што веселији. Један ме погледа и рече:

– Шта Васиљ каже? Сигурно ће бити нека добра акција чим се смијеш.
– Биће акција, не води бриге, само будите расположени.

А у себи сам помишљао шта би било кад би знали у каквом сам расположењу и шта ми је Васиљ рекао. Не знам шта би они мени рекли.

Осванула је субота. Око девет сати сам добио поруку од Васиља да одмах дођем са десетином у команду вода и наредио сам им да се припреме за покрет. Били су брзо спремни и изашли смо пред кућу. Пошао сам напријед пред десетином и наредио им да иду за мном у колони по један и да кроз село буду пристојни. Идући кроз село, народ ме је успут весело дозивао и поздрављао. Неки од мушкараца су запиткивали да ли ће можда неђе бити акција. Кад сам наишао испред куће Чакширанових, видио сам Раду Чакширана ђе стоји поред пута. То је био човјек висока раста, врло слаб и танак. Имао је слабу браду, скоро да се није ни требао бријати. Колико се сјећам, имао је зеленкасте очи. Тако су мирно посматрали околину да је свако могао видјети у том човјеку његову доброту и безазленост. Видим пред собом човјека који има сажаљења и брине се за мој живот. Кад сам наишао испред њега, поздравио сам га са малим осмијехом. Он одговори и погледа за мном неким тужним погледом. Одмичући од њега, помислио сам да је ово човјек који покушава да ми спаси живот, а напријед ћу сигурно видјети и оне који покушавају да ми га одузму. Још ћу морати, при сусрету са њима, да се смијешим, да лијепо разговарам и да се правим да о томе ништа не знам.

Дошли смо пред команду вода. Приликом уласка, нашао сам унутра десетину Милоша Секулића. Сада су састављене двије десетине. Има их пуна соба. Однекуд споља уђе Васиљ.

– Друже командире, довео сам десетину – јавих му се.

Кувар је зготовио ручак и за моју десетину. Поставио га је и почели смо јести. Било је паленте посуте угријаном машћу. Послије је изнио и лонац запрженог граха. По завршеном ручку, изашао сам напоље, а за мном је дошао Васиљ. Питам га шта има ново и како се наше судије понашају према њему.

– Сад онако, средње. Нијесу више онако намрштени, нешто љепше разговарају, али то је њихова тактика. Него, знаш шта ћу те

упозорити? Обавијештен сам преко Раде да ћеш добити задатак да идеш извршити неку акцију. Они се надају да ћеш у тој акцији направити грешку за коју би те могли оптуживати. Такву тактику сад примјењују. То су синоћ дискутовали. Води добро рачуна! Строго се држи њихових наређења!

Послије подне у команду вода дођоше Мићо и Шишо. На лицима им се не види она киселост као прије. Мало су се изведрили. Приликом доласка, обојица су се поздравили са мном. Приликом руковања помишљао сам како се рукујем са непријатељима који су донијели одлуку да ме униште. Поред свега, показивао сам у некој мјери веселост, зна се, по нужној потреби. Мићо ми рече:

– Драгане, ти вечерас крени у акцију. Рећи ћу ти послије ђе и шта. Можеш ако хоћеш узети још којег друга из Милошеве десетине.

Намјеравао сам рећи да ми није потребан, али ме је предухитрио Симо Секулић и рекао да ће ићи и он са мном. Одмах сам схватио да је то намјештено те сам ћутао, а Симо је тај који се јавио да ће убити Васиља. Гледам по војницима. Не видим нигђе Саву Секулића који је намијењен да убије мене. Зашто се Симо јавља да иде са мном? То ме забринуло.

Мићо ме позвао пред кућу, био је присутан и Шишо. Поче да ми саопштава сљедеће:

– Узми вечерас десетину и сјутра рано прије дана заузми засједу поред цесте између Раштела и Илице. Том цестом крстаре жандари. Дочекај шта наиђе. Сјутра вече са тог мјеста крени у муслиманско село Трстовац. Тамо ћеш ухватити усташу Мујагу Первиза и убити га, али само води строго рачуна да не дираш никог другог, јер би те због тога могли најстроже казнити.

Кад је ову ријеч изговорио, мало се осмјехнуо. Направио је тај гест да ми нешто да до знања. Захваљујући Ради и Васиљу, ја сам унапријед знао његове планове и намјеру. Обавијештен сам да је Мујага ових дана код куће. Мићо, наставља:

– Дошао је из Бихаћа на одсуство, он је злочинац који је учествовао у масовним покољима жена и дјеце, у паљењу и пљачкању села. За храну се снабдијевај на терену, имаш тамо српских села. Јеси ли разумио, Драгане?
– Разумио сам, друже командире.

Растадосмо се. Ја сам отишао у касарну код војске, а њих двојица одоше у село.

Предвече сам разговарао са Васиљем који ми је рекао да би можда и неки други од десетара ишли на тај задатак, али они рачунају на то да је Трстовац

моје сусједно село и да сам ја на њих огорчен због злочина које су направили над народом. Мисле да ћу потући пола Трстовца и они би ме тада осудили јавно. Рекао је да водим рачуна.

Дошло је вече. Обавили смо вечеру. Рекао сам друговима које сам одабрао из моје десетине да иду са мном, пошто су ми неке другове придодали из других десетина, да се спреме за акцију и да одспавају до поноћи. Тад ћемо кренути. Легао сам и ја да спавам. Дежурни ће ме пробудити на вријеме. Кад сам устао, пробудио сам и остале. Дигли су се. Неки се протежу, а неки трљају очи. За час је цијела групица од једанаест људи била пред кућом. Пошао сам у правцу главног пута који се протеже кроз село. Прошли смо кроз цијело село, па кроз Просијечени камен ђе смо скренули с пута десно преко њива. На Корани, насред Растовчевих лука, сељаци су направили од дрвећа брвицу којом смо један по један прешли на ону страну ријеке. Ишли смо полако пошто смо имали времена. Нијесмо журили. Десном страном ријеке, ишли смо пар стотина метара ђе смо наишли на поток Гатицу, прешли опет преко брвице и окренули удесно пењући се уз брдо и изашли у село Рујницу. Напријед сам ишао са Копанић Душаном и договорили смо се на који начин да се снабдијемо храном пошто ћемо бити цијели дан у засједи. Душан ми је рекао да се обратимо кући његовог брата Радована. Ако га нађемо, он ће нам обезбиједити храну.

Близу је био дан. Примицали смо се близу цесте која је између Раштела и Илице. На том терену ћемо држати засједу и силазити низ брежуљке. Пред нама, у близини цесте, налази се кућа Душановог брата. Стара и мала сељачка кућица покривена је шашом. Зауставио сам групу ниже куће да чекају док се ја вратим. Дошли смо до врата. Застанемо и слушамо. У малој собици чујемо разговор. Значи да не спавају. Душан приђе прозорчићу који је изнутра био застрт да се не види свјетло напољу. Пошто је Душан установио да је Радован унутра, куцнуо је прстом у стакло прозорчића и јавио се. У соби је настала тишина, а пошто су препознали Душанов глас, Радован је отворио врата и ми смо ушли унутра.

У малој загријаној собици, сједјело је пар жена радећи неке ручне радове, а међу њима је била и једна из Јоховице која им је дошла у госте. Нас се нијесу плашили пошто су нас познавали. Она жена, гошћа, жали нам се на неког усташу од којег страхују, а ја сам јој рекао да ћу вјероватно једне вечери доћи тамо да га убијем. Почастили су нас ракијом печеном од куруза. Попили смо по двије чашице. Добро је дошла да се окријепимо. Нијесмо се задржавали. Изашли смо напоље знајући да ће Радован изаћи за нама. По изласку сам му рекао да ћемо се данас налазити у засједи, ту негђе око цесте у луговима и нека нам донесе нешто да једемо. Има нас једанаест.

Нашли смо више цесте нашу групу и кренули да тражимо погодно мјесто ђе ћемо правити засједу. Ишли смо близу Илице. Многа мјеста нам не одговарају. Вратимо се и нађемо погодно мјесто ниже Радованове куће,

добро прегледно на све стране. Нашли смо и канал у ком ћемо се налазити. Изнад канала до цесте, израсла је живица која нас камуфлира па можемо остати непримјећени. Иза нас је израсла шума која се зове Буковички лугови. По каналу сам извршио распоред. На десну страну сам одредио двојицу осматрача који ће осматрати свако кретање од Раштела, а другу двојицу на лијеву страну такође ради осматрања цесте од Илиџе. Остале другове сам распоредио у виду стрељачког строја у канал.

Свануло је. Имамо добар преглед цијелог терена из канала кроз живицу. Неки су посједали, а неки полијегали. Земља је била смрзнута и тврда, али су накупили по каналу суве траве, лишћа и грања и направили простирку. Извидницама сам дао задатак да извјештавају на вријеме само ако наиђе неко наоружан, а остали пролазници нијесу важни. Ми морамо остати незапажени.

У каналу смо сједили, причали лаганим гласом, неки су дријемали и тако је вријеме пролазило. Послије подне, око један сат, појави се Радован. Иде у правцу шуме. На леђима носи сепет. Наизглед иде да донесе нешто у њему. Заобишао нас је са десне стране. Кад је дошао у шуму, пошао је право код нас. Приликом доласка, спустио је сепет на земљу и из њега извадио двије тепсије у којима су биле печене пите. Биле су још вруће. Ми смо се сакупили, искомадали питу у тепсији и ручали. По завршеном ручку, Радован стави празне тепсије у сепет. Пита ме хоће ли да припреми вечеру. Ја сам му одговорио да не треба, пошто намјеравамо даље.

Предвече смо сви изгубили наду да ће нешто интересантно наићи те нијесмо више много ни скретали пажњу на цесту јер смо се надали у извиднице које имају задатак да осматрају. Одједном чусмо запрежна кола која пролазе цестом испред нас. Погледам кроз живицу и видим ђе напријед сједи један муслиман који управља колима и коњима. У колима се налази неки сандук, а на сандуку сједе два домобрана с пушкама. Шта сада да радим, помислио сам. Треба разоружати ове домобране, али без неке галаме и пуцњаве. А како сад, кад они већ пролазе? Брзо донесем одлуку да пошаљем ову двојицу са десне стране да их заобиђу, претекну и зауставе, а онда ћемо се ми појавити из шуме и ствар ће бити у реду. Та двојица извиђача су нагло пошли маскирани са муслиманским фесовима на глави, али су их из кола примијетили, посумњали и кочијаш је ударио коње канџијом и побјегао. Био сам нервозан због изгубљене прилике, викао на извидницу с лијеве стране која се правдала тиме што су мислили да неће ништа наићи. Цијели дан су пазили, уистину, па није ништа наишло. Узимао сам им као оправдавање то што сам сматрао да сам ја ту кривљи него они, пошто их нијесам смјењивао „на фришко". Жао ми је било што измакоше двије пушке, а ко зна шта је било у оном сандуку. Можда је била муниција и оружје, што је за нас најважније.

Близу је мрак. Разговарам са Копанићем о одласку у Трстовац да извршимо задатак. Сјетим се да би било добро на неки начин обезбиједити вечеру. Сјетим се и да је ту са нама Душан Каран. Он је из Гате и кућа му се налази у близини села Трстовца. Душан код куће има стару мајку Тривуну која је вољела партизане и долазила је у јединицу да обиђе сина. Позовем Душана и кажем му:

– Каране, ево сад је вече. Ти иди кроз лугове, кроз шуму и провуци се незапажено кући. Реци мајки Тривуни да сам је замолио да спреми шта за вечеру и чекај нас код куће, а ми ћемо доћи.

Каран је био дисциплинован. Примио је на знање и изгубио се кроз жбуње.

Чекали смо још један сат, а мрак се почео спуштати по шуми. Ријешим да пођемо. Напуштамо то мјесто и полазимо у колони по један кроз шуму у правцу Скорупаче, све луговима између Гате и Буковице. Ишли смо полако и пажљиво. Сад је вече. Ноћ је дуга, а ми треба да будемо у Трстовцу око поноћи. Ако онај бандит буде негје у прелу, треба да догје кући и да га нагјемо без потешкоћа.

Дошли смо до Карановe куће. Нијесмо улазили унутра, већ смо свратили у неку шталу пуну сијена која је била направљена поред куће. Сијено нам је добро дошло да сједнемо, а неко је и легао да се боље одмори. Кроз кратко вријеме на вратима штале појави се Душан. Каже нам да ће вечера бити ускоро готова и оде поново у кућу. Послије сат догје Душан, донесе петролејску лампу, а за њим догје и његова мајка Тривуна која је носила велику тепсију. На уласку, Тривуна нас упита како смо и јесмо ли здраво намјештајући тепсију пред нас.

Она је била испуњена питом, доста масном. У њој, поред масти, има и парчади свињског меса и жмара. Каже да су ових дана заклали прасе. Ту смо имали масну вечеру. Добро смо се најели. Послије је донијела воду коју смо радо пили иза масне вечере. По завршеној вечери, рекао сам друговима да легну до пола дванаест. Раније не требамо ићи пошто одавде циљ није далеко. Лежали смо на сијену. Неки су поспали и хрчу. Повремено сам контролисао сат освјетљавајући га џепном батеријом. Тачно у пола дванаест сам се дигао јер је било вријеме да идемо. Они који нијесу спавали, пробудили су оне што су спавали и изашли смо пред шталу. Рекао сам им на окупу да сада треба ићи тихо и полако. У случају да буду имали у Трстовцу какву стражу или патролу, боље је да ми њих прије примијетимо. Рекао сам Копанићу да ће он одавде бити вогја пута пошто он зна гје је дотична кућа. Копанић и ја смо кренули напријед, а остали у колони за нама.
Колона се кретала полако кроз мрак. Почели су се према хоризонту назирати шиљати кровови сељачких кућица у Трстовцу. Мало напријед, сјеверно, стршио је мунарат од џамије као телеграфска бандера. У селу је све мирно, ништа се не примјећује, ниједно пашче се не чује. Као да их нема. Све је утонуло у ноћну тишину.

Одједном Копанић застаде. Упире прстом у кров једне усамљене кућице и шапће ми да је то његова кућа. Рекао сам му шапатом да остану на мјесту, а ја сам лаганим кораком пришао ближе да разгледам како стоје ствари. Кућица је била приземна што нам олакшава акцију. Са двије стране има по један мали прозорчић. Вратио сам се код осталих. Они се окупили око мене. Правим распоред.

– Другови, ићи ћемо у стрељачком строју са обавијеним крилима, полако, до саме куће. Кад дођемо и када кућа буде сасвим опкољена, разлупаћемо оба прозора и освијетлити батеријама унутрашњост собе. Пушке нека буду откочене и спремне за сваки случај. Напомињем, само ићи полако. Ако нас случајно пашче опази и почне лајати, онда нагло јурнути напријед на прозоре како сам рекао. Јесте ли разумјели?
– Разумијемо. Кад будемо улазили унутра, свакако нећемо сви улазити.

Одредим четворицу који ће ићи са мном унутра, а остале около да чувају стражу. Пуцања без нужне потребе не смије бити. Ставише ножеве на пушке и кренуше напријед.

Ишло је све лијепо, како сам замишљао. Ишло се корак по корак и таквим ходом несметано дођосмо до прозора. Мало смо стали. Ништа се не чује. Тишина. Окренуо сам кундак пушке у правцу стакла, лупио стакло које је одлетјело унутра, а у истом моменту сломило се и стакло другог прозорчића. Са обје стране освијетлисмо собу батеријама. Насред собе, на патосу, налази се простирка. На простирци леже три особе, једна поред друге. Она особа у средини нагло је бацила покривач са себе и сјела. Оштрим гласом сам наредио да дигну руке увис и да се не мичу. Дотични је подигао руке и уплашено гледао у правцу прозора. Остале двије особе су испод покривача промолиле главе. Видим по дугачким косама да су жене, а оно у средини једна крупна људескара. Вичем споља да та жена отвори врата. Жена се диже и отвори их. Уђем унутра, а одређена четворица за мном. Док смо ми улазили, остали су освијетљавали собу споља и били спремни за сваки случај. Приликом уласка упитао сам:

– Како се зовеш?
– Первиз Мујага.
– Дижи се. Имаш ли оружје?
– Немам.
– А ђе ти је оружје?
– Остало у Бихаћу, нисам га донио.
– Знаш ли ко има у селу оружје?
– Не знам.

Ставим руку у џеп од шињела, извадим ланце са катанцем за везивање и наредим да стави руке на леђа. Ова моја четворица, што су ушла унутра,

ставише пушке са ножевима на приправност. Стављам му ланце на руке и затим закључам катанцем.

Приликом стављања ланаца, посматрао сам његове снажне и дебеле руке, космате као у медвједа. Гледам његова плећа и мишиће руку и видим да је то снажна грдосија. Мислио сам да нијесу ове пушке упрле у очи, за мене би било доста да ме само поклопи тим рукама. Кад је катанац на ланцима шкљоцнуо, Мујага је дубоко уздахнуо. Ја сам у себи мислио како је њега моја војска осудила на смрт зато што је крив, а ја сам осуђен и од своје и његове, а ни једној ни другој нијесам ништа крив и никад не знам час кад ћу остати без главе. Док сам вршио везивање, један пар другова је извршио претрес куће и нијесу ништа нашли. Двије жене, младе, стоје у соби и посматрају шта се дешава. Упитам свезаног:

– Ко су ти ове жене?
– То су моје жене.
– Па нијесу обје.
– Јесу, обје.

Један крај ланца дао сам Милошу Богуновићу да иде за њим, да га чврсто држи и пошли смо напоље у мрак. Жене осташе у својој собици, а ја сам им на изласку рекао да се ништа не плаше и да спавају.

Окренули смо од куће према источној страни. Питао сам га у ходу:

– Ко је још са тобом учествовао јесенас кад сте по Крндији поклали дјецу и жене?
– Ти си будала, кад ме за то питаш. Мислиш да ћу ти казати.

Одмакли смо од куће стотињак метара и пропустио сам их напријед. Рекох Милошу:

– Убијте га, али без пуцања.

Онај што је ишао са лијеве стране, ударио га је ножем кроз грудни кош. По извлачењу ножа, погана крв пљуснула је на оба отвора, које је нож направио. Милош је мислио да ће Мујага од ударца пасти те је ланац из руке пустио. Мујага је скочио да бјежи. Милош је био присиљен да га гађа метком. Пушка наруши ноћну тишину, а Мујага паде. *[ПР: Устаници су стрељали Первиза Мујагу 11. октобра 1941. године[10]]* Пришао сам му, откључао катанац, скинуо ланце са руку и нагло пошао вичући на остале да одмах иду за мном, јер сам се уплашио да ће другови навалити на село да убијају јер сам осјетио гунђање међу њима. Овај случај их је раздражио пошто су им у свјежем сјећању поклана мала дјеца у Крндији и Буковици. Ако бисмо још неког дирнули ради освете, сјутра бих ја у Љесковцу могао бити јавно оптужен. Срећом, онако гунђајући, јурили су за мном кроз мрак и тако смо дошли у село Гату код куће Кончара Радоње.

---

[10] Монографија „Партизански одред Рујница“, необјављени извор

Ријешили смо да га пробудимо, да се мало одморимо и посједимо, пошто смо задатак извршили. Још имамо времена за одлазак. Приђем прозору, прстом куцнем о стакло и Радоња се јави. Упита:

– Ко је?
– Ја сам, Радоња.
– А ко си ти?
– Гргић Драган.
– А, добро дошао, сад ћу отворити.

У соби просвијетли мала петролејка. Радоња отвори врата. Сви смо ушли у топлу собицу. Домаћин је био сав радостан и весео што нас види наоружане иако су нам на глави били већином муслимански фесови. Домаћин испод кревета извуче дрвени судић говорећи:

– Браћо моја, кад сте ми дошли и кад вас видим такве, морам мало да вас почастим. Имам нешто ракије што сам скоро пекао од куруза, па нека се нађе кад неко дође од наших. А и сам знам некад да потегнем.

Узе емајлирани лончић из ког пију воду, извади задјевену комушицу из отвора дрвеног судића и насу ракије у лончић. Испод јастука дохвати чашу и стаде насипати из лончића курузовачу и нудити редом како смо случајно посједали. Стално је досипао из судића у лонче, а онда напуњавао чаше. Док смо се пар пута обредили чашом, алкохол је мало развеселио друштво. Почели су неки да наздрављају за побједу наше браће, савезничке Црвене армије. Трећи наздрави за савезнике Американце и Енглезе. Ја сам ћутао и размишљао у каквој се ситуацији лично налазим. Није ми стало ни до чега: ни до наше војске, ни до Руса, Американаца и Енглеза. Није ми стало ни до самог себе. Копанић Душан је попио, отегао капцима преко очију и дремован рекао:

– Ја сам чуо да је на одсуство из Бихаћа дошао Цапић Рифат, један од црних усташа који је палио наша села и тукао народ. Ја предлажем да идемо опколити његову кућу, ухватити га и убити.

Сви прихватише не питајући ме ни хоћемо ли. Онда заћуташе и чекају шта ћу ја рећи. Сјећам се да сам у Трстовцу везао руке које су сјекле српску дјецу у комаде, а строго морао при томе водити рачуна и мислити шта ће бити сјутра са мном. Овај живот не ваља ни паре, кад је то тако. Ријешим да идемо убити и тог крвника, па нека буде шта хоће. Рекао сам:

– Другови, важи, идемо.

Неки од њих рече:

– Тако је, живио.

Али на то све рече домаћин Радоња:

– Браћо, не треба ради тога ићи у Илицу. Ја сам синоћ био и Рифат је отишао у Бихаћ. Нећете га наћи.

Сваком би криво што се тако десило. Мало смо још посједили. Предложио сам осталима да идемо пошто је вријеме за то. Дигао сам се, поздравио и захвалио домаћину. Изашао сам на врата, што су учинили и остали. Домаћин је изашао за нама, испратио нас пред кућу и ми смо се упутили кроз мрак у правцу Топлице која тече из Илице.

Ријечицу Топлицу прешли смо код малог дрвеног млинчића, ниже куће Кнежевића, који називају Брујића млин. Изашли смо на цесту и упутили се даље са намјером да ниже куће Радића окренемо лијево преко Рујнице у правцу Бугара. Ишао сам напријед са Копанић Душаном. Остали су ишли у колони за нама у краћем растојању. Кад смо дошли ђе треба скренути улијево, Копанић ми рече:

– Драгане, ја бих предложио да навратимо кући Милана Гајића. Он је сад постао сеоски старјешина. Поставила га је усташка власт. Прешао је у католичку вјеру и навраћа остали народ на прекрштатавње. Прича како ће тако бити миран и заштићен од усташких власти, а одвраћа их од народноослободилачке борбе и штети партизанима. Он сад шверцује са газом, сољу и цигаретама. Хајдемо узети од њега тај шверц. Запријетити му да не смије више радити против партизана, а за интерес усташа.

О приједлогу сам мало размишљао. Помислио сам да ако тако нешто урадим, вјероватно ће то бити похвално и нико ме неће за то осуђивати јер је то прилог борби и партизанима, а што се тиче узимања соли и осталог, то нећу урадити, него ћу тражити од њега да нам да он сам, добровољно, једну количину соли. Тај закључак сам у себи донио и пристао. Сачекали смо остале и саопштили им шта мислимо урадити. Сви су се сагласили и напријед кренули. Душан и ја смо са цесте скренули улијево и почели се пењати уз једну узвишицу у правцу куће Милана Гајића.

Дан је био близу, а вјетрић од Пљешевице је почео да покреће гране на дрвећу. Кроз мрак се указивала сељачка кућа, направљена од јелових брвана као што су већином сељачке куће у тим крајевима. Што се ближе примичемо, све се више оцртава мали прозорчић ђе из унутрашњости кроз стакло продире свјетло од петролејке лампице. Дошао сам до прозора да видим ко има унутра. Гледам кроз стакло. Умјесто да видим жене са преслицом задјевеном за појас, видим да поред пећи сједи жандар, спустио главу наниже и сједећи спава, а пушка му лежи преко кољена. Погледао сам даље по соби и видио два кревета на коме такође спавају жандари. Руке су им прислоњене уз брвна близу кревета. Мало ближе прозору налази се мањи креветак ђе у њему леже мала дјеца. Само им главице вире испод покривача. На патосу собе налази се простирка ђе лежи Милан са осталим укућанима. Посматрам их и размишљам који је начин најбољи да разоружамо ове

жандаре. Најбоље би било да уђем унутра са још двојицом људи, уперим пушке напријед и командујем: „Тишина, руке увис“. Тај начин је најбољи. Ако врата буду закључана, пробудиће се тај стражар што дријема поред пећи, а у том случају морамо кукавички бјежати или отворити пушчану паљбу у кућу ђе би поред њих могла изгинути и она дјеца што спавају у кревету. Постоји још један начин, а то је да бацимо кроз прозор бомбу, али и у том случају одоше опет животи мале дјеце.

Док сам стајао код прозора, посматрајући унутра, размишљао сам шта треба радити. Ови моји што су ишли за мном, сви су стигли и нагомилали се око мене. Наднијели се нада ме и радознало надвирују да виде шта је унутра. Још нијесам донио никакве одлуке, кад преко мог десног рамена крај сам главе се проломи пушчани пуцањ. Стакло се полупа, а онај што дријема код пећи јаукну и паде поред. Тресак пуцња пробуди остале жандаре који скочише с кревета и полетјеше пушкама. Тада ми се прекиде могућност за свако даље размишљање и викнух на моје да опколе кућу. Сви су се разлетјели. Ја сам са неколико другова одскочио око двадесет метара, а за то вријеме из куће су кугле сјекле ваздух поред наших глава. Залегли смо по земљи, а из куће се пуцњава наставља. Викао сам на сав глас да и наши отварају паљбу.

Пошто је кућа саграђена од меког дрвета, кугле су пролазиле кроз брвна и био сам сигуран да ће унутра бити каше. Од пуцњаве наших пушака није се чула нити се могла разазнати њихова пуцњава. Пошто смо пар плотуна саручили у кућу, викао сам им да прекину. Са наше стране, пуцњава се утиша. Вичем онима унутра да излазе напоље и да се предају. Из куће се нико гласом не одазива, него понека пушка што опали. Поново сам викнуо: „Отварај паљбу.“ Пушчани плотуни поново загрмјеше у кући. Викнем повово да прекину. Пуцњава стаде. Вичем им да се предају. Нико се не јавља, нити више пуцају. Ћуте. Командујем:

– Палите кућу!
– Ево је већ гори – рече Душан Копанић.

Кућа није горјела него је направио варку. На тај његов глас из куће се чу одговор:

– Не пуцајте, предајемо се.

Викао сам им да излазе напоље. Врата на кући се отворише. Изнутра изађоше два човјека у доњем вешу. Изнијеше сваки по једну пушку, бацише је на земљу и дигоше руке увис. Притрчао сам до њих и питао колико их има. Кажу шест. Остали су у кући, има и мртвих. Пошто је код њих двојице пристигло из мрака неколико другова, ја сам брзим кораком пошао у кућу. Највише ме интересовало шта је са дјецом. Мислио сам да ми је крај дошао ако буду израњавана или изгинула, јер ће то бити довољан аргумент у Љесковцу да ме осуђују, туже пред народом за убиство дјеце и да будем и ја убијен. Долазећи до собних врата, може се замислити у каквом сам

психичком стању и очекивању био. Одлучно сам гурнуо врата и упао унутра. Преко собе са пар корака скочио сам одмах у правцу кревета ђе сам спољa видио дјецу. Код кревета сам се зауставио и упро очима у кревет. Испод покривача провирују дјечије главе и смјешкају ми се. Кад сам то видио, синуло ми је кроз главу да је побједа моја. Дјеца су здрава. Како сам се нагнуо над кревет и дјецу, исправио сам се да видим какво је стање у соби. Окренуо сам се. Мени иза леђа стоје два жандара, такође у доњем вешу и гледају ме. Угледам иза њих како стоје моја три друга с пушкама у руци, а ножеви им се сијају. Помислим како су они прискочили у обезбјеђење. То су били Дмитровић, Радић и Топић Дане као и Манојловић Драган, који је спољa преко мог рамена без ичијег одобрења убио оног што је сједио поред пећи.

Видим да је по соби све испретурано. Двојица жандара леже на патосу мртви. Крв се просула по соби. Муниција је исто расута и жути се по патосу и по креветима. Наредим мојима да покупе оружје, муницију и одјећу заробљену од жандара. Приступим прикупљању и бацам кроз отворен прозорчић напоље. Чујем ђе на кревету једно дијете мало стење. Приђем и упитам шта је. Један малишан рече да га је нешто огребало и показује на своје раме. Кугла је пробила кроз кревет, поцијепала му кошуљицу и мало га огребала, тек толико да је кожу расјекла. Помилујем малог по глави и кажем му да се не боји, јер није страшно. Дозовем мајку дјечака која је сва од страха дрхтала и кажем јој да узме ракије, те да га опере и завије. Рекао сам дјеци да се дигну да прегледам да није који метак запао у кревет кад су толико расути. Ја сам мало прећушкавао сламу. Приликом прегледа сам се запрепастио кад сам видио да су кугле, долазећи спољa и пролазећи кроз брвна, улазиле кроз сламу испод саме дјеце. На њихову и моју срећу, дјеци се није ништа десило, само што је мали огребан. Питам ђе је Милан. Кажу да је неђе у мрак побјегао. Након извршеног сакупљања напустили смо Миланову кућу, отишли у мрак према западној страни, према Гатици и Бугару, а у кући осташе два жандарска леша и четири жива, разоружана у вешу. Био сам задовољан што је тако испало. Заплијенисмо оружје и муницију и потукосмо крвнике. То ће ми подићи углед пред народом, а ниједно дијете није погинуло, што би њима дало аргумената да ме туже и да кроз то постигну своје раније циљеве.

Дан је близу, а ми смо на нашој ослобођеној територији и прешли смо Гатицу. Пењали смо се уз брежуљке поред Косановића кућа у правцу куће Иванчевића ђе је био смјештен бугарачки вод. Кад они виде наш ноћашњи успјех, мислио сам, биће нам завидни. Сад ће командир бугарачког вода да се секира зашто он то није урадио, а то је на његовом терену. Пошто смо са пуцњавом код куће Гајића узнемирили и разбудили све околне сељаке, примијетили су нас из куће Косановића и неђе иза живице видјели ђе идемо у правцу бугарачког вода. На главама смо имали фесове и жандарске капе. Нијесу нас познали, него су мислили да иду жандари те су кроз мрак побјегли у бугарачки вод и јавили да иду жандари. Командир Веселица је,

по добијеним вијестима, изашао са цијелим водом мало даље од куће ђе су становали и направио засједу у правцу одакле ћемо наићи. Дао је свима наређење да буду дисциплиновани, да слушају његову команду, да ничији метак не смије бити узалуд испаљен, а он ће, кад наиђу жандари, дати знак за плотунску паљбу. Кад смо ми дошли до куће Зобенице Раде, на око пет стотина метара од његовог вода у засједи, ја сам се предомишљао да ли да окренемо поред њих да нас виде са нашим успјехом или удесно према Корани куд нам је пут краћи за Љесковац. Дошао сам до закључка да је боље да не идем поред њих јер ако се са њима састанемо, ту ћемо се и задржати.

Окренули смо удесно поред куће Пеје Смиљанића и низ брину Коране сишли Растовчеву млину и прешли на љесковачку страну када је почело свањавати. Срећа нас је послужила што сам одлучио да не идем поред Бугарчана пошто је вод био у засједи и кад би наишла цијела група на њихову засједу сви би били покошени плотунском паљбом. Бугарчани су у засједи освануrли, а нијесу дочекали свог плијена. Кад је командир вода Веселица чуо да нису били жандари, него ми, запрепастио се кад је помислио шта је могао урадити од својих другова. Да смо случајно наишли, дошло би до велике несреће.

Ишли смо тог раног јутра кроз Љесковац. Носили смо оружје и сву осталу заплијењену опрему. По онима који су носили жандарску одјећу, шињеле и остало, народ је видио да су неђе страдали Павелићеви жандари. Ми смо ишли, народ је гледао и смјешкао се поносито и одважно. Дошли смо у команду вода. Сав плијен смо стоварили на гомилу, а шест пушака поредали посебно уз брвна. Испричао сам Васиљу, командиру вода, сву акцију и све што смо успјели од почетка до краја. Васиљ је био задовољан нарочито ђе се та акција извршила под мојим руководством, с обзиром на ситуацију и на старјешинско расположење према мени у задње вријеме. Пребројали смо што смо донијели. Поред одјеће и шест пушака, донијели смо шест пиштоља, осам ручних бомби и око хиљаду пушчаних метака. Око девет сати су дошли Мићо и Шишо, наше судије, како смо их Васиљ и ја звали кад нас нико не чује. Они су вршили расподјелу заплијењеног материјала, јер расподјела никако не може бити без политичког комесара. По извршеној расподјели, пришао ми је Мићо с оловком и папиром у руци и запитао ме о резултатима акције. Испричао сам му кратко и строго службено да смо извршили задатак. У Трстовцу смо убили усташу Первиза Мујагу, у селу Рујници, а при повратку нашли смо групу од шест жандара. Након краће борбе и пушкарања, двојица су погинула, а четворица су се предала и њих смо пустили живе. Он је исто био службен и то му се оцртавало на лицу. Мало се стидио због свог става према мени пошто ми није ни једанпут за то вријеме у очи погледао, само је оборио главу и записивао оно што сам му рекао.

Селом се брзо пронијела вијест о нашем успјеху. Сељаци су били весели.

Кад изађем у село, они облијећу око мене, сусрећу ме, траже да им причам о акцији и увијек радо слушају. Старе жене од радости заплачу јер су усташе и жандари направили зла, а сад кад чују да смо их поубијали и отели им оружје којим ћемо наоружати више наших другова, да и они даље тим оружјем туку крвнике и паликуће, лакше им је. Свако је био весело расположен. Само група мојих и Васиљевих противника дијеле задовољство и незадовољство. Задовољни су што је оружје заплијењено. Само да га је могао заплијенити неки други осим мене јер им је тако теже извршити своју пресуду. Зато се они држе резервисано.
Тих дана сам с десетином остао у мјесту и нијесам ишао на терен. Једног дана ми Васиљ рече да се спремим с десетином и навече пођем у Стару Кршљу. Каже ми да се јавим код кућа које се налазе ниже бријега Велики вршак. Питам Васиља ради чега идем тамо и коме ћу се јавити. Он рече:

- Само иди тамо, наћи ћеш партизане и јави се најстаријем по руководству. Тако сам наређење добио од Миће, а он ми није ништа више објаснио.

Дошла је ноћ. Вечера се обавила. По мом наређењу, десетина се спремала за покрет, кад на врата уђе с пушком Чакширан Милан Буџан. Приђе мени и рече ми:

- Драгане, ја вечерас идем с твојом десетином. Добро је да сам вас затекао и да не морам трчати за вама.

Није ми било по вољи што он иде пошто је много самовољан и недисциплинован. Имао сам прилике да ми буде у десетини, а причали су ми и други. Он на стражу неће да иде. Из јединице иде по својој вољи, никога не пита и враћа се кад хоће. Он није био стални у борби, него је ишао само кад се полазило у акцију. Често је одлазио у Плашки са Ђуком Растовцем и оним Марићем Војином. Тамо су ишли у шверц. Борац је био неустрашив и кад пуца на непријатеља, неће да хвата заклон него пуца стојећи и тиме открива положај. Његова недисциплина се лоше одражавала на остале у десетини те су га десетари нерадо примали кад би пошао у акцију. Кад смо пошли, јавише се још два мала клипана да би и они ишли. То је био Бевук Јефто и Рончевић Владо. Нема им више од петнаест година, тако су и изгледали. Ајде, кад тако мора бити, нека иду и ова дјеца, закључих. Извео сам своју десетину повећану за још тројицу и пошао између кућа у правцу косе. Прешли смо је, а одмах потом и село Јамарје и стигли на одређено мјесто до кућа ђе ми је речено да се јавим. Пред једном кућом дочекао нас јечовјек и упитао ме јесмо ли из Љесковца. Одговорим да јесам.

- Мени је наређено да вас дочекам, смјестим за спавање и вечеру.
- На спавање може, а вечера не треба пошто смо вечерали.
- Пођите за мном.

Доведе нас до једне куће у којој се на огњишту разгорјела ватра. Ушао сам за њим у кућу, а затим у собу у којој је по патосу била прострта фришка

слама. Рече нам да овдје спавамо. Стража пред кућом није потребна, јер су они организовали ноћас страже и патроле. Питам га:

– Има ли овђе у селу још партизана?

Он одговори да има. Смјештени су по осталим кућама на спавање. Друго га ништа нијесам хтио питати. Он оде и изгуби се у мраку. Пођох напоље да позовем десетину да уђу унутра и да се смјесте. Пошто су се смјестили, одредим стражу која ће се ноћас смјењивати. Стражар ће стајати и ходати испред куће. По питању страже нијесам хтио послушати домаћина, који ми је предложио да је не постављам. Другови су легли по слами један до другога. Доста су расположени, а најсрећнија су она два клипана што се налазе у партизанима, што су равноправни са њима, имају пушке и иду у акцију. Можда ће потегнути својим младићким прстом обарач, па се хвалити по селу како су били јунаци. А ко зна, ако загусти, како ће се осјећати. Наредио сам да спавају обучени, како би били за сваки случај спремни. Пробудио сам се рано пред свањавање. Дигао сам се. Нашао сам у кући код огњишта вучију пуну воде и лончић на вучији. Узео сам воду и пред кућом се умивао. Прошетао сам мало даље од куће ђе сам примијетио да су у двије сусједне куће смјештени партизани. Заинтересовало ме је одакле су. Уђем у једну кућу и нађем их ђе леже. Понеки се дижу. Они су били из Басаре. Има их цијели вод. Вратио сам се и нашао домаћина који нам је спремио доручак, проје и варенике. Дигли су се сви другови из моје десетине. Доручковали смо. Свануло је потпуно и сад ме интересује ко је тај наш главни руководилац, коме да се јавим да ми да задатак и упутство. Питам домаћина хоће ли скоро доћи тај наш старјешина. Он ми одговори да можда хоће.

– А ко је он? – упитам га.
– То је Лазо Боровац, бивши лугар.

Још нијесам чуо да се у овој околини налази партизански руководилац Боровац Лазо, лугар. Али шта ћеш, тако ми је наређење и ја га морам извршити.

Неђе око девет сати појави се човјек. По свом држању мало се разликује од осталих сељака. Такав му је спољашњи изглед. Види се да тај човјек није постио много божићних постова, па ни ускршњих. Изгледа да је много таманио пилиће. Случајно домаћин изађе из куће, а ја га упитах:

– Је ли овај човјек што стоји пред оном кућом Боровац Лазо?
– Јесте, то је он.

Лазо је испред сусједне куће пошао у нашем правцу. Још у ходу ме упита:

– Јеси ли ти, младићу, из Љесковца?
– Јесам.
– Колико вас има?
– Има нас једна десетина.
– А ђе вам је десетар?

– Ја сам. – одговорих.
– Е, па врло добро. За твоју десетину, младићу, положај је онај бријег. Води тамо војску и чекај даља наређења.
– Добро, друже.

Ушао сам у кућу и наредио друговима да пођу за мном. Изашли смо на бријег. Распоредио сам десетину дуж самог врха. Свакоме сам нашао заклон од камена. Сваки има добар преглед за осматрање. Наредио сам им да морају бити мирни и дисциплиновани. Не смију ићи у непотребну шетњу. Питају ме шта овдје чекају и ко ће овуда наићи. Одговорио сам им да не знам ништа. Чекамо даља наређења.

Видим да на десној страни излазе десетине које су дошле из Басаре. Заузимају положај на сусједним брежуљцима. Сјео сам и ја за један камен на средини фронта моје десетине, јер одатле имам најбољи преглед. Лијево се налази Липовача. То је бријег дугачког облика, са источне стране обрастао ситним шумарцима, а са западне и по врху се види голет прошарана бијелим камењем. Са источне стране бријега налази се село Нова Кршља, настањено српским живљем. Са десне стране, мало удаљеније, уздиже се бријег Близница, који ствара гребен који се протеже у правцу Слуња. Ми се налазимо између та два бријега и заузели смо положај на гребену који се зове Велики вршак. Вршак је гребен са неколико мањих брежуљака. Са источне стране обрастао је густим шибљем и жбуњем пуним трња, а са западне стране је голет са израслом бујади. Испред нас се простиру обрадива поља, таласастог изгледа са благим увалицама. На тим пољима, око један километар удаљено од нас, пружа се село Грабовац са српским и хрватским становништвом. Кроз село се протеже камена цеста, а изван села вијуга равница као неко простртo платно које у даљини ишчезава у правцу Раковице. Од Раковице према Бихаћу виде се висока брда Капеле међу којима се налазе Плитвичка језера, природна љепота и ријеткост у свијету. Распоред је пао да сам са својом десетином запосјео највиши бријег од тог гребена, а остале јединице су запосјеле мање брежуљке према Близници. Тако је створен мањи фронт. Моји војници, у већем растојању око врха брежуљка, заузели су иза камења положај и леже. Мало касније су почели и дремуцкати. Само је недисциплиновани Милан напустио положај и отишао код војника других јединица да са њима разговара. Војници осталих десетина су се налазили на положају у пристојном држању до око дванаест сати. Кад им је досадило, већина их је напустила своја мјеста, груписали су се у округлим долинама обраслим свенулом бујади и картају се картама направљеним од дебелог картона. Што је дуже одмицало вријеме, све им је изгледало досадније те су постајали нестрпљивији. Прелазили су једни код других и тако шетали по терену. Сав наш фронт је изгледао неорганизован, неплански постављен и не зна се ко је тај главни који њиме руководи. У ствари, тако је и било, пошто ово није била засједа него фронт, а ми у то вријеме нијесмо могли водити фронталну борбу због недостатка оружја и муниције, а од виших штабова увијек се инсистирало да се фронталне борбе

избјегавају.

Нeђе око два сата послије подне иза леђа нам је наишао лугар Боровац у пратњи Пепе Зинајића. Пепа је био из Кршље, млађи човјек високог раста, врло бистар и промућуран. Кретао се увијек у друштву руководилаца, а бавио се и неким записницима. Записивао је ђе се кад шта десило, бар тако сам ја схватио, јер му нијесам никад знао за функцију. Дођоше до мене. Боровац упита:

– Како је, момци?
– Добро.

Из жбуња, за њима, наиђе још један сељак. Носи под лијевом мишком савијену заставу, а на десном рамену дугачку грабову тркљу.

Боровац ми рече:

– Одосмо ми горе на врх Липоваче, а више самог села, ђе ћемо на бријегу истакнути ову заставу. Тркља је доста дугачка и видјеће се скроз у Раковицу. Поред тога, јавићемо им се са пар метака из пушке. Они одоше низ бријег, а када пређу дубоку долину почеће се пети уз бријег Липоваче, а ми ћемо остати на положају.

Размишљао сам за шта ће им та застава, што је мисле успоставити на бријег и изазивати непријатеља пуцањем из пушака и чему то води. Све је то потпуно нејасно и некако смијешно. Али нека иде како иде.

Прошло је четрдесетак минута од њиховог одласка кад са бријега Липоваче тишину наруши пуцањ из пушке. Један, други, па трећи. Погледам горе. Видим како се на врху вијори застава на дугачкој усађеној мотки и како код ње стоје три човјека. Врло лијепо је видјети како лепрша и колико је дугачка и широка. Сви моји војници извирују иза камења и упиру очима у правцу заставе. Погледам мало боље. Видим да није југословенска, није хрватска, него српска. Добро се распознаје. Најгорње црвено, затим у средини плаво, а најдоње бијело. Послије истицања заставе, око један сат из правца Раковице, на вијугавој бијелој цести указаше се троја запрежна кола како ужурбаним касом иду у нашем правцу и све се ближе примичу ка селу Грабовцу и школи. Што се ближе примичу, боље се може распознати да су у сва кола упрегнути добри коњи, а у колима људске главе густо начичкане. Кола су стигла до грабовачке школе ђе су се на цести зауставила. Они су нагло пошли са цесте преко равница с тим што су се развили у стрељачки строј са већим одстојањем. Сви смо знали да је то непријатељ из Раковице. Тачно је сазнао ђе смо. Можда је двогледом по изласку из Раковице примијетио војнике како се шећу по положају, а можда је од јутрос из Грабовца неки од њихових симпатизера отишао и извијестио их. Погледам на врх Липоваче. Видим како само вјетрић вијори заставом, а код ње се више не види нико. Надам се сваког часа кад ће се Лазо показати из жбуња да изда наређење шта треба урадити или ће послати неког другог, јер је задње вријеме.

Непријатељ прилази близу и већ му се оружје у рукама може разазнати. Узалуд сам очекивао наређење и упутства, није их било. Непријатељ је својим десним крилом почео да се пење и да заобилази бријег од Липоваче на којем се налази моја десетина. Пошто су се примакли, хватају заклоне за камење и жбуње и пребацују се напријед, па ме постепено опкољавају. Добро сам видио да то није била непријатељска униформисана групација, него су то били све цивили, сељаци из хрватских околних села који су наоружани и који су служили жандарима као појачање жандарских станица. У таквој ситуацији није било лако, јер нијесам био самосталан да на своју руку преузимам нешто, а команде никакве нема. Ту нам је наметнута фронтална борба, муниције је мало и не смије се узалуд трошити. Ријешио сам да исправим свој фронт, тако што ћу га помјерити да буде окренут према непријатељу, који заобилази с лијеве стране. То сам учинио и наредио сам друговима да свако заузме заклон за један камен и да не мрда никуда. Свако по једног непријатеља нек држи на нишану. Не смије нико опалити метак док непријатељ не дође на блиско одстојање. Док сам тако уређивао фронт, однекуд иза леђа враг донесе Милана Буџана, који је излетјео с пушком у руци на врх бријега и отворио одмах паљбу на непријатеља. Чим је Милан отворио паљбу, непријатељ је ухватио заклон и отворио ураганску паљбу из пушака по мом бријегу. Буџан је успио на вријеме да падне иза једног камена, али је својом појавом на бријегу изазвао скандал, непријатељ не миче више иза заклона, него само нас обасипа паљбом. Поред непријатељске пушчане паљбе огласише се и рафали из пушкомитраљеза. Погледам лијево и десно, сви су другови на својим мјестима и не примјећује се никаква уплашеност, добро се држе. Ту у близини, поред жбуна, стоје она два мала клинца, Владо и Јефто, обојица у лицу пребледјели, држе пушке у рукама и дршћу им ноге од страха. Док непријатељска пуцњава пролама ваздух, ја их упитам:

– А момци, како сад изгледа?

Ништа не одговарају, само уплашеним очима гледају мени право у очи и нијемо погледом моле за спас. Ја сам се мало осмјехнуо и дао им знак да бјеже. Чим су то спазили, нестадоше два соколића иза жбуна као срндаћи. Вјерујем да нијесу осјетили да их је иједан једини трн огребао.

Непријатељска пуцњава се наставља. Кугле долазе и ударају о камење поред наших глава, затим се одбијају и одлазе поново преко нас парајући ваздух. Многе кугле ударају у земљу и праве огреботине на ледини, а земља одскаче и посипа по нама. Наше десно крило, они из Басаре, почели су са пуцњавом, пошто им се непријатељ примакао. Борба је отпочела. Непрестана брза паљба не престаје, пошто непријатељ не штеди муницију. Нико из моје десетине још није опалио метак, јер сам им наредио да пуцају само насигурно, а непријатељ је ухватио заклон и не креће се даље. Са десног бока десетине јављају ми да се непријатељ подвукао под сам бријег и одатле почиње дејствовати. То је значило да смо угрожени са десне стране и да нам пријети опасност опкољавања. Наши сусједи са другог бријега не могу нам

помоћи, пошто су примили борбу. Одлучио сам да повучем десетину и тако отклоним опасност од опкољавања, а тиме ћу заштитити и лијево крило ових других десетина, које се боре. Наредио сам да се један по један држећи заклона пребацују на сусједни бријег и да тамо хватају заклон и чекају наређење. Кад смо ухватили нови положај, непријатељ је изашао на бријег ђе смо раније били. Пошто одстојање није било велико, опалили смо један плотун на непријатеља и тамо се зачас осјетило комешање. Фронт смо држали. С времена на вријеме, кад се укаже прилика, пуцали смо, али је непријатељ немилице трошио муницију. Скоро да им пушкомитраљез није ни престајао.

Кад се почело смрачивати, повукли смо се. Нашег главног команданта, лугара Боровца, нигђе није било и ја сам с десетином кренуо кроз мрак преко долина и села у правцу Љесковца.

Тамо сам стигао негђе око десет сати. Вечера се спремала. Војници су се распремили у топлој соби и посједали на палаче ђе ће се послије вечере спавати. Послије краћег времена је дошао Васиљ однекуд из села. Реферисао сам му о свему шта се десило, о самој организацији, боље рећи неорганизацији акције као и остале појединости. Саопштио сам му о утрошку муниције која је потрошена бескорисно, али се тако морало. Васиљ је нерасположено и незадовољно климао главом. По завршеном реферисању, процијoдио је кроз зубе:

– Па тако како су наређивали, тако се и десило.

Још је додао да ја томе нијесам ништа крив. Нека сад виде у кога имају повјерење. То се као и остале његове примједбе односило на командира Мићу и комесара Шишу.

Те ноћи сам слабо могао заспати. Знам у каквој сам ситуацији отприје, а сад ће вјероватно покушати да и овај неуспјех припишу мени, макар неку количину. Надао сам се приговору, али ми никад нијесу ништа у вези са тим рекли, ни једну једину ријеч. Сигурно нијесу пронашли разлога. Касније се о тој акцији причало по селима. Никад нијесам могао чути је ли непријатељ у тој борби имао губитака, а ми смо имали тројицу мртвих у оним другим десетинама што су учествовале. То су били Бијелац Дане, Миљковић Божо и Деврња Миле. Срећом, ја сам успио сачувати све другове из своје десетине у том окршају. Многи сељаци су ме питали како је могло доћи до таквог неуспјеха. Укратко сам им објашњавао да су тиме руководили људи који су слабо организовали акцију. Не само слабо него и погрешно.

Сутрашњи дан је освануо тмуран и магловит. Остао сам пар дана са десетином у команди вода. Надао сам се да ће ме послати негђе на терен. Нијесу ме слали. Сљедећег дана дође Васиљ у касарну. На њему сам примијетио замишљеност и нерасположење. Мало је сјео, затим устао, ходао

кроз собу, ћутао и гледао у патос. Закључим да не би било лоше да изађем напоље. Ако ми има шта рећи, а та могућност постоји, изаћи ће за мном. Изашао сам, као случајно, напоље и нијесам дуго стајао, Васиљ изађе. Пришао је мени и сад се правио намјерно расположен. Направио је благи осмијех на лицу, али се види да је усиљен, па рече:

– Драгане, ситуација за нас двојицу је сада заплетена. Шта ће бити, не знам. Дошао је синоћ из Петрове горе комесар групе одреда Вецо Хољевац и налази се у кући Секулића са Мићом и Шишом и вјероватно ће нас позвати на разговор. У случају да те позове, буди стрпљив. Немој да пренаглиш и што је најважније, у разговору, кад ти поставе питање, буди до крајности тачан и искрен. Правда је на нашој страни, а то нам може побољшати ситуацију.

Мало сам ћутао и мислио. Био сам узрујан. Шта знам шта су они Веци сервирали, како су ствари приказивали и шта су одлучили? Кад се о нечем мисли, онда човјек претпоставља увијек оно најгоре. Упитам Васиља:

– А шта ћу радити ако крене по злу, па они ријеше да нас хапсе? Наше хапшење значи да су ријешили да нас једноставно погубе, без обзира шта ће рећи народ и остали партизани.

На то питање Васиљ је мало збуњено одговорио да не зна и слијеже раменима. А то је значило да ми препушта да све ријешим сам.

Отишли смо унутра међу војнике. Сјео сам на једну страну просторије, а Васиљ на другу и обојица смо се трудили да прикријемо свако узбуђење. Васиљ је у том био јачи од мене, он је покушавао с војницима шалу и смијех, вјероватно је то радио више ради мене не бих ли се и ја насмијао. Можда је примјећивао на мени узбуђење. Ја сам размишљао и само сам желио да позову Васиља првог, па ако Васиљ изађе од њих без инцидената, онда ситуација није лоша. Вријеме је пролазило сат по сат. Трудим се да прикријем нестрпљење, али сам слаб у томе. Васиљ боље глуми. Око један сат послије подне на вратима се појави један дечкић из куће Секулића и с врата рече:

– Драгане, зове те Мићо да дођеш код њега.

Помислио сам да је готово. Зову мене прије. Одговорим малом да ћу доћи. Размишљам да понесем са собом пушку, али то није нормално. Знам да није ред ни дуго оклијевати. Пођем да узмем опасач на којем је био пиштољ у футроли, опашем га по капуту, а одозго по раменима загрнем шињел. Пођем према вратима. На излазу сам бацио поглед по друговима који нијесу ништа слутили нити знали, те нијесу ни скретали пажњу на мој одлазак. Само је Васиљ погледао као да шаље посљедњи поздрав. Изашао сам напоље. Упутих се поред живице каменитим и неравним путем узбрдо према кући Секулића. Нагло сам у мислима почео доносити разне закључке. Одједном ми сину у глави нека народна изрека да се човјек једном рађа и једном умире. Ово је рат. Ја немам наду да ћу га преживјети. Сасвим ми је свеједно,

убио ме усташа или партизан, само се никоме нећу дати скрштених руку, и донесем одлуку да будем храбар. Извадио сам пиштољ из футроле, ставио метак у цијев и оставио га откочена. Затим сам га вратио у футролу и оставио је откопчану. Случајно пипнем по десном џепу и осјетим да ми се унутра налази једна бомба на коју сам био заборавио. Ријешим да ћу са њима искрено и поштено разговарати, а ако се, у близини или на вратима, појави неко од наоружаних то је знак мог хапшења. Било шта да буде сумњиво, убићу Мићу, па Вецу и остале. Ако стражар што покуша, убићу и њега. Кад сам такву одлуку донио, узбуђење је нестало. Сасвим сам постао храбар, слободан и одважан, да сам се од радости насмијао и одважним корацима дошао пред кућу Секулића. Попео сам се уз пар степеница, ушао у прву просторију, а затим из те просторије ушао у собу ђе се налазе Вецо и Мићо. Отворим врата и нађем њих двојицу, Шише није било. Вецо сједи на једном троношцу, а Мићо на неком сандуку поред прозора. Приликом уласка поздравио сам их приносећи песницу десне руке сљепоочници. Вецо ме погледа мало подозриво и рече ми здраво, али преко воље, толико ради реда. Мићо није рекао ништа. Вецо ме пита:

– Како се зовеш?
– Драган Гргић.
– Аа, ти си то. На каквој си дужности овдје у Љесковцу?
– Десетар.
– Е, па значи да смо тебе тражили. Сједи ту.

Показа ми на један троножац, који се налазио поред њега. Сјео сам. За часак наста ћутање. За то вријеме, Вецо ме је посматрао, а ја сам гледао у њега и његову чупаву браду. Личио ми је на неког попа Аралицу из Рујнице. Часом сам опет погледао у Мићу, а и он је носио браду. У руци је држао неки нотес и оловку. Види се да се спремио да буде записничар приликом наших преговора. Вецо прекиде ћутање и поче ми постављати питања:

– Како ти се свиђа у партизанима?
– Да није рата било би боље, али добро је.
– Како ти извршаваш наређења старјешина?
– Овђе је мој командир чете – покажем прстом на Мићу – он би о томе могао боље рећи.
– Изгледа да имаш добар рјечник.
– Силом прилика све човјек може постићи.
– Какав треба бити један прави партизан?
– Знам да мора бити добар борац, поштен и искрен.
– А, јеси ли ти такав?
– Да ли сам добар борац, то не знам. На то питање могао би опет мој командир да да одговор, а што се тиче поштења и искрености, сматрам да је то код мене заступљено и остајем при томе док ми неко не докаже супротно.
– Смије ли народни борац, партизан, да нешто опљачка од народа или од било кога другог? – упита Вецо.

– Колико ја знам, не смије, а то су нам за вријеме часова говорили командир Мићо и комесар Шишо.
– А, је ли се теби некад десило да си нешто опљачкао? – убаци се Мићо и промрси кроз зубе.
– Хоћеш ли ми дозволити, друже комесаре – обратих се Веци – да о овим питањима разговарам са другом Мићом, а ти да слушаш наш разговор?
– Хоћу, разговарајте.
– Друже Мићо, ја бих желио да ти мени кажеш шта сам ја пљачкао, ђе и када?
– Па ти знаш – одговори нервозно.
– Ја не знам, зато те питам овђе пред комесаром, да рашчистимо, да се послије не говори иза леђа. Ви мене иза леђа можете осудити и на стрељање.
– А какво стрељање, шта ти сад говориш? – прекиде ме Вецо.

Ту сам се мало уплашио и покајао што сам споменуо стрељање. Сад могу примијетити да ја знам за њихову осуду, па ме могу присиљавати да кажем одакле знам, али сам се брзо снашао и одговорио:
– Друже комесаре, ја сам ово навео као примјер само.
– А, ради примјера. Продужите даље.
– Па знаш ли, кад смо били у акцији код Рендулића, за онај новачаник са кунама? – Мићо није одустајао.
– Ја опљачкао, је ли, Мићо?
– Јеси.

За то вријеме Вецо је уперио очи и посматра час мене, а час Мићу.
– Како ти, Мићо, знаш да сам ја то опљачкао, ко ти је рекао?
– Па није ми рекао нико, него си ти сам, кад смо изашли из куће Рендулића, дао мени новчаник са кунама, а сад се правиш да не знаш – мало поносито изговори.
– Хоћеш ми рећи како сам ти тај новчаник дао? Чиме си ме присилио да ти га дам?
– Па нисам те присилио ничим, дао си сам.
– Шта мислиш, Мићо? Ти си мој претпостављени старјешина, командир чете. Стално ми, као и остали у чети, говориш, наређујеш да се не смије ништа ни од кога пљачкати, а сада испада да ја пљачкам куне и да их без икаквог приморавања дајем теби. Хајде реци, шта мислиш о томе?

Мићо поче дрско да се буни, а Вецо добацује мало блажим тоном:
– Ајде Мићо, само наставите.

Мићо погледа испод очију и рече дрским тоном:
– Ти знаш да се оправдаш, само то не важи код мене.

– Зашто не говориш истину? А кад нећеш ти, рећи ћу ја. Ја сам тај новчаник са кунама узео по твоме наређењу и зато сам ти га и дао. Ти знаш кад смо полазили оно вече у акцију и постројавали се овђе у овом дворишту, пред овом кућом, да си пришао мени и рекао ми да ћеш ми дати још двојицу с којима ћу вршити претрес. Приликом претреса, рекао си ми, да узмем све што нађем од војничке спреме. Маст и сланину за одред, као и новац ако нађем пошто си ти пронашао везу ђе ћеш куповати пушке по хиљаду куна. Па ако се то сматра пљачком, ја сам само извршио твоје наређење и онда си ти за то крив као и комесар чете Шишо. Ја ћу увијек пристати са вама двојицом да сносим кривицу и када нијесам крив.

Још сам хтио говорити, али ме Вецо прекиде и мало ведријег лица рече:

– Ајд, Драгане, доста је, можеш ићи.

Дигао сам се и, прелазећи праг, погледао сам Мићу ђе оста сједећи. Мало се примјећује да је нервозан. Приликом мог изласка, видио сам Васиља пред кућом, стоји и чека да ја изађем, па да уђе он, а са њиме стоји онај малишан што нас је звао. Прошао сам крај њега. Нијесам ништа хтио рећи јер знам да неко посматра изнутра, а и Васиљ је исто мислио, чим се окренуо од мене кад сам излазио.

Идем путем у правцу команде вода и размишљам како је разговор прошао. Да је за вријеме тог разговора случајно неко од наоружаних партизана пошао к нама, ја не бих знао зашто иде, него би мислио да иде да ме хапси. У том случају бих скочио и убио бих Мићу и Вецу. Тако сам био ријешио, али срећом није до тога дошло.

Дошао сам пред команду вода, мало се задржао напољу и ушао међу војнике. Нисам хтио да примијете какве промјене јер то не би било пожељно. Најзад сам ушао и сјео. Помислих на Васиља. Шта сад њега питају и како се осјећа? Васиљ се задржао око сат времена, па је дошао и он. На уласку је имао хладнокрвно и нормално држање. Он је такво држање имао у свим приликама, јер је био по природи такав.

Предвече сам изашао напоље. Пред кућом сам се задржао гледајући преко Коране у правцу Тржца. Из куће се појави Васиљ. Дошао је код мене и пита шта су ме питали и како се завршило. Све сам му испричао од почетка до завршетка. Васиљ ми је потврдио да сам говорио добро и правилно, али и да сам Мићу распалио. Сад се не зна како ће Мићо проћи са Вецом, јер су моји одговори бацили кривицу на њега. Васиљ рече да су га питали одмах за новац, а он је одговорио да му та ствар није позната. Не зна како је дошло до тога да се тај новац узима, на што је Мићо климнуо главом и потврдио. Затим су га питали, рече Васиљ, је ли он био богат или сиромашан сељак. Одговорио је да је био сиромашан и доказао да је имао дјецу малу и нејаку, коју је својим сељачким радом издржавао, чак њих деветоро. Сви се налазе

овђе у Басари. Кад је ствар образложио, Вецо се увјерио у истинитост и постављао питање како је дошло до тога да је као сиромашан сељак уживао поштовање и углед цијелог села Црнаје прије рата и како је као такав био постављен за сељачког старјешину, кнеза. Одговорио је да не зна и да не би могао на то питање одговорити. Сељаци су га изабрали сами. Постављали су питања и у вези са добрим држањем прије рата са жандарима. Одговорио је да су жандари код њега често навраћали из службених разлога, пошто је био старјешина села. И тако нека бесмислена питања су му постављали. Изгледа да су га Секулић и компанија опањкали као неповјерљивог према борби, а нашли су као разлог то што је био прије рата кнез и што су жандари долазили код њега. Упитам Васиља:

– Шта мислиш, како ће се та ствар ријешити за нас двојицу? Хоће ли се опасност смањити или повећати?

Васиљ слеже раменима и рече:

– Ђаво ће га знати. Кад би се опасност смањила, па и нестала, ми никад не смијемо имати повјерења у Мићу и Шишу, као и у ове из кућа који су нам напаковали те ствари. Мораћемо увијек бити на опрезу. Још ћу ја видјети преко Раде Чакширана како ће се ствари одвијати.

Послије неколико дана сам се састао са Васиљем насамо и испричао ми је да је био са Радом који му је казао да је Мићо са Шишом сазвао састанак општинског одбора у кући Секулића на којем се расправљало о нашој ситуацији. На том састанку су били присутни Сава и Симо Секулић који су претрпјели критику што до сада нијесу извршили свој задатак. Ту их је Мићо подсјетио да се то мора извршити и да воде о томе рачуна. Изгледа да је Мићо претрпио мало строжу критику од Веце јер је тада био огорчен према нама двојици, док је Шишо био сталоженији. Раде нам је нагласио да се морамо и даље чувати, више него прије, пошто опасност траје и даље. Сјутрадан је освануо снијег. Навијао је око тридесет центиметара. Сједимо у кући ђе нам је команда вода. На вратима се појави човјек из Осредка што је јесенас дошао у Љесковац и с времена на вријеме се виђао са Ђуком Растовцем и Буџаном. Тјерали су курузе у Плашки и тамо продавали. То је тај Марић Војин. Приликом уласка нас поздрави. Понеки су му отпоздравили. Неко од присутних му је направио мјесто да сједне и он је сјео. Изашао сам напоље пред кућу ђе сам нашао стражара на свом мјесту и још неколико партизана како стоје и разговарају. Питам их:

– Јесте ли видјели одакле је дошао овај човјек што је ушао унутра?

Рекоше ми да су видјели кад је изишао из куће Секулића и дошао овамо. Тај човјек се задржао код нас до три сата послије подне. За то вријеме је сједио и разговарао са Васиљем и Нином Радишићем. Предвече примијетим да се једна десетина спрема некуд и то састављена од свих десетина по неколико партизана. Видим по разговору да су под Војиновом командом. Мислио сам да их он води неђе да изврше задатак, па ће се вратити. Опремише се и

одоше. Нешто ми је било неразумљиво у вези са том новом десетином и њезиним саставом. Сви су они отуд из тих села преко Коране. Оде Вељо, он је из Црнаје, Радишић, Поздан Црни, Вурдеља сви из Гате, Копанић из Рујнице. Питам Васиља:

– Васиљу, шта је то, куд ти другови одоше и кад ће се вратити и ко је то одобрио?
– Њих одведе Војин преко Коране у та села тамо, у Рујницу и Гату. Тамо ће остати под његовом командом. Биће у тим селима на обезбјеђењу како би се проширивала јединица, а за одобрење се обратио Мићи и Шиши. Они су одобрили. Са собом може узети само оне партизане који су родом одатле.

Послије вечере, Васиљ је добио од Миће неко наређење, па је одмах наредио мени да кренем с мојом десетином у Растовчево село ниже Просјеченог камена и да се тамо смјестим до идућег наређења. За час посла десетина је била спремна. Сви су узели оружје и изашли напоље. Окренусмо путем кроз село према јужној страни у правцу Просјеченог камена. Уз пут сам се договорио са мојим јунацима код кога сада да идемо. Закључак је пао да идемо код Ђукана Растовца, оног високог. Оно је добар човјек, а кућа се налази мало даље од цесте. Усамљена је на округлом брежуљку. Врло је погодна за чување страже.

Дошли смо до куће поменутог Ђукана. Још је било рано. У кући сједе поред петролејке. Уђем у кућу. Јавим се да смо дошли. Он ме радо дочека и пита ђе су остали.

– Ево их пред кућом – кажем.
– Нек улазе унутра.

Кажем Ђукану да није потребна вечера јер смо вечерали, само мало послије треба слама за спавање. Ђукану би драго што смо дошли и каже да је лако за сламу, јер је има доста.

Другови су ушли у топлу собу, поскидали шињеле, оставили оружје и посједали. Направио сам распоред страже и друг који је распоређен за прву смјену, узео је своју пушку и изашао напоље на дужност. Наставили смо са укућанима разговор, мало се шалили и смијали, а затим се Ђукан диже, оде напоље и за кратко вријеме врати назад, носећи чисту фришку сламу коју је испустио на патос. Затим се вратио још пар пута и донио сламе говорећи да ће је још простријети, нека је друговима угодније спавати. Пошто је сламу простро и распоредио, домаћица је по слами ставила чисте и бијеле плахте, а затим додала крпаре, ћебади и још неки покривач са чиме ће се покрити. Неки су одмах полијегали, неки касније, а најзад сам ишао и ја да легнем. Домаћини су исто полијегали и угасили петролејку.

Свануло је. Снијег је ноћас опет мало падао. Око осам сати се разведрило те је сунце својим зрацима обасјало брежуљке и долине које су покривене

сњежним покривачем. Око пола десет се пред кућом појавио командир чете Мићо. Кад сам га спазио, пошао сам му у сусрет као претпостављеном, да му рапортирам стање десетине. То је тако ред и пропис војске. Он је мој претпостављени старјешина и руководилац, а што је још интересантије и судија који ме је осудио на смртну казну, на стрељање, и то на подмукли начин из засједе и та пресуда је још на снази. Био сам радознао и помишљао шта ће сад ново бити кад је Мићо дошао сам да обилази мене. Мене, а не десетину. Истрчао сам пред кућу. Нашао га ђе стоји и гледа некуд у правцу Тршца. Ја сам неким случајем тог момента био необично расположен. Пришао сам мало оштријим кораком. Стао сам мирно на прописно одстојање. Принио сам песницу десне руке сљепоочници и више насмијаним гласом почео рапортирати:

- Друже командире, стање десетине...

Он ме прекиде и рече да је добро. Пружи ми руку. Руковасмо се. Гледао сам му у очи, док је он своје очи оборио надоље. Мало смо стајали и разговарали пред кућом. Питао ме је како су остали другови. Одговорио сам да су добро. Интересовао се за стражарску службу у току ноћи, за послушност другова, за исхрану и смјештај. Ја сам му објашњавао. Питао сам га да ли жели видјети десетину. Одговорио је да не треба. Тада сам помислио да је стварно истина да је он дошао видјети мене, а не десетину, па ми се још више повећала знатижеља. Видио сам његово нерасположење, утученост. Стално гледа некуд у страну или преда се, а никад да ми погледа у очи. Ни сам не знам како сам то његово нерасположење тумачио. Код мене се, напротив, повећало расположење. Говорио сам веселим гласом. Тражио сам разлог да се смијем. Одједном ми рече:

- Добро, идем. Ајде пођи и ти са мном да ме испратиш.

Пошао сам поред њега у правцу цесте, која прави наглу кривину и низбрдицу из Просјеченог камена према Раштелу. Сад ми је било јасно да је дошао да ми нешто саопшти. Убијеђен сам да ми добро саопштити неће, с обзиром на околности које владају. Дошли смо на цесту под сами бријег. Ту смо застали и стајао сам пред њим. Он и даље оборених очију рече тихим гласом:

- Драгане, хтио сам да ти саопштим да ти ниси више у партијској организацији.
- Шта, у каквој организацији?
- Па знаш, у партијској.
- Па вјероватно да има већи број чланова него што је потребно, па ја отпадам. – био сам циничан.
- Па, има и тога.
- Па добро, Мићо, кад то мора тако да буде, нека буде. Ја сам мислио да ћеш ме обавијестити да сте ме распоредили неђе на већу дужност, с обзиром да сам десетар, а не можеш рећи да сам слаб борац. Јесенас си ми говорио да имам пред собом будућност и да ћу ускоро ићи навише.

То сам говорио и смијао се, што је у њему изазвало нестрпљење и бијес.

- Драгане, ја нисам ништа томе крив.
- И ја нијесам ништа крив иако ме окривљују – одговорим.
- Ја сам дужан да те обавијестим, а како ће се ствари одвијати даље, видјеће се.

Кад је то рекао, погледао ме је у очи и на лицу му се показа мали подмукли осмијех. Поздрави ме, заокрену се и оде. Остао сам стојећи и гледајући за њим како се пење уз брину, према цести и Просјеченом камену и размишљао како је убијеђен да ја не знам шта је он мислио кад је рекао да ћемо видјети како ће се ствари одвијати. То је значило, да кад ме његове присталице убију из засједе, да ће се онда све видјети. Вјероватно ми намјерава одржати опроштајни говор приликом сахране, да би с тим заварао партизане и народ. Још сам остао стојећи на том мјесту у размишљању ђе сам дошао до закључка да је Мићо чврсто одлучио да ме уништи. Најзад сам и ја дошао до закључка да нећу дозволити да ме уништи. Ако му успије, нека ме уништи, свеједно је, ратно је стање. Одједном сам прекинуо размишљање и пошао с тог мјеста у правцу куће ђе је десетина смјештена. Нашао сам их у соби ђе сједе. Нешто разговарају и питају ме што је командир долазио, шта каже и хоће ли скоро акција. Одговорио сам им да о акцији није ништа рекао, а дошао је да нас мало обиђе. На том терену смо остали око десет дана. Вријеме је било лијепо. Снијег је затрпао, а послије се разведрило и скоро сваки дан је био сунчан. Снијег се постепено топио преко дана, кад сунце високо изађе, док је ноћу смрзавало.

Једног дана сам добио писмено наређење од Васиља да дођем с десетином у команду вода. Извео сам десетину напоље. Ишао сам на челу кроз село. Успут су нас сељаци подрављали и питали нас кад ћемо опет доћи.

Дошао сам у касарну, другови су се смијали, а Васиља нема. Отишао је некуд у село. Предвече је дошао. Рапортирао сам му о новостима. Изашли смо напоље и он ми је причао новости које владају у овом крају. Рекао ми је да је искључен из организације на шта сам му одговорио да сам и ја. Каже ми да Мићо није више командир, он је отишао на дужност команданта нашег батаљона. Командир је сада Шишо, а на дужност комесара чете постављен је Шаша Милојко, омладинац из Садиловца. Кажем Васиљу:

- Сад је Мићо одвојен од Шише, можда ће опасност за наше животе бити мања.
- Није се опасност ништа смањила. Како сам сазнао, изгледа да се опасност повећала. Правили су састанак Општинског одбора, на којем су оштро критиковали Симу и Саву Секулића што до сада нијесу извршили свој задатак, с обзиром да смо нас двојица још живи. Послије тог састанка, једне вечери покушали су да ме убију. Ја сам једно послијеподне отишао одавде у Басару да обиђем дјецу и да се пресвучем. Они су знали за то и знали су кад ћу се вратити, јер сам рекао Шиши кад сам пошао да ћу доћи навече. Одмах је био

обавијештен Симо, који је позвао Саву. Дошли су на око пола сата пред мој повратак, заузели засједу иза живице, а ја сам требао наићи поред њих. Симо је имао дужност да пуца у мене, а Сава да буде у приправности. Ако Симо случајно промаши, треба да ме гађа и он, а затим да побјегну у унапријед предвиђеном правцу како не би били примјећени и како се не би знало ко ме је убио. Ја сам предвече наишао. Како сам наилазио, они су се намјештали да им буде згодније пуцати. Пушке су откочили и Симо је требало да нишани. Наишао сам поред њих. Симо ме посматрао, а ја њих нијесам примијетио. Затим је сјео, одложио пушку од наслона, погледао у Саву и рекао да то не може урадити и савјетује и њега да одустане од таквих ствари. То је изговорио и погледао га. Тада сам ја прошао. Сава је касније реферисао Шиши да Симо није хтио пуцати у мене. Обојица су претрпјели оштре критике. За ту ствар, како сам био на ивици гробнице, причао ми је Раде Чакширан скоро. Он је присуствовао састанцима и са свиме био упознат.

Мало смо обојица ћутали и размишљали, па Васиљ рече:

– Ти ћеш прекосутра кренути са својом десетином у Црнају. Настојаћу да те тамо задржим што дуже, пошто ти је тамо сигурније него у Љесковцу. У десетини имаш добре другове који те поштују, а народ Црнаје је добар према теби и тамо ти је боље. Црнајчани су тражили у село једну десетину. То сам ја донекле тако намјестио, само да те пошаљем тамо.
– Шта мислиш, Васиљу? Да су те убили они би те сахранили свечано, држали ти посмртни говор и осуђивали непријатеља који те је убио, а можда би мени одредили да командујем почасном стражом на сахрани.

Поред свих потешкоћа, Васиљ се благо насмија и рече:
– Па сигурно би било тако нешто.

Сјутрадан око девет сати сам пошао мало кроз село. Излазећи од команде вода на главни пут што води кроз село, састао сам се са Шишом. И он је ишао у село у истом правцу. Јавио сам му се први, а и ред ми је јер сам потчињени. Рекао сам:
– Здраво, друже командире.
– Здраво, Драгане.
– Како живиш, друже командире?
– Па свакако, мало добро, мало лоше и тако вријеме пролази.
– А, шта оно лоше? Ја да сам командир чете, за мене не би ништа лоше било. Ево, ја сам само командир десетине, па сматрам да живим одлично. Ако је ратно стање, ја слободно спавам, чува ме стража.

Сматрам да ми је живот у сигурности. Имам моје руководиоце који се брину за мене.

Изгледа да је разумио моју иронију којом сам га мало избацио из такта. Наљутио се, напрћио носић и усне те је даље заједљиво са мном причао. Своју заједљивост је настојао прикрити. Причао ми је како он овдје неће више бити и како ће тражити да иде у пролетере. Прије неколико дана основана је Прва пролетерска. То су крупне јединице, у њима је прави живот и право другарство. Питам га:

– Па, зар овдје нема живота и другарства?
– Тамо се лакше борити. Та јединица има такво руководство, куд год непријатељ пође, она на вријеме сазна преко својих обавјештајних руководилаца – настави, прећутавши ми одговор на питање.
– А како ће сазнати куд усташе намјеравају кад они то добро држе у тајности?
– Па, врло лако.
– Па како лако?
– Ти се много интересујеш. Партија има своје чланове свугдје, и у свим установама у домобранској војсци, и у усташким редовима који је обавијештавају – одговори љутито.
– Па, ко све може доћи у обзир да се прими у састав пролетерских јединица?
– Поштени и добри борци.
– Па, врло лијепо, онда ћу тражити и ја да идем у пролетере. Не можеш рећи да ја нијесам добар борац нити можеш доказати да сам непоштен, јер за то требају чињенице. Без њих народ не вјерује.

Умало није вриснуо од бијеса. Свратио је у једну кућу, а ја сам продужио путем. Навече сам обавијестио десетину да ћемо вечерас кренути на терен. Послије вечере су моји јунаци били спремни. Кренули смо путем према сјеверној страни. Снијег је био доста велик. Ишли смо пртином. Под ногама је шкрипало. Дошли смо до Божића млина, прешли Корану преко пјешачке брвице и нашли се на Црнајачким барама у правцу Црнаје. Дошли смо до куће Миљковић Светозара који је тада у том селу био, тобоже, командир резервног одреда, а имао је задатак да окупља људе и младиће. Распоређивао их је око села на разна извиђања, да пазе ако пођу муслимани из околних муслиманских села у њихово село и да на вријеме обавијесте народ како би се могао склонити.

Црнаја је село са српским живљем, а опкољено селима у којима живе муслимани. Црнаја је јесенас била сва избјегла, а сада се народ, који није изгинуо, повратио кућама и ми идемо да осигурамо то село. Народ нас са радошћу чека. Светозар нас је дочекао и одвео у кућу Локића, пошто смо ту за сада распоређени, а послије ћемо ићи и у друге куће на стан и храну. Дочекала нас је топла соба. Фришка и чиста простртa слама, као и постељина за лежање. Распоредио сам стражу за то вече, а Светозар ће

одредити од својих резервиста патроле које ће кружити по селу.

Дани су пролазили један за другим. Ми смо према сељачком распореду сваких двадесет и четири сата ишли у другу кућу. Сваки дан смо били у приправности у случају наиласка наоружаних муслимана. Преласком у другу кућу, правио сам нови план у случају борбе. Ту је требало наћи за сваког најпогодније мјесто и дати му задатак шта ће радити како би у случају напада свако знао свој посао.

Освиће седми јануар 1942. године. Српски Божић. Прије свањавања, прешли смо Светозаревој кући. Он је то тако удесио да тога дана будемо код њега. Надали смо се нападу на село, пошто су муслимани највише нападали и злостављали народ приликом празника. Тако су до сад радили, од како је рат почео. Ми смо се међусобно договорили, ако наиђе кроз село неко без оружја и ако нас не буде дирао, нећемо се уопште појављивати. Нећемо да се зна да смо ми овдје. Ако наиђу наоружани, без обзира колико их било, према распореду има да их потучемо све из засједе. Снијег је велик, не могу бјежати. Донекле смо се и радовали да наиђу, да обиљежимо Божић борбом ове године. Још јесенас су пријетили да ниједан Србин неће дочекати српског Божића на територији Независне Државе Хрватске. Дошли смо у топлу, загријану собу. У другој је домаћица са осталима вршила спремање за тај дан. Светозар је ожењен мојом сестром од ујака, тако да сам ја ту родбина. Светозар је по обичају набавио вина, ко зна одакле и на који начин. Ракије има испечене од куруза, како смо је називали курузовача, којом нас је домаћица одмах почастила. Тога дана падао је снијег, а и раније је био већ доста велик. Ту сам лако направио распоред за случај борбе и дао задатак војницима. Кућа се налази поред саме борове шуме, са доста дебелим стаблима и то на самом углу, а около је свуда пољана и чист простор. Рекао сам им ако шта наиђе, свако по једно стабло нека узме као заклон, и не може нико побјећи жив.

Цијели дан смо очекивали долазак банде, али је није било. Вјероватно услијед великог снијега. Дани су пролазили и редали се, а ми смо се премјештали по том селу из једне куће у другу. Чули смо вијест да је Васиљ смијењен са дужности командира вода и да је његово мјесто заузео Раде Милошевић из Љесковца. Та вијест ме није изненадила, као ни самог Васиља, пошто смо то и претпостављали. Само сам се више забринуо пошто сам по томе видио да је ситуација постала озбиљнија и да Шишо не мирује и хоће да спроведе одлуку. Борци моје десетине су ту вијест примили са незадовољством, јер како коментаришу, Милошевић није имао Васиљеве способности. Ти коментари су се понављали у мом присуству. Очекивали су шта ћу ја на то рећи, али сам се суздржавао. У Црнаји смо се налазили око три недјеље, а до борбе није дошло пошто злочинци нијесу наилазили.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ТРЖАЧКИХ РАШТЕЛА

Добио сам наређење од новог командира вода из Љесковца да навече дођем са десетином. Вече је дошло. Вечерали смо. Све је било спремно за покрет. Светозар је био присутан са резервним одредом и хтио је да нас испрати. Пошли смо и поздравили се са присутнима. Одлазимо. За нама довикују да дођемо опет. Колона по један иде кроз мрак. Према бијелом снијегу се виде црне покретне фигуре. Крећу се равницом према западној страни у правцу Коране и Љесковца. Дошли смо у команду вода доста брзо. У кући смо, поред осталих војника, нашли и Шишу са новим командиром вода Милошевићем. Нешто разговарају и доста је расположен. Прича и смијеши се. Ту је и Васиљ, сједи и ћути. На њему се не примјећује никакво нерасположење. Има нормално држање, благо и тихо. Пришао сам командиру вода и чете да се јавим да сам стигао. Милошевић даде знак да је добро. Војници су одложили пушке и посједали у топлу собу. Пошто су њих двојица завршили са разговором, Шишо се обрати мени ријечима:

– Драгане, ти са својом десетином одмах крени у Рујницу и јави се Војину Марићу. Он ће ти дати задатак шта треба да радиш. Ево, ићи ће са вама и Васиљ – то изрече у покрету према вратима и изгуби се, а Милошевић за њим.

Погледам Васиља. Он мирно сједи и мало се примијети да се иронично смјешка. Упитах га хоћемо ли кренути. Он је одвратио да хоћемо. Дигао се. Почео се облачити. Ја сам се подигао, а то су слиједили и остали моји војници. Васиљ и ја смо узели своје пушке, изашли напоље, а десетина за нама. Пред кућом сам рекао друговима да идемо у Рујницу. Идемо путем кроз село ђе ћемо скренути на ону страну Просјеченог камена низ Растовчеве луке према Корани и то на брвицу више Дакића брода. Војници се сврсташе у колону по један и управише на пут који води кроз село. Сви су они одавде родом. Сви они добро познају сваку стопу земље. Ноћ је, а то је наша партизанска слободна територија. Ту нијесу потребна никаква обезбјеђења нити предострожности. Колона се изгуби у помрчини и само се кроз мрак чује лупа цокула кад ударе о неки камен. Васиљ и ја кренусмо за њима. Пошто смо одмакли за око пет стотина метара и изашли навише, прошли смо школу. Упитам Васиља:

– Шта је то сад са њима? Како је дошло до твог смјењивања са дужности командира вода?
– Па, томе се не треба чудити. Ти знаш шта они од нас намјеравају, а по овој смјени видим да су будале и да нијесу никакви тактичари.
– А шта ћемо ми сада у Рујници? Због чега нас шаљу?
– Сјутра рано нападамо на Раштела. Ми смо придодати Војину у помоћ.
– Можеш ли ми нешто рећи о плану и распореду напада и ко је учествовао у разради плана за ту операцију? Зна ли се за бројно стање наоружања и распоред непријатеља?

– А, то ти је тај наш командир Шишо, главни. Он је ухватио везу из Раштела са наредником Томом Штрукељом што је јесенас био командир жандарске станице у Јоховици. Наручио је да се састану више Раштела на старом граду у кући Граориној и састанак је одржан јуче. На тај састанак је позвао, као своје помоћнике, овог мог насљедника Милошевића Раду и Марић Војина из Рујнице.
– Је ли тог бившег шверцера?
– Кад су пошли на састанак, случајно су срели мене на путу и позвали ме. Томо им је испричао да раштелска посада броји око тридесет жандара и њихових помоћника, а помоћници су им наоружани муслимани из Тржца и Ћехића. Цивили спавају у кући Стојана Цвјетићанина и они дају ноћну стражу. По један ноћу стражари, шета по плацу испред куће и уједно пази на врата жандарске касарне. Остали жандари, који нијесу фамилијарни и немају станове у мјесту, спавају у касарни. Они су Томи рекли да ће га позвати накнадно, ради договора за напад, а послије његовог одласка донијели су одлуку да се напада сјутра рано. То су тако урадили ради предострожности, да Томо не би знао када ће бити напад. Распоред је сљедећи: напад почиње сјутра рано пред свануће. Шишо ће дати знак за напад и он ће се налазити ниже Граорине куће код старог зида. Знак ће бити трубач који ће на неком рогу одсвирати јуриш, а поред тога ће опалити и једна црквена прангија. До тога времена, сва војска мора бити приправна на положају и спремна за напад. Љесковчани ће нападати од стране Љесковца. Са пушкомитраљезом ће јуришати преко моста и прелазиће преко Коране иза куће Цвијановићеве. Басарчани ће нападати са сјеверне стране Тржца, а уједно имају задатак и да пресјеку телефонску линију. Бугарчани ће нападати са јужне стране Медића млина и њихов је положај најповољнији пошто имају насељен простор који ће користити као заклоне. Наша десетина је у саставу са Марићевом и напада са источне стране, са Погледала. Наш је терен најгори пошто силазимо према непријатељу низ бријег, а простор је потпуно чист, није насељен нити је пошумљен.
– Мени се тај план и такав распоред нимало не свиђа.
– Како мислиш да би било боље?
– Ја мислим да би било боље да се рано, под заштитом мрака, привучемо самој касарни, кроз прозоре побацамо бомбе у спаваће собе и ствар је готова. Кад буде заузета касарна, они цивили ће се предати. То им је сигурније пошто ће тако имати мање губитака. Нарочито ми се не свиђа то што ће они да ћарлијају у неке трубе и да пуцају неким прангијама. То не значи ништа друго него да будимо непријатеља, који спава, да се спреми и да даје отпор.
– Тако је! И ја сам таквог мишљења, али шта могу, нека раде како знају. У току дискусије са Томом, он је њима предложио да је, у случају напада, најбоље привући се, а рекао им је још да ће предвидјети, па да ће нас можда он дочекати на одређеном мјесту,

довести до касарне и отворити врата ђе ћемо у спаваћим собама наћи све у креветима ђе спавају. Они су тај паметни приједлог одбацили. Шта им вриједи говорити нешто друго? Шишо је обично поштанско пискарало и сад су му повјерени такви услови у којим се ради о животима бораца. А са ким ради? Са неокретним Милошевић Радом и набуситим Марићем, који се до сада бавио шверцом и то му је главна занимација.

Ишли смо путем кроз село и нико нас није узнемиравао, само што је испред понеке куће неко пашче на нас лајало. Стигли смо десетину на Корани ђе прелази преко брвице ријеку. Прелазили су споро пошто је прелаз био отежан. Брвна која су постављена преко воде била су прекривена ледом. Мораће се ићи пажљиво. Најзад смо наишли и нас двојица. Испод брвице је хучала вода из које је избијала водена пара, а около су врбаци посавијени дебљим слојем снијега. Сви смо прешли. Пошли смо десном страном Коране низводно ђе смо наишли на другу брвицу, постављену преко потока Гатице, преко које смо прешли са мање муке и опрезности пошто је била боље саграђена него она на Корани. Сада се налазимо на страни Рујнице. Прешли смо у колони преко једне мале равнице, а затим смо се почели пењати навише уз Рујничке падине.

Идемо кроз село. Рујница није груписана као Љесковац, више је раштркана. Наилазећи испред кућа наишли смо на живост. Све је на ногама и лампе по кућама су запаљене. Њихова свјетлост се пробија кроз мале прозорчиће брвнатих сељачких кућа. У понеким кућама се распалила ватра на огњишту. Домаћице облијећу око ватре. Изгледа да је одбор у Рујници затражио спремање резервне хране за војску, па се под пеквама пеку крувови. Пролазећи између кућа сусрећемо младе женске ђе прелијећу пут из куће у кућу. Сви су нешто ужурбано весели и сретни. Сви се они веселе сјутрашњем нападу на Раштела. Тамо се налазе крвници од којих је народ по овим селима више него преполовљен у протеклих пар мјесеци. Код старијих жена, поред жеље за осветом над крвницима, има и забринутости, јер се плаше за синове, рођаке, браћу и комшије који су остали живи, а сад се спремају на обрачун са непријатељем.

Дошли смо до групе кућа који се зову Пуђе. Ту нас је дочекао партизан из Војинове десетине, наш стари и познати јуначина, Нине Радишић са одборником Илијом Радићем. Они су нас зауставили и смјестили у једну Пуђину кућу. Њихов задатак је био да нас дочекају и смјесте. У тој групи кућа, једна је била најбоља, househпространа и саграђена од каменог зида. Соба је била загријана и топла. Сламу за простирку припремиће одборник Илија са домаћинима. Распоредио сам стражу и сад је са смјештајем десетине све у реду. Затим је требало ићи да се јавим Војину, као главнокомандујућем у том селу. Питам Нину:

– Ђе је штаб тог вашег главнокомандујућег?
– Код куће Смиље Бабића.

– Зашто баш код ње?

Нине настави да се смије, покрећући своје жуте брчиће и говори:

– Па знаш зашто, Смиља је удовица.

Прошли смо испред куће кроз мрак у правцу Смиљине куће. Ишли смо нас тројица, Нине, Васиљ и ја, а Илија је остао. Дошли смо пред Смиљину кућу, у којој је свијетлила лампа. Нине иде пред нама као домаћи, а нас двојица за њим. Ухвати за дрвену кључаоницу, гурну врата и она се отворише. Прошли смо кроз замрачену кућу до собних врата и најзад се нађосмо у топлој соби. Нађосмо Војина и Смиљу. Он изгледа као да је намјеравао ићи спавати. Сједио је поред пећи у којој је горјела ватра. Ципеле на ногама није имао, само чарапе. Пришли смо му Васиљ и ја, руковали се са њим, а Смиља као домаћица нам принесе троношце да сједнемо. Војин упита окрећући главу у нашем правцу:

– Јесте ли стигли?
– Јесмо.
– Јесу ли остали смјештени?

Одговорио сам да јесу. По Војиновом покрету очију и изразу лица примјећује се да има извјесну нетрпељивост према нама. Шта ћеш. Сјутра идемо у борбу, а ми смо му помоћ. Рече Смиљи:

– Дај мало те ракије.

Послушна и окретна Смиља са флашом курузоваче је ту. Ту је и вилџан. Смиља флашу предаде Војину. Он насу један вилџан и даде га Васиљу. Предомишљам се да му одбијем част, да не примим, али опет рат је, борба, помоћ, савезништво, нема смисла не примити. Примим насут вилџан и попијем. Одмах почнемо са најважнијим питањима:

– Војине, реци ми нешто о сјутрашњем плану и распореду наших десетина.
– Ја имам око двадесет наоружаних, а ти си довео овамо тринаест. Ми заједнички нападамо са Погледала. Први задатак је да ликвидирамо њихове страже, које се налазе више Раштела у кућама Пјевчевих и Лазића, а затим ћу ја даље наређивати. Полазак из Рујнице је у пет сати. Још ће бити ноћ.

За вријеме свог говора понашао се као најстарији. Ја сам се подигао и рекао да је све у реду. Изашао сам, а њих сам оставио. Ријешио сам да тражим свог друга из дјетињства и старог ратника Драгана Дмитровића. Нијесмо се видјели од јесенас како је напустио Љесковац и дошао у Рујницу. Он је вјероватно негђе у близини кућа ђе ми је десетина. Ишао сам сада пртином. Снијег ми је љуто цичао под ногама, јер је била јака хладноћа. Дошао сам до своје десетине. Стражар је напољу стајао, а они још нијесу полегли. Ушао сам. Били су весели. Рекао сам им да ћемо сјутра опробати јуначку срећу у Раштелу. Полазак је у пет сати. Треба да буду спремни. Наредио сам

стражару, који ће у то вријеме бити на стражи, да их пробуди на вријеме. Изашао сам напоље и упутио се мјесту ђе се Драган налази. Само да га нађем, мислио сам у себи. Дошао сам пред кућу и попео се уз мали број степеница. Отворио сам врата која нијесу била закључана. На соби се такође отворише врата и на њима се појави Драган. Весело ми рече:

– Ходи овамо, ја сам овђе.

Ушао сам у собу. Нашао сам га самог. Срдачно смо се руковали. Упитао сам га је ли жив. Он одговори:

– Умјесто да ја тебе питам јеси ли жив, а ти питаш мене. Ти знаш да теби у Љесковцу пријети већа опасност него мени. Ја сам овђе у Рујници сигурнији него ти у Љесковцу.

Сјели смо један поред другог испред кревета. Извади флашу курузоваче, узе чашу, насу и пружи ми:

– Де, попиј, па ћемо даље причати.
– Јеси ли обавијештен да си осуђен са мном и Васиљем на стрељање? – упитах га.
– Јесам. Обавијестио ме је Васиљ и рекао ми је да сте се договорили да ме он обавијести, али моја је срећа што се ја налазим са нашим добрим друговима и са нашим добрим народом. Овај наш рујнички кабадахија Војин, тај је већа будала од ваших љесковачких господара. Они су њему наредили да овђе организује да убије мене, а он је то почео скоро јавно, с тим што је наређивао Милану Поздану Црном да ме мора убити. Поздан се колебао, а ту је био присутан Миљковић Вељо који је на лицу мјеста пред Војином рекао Поздану да ако убије Драгана Дмитровића, он ћу убити њега. Војин изгледа више није ни покушавао тако нешто организовати, а уосталом ја се не бојим – насмија се и куцну по припасаном пиштољу који му је висио на опасачу поред три бомбе – Ко хоће, нека изволи. Ја сам ту. Не дам никад да будем кукавица. Ја сам због таквог његовог реаговања био расположен. Него, од када се нас двојица не вiђесмо?
– Од јесенас.

Он поче сипати и редом смо нас двојица испили неколико чаша. Хтио сам ићи десетини да мало проспавам, али ме Драган енергично задржа. Каже:

– Ево кревета, спаваћемо нас двојица заједно и још мало причати.

Легли смо, мало лежећи причали о успоменама из прошлости, а највише је успомена било у патњи и мукама. Не знам како смо заспали. Неко је од укућана упалио у нашој соби петролејку и пробудио нас. Било је то пола пет. На брзину смо се спремили. Ја сам журио да стигнем на вријеме у десетину, а он је такође журио у јединицу.

Стигао сам до куће ђе сам их синоћ оставио. Пред кућом смо нашли гомилу наоружаних људи. То су били партизани из Војинове јединице. Све су то људи из оближњих села. Сви су ми познати. Скупљају се око мене и здраве се са мном. Ту је Копанић, Миљковић Вељо, Поздан Црни, Вурдеља Новак и остали. Моја десетина се такође дигла. Понеки је изашао напоље и разговара са рујничким партизанима. Остали у кући довршавају спремање. Сви су они весели и расположени. Сви се радују што иду на обрачун са непријатељем. Нико не помишља на опасност по свој живот. Код свих се осјећа неко свечано расположење,

Послије кратког времена дође нам Васиљ. Он је неђе у селу преспавао и каже да се добро одморио. За њим дође и Војин од куће Смиљине. Наредио је својој јединици да се построје. Рекао сам својима у десетини да у продужетку његове јединице стану у строј у растојању од око два корака. Пред његовим стројем стајао је он и давао им савјете. Пред мојим стројем смо били Васиљ и ја. Пришао сам им и рекао:

– Ви знате, другови, куд идемо. Кад дођемо на положај, будите дисциплиновани. То је боље за вас и за ваше животе. Са вама бићемо нас двојица. Оба или један од нас. Зато слушајте и мене и њега.

Сви су мој савјет прихватили. Њима је свеједно да ли био код њих Васиљ или ја. Сви су они њега признавали и поштовали. Знају они свог старог командира вода. Они су први почели негодовати кад је Васиљ смијењен са дужности. У Војиновој јединици поред наоружаних има и око десетак ненаоружаних. Он нам рече:

– Ове ћу повести као резерву ако који од другова погине. Одмах из резерве могу попунити, а то ће бити резерва и за твоју десетину.

Стао је пред строј и наставио да виче:

– Ко зна још некога кога би га требало позвати?
– Добро би било позвати Шикмане, њих тројица младића леже код куће. Кад неће да буду са нама стално, нек помогну бар кад је озбиљна ситуација. – добаци неко из строја.
– Правилно! – и одмах из строја зове Вељу Миљковића, Божу Зорића и Милоша Богуновића – Вас тројица одмах идите преко Топлице кући Шикмановој и сву тројицу ми дотјерајте: Блажу, Илију и Момчила. Реците им да нема слободе лежећи. Ви ћете нас до положаја стићи, а наш положај ће бити на Погледалу.

Они прихватише задатак и изгубише се кроз мрак иза живица. Војин крену испред свог строја, а његова колона за њим. Пошто су сви прошли, пошли смо Васиљ и ја за њима, а десетина за нама.

У колони је било преко четрдесет људи, што наоружаних, а и оних ненаоружаних. Чело колоне, кад је стигло на цесту, окрену лијево према

сјеверу у правцу Раштела. Вијугало се преко благих брежуљака, тако да се могла видјети сва колона на бијелом снијегу.

Свануће није далеко и изгледа да ће јутро сванути тмурно пошто се не виде звијезде. Много је хладно. Другови који нијесу понијели рукавице или какве шалове да замотају главу и уши, трљају рукама и загријавају се. Смрзнут снијег шкрипи под ногама. Колона је ишла цестом око два километра, затим је скренула с цесте десно на један мостић који се зове Ђокин мост и направљен је преко ријечице Топлице. Прелазећи преко моста, скрећемо опет лијево, равницом у правцу Раштела. Ишли смо око пола сата и пред нама се указаше брдашцa покривена бијелим снијегом, ишарана црним флекама које је правило жбуње од израслог трња. Тај низ брдашаца са једном косом, иза које се поред вијугаве Коране налазе Раштела, зове се Погледало. На тој коси ће бити наш положај. Идем у колони и размишљам. Прије десет година преко ових брежуљака ишао сам као дјечак у школу. Тада нијесам наслућивао да ће доћи ово вријеме, да ће нам ти брежуљци бити борбени положаји ђе се крв пролијева и животи можда остављају. Против кога се ми сад боримо? Против оних муслимана што су наоружани као жандарска помоћ? Има младића, наших школских другова. Заједно смо прије десет година ишли у школу, сједили заједно у клупама четири године, добро се зближили и упознали. Један другом смо несебично помагали у клупи и шаптали кад учитељ пропитује. То смо узајамно радили, па макар и батине подносили кад учитељ ухвати шаптача, а сад постасмо непријатељи и идемо пуцати један на другога. Размишљам шта ја ту могу. Такво је вријеме наишло. Нико ме не би могао наговорити и окренути да идем да пуцам у те школске другове, те познанике муслимане, да нијесу направили толике злочине над српским живљем. У својим злочинима толико су ишли далеко да кад нијесу налазили одрасле људе да их убијају, убијали су све. Убијали су и старо и нејако. Дјеца су клана сјекирама и бацана жива у ватру запаљених кућа. Већину су српских села прорijедили, а неколико потпуно уништили. Куће су попаљене и не зна се да су икад и постојале. Кад су такве злочине чинили, није ми их жао. Данас ћу се тако борити да нећу жалити да погинем. Настојаћу да их поубијам што више. Ко је све за те злочине и метеже крив, о томе сад не морам да размишљам. Углавном, људи кажу, политика. Док сам ја тако мислио, дошли смо до бријега ишараног храстовом шумом. Почели смо се пењати. Показаше се врхови кућа. То су биле куће Пјеваца. Чело колоне је застало. Преко везе тихим гласом дође обавијештење да Васиљ и Драган дођу напријед, јер их тражи Војин. Пошли смо уз колону газећи снијег. Он нам је саопштио да у овим кућама, како су обавијештени, треба да се налази жандарска стража. Само не смијемо отпочети док не почне борба на касарну. Војин показа руком ђе ће његова војска заузети положај, а наша десетина иде на десном крилу од њега према сјеверној страни у правцу Тршца. Морамо у највећој тишини заузети тај положај да нас стража прије времена не примијети. Одмах смо морали на задатак.

– Скрените пажњу војницима да буде строга дисциплина и тишина – чуло се преко везе.

Васиљ је остао са њим, а ја сам се вратио да поведем своју десетину. Саопштио сам свима да пођу за мном. Приликом проласка, Васиљ нам се прикључио и стигли смо на одређено мјесто. Распоредили смо Васиљ и ја другове на потребно одстојање иза саме ивице бријега, изнад саме жандарске касарне. Стајали су позади како би могли непримјећено из Раштела поигравати на мјесту да се загријавају, да протрљају руке јер су се некима већ почеле смрзавати. Кад борба почне, сваки ће притрчати свом одређеном мјесту и лећи ако не буде других наређења.

Иза ивице бријега посматрали смо Раштела, која су лежала ниже нас у долини поред Коране. Видим прозоре жандарске касарне и врата куће Стојана Цвјетићанина ђе су смјештени наоружани цивили. Ти прозори и врата добро се распознају према бјелини снијега. Између Стојанове куће и касарне налази се један чист простор звани Плац ђе су сајменим даном продавали жито и пржено кестење. По њему се креће црна мрља. То је стражар. Он шеће од досаде, зиме или страха. Час пјевуши неку неразумљиву пјесму, час звиждуће. Осим стражара ништа се више примијетити не може. Све је утонуло у зимски сан и влада гробна тишина. Око Коране је мраз посавијао густо врбово жбуње, а са воде допире свјежи хладни ваздух, који опасно штипа за лице и нос.

Војин је распоредио своју војску на положај иза живице у близини Пјевчевих кућа. Затим је ишао да провјери непријатељску стражу по кућама користећи се заклоном од живице и трња и након опрезног испитивања дошао је пред саму кућу, а да није никога примијетио. Најзад је ушао и није никога нашао. Ишао је у другу кућу и она је била празна. Установио је да стража не постоји, али је нашао трага да је недавно постојала. Своје војнике је довео у те празне куће, а затим је дошао да нас обавијести да нема страже са којом смо мислили започети борбу. Изашао сам на ивицу брда и разгледао терен до касарне. Сама долина је под сњежним покривачем и удаљена је око пет стотина метара. Никавог заклона нема. Мало боље разгледајући, ниже мене у правцу касарне, указа се један жбун удаљен око педесет метара. Посматрајући даље, дођем до закључка да када почне борба могу предати десетину Васиљу, нека им он командује и распоређује их, а ја ћу да идем напријед. Вјероватно има неки камен који ће ми правити заклон од метка, а иза тога заклона најбоље ћу моћи искористити прилику да гађам ниже себе непријатеља. Вратим се код Васиља и замолим га да прими десетину. Он ме настојао одвратити од намјере. Пошто сам ја остао упоран, некако се сложио с тим.

Почело је свањавати. Хладноћа се повећава. Све се боље могу назирати околни брежуљци и стабла дрвећа. Боље се оцртава корито Коране, куће, ивице кровова, оџаци на крововима, прозори на кућама, све се боље указује

кад се баци поглед наниже у правцу Раштела. Знам какав је. Познат ми је његов изглед.

Свиће двадесет и седми јануар 1942. године. Шта ће се све овђе десити у току данашњег дана? Хоће ли Раштела да промијене свој изглед? У плану је, ако га освојимо, да палимо значајне куће и да се непријатељска војска нема ђе усељавати. Почело је свитати. Питамо се што не почињу. Можда чекају дан да им се боље види. Или Шишо чека да сване да непријатељ може лакше погодити мене и Васиља, па да он с нама више нема посла.

– Видиш ђе смо на ову ивицу постављени, пред очи непријатеља, а без икаквог заклона. То је све по његовом плану.
– Тако нешто изгледа. – одговори Васиљ смијући се.

Ми тако говоркамо, стојећи, мало даље од десетине, кад одједном од старог града са оне стране Коране и Раштела, од куће Граорине, затрешта труба. Кажем Васиљу:

– Ено га, готово је. Ја одох за свој заклон, а ти са десетиним.

Стрчим са ивице бријега према касарни и легнем за онај жбун. Трубач још трешти. Прангија не пуца, вјероватно нијесу обезбиједили за њу барут. Стражар, онај што је малоприје пјевушећи шетао, нестаде. Са свих страна кренуше узвици партизана: „Ура, напријед!“ Појавише се Љесковчани са оне стране Коране. Са јужне стране галаме Бугарчани. Са десне, ниже мене поред цесте уз Корану, завикаше Басарчани. Тестера поче цичати два-три пута и један стуб од телефонске линије паде. Гледам једног гдје сјекиром размахује поред пресјеченог стуба, лупа порцуланске чашице и трга жице. Линија са Цазином је пресјечена. Завикаше и ови наши с бријега. Урнебес са свих страна. Вика и галама. Група Љесковчана јуриша преко моста. Чује се Богдан Веселица, дојурио је са својим Бугарчанима и ухватили су заклон око куће Пањевића и Ђуре Дошена. Са непријатељске стране се још ништа не чује. Влада тишина. Можда се сад жандари на брзину спремају за борбу. Скочили из кревета и јуре по касарни. Сигурно праве распоред за отпор.
Док се ово збивало, ја сам лежао за жбуном. Он је био сав од израсле зобике и испуњен набацаним камењем, а около жбуна је било још камења, само под снијегом. Разгрнуо сам га и направио логу ђе сам легао. Кроз жбун сам пушком размакао сав снијег и понеку гранчицу. Направио сам неку пушкарницу. Пушку сам наслонио на камење испред себе и сад сам ја господар овог прозора на жандарској касарни што је окренут према цести у правцу Тршца. Мислио сам како одавде могу најбоље куглама из пушке спријечити жандаре да не дају отпор у том правцу. Она група Љесковчана што је претрчавала преко моста, ухватила је заклон око куће Зеканове и старе куће Пањевића. Са њихове стране огласи се један врло кратак рафал пушкомитраљеза. Тако је било предвиђено ради застрашивања непријатеља, пошто су за то аутоматско оружје имали мало метака. Јави се непријатељ из касарне. Загрмјеше пушчани плотуни наоколо на све отворе и прозоре. Прште плотуни из пушака, они не штеде муницију. Ја иза свог заклона

нишаним у прозор. Узео сам одстојање, помакао гајку на нишану на четири стотине метара, добро нанишанио, брзо опалио три и паљба са тог прозора заћута. Лежим даље за заклоном. Више не пуцам, а ни они. Ови поред Коране пребацују се од заклона до заклона и привлаче све ближе непријатељу. Поново се огласише пуцњи са прозора који ја посматрам. Пуцају на оне поред Коране. Добро гађају. Видим по овима што се комешају и трче за заклоне. Опет ја нанишаним, опалим преостала два метка у прозор и они опет заћуташе. Извадим из фишеклије нов оквир са пет метака и напуним пушку. Десетак минута касније осу паљба у мој жбун. Ударају кугле о камење, праве рикошете у страну и стоји продоран звиждук кроз ваздух. Неколико кугли разбише стабла у жбуну више моје главе. Смрзло је дрво, па се само љушчице отцјепљују и остаје бијела рана на стабљици. Значи да сам примијећен и сад знају одакле их гађам.

Ништа ми не могу, предомишљам се. Гомила камења је ту. Љесковчани су дошли око Цвјетићанинове кућe. Они жандарски помоћници и цивили из те куће не дају никаква отпора нити су га икако давали. Видим једног партизана из бугарачке јединице ђе претрчава иза ћошка Дошенове куће према мосту. Из касарне се на њега сручи плотун. Мало послије, опет онај исти претрчава од моста према ћошку. Приликом тог претрчавања из касарне се зачу опет плотун и он паде код ћошка. Значи погинуо је један друг. Оста лежећи на мјесту. То је био Милован Косановић из Гатице поред Бугара. Погинуо је лудо. Са свих страна урнебес и повици. Када сви вичу, викао сам и ја. Нанишаним у прозор, опалим два метка и из свег гласа повичем: „Напријед на касарну, живе ћемо их похватати.“ Кад се тај глас чуо, са десне стране Коране ђе су били Љесковчани ударише двије кугле у жбун поред моје главе и падоше гранчице. Сад виђех да сам погријешио што сам се јавио. Онај са Коране што је имао задатак да ме убије, познао ме је по гласу и сад гађа. Једна куглаудари поред мојих ногу. Пршти снијег. Једна, друга, па и трећа. Мало да је подигао нишан, посред мене би погодио. Двије су удариле у жбун, три поред мене. Знам да је пушку испразнио. Морам искористити прилику док јеније напунио и бјежати одавде, а питам се како ћу се придићи и бјежати узбрдо преко снијега. Убиће ме они са прозора из касарне. Али шта ћеш кад се мора. Није више за размишљање ни секунде, јер ако дочекам да је овај пријатељ напуни, готов сам. Брже опалим три метка у прозор, скочим иза заклона и што сам брже могао потрчим уз бријег. Док сам претрчавао, са прозора се на мене сручио плотун. Фијуци кугли су учестали крај моје главе. Многе кугле ударају у снијег крај ногу и дижу бијелу прашину од снијега. Искочио сам на ивицу бријега и замакао. Окренуо сам се удесно ђе сам нашао Васиља и десетину. Васиљ је посматрао све и зато је почео да ме грдикад сам дошао до њега. Каже да сам лако могао погинути. Рекао сам му предвојницима:

– Немој викати на мене. Добро је било, морао сам се дићи.

Он погледа око мене, показа ми десни крај шињела и рече:

– Ето су ти шињел испробијали.

Гледам, а на десном рогљу од шињела двије рупе. Кад сам бјежао, шињел је лепршао око мене и тако су га двије кугле закачиле. Пошто смо се мало одвојили од војника рекао сам му:

– До сад је било 1:0, а сад смо 1:1.
– А шта је било? – упита Васиљ.
– На тебе је био покушај у Љесковцу, а на мене сад. Љесковчани преко Коране су ме познали по гласу и добио сам од њих пет кугли с десне стране. Зато сам морао бјежати оданде.
– Види сад злочинаца. Иди тамо иза оне куће, одмори се и не појављуј се док борба не престане. Свакако ми одавде не можемо ништа учинити.

Отишао сам за кућу ђе сам нашао групу партизана из Војинове десетине. Ту сам се мало одморио. Погледам у сат, једанаест. Како вријеме брзо пролази. Не чују се више кугле да парају ваздух. Изађем на бријег и прислушкујем. Тишина. Мислио сам шта би то могло бити. Мало разгледам, ништа се не види. Неко донесе глас да се врше преговори. Брже сам заобишао улијево према Медићима, па онда низ бријег кроз школски воћњак и дошао до школе. Прођем испред општине и дођем до Бугарчана. Кажу да су погинулог Милована већ отпремили цестом поред Медића за Гатицу. Одједном се на жандарској касарни отворише врата, а на њима се појавише људи у жандарским униформама без оружја. Излазе у колони један за другим напоље. Значи ријешили су да се предају. Раштела су заузета. Пошто су изашли напоље, стадоше пред касарном на плац и њихов командир, наредник, један стари Словенац, постројава их у два реда. Преко моста, са још неколико Љесковчана, иде убрзаним кораком командир чете Шишо. Жандара је било четрнаест од куће Стојана Цвјетићанина, а група Љесковчана води тринаест разоружаних цивила, жандарских помоћника. Постројише и њих у продужетку жандарског строја. Сад их је било двадесет и седам укупно. Бугарчани и ја идемо поред њих право у касарну. Тамо смо нашли прави метеж. Разбацано оружје, просута муниција и подови испрскани крвљу. Четворица жандара леже на патосу мртви. Партизани почеше сакупљати оружје и муницију, а ја се сјетих да идем видјети малу собу лијево од улазних врата. На тој соби је онај прозор у који сам гађао и одакле су ме гађали прије сат времена. Хтио сам да видим шта сам погодио и како је одавде са прозора посматрати онај мој заклон горе.

Дошао сам у собу. Најприје сам угледао крвав патос. Неког сам погодио. Пренијели су га у ону другу собу. Прозор је полупан. Лијеви рам прозора је оштећен куглом која је направила штрафту преко цијеле даске. Значи да сам добро гађао. Нијесам се хтио више задржавати унутра. Изашао сам напоље. Тамо још заробљеници стоје у строју. Пред њима стоји Вурдеља Новак, извадио ону стару сабљетину из корица и разговара са заробљеницима. Пришао сам ближе и чујем да им говори:

– Госпо жандари, мјесецима за мном трагате и тражите ме. Ево, ја сам дошао да вам се јавим.

Вурдеља је био врло комичан. Растом мали, црн и погурен, а поред тога је служио војницима у јединици за разоноду и шалу својим шаљивим пјесмама. Јесенас кад је дошао у Љесковац у партизане, дошао је са оном старинском сабљетином и нећe је сачувао до сада. Неки од Љесковчана продере се испред стоја громким гласом:

– Заробљеници, мирно! Надесно! – окренуше се надесно, правац преко моста, напријед.

Колона заробљеника крену у правцу моста, а за њима неколико љесковачких партизана са ножевима на пушкама. Педесетак корака ступише на мост и одоше. Дошао сам пред гостиону Раде Пјевца. Гостиона је отворена. Има доста људи, улазе и излазе. Свратим и ја. У гостиони су били Љесковчани, цивили. Сви ме познају. Сви су весели и радосни. Мало попили па вичу:

– Ово је наш добар борац, међу најпрвим је дошао у Љесковац јесенас кад је најгоре било.

Други довикују:

– Он и Васиљ.

Сваки виче да нас воли као своју рођену браћу. Нуде шта ћу попити. Ја им захваљујем и одбијам чашћење са изговором да сам војник, а овдје је фронт и не смијем пити. Само сам од њих примио цигарете које су ми нудили. Појави се стари Раде Пјевац и говори:

– Хоћеш од мене нешто да попијеш, драги мој синко?
– Од тебе хоћу нешто мало, с обзиром да си домаћин, па нема смисла да одбијем.
– Па шта хоћеш? Имам само лијепе шљивовице ракије и вина.
– Дај ми једну ракију.
– Де попиј, синко мој. Само кад си жив. Дабогда сто година живио, само кад сам доживио да ову банду уништавате – стари рече и од радости му очи засијаше.

На вратима се појави униформисани жандарски наредник. То је био Ахмед Галијашевић, онај што сам га са оним жандарима разоружао у кући Милана Гајића у Рујници. Он приликом ове борбе није био у касарни, није се борио, па га нико од партизана није ни дирао. Упита га један Љесковчанин:

– Је ли, Ахмете, познајеш ли тог човјека? – и показује прстом на мене.
– Мало га познајем.
– Па тај те је јесенас разоружао у Рујници.
– Па сад сам се сјетио лика тог човјека, а угледао сам и ту пушку што је држи, то је била моја Збројовка – одговори Галијашевић.

Изађем напоље и вратим се назад преко моста. Када сам дошао на плац, видио сам да жандармеријска касарна гори. Пламен захвата кров. Слој снијега, који је био на крову, нагло се топи од ватре и дебели млазеви воде од отопљеног снијега цуре на земљу. Преко пута касарне гори повисока кућа Смаје Делића. Тај Смајо је јесенас као усташки руководилац направио у овом крају зла у покољу народа, а сад је побјегао у Бихаћ и тамо се налази. Он је био трговац прије рата. У тој кући је држао трговину. На јужној страни гори општинска зграда. Само школа не гори. Сретнем Шишу. Строго и званично ме упита:

– А, зашто школа до сада није запаљена? – то рече и оде брзо преко моста у Љесковац.

Знао сам да ми је то било наређење и да се школа мора запалити. Идем испред запаљене општине у правцу школе. Лијепа је то зграда била. Био сам свјестан да је запалити морам да се не би непријатељ сјутра у њу уселио и њом се служио. А било ми је жао запалити је. Ја сам у ову школу ишао. Ту сам научио писати и читати. Четири године сам провео у овој згради учећи. Познавао сам сваки њезин дјелић, унутра и около. Ушао сам. Била је отворена. Никог није било. Отишао сам у шупу за дрва ђе сам срећом нашао сјекиру. Уђем у први и други разред у приземљу. Сјекиром исцијепам двије дјечије клупе. Насред учионице направим ватру и затим натоварим остале цијеле клупе на распаљену ватру. Идем на спрат у учионицу трећег и четвртог разреда и исто то направим. Уђем у учитељску зборницу. Нађем већи ормар са папирима и књигама. То растурим и запалим. Нађем за ормарима неке гитаре и неке инструменте. То све ставим на ватру. Сјећам се кад сам ишао у школу да су моји учитељи те инструменте свирали и да смо се ми ђаци на одмору играли жмурке око школе. Кад сам то све завршио, изашао сам напоље, а дим из учионица куља вани. Гледао сам у своју школу која ће за који час да се сруши, а пошто није било никога близу, могао сам да се са њом опростим. Окренуо сам се и продужио цестом према плацу. Тамо ме срео наш командир вода Милошевић Раде. Питао ме ђе ми је десетина. Одговорио сам да је још горе на бријегу, на положају, а са њоме је Васиљ. Раде рече:

– Добро је. Само кад се десетина повуче, ти ћеш са њом остати на обезбјеђењу овдје код Граорине куће све до сљедећег наређења.

Питам га за коначне резултате. Он ми рече да су погинула наша тројица, да рањених није било и оде преко моста.

Отишао сам уз бријег на положај код десетине. Нашао сам их у Пјевчевој кући. Истурили извиднице, а остали направили ватру у кући и грију се. Разговарао сам са Васиљем. Он узе своју пушку и рече ми:

– Драгане, ево ти сад твоја десетина, а ја одох.

Диже се и оде низ бријег. Сиђе у Раштела поред кућа које су догорјевале и преко моста оде у Љесковац.

Близу је вече. Дође курир из Љесковца и донесе мени и Војину наређење да се можемо повући с положаја. Војинова јединица оде у правцу Рујнице, а ја са својом десетином кроз Раштела и правац Граориној кући. Граоре и околне куће Дакића дочекаше нас радосно са добрим јелом. Било је прженог сувог свињског меса. Кад су заробљеници доведени у Љесковац, Шишо је са осталим сарадницима, Љесковчанима, доносио одлуку шта ће с њима. Одлука је сљедећа: Тринаест цивила, жандарских помоћника, биће пуштени кући, с обзиром да су из околних села и да нијесу у току данашње борбе давали никаквог отпора. Треба им тиме доказати да смо ми народна војска, која се бори за сав народ без обзира на националност и да ће то повољно дјеловати на остале. Тих тринаест цивила је издвојено од осталих четрнаест жандара и Шишо им је одржао краћу говоранцију. Дао им је два партизана да их испрате до Раштела. Изашао сам напоље поред цесте, кад су прошли назад. Сви су радосни што су пуштени. Међу њима сам познао двојицу који су ишли са мном у школу. Из гомиле у пролазу довикнули су ми и поздравили ме. За осталих четрнаест жандара, пошто је доказано да међу њима има злочинаца, који су се јесенас истакли својим недјелима, а данас су давали отпор, одлука је да се сви заједно одведу на губилиште. Одмах су са њих поскидали одјећу и обућу, чврсто их повезали, а сељацима наредили да иду у Љесковачку косу, у долину, да ископају рупе.

Тога дана, послије подне, у Љесковац је наишао Хуска Миљковић. То је онај Хуска што је почетком августа долазио са Миланом Пилиповићем у Гату код Мандић Ђуре ђе су састављали групе људи и позивали их на оружани устанак против усташке власти. Пошто је устанак у тим селима ишао мало теже, он се вратио у Петрову Гору и сад је тамо неки руководилац. Упитао је љесковачке другове:

– Ђе се налази жандарски наредник Ахмет Галијашевић?

Кад су му другови казали да је сад у Раштелу и да није доведен јер није учествовао у борби, Хуска је рекао:

– Галијашевић је љетос, почетком августа, био на дужности као жандарски руководилац у Кладуши и тамо је направио злочине над српским становништвом. Пошто је учествовао у покољу, треба га довести овамо код мене да са њиме о томе разговарамо.

Одмах је патрола отишла у Раштела ђе су нашли Галијашевића. Ухапсили су га и спровели у Љесковац. Кад су га довели пред Хуску, овај га је питао:

– Галијашевићу, познајеш ли ти мене?
– Познам. Ти си Хуска Миљковић.
– Да ли знаш зашто сам те звао?
– Не знам.
– Звао сам те да те питам за оне злочине што си починио у околици Кладуше над српским народом.

Галијашевић није на то одговорио. Гледао је у земљу. Хуска узе пушку од једног партизана, ухвати Галијашевића за лијеву руку и поведе га напоље. За њим пођоше још два партизана за сваки случај. Одведе га поред куће, низ долину у правцу Коране до једне међе. Постави га преда се, измаче се пар корака, нанишани, пушка опали и наредник паде. Приђе к њему. Погодио га је у грудни кош. Злочиначка крв обоји снијег. За сваки случај, Хуска опали још један метак у близини срца. Није више давао знаке живота. Њих тројица су се вратили опет у кућу, а касније ће бити наређено цивилима да га закопају. Интересантно је да тај наредник није давао никакве знакове противљења нити покушаја бјекства иако није био везан.

Када су сељаци, који су копали рупе за четрнаест жандара, извијестили да је посао готов, десетина партизана под руководством Секулић Милоша била је одређена да изврши смртну казну. Поведени су између сељачких кућа према коси. Стража је била око њих. Кад су наишли испред кућа, гомиле жена су чекале поред пута. Нека са сјекиром, а нека са гвозденим рогуљама и свака хоће да их бије. Стражари су имали мука са тим женама и бранили су злочинце да их не дирају ту на путу. Жене се нијесу плашиле стражара. Пошто су дотични стражари из тих кућа, те су жене њихове супруге, сестре и мајке. Оне су наваљивале између стражара деручи се и плачући из свега гласа и вичући: „Пустите нас да сјечемо крвнике, који су нашу браћу и синове клали." А од тих жена што су у црној одјећи нема ни једне којој неко од родбине није страдао.

Колона се полако кретала према коси, која се протеже на западној страни села са својим мањим брежуљцима и округлим долинама, обраслим у ниску и густу шуму. Зимско и тмурно вече се приближавало. Тама са сумаглицом је притискивала околину покривену сњежним покривачем. За колоном је ишла гомила жена носећи у рукама сјекире и остале алатке. Осуђеници под пратњом страже, скренуше у једну долину ђе нађоше сељаке који су завршили копање рупа. Колона је стала поред саме рупе. С оне друге стране налази се повећа гомила фришке ископане земље избачене напоље. Рупа је одавала језив призор. Осуђеницима се отимају погледи у правцу гробнице. Сви су се доста добро држали, осим једног жандара Марка, дебељушкастог и омаленог, који је почео да се дере и плаче из свег гласа. Стража на челу са десетаром је стала око њих. Осуђени су на погубљење, али не и на који начин. Треба да се потуку из пушака, али гомила жена која се окупила на лицу мјеста плаче и моли партизане да их не туку из пушака него да их кољу ножем исто онако како су они клали наше најмилије. Жене вичу:

– Другови, не трошите на ту поган вашу златну муницију. Нож је јефтинији, а они су то заслужили.

Десетар очима даде знак, а Мандић Душан којег смо звали Пирго, скиде шињел, заврну рукаве, ухвати се каме и поче посао. Успио је поклати све до задње двојице. Један је био кољач дјеце и паликућа Месуд. Та двојица успједоше да се откаче, почеше бјежати и тиме су добили част да не буду

заклани, него падоше од пушчаних плотуна. Сељаци их згураше у ископану провалију и дадоше се на посао. Нагрнуше на њих земљу, згазише и поравнаше.
Мрак је притиснуо земљу и ништа се не види осим десетак квадратних метара ђе се човјек налази. Вјероватно се не би видјело ни толико да није снијег. Он својом бјелином донекле омогућава човјеку да се може кретати.

Сјетио сам се да бисмо могли преноћити у Граориној кући. Распоредио сам стражу, дао им упутства да добро осматрају околину приликом вршења дужности, а нарочито да пазе од Раштела, пошто је тамо мост. Отишао сам у сусједну кућу Дакића мало на сједење. Рекли су ми да дођем. Тамо сам нашао још људи из комшилука, а међу њима и Васиља. Он је био са Шишом и причао нам резултат данашње борбе. Четири погинула и Хуска је једног убио, то је пет. Четрнаест осуђених на смрт. Казна је извршена. То је укупно деветнаест. Наши губици: три погинула и то Милован Косановић из Гатице, Петар Граовац из Гате и Деврња Миле из Корањског Луга. Ни та тројица нијесу смјела погинути. План је требао бити бољи. Да смо се јутрос привукли касарни, побацали бомбе, за пола сата би све било завршено без губитака или да су послушали оног жандара Штрукера Тому како је он предлагао кад је био на вези и договору, могли смо несметано ући у касарну и све наћи у креветима на спавању. Али шта ћеш кад ратним операцијама руководе они који никад војници нијесу били нити шта знаду о томе. Ово сам размишљао у себи. Можда су и остали тако нешто мислили, али не смију рећи као ни ја што не смијем. Штрукер Томо приликом борбе није био у касарни него у свом стану. Чим је добио прилику, отишао је преко моста у Љесковац, бацио наредничке чинове и ознаке, дао шињел кројачу, старом Рончевићу, прекројио га у кратку доламицу, а послије је упућен нeђе око Петрове Горе на дужност обавјештајног официра у неку јединицу. Наши добици су око четрдесет пушака, нешто мало пиштоља и бомби, сасвим мало муниције, пошто је борба трајала до једанаест сати и жандари нијесу штедјели муницију, тако да се не зна хоће ли добитак моћи покрити губитак. Толико су се партизани истрошили иако су муницију штедјели.

Изјутра рано сам се дигао. Свануло је. Од куће Граорине је лијеп поглед на Раштела. Она су измијенила свој изглед. Куће које су јуче запаљене, изгорјеле су. Остале су само зидине и доминирају осамљени димњаци. Кад човјек посматра, добија утисак да је то неко индустријско мјесто са пуно фабричких димњака.

За сада је настало одмарање. Нема никаквих припрема за акцију, нико нас сада не узнемирава. Народ нас добро храни, а ми користимо прилику па само уживамо. Снијег је поново завијао по оном старом слоју. На том терену сам остао неких десетак дана.Ређали смо се од куће до куће на стан и храну. Све је мирно. У Раштела нико не одлази, ни од наших ни од непријатеља. Потпуно је пуст. Идући из куће у кућу дошли смо и до Просјеченог камена, до села Рончевића.

Једног раног јутра, више Раштела, осванула је једна група наоружаних цивила, муслимана, предвођена двојицом униформисаних усташа. Груписали су се тачно на Погледало. У Раштела нијесу силазили, само су из митраљеза пуцали по Љесковцу. Пошто је била већа удаљеност, нијесу направили никакве штете. Донијели су и бацач мина. Испалили су десетак по Рончевић селу и Растовчеву. Неке мине су експлодирале по шљивицима, а неке нијесу. Једна мина је ударила у шталу Ђукана Растовца и убила једну јуницу. Срећом, била је јалова и дебела тако да су укућани и комшије имали свјежег меса. Највише смо појели ми, партизани. На многа мјеста ђе смо дошли на исхрану, спремили су нам од Ђуканове јунице месо. Пропуцали су с тога мјеста, а затим кренули и отишли према сјеверној страни у правцу Тржца. Једног дана смо дошли по распореду на стан и храну у кућу Рончевић Стеве. То је доброћудан и безазлен домаћин. Војници су се спремали за спавање на прострту сламу у топлој соби. Врата се отворише, а у собу уђе курир команде чете. Дође до мене и пружи ми писамце. Развијем хартију и читам: „Драгане, крени са десетином и иди ниже Кршље у маџарско село. Они код куће посједују оружје. Изврши претрес села и покупи га. По завршеној акцији, извијести ме. Кад пођеш на задатак, иди цестом преко Криводола до самог села.“ У потпису је стајало командир чете Шишо. Погледао сам у сат. Девет сати и неколико минута. Мислио сам да још имам времена, али нека се другови полако спремају. Кажем:

– Другови, спремајте се. Идемо ноћас у акцију.

Нијесам ни рекао ђе ћемо ићи. Почели су се дизати и спремати, а ја сам изашао напоље и размишљам зашто мени командир чете даје задатак да идем на дужност и наређује ми којим ћу путем ићи. До сада командир чете није давао задатак десетару него командиру вода, а командир вода десетарима. Ми, партизани, увијек приликом путовања треба да избјегавамо цесте и сличне путеве, а он сад наређује да идем тачно цестом. Та ствар ми је била сумњива, а нарочито кад је повежем са својом ситуацијом, односно његовом пресудом која није извршена и изгледа да је то посриједи. У том размишљању, чух иза леђа глас који ме дозива. Окренух се, кад за ћошком стоји женско. Приђем јој. Пружи ми у руку цедуљицу и побјеже од мене пртином. Просвијетлим џепном лампом и прочитам. Писало је укратко:
„Драгане, вечерас не крећи никуд.“

Недјеља је била. Сад сам тачно знао о чему се ради. Уђем у кућу и кажем друговима да се распреме и да вечерас нећемо ићи никуд. Још смо мало сједили, а затим смо пошли на спавање. Те ноћи нијесам могао заспати од размишљања. Долазим до свакаквих закључака, а највише до жеље да потучем све те моје „пријатеље“ што ми стално без разлога раде о глави и неће да ме оставе, али сам обећао Васиљу да ћу га слушати. Надам се да ћу сјутра бити позван код командира чете Шише да објасним зашто нијесам извршио задатак. Прошао је један дан, други, па и трећи. Нико ме не позива. Нијесам могао више трпјети. Одем у Љесковац до команде вода у намјери да

ћу нeђе срести Шишу па ће ми вјероватно нешто рећи, а можда ћу нешто и од других чути. Предвече сам отишао до команде вода. Ушао сам у собу ђе сам нашао Васиља. Кад ме угледао с врата, осмјехнуо се и додао је:

– Жив си.

Пошто смо се руковали, сјео сам на клупу. Одмах сам га питао шта има ново. Васиљ је схватио важност журбе и одмах почео причати:

– Оно вече кад ти је Шишо послао писмо да идеш извршити задатак, Сава је отишао на цесту у Криводол да те чека. То вече су претходно одржали састанак и такав план направили. Око једанаест сати срео сам Раду и он ми је то испричао и одмах ме обавијестио да је предузео мјере да онемогући тај план. Он ти је лично послао писмо да не идеш никуд и то по једној женској из своје куће. Дотична је по повратку рекла Ради да је сретно прошла јер је није нико примијетио и да је ни ти сам нијеси добро видио нити познао. Ето, Драгане, сад је резултат два према један у твоју корист, пошто је на тебе вршен покушај и други пут, а овог те пута спасио Раде. Јадни Сава је цијелу ноћ престајао у Криводолу поред цесте за неким жбуном и цвокотао од зиме чекајући да ти зада смрт док си ти спавао у топлој соби. Да је Сава успио, сјутрадан би те носили у гробље. Вјероватно би Шишо, да би ствар боље прикрио, жалио како си био добар и како си погинуо за слободу свог народа вршећи дужност.
– Мени се ствари не свиђају. Ја овако не могу и нећу. Ко ће о томе увијек мислити? Кад нијесам у акцији и борби, морам мислити кад ће ме Шишини атентатори и повјереници убити иза неког плота или живице. Тражићу да идем у Бугар или Рујницу. Знам да ће он и тамо покушавати да нешто организује, али му неће ићи за руком. Тамо су наши познати, а он је видио свој неуспјех, па је хтио тако нешто организовати преко Војина у Рујници.
– Имаш право. Тако уради. Нађи га нeђе ту у селу и реци му да ћеш ићи у Рујницу. Вјероватно ће ти одобрити и наћи замјену, а и ја мислим да пређем тамо – заврши Васиљ.

Подигао сам се, руковао са њим и рекао:

– Идем, Васиљу, боље је да нас не виде заједно.

Изађем на врата, а он оста сједећи. Идем узбрдицом у правцу главног пута што води кроз село и мислим ђе ћу наћи Шишу. Треба прије ићи кући Секулића, тамо се он највише задржава. Излазећи на пут, случајно сам погледао у лијеву страну у правцу села и угледао га ђе иде путем према мени. Добро је, ево га. Сад га не морам тражити. Пошао сам путем ђе ћемо се срести и мислио шта ћу му рећи ако ми спомене што нијесам оно вече извршио задатак. Закључим да му кажем да нијесам могао ићи пошто ме је болио зуб. Срео сам се са њим и први се јавио ријечима:

– Здраво, друже командире.
– Здраво.

Трудио сам се да не примијети код мене икакву забринутост, па сам се правио расположен. Упитао ме је ђе сам био.

– Био сам у команди вода. Ишао сам с намјером да нађем водника Милошевића, али га нема.
– А шта ће ти водник?
– Хтио сам да заједно дођем с њим код тебе да попричамо о неким стварима.
– А које су то ствари?
– Ја имам намјеру да тражим одобрење од тебе да пређем у Рујницу. Знаш, командире, то је све једна чета. Само тамо су ми другови, са којима сам одрастао, из дјетињства, па кад се састану са мном говоре ми зашто не пређем код њих.

Док сам му то говорио, он је својим пакосним очима мирно посматрао моје лице, а послије мог завршеног образложења неко вријеме ме нетремице посматрао као да је хтио одгонетнути шта мислим. Вјероватно је дошао до закључка да сам сазнао за његове планове. Схватио је да нисам извршио наређење, а данас тражим прекоманду. Прође поред мене и у пролазу рече:

– Добро, видјећемо. Извијестићу те.

Дошао сам код десетине код Рончевића. Од куће до куће сам провео још два дана. Нема никаквог обавјештења о мојој прекоманди. Пошто сам изређао све куће у том засеоку, отишао сам поново Граориној више Раштела, да од њих почнем редом. Трећи дан је освануо, а ми се населили више изгорјелог Раштела.

МОЈ ПРЕЛАЗАК У РУЈНИЦУ

Неђе око десет сати dođе Милан Вукелић код мене и даде ми цедуљицу. Узмем је и прочитам. Пише Шишо:
„Драгане, шаљем ти Милана да прими од тебе дужност десетара. Предај десетину и можеш наставити пут у Рујницу, с тим што ћеш предати и пушку.“

Што ћу предати десетину, мислим се, то сам и тражио, а да предајем пушку, нећу. За то нема никаквих објективних разлога пошто ја не идем из састава чете, а и да идем, опет пушку не бих предао. Ја сам ову пушку заслужио, пошто сам је ја од непријатеља узео, није ми је Шишо дао. И коме да је дам, Вукелићу Милану, да ме он разоружава. То је тај први покретач непријатељске кампање против мене и Васиља. Говорио је шта ћемо нас двојица у Љесковцу. Још да будемо руководиоци, а да он није руководилац. Он је резервни поднаредник и завршио је подофицирску школу у бившој југословенској војсци. Ја сам о томе мислио, а он је преда мном стајао и пакосно ми се церио у очи. Дигао сам се. Пошао сам према вратима и позвао га да пође са мном. Дошли смо до друге собе ђе су били војници и наредио сам да узму оружје и изађу напоље. Заједно са Миланом сам изашао пред кућу и стајали смо ћутке један поред другога чекајући да војници изађу. Пошто су војници изашли, наредио сам да стану у строј. Стао сам пред строј и рекао:

- Другови, ја више нијесам ваш десетар. Одлазим у Рујницу. Ваш десетар је друг Милан Вукелић и од сад вас он преузима. Желим вам свако добро и успјех. Будите и даље добри, као што сте били док сам вам ја био старјешина.

Обратим се Милану ријечима:

- Милане, у строју имаш дванаест другова. Сваки је наоружан пушком. Предајем ти десетину.

Приђем строју и са сваким се рукујем. Стезали смо руку један другом. Хоће нешто да питају, али их Милан предухитри и издаде наређење да иду унутра и они одоше у кућу. Пошао сам пар корака напријед, а Милан ме заустави ријечима:

- Изгледа да ти нијеси добро прочитао шта је командир Шишо написао у допису.
- Шта хоћеш? Хоћеш ли моју пушку?
- Па тако је Шишо наредио.

Узмем ону Шишину цедуљицу из џепа и на полеђини напишем да је наређење извршено. Десетину сам предао, а пушку не предајем пошто ми је није нико даровао него сам је сам отео. А ко жели пушака, нека иде отети од непријатеља. Предам му цедуљу. Идем кроз село неких стотињак метара,

затим скренем улијево низ оранице пртином у правцу Коране на ону постављену брвицу, ђе смо раније прелазили.

Дан је био миран без икаквог вјетра, а потпуно ведар, тако да је сунце припекло и осјећала се топлина од које је снијег мало попустио и топи се. Како сам ишао у правцу сунца, нијесам могао далеко пред собом гледати. Засјењивали су ми се очи од одбљеска сунца на снијегу. Дошао сам до брвице. Корана је од топљења снијега почела расти. Нијесам имао потешкоћа при прелазу. Брвица је раскрављена и на њој нема леда. Прешао сам на страну Бугара. Погледам преко. Видим груписане Рончевићеве куће, а удесно на бријегу Граорину ђе је остала моја бивша десетина којом сам командовао непуних седам мјесеци. Значи напустио сам Љесковац. Пођем низводно пар стотина метара. Пређем преко потока Гатице и окренем мало десно уз благе брежуљке, а то је почетак Рујнице. Прошао сам кроз цијело село пошто се јединица налази на крају према Илици, Горњој Гати и Пећи. Ишао сам полако и стигао неђе око један сат послије подне. Нашао сам је у једној пустој кући ђе су у соби направили палаче. Собу су загријали и леже. Сви су ме радосно дочекали. Били су задовољни кад сам им казао да остајем с њима и да се нећу враћати назад у Љесковац. Ту су сви моји познати. Дошао им је ручак из кухиње. Ручао сам са њима. Послије ручка сам лежао на палачама, одмарао се и причао. Причају ми да су неки на одмору, а остали на положају на Илића брду. Они се тако мијењају, а у случају напада муслимана, онда су сви на положају. Питам их ђе би могао наћи Војина да му се јавим. Рекоше ми:

– Није далеко. Он је стално у кући Смиље Бабића. Тамо станује као у својој кући, тамо спава, тамо се храни и отуда ријетко излази.

Дигао сам се и пошао у правцу Смиљине куће, те љепушкасте удовице, ђе је Војин свој штаб смјестио.

То је била мала трошна сељачка дрвена кућица. Дошао сам пред кућу. Улазим унутра. Нађем Војина ђе сједи поред пећи. На леђима нема друге одјеће само кошуља. Смиља весело трчкара по соби. Помислим како за њега ово није ратно стање. За њега нема приправности. Кад сам дошао ближе к њему, рекао сам партизански:

– Смрт фашизму!
– Здраво – преко воље одговори.
– Друже Војине, дошао сам из Љесковца с циљем да останем у твојој јединици.
– Је ли командир послао што писмено?
– Није.
– Добро, иди у јединицу.

Изађем из куће и продужим пртином у правцу јединице. Дођем до војника. Легнем на палачу. Мало сам разговарао са присутнима. Неки спавају. И мени се задријемало и заспао сам. Пробудише ме неки гласни разговор,

смијех и шала. Дигнем се. Петролејка упаљена. Напољу се смркло, а они што су били на положају, дошли су. Кад се смрачи, они су стално долазили пошто муслимани нијесу никада имали обичај да се ноћу крећу или да нападају неко село. У том случају и партизани су ноћу били мирни ако нијесу ишли у акцију. Одређивали су стражу и ноћне патроле које су крстариле по околини. Сви су били расположени. Кажу да данас нијесу примијетили никаквих покрета у муслиманским селима.

Стигла је и вечера. Вечерали смо. Послије вечере, неки се спремају, а неки хоће да иду у село да мало пропреле. Видим међу овима што су дошли са положаја да има и непознатих. Нијесу из ових села. Питам за њих одакле су. Причају ми да су дошли код нас у партизане. Кажу ми:

– Овај мршави младић, то је Кљајић Гојко, а она два младића што су врло млади, нема им ни седамнаест година, то су два брата из села Миостраха од Гомила, зову се Бабићи. Од цијелог села само су њих двојица успјела да преживе. Цијело село, од најмлађег до најстаријег, је страдало. Куће су попаљене до посљедње. У Миостраху је био помијешан српски и муслимански живаљ и Срби су у том селу уништени. Из тога села је онај злогласни хоџа Борић што је клао народ.

Видим једног човјека средњих година. Непознат ми је. Питам за њега. Рекоше ми да је он из Острошца, муслиман Диздаревић Мустафа. Дошао је у партизане. Он је једини муслиман у нашој народној војсци. По занимању је зидар, врло добар друг и борац, и стално је на положају. Кад је дошао, донио је са собом пушку и муницију. Сједили смо до касно у ноћ, а затим смо полијегали и заспали.

Сјутра прије дана, одјељење војника се спремало на положај. То су они што су јуче одмарали. Одоше сви на брдо Илића одакле им је згодно посматрати цијелу околину према муслиманским селима. Ја још нигђе нијесам распоређен. Стога сам остао да и даље одмарам, надајући се неком распореду и наређењу. Тога дана нијесам нигђе ни излазио. Цијели дан сам са војницима прележао на палачама и препричао. Интересовао сам се за ситуацију која влада међу њима. Кажу да им није лоше, само се мало жале на неправилности. Причају ми да се то односи на дужност, распоред одласка на положај, стражарску службу и патролирање. Кажу да се командир Војин слабо интересује за њих, њихов рад и живот. Стално се налази код Смиље. Отуд никуда и не излази, једино ако иде негђе на какву пијанку ђе ће бити чашћавања и кад одлази с времена на вријеме у Осредак кући, а изјутра се враћа опет пијан. Поред тога, има он својих неколико људи које штити да не иду на стражу и у патролу, а на положај дођу једино ако непријатељ покуша да нападне село. Он опет не дође на положај, само дођу ти његови протекцијаши, а то су Миљковић Вељо, Поздан Црни, Копанић и још неки. На Светог Јована, Војин је ишао у село Врело код куће Душана Латиновића са Црним и Нином Радишићем. Возио их је Пуђа Душан саоницама. Кад су

дошли на ливаде Проминовац између Гате и Врела, наишли су иза брежуљака на двадесет наоружаних жандара, који су ишли у правцу Гате. Том приликом жандари су их видјели, али су прошли као да нијесу, тако да су они у саоницама несметано отишли право у Врело. Кад су дошли кући Латиновића, ту су наишли на тројицу наоружаних домобрана. Сједили су у соби и пили ракију. Домаћин је, кроз прозор на вријеме, примијетио пред кућом саонице са Војином и његовом пратњом те је истрчао напоље, а њих четворицу увео у другу собу ђе су под једним кровом партизани и домобрани сједили и пили. Док су се они частили са оних двадесет жандара и њихових помоћника, ходали су по селу Гати, залазили по кућама, тражили мушкарце да их убију, нападали жене, злостављали их и тукли. Ђе су нашли ракије испечене од куруза, одузимали су и пили. Село је сазнало за ту руљу пљачкаша и настала је паника. Жене и дјеца су бјежали у шуму и сакривали се, али нијесу могли далеко ни бјежати пошто је снијег затрпао преко метар висине. Дјеца су се разбјегла по снијегу слабо обувена и обучена, тако да су се и смрзавала. У селу Гати је та руља успјела да ухвати Николу Кончара и партизана Вурдељу Новака, који је ишао кући да би се пресвукао и договорио са Нином Радишићем да ће га дочекати код куће.

Одједном иза живице нашао се Новак са петокраком на капи пред наоружаном бандом у дубокој пртини. Свезали су га заједно са Николом. Кад су их повезали, рекли су им:

– Кад си, Новаче, прије мјесец дана, шетао са оном сабљом на Раштелу испред нашег строја и говорио нам да си дошао нама да се пријавиш, ево сад смо ми дошли теби да се пријавимо. Идеш сада с нама у село Трстовац на ледину Мујаге Первиза, тамо ђе сте га убили. Тамо ћемо тебе на том мјесту убити, да би освета била боља. Данас ти је задњи дан живота. До данас шта си радио нек ти буде, даље нећеш моћи.

Тада је Новак видио да међу жандарима има и наоружаних цивила. Истих оних који су у Раштелу били заробљени и зарекли се командиру Шиши у Љесковцу, када су пуштени, да више неће под оружје НДХ, нити ће правити злочине над становништвом. Пошто вече није далеко, Новак се нада и погледа, хоће ли се Нине са друштвом појавити одакле иза брежуљака да му спаси главу. Нине му је рекао да ће предвече наићи. Да би задржао лакоме муслимане, он им предложи да пођу са њиме његовој кући. Тамо има добре ракије и треба да је заједнички попију на измаку његовог живота. Банда је лакома на ракију. Пристали су и пошли са Новаком. Када су дошли у малу сељачку кућицу поред потока Козилара, нашли су у кући Новакову малу дјечицу, која су бризнула у плач и врисак кад су видјели ђе се у кућу укрца наоружана банда и пред собом воде свезаног Новака.

У кући су га одријешили да их може послужити ракијом. Новак је испод кревета извукао дрвено буренце, отворио га, задјео у отвор цијев од зобике, сипао ракију у лончиће одакле се вода пије, затим узео чашицу, па сипао

једном по једном. Мирис алкохола се ширио по загријаној собици, а Новак је са непријатељима изводио вицеве и шале. Они су му се смијали. Када их је обредио чашицом неколико пута, један од присутних жандара рече:

- Деде, Новаче, попиј и ти једну, причести се. Знаш како је оно цар Лазар причешћивао војску пред погибију на Косову?

Новак је насуо чашу и стао наздрављати:

- Здраво да сте Павелићеви муслимани, цвијет Хрватске, ову чашу пијем за покој душе Вурдеље Новака.

Док је он тако наздрављао, побједници су се већ мало загријали алкохолом. Са задовољством су се смијали и збијали шале. Један од присутних жандара, вјероватно њихов старјешина, нареди да се пође. Узеше буренце са преосталом ракијом, говорећи:

- Понијећемо ову ракију на Мујагину ледину. Кад убијемо Новака, за његову душу да је попијемо.

Новака нијесу везали пошто их је частио ракијом, а снијег је велик, побјећи не може. Из мале Новакове кућице, појави се колона наоружаних разбојника, а усред колоне иду Новак и Никола. Они напустише кућу, а у кући осташе Новакова дјеца, плачући за оцем, пошто га више неће видјети. Новак је тада изгубио сваку наду за спас. Када су се одмакли од кућа за неких двјеста метара, скренули су удесно у правцу Трстовца. Тада, иза једног брежуљка, загрмјеше пушчани одјеци и кугле почеше реским звуком парати ваздух око глава. Новаку се насмија срећа. Нине је стигао са друштвом. Новак се одмах бацио наглавачке у фришки дубоки снијег и сав заронуо. Док су се жандари мутљали и снашли, Новак је искористио гужву и кроз дубоки снијег ронио све даље од њих. Борба је започела. Пуцало се и са једне и са друге стране. Пушкарање се водило петнаестак минута и затим се умирило. Партизани су се услијед штедње муниције, а и због тога што је бројчани однос био велик, повукли у правцу Рујнице, водећи са собом Новака, а банда је отишла у правцу Трстовца. На мјесту бојишта остао је мртав Кончар Никола пошто није могао бјежати јер су му руке биле свезане. У тој причи додаје један војник:

- Па знате, другови, колико је тај наш командир Војин неправедан и суров. Једном приликом, прије десет дана, свадио се са Копанић Душаном. Послао је Дмитровић Драгана и Поздана Црног да Душана вежу и да га доведу. Пошто сам био добар друг са Копанићем, заинтересовао сам се и упитао зашто је морало да дође до тога.

Једне вечери Војин позове Копанића, Шевић Ђоку и Богуновић Милоша Ћоћу. Дао им је задатак да иду у Осредак код куће Бањац Милке, да је изведу пред кућу десет метара и на лицу мјеста убију из пушака. Кад су ови питали зашто да то ураде, он им је одговорио да он извршава наређење старјешине и не пита зашто. Она је народни непријатељ и они морају ићи на

задатак. Још је напослијетку додао Копанићу да је он вођа патроле и да је одговоран за све. Та им је наређења дао у кући Смиље Бабић ђе их је позвао, затим су њих тројица изашли напоље и изгубили се у мраку. Три наоружана човјека су се упутили кроз село пртином у глуво доба ноћи. По изласку из села прешли су ријечицу Топлицу, а затим су уз благе падине отишли пут села Гате према Осредку. Морали су убити једну женску особу, домаћицу, неписмену сељанку. Приликом њиховог путовања говорили су међусобно тихим гласом и неколико пута један другом постављали питање какве је та жена могла направити тешке злочине према народу, да се према њој таква казна и на тај начин примјењује. Неђе око једанаест сати, три наоружана човјека закуцала су на прозорчић ниске сеоске кућице шћућурене под дебелим наслагама снијега. Пошто су куцање поновили пар пута, на прозорчић из унутрашњости наднијело се лице женске особе рашчешљане косе, из сна, напињући очи да распозна ко је тражи у ова доба ноћи. Отворила је пошто је познала Душана. Они су напољу чули њезин глас, а затим и видјели из њезиних руку млаз свјетлости од укресане шибице. Мала петролејка се упали, а затим се чуше и собна врата. Дрвена кључаоница од кућних врата се смаче. Врата се од куће отворише, а на њима се појави босонога и рашчешљана жена која их пусти. Чим су ушли унутра, она им намјести три троношца говорећи да сједну и да јој је драго што су се сјетили да и код ње наврате. Она је са дјечицом сама, па јој је сигурније кад овако наоружани некад наврате. Док су они ћутке сједили на постављеним троношцима, дотле је вриједна сељанка ставила пред њих неку столичицу и прекрила је бијелим чистим пешкиром, а на столицу донијела литар курузоваче и чашице. Они су одбијали да приме било какво чашћавање јер треба да је за пар минута изведу из куће, да своје пушке упере у те женске груди и да повуку обараче. Они би то одмах урадили, не би можда ни ишли у собу, али се нијесу претходно договорили који ће од њих тројице прићи жени и извести је пред кућу те су тако спонтано ушли. Она је брзо узела отесану суву лучку, припалила је на жмиркавој петролејци и отишла кроз врата говорећи да сједимо, пијемо и одмарамо. Отишла је часком на таван да нам скине сувог меса. У ћошку собе Душан угледа дјечији креветак, направљен од старих дасака и застрт сламом, а по слами, једно уз друго, четворо до петоро мале дјеце, све једно другом до ува. Пробудили се и подижу главице. Својим очицама гледају и смију се. То су њезина дјеца, човјек јој је заробљен као војник приликом капитулације Југославије и налази се у њемачком ропству. Кад су се дјеца у кревету подигла и сјела, Душан рече овој двојици да жену због дјеце не може убити нити ће то учинити. Одмах за њим додаде Ђоко Шевић да не може ни он. За Ђоком то учини и Ћоће. Сва тројица одлучише да је неће убити. Послије краћег времена отворише се собна врата. Уђе у собу жена носећи у рукама догорјелу лучу и суво месо. Чим је ушла, ужурбано протрчкара око њих по соби тражећи нож и тањир. Душан узе флашу и поче сипати ракију себи и друговима. У један тањир насјекла им је месо, а у други је извадила кајмака. Затим се ухватила флаше, па им је она сипала и принукавала да попију прије јела. Пошто су потегли ракије, прихватили се меса и кајмака, дигли су се,

руковали са домаћицом, захвалили на части и изгубили у мраку. Жена оста у кући са дјецом не слутећи због чега су ова тројица свраћала. Није знала да је баш она требало да буде мртва у снијегу, а њезина дјечица да плачу у кући сама без иједног родитеља. У Рујницу су дошли прије свањивања. Отишли су у село, неко кући, а неко у јединицу. Приликом доласка, причали су партизанима и сељацима какав су задатак добили, ђе су били и како су поступили. Свак им је био захвалан за такав поступак. Кад се Војин дигао и попио кафу и ракију што му је Смиља сервирала, наишао је један војник ког је Војин питао јесу ли дошла она тројица. Војник је одговорио да су дошли и испричао му шта они причају. Војин је од бијеса врискао, галамио, пријетио и говорио свашта. Наредио је одмах да му војник нађе Драгана Дмитровића и Поздана Црног. Војник је рекао Драгану и Поздану да их командир хитно тражи. Њих двојица узеше своје пушке и пођоше до Војинове резиденције. Кад су ушли унутра, Војин им је издао наређење да иду у село и нађу Копанић Душана, да га разоружају, свежу и доведу. Ови су примили наређење и изгубили се. Идући у село, међусобно су разговарали. Схватили су да је Војин луд. Ђе ће они да разоружавају Копанића, кад је он добар. Па Војин није при чистој свијести. Њих двојица су ходали кроз село од куће до куће и распитивали се за Душана. Најзад су чули да се налази у Пуђиној кући. Отишли су тамо и нашли га ђе сједи и пије курузовачу. Већ је мало загријан. Приликом њиховог уласка у собу, он их је другарски дочекао. Пошто су се поздравили, понудио им је ракију. Примили су част од свог ратног друга и савјетовали га:

– Друже, нас је Војин послао да тражимо тебе да те разоружамо, свежемо и да те спроведемо до њега.
– Зашто?
– То нам није познато. Најбоље је да ти сам одеш код њега и расправиш како знаш.
– Знам ја зашто он тако поступа према мени. Зато што му синоћ нијесам извршио наређење злочиначко. Зато што нијесам извршио убиство једне мајке ситне дјеце, а није никоме ништа ни крива ни дужна. Зашто тај Војин није такав јунак да дође он сам да ме разоружа и веже, него шаље моје најбоље другове да то ураде? Идем ја сад код њега лично, па нека ме разоружа.

Попи чашу ракије, диже се, узе пушку и нестаде. Кад је стигао пред Смиљину кућу, улетио је као рис у собу, стао насред собе и лупао кундаком пушке о патос говорећи:

– Друже командире, дошао сам да ме ти разоружаш и свежеш.

Војин, пошто је и он већ искапио неколико чашица, почео је дрско викати на Душана:

– Зашто нијеси извршио моје наређење?
– Нијесам хтио.
– А зашто причаш којекуда какво сам ти наређење дао?

- Мислиш ти, Војине, да ћеш сакрити од народа своја прљава и злочиначка наређења. Што нас нијеси послао да убијемо каквог бандита који је палио наше куће и убијао жене и дјецу? Ми бисмо то наређење извршили.

Ту је настала галама, вика, псовали су се и пријетили. Смиља се уплашила, па је само облијетала око Војина, плакала и успјела га умирити. И Душан се умирио, изашао напоље, дошао у јединицу, легао на палаче и одмах заспао.

Дани су пролазили, а ја сам се одмарао. Ваљао се и лежао у топлој соби на палачама. Већ ми је то досадило. Дигнем се, узмем своју пушку и одем на брдо Илића код оних што су на положају. Са њима сам сада. Са њима причам о којечему. Са тога мјеста посматрам испред себе како цеста вијуга око брежуљака у правцу Илиџе. Она је пуста. Топла бањска љековита врела се у овој зими само пуше и извија се водена пара као да је неко плашће трулог сијена запаљено. Видим Горњу Гату. То је муслиманско село. Више тог села се примјећује њихова стража. Са стражарског мјеста одлазе и поново долазе, а ми на овом другом брду исто тако стражаримо и посматрамо. Причају ми са положаја партизани да су имали неколико пута нападе. Кажу, прије него што је био велики снијег, да су изазивали муслимане да троше муницију. Слали су Марка Селака Мргуда да стане на врх брда Илића и да виче на њих, да млатара рукама, а они су на то одговарали ватром из пушкомитраљеза и пушака. Сатима су их тако дражили, а они само пуцали и никако да потрефе Мргуда. Питам их:

- Ко вам је одобрио да постављате једног Мргуда за мету непријатељу?
- Па није нико. Шта ћеш, Мргуд је онако луд, па и ако погине није толика штета.
- Па зна ли командир Војин да сте то радили?
- Па зна. Причали смо му, а он се само смијао. Ми смо други пут наређивали Мргуду да узјаше неку зекасту кобилу и да трчи путем до кућа Брујића и да виче на њих. Он је то урадио. А што су онда они истрошили муниције, чудо једно.

Тако сам сваког дана одлазио код војника на положај. Са њима причао, разговарао и враћао се назад. Једног дана дошао је из Врела Мандић Лука звани Лукица. Донио је пун џак цигара и паклица дувана. Предао их је Војину. То је за партизане. То је он набављао преко везе из Цазина. Ја сам се надао да ће то Војин подијелити. Пролазе дани, али се цигарете не дијеле. Видим да понеки партизани пуше, а највише они његови мезимци, који код њега уживају повластице да не иду на стражу, у патролу и слично. Питам војнике јесу ли добили цигаре. Одговарају да нису. Цигаре пуше само они који имају куна да их купе од Војина. Он то продаје, а не дијели и то не продаје све, само мало, а друго шаље некуд тамо у Љесковац и на другу страну да му се прода. Лука сваке недјеље једанпут донесе пун џак цигара,

али се све тако завршава.

Појави се Стојан Ковачевић из села Гате и каже:

- Ја одлазио кући да се пресвучем и тамо ми причају да Лука Мандић хода по селу и тражи од народа добровољни прилог за партизане у новцу да им купи цигара. Народ несебично даје. Он сакупи новац и преко везе добија цигаре, донесе их овдје, а њих пуши само онај ко има куна да их купи. Војин што не прода овдје, то шаље некуд даље.

Сјутрадан нијесам ишао на положај. Прошао сам мало кроз село. Отишао сам код Селакове куће. Тамо сам прије рата ишао на прело, па сад одох да их обиђем, да видим оне дјевојке што сам са њима прелио. Пред кућом сретнем дечкића. Натоварио се сукненом шареном торбом, а реснате дебеле ресе које су направљене украса ради, висе му од торбе низ леђа. Торба је пуна. Свраћам у кућу Селакову, а свраћа и он. Са укућанима се поздравим. Дадоше ми сточић да сједнем. Мали спусти торбу на кревет и стаде поред кревета. Питам га:

- Одакле си мали?
- Из Осредка.
- Па, то је Војинов син, дошао је у посјету оцу – укућани добацише.
- Ти си син Војина Марића?
- Јесам.
- Како ти је име?
- Милош – одговори мали.
- Па дошао си да видиш тату како ратује.
- Донио сам му цигарета.
- Па јесу ли то све у торби цигарете?
- Јесу.
- А како ви набављате цигарете?
- Па идем ја у Цазин, а некад иде мама. Купимо и донесемо.
- Познају ли вас у Цазину? И како смијете тамо ићи? Тамо су усташе, а твој тата је командира у партизанима.
- Па лако, нас неће да дирају, ми идемо несметано. Они пролазе кроз село, а никад нас нијесу дирали.

Мали вјероватно није знао да Војин станује код Бабић Смиље. То је Војин крио од малог, ради маме, те је тако удесио кад мали дође да сврати код Селака. Чим је дошао, укућани су му рекли да сједне. Једна женска је отишла да извијести Војина да му је дошао син. Сједио сам и размишљао у себи: „Бити партизан значи да су породица и кућа на територији под контролом усташке власти и нико никоме не смета. Слободно се крећу у Цазин, довозе толике цигарете да их овамо продају и шверцују. То му доноси син, а доноси и Мандић Лука, оне народне, а он продаје. Сад се богати у четрдесет другој години у највећој борби. Поред тога је руководилац и чувен је. Он је јесенас у Љесковцу шверцовао са оном двојицом курузе у Плашки, а сад наставља са цигаретама и то ништа не

смета нашем командиру Шиши и неће да га осуди на какву јавну или тајну казну, као што је осудио Васиља, мене и Дмитровића, који смо такорећи од првог дана непрестано под оружјем са јединицом и придонијели смо народноослободилачкој борби у овом крају.

Послије краћег чекања, Војин је дошао, пољубио свог сина, а ја сам се дигао и изашао.

Од Селакове куће сам отишао на положај, мало разговарао са војницима, а затим отишао у кућу ђе ноће. Легао сам на палаче и о свачем размишљао. Чему то све води? Докле ће то тако бити? Најзад сам задријемао и заспао. Пробудили су ме око један сат кад су донијели ручак војницима који су на одмору и са њима сам ручао. Сјутрадан је дошао један војник и обратио ми се:

- Друже Драгане, рекао је Војин да дођеш код њега.

Пошто је доручак обављен, узео сам пушку и пошао у правцу Смиљине куће. Уђем у кућу и нађем Војина ђе сједи. Јавим му се:

- Друже командире, дошао сам.
- Драгане, добио сам писмено од командира чете да можеш бити у мојој јединици, али да не можеш бити никакав руководилац. Јеси ли разумио?
- Јесам – одговорио сам – Друже командире, ја не журим, то ми није потребно. Данас у оваквим тешкоћама лакше је да неко о мени води бригу него да ја водим о себи и другима. Само питам, преко тебе, Шишу, како он може сам као појединац без оправданих разлога одређивати ко ће бити руководилац, а ко неће, кад у нашим партизанима руководиоце између себе бирају партизани?

Војин ме погледа испод очију и заједљивим тоном одговара:

- Ти много филозофираш, задиреш тамо ђе не треба, а то ће ти се можда осветити. Иди у јединицу. Још да тиречем. Тамо у јединици боље би било да се мање интересујеш за ствари које те се не тичу.
- Ја се нијесам никад ни интересовао, али кад другови нешто причају, ја нећу зачепити своје уши да не чујем.

Отишао сам. Пролазећи поред собног прозорчића, чуо сам да оста нешто гунђајући.

Сјутрадан је дошло наређење од командира Шише да једна десетина дође у Љесковац. У десетини треба да буду борци са оружјем пошто ће бити формиран вод из осталих водова који ће ићи и вршити одређени задатак. Војин је извршио одабирање војника поименично у Смиљиној кући. Није их ни видио, није ни разговарао са њима нити им је прегледао исправност оружја и муниције. Само је написао на парче папира њихова имена и

наредио да иду у Љесковац. Тамо морају да се јаве командиру Шиши. Кога је одредио да руководи, није ми познато нити сам се интересовао. Десетина је отишла. Сад смо на овоме дијелу положаја ослабљени и потребна је већа предострожност. Сви смо у Рујници ишли свакодневно на положај без одмарања. Није нико ништа наређивао. Од мене се није ништа тражило нити је имао ко шта да тражи. Не знам уопште ко ми је старјешина сем Војина, који се не појављује из Смиљине куће. На стражу и патролу ме нико није одређивао. На положај сам ишао сам и проводио дане са друговима на Илића брду. Другови су ме вољели, а што се тиче распореда, засједе и извиђања, за све су ме питали. Што сам год рекао и предложио, одобравали су и слушали. Навече су се на стражи сами распоређивали. Понудио сам да учествујем у стражарењу. Нијесу дозволили да идем на стражу. Замолили су ме да им водим листу страже и да је распоређујем. У томе су остали упорни. Било ми је тешко одбити молбу јер не би било другарски, а неугодно је и пристати ради Војина, јер то би била једна врста старјешинства, а он ми је саопштио да не могу бити ни у каквом руководству, па може искористити тај случај да ме опањка да сам се сам утрпао и наметнуо. Сваког дана један исти посао. Изјутра на положај, навече на спавање.

Чули смо од курира да ови што су отишли у акцију су се у Љесковцу припојили Љесковчанима, Бугарчанима и Басарчанима и тако ојачали јединицу од бираних бораца и оружја. Отишли су преко Мочила и Збијега у састав осталих кордунашких јединица у акцију на Примишље и Тржић, који се налази на прузи Врховине- Карловац. Задржали су се неких пет до шест дана, а затим су се вратили. По повратку су сви дошли у своју јединицу, па су дошли и наши. Сад они причају ђе су били, шта су радили и шта су видјели. Поред добрих вијести о успјесима у акцији и јачини наше народне војске донијели су једну тужну вијест. Изгубили смо у борби два друга, команданта нашег батаљона Барађ Миђа и Мандић Душана из љесковачке јединице. Душана ми је жао. Био је војник у мојој десетини у Љесковцу и добар је био. Барађа сам жалио и нијесам жалио. Жао ми га је било јер је погинуо у борби против непријатеља, а с друге стране он је са Шишом био главни иницијатор тајног суђења и плана стрељање, а та пресуда је и сад на снази. Војници даље причају како су пошли из Љесковца по доста дубоком снијегу. Ишли су од села до села све до Тржића. Тамо је било доста партизана, били су и они из Петрове Горе. Причају да су добро наоружани. Имају доста пушкомитраљеза. Циљ акције је био ликвидирати непријатељску посаду која се смјестила у тамошњој школи. Посаду сачињавају наоружани цивили из мјеста и околине под командом жандара који су с њима помијешани. Било их је око четрдесет. Прије дана су партизани опколили школу, коју је непријатељ претворио у бункер и направио упориште. У свитање је отпочела борба. Наши су припуцавали на прозоре, а изнутра је непријатељ обасипао положаје плотунском паљбом не штедећи муницију. Позивали су непријатеља на предају довикујући му да је ово народна војска која се бори и за њихову слободу, али је све било узалуд.

Отпор је и даље трајао. Тој акцији био је присутан и комесар групе одреда из Петрове Горе Вјећеслав Хољевац. Мићо је предлагао да он са још једним другом иде под заштитом наше пушчане ватре до самих зидина школе, да баци кроз прозор бомбу па ако их то не истјера на предају, онда ће палити кров зграде и натјераће непријатеља да се преда. Хољевац се није с тим сложио, али је Мићо остао упоран и најзад затражио добровољца који ће ићи са њиме. Јавио се Мандић и њих двојица напустише положај и одоше у правцу школе дубоком пртином коју је непријатељ направио прилазећи згради. Пошто су пришли на извјесно одстојање, примицали су се згради пузећи на кољенима и лактовима, тако да су им се само главе могле примијетити као двије црне тачке у бијелом снијегу. Мандић је пузао напријед, а Мићо за њим. Наши су с времена на вријеме отварали пушчану ватру гађајући отворе на школи. Кад су се примакли на блиско одстојање до зграде, изнутра је излетио непријатељски куршум и њих обојица осташе на мјесту мртви. Непријатељ је једним метком задао смрт обојици, пошто су им главе биле близу једна другој. Кугла је прво прошла кроз Мандићеву главу погодивши га тачно у чело, а затим кроз Мићину.

Борба за ликвидацију непријатељског упоришта се наставља и даље. Постепена пуцњава, затим повици и порука да се предају. Послије краћег времена из зграде се појави бијела застава, знак за предају. Упориште је ликвидирано.

Пошто је десетина која је била одсутна стигла, сад смо опет били јачи. Стање се нормализовало. На положај се иде, као и прије њиховог одласка, на смјену. Непријатељ се не појављује. Вјероватно услијед великог снијега.

Једног дана појави се у Рујници Мандић Лука. Састао се са Војином, са њим нешто причао, донио велику торбу цигарета и предао му је. Састао сам се са њим и поздравили смо се, пошто смо одраније били познаници. Питао ме јесам ли сад стално у Рујници. Одговорио сам да јесам. Рече ми:

– Донио сам вам цигарете да имате шта запалити и попушити. Брине се народ за вас.

За донесене цигарете Војин никоме ништа није говорио, само се примијетило да његови најближи пуше. Тако сам дошао до закључка да је истина оно што су војници међусобно причали, односно да Лука доноси цигарете, а они их не добијају.

Једног дана нам је саопштено да је дошао нови командант батаљона у Збијег, пошто се тамо налази штаб. Он је дошао на мјесто покојног Миће. Зову га Чорт, а име му је Иван Клобучар.

Фебруар је на измаку. Зима не попушта. Снијег је још велик. Једног дана, Војин је вршио одабирање војника за акцију. То је учинио лично. Позвао је и оне са положаја и саставио сву своју војску код кухиње која је била

смјештена у кући Микице Гајића. Сви смо били у строју. Одабрао их је нешто око четрнаест, а нама осталима је наредио да будемо и даље на положају на брду Илића. Још је додао и да изаберу једног који ће бити старјешина док се ми не вратимо. Неки од изабраних су протестовали зашто Војин није узео мене у обзир. Гунђање се наставља. Војин је то примијетио и обратио се мени са принудним осмијехом:

– Драгане, па ако хоћеш, хајде са нама.

Ја сам му одговорио да остане тако како је. Пошто нијесам изабран на вријеме, остаћу. Ићи ћу овдје на положај. Добри су и ови другови што остају. На то се Војин уозбиљи и рече:

– Нијесам ја рекао да ови што остају нијесу добри, него неко мора и остати овђе, а ми нећемо далеко. Ми ћемо се брзо вратити.

Вече је дошла. Кувари су вечеру зготовили и тада смо вечерали сви заједно. Ми који нијесмо одабрани за одлазак у акцију, отишли смо у нашу кућу ђе смо и раније спавали, а одабраници су остали код кухиње. Тако им је наређено. Дошли смо и упалили петролејку, загријали собу, мало смо сједили и разговарали, а затим смо се почели спремати за спавање. Стражар је по редној листи заузео своје стражарско мјесто пред кућом.

Нови дан је свањавао. Војници су се дигли, доручак је дошао, они су доручковали и отишли на положај. Отишао сам и ја за њима. Стојим на брду Илића са једним војником и разговарам о којечему кад са сјеверне стране у даљини преко Раштела и Тржца почеше допирати гласови пушчаних плотуна. Најприје један, два, пет, па мало више и на крају плотунска паљба. Према нашој оцјени то би морало бити у Штурлићу. Знам да у том селу има наоружаних посада, а из неког другог даљег мјеста не би се могло тако чути. Кад смо чули прве пуцње, било се добро разданило. На положају смо с пажњом пратили глас пуцњаве која нам долази до ушију. Пуцање стално траје, час рјеђе па учестало, па тако жестина паљбе траје наизмјенично. На положају сам се налазио до дванаест сати. Борба се водила непрекидно. То ми није било по вољи. Познато ми је да нијесмо у стању водити фронталну борбу, а по свим изгледима тамо се води фронтална борба. Шта ће наши ако истроше узалуд муницију. Идем са положаја у село да провјерим је ли Војин отишао са војницима у борбу или их је послао саме. Рекоше ми сељаци да је и Војин отишао. Кувари су зготовили ручак и шаљу га на положај, а ја сам ручао у кухињи. Послије ручка сам отишао на положај ђе сам био до навече, кад сам се вратио са војницима. Преко цијелог дана смо могли чути борбу. Предвече је борба јењавала и најзад се утишало. Сад нам преостаје да чујемо резултате. Око девет сати стигоше и ратници из данашње борбе на челу са командиром Војином. Чим су ушли у кућу ђе је смјештена кухиња, на њима се могло примијетити нерасположење. Дођоше, посједаше, кувар размјести вечеру и почеше да вечерају. Војин се није ни свраћао у кухињу, продужио је код Смиљке у свој штаб. Пошто су вечерали, пошао сам са њима у кућу за спавање. Успут ми причају шта се данас све десило. Кажу:

- Били смо у борби у Штурлићу. Данас смо прошли врло лоше. Ништа нисмо добили, а много смо изгубили. Погинуо је командир чете Шишо. Са њим је изгинула цијела десетина Љесковчана. Изгубисмо толике људе, а изгубисмо и оружје. Погинуо је и десетар вода Милош Секулић.
- Јесте ли могли доћи до њихових тијела да их изнесете?
- Нијесмо могли, остали су. Само смо изнијели тијело десетара Милоша пошто је погинуо при завршетку борбе на барама између Црнајечке цесте и Божића млина. Погинуо је док се повлачио.

Кад смо дошли на спавање и размјестили се на палаче, докасно у ноћ су причали о данашњем неуспјеху. Један друг допуњује и каже кад су пошли одавде са Војином, да им је он успут причао како иду у акцију у Штурлић. Рекао им је да ће тамо добити већу количину оружја без борбе. Командир Шишо је ствар уредио са хоџом из Штурлића и са њиме уговорио сарадњу. Хоџа је обећао кад Шишо дође да ће оружје бити сложено на гомилу код џамије и да њихова страна неће испалити ни метка. Било је обратно. Тамо осташе пушке, другови и са њима Шишо који је био главни у том послу.

Послије пар дана сам отишао у Бугар да се пресвучем и да видим мајку и брата. У Бугару сам срео Васиља и он је такође дошао до одреда неким послом. Срели смо се на пртини. Били смо сами и могли смо несметано разговарати. У разговору смо се задржали око један сат. Том приликом испричао ми је опширно о Штурлићкој акцији. Васиљ ми је рекао:

- Припреме за акцију текле су овако. Шишо је прије акције био у Збијегу у штабу батаљона на неком реферисању. Тамо су му обећали да ако успије набавити оружје за још једну чету, да ће му омогућити да његова другарица Нада буде на дужности тамо ђе се и он налази или негђе у близини. То је значило да наоружа само једну чету у Љесковцу. По његовом повратку са реферисања, он се дао нагло на посао. Одмах је ступио у везу са Дмитром Ковачевићем из Машвине, а преко Дмитра ухватио везу са хоџом из Штурлића. Њих двојица су једне вечери ишли код хоџе, негђе око Коранског луга, на састанак. На том састанку хоџа им се хвалио како је у Штурлићу доста јака наоружана посада, а сачињавају је цивили из тог села. Хоџа се том приликом понудио за сарадњу, пошто он симпатише борбу народне војске. Хоџа је у даљем разговору обећао Шиши да ће га расположиво оружје и муниција дочекати сложена у Штурлићу. Послије тога хоџа ће направити извјештај усташкој команди да су их јаке партизанске снаге изненадиле и заплијениле оружје, а на то ће усташе, како хоџа претпоставља, послати друго оружје које ће опет плански доћи партизанима у руке. Враћајући се са тог састанка, Шишо је био занесен хоџиним обећањима и својим успјехом. Одмах је позвао командире водова на савјетовање и доношење одлуке и плана за одлазак у Штурлић. На то савјетовање позвали су и мене. Шишо је као најстарији предлагао да они као руководиоци пођу са

једном десетином бораца у Штурлић код џамије и да преузму оружје и муницију, а тражиће од хоџе да му обезбједи саонице којима ће оружје пребацити до Коране. Већина присутних се успротивила таквом плану извођења акције. Сумњали су у искреност хоџе и објашњавали навике тог народа, њихов менталитет и остале прилике, узимајући у обзир да је хоџа вјерски човјек, а већина сељана су окрвавили руке јесенас убијајући српски народ по селима. Из тих разлога потребна је већа опрезност. Предлагали су му да ту акцију одложи за најмање петнаест дана пошто ће се хоџа надати нама, па ако буде имао какву рђаву намјеру, он ће посумњати у наш долазак и та ће му се намјера у извјесној мјери пореметити, а ми за то вријеме можемо још ствари извиђати и провјерити. Шишо је критиковао њихов приједлог одлагања акције говорећи да нема мјеста њиховом неповјерењу и да су ови што предлажу у извјесној мјери шовинисти због злочина која су почињена јесенас према Србима. Треба прећи преко тога и са њима успоставити сарадњу, а то се може, баш сада. На Шишину примједбу присутни су попустили, а он је ради предострожности промијенио одлуку да не иде само са једном десетином, него за сваки случај треба да поведе јаче снаге. Одмах је наредио водницима да сјутра вече дођу у Љесковац са војском. Наредне вечери војска је стигла у Љесковац, како је и наређено. Ту су размјештени по кућама на спавање. На око три сата пред свањавање војска је била спремна за покрет. Колона је кренула до Божића млина. Прешли су на ону страну Коране и ту смо добили распоред. Мени су дали једну десетину да с њом руководим за вријеме операције с тим да штитим десно крило, а то је терен између Штурлића и Црнаје, претпостављајући случајну опаност од села Платнице. Басарчани, Љесковчани и остали заузеше фронт изнад Штурлића, а то значи по брдашцима између кућа, тако да фронт буде обавијен око група кућа ђе се налази џамија, кафаница и њихова посада. Шишо је узео групу војника приближно десетини коју је он одабрао као најбоље борце. С њима је кренуо на уговорено мјесто код џамије, како је у расположењу рекао, „хоџи на кафу“. Сви смо с тог мјеста кренули у одређене правце. Кад сам стигао до одређеног циља, почело је да свањава. Око нас је терен покривен дубоким снијегом и ишаран црним линијама сељачких плотова и живица. Наоколо, по брежуљцима, разбацане су сељачке куће, неке приземне, а неке подигнуте на дрвене подруме. Саграђене су по типу муслиманских кућа. Сваког часа њихово црнило на бијелом сњежном покривачу се све више оцртавало. Војнике сам расуо са већим растојањем у стрељачки строј поред живице, да се не примјећују. Свануло је потпуно. Свукуд је тишина. Нигђе се ништа не чује. Било ми је сумњиво што се из кућа не дижу, ради храњења стоке, како је то обичај на селу. Нико се не појављује. Чекали смо још пола сата кад се код џамије чуше пушчани плотуни. Тако су били јаки да сам могао закључити да је плотун из засједе пошто

наших пушака није толико било и наши су били у наступању, а не у засједи. Закључио сам да није добро и да је ствар пропала. Брзо сам донио одлуку да заломим своје десно крило и да нападнем непријатеља код џамије с леђа. У томе моменту из оближњих кућа наста урнебес, галама и вика. Ево их поред живице. Почеше пушке пуцати и терен се зацрни. По снијегу гамижу у правцу десетине. Сви су наоружани. Између њих има много жена муслиманки у шалварама. Носе у рукама сјекире и гвоздене рогуље. Вичу да нас хватају живе. Називају власима. Наредио сам десетини да узму заклоне, а поред тога да полијежу у снијег, који ће им користити као камуфлажа да добро гађају и да штеде муницију. Нијесам смио руљу пуштати много близу, пошто су борци уморни. Газили су дубок снијег док су дошли, а руља је одморна и има их много. Борци су почели отварати ватру. Добро су гађали и видим их ђе падају и остају црне тачке на снијегу. Мало су успорили своје трчање, али се и даље пребацују. То сам искористио да десетину тактички, једног по једног, повучем назад на бољи положај ђе смо ухватили заклоне иза ивица бријега и они више не трче за нама само нас обасипају пушчаном паљбом не штедећи муницију. Ту сам ријешио држати положај што дуже, док оцијеним ситуацију са других страна фронта. Око цијелог села, куд се налази наш фронт, чујем исту ситуацију, као код нас. Вика, галама, пуцање. Значи да су сви другови нападнути и сви су у борби. Послије оног првог плотуна код џамије, плотун се поновио неколико пута, затим појединачни пуцњи и све се утишало. Знам да треба да држим положај како би се они с лијевог крила могли повући. Могла би им бити одступница пресјечена. Опколили би их. Држао сам положај до један сат послије подне. За то вријеме сам пратио ситуацију на лијевом крилу, према пуцњави, пошто нијесам могао добити везу ни на какав начин. На мене су припуцавали и покушавали да ме окрену са положаја или да ме опколе, али сам успјешно одбијао нападе. Кад сам оцијенио да су се наши довољно повукли и да су пришли близу Коране, дао сам наређење за повлачење. Повлачење сам вршио тако што сам пола десетине слао да се повуче иза сљедећег бријега, а онда повлачио остале. Кад су примијетили наше повлачење, јуришали су за нама. Пуцали су немилице. Кад сам дошао до цесте, састао сам се са десетином Милоша Секулића и повлачили смо се потпуно брисаним простором у правцу Божића млина, а они су са брежуљака пуцали. Кад смо одмакли од цесте, један куршум је погодио Милоша и он је пао. Остао је на мјесту мртав. Успјели смо га донијети до млина и пренијети преко Коране. Остали су се повукли, а неки су прешли Корану на плићацима и тако доспјели на ову страну. Који су били близу Шише причају да је тог јутра са оним првим плотуном био покошен са свима онима што су ишли са њим. Сви су изгинули, а због навале непријатеља са свих страна није било могуће да им се изнесу лешеви. Тако је завршио живот Шишо, тај Гаљер Виљем,

командир чете. Ми смо имали доста губитака у људству и оружју због Шишине самовоље. Шишо је дошао код нас из загребачке канцеларије с надувеним градским носем, па је сматрао да је дошао међу сељаке и све његово мора бити најбоље. Он је на сељаке гледао с висине, а могао је донекле само с онима који му тапшу као Вукелићи и Секулићи, а лако је тапшати док други гину. Сад кад им је погинуо Милош, сад ће бити присиљени да промијене мишљење, али је касно. Нема Милоша, а нема ни Шише. Водити герилску борбу значи да треба добро познавати околину ђе се налазиш, познавати народ, његове навике и још много других ствари, без којих нема успјеха. Ми у борби у Раштелима изгубисмо три друга због погрешног планирања акције, а сад их изгубисмо много више. Такви неуспјеси деморалишу народ. Настојаћу да и ја пређем у Рујницу код вас.

Поздрави се са мном и оде пртином у правцу Растовчева млина, а ја у Рујницу.

Дошао сам код војника који су тог часа били на одмору. Навече су дошли и они са положаја. Послије вечере и уобичајеног сједења ишло се на спавање. Сјутрадан на положај и тако дан за даном. Једном приликом сам срео Војина на пртини. Ишао је неђе у село. Том приликом је стао и са мном причао. Питао ме шта радим и како се осјећам у његовој јединици. Био је прилично расположен. Било ми је мало изненађујуће. Послије његове дрскости, сада је дошла таква попустљивост. Чуо сам да је много попустио и према Копанићу. Помирили су се. Рече ми на растанку да ћемо ускоро добити једно политичко лице, али не рече које.

Навече смо чули да је у Љесковац дошао нови командир чете умјесто Шише, а то је један Кордунаш и зове се Басара Никола. Причају да је то неки младић, доста добар и способан као руководилац. Чују се гласови о судбини лешева у Штурлићу. Шишо и остали су ноћили на снијегу, а пошто су сјутрадан били потпуно укочени, муслимани су их исправили уз живицу и тако су укочени стајали неколико дана. Кад су их сељачки пси почели да једу, онда је неко наредио да се покопају. Покопали су их ноћу тако да се не зна на којем су мјесту. Ту вијест је неко од Љесковчана сазнао преко једног муслимана из Тржца.

Сјутрадан се пронио глас да у партизане долази Војинов друг и сарадник Муниб Мурановић из Острошца. Њих двојица су љетос били заједно у Бихаћу у затвору. Тог дана, око дванаест сати, Војин је први пут дошао на положај од како сам ја дошао у Рујницу. Био је доста расположен. Обилазио је војнике и започињао причу. Он је тада саопштио да ћемо вечерас добити једног друга који ће бити политички комесар наше будуће чете коју је он намјеравао оформити, а то је друг муслиман из Острошца Муниб Мурановић. Старији је, али врло паметан и политички способан.

– Знате како је – рече Војин – Он је по професији трговац. Имао је свој дућан у Острошцу. Ја сам прије рата све од њега носио на вересију и он је добар човјек.

Тако се мало профалисао и отишао с положаја да види шта Смиља ради. Предвече сам дошао у село. Нашао сам се са Нином Радишићем. Он ми прича да ће Муниб вечерас доћи. Војин врши припреме за дочек. Каже да већина партизана треба послије вечере да се нађе у кући Грбића Душана. То је једна од бољих кућа у том засеоку. Ту ћемо дочекати Муниба, а што нас буде више, то ће испасти мало свечаније. Каже Нине да му је тако Војин наредио. Ја кажем њему:

– Па, шта је то ново што Муниб долази па му треба припремати неке дочеке Муниб је човјек као и остали други. Ако долази, треба знати да долази на фронт у вријеме револуције. Он није никаква висока личност да се мора тако поступати. Ваљда му нећемо вршити још и почасни поздрав.
– И ја се мислим. Али кад Војин наређује, онда добро.
– Онда кад дође војска с положаја и вечере, отиђи код њих и реци им да је пожељно ко хоће нек дође на дочек, али настој да не иду они што требају сјутра на положај. Нек одмарају. А ови што су дошли с положаја, ако неко жели, нека иде.
– То је правилно и тако ћу нешто урадити.

Послије вечере сам отишао кући Грбића, толико да не распаљујем и онако распаљену ситуацију између Војина и мене. Дошао сам тамо први. Ушао сам у собу ђе ће бити дочек. Соба је лијепо очишћена, окречена, а ватра у пећи распаљена. Топло је унутра. Пријатно се човјек ту осјећа кад наиђе озебао и уморан. Мало сам ту сједио кад почеше долазити и остали. Ево ти дође мјесна цивилна власт, а то је предсједник мјесног одбора Радић Илија. Све је то уредио Војин, уредио као наређење да и мјесна власт дође на дочек. Затим дођоше Војинови најближи сарадници, они који су уживали Војинову наклоност. Ту је Миљковић Вељо, Поздан Црни, Нине Радишић као његов замјеник, а затим дође и Копанић који се са Војином свадио, па је послије услиједило помирење. Дођоше и остали, група војника, мало сељака и напуни се пуна соба. Има их и у другим просторијама. Сједило се, причало и пушило. Неко цигарете, а неко резанац из сељачких башта, што је растао иза плотова, савијен у новинску хартију. Кад се соба напуни димом, отвори се прозорчић да се излуфтира, па се настави даље истим темпом. Посматрам их како пуше. Може се видјети разлика између људи. Виде се они који уживају наклоност рујничког врховног. Они се кочопере са цигаретама премјештајући их с једног краја уста на други. Цигарете су добијене из Цазина као поклон партизанима од народа. С друге стране, они који су савијали сељачку крџу у новине, кад потежу дим, надимају им се вратне жиле као човјечији прст, а заушњаци набубре.

Таква сједељка се отегла до десет сати. Неки су почимали дријемати. Успављује их собна тишина и гласови људског жуборкања, као и одбљесак велике петролејке са цилиндром и емајлираним тањиром. Неко нагло отвори врата и рече ужурбано да он иде. Свима се очи окренуше у правцу врата. Они што су били задријемали, раздријемаше се. Сви очекују кад ће видјети ту личност што је чекају и за чији је дочек дигнута толика прашина и галама. Дођоше пред кућу и лупају смрзнутим ципелама о кућни праг. Отресају снијег са обуће. Најзад се отворише собна врата. Напријед улази човјек, средњег раста и коштуњав, обучен у грађанско одијело. На њему је кратки зимски капут. На глави је капа, округла шубара од плиша. За њим уђе група партизана са Војином. Вјероватно су ови ишли нeђе пред њега. Приликом уласка дошљак нас поздрави. Сви присутни се дигоше на ноге и примише поздрав. Војинови мезимци се груписаше око дошљака и весело му стежу руку при руковању. Остали су направили гужву око њега. Гурају се да се поздраве. Војин је стајао иза леђа дошљака и са задовољством се смијао при чему му се показивао златни зуб у горњој вилици. Ја сам се такође био подигао да не чиним изузетак, па кад сам видио гужву, сјео сам, сматрајући да има времена да се рукујем. Дошљак се руковао с присутнима и примијетио мене ђе сједим у ћошку на троношцу. Између оних што су га окруживали поче се пробијати до мене. Кад сам видио шта жели, дигао сам се и пошао у сусрет. Руковали смо се. За вријеме руковања, гледао ме је право у очи, мало испитивачки. Послије завршеног руковања скинуо је свој капут. Испод њега се указа постава од учињених јагњећих кожица. Један му прими капут и објеси га о клин на зиду. И дошљаку намјестише столицу насред собе. Он сједе посматрајући присутне. Види му се златни ланац од сата ђе виси преко стомака. Кад се све стишало, Војин се обрати ријечима:

– Другови, ово је друг Муниб Мурановић о којем сам вам стално причао и он ће с нама остати у нашој средини.

Сви су посједали. Ја сам се дигао, изашао и отишао у правцу јединице да спавам.

Сјутрадан је смјена прије свануhа отишла на положај. Нешто је нагло отоплило. Дувао је југо. Снијег се нагло топи, а Војин је саставио своје вијеће ђе се расправљало ђе ћемо смјестити Муниба и ђе ће се најпријатније осјећати. Закључак је донесен по Војиновој жељи и Муниб треба да се смјести у кућу Микице Гајића. У тој кући се налази војничка кухиња. Поред кухиње има једна врло погодна собица. Ту собицу у току дана треба уредити, а Илија као представник мјесне власти ће обезбједити пристојан кревет, сламарицу са фришком сламом, чистим платама, јастуцима и топлим покривачем. Илија је добио такво наређење и расули су се свако на свој посао. Илија је ходао од куће до куће тражећи кревет и постељину и убјеђујући домаћице да дају, али је свуђе наишао на отпор. Говорили су му да немају постељине и покривача, пошто им је све опљачкано.

– Један дио нашег добра налази се у Мунибовом селу Острошцу. Његови сељани, па можда и рођаци, опљачкали су и однијели. Поред тога су нам потукли доста народа, а уосталом кад је Муниб дошао у партизане, нека спава са осталим партизанима на палачама. Он је требао знати да у партизанима нема јастука – говориле су домаћице кроз плач, кад су спомињале потучени народ.

Илија је дошао код Смиљине куће и све испричао Војину. Војин је био љут. Осјећао је да има слабу подршку код народа. Он је викао на Илију говорећи му да је слаб предсједник народног одбора и да је то слаба власт. Најзад га је отјерао од себе говорећи му да пошаље свог брата Светозара Зелу. Кроз сат времена дошао је Зеле, сав задихан. Војин му је строго наредио:

– Зеле, иди кући и онај твој кревет са постељином пренеси како знаш код кухиње да се намјести у ону малу собицу. То је потребно за Мунибов смјештај.

Зеле се почео извлачити да нема ништа него само тај кревет, али га Војин прекиде и рече да иде на извршење. Зеле заћута и нестаде.

Послије подне се појави од куће Радића преко брежуљака колона која се црни на бијелом снијегу и гамиже у правцу партизанске кухиње. То су Зеле и брат му Илија организовали неколико жена и са њима носе размонтиран кревет и постељину. Неко носи сламарицу, неко дугачке даске кревета, неко остале странице са креветским патосом, а остали јастуке, биљце и остало. Колона је стигла на одређени циљ. Унијеше све у малу собицу која је чекала да буде намјештена.

Навече је собица примила госта Муниба који се није далеко одмицао, осим што је за вријеме лијепих дана излазио послије ручка напоље пред кућу, лијегао на гомилу набацаних грана и тако се сунчао док не осјети захлађење, па се поново враћао у загријану собицу.

Сада је Војин чешће пролазио из Смиљине куће и ишао до кухиње да поразговара са својим старим ратником. Пролазећи поред кухиње, пар пута сам видио Муниба ђе лежи на гранама и сунча се. Једном ријешим да свратим и да са њим поразговарам. Највише ме повукла жеља да чујем кад ће се отприлике завршити рат, а вјероватно ћу чути и још неких корисних мишљења. Дошао сам код њега. Био је окренут према мени. Принио сам стиснуту десну песницу сљепоочници и рекао му: „Смрт фашизму“, на шта је он благо климнуо главом и одговорио: „Слобода народу“. Сјео сам пред њега на кладу. Са њим сам ступио у разговор безначајним ријечима, које су ми служиле као увод. Питао сам га како се осјећа. Рекао му да нам иде лијепо вријеме. Оде снијег и тако сличне ствари. Он је и сам допуњавао. Најзад сам га упитао шта он мисли кад ће се завршити овај несретни рат. Он се мало предомишљао, па затим рекао:

– Рат неће дуго трајати. Чињеница је да Црвена армија под руководством Стаљина напредује сваког дана све више. Она ће стићи. Вјероватно више нијесу у питању године, него мјесеци. Она ће ослободити цијели свијет, па ће бити ускоро слобода. Не треба губити наде.

Више није причао о томе ништа, него је извадио свој златни сат из лијевог џепића и зурио у његове казаљке. Дигао сам се и поздравио га. Ја сам продужио путем у правцу положаја, а он је остао лежећи. Идући путем, размишљао сам о овом старцу и дошао до закључка да у њему не видим никакве политичке поткованости нити могућности да иде негђе у више форуме и цивилне партизанске власти. А ми сваког часа гледамо кад ћемо се по овим шумарцима претјеривати с непријатељем и са њим пушкарати, а ти, старкељо, нијеси у стању да прескачеш жбунове и сељачке плотове. Ко ће онда носити за тобом твоје јастуке? Видим да нема од њега никаве среће.
Идући дан је освануо ведар и топао. Послије подне сам срео у близини кухиње Војина и питао га за одобрење да идем у Бугар, да обиђем мајку и да се пресвучем. Он је био расположен и одмах је одобрио и још је додао да могу тамо остати вечерас на спавању. Растао сам с њим и продужио у правцу куће Лукића. Дошао сам на највећу узвишицу тог села, на Лубаново брдо. Пошто сам се нагазио блата сеоским блатњавим путем, раскватеним од топљења снијега, сјео сам на један камен и посматрао околицу. Са те висине се пружа лијеп преглед. Највише су ми се очи отимале према источној страни ђе се виде, преко ријеке Топлице, таласасте косе, обрасле ниском и густом шумом званом Брањевина. Иза Брањевине се види пар дионица обрасле шуме која је у власништву сељака. Преко тих шума види се моја властита шума коју је мој покојни отац одгајао, а ниже те шуме на једној узвишици се види пропланак. На средини пропланка стоје крупнија стабла воћака. Међу тим воћкама се до јесенас налазила мала сељачка кућица у којој сам се родио и одрастао, а из које сам морао побјећи и оставити је пусту. Послије неког времена дођоше муслимани и запалише је. Оца су ми ухватили и убили, а затим су тражили мене и брата. Ја сам са братом успио побјећи и до сада смо живи. Он се са мајком налази у туђој кући, а ја сам дошао у народну војску да се борим за правду и освету над злочинцима и ослобођење земље. У народној војсци је испочетка било лијепо и добро док се не почеше дијелити дужности и положаји. Од тог времена се поћоше појединци борити за руководећа мјеста. Они нијесу презали да оклеветају човјека. Да му глава оде с рамена, само да би се докопали славе. Та афера је погодила и мене и никад не знам иза којег жбуна могу нестати. Питам се ко је томе најкривљи. Долазим до закључка да су криви Срби, пошто је то њима својствено још од прошлости. Сјећам се разних случајева из историје српског народа. Послије старог Немање, рођена браћа се завадише око дијељења царства, Вук издаде Лазара на Косову, Обреновићи одсјекоше главу Карађорђу, Карађорђевићи убише Обреновића. Кроз историју се могу видјети патње и страдања српског народа, а и сад је вријеме дошло да српски народ страда. Једно ме је

тјешило, а то је и историја доказала, да поред патњи и мука увијек дође побједа и ослобођење.

Васиљ ме више пута савјетовао у вези са нашом опасношћу по живот. Ако будемо паметни, нећемо страдати, пошто ће нас сачувати наш народ. Подигао сам се с тога камена и окренуо лијево према западној страни низ бријег преко Гатице у правцу Бугара. Идући преко бујадара примијетио сам с лијеве стране ђе иде Пуђа Милан. Он ће се састати са мном и он иде тамо. Састали смо се у Понорима. Јависмо се један другом и он сједе на један камен да одмори, а ја да му правим друштво. Причали смо о којечему. Сједећи с њиме сам одлучио да му се повјерим и кажем за моју невољу и опасност у којој се налазим. То сам ријешио пошто сам познавао Милана и знао сам да је паметан, искрен и поштен, а с друге стране и да видим какву подршку имам у народу. Ја сам почео ријечима:

– Милане, имао бих ти нешто рећи у повјерењу, међу нама.
– Па, Драгане, ја мислим да ти мене познаш.
– Милане, ови Вукелићи из Љесковца опањкавали су мене и Васиља код старјешина, који су нас осудили на тајно стрељање. Лагали су да смо нас двојица јесенас шверцовали куруз у Плашки. Они су одредили неке другове који ће нас убити из засједе и вршили су већ неке покушаје, али нијесу успјели.

Док сам ово говорио, Милан је са изненађењем гледао у мене. Кад сам завршио са излагањем, неко вријеме ме посматрао и најзад проговорио:

– Драгане, о чему ти то причаш? Да ли је могуће?
– То је истина.
– Па знају ли они ко је јесенас шверцовао куруз у Плашки? Знају ли они да су тај шверц вршили Ђука Растовац Буџан и овај Марић Војин што је сад код нас.
– Знају. Али неће да знају.
– Какав је то безобразлук и подлост? Значи треба убити људе који су у овом крају први дигли свој глас и оружје и повели народ против непријатеља. У вас ко дирне, нека зна да је дирнуо у народ ове околице. Ако неком нешто буде онда ћемо се тући до једног. Главно је да ти нијеси више у Љесковцу. Нека си само код нас, а требао би и Васиљ прећи овамо да му буде сигурније.

Подигли смо се и пошли у правцу Бугара. Успут сам га замолио да о овоме не прича никоме ради једног човјека који нас обавијештава о свему, јер бисмо тиме довели њега у опасност. Рекао је да неће причати никоме и да ће ствар чувати у строгој тајности. Ишли смо још неко вријеме те смо се растали. За то вријеме, док смо пјешачили заједно, Милан је заједљиво протестовао против гнусног поступка који чине против мене и Васиља, псујући и изражавајући се погрдно.

Дошао сам Котуровој кући ђе ми је мајка смјештена. Остао сам према Војиновом одобрењу до сјутра. Размишљао сам о ситуацији у којој се налазим. Сумњив ми је Војин са својом широкогрудношћу и донекле љубазношћу коју ми је указао данас. Помишљам да се иза тога мора крити нека подлост. Окуражила ме је једино Миланова данашња реакција кад сам му испричао случај. У праву је био Васиљ кад је прозрео такву ситуацију и до данас ко зна како би се завршило да га нијесам слушао. Сјутрадан је освануло мирно, ведро и топло.

ЈА ПОНОВО КАО ДЕСЕТАР

Дошао сам у Рујницу око десет сати. Код кухиње су ме дочекали неки војници који нијесу били на положају и весело ми притрчали пружајући руку и честитајући ми. Ја сам се мало изненадио и упитао их шта ми честитају. Они одговорише:

– Јуче послије подне смо те изабрали за десетара прве десетине.
– Ко ме изабрао? Какви су то избори?
– Па изабрали смо те ми, партизани. А избори су били зато што је јуче наша јединица постала вод. Командир вода је, зна се, Војин, а десетари су: Драган Дмитровић, Мићо Бркљач и ти.
– Ђе се сада налази Драган Дмитровић?

Одговорише ми да је са војском на положају. Растао сам се од њих и размишљајући о тој вијести упутио се према брду Илића на положај, да се што прије састанем са Драганом и чујем о чему се ради. Нашао сам га на положају. Кад сам дошао код њега, гледао ме је у очи и смијао се мало иронично. Потпуно сам схватио његов смијех. Пришао је к мени и нас двојица смо отишли даље од војника како бисмо могли несметано разговарати. Ми се разумијемо, а да ријеч не говоримо, пошто смо обојица осуђени, а још смо живи. Поред свега изабрани смо за руководиоце. Драган се и даље осмјехује и стеже ми руку са ријечима:

– Здраво, друже десетаре. Сад смо оба десетари.
– Па добро, Драгане, чуо сам од војника тако нешто. Причај ми шта је то све било.
– Војин је, до сада, сам на своју руку неовлашћено називао себе командиром вода иако је био званично десетар, пошто се у команди чете наша јединица водила као десетина. Дошло је наређење из чете да се од наше десетине формира вод. Војин је постављен за командира вода, а десетаре је требало да војници изаберу сами између себе. Тако је и било. Војин је око четири сата јуче саставио сав вод и то наређење саопштио. Кад је дошло до бирања десетара, војници су били за тебе и мене. Он је заобилазним и увијеним ријечима настојао да скрене војнике са нас двојице, али су они у томе остали упорни и није могао даље ништа. За трећег десетара Војин је предложио Мићу Бркљача пошто је Мићо, како Војин каже, послушан и покоран. Да би војници мало учинили Војину, сложили су се са његовим приједлогом и Мићо је трећи десетар.
– Па знаш ли ти, Драгане, каква је са нама ситуација? Поготово за мене. Покојни командир чете Шишо јавио је Војину да ја не могу бити никакав руководилац.
– Знам, али тако је испало. Дато је војницима на вољу да бирају и они су изабрали тако. Овђе су претрпјели неуспјех, а по мом мишљењу

највише због тога што им је овђе слаба организација па немају коме тајно да наређују.
– Шта мислиш, Драгане, како ће то све испасти?
– Врло добро, знамо сад да нам не могу ништа и да ми имамо подршку народа и војске. Него иди ради реда код Војина, па му се јави да си дошао и он ће ти званично саопштити да си десетар и да примаш десетину. Добићеш од њега и списак своје десетине.

Растао сам се са Драганом и отишао код Смиљине куће ђе сам нашао Војина. Лежао је на кревету. Јавио сам се ријечима:
– Друже командире, ја сам дошао из Бугара.
– Добро – одговори умјереним тоном.

Узео је из џепа капута, који је висио више њега, један исписан папир и пружио ми га. Ја сам приступио ближе кревету, узео папир из његове руке и упитао га:
– Због чега ће ми овај папир?
– То је списак твоје десетине. Имаш добре другове и борце. Јуче си изабран за десетара, само треба да будеш добар.
– А ко ме је изабрао?
– Изабрали су те војници. Зар не знаш ко има право да бира?
– Па, друже командире, ти знаш да је командир чете Шишо наредио да ја не могу бити никакав старјешина, па ако данас њега нема жива, мислим да би требало поштовати његово наређење, барем неко извјесно вријеме.

У томе сам претјеривао у својој иронији, али сам био окуражен и подршком војске. Видио сам по изразу лица да се увриједио и наљутио, јер ми дрско одговори:
– Иди само на посао. Много знаш и мудрујеш. Има времена, видјећемо твоју мудрост.

Отишао сам из собе и упутио се у правцу кухиње читајући успут имена бораца своје будуће десетине. Има их дванаест, има добрих и лошијих. На листи се налази Мустафа Диздаревић, једини муслиман борац у нашој војсци на овом терену, пошто Муниба не рачунамо у борце већ у руководиоце.

Навече смо се сакупили сви на вечеру. Дошли су и они са положаја. Послије завршетка вечере, узео сам мали прозивник и прозвао своју десетину. Сви су били ту. Одвојио сам их пред кухињом у строј, прегледао исправност оружја, количину муниције и саопштио им да без мог наређења ништа не раде нити куд иду, а ако неко од старјешина нешто хоће, има да иде преко мене, а они само да раде по мом наређењу. Сви су одобрили и били задовољни. Отишли смо сви заједно на спавање.

Сјутрадан је моја десетина ишла на положај. Драган и ја смо се редом смјењивали. Бркљачова десетина је добила задатак да иде на брдо Скуларово, према Раштелима, ђе ће бити стално. Ја сам био више него задовољан садашњом ситуацијом. Моји војници су били такође задовољни. Почео сам да размишљам о могућности извођења неке акције са својом десетином. Највише због тога да се докажем Војину. Уједно сам хтио и да оправдам повјерење војске и да докажем старјешинама да сам ја народни борац. Ријешио сам да се потрудим да им докажем, само не знам колико су они жељели да им се доказује. Размишљам ђе бих сад предвидио акцију, па онда мислим постоји ли могућност напада у ноћи на непријатељску посаду. Да ли неђе направити преко дана засједу, дочекати непријатеља у пролазу и потући? Ако то долази у обзир, онда на ком мјесту то урадити? Треба знати куда непријатељ пролази, када и са каквим снагама. Размишљао сам о сљедећим посадама око нас, а то су: жандармеријска касарна на Врсти, посада наоружаних цивила у Гати, Трстовцу и Пјанићима. За засједу долази у обзир само цеста Цазин-Острожац, на једној пољани која се зове Мацини долови. За ову засједу потребно ми је обавјештење од сељака из Осредка, а да би то имао треба ићи код њих и са њима разговарати. Ријешим једно вече да одем тамо, а пошто не знам људе из тог села, повешћу са собом старог Нину Радишића. Он тамо познаје људе. Поведем и Шевић Ђоку. Пошто се вечера обавила, а стражу сам распоредио за то вече, пођемо у села Врела, а даље ћемо у Осредак. Успут причајући, образложио сам Нини, кад дођемо тамо међу људе, шта треба да захтијева и шта је наш циљ. Рекао сам му да не познам људе и нек он буде главни преговарач, а ја ћу се само упознати са њима. Идући кроз ноћ, заобилазећи жбуње и живице, прескачући поточиће, дођосмо пред једну кућу у којој је свијетлила жмиркава петролејка. Нине је знао чија је то кућа. Он пред нама, а ми за њим и уђосмо унутра без јављања. У загријаној соби нађосмо неколико жена ђе раде неке ручне радове, а два мушкарца сједе, пуше савијене цигаре и разговарају. Мало се изненадише кад уђосмо, али се брзо смирише пошто познадоше Нину и његове жуте брчиће. Он им се с врата јављао ословљавајући их поименице. Чим смо ушли у собу, руковали смо се са њима двојицом и Нине је говорио:

- Ово је Гргић Драган из Мутника, а ово је друг Шевић Ђоко из Илиџе.
- Ђоку познајем, а Драгана по чувењу, не вјерујем да сам га видио до сада – додаде домаћин.

Сјели смо. Домаћин наређује домаћици да спреми вечеру за нас, али се Нине захваљује и каже да вечера није потребна пошто смо вечерали. Домаћин је неђе нашао ракије, принесе пивску флашу из које је замирисала, узе кафени вилџан и стаде редом насипати једном по једном. Ракију смо попили. Послије пола сата, Нине се подиже, а затим се подигосмо и нас двојица и пођосмо напоље захваљујући се на части. Домаћин по обичају изађе за нама да нас испрати. Пошто смо изашли пред кућу у мрак, стали смо у групу и разговарали. Ја сам се умијешао у разговор, а затим и у разна запиткивања о

непријатељу, његовом кретању, посадама у околици Цазина и тако слично. Одједном ми домаћин рече:

- Па што ви не би разоружали овај вод домобрана што се налазе у осредачкој школи? Има их двадесет и четири. То су двадесет четири пушке са комплетном муницијом и осталом спремом, а њих можете разоружати лако, да метак не опали.

Кад сам то чуо, од узбуђења ми поче коса на глави расти. Обратим се домаћину:

- Па како би се мало опширније упознали са том ситуацијом?
- Врло лако. Сачекајте мало. Ајде са мном да вас водим да видите како то изгледа.

Домаћин се упути кроз мрак низ једну низбрдицу, а ми за њим. Нине је ишао са њим и нешто су међусобно шапатом разговарали. Пошто смо сишли до неких поточића, прескочисмо их, а затим пођосмо узбрдо. Заобиђосмо око неких живица, пређосмо пар плотова, кад пред нама се указа повећа зграда, а у њој свијетли петролејка. Домаћин застаде, а ми се окуписмо око њега. Он лаганим говором, који је више личио на шаптање, рече:

- Ено, оно вам је школа. Ту је настањена група од двадесет четири домобрана са комплетним наоружањем. Сад унутра има само један дежурни, евентуално њих двојица, а сви остали су расути по селу и докасно у ноћ преле са удовицама и дјевојкама. Знаду понекад остати и до три послије поноћи, а никад не дођу прије пола једанаест. Комплетно оружје се налази унутра.
- Да ли се они тако налазе по прелима сваку ноћ или случајно?
- Сваку ноћ су они по прелу у селу. Нико их овдје не дира, па се ослободили. Ено, оно су вам врата, што се црне онђе. Може се несметано доћи код њих. Ја сам већ неколико пута залазио навече.

Размишљао сам да нас тројица идемо сад унутра, али нијесам у стању поред својих пушака понијети још двадесет четири са муницијом и осталом опремом, него је боље да дођем друго вече са цијелом десетином, а ред је да о томе обавијестим и Војина, па можда ће дати и више војника него што је моја десетина. Треба понијети и ону њихову постељину, ћебад и остало, нека другови имају чиме да се покрију. Нијесам ништа друго хтио рећи домаћину, него да је добро ако они преле кад им може бити.

Вратили смо се, руковали, а он нас је при растанку опоменуо да пазимо да се не би срели ђе са неким од домобрана, јер би се ту компромитовали.

Упутили смо се према Рујници. Овој двојици сам рекао да ћу тражити од Војина одобреље за ову акцију, а вјероватно ће се он сложити, пошто је ово риједак случај лакшег извођења акције, а дошли бисмо до оружја и осталог материјала који је потребан за нашу борбу у садашње вријеме. Њих двојица су били истог мишљења. Дошли смо у Рујницу око четири сата послије пола

ноћи и легли да одспавамо. Сјутрадан, пошто смо обавили доручак, отишао сам на положај. Задржао сам се неко вријеме са војском и вратио се у село. Успут сам ријешио да свратим код Војина, да му образложим ђе сам ноћас био, шта сам видио, а уз то и да затражим одобрење за извршење акције. Идући сам размишљао какав ће то значај бити за нашу војску: добити двадесет и четири пушке. То значи наоружати још један вод војника, а тиме показати мојим старјешинама да сам ја увијек уз народну борбу и за њезин напредак, не би ли се једном колико-толико ослободио нездраве ситуације коју су ми други напаковали ради својих сопствених циљева и престижа. У том размишљању и сањарењу о успјеху, дошао сам пред кућу у којој се налази Војин. Приликом уласка у собу нашао сам Војина ђе сједи са Нином Радишићем и Позданом Црним. Пред њима је флаша из које мирише курузовача. Нине ми понуди да сједнем са њима и показа ми руком на троножац који је био у његовој близини. Видим по очима да су прилично потегли. Пошто сам часак одсједио реда ради, обратио сам се Војину:

– Друже командире, ја сам синоћ са Нином и Шевићем био мало до Врела и Осредка да прођемо и видимо шта тамо има ново. Разговарајући са људима дознали смо да се у осредачкој школи налази двадесет четири наоружана домобрана, који су свако вече у прелу, само што код оружја остане један или два, па сматрам да не би било лоше отићи и донијети оно оружје.

Док сам то објашњавао, он ме испод ока погледао и цинично се осмјехнуо са пола усана. Још сам хтио да причам, али ме он прекиде:

– Ја то не дозвољавам.
– Ама, колико вриједе пушке?!
– А шта ћеш, кад ја не дам – опет ме прекиде.

Тај његов поступак ме распалио у извјесној мјери, па сам му рекао:

– А шта ћеш ако ја узмем своју десетину па кроз мрак одем тамо и донесем оружје?

На то се Војин разбијеснио и почео из свег гласа да се дере на мене и млатара рукама.

– Ако то учиниш, ја ћу те на лицу мјеста убити из пиштоља као пса. Ти мислиш да си ти овђе командир вода, а не ја. Ако то мислиш, ти се вараш. Ти си једна банда! Доћи ће вријеме кад ћемо се обрачунати с тобом и са таквима. Доћи ће славна Црвена армија, па ћемо ми такве збрисати. Ти би ишао за јадне пушке тамо, па да ми непријатељ узнемирава код куће жену и дјецу, а ја то нећу дозволити.

Мене је распалило што он мене назива бандом и пријети чишћењем те сам му на то одговорио:

– Војине, ако треба тражити банду, онда не знам на кога би та коцка пала. Твоја жена и дјеца се налазе на територији под контролом усташке власти, а они знају ђе се ти налазиш и знају да си руководилац у народној војсци. Ти и тај твој Муниб били сте од пола љета у усташким рукама у Бихаћу у затвору. Гледали сте како усташе у затворском дворишту сијеку људе на комаде, копају им живима очи, одсјецају уши и носеве, а у вас двојицу нијесу ни дирнули иако сте били под оптужбом као комунисти и опасни за Независну Државу Хрватску. То си ти причао кад си јесенас дошао у Љесковац. Усташе су вас тамо држале за вријеме најстрашнијих покоља, а кад је подигнут народни устанак онда су вас пустили живе и здраве. Питам се кога још усташе пуштају.

Још сам хтио распаљен говорити, али се он подиже па погледа на мене стиснутих зуба. Ја одскочих до пушке, коју сам прислонио уз брвна. Нине се ухвати са њиме, а Поздан Црни изгура мене на врата. Отишао сам према јужној страни, сјео у једну дубљу долину ђе сам остао до три сата послије подне. Сматрао сам да није згодно појављивати се код војника тако узнемирен те сам размишљајући дочекао да се смирим. Сједио сам у долини и размишљао о свему што се догађа. Долазио сам до закључка да сам пренаглио. Могло је доћи до физичког обрачуна између, а то се могло завршити непожељним резултатом. Али шта ћеш, увриједио ме је. Тог дана нијесам ишао на ручак и није ми било ни до чега. Навече сам вечерао са војском, а сјутрадан су војници препричавали о завади десетара Гргића са командиром вода. Нијесу говорили због чега. Вјероватно су од оне двојице присутних чули, па се даље прочуло.

Док су се овакве ствари одигравале у Рујници, мислио сам шта ли се дешавало у Љесковцу. Из Збијега, из штаба нашег батаљона, дошао је у Љесковац Латас Бранко, нови политички комесар батаљона. Дошао је са својом двојицом помоћника у обилазак јединица и разматрање политичке ситуације на терену и код војске послије неуспјеха Штурлићке операције. То је био човјек средњег раста, црномањаст, дебелих образа и разврнутих усана. Кад је говорио тим разврнутим уснама, чинило се као да је брбљао. По свом спољашњем изгледу и по свом понашању изгледао је надувен и уображен. Приликом свог доласка у Љесковац, комесар није свратио на стан и храну код Секулића ђе су раније старјешине пребивале, него је прошао поред те групе кућа и поред школе, па се зауставио ниже цркве у лијепом стану бившег љесковачког попа. Ту је била смјештена новоснована болница са доста лијепим болничким јеловником. За болницу је село давало што бољу храну, а од болесника су имали једног младића рањеног у ногу. Родом је био из Црнаје, звао се Топић Дане и био је са куварицом младом и љепушкастом Иванком Маслеша, удовицом Маслеше Васе, жандара из Раштела, пошто су га љетос усташе убиле. Трећи становник те зграде је био један младић из Басаре. Он је био свјетски човјек, разумијевао се у санитет па је због тога и именован за болничара са задатком да превија и вида ране

задобивене на бојном пољу. У тој болници има лијепих собица са намјештеним креветима, удобно загријаних, а поред тога зграда није ничија својина да би неко нешто могао приговорити. Пошто су дошли и смјестили се, одмах су слетили код њих сви представници мјесне и цивилне власти, а има их и из куће Вукелића и Секулића. Код њих се нашао и војник Драган Манојловић из љесковачког вода, враголаст младић и до сада познат по сналажљивости, удварању и лактању код старјешина. Пар дана су трајали састанци, договарања и вијећања. Резултат је био да се тој згради да виша улога. До сада је била само болница, затим и стан за долазеће руководиоце, а сад је и затвор за грешнике, пошто под просторијама зграде има уграђен подрум, ђе је поп раније стављао зимницу. По жељи Вукелића и Секулића, први пацијент тог затвора био је бивши командир љесковачког вода и организатор устанка против паликућа и кољача дјеце, Божић Васиљ. Он је одведен у затвор, а одмах је пред вратима зграде постављен стражар с пушком о рамену. Васиљ је знао да ће бити ухапшен, обавијестио га је Раде Чакширан, који је био присутан кад је одлука за хапшење донесена. Ухапшен је послије подне и одмах је његова породица била обавијештена. Он је нашао начина да их обавијести неким својим тајним каналима. Васиљев старији син Раде, дечкић од око четрнаест година, одмах је обавијестио комшије у селу Басари, ђе је био настањен са мајком, братом и сестрама. Чим су комшије чуле да је Васиљ у затвору, груписали су се и пошли путем кроз Љесковац. Група од пар десетина људи, више жена, идући кроз село је викала и дозивала народ из кућа обавијештавајући их о случају. Људи и жене су излазили и прикључивали се групи, тако да је она постајала све већа. Било је жена, домаћица, које су се полазећи наоружавале сјекирама, мотикама или слично. Пролазећи путем испред кућа Вукелића и Секулића, гомила је правила галаму зовући појединце поимено из кућа ђе су им пријетили у случају да се шта деси Васиљу. Неки су их псовали називајући их што је могуће горе. Група се кретала даље поред школе у правцу болнице и новооснованог затвора, вичући и протестујући. Из кућа се стално прикључује народ и прави све већу групу. Најзад су стигли до зграде. Пред вратима је стајао стражар с пушком о рамену. Народ је галамио, вичући: „Оћемо Васиља на слободу!“ На згради се мало отворише врата, а из унутрашњости извири вртљива глава Манојловића. Провирио је пар пута, а затим се врата затворише. Народ загалами још јаче, упутише пријетње и псовке. Врата су и даље затворена. Нико се не јавља. Гомила се примиче ближе. Стражар се испријечи пушком. Наста гужва. Жене опколише стражара и он је био немоћан. Пошто је од свих жена најгоре протестовала мајка дотичног стражара, пришла му је и гурнула га пријетећи му неким дрветом у руци, што је уз пут извукла из плота. Поново се врата мало отшкринуше, а из унутрашњости се јави Манојловић:

– Народе, ослободите врата! Хоће комесар Латас са вама да разговара.

Народ се мало одмаче и направи простора. Изнутра изађе комесар, огрнут дугачким шињелом. Десну руку је набио у дубоки џеп, стао иза леђа стражара и упитао:

– Шта хоћете?
– Хоћемо Васиља! – народ загалами.
– Шта ја знам о том Васиљу?
– А ђе је Васиљ? – гракну гомила.
– Не држим га ја у мом џепу – одговори комесар.

На тај одговор народ се ускомеша, жене загаламише, а кроз ту галаму се чује продоран мушки глас:

– Комесару, ако нема Васиља, оћемо твоју главу и нека знаш да жив из Љесковца изаћи нећеш.

Комесар је стајао и гледао у бијесну гомилу држећи стално руку набијену у џеп шињела, а Манојловић је провиривао иза леђа. Стајао је тако ћутке пар минута, а затим се обратио ријечима:

– Добро народе, сачекајте мало.

Закренуо се и отишао у унутрашњост зграде, а врата се затворише. Народ оста пред зградом чекајући даље резултате. Неки предлажу да упадну у зграду. Неки умирују и савјетују да чекају још мало. Чекали су петнаестак минута, кад се врата отворише, а пред народ изађе Васиљ. Народ завика:

– Живио Васиљ, народни борац!

Други накнадно прихватају узвикнуту паролу. Неки аплаудирају. Жене ужагориле, а неке старије почињу плакати. Док је трајао тај жагор, Васиљ је стајао пред гомилом народа, прибран и сталожен. Пошто се све стишало, Васиљ поче:

– Народе, хвала вам на посјети и бризи према мени. Ја вам савјетујем да се даље за мене не сикирате. Идите вашим кућама. Ја ћу сјутра доћи у јединицу.
– Нећемо сјутра, одмах ајде с нама, ми нећемо без тебе одавде ићи.
– Народе, ја вас молим, послушајте ме. Кад вам ја кажем, доћи ћу сјутра у јединицу, а оно што ви мислите, то се неће десити и не бојте се. Што су неки другови мислили, од тога нема ништа. Они су се преварили, а шта ћеш свако се може преварити.

Најзад на Васиљеву молбу и савјетовање пристадоше и почеше се разилазити, а Васиљ оде у унутрашњост зграде. Прије свањавања, он је дошао у Басару код дјеце. Налазио се ту цијели дан на одмарању ђе му познаници долазише у посјету. Ту је сљедећу ноћ преноћио, а идућег дана прије подне дошао у Рујницу и јавио се код Војина, командира вода, којег је обавијестио да је послат из Љесковца у прекоманду и да остаје у његовој јединици.

Војин није био расположен. Примио га је са неповољним изразом лица и рекао му да иде у јединицу не нагласивши на какву ће дужност нити му рекавши у коју ће десетину. Састао сам се са Васиљем и причао ми је о својим догађајима. Питао сам га шта су му рекли кад су га хапсили. Рекао ми је да му још нијесу били ништа саопштили. Непосредно иза хапшења услиједила је интервенција народа, па му нијесу ништа ни саопштили, него су му се извињавали увјеравајући га да нијесу ништа лоше мислили.

– Ја сам им ставио примједбу на то – рече Васиљ – Па другови, по вашим ријечима изгледа да сте хтјели са мном на лијеп начин разговарати. Ако је то тако, онда сте ме требали лијепо позвати на разговор, а не овако како сте поступили. Послали сте по мене стражаре, а по мом доласку стражар је остао и даље на улазним вратима. На ту примједбу ми нијесу ништа одговорили. Кажу што је било, било је и прошло. Ти иди у Рујницу и тамо ћеш бити. Сад је незгодно да останеш овђе у Љесковцу. Могло је бити рђаво, али се опет добро завршило, само сам видио и ја, а и они да имам добру подршку народа и то је за нас главно.

Васиља су сви војници добро познавали и са задовољством дочекали. Нијесу му дали да иде на стражу нити на патролу, једино је одлазио на положај по својој вољи. Васиљ је дошао у Рујницу, а послије три до четири дана су стигле нове снаге, које су дошле по налогу виших старјешина из штаба одреда и батаљона.

Дошла су три човјека, до тада уопште непознати у овоме крају. То су били Ружић Антон, Антонијевић Тони и Бринц Славко. То су људи непознате професије, једино Бринц није крио професију и радно мјесто. Он је био малог раста, шпицаста носа и са два златна горња зуба. Био је много говорљив и друживан, брзо се сродио са војницима и постао омиљен због своје окретности. Другови су га из шале звали Пјетлић. Он је био из Дуге Ресе, по професији конобар, а код нас је добио дужност болничара. Ишао је увијек са војницима на положај. Распознавала се његова појава са бијелим платном пришивеним на бијело поље и црвеним крстом. Остала двојица нијесу јавно именовани ни на какву дужност, али се очито видјело да су они у улози посматрача, којима је задатак да оцијене политичку ситуацију на том терену, а нарочито у редовима војске и старјешинског кадра. Држали су се ћутљиво и повучено. Њихово владање је било примјерено. Стално су били са војницима. С њима на положају и с њима са положаја. С војницима иду на казан за ручак и вечеру, са њима спавају и не траже ништа посебно, као они у Љесковцу. Једном приликом разговарао сам о томе са Васиљем, а он је рекао:

– Ако се може рећи да је неко члан комунистичке партије, добар и праведан, онда ови могу с поносом да се сматрају досљедним

члановима. Војници су између себе препричавали прошлу ситуацију и случајеве овђе у јединици.

Једном приликом су причали о недавној свађи и препирци између мене и Војина. Причали су да сам ја Војина подсјећао на случај његовог пуштања из усташког затвора, као и остале препирке. Они су са интересовањем пратили тај разговор и подстицали војнике на даљи понеким вјештим ријечима или питањима. Једног раног јутра, наш командир Војин некуд је отишао. Неки су га тражили код Смиљине куће, али га није било. Нико томе није придавао важност пошто се мислило да је неђе у селу. Послије подне око два сата, Војин је дошао код Смиље сав бијесан. Викао је и галамио, млатарао рукама и пријетио. Сва његова вика и пријетња односила се на команду чете у Љесковцу. Ту се нашао и Нине. Сад је Нине схватио да је Војин од јутрос био у Љесковцу у команди чете и да су га тамо разбјеснили. Он је и даље пријетио, а Смиља је облијетала око њега и умиривала га. Спремила му је и поставила ручак молећи га да сједне и да једе. Окренуо се Нини и наредио му да одмах иде код кухиње и да каже Мунибу да се спреми, па да дође код њега пошто треба да крену на пут. Нине је дошао код кухиње. Нашао је тамо нас неколико и рекао нам да је Војин изгледа био у Љесковцу и да је дошао сав узрујан и бијесан. Ено га, каже, виче и пријети онима у команди чете, а наредио је да одмах Муниб иде код њега. Ми смо се међусобно питали шта би то сад могло бити. Нине је ушао у Мунибову собицу и обавијестио га о наређењу. За неких пола сата из собице је изишао Муниб, опремљен и обучен. Изишао је напоље и лаганим корацима отишао у правцу куће. Вељо рече:

– Ајдемо и ми тамо, да видимо о чему се ради.

С тим се сложише Копанић и Нине. Пођоше и позваше и мене. Што се тиче мене, ја не бих ишао пошто сам са Војином прије неко вријеме помрсио рачуне оном свађом, али ријешим да идем у друштву и тако заједно пођосмо да видимо командирове потешкоће. Ишли смо полако да не бисмо у путу стигли Муниба. Нека он први дође, а ми ћемо, као случајно, наићи послије. Ушли смо у кућу и нашли Муниба ђе сједи, а Војин хода по соби и пријети онима у Љесковцу:

– Показаћу ја њима ко су Марић Војин и Муниб Мурановић. Данас се води борба за успостављање везе између српског и муслиманског народа. Војиновом заслугом у нашој јединици се налази и борац Диздаревић Мустафа, је ли тако, Мунибу? А сад, шта они хоће са мном и с тобом? Видјеће они ко смо нас двојица. Сад, Мунибу, идемо у Острожац и околна муслиманска села и не враћамо се док не организујемо и не доведемо чету наоружаних муслимана у партизане, која ће се звати Муслиманска чета. Ја ћу бити командир, а ти ћеш бити политички комесар.

Муниб млати главом и даје знак одобрења. Нине и Вељо покушавају савјетовати Војина да не иде, да не треба да пренагљује и да те ствари треба

радити полако и опрезно подсјећајући га на случај Штурлића. Што су га више одвраћали од његових намјера, тиме је он био упорнији. Одбијао је њихове сугестије, говорећи им да му нијесу потребни савјети. Обратио се Мунибу ријечима:

– Мунибу, јелда да нам није потребно носити никаво оружје сем што ћу ја понијети мој пиштољ? Имам уз њега један напуњен шанжер резерве.
– Како знаш, Војине.

Узео је пиштољ, прегледао га, затим погледао оба шанжера, напуњеност и казао:

– Добро је, пуни су оба. Друго оружје нам неће бити потребно, али за сваки случај нек се нађе пиштољ. Још да имам коју бомбу, не би било лоше – па се обрати Копанићу – Имаш ли да ми позајмиш коју док се не вратим?

Копанић завуче руку у џеп, извади му двије дефанзивне коцкасте бомбе и даде. Војин их стави у џеп и рече Мунибу да могу кренути. Њих двојица пођоше напоље, а ми остали за њима. Пред кућом су се руковали са нама који остајемо. Пожељели смо им сретан пут. Том приликом се Војин руковао и са мном преко воље. Смиљка је изашла пред кућу да га испрати. Плачући га је молила да остане и да не иде. Он се на то поносно смјешкао говорећи:

– Не брини, доћи ћу.

Њих двојица пођоше путићем који води од Смиљине куће у правцу Селакових кућа и мјеста ђе је јесенас била црква. Војин оде напријед, а Муниб за њим. Смиља оста пред кућом и пошто су мало одмакли дозива га кроз плач:

– Војине, немој ићи, врати се. Ја имам предосјећај да се више никад вратити нећеш.

Војин се није обазрео нити шта одговорио. Вјероватно је није чуо. Она бризну у плач и побјеже у кућу. Ми који смо остали и испратили њих двојицу, још смо мало стајали пред кућом, а затим смо кренули у правцу јединице коментаришући његов пут и дајући им прогнозе. Неки од присутних напомену:

– Та Војинова намјера није нимало добра, јер он иде послом који је потпуна бесмислица и лудорија.
– Па ко зна шта се десило. Он је јутрос био у команди чете – додаде Нине.

Дошли смо до кухиње. Ту смо сједили још неко вријеме, а затим смо се расули свако на своју страну. Војин и Муниб су касно стигли у село Острожац до муслиманских кућа јер су сматрали да се ту могу обратити и јавити. Затражили су од дотичних да им сазову што више људи из

комшилука и села на договор. Пошто је то тражио Муниб, угледни и чувени трговац из тог села, а с њиме и Војин који је раније био познат, људи су се дали на посао. Док су њих дојица сједили у топлој соби уз вилџан црне кафе, дотле су се домаћини уз помоћ оближњих комшија разлетјели позивајући људе на разговор.

Око дванаест сати ноћу се сакупила група сељака и разговор је почео. Ријеч је први узео Војин. Он је образлагао политичку ситуацију у свијету, на фронтовима и код нас. Обећао је скори завршетак рата, побједу Црвене армије на Источном фронту, као и побједу наше народне војске. Затим је узео ријеч Муниб. Он је потврдио Војинове ријечи и позвао присутне да одмах ступе у редове народне војске, а поред тога и да утичу на рођаке, пријатеље и познанике. Присутни муслимани су им одобравали и обећали да ће ступити. Договор се завршио. Присутни су се расули кућама, а Војин и Муниб су били задовољни. Њих двојица се договорише да сјутра вече уговоре мјесто и вријеме како би могли отићи у село Брековицу да одрже исти такав састанак. Муниб је остао у селу, а Војин је кренуо у Осредак. Дошао је својој кући, ушао и легао у кревет да се наспава. Кад је свануло, у Војиновој соби поред кревета су се нашла три жандарска помоћника наоружана пушкама. То су били сељаци из околних муслиманских села, мршави и необријани, са опутњашима на ногама и поцијепаним одијелима. Били су у селу вршећи своју патролску дужност те су обавијештени од сељака с којим је Војин ноћас разговарао и договорио да иду у партизане, да се Војин, командант одметника, сад налази код своје куће. Свратили су да га заробе, одведу у Цазин и предају усташким властима, надајући се награди и похвалама. Видећи да Војин лежи у кревету покривен биљцем и спава, нијесу предузимали никакве предострожности, него су га једноставно пробудили. Кад се Војин пробудио и видио ђе код кревета стоје три патролџије, узео је испод јастука пиштољ са резервним оквиром и предао га наоружаним дошљацима, затим им је пружио двије бомбе, које је позајмио од Копанића, говорећи им да више код себе нема ништа. На захтјев дотичних дигао се с кревета, отишао са њима у Цазин и нашао се са оне стране браве у самици бившег среског затвора. Војин се у самици није ни загријао, кад у сусједну самицу доведоше Муниба и затворише. Послије бихаћког затвора и командовања по одметништву, како су то тадашње усташке власти називале, опет се два јунака нађоше у затвору. Вијест је стигла у Рујницу. Пошто није нико остао именован за командира вода, ми смо се састали са виђенијим борцима и договорили да одмах пошаљемо курира у Љесковац у команду чете. Курир се вратио пред ноћ и није се обратио ниједном од нас, него је донио допис и предао га Васиљу. У допису је стајало наређење да Васиљ преузима дужност командира вода. Васиљ сјутра рано позва нас десетаре и саопшти нам наређење командира чете, показа га и прочита. Нас тројица смо били задовољни новим командиром. Васиљ нам је наредио да сваки својој десетини саопшти да не би повлачили војску с положаја. Ја сам био задовољан и изненађен развојем ситуације.

Отишли смо у своје десетине и обавијестили војнике о именовању командира вода. Сви су били задовољни. Послије подне ме је Васиљ позвао. Дошао сам код њега и нашао га замишљеног. Питам га што се замислио. Он одговори:

- А мислим о овом случају и страдању оне двојице, Војина и Муниба, па сам дошао на идеју да са нашим водом извршимо акцију и да их ослободимо из затвора.
- Па јеси ли луд, Васиљу? Да ти сад идеш у Цазин и да их ослободиш? Па знаш ли колико другова можемо изгубити? Питање је да ли ће бити успјеха. Уосталом, шта је теби сад стало до тога? Ено команде чете у Љесковцу, нек планира она акцију и ослобођење ако сматра да је потребно. У том случају нећемо бити одговорни за неуспјех, а ти знаш шта је с тобом требало бити у Љесковцу прије неколико дана. Да те није народ спасио, шта би било с тобом?
- Е, баш зато размишљам. Ја сам сада командир вода, ти си десетар као и Дмитровић, а јесенас смо били осуђеници. Ми бисмо сад требали направити тај ризик и на своју руку из Цазина отети њих двојицу. То би морало и политички дјеловати на околицу. То би био један велики успјех, користио би нама, а поразио непријатеља. С друге стране, ми осуђеници треба да докажемо онима што су нас судили, шта смо ми заправо. Тиме бисмо оправдали повјерење које нам је дато. Акцију за отимање њих двојице није тешко извести пошто се непријатељ уопште не нада да бисмо ми тако нешто преузели и рескирали. Само то препустите мени.

Ја сам послије његовог убјеђивања дошао до закључка да би то било добро и најзад се с тим приједлогом сложио. Васиљ ми предложи да вечерас узмем још два друга и одем у Врело и Осредак и да тамо преко њихових људи дознам нешто о распореду непријатељских посада у Цазину. Треба да установим јесу ли и даље затвореници у среском затвору као и остале појединости које се буду могле дознати. То ћу моћи дознати од људи из села пошто их има који одлазе у Цазин, а вјероватно је данас одлазила Војинова жена или син да га посјете. Према тим прикупљеним подацима направићемо план и распоред нашег напада.

Вече је дошло. Послије обављене вечере сам позвао Нину и Ђоку Шевића да пођемо на одређени задатак

Прешли смо Топлицу ниже Илице и упутили се изнад Козилара у правцу Проминовца, поред кућа Вукашиновића, са намјером да изађемо лијево од врелске цркве, а даље ћемо у правцу Осредка. Између Гате и Врела постоји једна ледина без кућа. Преко тих ледина из Гате у Врело воде колски путеви као и пјешачке стазе. Полако смо ишли. Понекад смо застајкивали, осматрали и ослушкивали околину ради предострожности. Одједном на ледини, десно од нас, ноћну тишину наруши пушчани плотун. Отприлике је

могло бити десетак пушака. Стајали смо и напрезали чуло слуха. Ништа се даље не чује. Јасно нам је било да су то муслимани из Трстовца правили засједу, јер тим путем ноћу пролази народ из Гате у Врело и обратно. То су они на неки начин дознали и ту направили засједу. Неко је наишао и страдао. Још смо мало ослушкивали, а затим смо наставили пут у правцу у коме смо пошли. Кроз мрак смо дошли до једне куће између Осредка и Врела. Нине ријеши да свратимо у кућу пошто смо видјели да у њој свијетли петролејка. Пошли смо опрезно, пришли кући и установили гледајући кроз прозорчић да се не налази неко ко би био непожељан. Нашли смо пар људи ђе сједе и коментаришу Војиново страдање, а са њима се налази један младић, Латиновић Никола, који најбоље зна новости у околици, па и у Цазину. Дотични људи су нас лијепо дочекали, са њима смо сјели и лако нам је било дознати најновије догађаје. Кроз разговор смо сазнали све што нас је интересовало. У давању обавјештења највише нам је користио Латиновић. Сазнали смо да се она два затвореника налазе у среском затвору. Непријатељска посада око Цазина ноћу је скоро никаква, сем патрола што ходају, а и то су наоружани цивили који умјесто патролирања преле по кућама или се сврате негђе у кафану. Жандари су као и обично у својој касарни. Има нешто усташа, али и они су расути по граду. Пошто смо дознали оно што нас је интересовало, пошли смо из те куће опростивши се са домаћином и осталима. Успут Нине предлаже да се у Врелу свратимо код Ђурђа Зеца. Он је наш војник, али се неколико дана налази код куће, па ћемо му предложити да иде с нама у јединицу, а поред тога његова мајка је добра старица и домаћица и сигурно ће нешто бити да се заложи и попије.

Дошли смо пред поменуту кућу. Куцајући на прозорчић, пробудили смо стару, која се дигла, упалила лампу и отворила врата. Ушли смо унутра. Дигао се и Ђурађ. Стара одмах донесе пред нас курузовачу, а затим и пун тањир лијепог овчијег сира. Насијече сувог меса. Док смо ми ракију пили и заложили, она нас тјера на јело и хода по кући. Ми смо се дотле споразумјели са Ђурђем да пође с нама. Обукао је кожун на леђа. Стара га упита зашто се спрема, а он одговори да иде назад у јединицу. Заустављала га је да остане још, али он није пристао. Ми се подигосмо, захвалисмо јој на части и пођосмо, а мајка оста проклињући Ђурђа и нас који смо навратили. Договорисмо се да идемо у правцу Гате. Идемо отприлике путем ђе смо синоћ чули онај пушчани плотун, само морамо ићи са великом опрезношћу. На путу према Гати наишли смо на неко црнило, слично црној овци. Пришли смо ближе. Пошто смо преконтролисали околицу и установили да нема никог у близини, просвијетлили смо џепним батеријама и видјели да на земљи лежи мртав младић отприлике око седамнаест година. Метак га је ударио у лијеву сљепоочницу и на десном крају главе направио велику рупу. Из ње се усирила локва крви. Младић је био обучен у црни сукнени капут домаће израде. Поред њега се налазила црна капа од истог материјала. Ђурађ и Ђоко су га по крвавом лицу познали. То је био Глувајић Мирко, од оца Милоша, из Гате. У близини њега смо нашли један војнички нож који је приликом пуцања спао и остао, што значи да је покојни Мирко наишао на

муслиманску засједу. Доласком у Гату извијестили смо да Мирко на путу лежи мртав и да иду по њега. Дошли смо пред свањавање у Рујницу ђе смо прилегли код војске пошто смо били уморни и поспани.

Пошто је свануло, а ми смо још спавали, пробудио ме је Васиљ. Он се интересовао да ли смо дошли како би чуо резултате са пута. Пошто сам се дигао и умио, испричао сам Васиљу о свему што сам могао дознати и установити. Васиљ је био задовољан вијестима, а нарочито онима које су се односиле на Цазин. Одмах смо почели правити план за напад. Одређена је десетина Драгана Дмитровића да запосједне жандармеријску касарну и то наоколо по брежуљцима са сјеверне стране. Њему ће бити задатак, ако жандари у случају узбуне покушају изаћи напоље, да из мрака припуца на касарну. Кад жандари то осјете, неће излазити напоље, него ће се спремати да дају отпор изнутра. Десетина Миће Бркљача имаће задатак да нам штити десно крило од горњег краја града у случају да нас неко покуша напасти. Васиљ и ја са мојом десетином вршићемо директан напад на затвор, с тим што ћемо га заобићи са сјеверне стране низ поточић. Са те стране можемо доћи до циља неопажено. Ако у затвору не нађемо стражара или каквог кључара са кључевима да отворимо затвор, припремићемо и понијети са собом гвоздену штанглу од копања камена и са њом набрзину поодбијати врата, извести напоље затворенике као и остале који се буду унутра налазили. Одлуку смо донијели, крећемо вечерас и нек буде војска спремна послије вечере за покрет. Касније су са одлуком и планом за извођење акције упознати и остала два десетара, Бркљач и Дмитровић. Они су се сложили у потпуности. Сад нам остају само припреме. Сваком је у мислима само акција и успјех. Наћи ћемо се сјутра рано са Војином и Мунибом у Рујници. Војници ће препричавати и хвалити се како је којем било у акцији. Око једанаест сати дође глас да је код кухиње дошао комесар батаљона Латас. Он је дошао из Љесковца да обиђе јединицу са још двојицом који су га пратили из Збијега. Васиљ се састао са њима и дошли су на положај. Комесар је затражио да му дођу војници у зграду поповог стана у близини изгорјеле цркве. Дмитровић и ја смо довели десетине с тим што смо оставили на положају по једног извиђача. Комесар је разговарао са војницима, храбрио их и говорио о скорој побједи. По завршеном разговору смо војницима наредили да иду до кухиње на ручак, а Ђоко Шевић и ја смо пошли до куће Војина Пуђе. Успут ми се указала прилика да у покрету непримјећено измијеним пар ријечи са Васиљем ђе сам му предложио да је можда потребно да обавијести комесара о нашој планираној акцији за вечерас, уколико би било неког неуспјеха да не би пала сва одговорност на нас.

Дошли смо до поменуте куће. Ушли смо у једну собу ђе смо посједали. Разговор се водио о којечему. Сједио сам поред прозорчића и посматрао их. Мислио сам како од дошљака за цијело вријеме разговора нико ниједном не спомену ону двојицу што су страдали, а сад се налазе у цазинском затвору. Вриједна домаћица донесе и постави пред госте спремљен ручак. Донијела

им је кајгану и сира. Гости су се прихватили кашика и почели јести. Они су полако, једући, водили разговор, понешто запиткивали неког од нас и тако је текло вријеме. Васиљ поче да прича о планираној акцији. Значи, одлучио је да упозна комесара о намјерама и поче:

– Друже комесаре, ето ми смо мислили да вечерас одемо извршити акцију и да нападнемо изненада на цазински затвор те да ослободимо она два друга што се тамо налазе, друга Војина и Муниба. Знаш како је, војници имају вољу, а ствар може да се изведе.

Образложио је стање у Цазину и могућност неопаженог прилаза до самог затвора. Ту не морамо много да ризикујемо. За вријеме Васиљевог излагања она тројица су пратила једући. Кад је Васиљ у говору споменуо Војина и Муниба, комесару се указа подсмијех на лицу. Повуче очима на свог колегу, који му је сједио с десне стране, оком намигну, а десни крај усана мало развуче. Његов колега се такође цинично осмјехнуо, што значи да је одобравао комесаров гест. Кад сам то примијетио, синула ми је мисао да од наше акције нема ништа. Кад је Васиљ завршио са својим образложењем, комесар рече:

– Васиљу, од те ваше планиране акције нема ништа, нема ни говора о неком ослобођењу и рескирању војника по Цазину. Васиљу, ја то забрањујем и немој да неко више о томе мисли.

Пошто су завршили с јелом, напише се воде и дигоше да полазе. Изашли смо и ми напоље. Они одоше у правцу Скуларова брда да обиђу Бркљачеву десетину. Васиљ оде са њима, а Ђоко и ја у правцу наше војске надајући се да ће се Васиљ до краја разговора са њима споразумјети и да ће нам одобрити извођење акције.

Навече сам се састао са Васиљем код кухиње ђе сам га упитао како је текла ствар даље и је ли накнадно тражио одобрење. Он ми је одговорио да су га опет категорички одбили. Рече:

– Изгледа да нешто није у реду између Војина и старјешина пошто су они њега позвали у Љесковац и тамо му наредили да по повратку у Рујницу дужност командира вода преда мени. То ми је саопштио комесаров пратилац, а ја чекам даља наређења. Он је одмах по доласку у Рујницу узео Муниба и отишао протестујући, а о предаји дужности никоме ништа није рекао. Види се по комесару да им није стало да се Војин ослободи. Ко зна да га нијесу ухапсили и одвели, да ли би се он уопште вратио и шта би било са њиме. Нешто није у реду.

Пошто то вече нијесмо ишли у акцију, сјутрадан смо извршили распоред положаја. Десетина Дмитровића добила је Илића брдо, а моја ред кућа Брујића, изнад саме Илице. Бркљачова десетина се смјестила на Скуларову

брду. Смјештај за спавање је био попов стан. То је била зграда зидана од камена са патосима у собама. Имала је доста просторија, а пошто је прољеће наступило и отоплило, неће бити потребно загријавати их. Одборници су допремили чисту сламу у собе и сад нам је то касарна. Једног раног јутра извидница јавља да кроз Гату у правцу Илиџе иду муслимани у више већих група. Друга извидница са Илића брда јавља да из Горње Гате примјећују покрет муслимана груписаних у правцу Рујнице. Војску смо извели на положај. Војници су у заклонима. Посматрамо руљу која се креће у правцу нашег села. Кад су дошли до Илиџе, почели су се јављати понеким пуцњем из пушака. Добро се распознају. Има их наоружаних, али и доста без ватреног оружја и са сјекирама у рукама. То су муслимани из околних села и пошли су у напад на наше село. Хоће да га пале, туку народ и пљачкају. Сви су у цивилу, а униформисани се не примјећују. Дошли су и расули се око шумарака и потока. Даље не иду. Само пуцају у правцу кућа Брујића, а ови из Горње Гате и из Пеће напали су на положај десетине Драгана Дмитровића. Борба је почела. Чују се са њихове стране и рафали из пушкомитраљеза. Послије подне ми Васиљ шаље наређење да повучем десетину од Брујића и да заузмем положај код Селакових и Шамлинијих кућа, пошто се Дмитровић са десетином повукао са Илића брда под јачим притиском банде. Ако се не повучем, могао бих бити опкољен. Повукао сам десетину на нови положај, постепено све двојицу по двојицу. Поново је Драган успио стјерати банду са Илића брда, а затим је дошла вече. Банда се повукла у своја села. Навече су отпремили у болницу у Љесковац сељака Цимешу Милана из Гате којег су јутрос бандити у пролазу ухватили и довели близу Илиџе. Мрцварили су га и тукли, један га је убо ножем у врат више рамена, а он се онесвијестио. Отишли су мислећи да је мртав. Милан се послије њиховог одласка освијестио, подигао и дошао у Рујницу ђе га је болничар Славко превио и опрао му рану. Дани су пролазили. У Цазину су усташке власти држале Војина и Муниба у затвору десетак дана. Затим су их једног јутра спровели са врло слабом пратњом из Цазина преко Мациних долова у правцу Острошца, а потом на жељезничку станицу Србљани ђе су дочекали воз који иде из Бихаћа према Босанском Новом. Утрпали су их у воз и отпремили у Јасеновачки логор. Касније је народ из Гате и Врела препричавао Војинова лоша дјела. Говорили су како је искоришћавао вријеме рата и револуције, вријеме безвлашћа и свој руководећи положај у народној војсци те је вршио личну освету над појединцима као јесенас над Бранком Војиновићем. Затим су се сјетили наређења патроли да изврши смртну казну над мајком нејаке дјеце, али срећом тај задатак није извршен. Војин их је неправилно и лажно оптуживао, вршио лоша дјела над особама које су се лично замјериле њему или неком његовом. Сад то народ слободно прича јер се више не боји освете, пошто је отишао у логор смрти и вјероватно се више никад вратити неће.

Настали су лијепи топли прољећни дани. Сваког дана бих узео десетину кад није на положају и са њима по равници изводио вјежбе, разна престројавања и стражарску службу. Сваки други дан изведем вјежбу напада на утврђени

објекат као и одбрану. Вјежбао сам их у борбеном поретку претрчавања под заштитом ватре и избора природног заклона.

Једног дана дође Васиљу наређење да пошаље у Љесковац партизана Богуновић Милоша Ћоћу. У наређењу није било никаквог образложења. Васиљ је позвао Милоша и саопштио му да одмах крене за Љесковац и да се тамо јави командиру чете Басари Николи. Милош је забацио своју пушку о десно раме, окренуо се и отишао. Ми остали смо сматрали да је то нека обична прекоманда у другу јединицу, али сам понекад мало о томе размишљао и у мислима се питао зашто је баш Милош изричито изабран. Како команда чете зна нешто о Милошу, кад је он овдје код нас само војник и борац без неких других функција. Милош се задржао око четири дана и једног јутра освануо је опет у нашој јединици у Рујници. Чим је дошао, причао је пред својим друговима да кад је дошао у Љесковац, добио је шест војника под своју команду и дат му је задатак да иде у село Машвину код Дмитра Ковачевића и да га на лицу мјеста убије. Затим да убије Дмитрова оца, Милијана, а затим и Божића Ману. Саопштено му је да су то бандити и да имају везу са Талијанима и четницима, који се налазе у Плашкоме, а они су криви за неуспјех акције у Штурлићу кад је погинуо командир чете Шишо. Дат им је задатак да поменуту тројицу траже ђе год сматрају да се могу наћи и да изврше задатак. Исте вечери су отишли у Машвину код Дмитрове куће ђе су сазнали да је отишао некаквим послом у Мочила. То вече су провели у засједи чекајући да Дмитар наиђе, али га нијесу дочекали. Пред свањавање одлучише да пођу у Мочила и да се тамо распитају за њега. Када су прешли цесту која води из Слуња у Раковицу, тада се разданило. Пошли су уз брегове према Мудрић селу ђе су срели дотичног Дмитра ђе иде у правцу своје куће. Пошто су се приближили, на брзину су пребацили пушке, на Дмитра опалили плотун и он је пао на земљу мртав. Извршили су претрес леша и нијесу ништа нашли. Отишли су у село ђе су преданили, а навече су се вратили назад. Прије пола ноћи су стигли код куће Дмитрова оца Милијана и зовнули га напоље. Кад је стари видио наоружане људе, посумњао је те је ухватио сјекиру и јуришао на њих, али пуцњи из пушака су му скратили живот и он је пао пред кућу мртав. Још им је остао само Мане, па да задатак буде извршен. Мане је до рата био полицијски писар. Нeђе пред зору су нашли и њега и снашла га је иста судбина као и Милијана. По доласку у Љесковац су се одморили нека два дана, а затим је Милош дошао у јединицу. Војници су у повјерењу међу собом шаптали говорећи да је Милош постао члан партије. Примили су га Ружић и Антонијевић и зато он има повјерење руководства. Код Милоша се, послије повратка, осјећала уображеност, али и озбиљност и поноситост. Није више у оноликој мјери интиман са појединцима као што је био раније. Шапатом су војници говорили да је Ружић са осталом двојицом успио изабрати и предложити другове за организацију.

Једног дана смо добили вијест да је комесар батаљона Латас Бранко по одласку из Љесковца страдао. Дошли су четници из Лике, разоружали једну партизанску чету без икаквог отпора и борбе, а тада се Бранко налазио на

том терену. Кажу да је већина разоружана, чета је отишла са четницима у њихове редове, а комесара Бранка су заклали са још неким руководиоцима. Питам једном приликом Васиља:

– Јеси ли чуо, Васиљу, шта се са комесаром Бранком десило?
– Чуо сам.
– Па шта мислиш? Ове наше патриоте што су хтјеле да нам одузму животе скоро сви страдаше. Ко под ким јаму копа, сам у њу пада.
– Носи те ђаво, теби је увијек до неке бјесноће. Ти мислиш ако си се ријешио џелата из Љесковца, да је сва опасност за живот прошла. Још ти не знаш шта може бити. Ако се ствар око нас стишала, можда се опасност повећала. Још ми морамо бити и те како опрезни.
– Ја то говорим пред тобом, Васиљу.
– Знам. Само теби враг не да никад мира. Тако си ти у Љесковцу кад ти је било најопасније знао да их боцнеш и надражиш.

Једног топлог априлског дана дође курир из Љесковца и донесе Васиљу наређење из команде чете. У наређењу је стајало да одмах упути у Љесковац петнаест наоружаних бираних војника спремних за одлазак у акцију. Васиљ се састао са мном и каже ми:

– Шта мислиш, којег десетара да шаљемо са овим војницима?
– Ако немаш ништа против, ићи ћу ја.
– Немам ништа, иди. Спреми се, десетине ћемо постројити и изабери војнике из своје и Драганове десетине.

Послије обављеног ручка извели смо обје десетине на ледину поред темеља ђе је била црква и постројили их у један строј. Узео сам оловку и папир, одвајао сам и пописивао из строја једног по једног и постављао га у нови строј. Бирао сам оне који су се до сада показали као најхрабрији и најодлучнији. Војници су брзо схватили о чему се ради и они које сам прескочио почели су протестовати и бунити се. Изабрао сам шеснаест војника и одвојио их у посебан строј, а овима што остају образложио да нијесу узети у обзир зато што треба неко да остане овдје у случају неког непријатељског напада. Изабрао сам оне који су физички издржљивији и имају бољу одјећу и обућу, пошто ће пут бити напоран и далек, а поред тога слиједе теже борбе. Они који су физички слабији то неће моћи издржати.

Око три сата послије подне сам кренуо на челу своје колоне у правцу Бугара. Прошли смо сјеверном страном села, а затим се почели спуштати низ стрму пошумљену обалу Коране и дошли до Растовчевих млина. Прешли смо Корану и већ се налазимо на страни Љесковца. Идем пред колоном и размишљам. Ово ми је први пут у Љесковцу послије зиме. Од тог времена било је доста промјена у нашој војсци. Сад ћу проћи кроз Љесковац. Видјећу се опет са добрим љесковачким народом. Ја њих поштујем. Нема народ везе са појединцима. Опет ће ме видјети жива и здрава на челу јединице од шеснаест наоружаних људи и видјеће како полазим са њима у борбу против непријатеља. Народ ће ме радо гледати,

само неће Раде Вукелић и неколико његових истомишљеника покварене свијести. Вјероватно ће бити мекши пошто им нема оних главних преко којих су хтјели остварити своје злочиначке намјере. Размишљам хоћу ли видјети Секулић Саву који се био примио да ми прекрати живот из засједе куршумом из своје пушке. Ако будем негђе у борби, хоће ли бити он негђе близу мене? У том случају обратићу пажњу ђе сам ја, а ђе је он. Заувијек ће ми остати у сјећању Љесковац. У том селу сам доживљао успоне и падове.
Дошли смо до Просјеченог камена и одатле настаје насељено мјесто. Пролазимо испред кућа пред којима се види народ. Сви дозивају, вичу и поздрављају. Зову ме именом и то је тако стално од како смо наступили у насељено мјесто. Дошли смо до зграде ђе је смјештена болница. Ту нас је дочекао предсједник мјесног одбора Чакширан Раде. Како наилазимо, он се из даљина смјешка. Поздравили смо се. Каже:

– Ја сам вас дочекао да вам јавим да не идете даље. Остаћете овдје. Другови ће бити распоређени по кућама да се одморе и вечерају. Тако ми је рекао командир Никола. Хајдемо сад да их распоредимо.

Одмах онђе у оближње куће распореди негдје двојицу, негдје тројицу. Свима ће њима бити добро и угодно. Сви ће они лијепо бити примљени и почашћени. Раде дође са мном до куће Кларића и уђе у кућу ђе су ме лијепо и весело дочекали. Раде им рече:

– Ево, вечерас ће Драган бити с вама.

Раде је још мало са нама причао и напустио нас. Са домаћином сам сједио и причао. Он је био расположен. У разговору се интересовао како ми је у Рујници. Зашто сам их напустио и отишао тамо и како је Васиљ и шта он ради?

Предвече дође један војник и рече ми да ме тражи командир Никола који је у школи. Отишао сам са војником до школе ђе смо нашли командира. То ми је први пут да га видим. То је био младић средњег раста, коштуњав, имао је повећи нос правилно усађен на мршавом бљедуњавом лицу. Имао је на ногама артиљеријске чизме и официрске чакшире. Стао сам пред њега и рекао:

– Друже командире, стигао сам из Рујнице са шеснаест другова који су размјештени по кућама.

Он се доброћудно насмијао, пришао ми и каже:

– Десетар Гргић Драган.
– Јесам – одговорио сам му.
– Чуо сам за тебе да си добар борац. Звао сам те само да те лично упознам, а буди спреман са војском. Вечерас у осам сати је покрет.

Још смо мало разговарали. Питао ме за ситуацију у Рујници, а затим је отишао путем кроз село према сјеверној страни, а ја назад у правцу војске. Навече, око пола осам, дође један војник и рече:

– Послао ме командир да поведеш војску до школе.

Из прве куће сам звао мог војника и рекао му да се међусобно обавијесте да сви дођу овамо на пут. Послије краћег чекања, моји војници су били у строју преда мном. Пошли смо према школи која није била далеко. Брзо смо стигли. Тамо смо нашли командира ђе стоји пред стројем љесковачких војника. Видим у строју своју бившу десетину. Командир рече да се прикључим строју који нас је дочекао. То сам и урадио. Затим је позвао десетаре и саопштио нам да идемо у правцу Мочила.

– Настојте да у путу буде ред и тишина нарочито кад приђемо близу цесте код Присјеке ђе требамо прећи. Свако нека води рачуна о својој јединици.

Он је кренуо напријед, а колона за њим. Била је лијепа и топла прољећна ноћ. Ишли смо полако. Командир је више пута наређивао одмор. Говорио је да имамо времена и да другови могу да испуше по цигару.

Како смо изашли из Љесковца, стално смо ишли тереном који није насељен. Око пола једанаест смо пришли близу цесте. Колона је застала. Командир је наредио да пођу патроле ради сваке сигурности да извиде цесту, а остали су се одмарали. Патроле су се вратиле и извијестиле да је прелаз слободан. Кренули смо и прешли цесту, па се почели пењати уз бријег према Мудрић селу. Око два сата смо стигли у Мочила. То је село у дубини слободне територије. Ту ћемо одмарати без бојазни. Командир је пробудио предсједника одбора који нас је смјестио у четири куће на спавање. Другови су брзо поспали и спавали до десет изјутра. Тада су нас одборници пробудили и распоредили по кућама на ручак. По завршеном ручку, сакупили смо се насред села ђе се цеста укршта. Тако је командир наредио. Сврстали смо се у строј, пребројали и установили да су сви војници у строју, а затим је командир стао на чело и дао знак да се пође за њим. Окренули смо цестом према западној страни уз бријег. Говоре војници који знају тај крај да се у том правцу налази Плашки. Вријеме је било лијепо. Идемо вијугавом цестом око брежуљака и округлих долина, а прољећно сунце загријало ваздух. Пошто је слободна територија, командир је одобрио војницима да се у строју може чути партизанска пјесма и војници почеше брујати и то на талијанском „Еванти пополо“. Ту су пјесму научили од кордунашких партизана, јер су је они пјевали. Недуго смо пјешачили цестом и зашли у шуму. Наједном се из шуме пред нама указаше простране равнице широких поља. Командир је зауставио колону и саопштио:

– Ова доље широка поља, то су вам Плаовчова драга. Преко ових поља према западу налази се Плашки. У њему је сада талијански гарнизон, а улијево оном ивицом испред борове шуме води пруга Карлова-Врховине. Пругу чувају талијански војници. Сада више немојте пјевати и нека буде тишина да нас не примијете. У Плавовчевој драги има више села. Ми сад идемо у та села, она су српска, али има и људи настројених четницима. За вријеме нашег боравка лијепо се

понашајте, али немајте много повјерења, пазите шта говорите и будите опрезни.

Кренули смо. Све што смо ишли даље, све више смо видјели ширину, све више су се указивала равна поља, а поред поља се видјела бијела камена цеста која је водила за Плашки. Око цесте су груписане сеоске куће, доста лијепо уређене. Тај крај ми се много свидио. Свуда наоколо фантастичне љепоте. Свуда се уздижу брегови неједнаког облика и величине, обрасли боровом шумом са пропланцима и ливадама. Око тог мјеста, сем сјеверо-источне стране, су брежуљци мање висине, непошумљени и голи са шикарама и камењем. Зауставили смо се пред једном групом кућа. Ту нас дочекаше цивили из тог мјеста. То су били одборници. Они нас стадоше распоређивати по кућама за храну и спавање. Дадоше једну већу кућу за моју десетину. Добро је што смо ноћу тако груписани. Лакше је ради обезбјеђења и стражарске службе. Добили смо добру кућу која је патосана и по којој је фришка слама прострта. До ноћи нам је остало одмарање, а кад дође ноћ видјећемо да ли ћемо се одмарати или ћемо путовати и ратовати. Наређења још нема и све су прилике да ће ноћ бити за одмор.

Цијелог поподнева смо одмарали, шетали равном цестом и разгледали дивну околину. Мало ниже, према Плашком, налазе се баре у равници. Вода у њима је бистра и лијепа, па тако изгледа као неко језеро. Између тих бара води цеста некуд удесно и има зиданих мостића. Поред цесте се налазе рушевине, зидине од кућа које су фришко изгорјеле и срушене. Мјештани причају да су то партизани направили засједу, дочекали Талијане кад су пошли пљачкати села и потукли их. Ту су партизани одрадили добар посао јер су добили доста плијена у оружју и муницији. Било је Талијана који су пливали по тим барама.

Навече смо добили вечеру од сељака. Послије вечере смо мало сједили, а пошто није било никаквог наређења, одредио сам стражу и легли смо спавати. Изјутра је освануо лијеп и ведар дан, доручковали смо, затим шетали до оближњих кућа ђе су се налазили ови из Љесковца и тако је вријеме пролазило. Предвече ме позва у једну кућу командир Басара. Дошао сам. Са њиме су се налазили и остали десетари. Каже нам командир да ћемо сад ићи да видимо положај непријатеља. Отишли смо кроз село и пришли једном засеоку који се протеже испод брда, а изнад њега вијуга жељезничка пруга. Има и тунела. Стали смо и заклонили се за једну школу одакле нам је командир причао и показивао држећи у руци неки љесков штапић:

– Ено, оно вам је пруга. Мало удесно, онђе код оних жбунова, налази се један мањи тунел. Код тог тунела има дрвена барака ђе је смјештена посада која чува тунел. Посада је јака, има око петнаест Талијана, војника, а овамо улијево, иза шуме према станици Блатна, налази се други већи тунел. Ту је посада јача. Ту има око четрдесет војника. Ми сјутра рано, прије свањавања, морамо засјести оба

тунела. Проћи ћемо овуда десно према Плашком, испод малог тунела и заћи одозго из шуме. Драгане, твој задатак са јединицом ће бити да ликвидираш посаду малог тунела, а сви остали ће ићи на велики. Ја ћу бити са овима из Љесковца на великом. Кад се будете спуштали кроз шуму, мора бити што већа тишина и не смијете дозволити да вас војници из малог тунела примијете, све док ми не почнемо борбу на великом. Кад чујеш да прва пушка код нас опали, одмах иди у напад и даље регулиши борбу како видиш да је најбоље. А најбоље би било ако успијеш заробити непријатеља у бараци, да не побјегну у тунел. За долазак до тунела добићеш водича, који познаје сваки педаљ земље. Сад само толико.

По завршеном извиђању, вратили смо се назад у јединицу. Идући, командир је допуњавао своју заповијест. Каже да су сва села која се налазе око нас запосједнута од стране јачих партизанских јединица. Они имају намјеру да упадну у Плашки ако случајно Талијани пођу из гарнизона напоље у село да помогну овима на прузи. Ако пођу пругом у правцу тунела, било пјешке у колонама, било возом на оном старом зиду што се види поред пруге, између малог тунела и Плашког, тамо ће бити у засједи један пролетерски батаљон који ће у том случају нас штитити. Навече сам распоредио стражу и рекао војницима да одмах легну пошто ћемо се рано дизати.

У четири сата послије пола ноћи били смо пробуђени. Изашли смо напоље и сачекали у строју командира који је дошао са Љесковчанима. Са њима су ишла два цивила који су нам послужили као водичи. Командир је рекао оном једном да се прикључи мојој јединици и прошао је са стројем поред мог строја и отишао напријед. Ја сам у строју саопштио војницима да је сада потребна највећа дисциплина пошто морамо пролазити поред непријатеља. Наредио сам да пођу за мном у колони по један. Позвао сам тог цивила што је додат за водича и са њим сам пошао напријед. Ишли смо кроз мрак полако. Водич ми је обећао да ће нас водити куда нема камења како би покрет био што тиши. Одједном ми је пришао и шапнуо ми да се пред нама налази пруга. Шапатом сам дао знак да се пренесе преко везе да је пред нама пруга и да приликом преласка пазе шта раде. Прешли смо је, а затим се одмах почели пењати у шуму. Улијево, пред нама, видио се према хоризонту повећи бријег пошумљен крупнијим дрвећем. Знам да се наш тунел налази ниже тога бријега, само се ми морамо попети на врх, па се онда кроз шуму спуштати у правцу тунела и барака. Кад смо изашли на врх бријега, дао сам војницима да се мало одморе. Са истока, кроз непролистало грање, указивала се зора. Почело је свањавати. Љесковчани су отишли напријед кроз шуму у правцу великог тунела. Пошто смо се мало одморили, рекао сам војницима да се непријатељ, против којег треба сваки час отпочети борбу, налази само мало ниже од нас. Сад ћемо кренути да му се непримјетно приближимо. За то је потребна највећа тишина јер од тога зависи наш успјех и данашња побједа. Рекао сам водичу да пође полако преда мном и он је кренуо. Ја сам му ишао иза леђа, а војници један за

другим за нама низ бријег. Од дрвета до дрвета полако смо се спуштали, водећи рачуна да не дотакнемо ниједне гранчице. Срећом, били смо на бријегу, па се није суво лишће задржавало на земљи него су га јесењи вјетрови однијели, тако да је остала само мекана маховина кроз прориjетку шуму. Ишли смо нечујно. Што смо се више спуштали, све је било видљивије. Брзо сам примијетио свјетлуцање шина на прузи. Водич је застао. Дошао сам му до рамена, а он ми ћутке прстом између дрвећа показа дрвену бараку крај које зјапи отвор тунела. Руком сам му показао да може ићи назад, а ја сам без ријечи почео распоређивати војнике иза дебелих дрвећа и неких пањева. Сваком сам прстом показао на бараку. Сви су они разумјели моје знакове. Кад сам их распоредио, ја сам сјео за један пањ и посматрао у правцу непријатеља. Нијесам дуго чекао кад почеше талијански војници излазити из бараке. Неки се умивају, а њих неколико одоше обучени на пругу. Шећу по прузи на лијепом јутарњем шумском ваздуху. Размакнути смо око педесет метара. Може се комотно добацити руком. Очекивали смо да ови на великом тунелу отпочну борбу, јер је скоро свануло и свуда се види. Они на прузи почеше да звиждукају неку пјесмицу, а затим из свег гласа да пјевају неку пјесму на талијанском. Ови пред бараком се весело смију и разговарају, а не слуте шта им је више главе за дрвећем. Све је спремно, само да почне. У таквом ишчекивању опали пушка на горњем тунелу. Нијесмо чекали да чујемо другу, него смо одмах дали пушчани плотун у правцу непријатеља и направили јуриш у правцу бараке. Док смо стигли до бараке, видјели смо групу талијанских војника како брзином умаче у тунел и како их прогута мрачна рупа. Ми смо без застајкивања јурили за њима. Они у тунел, а ми на тунел и око тунела. Са великог тунела до нас су допирали учестали пуцњи из пушака, а понекад су се чули и рафали пушкомитраљеза. Из нашег тунела на оба отвора, пушкомитраљези су бљували ватру. Талијани су немилице трошили муницију. Само снопови њихових куршума могли су ићи правац пругом. Ми нијесмо могли њима унутра, само смо опалили покоји метак из пушака са врата, али је та кугла ишла сувише косо те није њима никакве штете наносила. Бацили смо пар бомби, али нијесу могле стићи далеко тако да им ни бомбе нијесу ништа могле. Ми смо строго чували и штедјели муницију, пошто смо је мало имали, а исход борбе се још није знао. Налазили смо се око тунела и пазили да нас не би изненадили. Борба је јењавала и само се на горњем понекад чуло пуцање. Негје око десет сати, један ми војник рече:

– Ено, од Плашког иде воз. Локомотива вуче отворене вагоне, а у вагонима се види војска.

Рекао сам војницима да се не боје тог воза, јер неће стићи до нас. Стао сам да осматрам како воз полако мили и интересовао сам се шта ће бити кад догју до зидине гје је наша засједа. Кад је воз дошао до засједе, иза зидине се проломише дуги рафали митраљеза измијешани са пушчаним пуцњима. Локомотива је нагло стала, затим је одмах гурнула вагоне назад и све брже и више појачавала брзину према Плашком. Опасност је уклоњена. Послао сам једног војника до горњег тунела да види ситуацију. Он је отишао и брзо се

вратио. Каже да је код њих ситуација као и код нас. Стјерали су их у тунел, они засјели около и чекају. Сада се само такмиче ко ће прије ослободити свој тунел. Ходао сам дуж тунела, кад из села које се протеже испод нас, испред једне куће виче једна жена и дозива ме:

– Друже, ето ниже тебе под жбуњем леже два Талијана.

Узео сам пушку на готовс, завиривао под густе гране смреке, а испод њих се указаше два војника у талијанској униформи. Викнем на њих да се дижу. Они уплашено гледају. Покажем им руком да се дижу. Они се дигоше и подигоше руке увис. Мени су притрчали неки од мојих војника који су извршили лични претрес. Нашли смо им у дубоким џеповима пар талијанских бомби које су биле споља обојене црвеном бојом. Другог оружја код њих нијесмо нашли. Кад су заробљеници видјели да према њима не поступам дрско, мало се смирише. Један приђе к мени, потапша ме руком по рамену и виче:

– Боно бандито, боно бандит.

То је значило добар је бандит, јер су нас они називали бандитима. Пружа прст према западу у правцу Италије, па затим показује два прста десне руке и виче:

– Италија пикула – што је требало да значи да у Италији има двоје дјеце.

Наредим једном војнику да их спроведе до командира чете и тамо преда. Затим се сјетим да могу покушати преко њих добити ове из тунела. Покажем једном од њих прстом у правцу тунела, па покажем рукама увис и махнем да треба да изађу вани. Италијан је добро схватио шта сам хтио, отишао је до саме ивице тунела, наднио главу према унутрашњости и нешто им почео говорити на талијанском. Говорио је са њима пар минута, а затим се вратио и показао ми руком да ће изаћи. Одмах за њим се појави уплашена група Талијана. Сви су дигли руке увис и стали на пругу. Моји војници стадоше око њих, извршише претрес и ни код ове групе не нађоше ништа. У тунелу је било дванаест војника и један подофицир, а напољу смо добили два војника. Значи укупно петнаест. Наредио сам четворици да ту групу заробљеника спроведу командиру чете који се налази негђе око великог тунела, а који још нијесу успјели ослободити. Са осталима сам ушао у тунеле ђе сам на отворима нашао много испуцаних чаура. Поред сваке гомиле чаура био је по један пушкомитраљез, затим по прузи много расуте муниције, око десетак пушака и десет сандука, а поред пруге стоје још нераспаковани ранци муниције поред пушкомитраљеза. Значи да смо тренутно добри. Наредим да се то све покупи и изнесе пред дрвену бараку, а затим ће доћи интенданти и остали снабдијевачи који ће преузети заплијењену опрему и евакуисати је. Ушао сам у бараку. Тамо имам шта и видјети. Пуна барака опреме и хране, буради вина, сланина, пршут, затим постељина, одјећа и много нових ципела. Оставио сам војнике да чувају опрему док дођу они који ће то евакуисати. Продужио сам у правцу великог

тунела. Нађем командира Басару који се смије кад ме видио:

– Јеси ли ти завршио свој посао?

Одговорим да јесам. На њиховом се тунелу још припуцава. Изашао сам више великог тунела у једну шуму. Тамо сам нашао интенданта и рекао му за бараку код доњег тунела. Он је већ имао одређено особље које је отишло да донесе спрему уз помоћ војника. Мало касније ослобођен је и велики тунел. Предали су се. Било их је унутра укупно четрдесет и двојица са подофицирима. Командир је све отпремио под пратњом страже у штаб батаљона који се налазио негђе у Збијегу. Позадинске власти су се дале на посао, док смо ми водили борбу. Организовали су радне јединице од сељака који су се, кад је борба почела, дали на посао рушења и онеспособљавања пруге. Већ су километри пруге онеспособљени, а шине са праговима су бачене у провалију.

Искупили смо се на једну пољану ниже шуме поред пруге. Из села се према нама показа гомила народа. Највише има жена и тек понеки мушкарац. Дођоше код нас и носе нам ручак. Посједали смо у групице и почели са јелом. Ручак је био обилан, калоричан и мастан. Највише је било куване свињетине. Једна жена је донијела печену кокош, окреће се и гледа коме да је да. Ја се сјетим Мустафе Диздаревића који је ту и радо једе кокошевину. Кажем оној жени:

– Другарице, дајте ту кокош оном другу.

А Мустафа са задовољством сједе на ледину, подмота и испрекршта ноге по муслиманском обичају, стави кокош преда се и поче да једе. Остали партизани који га нијесу познавали, ови из Љесковца и Басаре, гледали су како он сједи и осмјехивали су се. Кажу да су познали да је муслиман по сједењу. Док смо сједили и ручали, интендантска екипа је сакупила сав ратни плијен и изнијела га у шуму више нас на гомилу. Главни руководилац сједи поред гомиле. Код њега је пришао Вељо Миљковић и моли га да му дозволи да узме једне ципеле пошто на ногама има слабу обућу. Руководилац му не дозвољава и каже да то треба за нову јединицу која се формира. Вељо се буни и виче:

– Па зашто сам се ја овђе данас борио? Могао сам и погинути, а сад ми не даш једне ципеле да обујем.

Прићем томе другу и кажем:

– Друже, то је добар борац, а дошао је овђе скоро бос. Данас је био у борби, па мислим да би био ред да му даш ципеле.

Руководилац пође да тражи изговоре. Ја се naљутим и оштрије викнем:

– Вељо, иди и узми једне ципеле, ја ти одобравам.

Овај се наљути, а Вељо приђе гомили ципела. Изуо је са десне ноге оно што је имао и пође са гомиле дохваћати и пробавати које му боље одговарају. Претурио је цијелу гомилу и ни једне није нашао да му могу на ногу. Све су ципеле нове и лијепе, али све мале. Најзад Вељо тужног изгледа поново узе своју стару распалу ципелу, навуче је на ногу, диже се и оде од гомиле уздишући. Руковалац погледа за њим, па у мене и насмија се. Борци се почињу бунити и гунђати. Хтјели би понијети оружја да наоружају неке своје познанике и на тај начи да буду с њима у партизанима, али не дају ни чути о томе. Кажу да ће све заплијењено оружје бити употребљено за формирање друге јединице умјесто оне што су је скоро четници разоружали и убили комесара Латаса. Мени је било мало криво. Заплијенио сам са својом јединицом и два пушкомитраљеза, па кад би ми дали један да га понесем у Рујницу, кад навали она банда из околних села да се имамо чиме бранити. Колико би ми вриједило да се појавимо са аутоматским оружјем. Разговарао сам са командиром Басаром о томе, отишао је код неких мјеродавних руководилаца ђе им је образложио ствар а потом нагласио да се буне борци који су били у борби и на малом тунелу заплијенили два пушкомитраљеза. Басара је добио одобреље да борци са малог тунела узму један пушкомитраљез и један ранац муниције. Предвече смо отишли у село и послије вечере легли да спавамо.

Изјутра, кад се сасвим разданило и сунце изашло, пругом из правца Плашког појави се талијанска јединица од једног батаљона. Идући са тим јачим снагама напријед и са истуреним побочницама са стране, развила се у стрељачке стројеве и иде у правцу тунела ђе смо јуче водили борбу. Кад су се примакли ближе тунелу, из позадине су падале мине из минобацача по шуми изнад тунела и око тунела и детонирајући својим реским гласом потресале су ваздух. Из Плашког се огласише пуцњи топова, а затим громки прасак граната по околним брежуљцима. Они су се у расутом стању кретали у правцу тунела, а ми смо посматрали из сељачких кућа и осталих зграда. Командир Басара даде задатак пушкомитраљесцима, оном што је дошао са нама из Љесковца и оном што је синоћ наоружан пушкомитраљезом и позове и мене да идем с њима. Отишли смо заклањајући се иза куће ђе је командир наредио пушкомитраљесцима да буду спремни за дејство у правцу Талијана. Предложио сам командиру да то не чини, пошто смо ми у равници, а они на бријегу, те ако се појавимо они ће артиљеријом порушити село. А са селом ће страдати и јединица. Ако нас почну с бријега гађати из митраљеза по овој равници, имаћемо велике губитке. И ако би их можда мало дохватили, не би имали никакве користи. Командир се предомислио и рече:

– Мени је стало до јединице, а није до села. То је село четничко, нека и страда.

Мало се још предомишљао, па затим наредио пушкомитраљесцима да се повучемо. Послије подне је командир наредио збор на цести ђе смо се постројили у један строј, затим се ставио на чело колоне и кренули смо

цестом према источном крају у правцу шуме и Мочила одакле смо и дошли. У Мочили смо дошли увече ђе смо се одморили, вечерали, а затим кренули према Љесковцу. Идући у Љесковац нијесмо ишли поред Машвине, него смо се дали удесно испод брежуљака Близнице ђе смо око једанаест сати изашли у Јамарје. Затим смо свратили код куће Варићакових и у неке сијењаке, напуњене сијеном, легли да спавамо. Изјутра кад је сунце изашло повисоко, дигли смо се, сврстали у колону и пошли путем који води преко Љесковачке косе у Љесковац. Кад смо изашли на врх косе према селу, командир је наредио да се иде у строју двојних редова, а затим да се отпочне са пјесмом. Пјесма се проломила и надовезивала једна на другу, а сељаци се сакупили на главни пут да нас дочекају. Ми идемо тако бучно са пјесмом, а то је за њих знак да смо добро прошли. На борцима се нарочито примјећују талијански шљемови који свјетлуцају према јутарњем сунцу. Улазимо у село и народ нас весело дочекује. Дозивају нас, а пошто смо дошли и окренули се путем у правцу школе и болнице, омладина и дјеца су нагрнули за нама. Стали смо у строј пред болницом, а око нас се сакупљао народ. Командир одржа краће саопштење у којем их је обавијестио о току борбе и о нашим успјесима говорећи о количини запљењене ратне опреме. Та опрема је остала за наоружавање и опрему новоформиране јединице, само што смо са собом донијели пар пушака и један пушкомитраљез за Рујничане. Командир пред народом похвали све учеснике у акцији, па рече Љесковчанима да могу ићи сваки својој кући да се одморе до сјутра, а Рујничанима да се размјесте по кућама на ручак и одмор. Присутни народ је са задовољством разјагмио све моје војнике одводећи их кући на ручак. Успио сам да им саопштим да у пет сати увече сви дођу овдје на ово мјесто. Мене је ухватио стари Кларић:

– Ти, Драгане, идеш са мном мојој кући.

Отишао сам старом у кућу. С њим сам сједио и причао му детаље из прошле борбе. Послије подне, неки су спавали, а већина их је шетала по селу, ђе је стално било народа на окупу те је на цести неко вријеме играло коло пошто су неки враголани донијели тамбурицу. Предвече, око пет сати, позвао сам своје војнике и у колони отишао кроз село у правцу Рујнице. Око пола седам смо стигли у Рујницу на вечеру. За нас је вечера посебно спремљена пошто су сазнали од курира да смо стигли у Љесковац и да ћемо стићи на вечеру. Причају нам војници који су послије нашег одласка остали у Рујници да су прекјуче имали тежу борбу са бандом из околних села. Напали су село да пале и пљачкају, а њих је било мало и са слабим оружјем. Банди је пошло за руком и успјели су од Илице да запале село. Попалили су све до поповог стана, а то је до наше касарне ђе смо ми ноћили. Попаљене су све Селакове и Шамлине куће, што значи да је попаљено пола Рујнице. Наши су се у тој борби, одступајући пред бандом, борили колико су могли и пуцали на њих. Нанијели су им и губитака што се могло установити кад се банда повукла. Легли смо да спавамо то вече у зграду ђе је била кухиња. Сјутрадан сам се састао са Васиљем и испричао му о нашој борби у Плаовчовој драги, а он је причао о банди.

Дошли су сви војници на окуп. Гледали су што смо донијели из борбе. Ту је нови пушкомитраљез и још се у зарезима види магацинска маст. Милују га од радости и причају да им је овај био прекјуче, ала би их потукли.

У току дана сам се састао са Миланом Пуђом. Он прича о њиховој борби против банде. Водио ме је на мјесто ђе је успио иза ћошка своје куће убити двојицу. Кад смо дошли тамо, на трави се виде остаци крви, које је земља попила. Позна се на блату како су их по њиви вукли са тог мјеста назад у долину.

Једног дана смо добили вијест да је у Љесковац дошао командант батаљона Чорт. Пошто се тамо налазио око три дана, дошао је у Бугар. Он иде у обилазак јединица. Знали смо да ће сад доћи код нас у Рујницу. Ми смо на реду и са тим је завршио свој обилазак у овоме крају. Сјутрадан прије подне дошао је и код нас. Васиљ је наредио да сви војници дођу у двадесет сати код кухиње. Они су дошли, Васиљ их је постројавао, затим је командант дошао пред строј и поздравио нас партизанским поздравом. Командант је почео свој говор са излагањем ситуације на фронтовима и напредовању народне војске у нашој земљи, ђе је споменуо и напредовање Црвене армије на Источном фронту. Обећао је скору побједу над фашизмом. Што се тиче наше ситуације, народна армија сваки дан расте и јача. Ускоро ће нам прољеће, па ћемо лако да се обрачунавамо по овим шумарцима. Он је војску обишао, охрабрио и отишао. Васиљ га је испратио, а ми смо остали у Рујници чекајући да гора олиста.

Сваки дан је топлији. Трава нагло расте. Шума постепено добија сиву боју и има у извјесним долинама бујади. Види се да по шумарцима кукице бујади сваким даном постају све више. Сада смо са преноћиштем прешли на брдо Петровића и ту се налазимо цијели дан. Само што смо до непријатеља истурили патроле и извиднице. Већ дуго има како нас банда уопште не дира нити ми дирамо њих. Никакви се покрети или груписање по селима не виде. Шалио сам се једном у разговору са Васиљем:

– Шта мислиш шта ради ова банда око нас кад нас не нападају? Изгледа да чекају да олиста као и ми.
– Теби је увијек до враголије.

ПОГИБИЈА ХРАБРОГ БОГДАНА ВЕСЕЛИЦЕ

Двадесет петог априла 1942. године стајао сам на Петровића брду са Васиљем и разговарали смо о којечему. Дотрча до нас један војник са извиднице који је био сав задихан. Стао је пред Васиља и пошто је мало одахнуо и једним потезом десне руке обрисао зној са чела, почео је да говори:

– Друже командире, од Врсте па све до Илице на цести се налази домобранска војска. Цијела колона се креће према Илици. Једни су стигли близу, а други одмичу од Врсте. Имају и артиљерију. Коњи су упрегнути и вуку топове.

Док се Васиљ са војником расправљао и интересовао за неке ствари, ми угледасмо на источној страни на барама око ријеке Топлице веће групе цивила муслимана. Они ходају око ријечице и траже згодан прелаз да пређу на нашу страну, а понеки пристижу са околних брежуљака. Иза леђа нам се појави курир десетара Бркљача који је дотрчао са Скуларева брда. Извјештава да су се више Раштела на брду Погледало сакупило веће групе муслимана, а неки долазе на Раштела цестом из правца Тржца. Додаје да такође групе иду у правцу Ђокина моста на Топлици из правца Пјанића. Васиљ се обрати мени:

– Шта ћемо сад? Што се тиче самих муслимана, лако бисмо се ми са њима данас обрачунали пошто они нијесу сви наоружани. Они су пошли с намјером да пљачкају села и пале куће за домобранима, али толикој домобранској војсци са артиљеријом нијесмо у стању дати отпора, с обзиром да су рујнички брежуљци непошумљени и немају камење. Ово иде војска из Бихаћа која ће данас вршити напад са намјером да нас униште до краја, зато су и дошли са артиљеријом.

Још је он тако говорио кад са западне стране, на Думанима преко Коране, почеше пуцати пушке. Мало послије понека пушка јави се и са Градине. Значи Бугар је нападнут и Бугарчани су већ у борби. Васиљ рече војнику што је био на извидници према Илици да иде назад и каже осталима што су на извидници да се одмах повуку и дођу у Бугар. Бркљачевом куриру рече:

– Иди јави твоме десетару да десетину повуче на брдо у Бугар, више кућа Борића и нека тамо буде на положају до даљег.

Војници одоше, а Васиљ рече:

– Сад смо опкољени са свих страна и морамо се повући у Бугар да га данас бранимо заједно с Бугарчанима. Бугар је шумовит, каменит, пун стијена и тамо је лакше – окрену се мени – Иди, поведи своју десетину, нека и Дмитровић поведе своју, па ћемо тамо направити распоред за положај.

Отишао сам до куће Петровића и саопштио Дмитровићу да доведе десетину у Бугар. Позвали смо војнике и пошли преко Понора ђе смо стигли Васиља који се спустио низ падине ка бугарачкој гмајини. Из Понора смо се почели пењати узбрдицом, предјелом пошумљеним ситним и густим жбуњем. Терен је сав од учесталих округлих долина и рупа каменитог састава, тако да жбуње није веће од човјекова појаса. Стали смо на тој висоравни ђе је Васиљ направио распоред. Дмитровићу нареди да са својом десетином заузме положај са јужне стране према Бубаловој школи, с тим што ће неколико војника послати у појачање Бркљачевој десетини. Дмитровић прими наређење и одведе јединицу према датом распореду, а Васиљ рече мени:

– Своју десетину распореди овом ивицом висоравни од Борића према Котурову гају, а тај је терен према Рујници и нек на положају буду мирни. Никаквих покрета не смије бити, нећемо се појављивати. Уопште се не смије примијетити да се у том жбуњу неко налази жив. Притајићемо се, а они кад пођу према нама, пустићемо их на блиско одстојање и осућемо их плотунском паљбом. Предност нам је што морају наступити брисаним простором.

Извршио сам наређење и размјестио војнике на веће одстојање иза каменитих заклона. Добро су маскирани густим гранчицама израслог жбуња. Послије распоређивања сам легао за један заклон. Посматрао сам терен испред себе. Преда мном се нагло спушта низбрдица, а кроз долину тече поточић Гатица. С оне стране се такође уздиже стрмина са различитим брежуљцима округлих врхова. Мало удесно све надвисује једно голо брдо звано Лабудово. Иза леђа, на страни Бугара, такођер су поредани брегови различитих облика и висине. Мало јужније уздиже се бријег пошумљен крупном храстовом шумом и помијешан буковим дрвећем. На врх тог брда налази се Котурова кућа која се види између крупних стабала. У тој кући се поред домаћих налази и моја мајка са млађим братом Радоњом. Они су се ту населили прошлог љета, пошто смо избјегли из наших кућа из родног села.

Лежао сам и промишљао како ће овај дан проћи. До сада смо се на овом терену стално бранили од пљачкаша, дјецоубица из околних села и наоружаних цивила, а данас нас нападају регуларне оружане снаге Хрватске, која је својим хуманим законом ставила ван законске снаге цјелокупан народ српске националнсти на цијелој територији унутар државних граница. Најприје су покушали истријебити народ уз помоћ наоружаних цивила муслиманске припадности који су га успјели скоро преполовити, а остала преживјела половина дала је отпор тако да сада шаљу оружану силу са топовима да пале сељачке кућице и у њима убијају нејаку дјецу и старе мајке.

Док сам о томе размишљао, на ивицама брегова на рујничкој страни појави се група цивила, муслимана, а пошто војска још није стигла, нису се усудили да иду према нама, него посједаше и полијегаше чекајући

домобранску војску да нападне село и прокрчи им пут за пљачку и паљење. Размишљао сам о томе како се код Градине води борба и чује пушчана паљба измијешана са кратким рафалима из аутоматског оружја. Долази један војник. То је курир Басаре, командира чете. Тражи Васиља. Прича да је командир стигао из Љесковца са једном десетином Љесковачког вода и дао је на појачање према јужној страни од Чавника. Мало даље нашао је Васиља и саопштио му да иде код командира који се налази јужно од нас у близини јужног фронта. По повратку, Васиљ је дошао код мене и причао да је са командиром обишао сав положај. Прича да су Бугарчани нападнути са Думана. Са те стране се не налази војска, него усташе и наоружани цивили Хрвати из хрватских села која се налазе преко Коране на кордунашкој страни. Каже да има више цивила него усташа. Они су запосјели ивицу брине Коране и пуцају овамо на партизане иза каменитих стијена, али командир вода Веселица је такођер са ове стране учврстио своје Бугарчане који иза заклона гађају њих. Преко Коране неће моћи прећи. Не да Веселица. Има добар положај за одбрану, само нам највећа опасност данас пријети са јужне стране од Чавника, пошто извидница извјештава да одозго наилази много домобрана који се крећу преко поља у правцу Бугара. Први су развијени у стрељачки строј, а остали позади у колонама. Зато командир Басара тражи да му пошаљемо Зорића Илију са пушкомитраљезом и муницијом, који ће данас бити са њиме и он ће га постављати да отвара ватру на мјестима фронта ђе предвиди да је најпотребније. Командир је био задовољан постављањем нашег положаја и рекао је да будемо овђе, а затим позвао Зорића са пушкомитраљезом и наредио му да иде код командира Басаре, а наћи ће га на бријегу између Котурове и Гргића кућа.

Сунце је изашло високо и својим зрацима обасјава брежуљке према Бугару. Мало нам смета при осматрању Рујнице, али ће та сметња проћи док се оно попне навише. Одједном пред нама, на Лабудовом брду, које својом висином доминира према Бугару, појави се група домобрана са натовареним коњима. По доласку их растоварише и одбише од себе да пасу траву по околним ледином. То су били бацачи мина. Бацаче су поставили на брдо, а топове смјестили у Илицу. За њих су ископали ровове и спремили их за дејство у правцу Бугара. Борба поче и са јужне стране. Пушчани пуцњи, па дуги рафали непријатељских митраљеза, а затим кратки рафали наших пушкомитраљеза. На тој страни борба је настала брујањем ватреног оружја, а рески одјеци проламају ваздух који се одбија о бугарачке брежуљке и шумарке. Пошто су наши дали отпор и одбили прве налете, зачуше се око наших положаја јаке експлозије топовских и минобацачких граната. Артиљерија је отпочела ватру и од јаких детонација цијели Бугар подрхтава као да се налази на броду, те се морски таласи разбијају од њега. Артиљерија гађа, како положај тако и цијели терен у том селу, час преносећи ватру на један брежуљак, час на други. Гранате су својим распрскавањем и дејством орале и превртале земљу сељачких њивица и кидале стабла воћњака око кућа. Једна граната је погодила у Котурову. Била је пробојна те се није распрсла при удару о кућна брвна него их је пробила,

прошла кроз кућу и на другом крају прошла кроз врата и онда експлодирала. За то вријеме се у кући налазила моја мајка. Стајала је и мјесила крух од курузног брашна да га испече за сваки случај. Требаће послије борбе за партизане. Кад је граната пробила брвна и прошиштала поред ње, а затим потресла кућу јаком детонацијом, она онако уплашена се сјурила у једну дубоку долину. Тамо је знала за једну рупу у земљи. Завукла се под земљу ђе је остала до сјутра.

Командир Басара је успјешно манервисао пушкомитраљезом. Ишао је и обилазио положај, наређивао пушкомитраљесцу да отвара ватру овдје и ондје, ђе је год сматрао да је потребно. Одједном појави се група домобрана у стрељачком строју испод Лубановог брда и поче јурити према нама. Ми смо концентрисали своје погледе, нишанили на њих и очекивали да се примакну још, па да их обаспемо. Кад одједном испод једног каменог зидића, Зорић просу на њих рафал из пушкомитаљеза. Неки падоше на ледину и осташе лежећи и одмарајући свој вјечити одмор. Неки се затетураше, а остали разбјегоше поред живице и замакоше за бријег. За пар секунди на том мјесту загрмјеше детонације минобацачких граната, али, срећом, терен је био празан пошто је командир одмах послије рафала склонио и повукао пушкомитраљесца. Они су и даље наставили с бомбардовањем терена минобацачима и ко зна колико је граната пало по тим шумарцима и њивама. У том налету минобацача није направљена никаква штета у људству пошто смо били добро маскирани те нијесу знали за наш положај, само су иза нас погинуле три овце које су пасле траву и ходале по њивама. Када се мало детонације утишају, чујемо са лијеве стране од Раштела ђе допиру пушчани пуцњи. Значи да су они што су се јутрос сакупљали у Раштелима напали Љесковац. Они су покушавали да пређу из Раштела у Љесковац, да га пљачкају и пале, рачунајући на необезбјеђеност села услијед заузетости партизана у одбрани Бугара. Цијели дан су покушавали, али нијесу могли прећи преко моста пошто га је штитио Милан Чакширан Буџан. То је онај Буџан из Љесковца, чувен по својој борбености и по својој недисциплини. Он ничију команду није слушао и таквог су га сви знали. Није му нико ту самовољу забрањивао нити су му је замјерали. Он је залегао за једну стару зидину више раштелског моста код Граорине куће. Донио је собом талијанску пушку са муницијом коју је недозвољено понио из гомиле заплењеног оружја из борбе у Плаовчевој дрази. Кад год руља навали да пређе мост, он их дочека паљбом из своје талијанке и присили на повлачење. Они су на њега отварали ватру, али је био у добром заклону и нијесу му могли ништа. Лежао је иза зида и будно пратио сваки покрет непријатеља. Наједном иза леђа чу старачки глас. Милан се окрену кад код његових ногу сједи његова стара мајка Анђа. Донијела му резервну муницију замотану у кецељи што је Милан набавио ко зна ђе и оставио кад затреба. Мајка му је пружила завежљај са муницијом говорећи:

– Ево, Милане, ево, сине мој, донијела сам ти муницију, само не дај тим крволоцима да пређу у наше село.

Милан је, вјероватно дирнут мајчином посјетом и њезиним заклињањем, успио цијели дан да држи тај положај и сачувао је своје село.

Код нас у Бугару је борба непрекидна. На положају западно од нас, од Градине до Гавранића, ивицом кањона Коране, положај држе храбри Бугарчани. Прошло је подне и сунце је скренуло ка западу. Сав непријатељски притисак и покушаје да пређу ријеку, они су успјели одбити и добро су се држали. Са стране Думана, са оне друге ивице кањона, покушавале су усташе са својим наоружаним цивилима да се спусте низ кањон до ријеке под заштитом њихових ватрених оружја. Били су одбијени уз извјесне губитке и натјерани на повлачење. Да су успјели доћи до ријеке, онада би могли уз кањон долазити до самих положаја бораца. За вријеме покушаја спуштања низ кањон, ишли су само цивили док су их униформисане усташе лежећи на ивици својих заклона штитили ватром из оружја. Храбри командир Бугарачког вода Веселица Бодган, стално је ишао око бораца, храбрећи их и говорећи им:

– Држите се, другови, данас је наша побједа сигурна на свим положајима око нашег села. Сви се држе добро и успјешно одбијају непријатељске нападе. Другови, будите јунаци и ништа се не бојте. Сад ће вече, банда ће се повући.

Док је он обилазио положај, топовске гранате су га обасипале, ударале о тврде стијене и својом детонацијом правиле урнебес распрскавајући се и рушећи грање са дрвећа. Једна граната експлодирала је недалеко од Богдана. Прасак експлозије проломи се громким гласом. Гелери реским звиждуком полетјеше на све стране и један гелер удари Богдана у доњу вилицу и одби му је. Крв пљусну низ његова прса, а вилица са брадом се објеси на кожи низ врат. Богдан је остао и даље на ногама, док је његова јуначка крв текла у млазевима и квасила одјећу. Он је и даље гледао у своје храбре борце, само више није могао говорити. Нешто им је хтио рећи, нешто командовати, даље храбрити, али је само пуштао јаук. Пришао је друговима и показивао им прстом на њихову пушку, па онда на своје груди. Он је молио да га убију, да се не пати јер је био свјестан свог оштећења и боли која га чека док не умре. Својим погледом је молио другове да куршумом из пушке олакшају муке. Језик му се отимао и висио са горње вилице. Другови су га са сузама посматрали и нијемо одговарали да то не могу учинити. Богдан је видио да га другови неће убити, па се попео на један камен, одакле га је непријатељ могао добро осмотрити. Окренуо се према њему млатарајући рукама и очекујући куршум који ће му скратити живот. Са оне стране уског кањона иза камења, удаљено ваздушном линијом око три стотине метара, непријатељ се гласом јављао. Двогледом га је осмотрио и схватио шта овај жели и викао је:

– Видимо какав си. Нећемо те убити, знамо шта хоћеш.

Кад је Богдан видио да ни тамо нема оно што је хтио, сишао је с камена, дошао до другова, извадио из џепа оловку и папир на који је написао:
„Желим вам успјех у борби, другови. Ја вас молим да чувате моју дјецу." Цедуљу је пружио Миљковић Вељи, узео од њега пушку, врх цијеви намјестио у гушу и десном ногом притиснуо дрвце које је прије ставио на обарач. Пушка даде потмули глас и куршум му разби потиљак. Богдан паде поред стијене и тиме прекрати живот јунака, борца и друга, командира Бугарачког вода. Он је поред својих другова, бораца, лежао мртав док су његове комшије и рођаци на брзину ударали старе ексере у старе даске, сакупљене по оближњим кућама, да му направе сандук у коме ће под праском граната и куршума сахранити свог бранитеља и борца. Тако се то морало јер се није знало шта ће бити сљедећег тренутка, а камоли сјутра. Не зна се каква судбина чека овај крај, а за сваки случај тијело покојника треба што прије сакрити у утробу земље.
За то вријеме, његови другови су лежали на положају за оним заклонима ђе их је покојни командир распоредио. Стиснутих зуба, са сузама у очима од бола за другом, чврсто су држали пушке у рукама и будно мотрили на ону страну ријеке, пратећи сваки покрет или појаву непријатеља, како би га вјештим оком нанишанили и осветили друга. Они су били свјесни да се иза њихових леђа налазе њихове раштркане сељачке кућице ђе су јутрос оставили старе мајке, сестре, млађу браћу, жене и нејаку дјецу. Они су свјесни да ако непријатељ успије ући у село, да ће њихове кућице бити попаљене, а њихови најмилији поклани ножевима, а можда и живи запаљени. Сандук још није био завршен, а ожалошћеним сељацима дође још једна тужна вијест. Морају да праве још један сандук. Курир покојног командира, дечкић од четрнаест година, Котур Душан Дујо, ишао је положајем тражећи свог командира не знајући да је овај мртав и вјероватно му носећи неку усмену вијест или наређење од командира чете. Непријатељски куршум га је погодио у главу и дечко је остао на мјесту мртав. Сунце се спустило доста ниско и сви се ми радујемо његовом заласку јер ће се с мраком непријатељ повући. То је његова ранија пракса. Свим борцима су се повремено очи отимале у правцу сунца, мјерећи његов размак од врха планинских брегова ђе треба да зађе. На јужној страни положаја, према Чавнику, непријатељ је добио појачање домобранских јединица и направио јак притисак митраљеском и топовском паљбом услијед чега су се борци морали повући због недостатка муниције. Непријатељ је заузео један дио села са те стране. Докле је непријатељ дошао, могло се знати. До којих су кућа стигли, са тог мјеста се извија густи црни дим и пропиње се све више пошто је било без вјетра, а кроз дим избијали су дебели језици пламена. Тим продором непријатеља, постојала је опасност за нас да будемо опкољени, али је ипак стигло наређење од командира чете да се повучемо према Градини. Ми смо се повукли. Непријатељ није вршио напад за нама пошто је била близу ноћ. Сунце је залазило. Мрак је притискивао земљу. Док смо дошли близу Градине, борба је на свим положајима престала и све се утишало. Од Градине су се видјеле сељачке куће како догорјевају. Док су сељаци зготовили два мртвачка сандука ђе су положили тијела погинулих

бораца и заковали старим, још некада кованим ексерима, за то вријеме други су ископали двије гробнице, једну поред друге на врх Градине, под жбуњевима. Затим су сандуке спустили у гробнице и прекрили их свјеже ископаном земљом. Љесковчани су по престанку борбе напустили Бугар и отишли у правцу Љесковца.

За вечеру смо се снашли како је ко знао. Неко код неког познаника, а неко код пријатеља и рођака. Преко ноћи се погоршало вријеме. Падао је снијег. Васиљ је упутио патролу у Рујницу да у току ноћи испита каква је тамо ситуација и ђе се непријатељ налази ако је преноћио у неком селу. Сјутра је дан освануо прохладан и тмуран. Снијег је пао око пет центиметара дебљине. Патрола је извијестила да су домобрани отишли синоћ у правцу Бихаћа. Извиднице јављају да су усташе са оне стране Коране са својим наоружањем отишли у правцу Слуња преко Раковице. У Бугару је организовано спремање ручка за нас и Бугарчане заједно.

У ПАРТИЗАНСКОЈ ОФИЦИРСКОЈ ШКОЛИ

Послије ручка, Васиљ ме позва и саопшти ми да је пао приједлог да идем у официрску школу при Главном штабу Хрватске која се налази у Кореници. То је школа за командире чета. Трајаће око два мјесеца. То је друга по реду. Прва је одржана у околини Петрове горе, а пошто је сад Кореница ослобођена, друга ће бити тамо. У тој првој школи био је Бугарчанин Зобеница Милан и он се скоро вратио у јединицу. За одлазак у ту школу предложен је десетар Бркљач Мићо, али је упорно одбијао да иде. Мићу су предложиле старјешине из команде чете, јер је он био организован и озбиљан кандидат за партију, али је ипак одбио.

– Ја сам утрпао тебе и некако су прихватили мој приједлог. Ја ти савјетујем да не одбијаш, него прихвати то и иди.
– А како ћу ја ићи кад нијесам организован? Ти знаш у каквој се ми ситуацији налазимо. Што смо нас дојица до сад живи, треба да захвалимо народној подршци, а тамо неће бити познатог народа, ко зна шта могу са мном да учине. Могу ови из Љесковца да ме тамо оклеветају и они ће ме „масакрирати“. Ја се не бих сложио.
– Ти само иди кад ти ја предлажем и не бој се. Ја ћу о томе водити рачуна. Слаћу чешће посјету и курири ће тамо долазити. Свима ћу ја њима рећи да сврате код тебе и увијек ће ти донијети писмо од мене. Тако ће тамо руководиоци знати да за тебе постоји интересовање, па се неће усудити тако нешто направити. Ти си увијек био храбар, немој сад бити страшљив.
– Ја сам био храбар кад сам се налазио уз своје другове, а тамо њих нема.
– Е, што ти ја сад могу кад ме нећеш послушати – рече Васиљ и пође од мене.

Ја сам се предомишљао, било ми је тешко не послушати га кад сам тако опасне тренутке преживио са њим. До сада сам спашен захваљујући његовим савјетима. Ријешим да идем. Пођем за Васиљем и зовнем га. Погледао ме је. Ја у ходу дам знак руком да стане. Стао је и чекао ме смијући се, пошто је наслутио да сам ријешио да идем у Кореницу. Упитам га:

– Хоће ли бити дозвољено да носим са собом оружје?
– Па сигурно, кад не би хтио да га носиш било би ти наређено.
– Васиљу, ријешио сам да идем у Кореницу.
– Добро, одмах се вечерас спреми, а у току ноћи наићи ће курир из Љесковца. Он носи у Кореницу пошту и ићи ћеш са њиме, пошто та школа почиње са радом првог маја, а данас је двадесет и шести април. Морате тамо стићи пар дана раније ради самог распореда и организације посла. Кордунашки слушаоци су већ јуче отишли док

смо ми водили борбу. Добро, Драгане, онда како смо се договорили; ти иди, а ја ћу повести рачуна о теби, онако како будем знао и могао.

Пружи ми руку и пожели срећу. Желио је да се вратим код њих са више знања. Ту смо се растали и он оде у правцу Рујнице, а ја остах у Бугару чекајући да наиђе курир. Размишљао сам. Сад идем и нећу се вратити за два мјесеца. Осташе моји другови, оста моја десетина. Не знам ко ће ме замијенити, пошто морам на брзину отићи. Навече ми је у посјету дошао Драган Дмитровић. Рекао му је Васиљ да ја одлазим те је дошао да ме испрати. Иза њега наиђе цијела моја десетина да ме испрати. Било је другова и из других десетина. Волио сам што су дошли да испрате. Добри су то другови. Иако сам планирао мало да проспавам док курир не стигне, нијесам могао. Провешћу вријеме са њима у разговору. Око девет сати навече дошао је курир. То је био Манојловић Драган из Љесковца. Добро се нас двојица познамо. Био ми је у десетини кад сам био у Љесковцу. Нијесмо се дуго задржавали, поздравио сам се са друговима и кренусмо у правцу Коране. Прешли смо код Јанковић млина, а затим ушли у Садиловац. Успут ми Манојловић прича да су јуче Личани ослободили Пријебој и сада се налазе изнад самог Личког Петровог Села и Арапова дола, што је нама много олакшало пут. Продужили смо кроз шуму у правцу Пријебоја газећи снијег. Ишли смо полако и нијесмо журили. На Пријебој смо дошли око десет сати. Тамо се налази једна личка јединица. Мало смо свратили, огријали се и одморили. Причају нам Личани да у Кореници има врло мало снијега, Овђе је већи пошто је то шума, ту је Пљешевица. Пошли смо у правцу Коренице и идемо низбрдицом која обавија округле брегове. Сад нам је лакше ићи. Не морамо газити цијелац као кроз шуму. Снијег је утабан те је нога слободна као да га нема. Најзад смо прешли сву низбрдицу и спустили се у равницу. Дошли смо у једно село које се зове Врело. Има једна омања ријека коју видимо пред собом. Протиче преко једног равног поља. Наоколо су је надвисила брда. По цијелом том терену налазе се раштркане кућице, села и засеоци. Највише насеља има у равницама испод самих пошумљених брда. Цијела територија је сада слободна.

Указа се пред нама Кореница на југоисточној страни под два бријега. Ту је доскоро био смјештен талијански гарнизон. Сад су га Личани уништили и ослободили овај лијепи крај. Наставили смо пјешачење равном цестом која се пружала у правцу Коренице. Било је доста хладно. Зашли смо у град. Питамо једног партизана ђе ће бити смјештена официрска школа. Он нам показа једну зграду у центру. Зграда је једноспратна. Свратили смо. Нашли смо у згради групу партизана, који су дошли као слушаоци. Значи, то су ми колеге. Манојловић рече:

– Идем тражити команданта школе да му предам пошту.

Гледам у те своје нове другове. Питам их колико их до сада има. Рекоше преко шездесет. Запазио сам међу њима само двојицу или тројицу који по годинама изгледају старији од мене. Већина их је мојих година. Има и оних

који су млађи, такорећи дјеца, отприлике од шеснаест до осамнаест година. Има један клиндро, омален и дебељушкаст, округла лица, који је изгледао најмлађи. Звао се Ливада Дане. У разговору сам сазнао да је цијели састав питомаца двомјесечне академије родом из Лике, Кордуна и Баније, само сам ја био са босанске стране. Међу Кордунашима се највише кочоперио један младић. У разговору му се истиче предњи златни зуб, а он се са тим поноси, па се осмјехује и кад није потребно. Остали његови познаници према њему имају решпекта и кажу:

– То је Карас Гњацо из Перјасице, брат перјасичког команданта батаљона Караса Милутина.

За Гњацу кажу да је способан и паметан. Он је пред рат био питомац подофицирске школе.

Неко јави да се иде на ручак. Пошли смо у групи. Дошли смо иза дотичне зграде, код неке шупе која је лијепо очишћена, а столови су дугачки и постављени. Поред столова су постављене клупе за сједење, а на столовима поредани плехнати емајлирани тањири у којима је било јело. Посједали смо и почели јести. За цијело вријеме нашег боравка, за ручак и вечеру стално смо имали кромпир, кисели купус и грах. Меса је било свакодневно. Храна је била лијепо спремљена, укусна и све је било чисто. Храна је увијек била добро масна, само је увијек било мало. Крух је био курузни и то ограничено. Врло мало парче. Навече смо, док се види, вечерали, а затим ишли на спрат у одређене собе за спавање. Тамо су биле четири собе, а по патосу је простртa фришка слама. Било је и нешто ћебади талијанског поријекла за простирку по слами и по једно за покривање. Још је било ноћу хладно, стога смо појачавали покривач шињелима. Морали смо рано лећи, пошто у собама нијесмо имали никаква освијетљења. Изјутра смо се дизали и ишли у групама на умивање иза блокова кућа на поток, а касније на доручак који се састојао од црне кафе и парчета крува. Послије доручка смо ишли у једну већу собу у којој су били поредани столови и клупе. То нам је била учионица. Напријед је био намјештен писаћи сто за наставника, а иза његових леђа, мало устрану, објешена о зид школска табла са кредом и сунђером. Поред табле је висила земљописна карта Југославије са сусједним државама. Пошто смо посједали и смирили се, у учионицу уђе пет људи у различитим униформама. Сви су имали на глави тророге капе партизанке као што смо имали и ми. То су биле наше старјешине, наставници. Прошли су кроз просторију и дошли до наставничког стола. Један омалени и дебељушкаст почео је уводни разговор. Образлагао нам је о значају школе, потреби праћења наставе и слично. То је био наш командант Латас Данило, родом је негђе од Плашког, а био је активни капетан прве класе предратне војске. Други наставник је био Павловић Милош Ћића, родом је негђе са Кордуна, такође активни капетан предратне војске. Трећи је Личанин Рајичевић Дане, поручник бивше војске. Четврти је био неки бивши подофицир, а пети политички комесар школе, Далматинац, име му нијесам запамтио. То је био доста млад човјек, високог раста и на себи је имао

униформу прекројену од талијанске, а кошуља му сашивена од материјала црвене боје. У кошуљама такве боје, партизани су се највише кицошили што је црвена, јер је то знак оданости партији и комунизму. Већином су се политички комесари грабили око тога. Командант Латас нам је саопштио да ће настава почети другог маја, а ових пар дана вршићемо вјежбе с којима ћемо се припремити за прославу првог маја, пошто ће наша школа вршити војничку параду за вријеме свечаности. Одмах сам помислио да ће та припрема доста тешко ићи и не знам хоће ли се ишта постићи, пошто од свих учесника само нас је пет до шест војника, који смо прошли стројеву обуку и научили корак и разна престројавања. Послије подне излазимо у строј. Био је са нама наставник Павловић. Ту је одређено свакоме мјесто у строју према висини. Сјутрадан се радило цијели дан. Ишло је доста тешко. Са вјежбама смо наставили и сљедећих дана. Тридесетог априла био је завршетак вјежби за параду. Искључени су они млади који нијесу могли савладати обуку и увјежбати. Остали одрасли и старији донекле су постигли, али су старјешине морале бити и са тим задовољни кад се не може боље. Мјесне власти уз учешће народа су биле заузете послом око припрема за сјутрашњи празник. Направљена је трибина на раскршћу и одатле ће говорници држати говор. Предвече су донесени разни украси народне радиности, шаренице и биљци. Све је то окићено. Набављено је и неколико застава које су се високо вијориле на улазима у град. Подигнути су славолуци са борбеним натписима. Град је добио свечани изглед.

Сјутрадан, Првог маја, дигли смо се рано. До поласка на доручак, обријали смо се и умили. По завршеном доручку, припремили смо се, чистили и уређивали одјећу и обућу. Сви смо очистили ципеле и намазали их. Неколицина је имала крему, а остали су намазали говеђим лојем растопљеним на ватри. Лој су добили од месара. Прегледани су фишеклије и пушке. Имали смо један пушкомитраљез за који је био задужен један Личанин, врло развијен и млад момак и звао се Плећаш Милош. Сад ће бити вријеме за излазак у строј. Вјероватно ће се вршити још једна проба. Народ је од раног јутра почео долазити и пунити цијели простор око мјеста прославе. Погледамо са стране кроз прозор напоље и видјесмо велику масу народа како непрестано долази из свих праваца. То се све слива у Кореницу. Носе исписане транспаренте. Одједном, појави се пред зградом наш наставник Павловић, кога смо сви звали Ћића. Наредио је да се излази. Изашли смо и према ранијем плану стали у строј. Сви смо добро закопчани, опасани и све је притегнуто. Били смо сви у шињелима, само шароликог изгледа. Било их је три врсте, војнички, жандарски и талијански. Сви смо на главама имали торогe партизанске капе са црвеном петокраком звијездом. Ћића је стао пред строј и командовао:

– Мирно! На парове разбројс! О десно раме! У двојне редове надесно! Чета напријед марш!

И ми пођосмо. Ишао је с лијеве стране строја, по пропису бивше југословенске војске и гласно, одсјечно командовао. У строју, парадним

кораком прошли смо цестом куд нам је, између густе масе народа, направљен пролаз. Народ је са одушевљењем гледао у нас. Чули су се узвици: „Живјела народна војска. Живјели будући официри народне војске!“ Неке старе жене из масе, посматрајући нас, од радости су заплакале и дрхтавим гласом говориле: „Бог им дао кад су такви! Поред свега зла што нам је Павелић донио кад видим нашу војску лакше ми је.“

Направили смо заокрет иза трибине, а затим се наш строј зауставио пред трибином. Команда је пала: „Налијево у фронт! Надесно равнајс! Мирно! К нози! На мјесту вољно!“ Приликом маршевског корака и осталих престројавања, сви смо радили оно што нијесмо ни очекивали због чега је Павловић био задовољан и помало се смјешкао. Прије нашег доласка, на трибину је дошла група људи у партизанској униформи са нешто цивила. То су били, како кажу, руководиоци из Главног штаба Хрватске. Иза наших леђа стајала је маса народа, густо збијена, тако да је сав простор био испуњен као и сви пролази ка центру. Више масе народа, на јужној страни, налази се терен са малом узвишицом на коме су стајала три тенка талијанске производње, лијепо паркирана и поравната. Са трибине дође један руководилац. Поштапајући се, примаче се огради трибине с намјером да отпочне са говором. То је био човјек средњег раста, прилично развијен, у лицу црномањаст и обучен у жандарски шињел. Отпочео је са говором. Говорио је прилично дуго. У свом говору осудио је окупатора и домаће помагаче окупатора. Осврнуо се на усташке злочине који су извршени над мирним и недужним народом. У току свог говора био је више пута прекидан одобравањем и аплаузима. То је био Владо Ћетковић, како кажу, командант за Лику. Он је теже рањен у борби на Љубову и још се није излијечио, зато се при кретању служи штапом. Још се неколико њих измијењало на говорници. Око подне је био митинг и свечаност је завршена. Руководиоци су отишли са трибине, а ми смо отишли у наше собе ђе смо оставили оружје, мало шетали, а затим отишли на ручак. До ноћи је град био жив од народа.

Сјутрадан је почела настава. Подијељене су нам по двије свеске тврдих корица за писање и по једна оловка и гумица за брисање. Већином је прије подне наставу држао Ћића, а послије подне Рајичевић или онај подофицир. Командант је ријетко долазио код нас, само понекад ради савјетовања или неке контроле. Ћића је предавао тактичке предмете који су се већином сводили на герилски начин ратовања, Рајичевић топографију и артиљерију, а подофицир остале предмете. Кад је прошло пет дана, послије наставе дође у учионицу онај високи Далматинац, политички комесар у црвеној кошуљи и сједе на столицу поред наставничког стола. Пребаци своју дугачку ногу преко ноге, па пошто је мало ћутао, гледао у нокте и чачкао их неким предметом, погледао је по нама, а ми смо гледали у њега. Очито се види да жели нешто говорити. Одједном поче:

– Другови, ко овђе међу вама није члан партије, нека изађе напоље, нек се прошеће.

Погледао сам по учионици, сви присутни су отворили добро очи и сваки појединац се труди да види остале. Подигох се и полазим између клупа до врата да их напустим. За мном иду још три до четири друга и то они за које сам сматрао да су старији од мене. За њима пођоше и сви они који су по годинама много млађи од мене. То су били Скојевци, било их је шест или седам. Остали су остали у клупама на својим мјестима. Кад сам дошао до врата, окренуо сам се и било ми је згодно да их погледам. Сви су се, сједећи, окренули према нама и толико очима бленули као да су на нашим главама израсли рогови. По изласку на улицу, ми нијесмо ни ријечи међусобно проговорили, него смо се ћутке разишли по граду свако на своју страну.

Они младићи су отишли на посебну страну. Ја сам разгледао оне паркиране тенкове. То су били мали тенкови и лако покретљиви за брдске терене. Око њих су се вртјели и пословали партизани Личани, то је њихова посада. Обучени су да са њима рукују. Мало даље стоји један човјек омањег раста. Кажу да је то талијански официр који је заробљен заједно са тенковима. Пошто није у борби нанио никаква зла, пуштен је и слободно се креће, само му је наређено да без одобрења не напушта мјесто. Он нити покушава нити даје било какве знаке за бјекство. Равнодушан је и хоће показати све око тенкова ако га упитају. То ме је заинтересовало и отишао сам код њега.

Он је био човјек коврџаве косе као Африканац. Био је ситног, округлог и црног лица. Имао је ситне бијеле зубе. Стално је грицкао нокте тањушних прстију. Знао је понеку ријеч на нашем језику.

Дани су пролазили један за другим. Настава у учионици, а по завршетку шетња, па ручак и тако даље. Пошто сам био сам из мог краја, у почетку се нијесам познавао ни са ким и са свима сам био само у службеним односима. Сви су ми били једнаки и ни са ким нијесам имао неке интимности. Већином сам сам шетао, потиштен разним горким и неправедним доживљајима и ситуацијом у којој се налазим. Нико ми се није ни покушавао приближити, а баш сам то желио. Изгубио сам повјерење у цијели свијет, а можда је то и било добро у таквој ситуацији. Једино сам се обрадовао куририма који су долазили из моје јединице и који су се стално свраћали код мене онако како ми је Васиљ обећао. Они су ми причали разне новости и промјене у јединици. Једном приликом ми је у својству курира дошао Дмитровић Драган. Он је дошао у договору са Васиљем и приликом доласка обратио се команданту школе Латасу интересујући се за мене. Рекао му је да ми је донио поздрав од цијеле јединице као и већине цивилног становништва из наших села, иако јединица није ни знала за његов долазак овамо, а камоли цивилно становништво. Васиљ је њему могао дати потребна упутства, пошто је Дмитровић љесковачким смицалицама заједно са нама био осуђен. Послије тога, састао се са мном и дуго смо причали. Рекао ми је да не треба да будем забринут. У нашем се крају не потеже никаво питање. Изгледа да се ствар мало слегла. За вријеме мог боравка у Кореници често су ми курири навраћали иако нијесу знали сврху свог навраћања.

Настава ми је ишла добро, скоро боље него иједном другом. Нарочито ми је добро ишла топографија. Примјећивао сам да су наставници били задовољни иако то никад нијесу ничим исказивали ниту су мени то рекли. Приликом мојих одговора некад би се мало осмјехнули, а остале појединце истицали су јавно пред свима ако потрефе тачан одговор.

Око петнаест дана стално смо имали наставу у учионици. Нијесмо ишли на терен. Што се тиче исхране, била је увијек иста, чак и послије петнаест дана кад смо свакодневно ишли на терен у околицу Коренице и често правили јурише. Освајали смо бријег више Коренице, који се зове Варићак, па све до Врпила под командом наставника Павловића. Одласком на терен настајала је све већа револуција у стомаку. Сви млади и здрави, а ваздух и вода онаква каква може бити само у Лици, пуној брегова са боровом шумом. Са мало хране то се није могло лако издржати. Не знам како су се остали снашли, а ја сам имао једну новчаницу од педесет предратних динара. У слободно вријеме сам шетао кроз оближња села. Успут увијек наиђем пред неку кућу пред којом стоји домаћица, најчешће нека стара мајка. Ја јој приђем да мало са њом попричам, охрабрим је према нашој борби и као напослијетку упитам има ли киселог млијека да купим. Нагласим да ћу платити, јер кад то кажем, онда нема стидљивости, иако врло добро знам да ће ми дати. Ни у каквом случају не може бити да Личанка нахрани партизана, а да се може говорити о некој наплати. Изнесе ми киселог млијека или веренике и још повећи комад крува. Ја то задробим и наједем се, а потом извадим мојих педесет динара и понудим се да платим. Домаћица одбија да прими и најзад се љути што јој нудим. Ја онда спакујем новчаницу у џеп, захвалим се на чашћењу и одем. Други дан сам ишао на другу страну и тако даље. Једном ми се придружио мој колега слушалац Божић Глишо, родом неђе са Кордуна. Пошли смо у правцу Градине источно од Коренице. Напомену ми да идемо тражити да се нешто поједе. Ја сам пристао и први сам тражио храну, али да купим. Домаћица нам је изнијела јело и одбила новац. Ми смо јој захвалили и отишли. Глиши се свидио мој метод сналажења и сваки дан смо то радили, а да остали нијесу знали, нити су примјећивали. За то вријеме, по неколико пута смо обишли оближња села и на рачун мојих педесет динара хранили се стално. Однио сам их у џепу кад смо напустили Кореницу.

Једног дана уђе у учионицу командант школе Латас, расположен и весео. Донесе вијест да је народна војска добила ваздухопловство. Два домобранска пилота пребјегли су са опремама два авиона из Бање Луке и спустили се на партизанској територији у околини Приједора. Сви су били расположени и весели због те вијести. Подигла је морал како у партизанским редовима тако и код цивилног становништва. Кроз неколико дана, из Бихаћа су побјегла два домобранска официра са неколико домобрана и дошли су у Кореницу. Домобрани су одмах упућени у јединицу, а официри су се могли видјети, послије дуже времена, како шећу по граду.

Ми се више не налазимо у учионици. Сваки дан смо на терену, изводимо вјежбе, вршимо распоред јединица за напад и одбрану. Једног дана смо преко брда Варићак у правцу Врпила скренули мало удесно и направили засједу. То је била вјежба уништавање тенкова флашама напуњеним запаљивом течношћу, бензином и слично. У вјежби смо имали флаше напуњене водом. Од Коренице су наишла два тенка, она мала талијанска што су заробљена. Ми смо у заклонима чекали. Кад су тенкови наишли поред нас, бацали смо флаше. Оне су се разлупале, а вода је прснула по тенку.

Школа је при крају. Ту је друга половина јула. Кроз пар дана ће бити завршетак. Имаћемо испите. Испити су обављени у учионици. Били су готови за један дан. На сва постављена питања одговорио сам без примједбе. Било је и подпитања и све је ишло добро. Било је још добрих кандидата, а било је и оних који су дали слабе одговоре, нарочито они млади. Послије испита, школа је сљедећи дан организовала скупно гађање, које се обавило лијево од Градине, на падинама под самом шумом Пљешевицом. Ископани су ровови, постављене мете, а група питомаца истрошила је одређену количину муниције из борбеног поретка пребацујући се. Пушкомитраљез је на мете потрошио пар кратких рафала. Гађање је завршено. Наставници су пребројали поготке и сумирали резултате. Кажу да су задовољни резултатима гађања. Сјутрадан нисмо имали наставе. Одмарали смо се и ишли у шетњу. Припремана је и приредба у част завршетка школе. Припремале су је мјесне власти у сарадњи са нашом школом. Приредба ће се одржати у близини центра на пространом тавану неке нове грађевине, вјероватно пред рат започете. Био је спремљен неки комад из борбе. Мене су за то вријеме одредили да стојим напољу. Кад ми изнутра даду знак, пуцаћу из пушке два метка, тако да нећу бити унутра на посматрању програма, а није ме то ни интересовало. Имао сам својих личних брига. Послије вечере, приредба је почела и све се завршило по плану. На приредби су присуствовали неки руководиоци из Главног штаба Хрватске.

По завршетку приредбе, отишао сам на спавање и пробудио се изјутра кад је сунце изашло. Послије обављеног доручка, дошао је час за опроштај и растанак. Одлазиће се по групама. Ја сам припадао групи Кордунаша и Банијаца. Командант школе дао је запечаћену коверту једном Кордунашу и рекао му да то преда кад дођемо у Петрову гору у команду групе одреда. Сви морамо ићи тамо да се јавимо. Тамо ће бити распоред по јединицама. Командант је преко цивилне власти допремио за нас кола са коњском запрегом која ће нас возити до Плитвичких језера. Са нама су се поздравили наставници, ми смо посједали у кола и кренули.

Личани ће такође отићи по групама у своје правце, а наставно особље ће остати да припреми дочек за питомце треће класе који ће се одржати у Лапцу, пошто је био ослобођен.

То је био крај јула и врућина је јака. Кад смо одмакли од Коренице и приближили се Врелу, пред нама су се испријечили брегови обучени у зеленило листа. Сјетим се како је било хладно кад сам пред први мај ишао овом цестом по снијегу, а сада је оваква љепота. До Пријебоја смо ишли полако пошто је већином узбрдица. Неки су у колима почињали ону банијску пјесму „Ој, ђевојко“. Изашли смо на Пријебој и ту су домаћини мало зауставили кола да одморе коње. Причали смо са партизанима који су на том мјесту сачињавали посаду. Ту је интендантура једне личке јединице, која држи положај око Петровог Личког Села, Ваганца и даље према Плитвицама. Коњи су предахнули и кренули смо у правцу Плитвичких језера кроз село Језерце. Возећи се цестом, разгледао сам то село и подсјетило ме на вријеме кад сам претрчавао цесту у почетку устанка и носио пошту Орешковић Марку на Увалице. Онда је ово село било потпуно пусто, а непријатељ је крстарио по Пријебоју и Језерима. Сада се народ вратио својим кућама, а наша народна војска се налази у Пријебоју и Језерима. Уз пут можемо срести, поред становника тог села, и наоружане партизане.

Дошли смо на Језера. Изашли смо из кола. Сељаци окренуше кола и вратише се назад. Задатак је био да нас дотле довезу. Око зграда видимо доста партизана. Улазе, излазе, шећу по тој дивној природи, а мало улијево и наниже плави се једно језеро. Још више улијево, према Плитвичком Љесковцу, чују се слапови воде која пада са висине из језера у језеро. Ниже цесте на лијеву страну налазе се виле саграђене прије рата. У једној је смјештен штаб батаљона који држи тај терен. Питамо партизана ко има у штабу. Одговори да је тамо командант. Оде један од наших питомаца унутра да се информише код команданта куд је најлакши прелаз за Кордун. Кратко вријеме је био унутра, а затим је изишао напоље са командантом. Командант је био плав човјек, доста развијен и кажу да је то Опсеница Станко. Он нам је саопштио и савјетовао нас да идемо преко Медвеђака, а затим да се спустимо низ шуме у Арапав дол. Испод тод села према Дрежнику и Ваганцу налазе се партизани из његовог батаљона на положају. Са њима ћемо ступити у контакт, а даље ће они дати упутства за прелазак преко Коране.

Ишли смо полако кроз шуму. Било је дивно путовати испод високих и дебелих букових стабала, а њихове лишњате крошње правиле су хлад. Изашли смо на врх и сад треба да се спуштамо наниже између два врха Медвеђака. Мени је пут познат. Туда сам пролазио кад сам ишао на Увалице. Дошли смо до села које се налази на подножју шуме. У селу смо нашли пуно партизана. Ту се налази и њихова кухиња. Неки партизани су у пољу према Ваганцу, који није одавде далеко. Тамо је непријатељска посада.

Они су исто на опрезу јер знају да су партизани близу и да их посматрају. Партизани леже по цијели дан по пољу иза сакупљених гомила камења. Будно прате сваки покрет непријатеља с напетом пушком у руци. Разговарамо са командиром те чете. Он нам каже да сачекамо ноћ и онда да се пребацимо код пилане на ону другу страну. Опрезно ћемо прећи цесту, а затим продужити преко Садиловца у правцу Љесковца.

Навече смо се растали са Личанима и без сметње прешли Корану и цесту, а затим се нашли у Садиловцу. Прошли смо село и упутили се преко Думана у правцу сјевера ђе нам се кроз тиху љетну ноћ према хоризонту оцртава брдо више Просјеченог камена. То је почетак Љесковца. На десној страни се оцртава кањон Коране, а преко Коране се надвисио бријег Градина у Бугару. Причао сам са друговима о Градини, о борбама на том бријегу крајем априла, о погибији покојног Богдана, командира Бугарачког вода. На Градини је прошле године почетком августа донесена одлука да се да отпор непријатељу. Градина је увијек била један дијелић слободне територије, пошто се непријатељ плашио доћи и до сада још није био тамо. Народи из свих околних села, бјежећи пред бандом, ишао је у правцу Градине, а кад стигне тамо сматрао се слободним. Градина ће заувијек остати историјско мјесто за ова села од Уне до Коране. Тај бријег до сада има великог значаја за народе околних села у којима је настањен народ српске националности, јер су ту многе главе до сада сачуване.

У Љесковац смо стигли прије пола ноћи, и то у околину школе и болнице. Били смо смјештени у неколико кућа и легли смо да спавамо. Изјутра сам се дигао први и отишао у Бугар. Тамо сам одмах потражио Васиља и са њим се састао. Ту сам сазнао за промјене које су се десиле док сам био одсутан. Васиљ каже да више не припадамо чети у Љесковцу нити трећем батаљону. Формиран је четврти батаљон Другог кордунашког партизанског одреда. Командант батаљона је Басара Никола. Тај батаљон сачињавају три чете. Прва чета је формирана од бившег вода у Љесковцу, а командир је Раде Милошевић. Друга чета је под командом Милошевић Спасе која је на Машвинима, Броћанћи и Басари. Трећа чета је наша, Бугарачка, формирана од Бугарачког и Рујничког вода, а командир је он, Васиљ. Честитао сам му напредовање од командира вода до командира чете. Политички комесар наше чете зове се Тојић Марко Магушић. Ружић Антон и Антонијевић Тони су ту и даље остали и они су политички делегати водова, само мали Пјетлић Бриц Славко није више код нас, отишао је на дужност шефа болнице у Љесковац. Тај дан сам се налазио у Бугару међу својим старим друговима. Они су ме радосно дочекали. Послије подне сам морао ићи да се прикључим оној групи курсиста, па ћемо навече наставити пут у правцу Петрове горе ђе ћемо се јавити у команду одреда на распоред. Васиљ ме упозна са политичким комесаром Марком и предложи му да њих двојица напишу један допис који ћу понијети собом и по доласку у одред предати. Они су га написали, ставили у један плави коверат и дали ми га говорећи:

- Ево ти овај допис, ту смо ми написали замолницу да те распореде у нашу чету и тако је сигурније да ћеш се вратити.

Коверат сам пресавио и ставио га у џеп. Са њима се поздравио и пошао у правцу Љесковца. Навече сам стигао и нашао групу спремну за покрет. Вече је дошло и ми смо кренули у правцу Машвине, заобишли улијево и изашли на цесту код Присјеке. Изашли смо на бријег у Мудрић село ђе смо се свратили у један сењак и преспавали, а изјутра смо кренули даље. Дошли смо у Збијег и тамо смо добили ручак од одбора. По завршеном ручку кренули смо даље. Успут смо стигли Перјасички батаљон. Путују у правцу Перјасице. Командант тога батаљона је Карас, брат овог нашег Гњаце што је био с нама на курсу. Видим да има моторбицикл марке ДКВ, запљењен неђе у акцији, само га сад не тјера, него га вози на колима један сељак. Добро је што смо се нашли с њима пошто није баш тако згодно прелазити цесту која веже Слуњ са Примишљем. Том цестом непријатељ крстари па се може десити да направи засједу. Прешли смо цесту без бриге са батаљоном, дошли до Коране коју смо прешли у једном чамцу, неђе ниже Будачког, и упутили се преко брежуљака у Петрову гору. Тамо се налази команда одреда и ту треба да се јавимо. Пред нама се видјела Петрова гора и мало даље од почетка шуме, испод једног бријега, простире се пошумљени терен са мањим брежуљцима. Кажу моји сапутници да је то Петровац и под оним великим бријегом у шуми наишли смо на стражаре који шећу шумским стазама с објешеном пушком о рамену. Стражари су познали моје другове Кордунаше и тако смо несметано ишли према штабу. У шуми између дрвећа постављен је пар већих шатора. У тој дивној природи и хладовини око шатора се налазе партизани. То су курири, стражари, кувари и болничарке. Упутише нас ка једном шатору. Кажу да се тамо јавимо. Пред шатором смо нашли команданта одреда Опачић Станка Ћаницу. Мало даље сједи један друг, кажу да се зове Манола. Из шатора изађе политички комесар са брадицом Хољевац Вјећеслав Вецо. Они нас радосно дочекаше. Сви се они међусобно познају, здраве, смију и питају како је било у школи. Добацују им у шали:

- Ево нове снаге, новог руководства. Тешко је сад непријатељу кад ови фришки приме јединицу.

Од тих руководилаца што су нас дочекали само ме комесар Вецо познаје и то вјероватно по злу због зимске љесковачке афере. Ништа ми није рекао, само ме испитивачки погледао и даље наставио да прича. Шалио се и смијао са осталим мојим друговима. Вјероватно се није надао да ће ме овдје видјети са овим бираним Кордунашима из официрске школе. Зимус у Љесковцу се питао хоћу ли ја даље живјети или нећу, пошто су ме били оптужили и опањкали. Вецо се обрати нама који смо дошли:

- Другови, још мало сачекајте и биће ручак готов.

Зјача Глишо извади из џепа запечаћену коверту и предаде је Ћаници. То су били подаци из школе. Ћаница узе, отвори коверту и у нашем присуству из коверте извади списак са именима и поче редом читати. Сви смо се сакупили иза његових леђа и радознало слушамо наш успјех у школи. У списку је стајало презиме и име као и дужност за коју смо оспособљени. Међу именима сам запазио Зјача Глишу, командира чете, Божић Глишу и Ливаду Дана, такође командире чете и Гргић Драгана, командира вода. Кад сам чуо да су ме оспособили за командира вода, а остале за командире чета, умало нијесам од срџбе и бијеса почео наглас галамити и протестовати, али сам се брзо прибрао мислећи на ситуацију и осуду у Љесковцу. Помислио сам да треба да будем задовољан што сам жив, све ће проћи. Ми се налазимо у рату. Остао сам равнодушан и миран иако ми је било криво због такве неправде. Кад се сјетим наставе и учења у Кореници, квалитета одговора на постављена питања, па помислим на то дијете, петнаестогодишњег Ливаду Дану, обично дјетешце које је оспособљено за командира чете, а појма нема ни о чему. А шта можеш када тако мора бити. Вјерујем да за такве оцијене наставници нису много криви. То је све ишло како је хтио онај што се у школском руководству кочоперио са оном црвеном кошуљом. Кад је завршено читање успјеха, старјешине су међусобно почеле дискутовати куда којег слати, у коју јединицу и на какву дужност. Ја сам се тада сјетио писма које сам донио из команде чете из Бугара, извадио га и пружио Ћаници. Он је писмо отворио и прочитао, а затим се обратио Веци:

– Ево команда чете из Бугара тражи овог друга да им га пошаљемо.
– Па нека иде – Вецо погледа у мене и рече.

Значи одобрење је пало и могу ићи натраг у исту јединицу, међу моје старе другове. Онако разочаран школском оцјеном, нијесам сачекао да их питам треба ли им шта понијети писмено у чету, нити сам хтио да ручам с њима иако сам могао, него сам се опростио на брзину са неколико другова из школе, чврсто притегао своју пушку и удаљио се низ пошумљене брежуљке скоро трчећим кораком. Био сам увријеђен да ми није било ни до чега.

Подне је превалило давно и сунце је почело силазити наниже према западу, а ја сам усиљеним маршом прелазио брежуљке. Пошто сам изишао из шуме, ишао сам час низбрдо, час узбрдо, у правцу Коране, да бих у току ноћи прешао цесту Слуњ-Примишље, а затим да се негђе одморим и преспавам. Око дванаест сати ноћу, дошао сам у Збијег. Приђем кући једног сељака, куцнем на прозорче, а из куће се појави један стари деда. Пита ме:

– Шта је синко?

Одговорим да сам на путу. Идем из Петрове горе и тражим ђе се може преспавати. Деда изађе из куће носећи у руци једну плату за покривање и даде ми говорећи:

– Иди тамо иза куће. Наћи ћеш једну малу појату. У њој има сијена, лези и спавај.

Изјутра кад сам се пробудио свануло је и сунце је повисоко изашло. Дан је био сунчан и врућина је већ завладала. Отресао сам се од сијена које ми је прионуло за одјећу док сам спавао. Наставио сам пут кроз Збијег у правцу Мочила. У Мочила сам стигао до оног батаљона што је ту на логоровању. Свратио сам код њих с намјером да се одморим и сачекам послијеподне да нешто поједем. Сада је прошло двадесет четири сата како нијесам ништа јео, а стално сам пјешачио. Доста сам изгладнио. Нијесам дуго чекао лежећи у хладу у разговору са мојим школским другом и комшијом Милошевић Видом који се налазио у тој јединици као војник и ручак је био готов. Вид се постарао да и ја ручам. Донио ми је пуну порцију густо скуваног граха са говеђим месом и добар комад крува. Добро сам се најео. Послије сам се напио воде, а затим ми је Вид дао кутију цигарета што су заплијенили у акцији. Причао ми је о борбама његовог батаљона које су недавно водили по Лици. Око четири сата послије подне пошао сам од њих, прошао Мудрић село и спустио се низ бријег према цести код Присјеке. Стао сам у један жбун, добро разгледао цесту и околину и кад сам установио да је пролаз слободан, прешао сам цесту и преко ледина се упутио поред Машвине у правцу Љесковца. Кроз Љесковац сам ишао увече. Народ је био полијегао. У Бугар сам дошао код Котурове куће, пробудио брата и легао спавати. Изјутра кад је свануло, отишао сам до чете која је била смјештена у Бугару. Јавио сам се командиру Васиљу, а ту је био присутан и комесар Марко. Њих двојица се договорише да ми сад дају шест дана одмора, а послије да се јавим у јединицу ђе ћу примити дужност командира вода. Јавио сам се у чету осталим друговима и састао са Ружићем и Тонијем. Они су сада политички делегати водова. Отишао сам кући ђе сам провео шест дана, лежећи и спавајући, а остатак времена сам провео у шетњи и разговору са сељацима по бугарачким брежуљцима

Јавио сам се у чету како ми је било наређено. Постављен сам на дужност командира другог вода, а политички делегат је Ружић Антон. Командир првог вода је Зобеница Милан, родом одавде из Бугара, који је завршио официрску школу зимус у Петровој гори. Политички делагат његовог вода је Тони Антонијевић, а командир трећег вода је Драган Дмитровић. Четни болничар је Миљковић Светозар из Црнаје, пошто је Бринц Славко прешао у Љесковац на дужност управника болнице.

Тих дана смо посматрали борбу коју воде Личани на Клекочевици, на вијугавој цести која води кроз шуму ка обронцима Пљешевице, између Петровог Личког Села и Пријебоја. Ту су Личани јачом јединицом направили засједу на каменитом и пошумљеном терену ђе су дочекали једну талијанску јединицу која је до сада била смјештена у Бихаћу, а сад напушта град и намјерава прећи преко Лике за Далмацију. Личани су били благовремено обавијештени о томе покрету, те су направили засједу на најпогоднијем мјесту. Посматрајући борбу, чујемо клопарање митраљеза, прасак бомби и за непуних сат времена угледасмо густи црни дим који покуља из талијанских камиона. Значи да су Личани пресјекли талијанску

колону и попалили им камионе. Наши су партизани и сељаци, смјешкајући се, посматрали, међусобно разговарали и честитали Личанима. Разговарао сам са Васиљем за могућност извођења неке акције са нашом четом. Он ми рече да је то овђе на овом терену доста тешко.

– Та ствар не стоји само до чете пошто се сад прешло на сасвим другачију тактику. Сада смо ми у саставу батаљона који разматра ствари и даје задатке командама чета. Сад смо попримили карактер праве организоване војске, а све се више напушта герила. Ми самоиницијативно можемо као чета ићи у борбу уколико нам нешто лако налети, а право да ти кажем, ја не бих ни желио на личну одговорност нешто без потребе преузимати пошто смо се једва смирили од оног нашег случаја јесенас у Љесковцу. Нећу да им сад дајем могућности да нас оптужују, а нас је лако код њих оклеветати. У батаљону се налази неки Скенџић Дане на дужности обавјештајног. Он ведри и облачи, сам суди и пресуђује. Како сам могао оцијенити, он се више бави обавјештајном службом унутар партизана него ван. Мало се он интересује за стање околних непријатељских посада по разним мјестима. О њему се већ прочуло као таквом, воли да оптужује партизане, па их онда позива и осуђује како он хоће. Он ровари стално међу њима помоћу скоројевића. Оптужује кога хоће. То сам могао дознати од Спасе Милошевића из разговора. Са њиме се сад петља и Драган Манојловић и он му је главни сарадник. Свуда га прати и иде са њим. Скенџића се треба чувати, као и свих његових присталица са којима он шурује. Овђе у Бугару сам га могао запазити у друштву Батинића Ђуре и тог малишана Дмитровић Мите.

Кроз пар дана чета је добила наређење да дође у Љесковац.

Предвече смо стигли и размјестили се по кућама у околини школе. Примијетили смо да се у Љесковцу налази Баста Милан. Дошао је из више команде. Послије пола ноћи, око два сата, пробудили су нас. Васиљ је позвао сва три командира вода и ми смо дошли. Он нам је саопштио да идемо преко Коране и по преласку на ону другу страну заузећемо положај испод ивице брда Погледало, а према цести Раштела-Пјанићи. Задатак је да будемо у засједи пошто је примијећено да преко дана долази група наоружаних муслимана и жандара око тога бријега. Ако их дочекамо, разоружаћемо их. Уколико се на први позив не покоре, потући ћемо их. Мом воду је дао задатак да заузмемо положај према сјевероисточној страни у једној малој шумици поред цесте у близини кућа Ћехића. Кроз ту шумицу са цесте скреће пут и хвата пречац за Погледало у правцу Раштела, а остали водови ће бити са њима и комесаром. Кренули смо низ страну у правцу Коране. Прешли смо је на једном плићаку и затим смо у колони прешли цесту и почели се пењати уз бријег. Ја сам знао своје мјесто, стога сам ћутке прошао поред оних који су ишли напријед. Мој вод је у колони ишао за

мном. Кад сам дошао на мјесто ђе ћу правити засједу, почело је свањавати. Размјестио сам вод и одредио свакој десетини ђе ће бити. Настала је тишина. Сунце је изашло и почело се пењати навише, а врућина је постајала све већа.

Око једанаест сати је дошао курир од командира чете и саопштио ми да се с водом повучем у правцу Медића млина ђе се Топлица улијева у Корану и да идем у правцу Бугара. Позвао сам другове и пошли смо преко брежуљака. Кад смо дошли до Медића млина, поново смо чули пушкарање на врх Погледала. Вод сам смјестио код кућа Борића, с намјером да сачекам чету. За један сат чекања почели су да пристижу и остали. Донијели су вијест да их је група непријатеља изненадила и да су имали краћу борбу. Пошто је тиме положај био откривен, команда чете је одлучила да се повлачи. Приликом првог пушкарања имали смо губитак. Пушкомитраљезац Зорић Илија самовољно се удаљио од јединице и нечији метак га је погодио, не зна се чији, да ли је непријатељски или наш. Нашли су га мртвог, а пушкомитраљеза нема. Значи да смо поред губитка друга, изгубили једини пушкомитраљез који смо имали у чети. Тај случај је неповољно дјеловао у јединици.

Идућих дана наставили смо са логоровањем у Бугару, а да би се имали чиме занимати, наређено је да се направи касарна за војнике недалеко од куће Иванчевића ђе је логор раније био. Изабрано је мјесто за нову касарну. Цивилне власти су ангажовале цивиле који су нечију дрвену кућу размонтирали и пренијели је на поменуто мјесто и тамо је саставили. За пар дана наша нова касарна је била под кровом. У посјету код командира чете дошао је Спасе Милошевић, командир друге чете. Дојахао је на бијелом коњу. По његовом спољашњем изгледу и понашању изгледао је доста уображен. Задржао се пар сати, узјахао свог бијелца и отишао. Тако је вријеме пролазило док нису стигле новости.

Наређење од штаба батаљона долази у чету, а од позадинских власти мјесном одбору да се одмах почне са евакуацијом цјелокупног становништва из села Бугара, Љесковца, Машвине и осталих засеока. Евакуацију ће извршити у току ноћи. Приликом евакуисања, ако ко шта може понијети од стоке и потјерати, нека то и учини. Батаљон је извијештен да се сјутра рано спрема непријатељска офанзива са јачим снагама на поменута села. Циљ непријатеља је да та села и становништво уништи, а све куће попали. У команду чете је стигло наређење да чета дође одмах у Љесковац.

Прије заласка сунца били смо у Љесковцу. Село је на ногама. Ужурбано се припрема за исељење. Нашој чети је наређено да одмах крене напријед и заузме положај на цести Слуњ-Раковица у близини Присјеке. Туда је непријатељска комуникација. Треба ноћас обезбиједити несметан пролаз народу. Остале чете ће штитити од Лађевца и Раковице. Чета је кренула на

задатак.

Стигли смо око десет сати навече. Заузели смо положај. Мој вод је био до Присјеке. Поставио сам засједу. Положај је одличан. Сваки борац је заузео положај и имао камени природни заклон. Остали водови су на раздаљини један километар према Раковици и Лађевцу. Одмах иза нашег доласка наишла је колона сељака, који се исељавају. Народ иде у групама. Одрасли, као и одрасла дјеца, запртили су се разним завежљајима, пуним торбама, врећама и слично. Многи воде и краву за собом. Жене малу дјецу носе у наручју, на леђима, а има и кола с коњском запрегом. Свака кола су натоварена малом дјецом, само им главе вире и личе на гнијездо са малим пачићима. Цијелу ноћ је бујица непрестано прелазила цесту. Нико од непријатеља није наишао, тако да нијесмо имали прилику за вођење борбе. Пред саму зору народ је престао пролазити. Значи да је евакуисање завршено. Најзад прођоше и оне двије чете што су штитиле бокове сељана. Они одоше уз бријег према Мудрић селу, а дан поче да свиће.

Нама дође наређење да напустимо положај и да кренемо у правцу Мочила. Ишли смо у колони кроз шуму. Многи су поспани пошто ноћас нијесу спавали. Дошли смо у Мочила око девет сати. Цијело село врви као кошница. Поред домаћих сељака слила се цијела бујица народа из села која су се иселила. Пуне куће народа, пуне штале, сењаци и све расположиве просторије. Одраслији су уступили мањој дјеци куће, а они који нијесу могли стати у куће нашли су мјеста под настрешницама. Кажу да је у Мудрићима такође све пуно. У Љесковцу и околним исељеним селима остало је нешто одраслих људи који су ријешили да остану, а у случају непријатељске офанзиве сакриће се по оближњим шумама. Они су остали да припазе на село и да извијесте војне и позадинске власти о новостима. То је све лијепо организовао предсједник општинског одбора Чакширан Раде. На брдима више раковичке цесте организоване су извиднице, које ће обавијештавати промјене које примијете у исељеним селима, а навече ће бити послате патроле да извиде стање. Предвече извиднице извјештавају да нијесу ништа примијетиле и да је патрола кренула за Љесковац. Ујутро су се вратили. Извјештавају да се у селу није ништа ново десило. Они људи што су остали налазе се код кућа. Дан је прошао, па други, а затим и трећи, а извиднице не могу запазити неке промјене у напуштеним селима. Сваког јутра патрола или курири, кад се враћају из Љесковца, извјештавају да је тамо све мирно и нормално. Значи да офанзиве нема.

Четвртог дана, штаб батаљона у сагласности са цивилним властима одлучи да се навече народ врати кућама. Предвече су почеле припреме за повратак. Нека друга чета била је одређена да запосједне цесту према Раковици и Слуњу, а остале ће ићи преко брда бочно поред народа.

Вече је дошла и гомила народа је кренула својим селима. Народ онако измучен враћао се кућама гунђајући и љутећи се као да му је криво што није било офанзиве те је узалудно поднио муке у избјеглиштву. Изјутра рано је свако код своје куће правио ватру, размјештао ствари, уређивао и спремао се за нормалан живот и рад. Наша чета је дошла је у Бугар у нову касарну. Патроле су послане да прокрстаре околицом. Командир Васиљ и комесар су остали у Љесковцу. Вјероватно имају неки договор са позадинским властима. Око подне су дошли и они. Предвече сам се састао насамо са Васиљем који ми је причао да се предсједник општине Чакширан Раде буни због обавјештајца Скенџића. Каже да је он крив за ову непотребну селидбу народа. Народ губи повјерење према борби и ствара се деморализација. Даље су пролазили љетни топли дани и храна је била добра. Народ је сву наду полагао у нас, у народну војску и несебично је откидао од својих уста и давао нама.

Једног предвечерја командир чете нам је наредио да војници буду спремни за покрет и то на више дана. Можда осам или десет. Куда и ђе, нијесам га питао, а још прије неколико дана сам могао примијетити да поједине особе по другим водовима гунђају против командира чете Васиља. То гунђање није било од војника, него је подстицано замаскираним каналом. Васиљ је за то сазнао, али ми тада није ништа рекао па га нијесам хтио ни питати. То гунђање ми није било по вољи, јер сам знао да је то клица која се потеже још од оне пресуде у Љесковцу а која качи и мене. Остала нека клица, па поново ровари. Да немају лоше мишљење о командиру, то сам знао по својим војницима у воду и сматрао сам да је такво стање и у остала два вода. Сви војници у чети се међусобно добро познају и стално су заједно. Закључио сам да се из мог вода таквим послом могао бавити само тај политички делегат Ружић и десетар једне десетине Шикман Илија, који се већ тамо пришепртљио уз њих.

Вече је дошло. Војска је вечерала. Почело се смркавати. Наоблачило се и с времена на вријеме наиђе слабији талас кише. Био сам нерасположен, не знам зашто. Изашао сам пред зграду на једну ледину и замишљено посматрао околне брежуљке које је мрак све више притискао. Иза зграде је однекуд наишао политички комесар Марко и упутио се право мени. Дошао је с лијеве стране и обратио ми се тихо:

– Драгане, ми сад треба да кренемо на положај у Садиловац ђе ћемо се задржати. Не знам ни сам колико. Војска се буни против командира чете Васиља. Ако се на положају деси да војска откаже послушност командиру, ти ћеш примити дужност командира чете. Цијела чета жели да ти будеш командир.

Послије тог саопштења гледао ме је право у очи, ћутао и чекао одговор. Ја сам исто часак ћутао и на брзину размишљао. Брзо сам схватио да се ради о некој подвали или неким посебним плановима. У брзини се нијесам могао снаћи какав одговор да дам, него сам рекао:

– Ту дужност командира чете од Васиља нећу примити.
– А зашто? – љутито упита.
– Зато што није ред да је примам. Имате командира чете, па ако њему шта буде онда долази ред на мене.

Он се без ријечи окренуо од мене и отишао. Ја сам и даље стајао на том мјесту размишљајући и оцјењујући свој одговор. Дошао сам до закључка да другачије нијесам могао ни одговорити. Испало је добро што сам се изговорио на командира вода. Шта ће они сад констатовати што сам одбио примити дужност? Кроз двадесетак минута чекања, дође командир Васиљ. Он позва воднике и нареди да водови буду одмах постројени пред касарном. За час посла је чета била у строју и по водовима сврстана у колону. Стао је пред чету, летимично кружио очима по строју и упитао нас јесу ли сви који треба да буду ту и је ли све у реду. На ово смо одговорили потврдно. Он нареди да можемо кренути у Садиловац према Јанковић млину. Први вод на челу са водником је кренуо, затим мој, па онда и трећи. Пошто смо прешли преко пољане, зашли смо на пошумљени терен Гушту у правцу Коране и стрме брине. Пут је био клизав иза кише, а са грана је млатила роса и шприцала по нама. Услијед лошег времена ни код кога се није осјећало расположење. Ишло се ћутке, неко би само у строју прогунђао ако би се оклизнуо. Прешли смо Гушту и зачу се шум Коране кад смо се почели спуштати низ брину. Прешли смо ријеку преко моста и почели се пењати узбрдицом. Изашли смо из брине ђе нас је дочекала равница, која се пружа до села које је одавде удаљено око два километра. Иступио сам из строја у страну, па сам пропустио да прође мој вод, а затим је прошао и трећи. Прошла је цијела чета. Иза чете кроз мрак појави се човјечија фигура. То је био командир чете. Он иде сам. Са њим сам се састао и тихо сам му испричао вечерашњи разговор између мене и комесара Марка. Он није одобрио мој поступак. Рекао ми је да сам тиме учинио горе, јер ће они видјети да ми неке ствари назиремо и да отворено штитимо један другог. Једино што сам мало ублажио јесте што сам се изговорио на командира првог вода, али ни то није доста.

– Тај поступак могао би неповољно да се одрази на тебе. Био сам у Љесковцу и сазнао да намјеравају да пречисте са том пресудом од јесенас, само су се договорили да тој ствари морају прићи опрезно. Ријешили су, ако им успије, да нас тројицу, мене, тебе и Дмитровића, мало раздвоје. Због тога су ти нудили чету. Рачунали су да ћу се ја наљутити на тебе. Да сам ти раније рекао, ти би морао прихватити комесарову понуду, а овако не знам како ће се све свршити. Углавном, јавно нам се не смије ништа од народа и војске. Сад пожури да их стигнемо и преко дана разговарај само службено.

Ја сам потрчао напријед, стигао колону, дошао до свог вода и уврстио се.

Стигли смо у село ђе смо се смјестили у школу. За нама је стигао командир, који је нама водницима наредио:

- Први вод обезбједиће стражу, а други и трећи патроле. Остали нек се смјесте по тим учионицама и спавајте.

Сјутра рано смо се дигли. Водницима је командир саопштио да смо дошли овдје са задатком да држимо положај дуж цесте Дрежник-Ваганац, не дозвољавајући непријатељу саобраћај, а поред тога уништићемо телефонске линије на том сектору. Накнадно смо водове размјестили по селу да не будемо груписани. Одређено је да мој вод држи положај до Кoране, према Ваганцу, а остали удесно према Дрежнику. Још телефонска линија није била оштећена, али ћемо то урадити у току ноћи. Вријеме је било промјенљиво, час хладан вјетар, час киша. Доста је хладно. Са својим водом сам држао одређени положај. Храна је била добра. Четна кухиња у селу је успостављена. Навече смо дошли са положаја. Цијелог дана се непријатељ није појављивао. Навече сам добио задатак да мој вод изврши оштећење телефонске линије. Нијесам употребио цијели вод. Узео сам десетину са десетаром Шикманом. Отишли смо до цесте те смо од једне до друге бандере пресјекли жице и однијели их. Такав нам је задатак био. Други дан смо били мирни. Непријатеља нигђе да се појави. Трећи дан је освануо хладан са повременом кишом. Отишли смо на положај. Пред подне ми је наређено да повучем вод кроз шумарке и да дођемо у село на ручак. На положају ће остати само трећи вод, па ћемо се смјењивати. То сам и учинио. По доласку у село видио сам много више партизана. Дошла нам је у помоћ Љесковачка чета. Ту су Љесковчани са својим командиром Радом Милошевићем. Треба да држе положај десно од наше чете према Дрежнику. Наш командир је наредио првом воду да послије ручка оде и смијени трећи вод, а мој нека се одмара. Ручак се обавио. Љесковчани су отишли на положај. Ја сам воду наредио да се смјесте у одређену кућу и да одмарају. Ако је неком хладно, нек праве ватру. Отишао сам у једну кућу и нашао празан кревет, без сламе и постељине, легао на тврде даске, покрио се неким ћебетом и како сам био мало покисао и озебао, утоплио сам се и заспао. Одједном ме неко пробуди. Погледам. Преда мном четни курир. Одмах ми ужурбано поче говорити:

- Друже воднмче, борба се води. Непријатељ је наишао на Љесковачку чету и комесар Марко је наредио да одмах са водом пођеш на положај.
- А ђе је командир?
- Не знам, отишао је нeђе.

Дигао сам се и погледао у сат. Било је четири послије подне. Позвао сам вод и пошли смо у правцу цесте и положаја. Курир је ишао са мном да ме води до комесара. Идући на положај, чујем неколико пуцања у размаку у правцу Љесковачке чете. Значи да је непријатељ ту, само још није права борба почела. То сигурно непријатељ пуца, мислио сам, хоће да открије наш положај и надао сам се да ће партизани одмах одговорити пуцњем. Комесар

Марко ме је дочекао на самом положају. Он ми је показао руком терен који мој вод треба да запосједне. Распоредио сам десетине и наредио десетарима да заузму положај који је био доста добар и са доста камених заклона. Вод је на положају. Десно крило мога вода веже се са Љесковачком четом, а лијево са првим водом. Посматрам положај. Он кривуда иза округлих долина и окренут је за око четрдесет степени према мом воду. Иза њих се налази густо жбуње.
Пуцање је престало. Све је тихо и мирно. Нико се не појављује. Тишина је завладала. Ја и мој водни делагат Ружић стојимо у једној долини иза вода. Више нас, а пред војницима налази се један камен. Каже мени:

– Идем на онај камен да разгледам около ситуацију.
– Немој ићи, јер није пожељно, тако можеш открити положај, а још ако непријатељ има бацаче, може нас истјерати и нанијети нам губитке!
– А ипак идем – насмија се и оде.

За час посла био је на камену и разгледао. Послије краћег разгледања, скочи са камена и довикну ми:

– Нема нигђе никога.

Мало послије, мене жеља повуче да идем и ја на онај камен да разгледам. Преда мном је непошумљен терен и све се добро види. Видим бијелу камену цесту, а нигђе никога. Намјеравам да сиђем. Окренем се полулијево у правцу лијевог крила вода, тако да сам окренуо леђа Љесковчанима. Никакав пуцањ нијесам чуо, само ме је куршум ударио у лијеву ногу изнад кољена, изашао напријед и избио ми ногу испод мене. Ја падох са камена, нога се скупи и потпуно утрну. Крв на предњу излазну рану поче шприцати. Почеше јаки болови. До мене дотрча десетар Шикман. Кад виђе ђе сам рањен, извади из џепа марамицу и покуша да ми стегне рану како би донекле зауставио крв. Пошто није успио, расцијепао је у два дијела на крају, завезао, направио дужу крпу и тиме ми стегао ногу. Крв је цурила и даље. Затим је отцијепио и доњи крај моје кошуље и завезао је око ране. Док се он гњавио око мене, превијајући ме, до нас је дошао командир Љесковачке чете Милошевић Раде и упртио ме на леђа. Однио ме је до првих кућа. Спустио ме поред огњишта и изишао напоље говорећи ми да ће послати болничара. Није прошло дуго и на вратима се појавио Котур Илија. Одмах је сјео поред мене с лијеве стране и почео прегледати рану. Упитао ме:

– Шта све осјећаш?

Ја сам одговорио да имам јаке болове и да ми је нога од ране утрнула. Из своје торбице извадио је флашу са јодом, откинуо мало вате, умочио у јод и стао јодирати. Каже ми:

– Изгледа да кост није сломљена него је кугла само штрајфала са стране.

По рани је ставио газу, затим натрпао вате и стегао лијепо скројеним завијачем од домаћег платна. Кад је то завршио, обратио ми се ријечима:

– Шта ти још треба?

Одговорио сам му да осјећам хладноћу пошто сам био мокар од данашње кише. Изашао је напоље и вратио се са нарамком сувог грања. На огњишту поред мене направио је ватру и нестао. Ватра се лијепо разгорјела, што ми је добро пријало, а за кратко вријеме и одјећа се поче испаравати и сушити. Док сам тако лежао, трпио болове и размишљао како ће се ствари даље одвијати, на вратима се појави Васиљ. Уђе унутра. Погледа ме у очи, полако климну главом и рече:

– Шта је, је ли нога?
– Јесте, нога.
– Е тако је – рече Васиљ – Нога је замијенила главушу, требало је главуша отићи, али је био слаб нишанџија и главуша за сада остаде. Рекао сам ти да није добро што си одбио понуду комесара да будеш командир чете, али шта ћеш, сад је готово. Морам журити на положај.

Ја сам се лежећи поред ватре загријао те сам поред болова мало и задријемао. Одједном чух ђе људи упадоше унутра. Отворио сам очи, кад угледах четири човјека, цивила из тог села, који се мувају око мене, а поред мене стоје носила. Са њима се налази болничар Котур. Он им показује како ме треба ставити на носила а да се нога што мање клати. Ти цивили су ме пажљиво ставили и полако изнијели напоље. Осјетио сам хладан вјетар са кишом. Чим су ме изнијели, одмах сам чуо пушчану паљбу са положаја ђе је била Љесковачка чета. Кад су ме изнијели, чуо сам да међусобно разговарају како је непријатељ близу нас и како жестоко напада. Болничар Котур виче на њих и пожурује их:

– Брже, само да измакнемо с њим даље.

Кад смо прошли пар кућа које су нас склањале од фронта, пуцњава се чу још јаче, а непријатељске кугле почеше пресијецати гране са крошања шљива. Пренијели су ме путем кроз село. Донијели до кућа које су се налазиле на сјеверној страни према брду Липовача. Свратили су ме у једну кућу око које је био сакупљен народ. Било је мушкараца, жена и дјеце. Унијели су ме у кућу и онако на носилима ставили поред огњишта на којем је горјела ватра. Примијетио сам да неке старе жене плачу. Борба је утишала. Јављају да се непријатељ повлачи. Уђоше у кућу неки људи и рекоше оним цивилима што су ме донијели да је све припремљено. Изнијеше ме пред кућу ђе су стајала опремљена кола добро настрта сламом и прекривена неким покривачима. Стављено је и пар лијепих јастука с перјем. Спустише носила поред кола, а затим опет под руководством болничара Котура дигоше и ставише у кола. Понесоше добре и топле покриваче и добро ме покрише и утрпаше. У кола су била упрегнута два добра и лијепо ухрањена коња. Власник кола и коња, неки од Садиловчана, сјео је напријед и он ће кочијашити. Четири војника с

пушкама пратиће кола као стража. Кочијаш мало махну уздама, а кола кренуше у правцу сјевера. Још се није потпуно смрачило, а прешли смо Думане и пришли близу цесте према Криводолу. Навече смо стигли у Љесковац пред болницу. Положили су ме на један кревет који је био постављен до зида у ћошку. У болници сам нашао три болесника, који су рањени још раније и то: Котур Мићо из Кршље, Топић Дане из Црнаје и Реља Зобеница из Бугара, којег је ранио зимус његов синовац Милан несретним случајем у дебело месо. Кугла је експлодирала и разнијела му задњицу.

Сад смо у болници нас четворица. Навече су ме нудили вечером, али сам имао температуру па нијесам могао ништа јести. Ту ноћ сам слабо спавао.

Изјутра кад је свануло, дошао ми је доручак и могао сам доручковати. Температура је спала, а болови попустили. Послије доручка је почело превијање које је вршила болничарка Љубица Пјевац родом са Погледала од Раштела. Она се добровољно јавила да ради у болници и приучила се раду. Сви лијекови су се састојали од хипермангана, разрјеђеног у води, којим су прали ране, нешто газе и вате, а завоји су били од опраног и дезинфикованог домаћег платна. Приликом превијања збијале су се шале на рачун јадног Реље. Нас тројицу, који смо рањени у ногу, било је лако превити и завој намјестити да стоји чврсто, али са Рељом је било зло. Он је морао увијек лежати потрбушке, а кад се превија морао је стајати ослањајући се на лактове и кољена. Њега је било смијешно погледати, а он је и сам био смијешан и комичан. Средњег раста, у лицу много мршав, имао је велик нос који му је стајао скроз накриво. У болници је радила једна куварица, млада и лијепа Далматинка, Иванка, жена једног жандара из Раштела, која је такође дошла да ради добровољно, пошто је остала удовица. Њеног мужа Маслеша Васу усташе су прошлог љета одвеле и убили заједно са осталим Србима. Она је чешће долазила у нашу болесничку собу и питала хоће ли који нешто да једе, па набрајала шта све има: јаја, пилића, кајмака. Око подне на вратима моје собе појави се моја мајка са својим старим, смежураним лицем и уплаканих очију. По уласку, мало је стала код врата и брзо бацила поглед по креветима. Кад ме је угледала, дотрчала је, а пошто није било никаквих столица, сјела је на патос. Ухватила се својом мршавом старачком руком за главу, сагнула је у крило и бризнула у плач. Ни ријечи није проговорила, само јој се од плача цијело старачко тијело тресло. Сад ми је било теже њу посматрати ожалошћену, него трпјети болови од рањавања. Знао сам како је она потресена и шта је све препатила откако је напустила своју кућу и од како се налази у избјеглиштву. Ријешио сам да будем стрпљив те сам мајку тијешио ријечима и насмијао се:

– Немој плакати! Ја сам јуче лакше рањен у ногу, није ништа опасно. То ће брзо проћи.

Ништа ми није одговорила, само се тресла. Идућег дана око подне, два пута смо морали бјежати у један подрумчић, зато што је изнад села надлијетао

хрватски авион. Он је летио доста ниско, изнад кућа, митраљирао и бацао лакше бомбе на живе циљеве. Они који су могли ногама, ти су сишли у подрум, а мене су носили. То је био авион марке „Бреге" који се лако из пушака руши, само у то вријеме ниједног војника није било у селу. Сви су били у Садиловцу на положају. Авион приликом те акције није направио никакве штете у људству, само је мјестимично на крововима кућа излупао цријеп и ранио неколико домаћих животиња, које су се налазиле испод воћака у хладу.

Идућег дана болничко особље унесе у нашу собу један кревет. Послије подне дође тај чувени љесковачки обавјештајац Скенџић Дане. То је човјек којег сам знао само по чувењу, а сад сам имао прилику да га видим. Доста млад, отприлике двадесет пет до тридесет година. Набусита понашања, средњег раста, добро развијен и угојен. Он се распреми и леже у кревет са нама. Ништа не говори. Не бих ни знао ко је тај човјек да није прије његовог доласка ушла болничарка Љубица и рекла нам да сад долази Скенџић Дане који ће лежати на новонамјештеном кревету. Кад је мало одлежао, на глас је звао куварицу. На вратима се појави Иванка.

– Ја бих нешто појео. Испеци ми једно пиле ако имаш заклано.
– Имам.
– А док пиле не буде готово, донеси мало да набацим да могу чекати.

Куварица се за кратко вријеме појави на вратима. Донесе му кајгану. Кроз пар сати чекања у собу уђе Манојловић Драган, Скенџићев колега. Још се са врата смије, прилази му, сједа на кревет и међусобно ћаскају и разговарају. У разговору говори Скенџић:

– Наредио сам да ми се испече пиле. Вјерујем да је до сад готово. Добро си дошао па ћемо га јести заједно. У друштву слађе једем.

Куварица уђе у собу носећи у тепсији повеће печено пиле. Оно је још било вруће и још се чула маст како ври. Њих двојица глодали су пилеће батаке. Скенџић рече:

– Па шта ћеш, нешто се осјећам уморан па сматрам да није лоше овђе лежати пар дана да се одморим.
– Па правилно. Кад радиш, треба и да одмараш.

Лежао је пар дана у нашој соби, одмарао се и по својој жељи захтијевао шта да му спремају да једе.

Једног дана дође Манојловић у собу и тихим гласом, скоро шапчући, рече му да су дошли у Љесковац неки руководиоци. Између осталих набројао је и команданта оперативне зоне Манола, па Ћаницу и још неке друге. Кад је то обавјештајац чуо, брже се спреми, напусти одмаралиште и оде заједно са колегом. Посјета нам је долазила често. Сви који долазе, донесу новости о збивањима у околини. Причају како су високи руководиоци из Петрове горе

дошли у Љесковац и како је дошло много војске са Кордуна и Баније. Дошли су цијели одреди. Много војске има у Кршљи, Машвини, Јамарју и добро су наоружани. Прича ми Драган Дмитровић, кад је дошао у посјету, да овај долазак војске са старјешинама има за циљ да изведе велику акцију. Биће нападнут Ваганац, Дрежник, Раковица, Лађевац, па можда и Слуњ. Војници се веселе борби, плијене оружје и муницију. Ја додадох:

– А ми се рањени веселимо да ће се приликом борбе заплијенити какви лијекови и заробити који доктор не би ли прије оздравили да идемо из болнице.

Још се наша и Љесковачка чета налазе у Садиловцу на положају, причао ми је Драган. Доћи ће им смјена. Чекају Личане и они долазе. Један лички батаљон ће доћи у Садиловац, можда данас или сјутра. Онда остају тамо на положају, а ми ћемо доћи у Љесковац.

Сјутра око подне у нашу собу уђоше командант Ћаница, Манола и још неки са њима. Они су дошли у обилазак болнице. Са њима иде и управник Бринц Славко. Славко се пред њима упутио право моме кревету говорећи им:

– Ово је тај водник што је рањен у Садиловцу.

Славко приђе код мене и поче са одвијањем ноге, јер су они захтијевали да виде рану. Манола затражи иглу од болничарке, са којом ме је лако боцкао, питајући да ли нешто осјећам. Тиме је провјеравао ђе и докле је нога утрнула.
Око подне рекоше да су Личани дошли у Садиловац, преузели положај и наше чете долазе у Љесковац. Прође најприје Љесковачка. Чујем с кревета како у строју пјевају партизанску пјесму. Они одоше у правцу школе. Послије сат времена наишла је наша, Бугарачка чета. Чуо сам глас командира како командује на цести пред болницом. Кад је чета добила вољно, многи моји другови су дошли код мене у посјету. Посјета је трајала до саме ноћи. Увијек једни улазе, а други излазе. Посјетио ме је и командир. Причају како су на цести више Пашине луке дочекали Личане. Код Хајдуковић млина прешли су Корану, а дошли су из правца Арапова дола. Има их доста, велик им је батаљон. Добро су наоружани и имају муниције. Имају много аутоматског оружја, највише пушкомитраљеза. Приликом предаје положаја, наш командир је показао њиховом команданту ђе се непријатељ налази и одакле најлакше може да приђе. Командир их је опоменуо да приликом одмарања поставе добру стражу и извиднице, а ноћу патроле пошто је непријатељ у Ваганцу јак, а посада се састоји од усташа и наоружаних мјештана цивила који добро познају прилике и терен. Личани су се на командирово опомињање подсмијавали, додајући:

– Лако ћемо за то, ово су Личани.

Наши су отишли, а они су остали. Кад су дошли близу Љесковца, прилазећи Просјеченом камену, чули су на њиховом положају јаку митраљеску и пушчану паљбу. Чули су и детонацију ручних бомби. Изгледа да су их

усташе из Ваганца напале и тако се борба води. Посјета је отишла. Почели смо са вечером. Убрзо почеше пристизати рањени из Садиловца. Има их доста. Долазили су у току ноћи. Сјутрадан је болница била пуна рањених Личана. Све су лијепи и добро развијени младићи. Сјећам се једног, звао се Клеут. Био је сав по тијелу исјечен. Одмах трећи дан могао се дигнути и стајати, ноге су му неповријеђене, али је тако био израњаван да су му оштећени живци. Могао је само трпјети ако га огрну у чаршав намочен у воду који је морао бити добро мокар да му се болови ублаже.

Рањени Личани причају шта се јуче десило на положају. Послије одласка Бугарачке и Љесковачке чете, они су дошли на онаквој врућини из Лике. Били су уморни без страже и обезбјеђења. Иако су били на то упозорени, поспали су већином у кућама. Непријатељ из Ваганца се привукао из кањона Коране, побацао бомбе и отворио пушчану и митраљеску ватру. Неки су од Личана дали отпор непријатељу, али је све било касно. Непријатељ је добио предност. Многи су Личани на мјесту изгинули, а многи послије у борби. Батаљон је растјеран. Непријатељ је попалио куће у којима се водила борба. Сјутрадан је непријатељ опколио село Садиловац и у њему партизана више није било. Остатак страдалог Личког батаљона се повукао у непознатом правцу, вјероватно у току ноћи преко Коране у Лику. Непријатељ је у густом стрељачком строју стезао обруч око села, претражујући сваки жбун живице, шумарка као и све просторије око кућа. Уплашени народ, жене са дјецом, старци и остали избјегли су по шумарцима. Ту је било садиловачког народа, а било га је и из других пострадалих села те су ту били насељени као избјеглице. Сав народ се сакупио у селу код цркве. Тамо ће им бити узето бројно стање, биће пописани, а затим ће добити храну. Народ је видио да је опкољен и морао је ићи. Код цркве се нагомилало много народа, а највише жена са малом нејачи. Ту је било дјеце која нијесу била старија од мјесец дана. Црква је била отворена, а око ње су били наоружани крвници, који су, смјешкајући се, наређивали да уђу унутра. Кад се обруч потпуно саставио и кад су завршили сакупљање народа, црква је била пуна, тако да су унутра стајали једно до другог. Црквена врата су затворили, допремили бурад са бензином, пошприцали цркву, а кроз отворен прозор пошприцали и народ унутра. Затим су споља бацили неколико ручних бомби, цркву запалили, од ње се одмакли и са задовољством посматрали како брзо сагорјева. Ту је изгорјело много мале дјеце различитог узраста, а многа су страдала и у утробама мајки. Изгорјело је око четири стотине и шездесет особа. Послије паљења цркве, непријатељ је зашао по селу и за кратко вријеме цијело је било у пламену. Све куће и све стаје су изгорјеле.

Сљедећег дана, руководиоци који су дошли из Петрове горе ради руковођења акцијом, напустили су Љесковац, а сва војска која је дошла на ту територију са стране ишчезла је. Остао је само наш батаљон који је био ту и раније, а од акције за коју су се вршиле припреме нема ни говора. Љесковачка чета је остала у Љесковцу. Бугарачка је отишла у Бугар. Изгубили смо једно село са скоро цијелим његовим становништвом. Послије

свега тога, уважени љесковачки обавјештајац Скенџић се дао на посао, да би пред народом, а вјероватно и пред својим старјешинама, оправдао неуспјех и пораз. Да би се један неуспјех оправдао, треба наћи кривца. Скенџић је у томе био вјешт и експедитиван. Прво је основао затвор за грешнике, а то је био подрум са дебелим каменим зидовима у љесковачкој школи. У том затвору се брзо нашао Цвјетићанин Душан из Садиловца који је био међу живим. Послије уништења села успјели су се спасити Цвјетићанин Мићо из Черкрзовца и Иванчевић Мане из Грабовца. Они су оптужени да су направили издају. Четврти јадник који је допао у тај затвор био је Пјевац Миладин из Бугара, војник и добар борац Бугарачке чете. Он је оптужен да је украо једне панталоне и обукао их и то по нахођењу Скенџићевих доушника из позадине. Највише Батинић Ђуре, а како се дознаје у оптужби је учествовао и неки Мито Дмитровић. Миладин је признао да је неке панталоне нашао на путу ђе су пролазиле неке избјеглице и изгубиле их. Кад их је нашао, није био сам нити је то од кога крио. Покушавао је наћи власника, али узалуд. Имао је за то свједоке, али нико није хтио чути за њих. Та четири затвореника су подвргнути батињању, мрцварењу и осталим мучењима. Тучу су спроводили Скенџић и његов помоћник Манојловић Они су жртве испребијали. Било је прелома ногу и руку, а на нос и уста ишла је крв. Народ је негодовао због таквог поступка. Чакширан Раде, као представник народне власти, покушао је код Скенџића да интервенише за ону тројицу цивила. Обратио му се и рекао:

– То су цивили и треба да ми, као цивилна власт, расправимо ствар и да их осудимо.

Скенџић је извадио је пиштољ из футроле и упро га Ради у очи говорећи:

– Још једну реци, па ћу ти ја дати твоју цивилну власт.

Бугарчани су покушали да интервенишу за Миладина Пјевца како би га спасили. О томе је било говора, али се ту нашао Батинић Ђуро који је рекао:

– Ко покуша рећи нешто о томе, ићи ће на његово мјесто.

Нико се није смио усудити да даље о томе говори. Васиљ, као командир чете, знао је у каквој се ситуацији налази, па није ништа ни покушавао да преузме за спасавање несретног Миладина. Сјутрадан је Скенџић наредио цивилној власти да организује народни збор у виду манифестација. То је био дан погубљења затвореника.

Прије подне око десет сати, већи дио народа из Љесковца и околине, неко по наређењу власти а неко из знатижеље, дошао је на благе падине Љесковачке косе према селу. Омладина је масовно дошла под руководством својих скојевских руководилаца. Све се слило око једне мале округле долине ђе су сељаци већ ископали гробницу за четири жртве које су се налазиле у школском подруму измрцварени до изнемоглости. Кад су сматрали да се највише народа сакупило, од школе се појави група наоружаних војника који су водили људе свезаних руку. Тројица су се једва кретала, тако да су

посртали и тетурали се као пијани, а четврти, који је био сломљене ноге, није се могао кретати него су га носили и вукли за собом. За њима је Скенџић пристајао јашући на добро храњеном бијелом коњу, који је био у власништву Драгутина Божића. Он га је узео из куће док се Драгутин налазио у Њемачкој као војни заробљеник раније југословенске војске. Ишли су право ка гробници ђе им се народ на вријеме помицао с пута. Дошли су до гробнице ђе су осуђенике више у несвијесном него у свијесном стању поредали. Они су били упрљани властитом крвљу по лицу и рукама и она се спекла од љетњег ужареног сунца. Онај што су га носили, лежао је. Двојица су сјела, а само је један стајао. Манојловић је руководио стражом, а Скенџић није сјахао него је с коња наређивао вичући:

– Пуцајте у те издајнике.

Док су пушке пуцале у осуђенике, омладинке су у знак одобравања пјевале борбене пјесме, а старије особе са згражавањем посматрале или се окретале у страну да не гледају. Неки су се окуражили и побјегли с тог мјеста. Док су сељаци лопатама бацали ископану земљу у гробницу која је прогутала тијела четири несрећника, омладинке су отпјевале још неколико пјесама. Народ се разилазио у разне правце, ћутке и погнутих глава, а Скенџић је продужио јашући бијелца у село. Био је задовољан и мислио је да је завршио важан посао којим је доказао оправданост свог прљавог рада и пријашњег неуспјеха због кога је народ незадовољан.

НЕПРИЈАТЕЉСКИ НАПАД НА КОРДУНСКИ ЉЕСКОВАЦ И ОКОЛИНУ

[ПР: 18. јула 1942. године отпочела је велика усташка офанзива на слободну територију Рујница-Бугар-Кордунски Љесковац. Наредни дани обиљежили су велика страдања српског народа Кордуна и бихаћког краја]
Једног раног јутра, управа болнице добила је наређење да се спрема за евакуацију са свим особљем и болесницима. Навече ће почети евакуација у правцу Мочила и Збијега, а у току ноћи се мора завршити. До ноћи је требало све да буде спремно. Могло се чути да непријатељ спрема офанзиву на Љесковац пошто се обрачунао са Садиловцем. Кад ће офанзива бити, не зна се и стога треба на вријеме уклонити болницу на сигурније мјесто. Раде Чакширан, као предсједник Општинског одбора, добио је задатак да у први сумрак ангажује потребан број кола из села са коњском запрегом која ће бити подешена за превоз рањеника из болнице и превести их до Мочила у тајности. Љесковачка чета добила је задатак да одреди један вод војника који ће болницу пратити док пређу цесту код Присјеке, а затим ће се вратити назад пошто ће болница бити на слободној територији. Послије обављеног доручка, почело је припремање. Болничко особље које се састојало од управника, куварице, болничарке и два помоћника, вршили су припреме. С времена на вријеме обилазио их је предсједник општине, навраћао код нас у болницу, са нама разговарао, па одлазио даље да организује још понешто. Ја сам тог дана лежао на кревету и размишљао да за мене није баш тако добро што се удаљавам из ових крајева. Идем тамо ђе ме народ не познаје и не интересује се за мене као појединца. На тај начин сам испод контроле свог народа. Срећом, предвече ми је дошао Драган Дмитровић у посјету. Док је он сједио поред мог кревета, ја сам написао цедуљицу и у разговору му дао да остали не примијете. У цедуљици сам укратко навео:

– Ми се селимо, разговарај са Васиљем о мом даљем опстанку и могућности ваше контроле, па ми јавите.

Драган се дигао, поздравио са мном и са осталима и отишао. Навече смо вечерали, а напољу почеше пристизати кола и заустављати се пред болницом. Од сваких кола смо чули топот коњских потковица и лупу колских точкова о камени пут. Кочијаши су били власници кола и коња. То су сељаци који још нијесу у војсци због недостатка оружја. Они воле народни покрет и војску. Кад се војска спрема у неку акцију, они се почињу интересовати има ли која пушка, да ли је војник болестан или на било који начин спријечен за учествовање да би се они привремено послужили њоме и пошли на пут са војницима. Почели су ходати око болнице и чује се њихово међусобно жагоркање. Чујемо да улазе у болницу. У нашу собу уђе Пјевац Миладин. То је био млад човјек, добро развијен и у највећој снази. Стаде на врата собе, мало очима пређе изнад кревета и упита:

– Ђе је Драган?

Кад му показаше на мој кревет, он се упути мени, смијешећи се, и рече:
– Драгане, најволим да тебе возим.

Узе ме са кревета пажљиво својим јаким рукама и без неке велике муке понесе ка вратима. Ја сам тада имао око педесет пет килограма. Изнио ме напоље, донио до својих кола и смјестио. Кола су била лијепо опремљена, било је доста простртог новоосушеног сијена, а оно је прекривено покривачима. Пошто ме спустио на простирку, покрио ме платом, а затим шареницама и биљцима. Он је мене лијепо смјестио и покривајући говорио:
– Понио сам добре покриваче пошто је ноћ да се не би прехладио.

Извадио је из џепа мали замотај и показао ми. Набавио је један завој у случају да ми у путу рана буде крварила. Даље је наставио намјештајући ствари око мене:
– Ја поштујем војника, борца и друга који је добар.

Пошто је све намјестио око кола, отишао је да помогне осталим кочијашима при изношењу и смјештању рањених другова. Лежао сам у колима у која су била упрегнута два млада, добро ухрањена, коња сиве боје. Они су мирно стајали и очекивали познати глас свога господара да крену. Размишљао сам зашто је овај Миладин поклањао оволико пажње мени. Помишљао сам да је некако сазнао моју ситуацију, можда му је Чакширан Раде рекао. Њему вјерује.

Кроз вечерњи сумрак наиђе путем Драган Дмитровић. Он се зауставио код кола ђе сам ја био смјештен и рече ми:
– Разговарао сам са Васиљем о ономе што си писао и ми смо размишљали о твојој ситуацији, Донијели смо закључак да ти можемо помоћи посјетама војника, а организоваћемо и посјете цивила. Углавном, бићеш чешће посјећиван. Није ђаво да ће смјети нешто покушати учинити.

Са мном је још мало стајао, поздравио се и изгубио у мраку. Пошто су сви рањеници из болнице смјештени у кола, колона је кренула путем у правцу Басаре, па ће затим скренути лијево и заобићи Машвину. Ноћ је била ведра, мирна и топла. Био сам расположен за спавање, али се није могло због кола које су при покрету ударале о камење. Негдје око пола ноћи смо стигли до цесте у Присјеци. Кола су се зауставила. Мало смо чекали док се ухватила веза са водом војника који су обезбјеђивали болницу у покрету. Они су отишли напријед и запосјели цесту. Јавили су да је пролаз слободан и колона је кренула. Пошто смо прешли преко цесте и одмакли уз бријег према Мудрић селу, одмах смо били слободни. То је наша слободна територија. Изашли смо код неких кућа. Кола су заустављена испод стабала воћака да се до свањавања одморимо и мало одспавамо. Изјутра смо се

пробудили око девет сати. Сунце се дигло високо и припекло је. Кочијаши су нахранили коње, а затим су их водили да неђе пију воде. Пошто су их опет упрегнули, кренули смо у правцу Мочила. Тамо се колона опет зауставила испод воћака у хладу. Врућина је јака. Било је угодно спавати у хладовини, али нас пробудише домаћице из оближњих кућа. Донијеле су нам да једемо. Домаћица, која је мени донијела, спремила је добро јело: испечена јаја и нарезаног сувог свињског пршута, затим лијепог сира, а умјесто воде кисело млијеко. Сједио сам на колима и јео. Видим да код свих кола стоји по једна домаћица. Ту смо били до три сата послије подне. Миладин се стално старао за моју удобност, па се досјетио и отишао у оближње жбуње, насјекао љескових лиснатих грана, донио их и назадјевао те ми направио хладовину у колима.

Колона је кренула даље, цестом према западној страни. Сад ми није много сметала врућина пошто сам закамуфлиран гранама. Идемо полако узбрдо. Сјећам се да сам овом цестом ишао у акцију у Плавча драгу. Поред пута стоје домаћице са посудама у којима су изнијеле кисело млијеко да понуде рањене другове. Знале су да је велика врућина и да ће нам то добро доћи. Неко је од другова захтијевао да попије млијеко, кола су се зауставила, а затим опет кренула. Кад смо поодмакли од села, са цесте смо скренули удесно и ишли сељачким колским путем, кривудали иза долина и пењали се све више. Видим у тој околици неколико разбацаних сељачких кућа. Кажу да се то мјесто зове Липар. Зауставили смо се код једне доста лијепе и скромне кућице. Она је била усамљена, а око ње се налазила зелена и бујна ливада. Има и неколико високих и крошњастих стабала ђе је одлична хладовина. Дочека нас пред кућом домаћин Тепавац Милован, човјек средњих година, са домаћицом Милком која је млађа од њега. Окретна је и уредна жена. Они ту станују сами и немају више никога. Мој кочијаш Миладин је стигао први, пред кућом је зауставио кола и одмах отишао у кућу. Врати се назад, узе ме на руке и унесе у собу. То је наша будућа болница. Соба је била лијепо уређена, није било кревета, али је на патосу дебљи слој фришке сламе, а по слами прострте плате. Ту су и јастуци. Он ме држи на рукама и пита:

– Ђе хоћеш да лежиш?
– Онђе у буџак код прозора.

Он ме је донио и спустио на то мјесто. Уносили су остале другове и стављали их једног поред другог по постељини. Ту су донијели војнике који су припадали само нашем батаљону у Љесковцу, док су Личане отпремили у болницу која се налазила поред Врела Мрежнице. То је већа болница и тамо је било више мјеста. Наш болнички економ Којо Тумара постарао се и спремио нам добру вечеру. Добио је добро јање и заклао га. Миладин и остали кочијаши поново су ушли код нас и са нама се поздравили пошто се враћају назад. При растанку кажу:

– Доћи ћемо, другови, по вас, кад год буде требало.

Сјутрадан је лијепо и ведро, као и претходних дана. Економ Којо каже да је у селу пронашао мајстора који ће правити штаке за нас који смо рањени у ноге, па кад се који буде осјећао боље да може да изађе напоље преко дана. Стигао нам је и болничар Котур Илија. Он са болничарком Љубицом врши превијање. Кад заврши, сједне у врх собе на троножац, пјева нам разне пјесме и прича шале. Друга просторија је претворена у кухињу. Идућег дана, дошао је економ из села и донио нам неколико пари штака направљених од љескових штапова. Пробао сам да се дигнем. Узео сам двије штаке, по једну под сваку руку. Рањену ногу сам држао високо ослањајући се на штаке, а на десној сам се могао кретати. Изашао сам напоље. То је за мене била радост, јер могу изаћи и лежати напољу и посматрати околину. Сједио сам у хладу и разгледао. То је прави кордунашки крај. Интересантни предјели, има доста разноликих брегова и брежуљака са различитим долинама. Источну страну куће надвисује један дугуљасти бријег на којем се налази пар сељачких кућа. Иза тог брежуљка, у дубокој долини, протеже се село Мочила. На западној страни се простиру лијепе романтичне шуме са својим таласастим предјелима. Тамо даље, у тим шумама, налази се градић Плашки. У његовој близини висином доминира бријег Хум. Он је висок и пошумљен. На сјевероисточној страни се налази град Слуњ ђе је јача непријатељска посада. Слуњ се прочуо као усташки настројено мјесто, одакле је до сада доста зла учињено над српским живљем у околним селима.

Дошло је пет војника из Љесковачке чете који ће држати стражу код болнице. Са њима је дошао курир Бугарачке чете, послао га Васиљ, односно цијела чета да ме посјети у болници. Донио ми је поздрав од свих другова. Знао сам сврху те посјете. Она је у вези са оним планом. Од њих смо дознали да је у Љесковцу и Бугару засад нормално стање. Све је мирно. Неки од болесника су се веселили скором враћању у Љесковац.

Дани су се ређали и пролазили. Вријеме је било лијепо и топло, тако да смо могли на штакама излазити напоље и сунчати се, а ко жели лијепу хладовину у природи, могао је да се хлади и излежава по цијели дан.

Наша болничарка Љубица је била вриједна. Водила је бригу о својим болесницима. Редовно их је одвијала, испирала ране и поново завијала чистим завојима. Долазио нам је једанпут доктор из болнице од Врела Мрежнице. Прегледао је ране и донио лијекова. Дао је маст којом су ране мазане приликом превијања. Осјећам да ми рана иде набоље. Више не крвари нимало. Болова нема уопште, само ми нога стално трни и не могу се ослањати на њу. Тако смо провели око десет дана. Надамо се посјети из наших села, па да чујемо новости. Једног јутра дође глас од овдашњих сељака да је много народа јутрос освануло у Мочилима из правца Љесковца и да је непријатељ на том крају почео офанзиву. Сви смо били забринути

шта се тамо десило. Економ Којо је одмах отишао у село да види о чему се ради. По доласку из села Којо прича:

– Јуче су се цијели дан борбе водиле у том крају. Народ је једним дијелом прешао на ову страну, а многи су остали и изгинули. Можда има још живих који се крију по пећинама у камењу и жбуњу. По селима су куће попаљене. Јуче је цијели Љесковац био у пламену.

Послије ручка сам изашао напоље и легао у хладовину. Био сам забринут због догађаја који су задесили тај крај и народ. Размишљао сам о њиховој трагичној прошлости. Помишљам шта је са мојом мајком и братом. Јесу ли успјели да пређу овамо? Стално су долазили гласови о свим детаљима офанзиве.

Једне вечери војска у Љесковцу, као и општински одбор, били су обавијештени да ће сјутра у зору отпочети офанзива на цијелу партизанску територију и на српска села од цесте Слуњ-Раковица, па до ријеке Коране укључујући Бугар и Рујницу. Војска и цивилна власт, нарочито општински одбор у Љесковцу, схватили су озбиљност виjести те су одмах преузели све могуће мјере да иселе народ како би га спасили од покоља. Обавијестили су народ о опасности и тјерали да се што прије у току ноћи пребацују у правцу Мочила. По тим селима се није спавало нити се евакуација извршила. Народ се колебао, јер је изгубио повјерење због оне прве непотребне евакуације. Сметеност је владала како код народа тако и код цивилних власти. Војска је била у пометњи и војници су били збуњени јер сваки од њих има мајку, оца, жену, дјецу и осталу родбину и пријатеље. Дан се примиче, а непријатељ већ запосједа територију са јачим снагама и наоружањем. Народ је био разочаран разним неправилностима које су се одиграле у овом мјесту, а највише поступком војске и руководилаца кад је уништен Садиловац и онолики народ жив спаљен у цркви. *[ПР: У Храму рођења Пресвете Богородице у Садиловцу 31. јула 1942. године живе су спаљене 463 српске жртве]* Кад је била борба у Садиловцу, на овој територији се налазило много партизанске војске са добрим оружјем и вишим старјешинама и та војска није притекла у помоћ да се спасе народ од уништења. Они су дошли овамо из Петрове горе и из цијелог Кордуна и Баније да изврше офанзиву на непријатељска упоришта. Од тога ништа није било, само су раздражили непријатеља, напустили мјесто и отишли. Тако је народ међусобно препричавао случај и негодовао. Посебну пажњу су бацили на Скенцићев случај у Љесковцу кад је пред народом и вјероватно ради застрашивања наредио да се пуца у она четири измрцварена несретна човјека. Народ је напустио куће и склонио се по оближњим шумарцима. Народ Љесковца је отишао у Љесковачку косу, надајући се да ће ту наћи заклон иако је та шумица била пошумљена закржљалим дрвећем. То је било ниско жбуње. Из Бугара су избјегли у правцу Машвине са војском, а већи дио је остао у својој Градини и посакривао се по кањону Коране испод камења. Народ Басаре и околних села склонио се у шуму Машвину. Војни руководиоци са представницима позадинских власти на брзину су се споразумјели да војска

одмах крене на терен Машвине и да организовано нападне непријатеља на терену између Присјеке и Близнице према Раковици, како би осигурали народу излаз на слободну територију. Такав план и одлуку су морали донијети пошто су знали да у току ноћи евакуација није успјела и да се народ налази у обручу непријатеља заједно са војском. Док је војска излазила уз брежуљке од Басаре према Машвини, већ је свануло и могли су видјети како усташе у групама дуж Коране, од Тршца па до Божића млина, прелазе ријеку у правцу Љесковца, водећи са собом натоварене коње са тешким митраљезима и бацачима мина. Виде се усташе у својим љетним жућкастим униформама. За усташким колонама иду цијеле хорде цивила муслимана из Тршца и околних села. Они су наоружани сјекирама, ножевима и осталим алаткама чиме ће тући и сјећи народ, жене и дјецу. Они ће пљачкати по кућама, а затим их палити. Усташе су прешле Корану. Руља цивила која је ишла за њима зашла је по кућама да пљачка и пали, а усташе су на коси поставили митраљезе и минобацаче. Наша три командира чета на ивици шуме Машвине направили су распоред војске. Ту се налазила чета под командом Спасе Милошевића и она је добила задатак да на десном крилу штити десни бок и брани се од непријатеља који је запосјео терен од Лађевца према Присјеки. Чета Љесковчана под командом Раде Милошевића такође иде напријед штитећи лијево крило и сузбијајући непријатеља који је запосјео брдо Близницу од Раковице. Те двије чете су требале на одређеним секторима да нападну непријатеља, заузму положаје и направе слободан пролаз за народ који се нагомилао по шумарцима и долинама. Бугарачка чета под командом Божића Васиља добила је задатак да остане посљедња и да штити од непријатеља који је дошао преко Коране и приближава се народу. Поред тога, имала је задатак да плански пребацује људе, користећи долине и жбуње, и то по групама, како би било мање губитака од непријатељских бацача, мина и рафала. Тај план пребацивања требало је организовати тако што ће из сваке групе један бити задужен да руководи групом и да за њу буде одговоран. План је направљен у таквој ситуацији, на брзину, кад су већ почеле одјекивати детонације мина из непријатељских минобацача са брда Близнице. Дуги рафали из непријатељских тешких митраљеза почињали су сипати огањ по народу са Љесковачке косе. Командири чета су брзо упознали командире водова, дали им упутства и наређење да свака чета оде у свом одређеном правцу. Васиљ је распоредио своју чету да штити народ од непријатеља који пристиже, одредио мушкарце из гомиле и задужио их са народом. Дао им је потребна упутства, такорећи строга наређења, да се по групама крећу у правцу који ће за кратко вријеме бити заштићен народном војском. Непријатељ је већ почео дејствовати из свих својих расположивих оружја са свих околних узвишица.

Дан је био ведар, сунце се високо попело и свом жестином пече. Спасе Милошевић је са својом четом у близини Присјеке наишао на непријатељски положај. Отворила се борба. Извршио је јуриш са четом, разбио непријатељски обруч, али није задржао положај него је продужио пут преко цесте и отишао на слободну територију изгубивши се у правцу

Мочила. Раде Милошевић је на лијевом крилу направио исту ствар, јуришом се са четом пробио ван непријатељског обруча и отишао преко цесте у правцу Мудрић села. Непријатељ је разбијен на та два мјеста. Поново се концентрисао, затворио обруч и јурнуо у унутрашњост на народ. Тако је још више стегао обруч око Васиљеве чете. Кад је Васиљ сазнао преко курира којег је одредио да одржава везу са њиховим четама и извјештава, видио је да је у тешкој ситуацији. Он је био свјестан шта га чека ако случајно изађе одавде жив с обзиром какво су мишљење имале старјешине о њему и како су га гледали одраније. Он је знао да није тешко пронаћи грешку којом ће га осудити и оптужити, а сад ће им се пружити прилика пошто ће овдје данас изгинути много војске и народа. Непријатељ са свих страна све јаче стеже обруч, а минобацачи су учестали тако да се прашина витла од распрскавања мина, која често погађа у дјецу и жене и тако их у комадима искасапљене разбацује по усијаном камењу. Он је помислио на онај његов јесењи случај кад је био затворен у Љесковцу и схватио да га је само маса народа спасила од страдања. Тај исти љесковачки народ, љесковачке жене које су највише узеле учешћа у масовној демонстрацији против његовог хапшења, сад се налазе са нејаком дјецом по овим долинама и гледају сигурну смрт пред очима. Он је ријешио да употреби своју чету и да се грчевито бори на овом терену против кољача, како би што више народа заштитио да преживи до ноћи, а кад се смркне под заштитом мрака ће се лакше спасавати и прелазити на слободну територију. На брзину је донио одлуку о распореду чете те је издао наређење командирима водова и дао им правце и задатке. Један вод је послао да наступа фронтално у правцу цесте и да задржи положај по цијену живота. Други вод је послао да штити десни бок од правца Лађевца ка Присјеки, а трећи да штити лијеви бок од правца Раковице и Близнице. Поред тога, наредио је цивилима, који су задужени са групом народа, да жене и дјеца не смију ићи у стрељачком строју са војском, како не би правили сметњу пошто ће сигурно бити јуриша на ножеве. Наредио је да се групе народа крећу у извјесном одстојању иза војске, а кад она направи пролаз, нек онда народ што брже јурне. Водови су под командом својих водника кренули према датим задацима и правцима у стрељачким стројевима, те су својим широким ланцем правили полукруг у виду потковице штитећи народ који се у групама све више спонтано и уплашено кретао за њима. Непријатељски митраљези и минобацачи су непрестано сијали смрт по народу остављајући по ливадама и шумарцима рањену и рашчеречену дјецу и старице. Та језива маса се кретала у правцу запада. Војска је, идући пред народом, наишла на непријатељску засједу ђе су извршили јуриш, а непријатељ је искочио иза својих заклона и извршио противјуриш на наше војнике, тако да ту није било неке нарочите пуцњаве, него су се измијешали и настао је прави метеж. Док су војници јурили за непријатељем по ливадама, стизали једни друге, клали се и пробадали ножевима, народ је искористио гужву. Прошао је између те јурњаве и у већини се успио спасити бјежећи преко цесте на слободну територију. У том таласу је нешто народа изгинуло. Губици на нашој страни нијесу били велики, неколико мртвих и неколико рањених. Имали су храбро држање и

тако су били моћнији од непријатеља који је таквом ситуацијом био изненађен. Војници су видјели сигурну смрт пред очима, како за себе тако и за народ, па их је то окуражило те су смјело јуришали на непријатеља, који је већим дијелом био присиљен да појединачно бјежи. Војник Гргић Душан бодећи усташу искривио је нож на пушци. Пушка и нож су били крагујевачке производње. Нож квалитетан и дугачак, али се ипак искривио, тако да је морао мијењати други и скинути са пушке погинулог усташе. Кад су другови питали како то да се специјални челични нож могао искривити у меком човјечијем тијелу, он је одговарао да се нож заглавио у грудни кош, а кад су му то оповргли, други је доказао да је гледао како је Душан покушавао набоденог усташу дигнути на пушци и ножу и тако се искривио. Душан је на крају признао да је то истина. Питали су га како му је стало у онаквој ситуацији да га подиже на ножу. Он је одговорио да се случајно сјетио народних јуначких пјесама о Бошку Југовићу на Косову и дијела у којем набада Турке на копље и преко себе у Ситницу баца. Каже:

– Дошло је сад вријеме да се не зна хоћу ли жив изаћи одавде, па ајде да пребацим једног па нека се послије прича.

Војници су послије крвавог обрачуна успјели да тај дио терена прочисте, а затим су заузели положај да га бране. До ноћи су имали неколико непријатељских јуриша ђе су се поновили крвави обрачуни, само су били у мањем обиму од оних ранијих. За то вријеме, народ је пролазио уморен напорним ходом. Пребацују се од заклона до заклона, а непријатељ стално туче и обасипа терен врелим гвожђем из аутоматског оружја. Жене су, обливене знојем и скоро избезумљено, носиле нејач у наручјима и у сузама и прашини водили за собом осталу одраслу дјецу. Тако тешко стање војници Бугарачке чете издржали су до ноћи. Са доласком мрака непријатељски митраљези и бацачи су се ућутали. Непријатељ се повукао с терена и настала је тишина. Васиљ је наредио водницима да крену према Мудрић селу с тим што је одредио патроле које треба да се врате у правцу Љесковачке косе и да ноћу претражују терен и пребацују народ који би нашли по жбуњу и камењу. Патроле су и те ноћи ишле и у спасавању преосталог народа имали доброг успјеха. Трагали су цијелу ноћ, проналазили уплашени народ, изводили их и упућивали у правцу којим треба да избјегну, знајући да ће сјутра непријатељ претресати терен и уништавати све живо. Приликом претреса, наилазили су на лешеве жена и дјеце, који су изгинули од кугли митраљеза и од минобацача. Неки су поклани и бацани на гомиле. Народ је ишао цијелу ноћ у групицама, како се ко са ким састао, а неки и појединачно. Вида Дмитровић, жена Миле, борца Бугарачке чете, ишла је са још једном женом и у мраку наишла на рањеног војника из Васиљеве чете. То је био најстарији војник Радишић Нине. Он је рањен на неколико мјеста. Кугле су му прошле са предње стране кроз грудни кош, а изашле на леђа. Крви је изашло много. На излазној рани се згрудвала и усирила па су га у току дана муве нападале. Он је поред себе имао три пушке које је носио док је могао ићи. Једна пушка је била његова, а двије су биле од погинулих другова и он их није хтио оставити. Жене су

подигле рањеног Нину, узеле га под руку и повеле преко цесте на слободну територију. На њихову срећу, цеста није била много удаљена и пошто су га превеле, једна је остала са њим да га чува, а друга је отишла извијестити војску да га преузме и отпреми у болницу. Послије те борбе, народ је успијевао да пређе цесту код Присјеке на страну Мудрић села и Мочила. Народ који се успио спасити и тих дана изаћи, јесте већином онај који је потрефио да се грозног јутра склони у шуму Машвину, пошто је она већа. Они што су се склонили у Љесковачку косу услијед мале и ниске шуме су већином страдали. Пронашли су их непријатељи или су их цивили поклали и сасјекли сјекирама.

У нашу малу болницу дошао је Добровић Ђука. Он је рањен преко прса. Расјекла му кугла месо и мало штрајфала кости на грудном кошу. Оног раног јутра, кад је офанзива почела на Љесковац и околину, предсједник општинског одбора Чакширан Раде је остао у околици села и одбио да избјегне трагедију иако су га неки његови познаници и сарадници наговарали да се на вријеме повуче према слободној територији. Он је био очајан што није успио да евакуише свој народ. Знао је да ће страдати. Он је одбио да се повлачи и сам спасава. Био је разочаран и увријеђен поступцима неких руководилаца, кад је прије неколико дана хтио интервенисати код Скенџића да би спасио људе од мучења и погубљења. Кад му је Скенџић, као одговорни, подметнуо пиштољ у очи, он је, као човјек у којег народ има повјерења, рекао:

– А куд ћу ја сам без народа да се повлачим. С киме и од кога?

Он је стајао на брежуљку косе, окренут према свом селу Љесковцу и посматрао га у огњу. Све су куће биле у пламену и густом диму, а иза њега се налазила коса са густим разноликим долиницама и увалицама, обрасла ситним густим жбуњем, бујади и осталом травом у коју се посакривало скоро цијело становништво његовог драгог села. Он је стајао као да је хтио својим тијелом заклонити сву ту нејач, а грудима зауставњати крваве џелате који наваљују цијелом дужином бријега као гамад. Пошто су Раду ухватили, ријешили су да му одузму живот тако што су га оборили на леђа, а затим причврстили за земљу са четири одсјечене куке којима су му приковали ноге и руке за ледину, а затим направили ватру на прсима, која је горјела паралелно са осталим ватрама које су село претварале у пепео.

Тога дана су претресали цијелу околину и пронашли сакривене људе. Њих су на лицу мјеста уништили. Остала усташка посада Ваганца, Дрежника, Раковице и Слуња потпомогнута је тих дана наоружаним цивилима и присталицама усташких злочинаца који су ријешили да се обрачунају са становништвом села Ириновац, Грабовац, Кршље и околином у којој се налази српски живаљ. Из тих села народ није никуд избјегао пошто га раније нијесу дирали те је сматрао да ће и овог пута бити поштеђен. Та кољачка банда је тог јутра опколила села, сакупила народ у скупове, затим их поклала ножевима, а неке упутила у Раковицу ђе су спроведени под

наоружаном пратњом и смјештени у једну пространу шталу Дане Гашљевића. Тога дана бандити су стално доводили групице народа пронађеног по шикарама око страдалих села и све су их затварали у шталу око које су били постављени наоружани стражари. Већином су то биле жене и дјеца, поцијепани, боси и изгладњели. Што су успјели похватати одраслих људи и цивила који су избјегли из кућа, то су одвајали од жена и дјеце и смјештали их у поткровље штале. Штала гостионичара Дане била је доста дуга и широка и ту су се годинама склањали кочијаши са колима и коњима од невремена. Она је била патосана даскама преко греда и ту је раније гостионичар стављао сијено. Сада су ту смјештали ухваћене мушкарце, док су жене и дјеца били у приземљу. У одјељењу за мушкарце, у поткровљу, монтирали су неки рибеж са оштрим ножевима који су окретала четири злочинца и ухваћене људе живе гурали у ту справу ђе су их рибали као купус. Просута крв орибаних људи цурила је између дасака и шкропила доље по женама и дјеци, тако да су сви били мокри од људске крви, а за кратко вријеме крв се сушила и згрушавала на оној одјећи што су имали на себи. Та мучионица за уништавање људи трајала је пар дана јер су расуте хорде у пострадалим селима и околини увијек успјевале да неког неђе нађу, ухвате и доведу. Чим нова групица буде доведена, одмах се зна: мушкарци старији од четрнаест година иду горе под кров ђе се налази рибеж, а остало све у приземље. Било је језиво чути кукање и дерњаву људи кад их приводе рибежу и гурају унутра. У приземљу се нагомилало жена и дјеце да није могло више стати те су их по групама некуд одводили. За све вријеме нијесу дали дјеци никакве хране, само с времена на вријеме дозвољавали су да узму мало воде. Кад су завршили са рибањем мушких, онда су почели по групама некуд одводити дјецу и жене, а најзад кад се у приземљу број смањио, остатак су под утицајем неког мјештанина пустили да некуд иду. У тој групи се налазила стара Сава Богуновић из села Буковице са своја два унучића. Она их је онако крваве, гладне и измучене успјела превести преко Коране у Врело ђе су се настанили. Васиљ је сваке вечери из Мочила слао патроле које су у току ноћи претраживале терен пострадалог подручја, сакупљали преживјели народ и упућивали га према слободној територији ђе му је преко позадинских власти указана помоћ и дат смјештај. Свака патрола је имала успјеха и спасила нешто жена и дјеце. Спашени народ је размјештен по кућама. Кад није било мјеста у Мочилима, Збијегу и околини, слали су их према Перјасици, Будачком и околини Петрове горе. Омладину и оне јаче су сакупљали у радне бригаде и отпремали у Банију, у околину Петрове горе, за косидбу и спремање сазрелог жита. Како се примијетило да је на слободну територију дошло мало народа из Бугара и Рујнице, једне вечери је била упућена патрола да иде у та села и извиди каква је ситуација и шта је с тим народом. Пошто је удаљено, патроли је дато да у бугарачким шумама предани и преко дана, уколико им прилике буду дозвољавале, ступи с неким у контакт и извиди ситуацију. За ту патролу су се добровољно јавили Гргић Душан из Бугара и Зорић Божо из Крндије. Њих двојица су за вријеме првог мрака прешли цесту код Присјеке и упутили се у правцу Љесковачке косе, преко терена ђе су се борбе водиле. Они су ишли

пажљиво, ослушкујући око долина и шумарака не би ли пронашли нeђе живих особа, које се можда са доласком мрака осјећају слободнијим и почињу да се крећу. Успут су нашли неколико групица дјеце како тумарају по мраку. Већа воде мању за ручице и тјеше их да не плачу, а мања пригушеним гласом плачу и зову мајке којих нигђе нема. Вјероватно им је мајка у првим непријатељским налетима остала нeђе у камењу. Они су такве групе упућивали даље знајући да ће сигурно наићи на патроле које су послане на терен ради сакупљања народа. Они за вријеме ноћи морају прећи ријеку Корану на страну Бугара и сјутра извршити свој задатак. Уз пут су наилазили на безброј лешева жена и дјеце, већином погинулих од ножа. На лешеве су лако наилазили, сами су се откривали својим неугодним задахом, пошто већ три дана леже на јакој врућини. Пред зору су стигли до Коране код Растовчева млина у подножју Градине, прешли ријеку и пјешачким путићем се попели уз бријег испод стрмих високих стијена у правцу Бугара и врела Кусаћа. Од самог извора су се дали мало улијево кроз шуму и изашли на кућиште Пеје Смиљанића. Ту су нашли Пеју ђе по свом кућишту хода и нешто разгледа. Са њим су се састали и у разговору од њега сазнали да се бугарачки народ некуд разбјегао из колиба и бајти кад је почела офанзива на Љесковац. Народ се ноћу може примијетити по Бугару, а преко дана је у шуми по камењу, у пећинама и сличним склоништима. Са Пејом су се задржали дуго, тако да су дочекали свануће и сунце које је навише изашло и својим ужареним зрацима опоменуло да ће данас бити јака врућина као и прошлих дана. Питали су Пеју ђе би могли да се одморе и да спавају до подне, јер послије подне намјеравају проћи по шуми да траже народ да разговарају. Пејо им је предложио да иду на Градину јер је тамо најсигурније спавати. У случају да непријатељ наиђе, он ће бити будан и осматрати околину. Они су прихватили приједлог и кренули у правцу Градине, жељно чекајући да легну и мало одспавају, пошто су цијелу ноћ провели на путу. Око дванаест сати Пејо их је дрмао за рамена ужурбано вичући:

– Дижите се брзо, ето банде! Свуд су опколили, једва сам вас пронашао да вас пробудим и обавијестим.

Скочили су из сна. Излетјеше на руб шуме према југозападној страни како би осмотрили ситуацију. Са те узвишице су угледали густе стрељачке стројеве који су удаљени око пет стотина метара и крећу се у правцу кањона Коране и узвишице Градине. Први стрељачки стројеви су ишаране усташке и жандарске униформе, помијешане с цивилном сељачком одјећом муслимана са црвеним фесовима на глави. Сви су наоружани пјешадијским оружјем, војничким пушкама и пушкомитраљезима, а иза њих иде неорганизована група цивила муслимана. Како су заузели фронтално, тако се крећу правац кроз шумарке, пољане преко камења и долина, претражујући пажљиво сваки жбун, с намјером да пронађу неког сакривеног. Њих тројица су одлучили да се повуку преко виса и склоне у кањон ријеке под камење. Кад су се спустили са виса низ стрму брину према Корани, тражећи сваки за себе погодно мјесто испод камених стијена, свуђе

су нашли по једно или двоје ђе су се већ склонили. Ђе год који завири под камен с намјером да се завуче и склони, испод камена угледа главу неког дечкића ђе му испод рашчупане косе пуне прљавштине вире уплашене очи или се виде дјечије ручице раширених прстића на камену. Градина са својим камењаром била је позната као легло отровних змија, а данас су та мјеста заузела ова нејака и недужна дјеца бјежећи испред крвника за спас живота. Умјесто да живе слободно са родитељима на огњиштима, доживјели су да бјеже у камене рупе у легло отровница. Њих тјерају горе отровнице људског облика. Иако су раније та дјеца са страхом причала о правим змијама испод камена, сад их траже да се с њима друже у њиховим скровиштима. То им је донијела Павелићева власт из Загреба, која је ову дјецу осудила на уништење у име хрватског народа. Најзад су успјели наћи слободно мјесто под камењем ђе су се и они склонили. Лежећи у незгодном склоништу могли су само да посматрају ону другу страну преко ријеке у правцу запада. Тамо се у једној врло окомитој стијени налази Столина пећина. До ње је тешко доћи, а има два отвора кроз која се може ући и изаћи напоље. Један отвор је навише, а други наниже. Тамо се није ништа примјећивало. Код тих отвора се добро оцртавало црнило сјенки, а около се бијелио камен. Пећина је сад близу, раздаљина је око стотину метара ваздушне линије. Између њих, доље у дубини у кањону, протиче лијепа и бистра Корана и до њих допире тихи шум воде и свјежина ваздуха. Лежећи у својим каменим скровиштима и посматрајући супротну страну, појави се на ивици кањона изнад каменитих литица већа група усташа и муслимана. Како који долазе, тако заузимају положај по камењу и кршевима. Било им је јасно да су дошле групе и запосјеле западну страну. Сад су опкољени са овом дјецом што чуче испод камења. Банда се задњих дана обрачунала са свим селима. Најзад је дошао ред да се обрачунају са Градином и околним кршом. Они су запосјели ону страну, а ови што су наишли с истока, сад су запосјели Градину и већ се почели довикивати преко воде. Тако запосједнут кањон и народ у кањону чека даљу судбину, а они су саставили обруч и нешто чекају. Неки стоје, наднијели двогледе на очи и њиме претражују и круже дужином стрмих брина, а неки су посједали иза камених литица. Тако се чекало око сат времена. Одједном поче допирати громки звук мотора до ушију. Глас је постојао све јачи, док одједном од правца Растовчевих млина, правцем узводно изнад ријеке, не наиђе авион летећи ваздухом у правцу Јанковић млина. Звук мотора се није смањивао и он се вратио истим правцем, само што је сад почео бомбардовати час лијеву, час десну страну ријеке. Почеле су експлодирати бомбе. Експлодирајаћи, тутње и одбијају се од брегове те заглушују звук мотора. Бомбе су биле мале и намијењене за уништавање живих циљева. Пошто је отишао бомбардујући низводно, одмах се појавио опет узводно, непрестано сијући по кршу челичне лопте које су падом на камену стијену правиле заглушујући урнебес. Авион је обишао кањон пар пута враћајући се горе-доље, а затим се спустио наниже не осјећајући да га неко гађа и почео сипати ватру из митраљеза. Он се спустио ниже од врхова, тако да је могао митраљирати потпуно хоризонтално стрме брине са обје стране ријеке. Куршуми просути из

авионског митраљеза ударали су о тврдо камење, а затим су се одбијали и добијали други правац. Правили су писку просијецајући ваздух, а затим ударали негђе на супротној страни у камен. Банда из авиона је просипала бомбе, митраљирала и најзад се изгубила у непознатом правцу и престала бомбардовати. Звук авионског мотора ишчезну. Још су усташе са својим помоћницима стајали на раније запосједнутим мјестима, галамили, дозивали се с оним другима и смијали. Неки су гађали из пушака у жбуње и камење брине на супротној страни ријеке јер су претпостављали да би се ту могао неко сакрити. Глас пушке би се одбијао од стјеновите брине док не би негђе даље ишчезао. Одједном, ови што су били на Градини нешто загаламише и почеше пуцњевима гађати ону страну насупрот ријеке и доњи отвор Столине пећине. Затим се чуше краћи рафали пушкомитраљеза чији су снопови зрна падали око отвора и дизали праменове прашине. Изгледа да су нешто примијетили у пећини, јер су послије пуцњаве нешто викали оним другима што су стајали више пећине, а затим се све утишало. Више пећине су и даље стајале усташе, а између њих цивили муслимани који су се издвојили и почели да се спуштају низ стрме стијене према пећини. Кад су дошли до горњег отвора, почеше бацати ручне бомбе у унутрашњост. Из пећине је допирао потмули глас детонације. Бацили су десетак таквих бомби па су престали, а двојица су се спустила ниже до доњег отвора, док су остали стајали код горњег. Један је био наоружан војничком пушком на којој се пресијавао нож, а други је носио сјекиру у руци. Кад су дошли пред врата пећине, изашла је развијена жена, разбарушене косе и осредњих година. Кад је видјела пред собом наоружаног муслимана, крикнула је из свег гласа као лав и снажно се бацила на бандита те се почела с њим физички обрачунавати. Постојала је могућност да се сваког часа неко од њих двоје стропошта низ стијену у ријеку. Јадној жени синула је оштрица сјекире иза леђа и засјекла јој се у главу. Руке клонуше, одлијепи се од бандита и отисну низ стијену. Из пећине изађе дијете од десет година, у бијелој кошуљици и рашчупане косице, трљајући очи, деручи се из свег гласа и дозивајући мајку. Иза леђа сјевну оштрица сјекире и дјетету отпаде глава. Црвена крв се просу и обоји његову бијелу кошуљицу и тако је неколико тренутака стајало без главе, а затим се стропошта низ камење за мајком. Два разбојника су мало стајали пред отвором, нешто разговарали, а затим отишли у пећину. У унутрашности су се задржали око пола сата. Затим су изашли и отишли назад верући се уз стрме литице ка усташама. Нешто су бучно и весело причали и смијали се.

Кад је почела офанзива на Љесковац, неколико мушкараца из јужног дијела Љесковца, знајући за неприступачност Столине пећине, одвели су преко шездесет особа, жена и дјеце разног узраста и склонили их у пећину. Мислили су да ће их ту најбоље сакрити од крвника и заштити им животе. Они су са врха брине до отвора пећине на рукама уносили дијете по дијете. На путу од села до пећине породила се Милка Растовчева, а остале жене су јој носиле новорођенче на Корану, окупале га, завиле у крпе и донијеле у пећину. Око мајке Милке је било муке док су је спустиле и смјестиле у унутрашњост. О том свему прича Ковачевић Милован који је остао случајно

жив, затрпан мртвацима у пећини. Тамо су били око три дана. Одједном су на горњи отвор почеле упадати ручне бомбе, експлодирати и касапити народ.

– Било нам је одмах јасно – прича Милован – шта је. Дошао је крај животу. Кад је стала експлозија, било нас је неколико који смо случајно остали живи са лакшим ранама. Напоље је пред пећину прва излетјела Евица Растовчева. То је она жена што се физички обрачунавала са крвником и више се није вратила. Ја сам пошао за њом и пред пећином сам видио наоружаног муслимана са пушком. Познавао сам га одраније, то је Иркић Бајро из Криваје. Побјегао сам назад и видио моју петогодишњу ћерку Љубицу која је из гомиле искасапљеног народа пошла за мном. Рекао сам јој тихим гласом да се завуче под гомилу мртвих и она је одмах послушала, с тим што сам јој мало помогао. Натоварио сам и навукао на њу неколико врућих лешева из којих је цурила топла крв. Са мном се налазио Растовац Ђуро, младић од око двадесет пет година. Кад је видио ситуацију, узео је нож из џепа што га је понио да сјече крув приликом јела и са њиме се заклао и пао поред гомиле мртвих. Испод врата, из расјечене ране, у млазевима је шприцала крв по унутрашњости стијене. Ја сам се такође завукао под гомилу мртвих и осјећао сам ђе ме кваси њихова топла крв. Било их је рањених који су давали знаке живота јаучући. Осјетио сам кад је Иркић Бајро са још једним, којег нијесам могао познати, ушао у пећину и опалио неколико метака из пушке у гомилу мртваца. Затим је онај други почео газити по лешевима и сјећи сјекиром оне који су давали знаке живота. Они су се ту задржали све док нису схватили да више нико не даје знаке живота. Док су били у пећини, Бајро је говорио да лешеве изнесу напоље и да их баце у Корану. Под гомилом мртваца сам лежао дуго. Кад сам претпоставио да је дошла ноћ, изашао сам. Које је вријеме било, нијесам знао. Вратио сам се до мртваца ђе сам викао и звао са намјером да чујем да ли има неко жив. Нико се није јавио осим моје Љубице. Она је остала жива и њу сам извео напоље, а остало троје дјеце ми је страдало. Моја покојна дјеца: Дара, Бранко и Миле остали су сасјечени са осталом гомилом мртваца.

Душан, Божо и Пејо су предвече пажљиво кренули између камења и пењали се на Градину контролишући да ли је банда отишла са оне друге стране преко воде. Пошто су се увјерили да су отишли, сакупили су народ који су могли сакупити и у току ноћи их превели на слободну територију. Послије непријатељске акције и уништења поменутих села, три избјегле чете су се смјестиле на територији Збијега и Мочила. Често су долазили код мене у посјету и причали о протеклим борбама и потешкоћама. Моја стара мајка је успјела прво јутро борбе да пређе на слободну територију. Добила је распоред да иде у једну кућу на брежуљку више садашње болнице и кад ја изађем напоље да сједим у хладу могу је видјети на брежуљку како чува десетак оваца тога домаћина и преде вуну старој домаћици. За вријеме борбе

између Машвине и Љесковца мој млађи брат Радоња био је заједно са војском. Однекуд се наоружао и борио се. Он је сад у Збијегу и прави је војник. Пошто се непријатељ обрачунао са партизанима на подручју Љесковца и околине и уништио та села, бацио се на партизанску територију према западу у правцу Збијега и Мочила. Скоро сваког дана нападају. Врше разне покушаје да продру на ту територију, али им партизанске јединице дају отпор. Неколико пута су зашли у слободну територију. Доста се оштра борба водила, па је болница била угрожена. За сваки случај вршена је евакуација у болници. Ангажована су сељачка кола. Чим започне борба, сељаци са колима су већ код болнице, товаре болеснике и бјеже с њима даље у шуму. Кад борба престане и непријатељ буде одбијен или се повуче, они нас из шуме возе назад. По тим селима људи слабо држе коње, највише волове, који су спори и зато су морали бити опрезнији и на вријеме бити код болнице. Знам да смо два пута на воловским колима бјежали у шуму и назад. Тамо су путеви врло лоши са крупним камењем. Кад нас возе, кола скачу с камена на камен па све џигере тресу. Тих дана је појачана стража код наше болнице. Дошао је и Драган Манојловић, Скенџићев помоћник. Са њим сам се добро познавао док сам био у Љесковцу десетар, јер је припадао мојој десетини. Није ми било по вољи што је он дошао као стражар. Сумњао сам да се лако може око мене вртјети. Једном приликом сам испричао Драгану Дмитровићу да сумњам и поручио сам Васиљу да размисли о томе. Више пута сједећи у хладу, разговарао сам са Манојловићем и у разговору покушавао да нешто откријем, али без успјеха.

У Збијегу и Врелу Мрежнице се налазио штаб батаљона ђе су често долазили руководиоци из одреда и групе одреда, а поред тога ту се налазио и комитет за котар Слуњ. Они су анализирали случај Љесковца. Питали су се што су се такви злочини тамо одиграли. Другови су донијели одлуку да за тај случај треба неко бити кажњен. Та судбина је потрефила љесковачког обавијештајца Дану Скенџића и његовог саучесника Драгана Манојловића. Једног лијепог и топлог дана, пошто смо код болнице обавили ручак, из штаба батаљона дође курир и смијешећи се саопшти Манојловићу да одмах дође у штаб батаљона. Манојловић је радосно примио вијест мислећи да га зове шеф Дане и вјерујући да треба ићи по неку жртву. Знао је да он само њему повјерава када треба некога да стреља. Он је скочио и, не чекајући курира, окренуо низ страну поскакујући и пјевушећи неку своју омиљену пјесму. Манојловић је дошао у штаб батаљона. Њега је дочекао његов шеф Дане. На Драганово изненађење Дане је био свезаних руку, а и њега су дочекали, руке му свезали и прикључили га да заједно проведу задње часове живота.

Око два сата послије подне група наоружаних војника извела је два осуђеника у оближње шумарке ђе је био народни збор на коме је учествовало народа и омладине из тих села, као и оне избјеглице из Љесковца и околине. У долини је ископана гробница која ће да прими осуђенике на вјечни сан. Осуђеници су стали пред гробницу, осуда им је

прочитана са образложењем, а затим је група војника стала нишанити. Плотуни су опалили. Кугле су избушиле тијела и крв је пљуснула. Манојловић је пао у гробницу, а Скенџић остао на ногама, иако је сав био обливен крвљу. Војници су опалили други плотун, Скенџић се затетурао и пао. Док су војници пуцали у осуђенике, омладинке су отпјевале неку борбену пјесму као што су пјевале у Љесковцу кад су плотуни пуцали у ону четворицу које је Скенџић недужне измрцварио. Око четири сата, у болницу је дошла вијест да је прије сат времена стрељан чувени Скенџић, а са њим и Манојловић, онај исти што је са нама прије три сата ручао и весело одскакутао низ бријег пјевушећи. Он више није жив и већ се налази под земљом. Добили су своју заслужену казну за злочине које су вршили. Приликом разматрања протекле ситуације, није био поштеђен ни командир Бугарачке чете Васиљ. Њега су лишили дужности командира чете и послали га у Перјацису у једну јединицу као борца. Шта ће даље бити и какав план за њега праве, то се не зна. Оптужили су га да је крив што сав опкољени народ није изашао из обруча. Потпуно су изврнули његове ријечи које је рекао у борби кад је био у Машвини. Рекли су да није дозволио цивилном народу да иде у стрељачком строју са војницима него у извјесном одстојању пошто ће војници вршити јуриш на непријатеља те би жене и дјеца могли чинити сметњу. Та његова одлука није приказана правилно него су је измијенили. Рекли су да је Васиљ народу забранио да иде за војском. За ту ствар није нико питао ни војску нити народ, него су оптужбу правили политички делегати са особама од повјерења негђе иза затворених врата. Васиљ се са својом четом борио и ишао на јуриш против непријатеља за спас народа, а командири остале двије чете Милошевић Спасе и Раде, који су се пробили и побјегли, а народ оставили да се непријатељ са њиме обрачунава, били су исправни пред руководиоцима. Можда би Васиљ тада отишао заједно са Скенџићем и Манојловићем под земљу, али га је спашавало то што са војском није спашена његова жена са деветоро дјеце, нити је била негђе близу војске. Она је остала у шуми и некако се једне ноћи спасила и прешла на слободну територију. Да је случајно његова жена изашла са војском, било би му приписано да је настојао спасити жену и дјецу, а да за остали народ није марио. Са оне три чете које су дошле у саставу јединице, извршена је преформација. Формиране су неке јединице, а с тиме је наша болница укинута. Сви смо прешли у главну болницу, која се налази више самог Врела Мрежнице. Приликом пресељавања, Зобеница и Котур Мићо нијесу могли ићи, него су превезени. То није било далеко, остали смо сами ишли низ бријег. Ишао сам на двије штаке и скакао на десној нози, док сам рањену држао у ваздуху.

Дошли смо у болницу која је такође била смјештена у двије сељачке куће. Има доста болесника. Неки су смјештени у шајеру и тамо су кревети лијепо намјештени. Ту сам добио мјесто и легао. Видим око куће воћњак, има зрелих шљива и по њима сам осјетио да је почетак јесени. Врућине су мало малаксале, али је још топло. Рана на мојој нози је зарасла, али је нога још увијек осјетљива и не могу се на њу ослањати. Више је не превијају те сам

цијели дан слободан. Кад ми се не лежи, ходам помоћу штака око болнице испод воћака по хладовини. Тако су дани пролазили.

Послије десетак дана проведених у тој болници дошао је Васиљ из Перјасице. Нашао ме ђе сједим у хладу. Између осталог ми је рекао да многи који су остали живи и избјегли из Рујнице, Бугара, Крндије, Буковице и Црнаје одлазе са овог кордунашког терена у Подгрмеч. Они иду преко Капеле, Плитвичких језера, Коренице и код Рачића више Бихаћа прелазе Уну. Подгрмечки народ и народни одбори радо примају ове избјеглице, размјештају их по селима и они се тамо добро сналазе. Овђе на Кордуну је врло пасивно те овај домаћи народ не зна како ће се прехранити. О избјеглицама да и не говоримо. У Подгрмечу, у околици Великог Радића, више Босанске Крупе, налази се јака партизанска јединица са добрим наоружањем и радо примају борце који дођу из ових наших села. Тамо је Копанић Душан. Он сада организује да народ преведе тамо, а са њима одлазе скоро сви партизани из тих наших села.

– Разговарао сам са Копанићем, а рекао сам и Драгану Дмитровићу кад пође да нипошто тебе не оставе – рече Васиљ – нека те тамо пребаце како год знају и зато буди спреман јер кад ти јаве, ти одлазиш одавде. Ја ћу такође напустити Перјасицу. Кад пођем повешћу са собом своју жену и дјецу, као и једну групу народа ако неко остане иза вас.

Ту смо још мало разговарали. Закључили смо да идемо одавде у Подгрмеч и он је отишао. Ја сам остао размишљајући и био сам задовољан. Кад одем тамо, бићу сигурнији. Тамо су добри другови и неће бити неисправних мишљења о мени као што их има овђе. Увјерио сам се да неки другови ипак воде о мени бригу, па и у најтежој ситуацији.

У ПОДГРМЕЧУ

Други дан је дошао Дмитровић Драган и извијестио ме да око подне будем спреман за покрет. Полазе сви партизани са босанске стране, а организовао је и цивилни народ. Каже ми да иде и моја мајка јер јој је речено да и ја одлазим. Са мном у болници се налази Добровић Ђука. Он је рањен у борби на Машвини и ријешио је да иде са нама. Драган треба да иде у одбор и да ангажује два коња за јахање, пошто се до Плитвичких језера иде кроз шуму пјешачком стазом и туда не могу ићи кола. Ускоро је био и ручак готов. Ручали смо и око два сата послије подне пред болницу дође један сељак и доведе два коња, онако гола и неоседлана. Ни самаре на њих нису ставили. Коњи су били велики и јаки, зеленци. Питам сељака зашто није на њих нешто ставио. Он одговари да не зна пошто то нијесу његови коњи. Он је само одређен да иде уз њих до Плитвичких језера и да их врати назад. Најзад Ђука и ја ријешисмо да кренемо. Узјахаћемо коње. Неки другови из болничке страже попели су ме на коња. Додали ми моје штаке, попели Ђуку, а онај сељак пође пред нама и окренусмо у правцу Мочила. Кад смо тамо дошли, на раскршћу нас је дочекао Душан Копанић са групом народа од око шездесет људи. Већином су то старији, мада је било и нешто млађих жена и дјеце различитог узраста. Међу њима сам видио своју мајку, која се спремила се и пошла са осталим на пут у непознате крајеве. Душан ми је рекао да наши другови, партизани, који су требали поћи са Драганом неће моћи данас са нама, пошто нијесу од старјешина добили пропуснице, које би им служиле као легитимације. Старјешине их заустављају да не иду и настоје да их одврате од намјере мијењања јединице, али су они упорни и доћи ће за нама сјутра или прекосјутра. Ту се нијесмо задржавали, одмах смо кренули цестом према западној страни и пошто смо одмакли изнад села на један бријег, наша колона је скренула са цесте лијево према југу те смо пошли пјешачком стазом и ушли у велику шуму. То је та чувена Капела. Наша колона се кретала полако вијугавим путићем који заобилази око округлих шумских долина и огромних стабала, које су високо израсле, а својим крошњама затварале видик према небу тако да је изгледало као да идемо кроз тунел. Сједећи на леђима снажног зеленка, видим колону како гамиже преда мном и у колони своју стару мршаву мајку која носи неки завежљајчић у руци, вјероватно неку мараму или неки други дио одјеће. То јој је сад сав иметак. Пошто ми то тешко пада, брзо скрећем мисао на нешто друго. Трудим се да о томе више не мислим. Најзад схватих да сад коначно напуштам Кордун, тај дијелић земље који ми је био познат, па пошто ме и то растужује опет се трудим да мислим на нешто друго. За вријеме путовања кроз шуму дочекала ме мајка. Хтјела је узети за улар мога коња да га она води, али ја нијесам дозволио. Лакше ће ићи ако није још и тиме заузета, а коњ је полако у колони ишао и сам. У ходу је некад застајкивао кад је хтио дохватити неку букову грану са лишћем.

Предвече смо стигли близу цесте која води са Лисине до Саборског и том цестом још крстари непријатељ. Преко ње треба прећи опрезно. Стога смо се у шуми на око пет стотина метара од цесте зауставили, а Душан је са водичем из Мочила и још неким мушкарцем отишао да извиде цесту. Сви у колони су посједали да се одморе, а ја и Ђука нијесмо силазили са коња. Кроз кратко вријеме су се вратили и рекли да нијесу ништа сумљиво примијетили те да можемо кренути. Наишли смо на цесту ђе смо морали убрзати док нисмо дошли опет у шуму. Цесту смо прешли сретно и сад је све у реду, јер до Подгрмеча идемо слободном територијом.

Сада идемо тереном обраслим ситном густом шумом. Пред нама се виде разноврсни пошумљени брегови измијешани стаблима црногорице и бјелогорице. Ту између тих брегова налазе се Плитвичка језера. Прво језеро је удаљено од нас свега два километра. Идући пјешачком стазом, стигли смо до цесте на којој смо изашли и пошли нагло низбрдицом низ оштре завијутке. Силазимо до првог језера. Оно се већ види и са њега допире талас свјежег ваздуха. Језеро се плави између пошумљених брегова који га окружују. Пошто смо сишли, дошли смо до једног мостића поред самог језера, а испод њега се излијева ријека Корана и према сјеверу протиче и вијуга кроз дубоки кањон. Са десне стране из правца Личког Љесковца, између куполастих брегова, чује се јаки шум пада воде. То су водопади и вода се пресипа из једног језера у друго. Кад смо дошли на раскрсницу, ту смо нашли једног сељака који колима иде у правцу села Језерце куд и ми намјеравамо проћи. Наш водич, који је ишао уз коње, замолио је сељака да нас повезе, како би се он могао одавде вратити пошто је близу ноћ. Сељак је пристао и ми смо уз помоћ присутних прешли са коња у кола, тако да смо кренули узбрдицом. Ишли смо око два километра, кад се пред нама указа непошумљени терен, а то је био почетак села Језерца, које ми је познато од августа прошле године. Возећи се у колима, посматрао сам околину тог села. Сјећам га се када сам туда, између тих кућа, пролазио у Увалице носећи пошту. Куд сам све претрчавао и то на мојим лаким ногама? Више те хитрине нема и, како ми се чини, неће је више бити никада. Моја лијева нога је оштећена. Можда без потребе. Кад сам пролазио овуда, село је било пусто. Сад су се сељаци вратили кућама, од како је ослобођена Кореница и Језера. Ноћ је близу и мрак је почео притискивати свуд наоколо. Брегови се почеше губити из вида. Сељак је свратио пред једну кућу и рекао да је то кућа одборника и да ће нам он указати сву потребну помоћ.

Изашли смо из кола. Одборник нас је дочекао и понудио да сједнемо. Отишао је у оближње куће, а затим су дошле домаћице и донијеле вечеру. Било је куваног кромпира, млијека и варенике. Вечерали смо. Одборник нам каже да је одредио једног сељака који ће нас двојицу возити до Врела, а то је било близу Коренице. У Врелу можемо ноћити, а сјутра наставити пут. Кола су дошла. Посједали смо и кренули према Пријебоју, а затим смо кренули удесно и око девет сати били у Врелу ђе се налази партизанска болница. У кућама око те болнице смо били размјештени и ту смо преспавали. Изјутра

смо од болнице добили доручак, а одборници су спремили кола у којим ћемо наставити пут према Кореници.

Улазимо у градић, напола разрушен и попаљен од зимских и прољетних борби. Добро ми је познат пошто сам се од првог маја до конца јула ту налазио и упознао сву околицу и мјеста за вријеме разних вјежби. Са десне стране видим да се надвисио бријег Варићаци. Популарни Варићаци ђе смо највише вјежбе изводили. Гледам ону кућу на спрату ђе смо становали за вријеме боравка у овом мјесту. Прошли смо Кореницу и окренули у правцу истока према Градини. Од Градине се пред нама указа једна пространа равница која се зове Бјелопоље. Око тог поља, са источне стране, надвисују се брда са својим увалама. То су обронци Пљешевице. Испод тих брда се протеже густо насељено село Фркашић, коме се лијеви крај завршава у једној завученој дрази и чије је име Фркашићка драга. На равном пољу с лијеве стране стоји усамљена мала црква, Ружица. О тој цркви постоји прича која казује да се у непосредној близини налази извор који лијечи болести очију. Ако се болесник том водом умије рано изјутра прије изласка сунца, и то само једног дана у години, на један црквени празник, излијечиће се. Наша колона залази у поље и креће сеоским путем у правцу Фркашића. Врућина је доста јака, а у село смо дошли око једанаест сати. Кочијаш се зауставио пред једном кућом у којој је смјештен народни одбор тога села. Изашли смо из кола. Један одборник је изишао из куће и рекао нам да сачекамо болеснике, а остале је повео са собом по селу и распоредио по кућама да ручају. Ђуки и мени једна домаћица послије извјесног времена донесе ручак, а кочијаш је одмах окренуо кола и отишао натраг. Око три сата послије подне, сви наши се сакупише пред зградом сједишта одбора. Они би кренули, али чекају кола која ће нас болеснике возити. Најзад дођоше. Посједали смо и кренусмо из села према Фркашићкој дрази. Кроз саму драгу води сељачки колски пут према источној страни. Залазили смо у све већу шуму која има врло лијеп изглед. На лијеву страну скреће један пут који такође одводи неђе у дубину шуме. Причају да се тим путем иде у потоке ђе је саграђена велика партизанска болница. Кажу да се тамо врше операције. Имају добрих доктора. Изашли смо на вис ђе престаје узбрдица. Сад идемо равницом одакле се пружа добар поглед на све стране. Свукуда човјек може видјети лијепу шуму са врховима брегова различитог облика и раздвојеним удољицама.

Послије краћег путовања почели смо се спуштати низбрдицом. Изађосмо на једну лијепу равницу. То је била дивна ливада ограђена боровом шумом и поређаним брежуљцима. Са десне стране, испод брежуљака и борова, налази се пар сеоских кућа, а са лијеве, на пољани, стоји усамљена већа зграда. Из крова јој стрши плехнати торањ, који повремено испусти неку количину дима, а из једне тање цијеви поред торња непрестано фуњка дим. То мјесто се зове Каменско, а та је зграда пилана на парни погон. Она ради, реже даске за народну војску и изградњу разних магацина за смјештај жита у шуми, болница и осталих партизанских барака. Прешли смо пољану ђе нас

је дочекао терен пошумљен ситном шумом са благим нагибима према источној страни. Кажу да се недалеко од нас налази ријека Уна. Идући путем кроз ту шумицу, сретосмо већу групу омладине. Већином су то лијепе младе дјевојке. На лицима им се позна нека жалбеност. Већина њих у руци носи шарено цвијећа. За њима су наишла два мушкарца средњих година. Зауставили смо кола и питали смо их:

– Куд ове омладинке иду?

Један од њих нам је одговорио да је у борби погинуо командант једног батаљона и народни устаник Матић Стојан. Иду на сахрану.

У подножју шумице поред цесте која веже Бихаћ и Доњи Лапац пружа се груписано село Круге. Пролазимо кроз то село које је пуно народа као да и није ратно стање. Напустили смо га и упутили се цестом према сјеверу. Недалеко од тог села угледасмо поред цесте друго слично, звано Небљуси.

– Пошто је ноћ близу, ту ћемо преноћити – рекао нам је вођа пута Копанић.

То је село задње на слободној територији према Бихаћу. По доласку у село смо стали пред једну кућу. Из ње изађе човјек, члан одбора, и за час после распарча нашу колону по оближњим кућама на преноћиште и вечеру. У селу народ ради и послује, сви се они брину за народну војску, за народ и избјеглице из пострадалих крајева. У том селу логорује једна личка јединица која држи положај на Дреновачи према Бихаћу. Рекоше ми да један ковач из села прави партизански тенк који се налази још недовршен у дворишту сусједне куће. Ишли смо сви да видимо ту нову рукотворину сељачког мајстора, који својим трудом и радом покушава помоћи у борби. У дотичном дворишту стајао је сандук заварен од парчади жељеза у облику мањег тенка. Неки од сељака нам је објашњавао како ће се ту уградити један мотор који ће то покретати, а на новом тенку ће бити уграђен и пушкомитраљез. По завршеној вечери легли смо да спавамо. Изјутра смо доручковали и сакупили се пред зградом одбора ради даљег покрета. За нас кола нијесу обезбијеђена јер из тог краја идемо пар стотина метара даље, а затим скрећемо удесно низ стрму брину Уне. Ићи ћемо сви пјешке. Сви они лако иду јер имају здраве ноге, а ја идем полако ослањајући се на двије штаке и скачући на једној нози. Сви су они ишли полако са мном. На више мјеста морао сам сједити и одмарати. Они су сједили и мене чекали. Док је било ићи равном цестом могло се некако, али кад смо се почели спуштати стрмом низбрдицом, онда је за мене било тешко. Више сам пузао на леђима држећи рањену ногу високо да је не би повриједио. Срећом није било далеко. Та је релација била кратка и ми смо се нашли поред ријеке Уне. Преко ријеке је постављен прелаз од три брвна. Ја са својим штакама нијесам могао прећи, јер испод брвице шуми дубоко плаветнило бистре ријеке. Копанић ме је пренио и сви смо се нашли на десну страну. Са тог мјеста смо ишли пар стотина метара равницом и дошли до првих кућа села

Рачић. Ту смо сви посједали, а Копанић је отишао у село код одбора и тражио за нас превозно средство. Убрзо се вратио са једним одборником. Предао је нас двојицу њему као неко задужење, а затим замакоше иза живице кроз село. Одборник је мало са нама разговарао, а затим нам је рекао да ту сједимо док нам не пошаље два коња са водичем. Послије извијесног времена појави се сељак. Са собом води два самарена коња. Дошао је код нас, помогао једном и другом да се попнемо, а затим је пошао са нама кроз село Рачић, које се простире на равничарском терену. Са десне стране доминира високи и шпицасти бријег Велики Љуточ. Излазимо из села испод мањег гребена, а уз узбрдицу вијуга цеста са оштрим окукама која се зове Рипачки кланац. Иза тог кланца залазимо за Прашчијак, увлачак са неколико насељених кућа. Од њега се почесмо пењати и изађосмо у село Хргар које се са својим раштрканим кућама протегао испод шуме са већим бреговима. Са те висине, лијева страна има величанствен поглед на низине око ријеке Уне која пресјеца равнице и вијуга у Бихаћ. Сам град се врло добро види и распознају се поједине високе куће. Наш водич се зауставио пред једном, пришао нам и рекао да треба да сиђемо, пошто се он враћа. Довео нас је пред одбор овог села који ће нас пребацити даље. Помогао нам је да сиђемо, а он је ушао у кућу, па затим изишао и са једним одборником ступио у разговор. Око три сата послије подне дође сељак са два самарена коња и кренусмо уз бријег према шуми. Зашли смо у велику шуму пјешачком стазом, сличној оној кроз Капелу, с том разликом што смо тамо јахали на несамареним коњима, а сад сједимо удобније. Предвече смо изашли из крупне шуме ђе се пред нама појави село Велики Радић. Пролазећи између кућа, видим прилично воћа, а нарочито шљива које су биле зреле. Дошли смо до групе кућа ђе се водич зауставио, помогао нам да сиђемо, јавио се одборнику и вратио назад. Одборник нам је саопштио да ћемо овдје ноћити пошто је доста касно, а сјутра ћемо наставити пут. Изјутра око осам сати, дошао је један сељак колима у које је био упрегнут један добар и јак коњ. Возићемо се, а нећемо путовати кроз тако кршевите предјеле као до сад. Сјели смо у кола и кренули на источну страну. Питамо кочијаша ђе нас вози, а он одговори да идемо у Врањску Мосуру, а то није далеко одавде. Тамо се налази штаб батаљона, а његов је задатак да нас преда штабу. Послије сат вожње смо дошли у то село, које има десет до петнаест сељачких кућа, разбацаних испод једног повећег пошумљеног брда. Под самим брдом се налази кућа Мандића ђе нас је кочијаш довезао. Изашли смо из кола. По дворишту видим партизане. На једној споредној згради у дворишту вије се повећа застава са црвеном петокраком на средини. То је био штаб батаљона. Из њега је изишао доста млад човјек од око тридесет година, средњег раста, шланг у тијелу, овећег повијеног носа, са ситним немирним очима и црним брчићима. Лако је био покретљив као неки аутомат. Имао је став и изглед правог горштака. То је био командант тога батаљона Хамдија Омановић. Пришао је нама и одмах ступио у разговор. Пита нас одакле смо, кад смо рањени и ђе. Док смо ту разговарали, пред нас дође моја мајка. Она је још јуче овдје стигла и одбор је распоредио у сусједну кућу код сељака Галоње Даке. Чим је чула да смо дошли, одмах је дотрчала. Похвали ми се како је

овђе народна власт добра, како су их лијепо примили и како су код Даке сви укућани љубазни. Имају према њој сажаљења и поштују је. Хамдија је стајао, посматрао, а затим ме упита:

– Је ли то твоја мајка?
– Јесте.
– Дошла мајка да види сина, борца. Кад ћу ја моју мајку виђети и она мене? – упита Хамдија више за себе.
– Је ли ти далеко мајка?
– Јесте, тамо у Цазину. Него, другови, ви послије рањавања, како видим, још нијесте оздравили. Ја ћу вас упутити у болницу, па када оздравите, видјећемо. Кола ће за вас доћи послије подне.

Он оде у штаб. Одмарајући се и разговарајући са народом и понеким партизанима, сазнали смо да је прије извијесног времена штаб био нападнут из авиона и том приликом је из ове куће Мандића погинуо један мушкарац, члан те породице.

У строју путем наишла је једна чета тог батаљона у којој сам видио Поздана Црног из Гате који је раније прешао са Кордуна. Он иде у строју и носи пушкомитраљез. Он је и раније био добар борац, али је толико био самовољан и непокоран да никад није хтио у строј стати. Овдје, видим, иде у строју и држи добро равнање. Кад сам то видио, насмијао сам се.

Око два сата послије подне пред штаб батаљона дошао је сељак са колима и позвао нас да сједнемо. Посједали смо и кренули према истоку. Отишли смо око два километра, а затим кренули једном равницом која се увлачи у један склоп брегова са крупном шумом. Од самог брда Врањске, па све до тога склопа на десну страну испод брда, поредане су сељачке куће. То је Суваја. Најзад смо дошли до тог склопа ђе смо напустили равницу и пошли путем кроз шуму. Успут смо разговарали са кочијашем. Он нам је причао о приликама у овом крају, о народном устанку, борби и разним акцијама партизана. Рекао је да нас вози у партизанску болницу, у село Рисовац које није далеко одавде. Пошто смо се попели на једно узвишење, пред нама се указа неки пропланак са групом кућа и болницом. Дошли смо до ње. Дочекао нас је болничар Царић Душан, старији човјек и професионални болничар. Још прије рата је радио у бихаћкој болници. Кочијаш му је дао неко писамце које је болничар ставио у џеп док не дође комесар. Ми смо изашли из кола и добили два кревета, сваком по један. Сјутра ће нас прегледати доктор. Изашли смо напоље. Прошетали смо између кућа и разгледали околину. Са висине тог бријега пружа се диван видик. На све стране се уздижу брегови разних облика и величина, дивно окићених обраслом шумом и то јој даје љепши изглед. То су двије различите боје: бјелогорица и црногорица. Даље наниже, испод шуме, у југоисточном правцу простире се село Крњеуша, а од тог села према источној страни виде се велики брегови са крупном шумом Ластве ђе се налази једна већа болница.

Навече послије вечере, сакупили смо се у нашој спаваћој соби у којој је лежао један болесник из Босанске Крупе. Звао се Але Терзић. Он је муслиман и одмах је у почетку организовања народног устанка изашао на Подгрмеч и придружио се устанку. Његова жена сада ради на терену у одборима у вези са женским организацијама. Але је врло пријатан и добар човјек, воли шалу и вицеве. Он нам је причао о ситуацији у Крупи и околини приликом подизања устанка. Он прича како су усташе у Крупи одвеле масу људи, Срба и побацали их у Црно језеро које се налази поред ријеке Уне, недалеко од Крупе према Бихаћу. Прича како на терену Подгрмеча на партизанској територији сада има доста муслиманског живља који је избјегао из Крупе и околице и приступио народном покрету. Придружио се српском народу у борби за ослобођење. Из дана у дан све више сам сазнавао о ситуацији и приликама те околине и могао сам се увјерити у истинитост приче. Његова жена, муслиманка, чешће му је долазила у посјету у болницу и била је обучена у грађанску одјећу. У самој болници као болничарка налазила се једна врло млада и лијепа дјевојка, муслиманка из Крупе, Махлић Фадила. Она је у болници врло вриједна, окретна и увијек весела. Але нам је причао о команданту Хамдији Омановићу и ту сам сазнао да је Хамдија родом из Цазина. Он је у сродству са Алом Омановићем, усташким командантом за цазински срез. Але је као усташки руководилац направио велике злочине над српским становништвом. Под његовим руководством су десетине хиљада Срба на звјерски начин убили. На десетине хиљада жена, дјеце и стараца потучено је, поклано и сасјечено у комаде те попаљено у кућама и црквама. То је неки његов брат стричевић, а Хамдија је већ другачији човјек. Он је, по причању Але Терзића, до народног устанка био жељезнички службеник са службом у Босанском Новом. Кад је требало да се Срби дижу на устанак за одбрану живота, Хамдија је одмах по наређењу партије дошао у Подгрмеч и ставио се на чело устанка у том мјесту. Хтио је да руководи Србима и да се бори против усташког терора, којим руководи његов брат из Цазина. Хамдија је популаран и признат човјек на том терену међу српским становништвом, а нарочито је вољен и цијењен међу својим војницима. Он је оригиналан, према сваком се лијепо односи, а што је најважније сви га знају као праведна човјека. У његовом батаљону има муслимана. Размишљао сам о томе и дошао до закључка да се на овом мјесту може с пуним правом говорити о братству и јединству између српског и муслиманског народа.

Сјутрадан је дошао доктор. То је био један старији човјек, врло дебео и са великим стомаком. Име му нијесам запамтио. Поријеклом је Рус, са руским именом и презименом. Он је нас двојицу новодошљака прегледао, наредио Ђуки редовно превијање и прање ране, пошто није добро зарасла, а моја јесте, али услијед пресјеченог живца не могу се ослањати на њу. Стога је наредио редовну масажу. Масирао ме болничар Царић. Масажа ми је добро помогла и кроз кратко вријеме сам могао све боље да се ослањам на ногу, помажући се једним малим штапом. Оне двије велике штаке сам оставио.

Болесника није било много, стога су нас задржали у болници око мјесец дана. Ђука и ја смо свакодневно ходали по селу око болнице, причали и разгледали околицу. Често смо могли чути детонације у шуми које су биле сличне експлозији ручне бомбе, па затим краћи митраљески рафали, али и појединачне пуцње. Питамо Алу шта је то што се чује. Он нам каже да се тамо налази радионица Врховног штаба која прави ручне бомбе, сличне оним крагујевачким, и врши се оправка оружја, па их испробавају. Једног дана, шетајући по шуми, ријешили смо да одемо у ту радионицу. Идући, наишли смо на групу радника који пале дрвени угаљ за потребе радионице. Наслагали су веће гомиле дрва, затим их затрпали земљом и оставили само један отвор куда пале дрва, која данима тињају и тако производе угаљ. Отишли смо и до радионице преко једног брежуљка. У шуми смо нашли саграђену радионицу у виду мање фабрике. Ту партизанску фабрику је покретала једна мања парна машина, а њезин се метални оџак извисио поред једне израсле крошњасте букве. Видјели смо како мајстори салијевају дефазивне бомбе, а на другој страни стругари на дренбанку израђују грла ђе ће доћи упаљачи и поклопци од месинга на којима стоје урезана три слова РВШ што је значило: Радионица Врховног Штаба. У другом одјељењу раде мајстори на поправци пушкомитраљеза, пушака и осталог оружја које се покварило. Кад сам видио ту радионицу, размишљао сам шта све може урадити воља народа који је ријешен да се бори за нешто праведно и да истраје.

Вратисмо се назад у болницу. Дани су пролазили у шетњи, шалама и смијеху. Ту смо били обезбјеђени. Велике су шуме, партизанска територија је велика, а народ добар. Слободна територија се протеже од Козаре, цијелог Подгрмеча преко Босанског Петровца и Дрвара у правцу Грахова, па преко Уне. Цијела Лика је скоро слободна сем већих градова ђе непријатељ има јака упоришта, али су и они под блокадом народне војске. Једног дана, наш стари доктор пред болницом је сјео у кола, под којима су била упрегнута два лијепа и угојена коња. Коњи кренуше, а доктор се из кола смијеши. Махао је руком у знак отпоздрава болничком особљу и болесницима који су га испраћали. Прича комесар болнице да доктор оде на конгрес љекара, тамо негђе према Петровцу ђе је организован, и задржаће се три дана. Мислио сам, ово је права држава, фабрика ради, болнице постоје, а доктори народне војске сазивају конгрес. За пар дана се вратио стари доктор. Ђука и ја смо добили отпуснице. Њему је рана зацијелила и више је не треба превијати. Он иде мало погнут, а ја се могу ослањати на ногу, уз помоћ штапа, само не смијем ићи дуго. Нога ми се умори па морам одмарати. Поново смо се јавили код команданта Хамдије, који нам је рекао:

– Пошто још нијесте за јединицу, ево даћу вам написмено, па идите у општину која се налази ту у Гудавцу и нека вас смјесте негђе у село док се не опоравите.

По доласку у општину, показали смо нашу упутницу и одборник је одмах узео поступак и одредио једну одборницу, Вукицу Штрбац, да нас негђе

намјести у селу ђе ћемо имати добар смјештај и храну. Вукица је била вриједна, млада и пуна воље за рад. Смјестила нас је у комшилук, близу њезине куће, код старог Штрбца. Ту ћемо бити на стану. Они ће нас хранити, а и Вукица ће се мало побринути. То је стално радила иако није било потребе јер кућа, у којој смо били, добро је пазила на нас у исхрани. Вукица је била задужена за неке специјалитете те нам није фалило ни пилића за печење, поред масних босанских пита и овчијег сира. Ту смо били десетак дана па смо прешли у кућу ђе је Вукица. Добри подгрмечки народ води бригу о нама. Добро нас храни, што се каже, као голубове. Све је то добра Вукица организовала. Она неће да јој власти или комшије пребаце да је слабо водила рачуна о младим борцима, који су рањени у борби против мрског непријатеља. Ми смо преко дана шетали по околини и одлазили чак до батаљона. Кад командант Хамдија цијели батаљон изведе на широке пољане и врши вјежбе, дивота је видјети на окупу толику наоружану војску. То је био велик батаљон по бројности. Имао је и пратећу чету са тешким митраљезима која је била у саставу батаљона, а коњи су на својим самарима носили растављене митраљезе. Свака чета је посебно имала своју заставу, која се вијорила, а под заставом су били дивни наоружани младићи, горштаци Подгрмечлије. При сваком покрету колоне, грмјела је из њихових младићких грла громка партизанска борбена пјесма. При повратку ка нашем пребивалишту, више пута смо сјели на ледину у бујадару ђе ми је Ђука масирао ногу и изводио са њом вјежбе као и болничар Царић, само не би ли прије оздравио да идемо у јединицу у борбу, јер стално чујемо добре вијести из разних праваца нашег фронта. Чули смо о успјесима кордунашких партизана да су негђе код Коране у околини Перјасице намамили комплетан талијански пук у неки склоп и кратком борбом их разоружали. Ту је запљењено комплетно пуковско оружје са милион пушчаних метака и пуковском артиљеријом. За то вријеме, док смо били у Рисовцу у болници, командант Хамдија није мировао. Он је организовао прелазак свог батаљона преко ријеке Уне и одлазак у Цазин. Ишао је да покаже цазинским паликућама и кољачима српске дјеце моћ народа и народне војске. Нека им то служи као опомена да би могли једног дана одговарати за злодјела која су чинили под руководством Але. Онима који нијесу до сада окрвавили руке, ако их има таквих, нека пазе шта ће чинити у будућности. Он је једне ноћи са батаљоном прешао ријеку преко провизорно направљеног мостића који су сељаци направили на брзину и нашао се са војском са оне стране Уне. У свануће је стигао у Цазин и ушао у град без борбе, пошто је непријатељска посада била слаба, а некако су опазили долазак партизана и побјегли. У Цазину се налазио неколико сати. За то вријеме, Цазињани, изненађени доласком народне војске, уплашили су се пошто су знали шта су радили на том терену. Сви који су се затекли у Цазину и нијесу успјели побјећи, брзо су се досјетили, јер досјетка је својствена тим људима, и направили весели што је дошла народна војска. Скочили су око команданта Хамдије чинећи му добродошлицу, грлећи га, тапшући и говорећи:

– Нека си нам дошао, наш липи Хамдија.

Око подне командант је ријешио да повлачи војску из Цазина преко поља према Острошцу и Уни пошто је пријетила интервенција из околних гарнизона. Он се вјешто и тактички повлачио. Батаљон је одступао, и то чета по чета у стрељачком строју кроз израсле курузе. За њим су у групама из околице Цазина пошли цивили да га тјерају, пуцајући и пријетећи. Једна чета партизана, кад одступи извјесно одстојање, направи засједу у курузима. На ову чету, што је у засједи, наиђе руља муслимана, а чета отвори плотун па ту гамад растјера и потуче. У једној гомили потучених познали су једног старог који је за Хамдијином војском трчао с пушком у руци, а у Цазину се налазио у оној групи и највише је грлио, тапшао и фалио. Батољон је имао мало потешкоћа кад је прелазио Уну преко острожачког моста, пошто се непријатељска посада затворила у високе зидине старинске тврђаве, држала мост и прилазе под митраљеском ватром и лакше ранила неколико бораца. Хамдија је са својим батаљоном дошао поново у Подгрмеч, у село Врањску, ђе му је углед пред народом и борцима повећан, јер су сви препричавали како је наредио да се запали кућа хоџе Борића у селу Миострах. Тај је прошле године лично клао ножем дјецу и жене по уништеним српским селима цазинског среза.

Одлазили смо код Галоњине куће ђе се настанила моја мајка. Тамо су нас сваки пут лијепо дочекивали. Мајка прича да је брат Радоња отишао у Залин на омладински курс, а по завршетку курса ће бити распоређен у неку јединицу. Одмах други дан послије нашег доласка, са Кордуна је дошао Драган Дмитровић са осталим партизанима које је превео овамо и сад се налази код Хамдије у батаљону. Дошао је и Васиљ. Он је превео и жену Драгојлу са дјецом и једном већом групом народа. Цијела његова група коју је довео распоређена је у Залин и околицу, а он је именован од тамошњих позадинских власти за одборника, који ће координирати рад са мјесним одборима око збрињавања и смјештаја избјеглица. Онда смо чули да се припрема народни збор на бријегу источно од Гудавца према Јасеници ђе ће доћи виши политички руководиоци и држати говор. Ђука и ја смо ријешили да идемо тамо. Приликом доласка на поменуто брдо, нашли смо подигнуту говорницу саграђену од усађених дрва у земљу и украшену шареницама и народним везовима ручног рада тога краја. Народа се сакупило, а стално их још пристиже. Из једне долине појави се у строју чета партизана носећи заставу која се вијори изнад њихових глава. Чета наоружана пушкама и пушкомитраљезима зауставила се пред говорницом и стала у строј окренута према њој. По томе сам закључио да ће стварно доћи неко од вишег руководства. Чета је дошла више из почасти него због обезбијеђења јер међу овим подгрмечким народом обезбијеђење не треба. Чува их сам народ. Кроз гомилу, појави се група другова и другарица. Дођоше до трибине и попеше се. Говорници приђе један друг, поздрави присутни народ са војском, поздрави друга Ђуру Пуцара Старог и још неке у његовој пратњи, а затим даде ријеч Старом. Друг Стари је говорио о политичкој ситуацији код нас и у свијету, стању на Источном фронту, о успјесима Црвене армије, затим о успјесима наше војске и сигурној побједи над фашизмом. Он је говорио

чисто, народним рјечником. Његове су ријечи биле сваком јасне и разумљиве. Послије његовог говора, народ је аплаудирао и клицао народној армији, народној власти, другу Титу и Старом. Збор се завршио, а затим је почело народно весеље. Партизани су добили довољно и расули се између народа. Омладина се ухватила у партизанско коло. Међу омладину су се помијешали партизани, млади момци са тророгом на глави и пушком преко леђа те играју уз пјесму козарачко коло. У маси сам угледао Васиља. Пошао сам према њему да се испричамо. Срећом, Ђука се негђе удаљио од мене и изгубио се међу партизанима и омладином тако да ћемо Васиљ и ја моћи разговарати неометано. Пришао сам Васиљу, поздравили смо се и отишли мало у страну ђе смо сјели и разговарали. Причао ми је како је путовао са Кордуна преко Лике водећи групу народа, који је овђе по овим селима лијепо примљен и распоређен. Он је сад одборник за избјеглице. Рекао сам му:

– Сад је опасност од нас удаљена. Одмакли смо се од Љесковца, од Вукелића и Секулића.

Он се на то мало осмјехну, ману главом и рече:

– Јест, удаљили смо се, али ме и овђе не пуштају на миру проклети Кордунаши. Послали су за мном Ђуру Батинића из Бугара да ме шпијунира и дошао је тај луди бркајлија. Само сад ми не могу ништа. Овђе сам у народној власти, са њима сарађујем и они ме поштују. Јутрос сам ступио у контакт са старим Пуцаром и са њим сам разговарао. Он се у разговору интересовао за судбину оних наших крајева преко Уне. Све сам му испричао и он жали народ који је пострадао. Вјерујем да ћу још имати прилике да са њиме разговарам. Чим је Батинић дошао у Залин, одмах је испричао ствар домаћину куће у којој ја станујем, а не зна лудак да ће тај човјек мени све испричати, као што је и испричао.

Ја сам се насмијао и, више ради шале, рекао Васиљу:

– Па он је сам овђе од те банде, ајде да ми њега скратимо за главу у тим шумама.

Васиљ погледа у мене, па поред све своје озбиљности насмија се и рече:

– Ти се, Драгане, никад нећеш оставити своје лудорије. Да га неко други скрати за главу, они би теретили мене за то, иако ми не би ништа могли осим што би ме овђе узнемиравали и правили неприлике. Углавном, не могу нам сад ништа, овђе је народ и руководиоци су свјеснији него тамо. Он нека само лута, пушти га на миру, отићи ће он кад види да нема фајде.

Навече смо се Ђука и ја вратили у Гудавац. Препричавало се о протеклом збору и говору Старог.

Јесен је дошла. Ноћи су одуљиле и захладиле. Свако вече идемо на прело, већином тамо ђе се пече ракија. Ту причамо са људима о свему, већином о народноослободилачкој борби, успјесима партизана као и о будућој слободи. Тих дана је запажено да су на територији Подгрмеча почеле пристизати партизанске јединице. Сваки дан их има све више и то све саме бригаде. Једно вече у Гудавац дође партизанска артиљерија. То су све биле хаубице чешке производње са којима је била наоружана бивша југословенска војска, па је партизани неђе заробили од јединица Павелићеве државе. Сваку хаубицу вуку по два пара коња, а посебна кола возе за њих муницију. Народ се сакупио, гледа топове и завирује у њихове широке цијеви. Свако хоће да дотакне руком топ. Најзад смо сазнали да се врше припреме напада на Бихаћ. Ради тога се групише војска у тој околици. Сљедећих дана почеше пролазити групе појединих руководилаца, јашући на коњима, са разноразним ознакама на лијевом рукаву изрезаних од црвене чоје. Пролазе и одлазе испод шума у правцу Бихаћа. Једног дана гудавачка артиљерија се спаковала и предвече јаки коњи потегоше тешке челичне топове и одоше у колони према Радићу. Ђука и ја смо одгонетнули да, ако је артиљерија отишла, мора вечерас почети напад и зато смо ријешили ићи према Бихаћу да посматрамо борбу.

НАПАД НА БИХАЋ

[ПР: Напад на Бихаћ извршен је 2. новембра 1942. године око 20 часова. Два дана касније, око 16 часова, град је ослобођен[11]] Идући према Бихаћу, ми смо видјели непрегледне колоне бригада које се крећу цестом према Грабежу. Стигла нас је једна. То је била Пета козарачка бригада. Све су то били наоружани младићи без имало страха и скоро безбрижно су се кретали напријед и нешто међусобно причали као пачићи. Идући поред строја, замишљао сам да имам здраву ногу и да и ја идем овако у строју неке јединице наоружан са друговима. Овако, ко зна да ли ћу икад бити способан за тако нешто. Нијесам могао ићи далеко, морао сам сјести да ногу одморим, а колона је продужила даље цестом. Предвече, кад се смркавало, стигли смо до Грабежа које је било попаљено и само су остали трагови сељачких кућа. Остало је поредано камење на коме су некада стајали дрвени темељи, а понека је имала и нешто зиданог подрума. С лијеве стране цесте, у једном грмељку са крупнијим стаблима дрвећа, нашли смо комору артиљерије што је логоровала у Гудавцу. Они су се ту зауставили, склонили кола с муницијом и храном под крошње, направили ватру, а топови су отишли ближе Бихаћу на положај. Пошто смо се раније упознали са комор џијама, свратили смо код њих, посједали око ватре и причали о предстојећој борби која кроз који сат треба да почне. Од тог мјеста па до града има свега седам до осам километара. Од Грабежа према Бихаћу пружа се равничарски терен, пошумљен ситном и густом шумом. То је све обрасло у шикару, која је дугачка пар километара, а затим се терен нагло спушта, прави окомиту стрмину, а ниже стрмине настаје права равница са селима и засеоцима који скоро досежу до самог града. У тим засеоцима гарнизон из града има истурене предстраже са по пар бункера од камена. Цијела шикара према Бихаћу је оживјела. Она сва ври као мравињак и ту су се размјестиле коморе интендантуре и санитети разних јединица. Цијелом дужином кривудаве цесте, кроз шикару према Бихаћу, налази се јединица за јединицом, а при крају шикаре разилазе се, нека десно, а нека лијево, и одлазе свака својим правцем према планираном задатку на положај одакле ће вршити напад кад дође одређени час. Мало јужније од нас, на једном пропланку пред вечерњи сумрак, изби један велики млаз пламена попут змајевог језика. За вријеме трајања млаза чуло се неко пригушено шиштање, слично шиштању паре из локомотиве. То партизани испробавају исправност пламенобацача израђеног у партизанској фабрици, вјероватно на Грмечу.

Послије два сата чекања поче пуцњава негђе у околици Соколца. Пар пушчаних хитаца, краћи митраљески рафали, а затим почеше пуцати у свим селима што вежу за град од Грабежа. Поче урнебес са свих страна. Више се нијесу могли разазнати пуцњи пушке или неког другог оружја, него је

[11] Војни Архив, Фонд НДХ, К 76. Ф 6, Д 24/1, *Подаци и садашње прилике у Бихаћ*

настала општа тутњава, грмљавина и детонација, као да се облаци проламају са јаким треском громова. Отишли смо даље на једну узвишицу ђе је најзгодније посматрати и слушати урнебес који је притиснуо Бихаћ и околину. Могли смо у тој ноћи чути само грмљавину у којој смо разликовали само јаче и крупније детонације при експлодирању граната од минобацача и ручних бомби. Чули смо нашу артиљерију и топовске пуцње како потресају брежуљке у околини положаја, а затим јаку експлозију у граду. Мрачни покривач над градом су сјекле и парале избачене ракете у разним бојама. Боје су избацили и наши и непријатељи. Посматрајући и пратећи саму пуцњаву, јасно се може оцијенити стање фронта. Наши су заузели два мјеста и мање посаде око града. Пуцњава се у свим околним селима и прилазима утишала и престала, а жестока паљба се чује још само у граду. Око једанаест сати почеше долазити цестом групе цивила муслимана који су избјегли из града и окренули у овом правцу. Они стоје у групама поред цесте, поред запаљене ватре и коментаришу. Псују и погрдно спомињу Павелића, његову власт и Независну Државу Хрватску. За њима почеше стизати и групице заробљених и разоружаних домобрана под пратњом наоружаних партизана. Ови партизани причају да су све периферије града заузете, а усташко-домобрански гарнизон је смјештен у центру одакле дају отпор. Одмах с вечери једна наша бригада је дошла у источни дио града без сметње и заузела тај предио преко Уне, све до моста. Јединице које су нападале са јужне стране низ Уну од Соколца, стјерале су непријатеља у град и заузеле предграђе са Жегаром, а са западне стране од Пљешевице напали су Личани и ушли у град. Са сјеверне стране такође су неке јединице ушле. Посматрајући даље од Бихаћа према западу, такође чујемо огорчену борбу у подножју Пљешевице у Личком Петровом Селу. Тамо је била јака посада сачињена од самих усташа. То утврђено мјесташце су опколили храбри Личани који сад воде жестоку борбу за ослобођење тог мјеста и уништавају окорјеле крвнике, који су већином из тог мјеста. Они су прошле године сав српски народ из околице сакупили, одвели у српску цркву и тамо их ножевима искасапили. У том мјесту поред митраљеске и пушчане паљбе види се свијетла ракета, а понека кућа гори запаљена ракетом или запаљивом мином, пошто се непријатељ у њој утврдио и пружа жилав отпор.

Око дванаест сати смо отишли до артиљеријских комораџија, узели из кола сламе, прострли и легли да спавамо. Покрили смо се коњским покривачима које нам је економ дао. Лежећи један поред другога док нијесмо заспали, стално смо ослушкивали жестоку борбу која је од силне пуцњаве и тутњаве нарушавала ноћну тишину и допирала до наших ушију.

Пробудили смо се. Кувар нам је дао доручак. Сједили смо поред ватре која је у рано прохладно јесење јутро добро горјела, а из порција кусали доручак ослушкујући сталну пуцњаву у граду. Ријешили смо да идемо до самог фронта и да и ми мало учествујемо у ослобађању града, ако нам се укаже прилика. Прешли смо грабешку шикару и нашли се над низбрдицом која се

обара према првом засеоку. Са тог мјеста смо видјели, преко града, на равницама Гаравице два авиона Павелићевог ваздухопловства. Ту су се зауставили. Стоје на пољани један до другог и добро им се оцртавају елипсе јер нијесу моторе угасили. Особље из авиона се није појављивало и сигурно су примијетили да нешто у граду није нормално те ослушкују. Неки бацачлија из Личке јединице упутио им је гранату из свог минобачаца, која је у близини авиона експлодирала. Пилоти су видјели шта је у ствари, дали гас моторима и за час посла се нашли у ваздуху, направили краћи круг и отишли преко Грмеча у правцу Бања Луке. Било ми је криво што су успјели побјећи. Идући према једној групи кућа ђе се у младом воћњаку види бункер иза једне камене окуке, наиђосмо поред цесте на леш погинулог сељака у синоћној борби. То је млађи човјек, вјероватно из тих околних кућа, који ноћу на позив војске није хтио стати, па га је убила нека залутала кугла. Дошли смо до самог бункера. Он зјапи празан, а око њега је неколико шљивових стабала посјечено митраљеским рафалом док су остала мало начета. Прошли смо цестом равницу и дошли до самог града. На улици се види народ како ужурбано пролази тамо-овамо, а има и партизана. Што се више приближавамо мосту који веже оба дијела града, све рјеђе се види неко на улици. Значи да је фронт близу. Срели смо једног партизана који нас је упозорио да се крећемо опрезно пошто непријатељ гађа са оне стране све живо што примијети. Дошли смо близу моста. Већ осјећамо понеки куршум како просвира изнад главе, а тамо иза леђа удари о зид неке куће. Идући поред зидова зграда, успјели смо доћи до куће која је била до моста и попети се на таван ђе смо нашли групу партизана. Они су намјестили сједишта од неких дасака, размакли по један цријеп и осматрали преко моста. Кад би се неђе указао непријатељски војник, гађали би га. Партизани су били уморни од неспавања, па су нама двојици радо уступили своје пушке и муницију да их замијенимо. Ми смо заузели њихова мјеста, а они се удаљише иза леђа, заклонише иза оџака, простријеше своје шињеле и легоше. Дотична кућа била је на спрат, па је тако са висине било згодно осматрати. Кад би се указао непријатељ који претрчава иза ћошкова кућа тамо преко плаца ђе се одржавала пијаца, ми бисмо нишанили и гађали. Ниже нас, на средини моста, испријечио се један мртав коњ, надувена стомака и укочених ногу. Док смо сједили и будно пратили хоће ли се неђе показати мета за гађање, брзо је пролазило вријеме. Наши бацачи су већином тукли околицу куле која служи као окружни затвор још из ранијих времена. С тога мјеста су највише трештали непријатељски митраљези. Предвече, кад је сунце било на заласку, у близини куле чула се нека галама, затим јака митраљеска паљба, ручне бомбе и одједном се све утиша, као да никог тамо нема. Посматрајући преко моста, од куле се појави колона топова под које су били упрегнули по два пара коња, а на коњима јашу партизани и међу њима једна партизанка. Они наступају на мост. Сви смо схватили да је борба престала. Град је ослобођен. Трчали смо напоље. Дотрчао сам иза оџака до партизана што ми је позајмио пушку. Нијесам имао времена да га будим полако, него сам га здрмао и повукао за ногу. Он је из сна скочио и ја сам пред њега бацио пушку и остатак муниције и у тој

журби му рекао да је град слободан, а затим сам низ стрме степенице, ћопајући и скачући на здравој нози, журио да изађем напоље. Кад сам изашао напоље, већ је на улици било много народа и партизана, а они што су напустили мост у колони заробљених топова већ су прешли преко њега. Она партизанка што јаше на коњу обучена у војничку униформу њемачког поријекла весело млати рукама и виче на сав глас:

– Живјела народноослободилачка војска, живио врховни командант друг Тито!

То је маса прихватила. Народ је навалио преко моста. Ишли смо Ђука и ја. Дошли смо близу куле ђе се налази група борових стабала. Тамо смо нашли велике гомиле испаљених митраљеских чаура, а сва борова стабла су оштећена од експлодираних мина из бацача и митраљеских рафала. Два су стабла пресјечена од испаљених зрна и пала су на земљу. Посматрали смо кулу и њезине високе зидине које су је окруживале. Из тих зидина у дворишту су усташе прошле године довозили у камионима живе Србе и тамо их касапили у парчад, одсјецали им уши, носеве и вадили очи према причању очевидаца Марић Војина и Муниба Мурановића.

Почело се смркавати. Ријешили смо да прођемо још неком улицом града. Идући даље, наишли смо на једну чету партизана која се на плочнику постројава. У тој чети сам спазио свог брата Радоњу, добро одјевеног и наоружаног. Са њим сам мало разговарао. Он ми рече да је у Залину завршио омладински курс и да је распоређен у Другу крајишку бригаду. Каже да му је добро. Његов командир је примијетио да разговарамо и вјероватно му је неко из строја шапнуо да сам му брат. Пришао је мени и рече ми гласно да се Радоња код њега у чети до сада показао као добар борац и дисциплинован момак. На растанку сам се поздравио са њим. Чета крену и замакну иза ћошка улице. Кренули смо из града у правцу нашег Гудавца ђе нас чека кревет, спавање и добра храна. Пошто смо прешли село Грабеж, а већ је ноћ и ми смо прилично поспани и уморни, свратили смо код наших познаника, артиљеријских коморџија који су нам дали вечеру, а затим смо легли на сламу и заспали. Тада нијесмо могли чути митраљеске рафале и детонације мина јер је све било тихо и мирно, једино се чуло клопарање точкова сељачких кола која су масовно дошла да врше евакуацију ратне опреме из бихаћких магазина.

Изјутра смо продужили пут у правцу нашег привременог пребивалишта. Чим смо дошли, чули смо да су неки сељаци дошли из Босанске Крупе и да је град потпуно празан. У њему нема никог живог. Непријатељска посада је без борбе напустила град и повукла се у правцу Босанског Новог, а и цивилни народ је до посљедњег некуд ишчезао. Послије обављеног ручка ријешили смо да идемо у Крупу. По доласку у град, стварно смо нашли све потпуно пусто, једино ту тишину нарушавају шумови водених слапова ријеке Уне, која протиче испод дрвених мостова у близини тунела и жељезничке станице. Послије сат времена, из правца Бихаћа се указа већа

колона партизана како улази у град. Њих смо сачекали. То је Хамдијин батаљон, само је сад у саставу Шесте крајишке бригаде. Нијесам запамтио ко му је командант, али Хамдија није. Он је именован за команданта у Бихаћу и тамо је остао на дужности. То су били они наши партизани, свима већином познати одраније. Са њима смо остали дуже у разговору, а затим смо предвече кренули у правцу одакле смо и дошли.

По доласку смо вечерали и легли да спавамо. Изјутра смо се дигли. Наша вриједна Вукица се увијек са истим еланом стара за наше обезбјеђење. Изашли смо да прошетамо и одједном нам је све постало досадно у овом крају. Нема више у тим селима војске, а нема ни Хамдијиног батаљона којем смо свакодневно одлазили у посјету и већином посматрали њихове вјежбе. Границе партизанске државе су се прошириле и војска је отишла даље. Сад се они налазе на положају око Босанског Новог. Зима је на прагу. Народна власт има пуне руке посла. Све је људе мобилисала на разне евакуације и смјештај запљењеног материјала приликом ослобађања Бихаћа и околних мјеста. Изградња разних магацина по шумама, спремање хране за војску и зиму, као и обављање осталих послова. Наша Вукица је примијетила да нам је досадно те нас наговара да останемо још сажаљевајући нас двојицу као недовољно опорављене. Ми смо опет закључили да нема смисла даље овђе бити. Треба некуд отићи, а питамо се куда. За оперативну јединицу нијесмо. Једино можемо бити неће при неким установама и позадинским јединицама, а опет се питамо ђе, кад нас сад овдје нико не познаје. Ко би нам могао помоћи? Нема више Хамдије да се стара о нама. Одједном Ђука предложи да идемо поново да се јавимо у Кордун. Послије краћег размишљана сам пристао сматрајући да се тамо у руководству све измијенило и да је другачија ситуација. Сад ме неће ваљда нико прогањати. То сам мислио у себи, а Ђуки нијесам ништа повјеравао. Он није ништа знао о мојој ситуацији на Кордуну. Сјутрадан смо саопштили нашој одборници да одлазимо заувијек. Поздравили смо се са њом и осталима, захвалили на гостопримству и пошли у правцу Бихаћа.

У град смо стигли послије подне. Пун је народа и војске. Ријешили смо још мало прошетати па кренути даље путем. Иза леђа неко зове Ђуку. Погледасмо, а за нама иде омладинац Рончевић Владе из Љесковца. Владо нам прича да и он иде у Збијег ђе се налази један батаљон, с намјером да се пријави на нови распоред ради дужности. Удружио се с нама и прича нам да је ослобођен Цазин, Пећиград, Цетинград, Велика Кладуша, па све до близу Глине. Са кордунашке стране ослобођено је од Ваганца преко Раковице и Слуња све до близу Хрватског Карловца. Сада имамо велику слободну територију.

Идући из града цестом према сјеверној страни, дошли смо на Гаравице, које су удаљене од града око три километра и ту смо угледали пар гробница, дугачких по неколико стотина метара, ђе су прошле године у августу усташе вршиле масовно стрељање Срба. Са тога мјеста, користећи заштиту мрака,

успјели су побјећи: Пејо Смиљанић, Ђуро Ћујић и Ђоко Шевић. Дошли смо до мјеста ђе цеста вијуга узбрдицом према Врсти, а на том терену се налазе раштркане муслиманске куће. Пред једном је постављен казан за печење ракије и под њим се распламсала ватра, а око казана сједи група муслимана из оближњих кућа. Кад су нас видјели, домаћин те куће је изашао пред нас да нас почасти чашицом ракије. Пошто смо се обредили, они заметнуше говор о партизанима и о борби. Сви они који су нас дочекали одушевљено причају о правилностима наше партизанске борбе. Један од њих подиже се, поче ходати испред нас и ми тада виђесмо да је инвалид без ноге. Ослањајући се на штап и дрвену ногу, он прича:

– Ја поштујем партизане и њихову борбу, јер је она правилна. Али, да ли сам ја морао бити без ноге, инвалид и несретан човјек цијелог живота? Ја сам ногу прошле године изгубио у борби против четника у Бугару.

Он вјероватно тада није знао одакле смо ми, нијесу се интересовали нити су нас питали. Пошто је било вече, нијесмо се ту више задржавали и пошли смо даље у правцу Врсте с намјером да ћемо тамо наћи преноћиште или ћемо продужити до Горње Гате у српска села на конак. Идући цестом, међусобно смо причали о том инвалиду. Он је био у Бугару прошле године и борио се против нас. Знам да смо ми учествовали у тим борбама у одбрани Бугара. Сад он нас назива четницима иако је свим муслиманима у околним селима било јасно да у Бугару нема четника него само партизана. Ако ни по чему другом онда су знали по томе што је на нашој страни тада било и неколико познатих муслимана. Кад је он ишао у борбу у Бугар, ишао је да пљачка село, пали куће и убија живаљ, а ми смо тамо били и највеће борбе водили са муслиманима цивилима нарочито из ових села око Врсте које је предводио истакнути злочинац Бећо Золић и жандарски наредник Мико. Дошли смо до Врсте и свратили поред цесте у једну кућу ђе смо нашли старију жену која нас је примила на конак. Ту смо преноћили, а изјутра кренули даље испод брда Бисовца у правцу Гате и Врела. Навече смо стигли у Врело ђе су нам познаници обезбиједили преноћиште. Ту смо ишли на конференцију која се одржавала у кући Душана Латиновића. На конференцији је био Турић Мирко из Цазина, а радило се на учвршћивању постојећих народних одбора и предлагању чланова у новоослобођена муслиманска села, ђе до тада нијесу постојали. Ја сам за своје родно село Мутник предложио Вилић Ибру, мог бившег комшију, пошто сам имао у њега најсигурније повјерење и знао да се није огријешио о народ. Он је настојао, кријући од других, да помогне народу обавјештавајући га о опасности.

Изјутра смо кренули преко Раштела и Раковице у правцу Збијега, мало се возећи на сељачким колима која смо уз пут срели, мало пјешачећи. Други дан, око подне, стигли смо у Збијег. Дошли смо у штаб батаљона и пријавили се. Командант батаљона је био Буњевац Гајо из околице Плашког. У штабу смо чекали два дана док нисмо добили распоред ђе ћемо на

дужност. Запечаћен коверат је дат Влади Рочевићу и речено нам је да идемо у Слуњ ђе ћемо се јавити Комитету партије за слуњски котар. Пред вече смо пошли. Њих двојица су били задовољни и расположени што смо послати у комитет, а ја сам био забринут. Идући са њима, донекле сам се плашио и кајао што сам послушао Ђуку те кренуо из Подгрмеча за Кордун. Сад је готово.

Предвече смо дошли у град. Било је хладно и озебли смо. У граду смо питали војнике ђе се налази Комитет. Они су нас упутили и најзад смо стигли. Ушли смо у зграду. Пролазећи ходником, срели смо једног друга којег Владо упита за просторије Комитета. Друг је показао прстом на једна врата, прошао покрај нас и изгубио се неђе са једном столицом. У другом углу је стајала већа жељезна пећ у којој је пламсала ватра. Соба је била загријана, тако да се у њој осјећала пријатност поготово за нас који смо цијели дан пјешачили уморни и озебли. Насред собе су се налазила два шира отомана, постављени један крај другог, слично брачним креветима. Скинули смо шињеле, ставили преко отомана, а затим сјели на крајеве. Око десет сати увече, у собу уђе један човјек средњег раста и млађих година, и јави нам се. Владо га упита је ли он секретар. Овај потврдно одговори. Владо му даде коверат што је донио из штаба батаљона са образложењем ко смо и ради чега смо дошли. Дотични је сјео за сто, отворио коверат, извадио из њега писмо и почео ћутке прегледати садржај. Пошто је прегледао, мало се накашљао, а затим прогунђао за себе: „Добро“ и ставио писмо назад у коверат. Владо се примаче столу, окренувши нам леђа, нагну преко и поче са секретаром разговорати тихим гласом, тако да су се могле чути ријечи, али потпуно неразумљиво. Мало послије им се придружи и Ђука, а ја сам остао и даље на мјесту ђе ме је постепено савладавао дремеж. Њихов разговор трајао је око двадесет минута, а затим секретар рече:

– Хајдемо сад да спавамо, ја сам поспан.

Он се дигао и из друге собе донио неке душеке, простро их по патосу и легао. Прије тога скинуо је са себе мали капут и ципеле говорећи:

– Ја ћу овдје, а вама ето тих отомана па одмарајте.

Владо и Ђука легоше на један, бацише на себе шињеле и смјестише се. Ја сам изуо своје ципеле с ногу и легао на преостали отоман покривши се шињелом. Одједном осјетих како ме неко дрма за раме. Кад сам погледао, видио сам поред себе Ђуку који ми говори да је свануло. Секретар се дигао раније. Послије сат времена, уђе у собу и обрати се мени:

– Ти, друже, иди у Збијег у школу. Тамо се налази оформљена омладинска чета, бићеш командир вода у њој. Наћи ћеш командира чете и политичког комесара и њима се јавити. Ваш задатак је да тамо вјежбате омладину и да је оспособљавате за борбу. Чета ће бити мјесец или мјесец и по, јавићемо вам. Та ће омладина бити послата у бригаде, а ви ћете добити друге.

Питам га треба ли шта понијети писмено за команду чете. Одговори да не треба ништа. Владо и Ђука су нешто необично весели. Стално међусобно шапућу и смију се.

Изашао сам напоље. Идући кроз град, питао сам једног партизана ђе се налази кухиња и ђе се спрема храна за партизане пролазнике. Она се налазила у једној ранијој гостионици. Питао сам шефа за доручак и он ми је одобрио. Добио сам порцију неке топле чорбе и комад крува. По завршетку, изашао сам напоље с намјером да идем у правцу Збијега, али кроз парк видјех њих двојицу како иду ка мени и нешто расправљају. Сачекао сам их. Кад су стигли, кажу ми да остају при Комитету као стални политички радници који ће ићи по терену и радити по омладинским организацијама. Организоваће омладину за рад у народноослободилачкој борби и слање у народноослободилачку војску. Весело причају како ће по селима одржавати омладинске конференције, састанке и зборове. То на брзину испричаше и одоше у кухињу, а ја сам продужио пут у правцу Збијега који се налази југозападно од Слуња.

Предвече сам дошао до школе. Нашао сам командира новоформиране омладинске чете и јавио му се. То је био млађи човјек у сељачком одијелу. Звао се Катић Раде. Војску је служио и знања има прилично. Он каже да са радом још није почео. Очекује се да из села стигне још омладине. До сада их има око осамдесет, а треба да их буде око стотину двадесет. Руководећи кадар смо попунили. Са мојим доласком имају три водника, а тако је и планирано. Сад недостају два водна делегата. Ако нам не дођу, моћи ћемо и без њих, а уосталом то је ствар политичких линија. Политички комесар је ту. Зове се Машевић Мирко. Има и један политички делегат, дјевојка из Љесковца, Роквић Даница. Чета има своју кухињу ђе се кува храна, већином грах, кромпир и купус. Добије се понешто масти за запржавање. Кроз пар дана нам је стигло још омладине из појединих села. Сад чета броји преко стотину људи. Мушкараца има више, али мала је разлика. Јавило се доста женске омладине. Чету смо подијелили на три вода. У подјели чете на водове углавном су учествовали комесар и командир. Они су настојали да буду измијешани мушки и женске. Рад је почео и то најприје јединачна обука. Ми водници изведемо свој вод на ледину, направимо круг и покажемо окретање налијево и надесно. Кад то уштимамо, онда они сами један другом командују, а ми обилазимо, контролишемо, вршимо исправке и показивања и тако се наставља сваки дан. Око школе, долине су брујале од измијешаних гласова. Послије пар дана је почела обука руковања с пушком. Сваки вод је добио три пушке које су служиле за обуку, а навече за вршење стражарске службе. Чим смо добили пушке, одмах смо наше регруте употребили за ноћну стражу, а да буде сигурније, успоставили смо код зграде два стражарска мјеста и то једно женско и једно мушко, а тако смо и редну листу водили. Дани су били све хладнији. Понекад преко ноћи падне киша, па нам омета извођење вјежби. Већином смо планирали теоријске часове: опис пушке, пиштоља и ручних бомби, а понекад је политички

одржавао и политичке часове. Прешли смо и стражарску службу. Дошли смо до водне обуке у борбеном поретку, наступање и одступање. Интересантно је било стати иза шареног строја. Измијешана је разноврсна одјећа у разним бојама мушких панталона и женских сукњи, на главама мушкараца су биле капе, а на женским мараме свакојаких боја. Кад стрељачки шарени строј под командом легне, онда командујем с лијева и с десна по два напријед, остали задржавају ватру, а они се по команди пребацују. Женске трче, сукње се заплићу око ногу, а још ако је терен обрастао вишом травом и буде роса, сви су мокри до појаса. Мушкарци у панталонама још некако, али јадне женске никако, јер се сукње лијепе и замотавају око њих.

Једном приликом ми, руководиоци у чети, имали смо коференцију. Том приликом политички комесар ми је пребацио да сам у воду завео неку врсту капларизма зато што омладина мога вода долази у зграду мокра и каљава. Ја сам му одговорио:

– Таква је врста вјежбе и такав је терен, а што киша пада нијесам ја крив.

Ту ме је подржао командир и одобрио мој рад. Остали су ћутали, а комесар је попустио и преко тога се прешло. Било ми је криво зашто пребацује мени кад су долазили мокри и омладинци других водова.

Послије петнаест дана нашег рада дошло је наређење команди чете да се преселимо из Збијега у Раковицу и да се тамо смјестимо у школу. Једног дана смо извршили пресељење и тамо почели са радом. У Раковици нам је било много љепше. То је било насељено мјесто. Одмах поред нас се налазила команда мјеста. Ту има стража, општина и цеста за котарско мјесто Слуњ. Ту више чујемо новости и у слободно вријеме можемо прошетати. Више пута сам посматрао ону злогласну шталу Дане Гашљевића ђе је народ затваран, мучен и уништаван. У тој згради је био монтиран онај рибеж којим су рибали људе. Сада га нема, некуд је склоњен. У Раковици смо наставили са нашом обуком. Једног дана сам тражио одобрење од командира да идем у Цазин и да видим како је у том ослобођеном мјесту. Одобрење сам добио и отишао у команду. Тамо је на дужности био Антон Ружић, онај мој водни делегат у Бугару. Њега сам замолио, ако може, да ми обезбиједи каквог коња пошто тешко идем. Сад сам инвалид. Он је обећао и изјутра је рано војник пред школу довео оседлана коња. Истог дана пред подне стигао сам у Цазин. Свратио сам у команду мјеста. Тамо сам нашао доста познатих. Ту је у стражи био стари Нине Радишић и Ђука Растовац. Са њима сам разговарао. Они ме наговарају да дођем код њих у стражу. Они су моји познаници, са њима бих волио бити те сам им обећао чим пошаљем чету у бригаде и завршимо са обуком да ћу тражити прекоманду у Цазин. То вече сам ноћио у Врелу, а сјутра послије подне стигао у Раковицу. Причају ми у чети за новост која се десило док сам био на путу. Неђе између Раковице и Мочила, изнад наше слободне територије, појавио се један хрватски авион

Брегејац. Авион је ишао доста ниско и све се спуштао наниже, док се није спустио и приликом спуштања лако ударио о земљу, посрнуо на једно крило и оштетио се. У близини су се налазила два војника из команде мјеста наоружана војничким пушкама и са њима је био стражар народног одбора из једног оближњег села. Они су пошли у правцу авиона. Један од авијатичара је почео бјежати. Кад су војници са упереним пушкама викнули да стане, онај што је бјежао отворио је на њих ватру из аутомата. Војници су хватали заклоне и опалили на њега пар метака из пушака. Бјегунац није хтио стати, стално је бјежао у правцу оближње шуме и повремено припуцавао на војнике. Војници су се донекле успјели приближити, али је бјегунац побјегао у шуму. Док се та ствар дешавала по пољани, из шуме их је посматрао један сељак држећи сјекиру у руци, пошто је ту дошао да насјече дрва. Бјегунац је кроз шуму јурио као без главе баш у правцу сељака. Кад се бјегунац приближио, сељак га је иза жбуна ударио оштицом сјекире по глави, расјекао и овај је пао у несвијест. Кад су војници дошли до заробљеника, по његовом изгледу, одјећи и разним ознакама закључили су да то мора бити нека одговорна личност Хрватске државе. Код њега је остао један да га чува, а остали су се вратили код авиона ђе их је спокојно дочекао пилот, који од момента спуштања па до тада није покушао дати отпор нити бјежати иако је имао прилику јер су војници били заузети гоњењем оног што лежи у шумарку расјечене главе. Пилот је био један млади усташа и по чину заставник. Он им је саопштио да је пошао из Загреба, а да је онај заробљеник усташки генерал Францетић Јура, командант Црне легије у Хрватској. Војници су спровели рањеног заробљеника у Раковицу ђе је превијен и отпремљен у Слуњ у болницу, а пилота су такође довели у Раковицу и предали га команданту мјеста. Неки су одлазили у Слуњ, навраћали у болницу ђе је смјештен заробљени Францетић, да га виде, а он се налазио у агонији и стално нешто бунцао неразумним ријечима. Једино се може разумјети кад дозива Павелића називајући га поглавником.

Вјежба наше омладине је при крају. Пар дана вршимо четну обуку. Дошло је наређење од Комитета из Слуња да са комплетном четом дођемо у Слуњ са нагласком да свако понесе своје личне ствари пошто се у Раковицу више не враћамо. Сада смо у другој половици децембра и много је захладнило. Сви су изгледи да ће ускоро бити снијега. Једног јутра смо пред школом постројавали чету и кренули цестом у правцу Слуња. Тамо смо стигли око десет сати. Политички комесар је, при повратку из Комитета, саопштио да настављамо покрет преко Благаја за Будачки, што смо по обављеном ручку и учинили. Навече смо стигли у околицу Будачког, у заселак Загорје. Мјесни одбор у том засеоку нам је спремио једну празну кућу, како кажу, неког шустера. Налазила се поред цесте с десне стране. Кућа је била скоро нова, направљена вјероватно непосредно пред рат. У просторијама се већ налазила простртa слама. Чету смо распоредили и смјестили за спавање.

Изјутра смо се пробудили. Пошто сам се умио, изашао сам да разгледам околину. Тај заселак се налазио на једној благој узвишици. Наша кућа је

била мала, осамљена, а више ње се налазила групица кућа старијег типа. Све су дрвене, али се види да су биле добростојеће. Терен није каменит и брегови нијесу много високи, стога је тај крај доста плодан и има доста воћњака. Могу се примијетити и виногради, само су, од како је настао рат, запуштени. Народ из те околице је расположен према народноослободилачкој борби и народној војсци. Тај народ је доста страдао 1941. године од усташа којима је упориште било у Благају. Благај су партизани ослободили. Ту је заробљен већи број злочинаца из мјеста и околице, који су извршили покољ српског становништва у том крају. Приликом заузимања, бандити су давали жилав отпор знајући да их чека народна освета и због тога је Благај сав до темеља спаљен кад су вођене борбе. Банду је било могуће истјерати из зграда само ватром. Зграде су биле претворене у бункере. Са лијеве стране цесте, кроз драгу, виде се грађевински радови који су почетком рата напуштени, и то на прузи Карловац–Бихаћ. Под једним брдом, а у близини наше куће, зјапи отвор тунела који је прокопан, а мало ниже стоје зидине недовршене жељезничке станице. На тој траси до тунела земљани радови су скоро завршени. Да није било несретног рата и Павелићеве власти вјероватно би до сада туда пролазила локомотива вукући композиције вагона, што би било значајно за ове забачене крајеве. Народ те околице се весели завршетку рата и кажу да ће одмах бити настављена изградња започете пруге. Дани су пролазили. Наша чета ништа није радила, а и ми смо љенчарили пошто је обука завршена. С времена на вријеме смо понављали само стражарску службу. Политички комесар са делегатом Даницом је имао мало више посла. Они су одржавали политичку наставу, тумачили циљ наше борбе за сретнију будућност младих покољења и бољи живот под руководством комунистичке партије. Док су они одржавали своје часове, нас три командира вода смо ходали од куће до куће и разговарали са народом. Скраћујући вријеме, гледали смо лијепи свијет за младе људе. У нашој чети је успостављена четна кухиња и храна је много боља и квалитетнија него што је била у Збијегу и Раковици, пошто су ови крајеви плоднији и богатији. Народ је несебичан кад даје за војску, а поготово за нашу чету пошто је то омладина коју народ воли и у њу полаже наду. Ми смо се упознали са народом у околним кућама и били смо им чести посјетиоци, нарочито увече на прелима и сједељкама ђе су нас стално частили добром вечером и удобним спавањем. Једног јутра освануо је снијег који је нападао око пола метра.

У том засеоку смо били више од петнаест дана. Дошла је 1943. година и дошло је наређење у команду да чету одведемо у Војнић и да је предамо команди војног подручја. Четвртог јануара изјутра, чета је по завршеном доручку била спремна и постројена по водовима пред нашом касарном. Послије прозива и пребројавања, шарена колона момака и дјевојака је кренула цестом низ бријег у правцу Војнића. Пришли смо близу града. Он се види и само нас дијели пар километара од циља. Градић се простире у једној равници, а около су брежуљци са благим падинама. Са десне стране цесте, отприлике од града према јужној страни, и на једној малој узвишици,

стрше зидине и остаци сагорјеле цркве. Причају ови из колоне да су у ту цркву усташки злочинци крајем јула 1941. године затворили сакупљени српски народ који су дотјерали из околних села и запалили је. Исти случај као у Садиловцу. Улазимо у градић у коме су се такође одиграли злочини што се види по самим кућама. Мали број њих је остао под кровом и све је сагорјело у пламену. Дошли смо до једне зграде и чета се зауставила. То је била команда подручја. Из зграде су изашли неки другови који су преузели нашу чету да је смјесте и дају јој ручак. Нама су понудили да идемо у команду. Унутра нас је дочекао један друг који нам је саопштио да ћемо ми, командири водова, одвести чету послије ручка изван града у једно село ђе се налази штаб дивизије и тамо предати чету. Питао сам га кад ћемо почети са новим курсом и ђе ће се налазити. Он одговори да за извијесно вријеме нови курс није у плану пошто изгледа да непријатељ врши концентрацију својих снага. Сви су изгледи да ће предузети офанзиву на нашу слободну територију. У разговору сам му рекао да бих имао жељу да идем у прекоманду и то у Цазин пошто су ме тражили да дођем кад сам био код њих у посјети. Он се мало замисли па рече:

– Кад имаш жељу, иди, са тим се слажем.

Затражио сам да ми да неку пропусницу за пут која ће ми важити и са којом ћу се јавити у Цазин. Узео је папир, увукао га у машину, написао пропусницу, потписао је, ударио округли печат са петокраком у средини и пружио ми са ријечима:

– Ако мислиш данас кренути на пут, онда немој ићи са четом до дивизије, отићи ће ова двојица водника.

Поздравио сам се са командиром, комесаром, колегама водницима и са осталима и упутио у правцу Будачког. Цијелим путем од Загорја ме пратило лоше вријеме са хладним вјетром и снијегом. Већином сам пјешачио док сам се мањи дио пута успјевао превести на сељачким саоницама које су путовале у правцу Слуња.

Шестог јануара касно увече сам стигао у Гату и ријешио свратити у кућу мог познаника Мандић Ђуре. Он је био у народном одбору до сада и претпостављам да је код куће. Дошао сам тамо. Из собе је допирала свјетлост петролејке, што значи да су још будни. Ушао сам. Нажалост Ђуре није било. Отишао је некуд по задатку, али сам нашао, поред његове жене Милице и дјеце, и неке конакције који су дошли прије мене. Ту су били Хакија Поздерац из Цазина, он је млад и, што кажу, школован човјек и још једна женска, млада муслиманка у грађанској одјећи. Њих двоје су неки функционери и руководиоци у позадинским властима. Били су нeђе на терену службено, а пошто је Ђуро био Хакијин познаник и сарадник, овај је свратио код њега. Они су сједили у топлој соби са Ђуриним укућанима и причали о којечему. Хакија је био расположен, причао је и шалио се. Већином је причао неке своје интелектуалне вицеве да би изгледао духовит пред сељачким живљем. Упитао сам домаћицу Милицу за конак која је

шаљиво рекла да мјеста има увијек за добре партизане. Послије обављене вечере, сједили смо још неко вријеме, а затим је Милица са дјецом донијела сламе, простирла и намјестила ђе ћемо ми спавати. Нас троје дошљака смо легли, а затим су полијегали и укућани. Лампу је Милица угасила и настала је тишина. Само су се чули сеоски пси ђе лају око кућа и по пртинама.

Изјутра смо се пробудили. Соба је била топла. Милица се дигла раније и подложила ватру. Напољу је било хладно, снијег је доста велик али више не пада. Милица нам је дала доручак и заустављала да останемо на ручку. Она спрема добар ручак по српском обичају. Пошто је освануо седми јануар, српски Божић, Хакија је пристао. Пристала је и она женска са њим, а наравно да сам пристао и ја, кад се ради о добром јелу. Постављена је огругла ниска столица насред собе. Ми смо посједали на троношце. Домаћица је поставила здјелу цицваре која, по обичају на Божић, долази прва за јело. Хакија увијек изводи своје вицеве. Узео је кашику и говори:

– По српском обичају на Божић прву кашику цицваре треба узети жмирећи.

Затворио је очи и жмирећи кашиком узимао цицвару, а ми смо се смијали посматрајући га. По обављеном ручку, мало сам посједио са њима, затим сам се дигао, захвалио Милици и изашао.

Пролазио сам испред Лукине куће. Викнуо сам:

– Лука, јеси ли кући?

Из куће се појавила Лукина домаћица Деса која ми рече да свратим. Ушао сам и нашао Луку ђе сједи и завршава са ручком уз чашу вина. Код њега је право српски, слама под столицом и, колико се сјећам, горјела је и свијећа. Понудио ми је да сједнем и нудио да ручам. Пошто сам одбио, частио ме чашицом вина. Напустио сам га, изашао и упутио се према Цазину.

Тамо сам дошао послије подне. Дошао сам у команду мјеста и предао команданту своју пропусницу коју сам добио у Војнићу. Командант је био Ферид Дедић Феђа, родом из Босанског Новог. Стража команде мјеста се састојала се од једног вода војника. У тој стражи сам имао доста познаника, а командир страже је био неки Шевић из Рујишке. У стражи сам могао виђети оне који су организовани, било да су скојевци, кандидати или чланови. Организовани су имали сасвим другачије понашање. Они су се опходили као да је сваки старјешина, мијешали су се у наређења, командовање и остале послове, иако их се то није тицало. Они се нијесу нимало устручавали команданта мјеста, него су га на сваком мјесту пресретали и са њим разговарали без неке потребе. Слободно су упадали у канцеларију и са њиме расправљали, док други неорганизовани тако нијесу поступали и држали су се нормално. Нијесу се мијешали у ствари који их се не тичу.

Неки омладинац Радаковић Раде из Рујнице се већином приљепљивао уза ме. У разговору са мном настојао је да му све поставке одобравам и његову дискусију да потврдим. Једном приликом сам му порицао нешто и он се нашао увријеђен. Рекао ми је:

– Знаш шта, Драгане, ја ћу тебе предложити команданту Феђи и бићеш примљен у партију. Онда је за тебе лако, бићеш признат свуђе.

Ја сам мислио о томе шта сам све доживио и дочекао да ми ово дерле даје милост и има сажаљење. Он хоће да ме усрећи. Њега до сада нијесам познавао нити сам га могао познавати код толико сељачке дјечурлије. Размишљајући о томе, нашао сам се и увријеђен. Рекао сам му на то:

– Немој ти мене предлагати јер ће мислити Феђа да ме предлажеш само зато што смо нас двојица скоро из једног мјеста, а то не би било добро. Нека од њих неко то предложи, ако сматра да је потребно.

То сам рекао тек толико да му нешто одговорим, а и да бих га избјегао, пошто сам се зарекао у Љесковцу да више нећу у организацију док се рат не заврши. Остаћу у народноослободилачкој војсци и доказати да могу користити народноослободилачкој борби и као неорганизован. Тај завјет сам дао самом себи у Љесковцу кад су организовали моје убиство. Опет се завјетујем да ћу се тога држати. Од тада сам стално избјегавао тог клинца. Ако у тој стражи нијесам био никакав руководилац, нијесу ме никада ни одређивали да идем на стражу. Из којих разлога су према мени тако поступали нијесам знао. Командир страже је непрестано слао јаче патроле у муслиманска села у цазинском срезу да врше претрес кућа у потрази за сакривеним оружјем којим су муслимански сељаци убијали народ по српским селима и пљачкали их. Вршила се потрага за опљачканим стварима из српских кућа, као и проналажење и хапшење оних који су то радили. Увијек сам био одређен да будем на челу такве једне патроле и даноноћно сам их водио по селима и вршио претрес.

Једног дана смо дошли у Мутник и према распореду сам требао извршити претрес куће која се налазила ниже џамије низводно, а била је у склопу ријечице која је туда протицала. Домаћина, наравно, нисмо нашли код куће. Он се неђе сакрио или је побјегао са усташама осјећајући се кривим за злочине. Код куће смо нашли његову жену и, пошто нам је саопштила да не зна ђе јој је муж, почели смо са претресом. У кући нијесмо нашли ништа што нас је интересовало. Сишли смо у подрум ђе су му лежала говеда и коњи. Био је патосиран даскама. Подигли смо патос и под њим нашли читаве пртове и завежљаје одјеће и постељине. Кад смо то извадили и размотали, нашли смо на дјевојачким пешкирима име и презиме Селак Маре из Рујнице. Та су слова везена вјештом дјевојачком руком на веселим прелима, ђе сам много пута и сам био. Та лијепа дјевојка тада није ни слутила да ће она и родитељи бити потучени, а кућа запаљена, него је везла пешкире спремајући се за највеће весеље, за удају и сватове, сањајући ко ће од момака бити баш њен. Сад ти њезини дарови, које је намијењивала

својим сватовима, труну по бандитским подрумима. Пописали смо све ствари и наредили домаћици да морају бити сачуване до даљег, а затим смо изашли напоље, као успут, и претражили стог сијена који се налазио поред куће. У њему смо нашли војничку пушку крагујевачке производње, којом је бандит био наоружан кад је ишао у српска села да пљачка.

Кад сам дошао у Цазин идућег дана, састао сам се са Лешић Радојком, партизанком из Гате, која ми је донијела врло тужну и жалосну вијест. Рекла ми је да је мој једини брат Радоња погинуо у борбама око Санског Моста. Каже да је она била присутна на сахрани. Њих двоје су се налазили у једном батаљону Друге крајишке бригаде, тзв. Ђуринове. То је за мене био највећи бол у животу пошто сам много волио брата. Ништа даље нијесам могао говорити. Гледао сам у њу кроз маглу и видио како стоји преда мном. Не знам уопште како смо се растали. Сјетио сам се мајке и помислио како ће њој бити кад чује, онако измученој и у избјеглиштву под туђим кровом.

ЧЕТВРТА НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА

Стизале су вијести са свих страна и фронтова око наше слободне територије да је непријатељ спремио офанзиву и да се на цијелом фронту воде борбе. Непријатељ је почео са продирањем на нека мјеста и наша војска је у повлачењу. Стојим на раскрсници поред команде мјеста кад поред мене пројурише саонице под којим су упрегнута два чила коња. У саоницама је сједио Мандић Лука и кочијашио, а иза католички поп покривен биљцем по ногама до појаса. То је онај поп што је дошао у врелску цркву, прекрштавао народ из православне у католичку вјеру и сад се налази у том селу. Он је тим прекрштавањем успио сачувати три српска села и народ у њима није страдао. Он је ту слободно дочекао партизане. То је био старији човјек, без косе, али му није сметало те је ишао без капе и кад је најјача зима, а још се вози у саоницама и оштар ваздух брише по голој глави који се ствара услијед брзог кретања.

Непријатељ је јаким снагама из Карловца потиснуо наше снаге и надире преко Баније. Скоро сви одрасли Банијци су у јединицама народноослободилачке војске, а народ је напустио своје домове и бјежи испред непријатеља. Прве избјеглице пристижу у Цазин, мало се одморе, преноће и настављају пут према југу. Само што су једни изашли, други наилазе. Многи се не задржавају, него како наиђу, тако пролазе. Већином се заустављају они који наиђу пред ноћ, сврате и размјесте се по кафанама. Командант Феђа је наредио да се све просторије цазинске школе уступе народу и избјеглицама који су у пролазу. Што не стане у школу, упуте у кафане. То су све старије жене, старци и млађи са дјецом различитог узраста. Многи наилазе ноћу. Већином немају мјеста да се смјесте и мало утопле и одморе, него иду ван града кроз села и тамо их представници народних одбора смјештају док се не одморе. Непрестано су се цестом са сјевера према југу кретале бујице изнемоглог народа водећи са собом по једну краву којој су око рогова завезали мањи завежљај, а по њој ставили пар покривача који служе за покривање нејаке дјеце. Преко тих покривача су пребацили пртове и завежљаје са најпотребнијим стварима. Старије жене немоћно тетурају цестом, а понекој се за сукњу ухватио унучић и иде за њом. Млађе жене на глави носе завежљаје. Једно дијете носе на леђима, а друго воде за руку. Оно дјетенце на мајчиним леђима покривено је покривачем и само му носић вири, сав поплавио од зиме.

Сјутрадан једна патрола дотјера два сељака муслимана који су хтјели разоружати једну партизанку на цести код Ћоралића. Она се бранила, али сумњам да се могла одбранити пошто није могла употребити оружје јер су јој пришли близу. С друге стране није знала са каквом јој намјером прилазе. Док се она са њима препирала и није хтјела пустити оружје из руке, иза окуке су наишли партизани и спасили је. Њих двојицу отјераше у затвор међу остале који су били оптужени због разних недјела. Злочинци су

осјетили офанзиву, па нападају усамљене партизане да би се могли похвалити кад дођу усташе.
Сад више нијесам ишао по селима у патролу, него сам имао пуне руке посла у мјесту. Непрестано сам био у патроли обилазећи кафане и смјештај избјеглица јер ови цазински власници су осјетили долазак непријатеља па дрско поступају са народом, не дајући им одмора. Истјерују јадне старице са дјецом вани под изговором да направе мјеста за друге који долазе. Имао сам доста случајева ђе сам дошао у сукоб са таквима и морао пријетити оружјем ако истјерају дјецу напоље у зиму и у ноћ.

Преко дана су све чешће авиони надлијетали над Цазином. Прелијетали су преко града од сјевера према југу дуж цесте, али нијесу бомбардовали нити су митраљирали. Састао сам се са Миланом Гајићем из Рујнице. То је онај Милан што смо му разоружавали оне жандаре у кући кад су двојица погинула. Он је сада активни партизан и налази се у једној бригади као интендант батаљона. Са њиме сам отишао у једну гостионицу. Понудио ме да попијем ракију. Чим смо сјели, на вратима се појави човјек средњег раста, доста лијепо обучен и прилично угојен. То је Поздерац Нурија, народни посланик за цазински срез прије рата. Он у усташкој власти није био никакав функционер, пошто се није слагао са њима. У Цазину је дочекао партизанску власт и сарађује све до сада. За њега причају да је био под усташком присмотром пошто су осјетили његову пасивност према Независној Држави Хрватској. Кажу да је помагао Србе за вријеме онога покоља. Он је сваком Србину, са којим се знао и у којег је имао повјерења, савјетовао шта треба да ради те напомињао да се не да у руке крвавим усташама. Милан се са Нуријом одраније знао, те га је позвао да сједне код нас. Нурија је сјео на клупу поред стола и њих су двојица наставили разговор. Пред нас су донесене три ракије које смо попили и Нурија није дао Милану да плати, него је рекао гостионичару да ће он то платити. Ту сам чуо од Нурије ђе каже да ће и он напустити Цазин и ићи са партизанима.

Пар дана се колона избјеглица кретала цестом, а затим гомиле почеше ишчезавати и све мање су се могле видјети. Много је народа прошло, а то је само један дио из Баније који је случајно кренуо тим путем према Цазину, а остале групе избјеглог народа су отишле у другим правцима, према Лици преко Раштела у правцу Бихаћа и цестом Раковица-Слуњ-Бихаћ. Послије избјеглица су се појавиле неке јединице партизанске војске које одступају пред непријатељем или иду према задатку неђе на нове положаје. Углавном се крећу цестом пролазећи кроз Цазин и продужавају према југу у правцу Бихаћа. Једног јутра је дошло наређење од команданта Феђе да особље команде мјеста као и стража буде спремна за покрет, јер напуштамо Цазин. Нама који смо у стражи било се лако спремити. Одјећа је на нама, оружје и муниција је у реду. Неко има неку торбицу, а неко ранац на леђима са ситним стварчицама. Ако неко има ћебе, пресавио га је како је знао. Углавном је за час посла све било спремно. Мислио сам да ћемо лако путовати јер ни за шта нијесмо задужени и ни за шта не одговарамо. Дивота

једна. Ако треба за нешто одговарати, ето им руководилаца па нека одговарају, нека се они чешу по глави кад знају уживати повјерење. То сам замишљао у себи, али није било тако. У затвору имамо око петнаест затвореника што су патроле у задње вријеме прикупиле по селима. Треба са њима некуд окренути. Командант Феђа, а са њиме се ушепртљао и командир страже Шевић, кочопере се својим оседланим коњима. Феђи није замјерити, он је командант, његово и није да води бригу о неком стражарском обезбјеђењу, а поред тога је тих дана био и младожења. Прије кратког времена се оженио одавде из Цазина једном лијепом и младом дјевојком, муслиманком, и њу води са собом у партизане. За њу је обезбиједио мјесто са стварима команде које иду једним колима, али командир Шевић не би требало тако. Он је непосредно одговоран за сва обезбјеђења. Њих двојица су позвали мене и дали ми усмени задатак:

– Драгане, треба оне затворенике спровести у Бихаћ и предати их команди подручја ђе ћемо се и ми сви прикључити кад дођемо тамо. Сви морају бити повезани, ниједан не смије побјећи, а за све си ти одговоран. Узми војнике страже и нека сваки војник одговара теби за посао који му повјериш. Јеси ли разумио?

Позвао сам стражаре и саопштио им задатак. Наредио сам Жарку Радићу да нађе жицу и да веже затворенике, све два по два, а другом жицом да скопча прву двојицу за ону другу, тако да сви буду повезани у један ланац. Приликом путовања се сви стражари морају кретати у једнаком растојању, да би били спремни интервенисати ако неко почне да се одвезује. Увијек очи морају бити уперене на затворенике и њихове покрете. Чешће треба прегледати како стоје жице на рукама. У случају да неки од затвореника успије побјећи, онај стражар поред кога је побјегао биће свезан и остављен на мјесто бјегунца. Кад дођемо у Бихаћ, предаћемо га команди подручја на одговорност. Тако је командант Феђа наредио. Жарко је брзо био готов. Носи однекуд цијели колут свјеже жице на руци. Дошли смо у ходник затвора. Пар стражара је стало с пушкама на готовс, а на пушкама су били ножеви. Војник кључар је откључао ћелије. Најприје је откључао једну и из ње извео затворенике. Жарко их повеза, па онда откључаше другу и тако редом. За кратко вријеме је све било готово и спремно за покрет. Стража се распоредила и стала око колоне повезаних онако како сам им наредио. Стао сам иза своје шарене колоне коју сачињава група повезаних и група са оружјем. Наредио сам покрет и колона је кренула уз бријег према југу. Ишао сам за њима шантајући мојом ногом, а пушка ми се клатила на леђима. Размишљао сам. Сјећам се некад својих здравих и хитрих ногу, а сад сам багав инвалид. Мислио сам зашто они мени дају задатке кад треба нешто извршити конкретно, као сада, а имају и оне друге који се бусају и кочопере као организовани, уживају повјерење и праве се паметњаковићи као овај мали Радаковић кога сам натјерао да иде поред строја и на тај начин врши службу.

Попели смо се уз брдо и прошли Гњиловац. Идемо преко Мациних долова. Тамо се, са лијеве стране цесте на једној ледини, указа једна узвишица слична насипу, која се прави поред ријека за заштиту од поплава. Та узвишица је дугачка од педесет до шездесет метара. Стражари причају да је то гробница ђе су потучени Срби. Ту су усташе и муслимани почетком августа 1941. године доводили Србе из околице и вршили масовна стрељања.

Дошли смо до Острошца, сишли низ окомиту брину Уне, прешли преко моста и окренули у правцу Бихаћа. Нeђe на средини пута Острожац-Бихаћ стиже нас командант Феђа. Јаше на коњу. Налазио сам се отприлике на средини колоне. Феђа ме позва и рече у пролазу:

– Драгане, ону двојицу затвореника што су напали партизанку код Ћоралића, издвој и изврши стрељање, а остале поведи у Бихаћ.

То рече, удари коња и оде касајући поред колоне. Позвао сам стражара Жарка Радића, Радића Дмитровића и још двојицу. Саопштио сам им да ону двојицу изведу. Колона ће кренути напријед, а они ће остати са њима овђе код Уне и ту ће их потући.

– Ти, Жарко, приликом одвајања води рачуна да остали буду брзо свезани – нагласио сам.

Њих четворица су пришли колони, одређену двојицу издвојили и посебно их везали. У том часу за нама наиђе командир Шевић на свом коњу. Сјаха с њега и рече мени:

– Иди са колоном! Ја ћу остати са овима.

Командовао сам колони да крене напријед. Она је кренула, а ја за њом. Стигла су нас она четворица војника. Причају да су их побили. Остали затвореници су знали шта се са оном двојицом десило, па су постали плашљивији. То је значило да ми будемо опрезнији.

Дошли смо у Бихаћ. Град је скоро пуст и нигђе никога нема. На једном раскршћу нас је дочекао командант Феђа и наредио да све повезане одријешимо. Уколико желе да иду у партизане, нека иду, и то у јединицу која се налази овђе у предграђу. Сви су они у глас викнули:

– Хоћемо у партизане, живјели партизани!

Рекао сам:

– Жарко, одријеши.

Одредио сам двојицу стражара да их одведу и предају дотичној јединици. Сви су они били задовољни и весели. Предати су убрзо, али смо касније чули да су сви искористили прилику и одмах побјегли из партизана усташама. Командант Феђа нам је саопштио да се команда из Бихаћа

евакуисала и да се налази у селу Теочак према Босанском Петровцу. Ми можемо кренути према том селу и јавити се тамо. То нам је саопштио и отишао некуд. Ту више нема Феђе, нема Шевића, сад може ићи како ко хоће. Више не одговарамо ни за кога нити имамо какав задатак.

Кренули смо из града цестом у правцу Теочака. Ноћ је близу. Само што смо стигли до Рачића ђе цеста вијуга према Горијевцу, наиђосмо на Рипачки кланац. Почело се смркавати. У селима Рачић, Горијевац и Хргар се налазе неке кордунашке јединице, које су се повукле пред непријатељском офанзивом и заузеле положај по тим височима. Изашли смо уз бријег у Горијевцу с намјером да ту заноћимо. Ми из цазинске страже нијесмо били сви заједно. Разишли смо се по мањим групама, негдје двојица-тројица, а неко је и сам. Углавном, нема командира, а сви знамо да треба да идемо у Подручје. Осамио сам се са малим Радаковићем. Он је опет пристао уза ме. Свратили смо у једну кућу у којој је велика ватра свијетлила на огњишту. Ту смо нашли још партизана како сједе поред ватре, а ту је био и Хуска Миљковић са још неколико другова који су му били у пратњи. То је онај Хуска што је учествовао у подизању устанка 1941. у нашем мјесту. До прије ове офанзиве он је био командант мјеста у Кладуши. Сад је тај град у непријатељским рукама, а он се повукао пред офанзивом. На Хргару се чује велики окршај, брза паљба из аутоматског оружја као и пушчана плотунска паљба. Тај урнебес се чуо непрестано десет минута и наста тишина. Кроз пола сата наиђоше неки партизани и причају да је нека Кордунашка бригада држала засједу на ивици косе која надвисује село Притоку, а то село лежи у равници испод Хргара.

Изјутра смо пошли цестом у правцу Теочака. Прешли смо један километар, кад наиђоше непријатељски авиони од Бихаћа. Чим смо их примијетили, напустили смо цесту и побјегли у густу шуму која се налазила с обје стране. Авиони су контролисали комуникацију Бихаћ-Петровац-Дрвар. Ишли су ниско, бомбардовали шуму око цесте и обасипали је митраљеском паљбом. Једни су пролазили у правцу Петровца, други наилазили за њима, а трећи се враћали назад тако да је било немогуће ићи цестом. Стога смо ријешили да идемо кроз ту ниску шуму поред цесте. Кад авиони наиђу и почну терен обасипати бомбама и митраљеским рафалима, ми ћемо се склонити за камење. Кад они прођу, ми настављамо покрет док други не наиђу. Они нијесу у шуми примјећивали никога, бар сад кад смо ми ту, али су претпостављали да би у шуми могло бити народа или војске, те су насумице тукли. Они су прошлих дана туда направили лом што се види по рупама. У густој шуми смо нашли изгинулог народа. Кад завиримо иза камена, нађемо леш неке жене или дјетета. То је онај банијски народ који је избјегао и који се повлачио пред непријатељем. Поворке народа су кретале цестом, а непријатељски авиони су наишли и почели сијати смрт. Народ је бјежао на све стране око цесте по шипражју да би се склонио, али ни ту није био поштеђен.. Наилазили смо на мртву дјецу која нијесу била рањена. Они су зашли ту да се склоне. Више нијесу наишли на своје родитеље, јер су ту

остајали и умирали од зиме преко ноћи. Наишли смо на једну малу дјевојчицу плаве косе, стару пет-шест година. Лежи на леђима укочена. Ручице пружила увис и као да неком пријети отворених очију. Прегледали смо око ње. Није била рањена. Наилазили смо на многе који су изрешетани куршумима из митраљеза или им је леш растрган гелерима бомби. Идући кроз шуму, изашли смо до једне чистине на којој се налази пар кућа. То је Дубовско. Зујање авионских мотора не престаје. Осматрали смо околину. Авиони, који су наилазили од Бихаћа, круже око једног високог округлог шпицастог брда, Великог Љуточа, који се надвио над Рачић. Он нам је јутрос остао иза леђа. Авиони око брда круже и сипају ватру из митраљеских цијеви. Други авиони иду са супротне стране од Босанског Петровца и извиђају цесту. Кад су дошли близу оних кућа што се налазе поред цесте, одвојише три бомбе које су у ваздуху изгледале као три напуњена џака. Бомбе направише грмљавину својом експлозијом, а велике колутове дима и прашине од смрзнуте земље заковитла увис. Оне су пале даље од кућа на једну ледину и куће су остале неповријеђене.

Док смо стајали и осматрали околицу, наишао је један сељак из Горијевца. Испричао нам је да су авиони прије три дана почели бомбардовати тај терен и једнако га бомбардују и данас. Прва два дана су авиони изненадили јадни банијски народ који се у колонама кретао цестом.

– Ми који смо родом из ових села – прича сељак – навече кад престану бомбардовати, ходамо по цијелу ноћ, сакупљамо лешеве и сахрањујемо. Ако је дан, забиљежимо то мјесто, а ноћу само закопавамо.

Ту смо се задржали око сат времена док се авиони нису разишли, како бисмо могли прећи на лијеву страну цесте ђе наставља шума. Кад смо прешли и зашли у шуму, наишли смо на четири партизана из цазинске страже. Са њима је био Латиновић Душан. Они иду да би се јавили у подручје као и ми те смо наставили заједно пут. Авиони су престали са патролирањем. Могли смо се кретати цестом. Кад смо били нећe на пола пута, ниже цесте на једној падини, угледали смо остатке срушеног непријатељског авиона бомбардера. То је била гомила гвожђа са одбаченим сломљеним крилима и стабилизатором репа. Издалека су се видјеле његове трокраке металне елисе савијене од удара о земљу. Тај призор се из даљине добро видио пошто је авион био црн, а лежао је на површини покривеној снијегом. Неко вријеме смо стајали и осматрали. Пошто се авиони сад не појављују, предложио сам друговима да идемо тамо да разгледамо дијелове. Повукла ме жеља пошто сам прије рата служио рок двије године у ваздухопловству и завршио механичарски курс. Другови су се сложили и ми смо сишли до тог мјеста. То је бомбардер четворомоторац са њемачким ознакама на стабилизатору репа и крилима. Виде се кукасти крстови на згужваном алуминијуму. Закључили смо да је авион пао прије дан или два, пошто су са њега скинути митраљези, а нема нигђе трага о лешевима посаде.

Почео сам друговима показивати поједине дијелове авиона. Одједном иза бријега чух зујање авионских мотора. Чим смо подигли главе, један се бомбардер помолио иза бријега. Спустио се ниско. Ја сам у долини угледао рупе што их је вода изровила те сам на брзину помислио да је најбоље лећи у њу. Особље авиона ме примијетило пошто сам трчао преко чистине. Чим сам дотрчао, одмах сам легао на леђа у рупу. Лице и очи су ми биле окренуте према горе како би могао осматрати и пратити лет авиона. Он је направио заокрет и усмјерио правац изнад рупе у којој ја лежим. Осуо је паклену паљбу из митраљеза на рупу. Снопови куршума су копали земљу. Направио је још два таква заокрета. Сваки пут је око рупе обасипао кишу из митраљеза, а затим је замакао иза бријега и звуци мотора су ишчезли. За сваки случај, лежао сам још неко вријеме, а кад се више није појављивао, дигао сам се, дошао на пола пута и иза бријега опет зачуо продорне звуке. Поново сам бјежао у рупу. Још нијесам стигао да ускочим, а куршуми почеше фијукати око моје главе. На брзину сам се некако срушио у рупу и легао на леђа. Авион је направио заокрет и успорио. Овог пута кад је дошао изнад мене, из трупа се издвоји најприје једна па друга бомба. Кроз главу ми сину да је готово. Тресак експлозије. Већа количина земље и снијега ме затрпа у рупу. Брже рукама збацих земљу с главе. Хтио сам искочити напоље, али се брзо сјетих да то не би било добро те сам остао даље лежећи. Видио сам како се први поново окреће и намјерава да ме још нападне. Опет испушта бомбе. Сад имам мало наде да ме неће погодити јер су двије промашиле. Друге двије падоше исто близу рупе. Експлозија је јака. Ову задњу сам боље чуо јер сам имао мало охрабрења. Земља се као и прије диже увис и посипа рупу. Ријешио сам да се, ако се авион удаљи, не дижем тако брзо. Лежим и осматрам. Мислио сам у каквој сам ситуацији био, па опет остао жив и неповријеђен. Имам рачуна лежати овђе дуго, док год не буде сигурно да се неће повратити, па макар било и до ноћи. Лежао сам око пола сата непомично. Видио сам иза живице да изађоше моји другови и почеше свом снагом трчати према шуми. Одоше. Размишљао сам хоће ли се авион повратити кад се ја дигнем. Охрабрим се и донесем закључак да су морали отићи јер су потрошили гориво. Дигнем се из рупе сав каљав од земље и мало напнем слух. Не чују се. Почнем трчати према шуми, али не могу брзо. Нема некадашње брзине, одузели су ми је у Садиловцу. Дошао сам у шуму и нашао другове ђе се одмарају. Кад ме угледаше, радосно викнуше:

- Ево га жива! Јеси ли рањен?
- Нијесам – одговорим им.
- Е, ми сад одмарамо и причамо, чак те и жалимо. Стално смо лежали у живици и гледали онај напад на тебе. Кад је избацивао бомбе, ми смо стезали зубе гледајући кад ће комади твог тијела летјети увис. Мислили смо да си готов, али добро је било.

Пошто смо се мало одморили и смирили живце, кренули смо даље. Дошли смо у кућу ђе се смјестило Подручје. Од свег особља дочекао нас је један партизан. Он нам је саопштио да се Подручје расформирало, а да се ми

можемо прикључити у коју год хоћемо јединицу. Тај партизан нам је казао да у Босанским Дољанима, у школи, има новоосновани батаљон у којем је командант Сајо Грбић. Ове јединице, што држе положај Рачић-Хргар, су кордунашке, а нeђе у близини Рисовца налази се Осма крајишка бригада у којој је командант Хамдија Омановић. Рекао сам да бих ишао у овај батаљон у Дољанима. Радаковић рече да и он пристаје, а остали иду тражити Осму крајишку. Тамо има наших познатих другова. Они одоше у правцу Рисовца, а Раде и ја у правцу Дољана. У путу смо срели једног сељака који нам је саопштио да се Сајин батаљон више не налази у школи. Синоћ је нeђе отишао на положај, не зна се у ком правцу. Ријешили смо и нас двојица да не вриједи лутати и тражити те се вратимо да кренемо у Осму крајишку. У Теочаку смо преноћили и ту су нам причали за онај срушени авион. Како је дошло до рушења, нијесу знали, само кажу да су четворица из посаде погинула, а један је остао жив и неповријеђен. Стража команде подручја га је ухватила и довела у команду на испитивање. То је био један млади усташа, који је признао да су остала четворица посаде Хрвати и казао је њихова имена. Непознато нам је шта су урадили са тим усташом, само је команда наредила сељацима да лешеве четворице погинулих пронађу и сахране. Ујутро смо пошли према истоку. Пењали смо се према Рисовцу у нади да ћемо се у току дана састати са бригадом. Послије подне смо дошли до Рисовца ђе смо у једном шумарку срели Мирка Турића, члана комитета за цазински срез. Он иде кроз шумицу и пјева неку руску пјесму. Рекао нам је да се бригада налази на шумском вијенцу, према селу Суваји, а то није далеко одавде. Каже да непријатељ наваљује на положаје од Босанске Крупе, али их наши до сада успјешно одбијају. Храбрио нас је говорећи да та офанзива не представља ништа страшно. Хитлер трпи велике губитке у људству и материјалу од храбре Црвене армије на Источном фронту, а наша народна војска ће из ове офанзиве изаћи јача и масовнија него што је била. Растали смо се од Мирка и пошли у правцу положаја. Прошли смо село Рисовац и оне куће ђе је раније била смјештена болница. Свраћали смо у неколико кућа које су биле празне. Народ је избјегао и склонио се нeђе у шуму. Ниже тих кућа, а више самих положаја, налази се једна шира ледина сва окружена високом шумом. На тој ледини смо нашли кола, коњи су испрегнути и једу сијено, а код кола сједи Гаћеша Саво, старији човјек са дугим жутим брковима. Свратисмо код њега. Он каже да кола и коњи припадају интендантури четвртог батаљона Осме крајишке бригаде, а цијела бригада је на положају. Кад смо му рекли да ми тражимо баш њих, он нам је предложио да не идемо даље, јер не зна како би се то могло завршити пошто су наши прикривени у засједи, а непријатељ је близу. Каже да останемо са њим, а навече ће батаљон доћи овамо. Тако ћемо најбоље ухватити везу са војском. Ми смо његов приједлог прихватили и остали. Што је најважније, Саво је имао у колима доста дувана. Ножем смо га ситно резали, савијали и пушили. Пред само вече, нама иза леђа, иза каменитих стијена, отвори се пушчана плотунска паљба и то са блиског одстојања. Нас тројица смо се разбјежали на све стране. Окренуо сам се према западу ђе је шума била најближа, низ бријег, тако да сам могао трчати. Пушкарање се још чуло, а

чула се и нека галама. Из те долине сам пошао уз бријег кроз шуму. Кад сам се попео, ослушкивао сам не би ли нешто чуо, али је била тишина. Ријешио сам да окренем улијево како бих изашао опет у Рисовац до оне групе кућа ђе је била болница. Газећи снијег, изашао сам пред сам мрак. У кућама није било никога од становништва, али сам нашао пуно војске. То је био неки кордунашки одред. Наишао је повлачећи се испред непријатељске офанзиве. Пошто је било вече, ријешио сам да ту преноћим. Био сам гладан. У једној кући сам нашао два-три килограма курузног брашна у једној посуди, а у другој свињску маст. Тражио сам даље не би ли ме срећа послужила да наиђем на парче меса или сланине, али узалуд. Видио сам да ћу то вече остати без вечере. Док сам размишљао, врата се отворише и на њима се појави Штрбац Савка, дјевојка из Бугара. Са њом сам се одраније познавао. Са њезиним братом Радом сам ишао у школу. Она је била у Подгрмечу као избјеглица, а сад бјежи пред непријатељем. Кажем јој да сам нашао маст и брашно и да више нема ништа. Она рече:

– Па добро је, направићемо цицвару па ћемо вечерати.

Сложио сам се. Ту има и посуђа. Она као нека домаћица одмах поче вадити кашиком маст у неку шерпу, а ја почех трпати дрва у пећ да цицвара буде што прије готова. Ватра се распламсала и маст је била брзо истопљена. Да би цицвара била што маснија, Савка је још придодавала масти, а затим сасула брашно и обоје смо почели мијешати. Брашно се спржило и од тога свега је испала нека курузна запршка од цицваре. Савка виђе у чему смо погријешили. Требало је прије усути воде, затим у воду брашно, па тек онда маст, али је сад готово. Вечера је пропала, остасмо обоје гладни, јер брашна више нема. Ја се нијесам сјетио воде, а вјеровао сам у Савку мислећи да она зна како треба. Ту сам се некако смирио и дочекао свитање. Шта је са Савком било, не знам.

Изјутра сам у саму зору изашао пред кућу. Стајао сам и мислио куда да пођем и ђе да нађем Осму бригаду. Кордуначки одред, који је ту заноћио, прије дана је напустио село и некуд ишчезао. Свануло је и само је јака магла ограничавала видик. Ниже куће, поред шуме, кроз маглу примјећујем неку колону. Чује се ђе говоре нашим језиком и многе ријечи разумијем. Пришао сам ближе и обрадовао се. Познао сам међу њима Божу Зорића. Поздравио сам се са њима и најзад ухватио везу са бригадом. То је била једна чета Осме бригаде. Кажу да је непријатељ близу и да наступа за њима, али је немогуће борити се због густе магле и слабе видљивости. Кренусмо низ бријег у правцу Крњеуше. Пронашли смо Крњеушу која се налази поред цесте у једном склопу, а око ње су брда с ријетким разбацаним кућама. Неколико груписаних кућа око цесте је изгорјело још 1941. године. Према југоисточној страни су брда пошумљена. Дошли смо на брда у близини шуме ђе смо се задржали и заноћили. Непријатељ је заноћио између Рисовца и Крњеуше и цијелу ноћ смо могли видјети многобројне ватре како свијетле. Дијелила нас је само једна долина којом се протеже цеста од Крњеуше према Босанском Петровцу. Ми непријатеља нисмо дирали, није ни он нас,

само нам није дао дријемати, с тим што је с времена на вријеме слао гранате из минобацача које су својом експлозијом реметиле ноћну тишину и стресале прозорчиће сељачких кућица. Пред само свањавање, цијела је бригада направила покрет у правцу истока пењући се навише према Грмечу и залазећи у шуму. У шуми је био много већи снијег. Залазећи у дубину, осјетили смо да је топлије него вани. Хладнији ваздух више штипа за нос и уши него овђе. Мјесто ђе смо зашли зове се Ластве. Оно има високе брегове и пошумљено је високим стаблима мијешаног дрвећа боровине и буковине. Колона је пролазила испод високих стабала. Под једним бријегом смо наишли на мјесто ђе је била главна партизанска болница Подгрмеча и њу су авиони пронашли и бомбардовали. Била је саграђена од дрвета, а сад је само гомила изломљене грађе. Око те гомиле има доста рупа од авионских бомби. Многа су стабла оштећена. Пролазећи и посматрајући ту рушевину примијетио сам да остали у колони упиру своје погледе према крошњи једне високе букве. Погледао сам и ја. Тамо сам видио ђе у једној дебелој грани виси мртав партизан. Он је био у болници за вријеме бомбардовања. Јака експлозија га је бацила и приликом пада га је дочекао тај дебели рашљасти огранак. Био је у вешу и без једне ноге. Експлозија ју је откинула. Види се како му висе комади искиданог меса са остацима поцијепане ногавице од гаћа. Крв му је цурила низ нос, косу и лице. Праменови косе су висили замрзнути. Сви смо ћутке пролазили и посматрали тај језиви призор. Пошто смо одмакли даље у шуму, колона се зауставила. Почео је одмор. Вријеме није тмурно и магловито као прошлих дана. Разведрило се. Наређено је интендантурама које су биле на коњским самарима да се да војсци нешто за ручак. Већ је било око једанаест сати. Економи су дијелили ручак који се састојао од парчета курузног крува и парчета куваног говеђег меса што су синоћ скували у селу. Док смо сједили на пањевима или стаблима која су лежала одсјечена или су пала од старости, зачуо се звук авионских мотора који су све јаче испуњавали ваздух. Одједном се иза бријега показаше четири ловачка авиона. Они су тачно наишли изнад мјеста ђе се бригада залогорила и почели су кружити. Пошто су направили два круга, почеше митраљирати. Кугле из њихових митраљеза су сјекле ваздух изнад наших глава рушећи гранчице са дрвећа. Видио сам команданта Хамдију како је загрлио једно дебело стабло јеле и плеше око њега. Како авиони круже, он се око стабла окреће и заклања. Авиони су се задржали око двадесет минута и нестали. Надали смо се опет посјети кад одједном ниже нас у шуми отпоче борба. Плотунска паљба из пушака и пушкомитраљеза разлијеже се шумом. Хамдија каже да су Нијемци ишли у шуму, а један наш батаљон их је дочекао. Пушкарање је трајало око пола сата и престало је. Дошао је извјештај да се непријатељ повукао. Резултат борбе је сљедећи: заробљена су два непријатељска војника, било је мртвих и рањених, али се не зна колико тачно пошто су наши у одступању. Заробљен је пар товарних коња са митраљезима и нешто муниције. На нашој страни је рањен један партизан и то са бочне стране у образ, тако да му је кугла прошла кроз зубе и поред оштећења лица сломила и неколико зуба. Ето их иду. Воде заробљенике. Стајао сам по страни иза Хамдијиних леђа и посматрао. Воде два

домобрана. Врло су млади. Можда су тек прешли преко двадесет. Пролазе испред команданта. Он их упита оштрим гласом:

– А докле ви мислите тако?
– До коначног уништења партизана – рече један и прође у колони даље.

За њима у колони наиђе онај рањени партизан замотана лица, а кроз завој се пробила крв. Он је јахао на коњу. Кад је видио команданта, а пошто су му уста повријеђена и не може да говори, показује прстом на домобране па онда на себе и тражи да их он стреља. Командант климну главом и колона прође. Стајао сам и мислио како Нијемци иду за нама, а наши заробљавају домобране. Враг зна каква је то смјеса која нас јури.

Цијела бригада се упутила и креће у колони у правцу шуме газећи дубоки снијег. Заноћили смо у шуми. Направили смо ватре поред огромних пањева, извaљених дебелих стабала и по долинама. Око сваке ватре се скупила група партизана. Сједе на обореном дрвећу или пању, а неко је накидао и грања од кога је направио простирач и легао. Ватра загрије једну страну, а кад се пробудиш супротна се смрзла од зиме. Поред ватре сједи политички комесар једног батаљона Терзић Реџо, а Вељо Миљковић се са њим шали говорећи:

– Друже комесаре, убиједи ову зиму да не буде опасна. Зна ли она да смо ми народна војска?

Кад је свануло, дошло је наређење за покрет. Цијелог дана се бригада кретала кроз шуму. С времена на вријеме смо застајали да одморимо. Навече смо стигли у село Скакавац које се налазило у шуми, отприлике на сјевероисточној страни од Босанског Петровца. То је пасивни шумски крај, али је богат стоком. Нарочито овцама. Ту нијесмо од сељака добили спремљену вечеру, него су нам рекли да кољемо овце и показали нам своје стаје. Рекли су интендантима:

– Узмите оваца колико хоћете. Ако их ви не узмете, узеће их непријатељ који наступа.

Наређено је четама да свака узме и закоље оваца колико јој треба и да у току ноћи месо буде печено. По четама је настала потрага за онима који знају клати, дерати и пећи овце.

Прије дана смо кренули из тог села. У свитање смо стигли у Смољану. Ту смо се размјестили по кућама и онако, сједећи у собама поред шпорета, дријемали и одмарали се. Батаљони су наоколо истурили извиднице и патроле. Негђе око десет сати, кад смо се највише разгријали и онако уморни дријемали, нека је од извидница са брда јавила да у нашем правцу наступа нека колона. Одмах је направљена узбуна и сви смо изашли напоље. Тамо је била цијела бригада. Наређење је од команданта да се крене даље. Оформљена је колона која се кретала газећи снијег у правцу југа. Најприје смо ишли кроз село, а затим смо кренули испод углавном непошумљеним

тереном, тако да се могла видјети огромна колона црних покретних фигура како попут дугачке змије вијуга заобилазећи округле долинице. Пошто је напријед видик скраћен због магле, чело и зачеље се не види. У колону се уврстило и са војницима измијешало много цивилног становништва, избјеглица из српских села Цазинске крајине. Долазимо до једног бријега око кога савија цеста која води из Кључа према Босанском Петровцу. Она се не види пошто је под снијегом, али из ње strше камени стубови усађени поред цесте који служе да се возила не сурвају низ бријег. Горе на бријегу се налази селце Бравски Ваганац. Чело колоне је већ у селу. Кад сам прешао цесту са источне стране Кључа, наишла је непријатељска моторизација. Напријед је ишао тенк, а за њим три камиона. Они су дошли иза бријега не знајући за нас. Ни ми њих нисмо примијетили док нијесу дошли на блиско одстојање. Они су ишли цестом и раздвојили нашу колону. Партизани су отворили пушчану ватру. Тенк је из свог топа пуцао по бријегу. Један непријатељски војник је искочио из камиона и потрчао у тенк, али је погођен остао поред цесте на снијегу. Тенк са камионима је продужио и отишао даље према Петровцу. Са погинулог непријатељског војника су скинули дугачку бунду постављену јањећим кожицама. Дата је команданту Хамдији и он ју је огрнуо и ушао са својом пратњом у село смјешкајући се. Један од партизана рече:

- Хамдија је од јутрос на добитку, има добру бунду у оваквој зими.
- Он је имао и губитака. Јутрос кад смо кренули из Смољане, у колони је била болничарка Махлић Фадила. Она је родом из Крупе и била је у рисовачкој болници. Командант се сажалио јер је младо женско дијете и дао јој свога коња да јаше, а она је, кад је настала пуцњава доље на цести, са тенком и камионом искористила гужву и побјегла у Петровац код непријатеља. Бунду је добио, а изгубио коња и дјевојку – додаде други.

Док смо одмарали у празним сеоским кућама, са источне стране преко долина у магли, бјесни борба. Дуги митраљески рафали као и пушчана паљба праве грмљавину која се полако губи све док у даљини не ишчезне. Послије подне је бригада у колони кренула према јужној страни пролазећи кроз шуму и спуштајући се наниже ђе се указало једно насељено село. То је Дринић, који се протеже равницом испод бријега који га окружује са јужне и југоисточне стране. Брегови су разноврсног облика и величине. Пошумљени су стаблима саме црногорице која пружа фантастично лијеп изглед и чини изванредно лијепу природу. Горе кроз шуму, око округлих долина и куполастих брегова, вијуга пруга уског колосијека која веже Јајце са Дрваром. Пругу је изградило неко страно предузеће „Шипад“ за експлоатацију шума. Од Дринића према западној страни веже село Колонић, а десно према сјеверу на равници, затегнутој као платно, налази се Босански Петровац, који је већ у рукама непријатеља. У Дринићу смо се размјестили по кућама и преноћили. Сјутрадан је колона кренула из села према југоисточној страни и пошто смо се попели уз једну узбрдицу, нашли смо се на пашњацима опкољеним шумом. Испод шуме се налази пар сељачких

кућа и разбацаних колиба ђе су сељаци љети стоку тјерали на испашу. Ти се пашњаци зову Козила. Пошто ми је лијева нога слаба и њежна од рањавања, приликом напорног путовања сам на пети добио већи жуљ, који је поцрнио од натучене крви. И раније сам се тешко кретао, а сада се стање погоршало. Јавио сам се команданту Хамдији. Он се вати за своју кожнату торбицу, извади папира и наливперо и написа ми упутницу за болницу.

– Иди код доктора. Он се налази у Срнетици. То је овђе навише поред пруге у шуми. Тамо је и болница – рече Хамдија.

Снијег је доста велик, али мојим путем води добро угажена пртина. Дошао сам до шуме. Услијед јаке зиме по густим гранама четинара ухватило се велико иње које својим теретом савија грање према земљи. Зашао сам пртином у шуму гдје је много топлије него напољу и дошао у Срнетицу. Ту је прије рата била жељезничка станица, али је сад порушена. У шуми се налази повећа барака саграђена од дасака. Рекоше ми неки пролазници да је то болница. Дошао сам до бараке ђе сам нашао само једног партизана и то докторовог помоћника. Питам га ђе је доктор, а он одговори да је отишао у неку јединицу и да ће доћи до ноћи. Разговарао сам и даље са тим партизаном. Причао је да сад у болници нема ниједног болесника и да је све евакуисано. Сад су овђе остали он и доктор ради надолазећих јединица. Питам га иде ли овом пругом воз. Каже да иде. До сад је ишао често, а сад како је почела офанзива не иде због напада из авиона. Некад иде ноћу и превози јадни народ, избјеглице. Те су избјеглице већином са Баније. Много је тог народа страдало од зиме по овим шумама, а нарочито дјеца. Што је најгоре ова жељезница нема затворених вагона, него на овој зими превози промрзле људе у отвореним вагонима. То су већином вагони што превозе дрва. Неке превозе у правцу Млиништа, а неке у правцу Дрвара.

Пред саму ноћ дође и доктор. Осредњи човјек, жуте косе и необријан, длаке му на бради стрше од зиме. Био је у сукненим чакширама са вуненим чарапама до кољена, које су подвезане танким конопцима. Покажем му упутницу од команданта, он је прегледа и упита ме:

– Шта је с тобом?

Ја му покажем мој велики жуљ на лијевој пети. Та нога ми је парализована од рањавања. Прегледао ми је рану и затим рече:

– Е мој друже, овдје више нема болнице, сад је офанзива и ја ти ништа помоћи не могу.

Узе затим оловку и на полеђини написа да ми се да неки посао ђе би био поштеђен напорног рада и великог кретања. Дао ми је упутницу и рече да се јавим код команданта.

Пошао сам кроз шуму низ бријег у правцу Козила и јединице. У шуми под јеловим стаблима нађох једну познаницу из родног села ђе сједи.

Прислонила леђима уз стабло и подмотала руке. Она је мене познала и одмах се јавила. Са њом сам мало разговарао. У разговору ми рече:

– Драгане, данас је овуда прошла твоја мајка. И она је кренула у бјекство. Носи на глави неки завежљајчић. Кад ме је видјела, плакала је и говорила да сад нема никога. Радоња је погинуо, а за тебе не зна. Отишла је према прузи и не знам на коју страну је даље кренула.

То је било јутрос. Са станице су кренула два воза, један према Дрвару а други према Млиништима. Било ми је тешко кад сам чуо да ми је мајка кренула из Подгрмеча по оваквој зими. Закључио сам да је више никад нећу видјети. Она ће страдати онако ојађена и слаба.

Изашао сам на пашњаке. Видим у једној колиби да гори ватра и да се дим извија испод крова. Свратим унутра. Нађем Милана Пуђу из Рујнице. Он је кувар четвртог батаљона и спрема вечеру. Пуни су казани меса и кромпира над ватром. Милан ме лијепо дочека и остави код себе на спавању. Добро сам вечерао. Са Миланом сам разговарао докасно, а он је затим простро сламу поред ватре на коју смо легли и заспали. Изјутра ми је дао обилан доручак и нов вунени џемпер.

Отишао сам до штаба бригаде и дао Хамдији оно што ми је написао доктор. Он је прочитао, узео други папир и писао интенданту бригаде. Папир је дао мени:

– Иди на Оштрељ. Тамо се налази наша интендантура. Јави се код интенданта. Ако нешто можеш, помогни им.

У штабу сам добио упутство да идем у шуму, а горе ћу наићи на пругу којом ћу стићи право на Оштрељ. Прошао сам поред куће на самој ивици шуме ђе се смјестио штаб четврте дивизије. Од те куће сам пошао уз бријег. Чим сам зашао у шуму, чуо сам зујање авионских мотора које је постајало све јаче. Одједном се поче шума трести од снажних експлозија бомби. Авиони су кружили око Козила, избацивали бомбе, а затим нестали. Изашао сам на пругу и упутио се према западној страни.

На Оштрељ сам стигао послије подне. То је дивно мјесто са боровом шумом. Опкољено је лијепим бреговима. Према западној страни је бријег Осијеченица који доминира својом висином. То је до рата било лијепо мјесташце. Сада се само виде трагови кућа и жељезничке станице. Све је порушено и изгорјело. Поред пруге се налази једна новосаграђена барака од дасака. На прузи се виде вагони за превоз дрвета. Ходајући и разгледајући околицу, ја сам видио да има неколико вагона са затвореним кровом. Они се налазе на шинама, али су потпуно закамуфлирани у шуми. Покриле су их и закрилиле гране густих четинара. Мало ниже у шуми према Дрвару примијетио сам мале колутове дима како се извијају изнад крошања дрвећа.

Схватио сам да је тамо смјештена бригадна интендантура. Упутио сам се наниже. Тамо сам нашао интендантуру коју сам тражио. У тој густој боровој шуми нашао сам групу партизана око ватре над којима су висили казани напуњени кромпиром и понеким парчетом говеђег меса. Ту су кувари, њихови помоћници, разни економи и снабдијевачи. Иза густих жбуњева у снијегу стоје повезани коњи држећи на својим леђима самаре које им нијесу скинули да би им било топлије. Војници су насјекли зелене четине која им служи дању за сједење, а ноћу као простирка за лежање. Упитао сам другове ко је интендант бригаде. Јави се један, осредњег раста, округлог лица, мало шпицасте браде, жутих брчића, ситних мишијих зуба и испупченог округлог чела испод којег витлају ситне очи, које немирним погледима дају израз неке пакости. То је био Жигић Саво, звани Савица, родом од Босанске Крупе. Извадио сам из џепа написани листић који сам донио од команданта бригаде и пружио му. Кад је прочитао писмо, нервозно је витлао очима и својим брзим језиком попут митраљеза изговорио:

– А шта ћеш ми ти сад? Зашто су те послали?

Први пут ме видио, а одмах испољава своју нетрпељивост. Али шта ћеш, то писамце је било наређење од старјешине и морао је сву своју нетрпељивост да прогута и помири се са свим. Најзад рече:

– Добро, буди ту са војницима.

Сјутрадан се и штаб бригаде доселио на Оштрељ из Козила и смјестио у један од оних вагона што су закамуфлирани у шуми.

Дани су пролазили. Вријеме се прољепшало. Снијег не пада и изведрило се. Преко дана око подне сунце пригријава, али су јутра, вечери као и ноћи много хладне. Људи иду слободно по површини и нимало не упадају у снијег. Око подне, кад мало отопли, војници се размиле по шуми иза жбуњева, скину са себе одјећу и тријебе се од ушију. И ја тај посао радим свакодневно и то са вољом, неуморно. Поред остале одјеће на себи сам имао два вунена џемпера. Скинем их, затим кошуљу изврат

им и најприје отресем колико се може, а остатак туцам ноктима од палаца. Оне су угојене. Кад их притиснем, добро пуцају. Пошто преберем кошуљу, обучем је, а на ред долазе џемпери са којима није тако лако изаћи на крај. Гамад се завукла између вунених предених жица. Има их много, безброј, све једна до друге, поредале се и само им задњице strше из плетива. Има их свакојаких, бијелих, црних, шаренкастих, већих и мањих. Џемпер се не може отрести као кошуља. Ту је потребна већа акција за коју су само нокти оружје. Настављам да их тучем. По завршетку на џемперу остају флеке крви, а нокти на палцима као и прсти су крвави скоро до шаке. Преберем прво џемпер што је био до кошуље, а затим онај спољни. У спољном их има нешто мање, пошто је и њима хладно, па се завлаче што ближе тијелу. Погледам и видим да сам сву кожу изгребао ноктима борећи се против тог непријатеља. Кад завршим са тим, на ред долази пребирање панталона и доњег веша око појаса. Ту их је опет страшно пуно. Идућег дана је опет све

пуно гамади. Сваки дан је потребна акција. Једног дана сам видио код једног партизана да је нашао један округао камен са којег је окопнио снијег, савио је свој џемпер на камен у гомилу, а затим узео други па туче по њему. На тај начин је успио потући неке, али није могао детаљно те је стога морао опет поправљати ноктима. Тај метод сам и ја почео примјењивати. Тучу ушију са каменом називали смо „борба са артиљеријом“, а касније пребирање ноктима звали “пјешадија чисти терен“.

Једног дана су наишли непријатељски авиони и бомбардовали Оштрељ. Тог момента смо се налазили у близини казана у којима се кувао ручак. Авиони се одмах окомише на то мјесто. Вјероватно су примијетили ватру и дим. Сви смо се разбјегли по шуми. Авиони су то мјесто обасипали и рафалима из митраљеза. Коњи који су били свезани за дрвеће су се уплашили, трзали, прекидали уларе и бјежали по шуми као и ми. Један метак је пробушио казан. Сва чорба је истекла, а кришке кромпира и парчади меса су остали. Доста бомби и муниције су потрошили, а само су пробушили казан и на станици лакше ранили Жарка Радића у пету. Он се тог момента сакрио под олупине уништених вагона ђе га је кугла мало закачила. Непријатељ је бомбардовао Оштрељ, а није знао ђе се налази положај и војска. Бригада је сва у шуми, на положају изнад Дринића и Колунића.

Кад су авиони отишли, ми смо се опет сакупили. Коњушари су јурили по шуми, тражили и хватали коње. Кад је видио пробушен казан, интендант Савица је сав свој бијес хтио да искали на мени. Пиљећи у мене својим ситним очима, викао је као да сам ја највише крив што сам бјежао, а бјежали су сви и то он први. Мени је било доста вике тог одвратног човјека, пружио сам му отпор и он је заћутао.

Једног дана ми Савица нареди да узмем једног насамареног коња и да идем уАташевац, према југоистоку. Тамо се налазио неки магацин из којег ћу узети школске свеске од магационера и донијети у штаб бригаде. Ту ћу их предати Хајри Капетановићу. Свезака има доста, а ја сам требао са собом понијети два џака. Код магацина ме је дочекао човјек средњих година. Отворио је дрвни магацин и нас двојица смо стрпали свеске које су лежале на патосу. Натрпали смо пуна два џака. Помогао ми је да то подигнем на самар и вратио сам се назад. Успут сам размишљао шта ће том Капетановићу оволике свеске у оваквој ситуацији. По доласку, код вагона ђе је смјештен штаб, изашао је један човјек млађих година и како ми се чинило високе интелигенције. Одмах је приступио и почео са мном растоварати питајући ме како сам прошао у путу. Ја сам упитао ко је Хајро, а он је одговорио да је он тај. За оно кратко вријеме док смо растоварали коња закључио сам да је то један врло добар и пријатан човјек. Водећи коња према интендантури, прошао сам поред оне дрвене бараке која се налази поред пруге. У пролазу сам погледао унутра и видио у једном ћошку велику плехнату пећ, а дужином цијеле унутрашњости су постављене палаче од дасака. Ту су радници спавали. Идући према нашем логору, одлучио сам да

noћас не спавам поред ватре на снопу четине и под ведрим небом него да дођем у ову бараку на палаче и да се наспавам. Досадило ми је лежање на четинарском простирачу под којим није била земља него смрзнут снијег, а покривач ми је био шињел. Оно јесте било поред ватре, али страна која је до ватре мало осјети топлину, али на ту страну пређе она уш и ради пуним дејством. Друга страна се смрзава од зиме. Довео сам коња, свезао га за једно дрво и рапортирао мом дрском старјешини Савици о извршеном задатку. Обавили смо вечеру чучећи око ватре. Кад се смрачило, отишао сам до бараке. Под палачама сам нашао припремљена дрва за ложење. То је била сува јеловина која је лако запаљива. Натрпао сам дрва у пећ, узео шибицу и потпалио, а затим легао на палаче. Ватра је у пећи пламсала и барака се постепено загријавала. Дријем и воља за спавањем су ме све јаче обузимали. Кад се мало угријало, уши су почеле свој посао по кожи. Врвјели су као мрави. То ме је нервирало, окретао сам се сваки час, завлачио руке испод одјеће и немилосрдно гребао кожу. Тога дана, због одласка у Аташевац, нијесам се могао тријебити па ме је хватао ужас. Борим се са сном и ушима и не знам шта је горе. Кад сам се успио мало примирити, врата на бараци се отворише. Унутра уђе група људи, неколико старијих, а остало све жене и дјеца. Мања дјеца, кад су онако озебла ушла у топло, почела су са плачем од болова. Хладноћа им је зашла за ноктиће. То су биле избјеглице из Баније. Они су дошли пругом од Млиништа. Натрпала их се пуна барака. Они људи су се дали на посао око ложења ватре. Ту ноћ због борбе са ушима и сном не знам како сам заспао, само сам осјетио пред зору да се народ спремао да напусти бараку. Одлазе раније у правцу Дрвара, пошто им је преко дана ограничено кретање због напада авиона. Моје уши су се изгледа најеле па се и оне примириле. Они људи међусобно разговарају при поласку. Говоре да треба натрпати пуну пећ дрва пошто ће они отићи, а партизан остаје да спава, па нека му је топло. Чујем како стављају дрва у пећ. Одједном у бараци више није било народа, врата се затворише и све се утиша. Помислио сам да ћу се одморити и проспавати дуље. Сањао сам да ми постаје све теже дисање и да почимам да се давим. Некако сам успио да се пробудим и осјетих да ме гуши нешто слично диму. Унутра је настала велика врућина. Нагло сам скочио са лежаја. Успио сам отворити очи кад видјех да сам сав опкољен ватром. Барака се запалила од усијане пећи и пламен је скоро сву обузео. Брзо сам се снашао, оцијенио ђе се налазе врата, навукао шињел на главу и јурнуо на врата која су срећом била само притворена. Од мог ударца су се лако отворила и ја сам испао пред бараку у снијег. Проваљивао сам се у снијегу да тиме угасим ватру. Скочио сам из снијега и журно побјегао у шуму. У шуми сам посматрао како барака гори. Већ јој је кров обухваћен пламеном. Посматрао сам је и помишљао да бих се сад у ватри пекао да се нијесам на вријеме пробудио. Ту сам неким случајем избјегао злу судбину.

Тога дана сам имао времена да објавим офанзиву на уши. Било их је више него икада. Изгледа да сам их много покупио синоћ док сам лежао на палачама, јер сам данас сазнао да је барака била одређена за избјеглице и да су се они ту смјењивали, једни одлазили, а други долазили.

Предвече сам стајао на цести у добро угаженој пртини. Цестом од Дрвара је наишао Драган Дмитровић са својом браћом. То је мој комшија и друг из дјетињства. Он ми је тужним гласом рекао да су у Дрвару сахранили њихову мајку Милицу. Милица је са осталом нејаком дјецом као избјеглица доспјела у Дрвар и од мука и потешкоћа у овој јакој зими умрла. Било ми је жао. То је била наша комшиница и другарица моје мајке. Она је била тако добра да скоро ни у чему није разликовала мене од свог најстаријег сина Драгана. Она нас је једнако вољела. Жао ми је што ми нијесу јутрос јавили да и ја присуствујем сахрани. Њена три сина су сад партизани у Осмој Хамдинијој бригади.

Бригада је положај држала на Оштрељу око петнаест дана. Непријатељ је безброј пута из Петровца у правцу Колунића и Дринића покушавао направити продор преко Оштреља, али у томе није успио пошто га је бригада из шуме са одбрамбених положаја одбацивала и присиљавала да се повуче у Петровац.

Једног предвечерја је дато наређење за покрет. Интендантура је за кратко вријеме била спремна. Све је било потоварено на самаре који су били причвршћени на коњским леђима. Пред коњима су се кретали коњовоци са пребаченим карабинима преко леђа. Колона је кренула цестом низ једну низбрдицу у правцу Дрвара. По изласку из шуме смо скренули у једну долину. То је било на почетку села Црљевице. Сврстали смо се у колону и поравнали за смотру. У продужетку интендантуре се сврстао санитет. Ту је и шеф санитета, једна другарица коју зову Власта. Неки батаљони су нас дочекали постројени, а остали пристижу сврстани по четама у густе колоне. С обзиром да се бригада сакупила на једном мјесту, то значи да је напустила положај који је до сада држала. Из разговора са неким борцима сам сазнао да је непријатељ из Петровца успио продријети западном страном око Осијеченице и надире према Дрвару. То је значило да смо ми на Оштрељу били опкољени. Стога је бригада напустила положај и повлачи се даље да избјегне опкољавање. Пошто су сви батаљони, као и остале пририштапске јединице стигле и заузеле своја мјеста, командант Хамдија је стао пред бригаду и отпочео говор. Сунце је спало ниско и његови зраци са запада освјетљавају бригаду и упиру команданту у очи, који је са комесаром бригаде стајао пред стројем. Ја се не сјећам свих ријечи, али знам да је говорио сљедеће:

– Другови и другарице, борци и руководиоци наше бригаде, пред нама стоје тешки путеви борбе за ослобођење наше земље. Ми не смијемо дозволити да се деморалишемо без обзира на ситуацију. Наша је побједа. Црвена армија нагло напредује и ломи Хитлерову машину. Наша јединица се налази у моменталном повлачењу, али нас то не смије забрињавати. Остале јединице народноослободилачке војске су већ прешле у офанзиву, туку непријатеља, ослобађају нова подручја и градове. Скоро је ослобођен Љубушки, Прибој и то значи

да је четврта непријатељска офанзива пропала, а наше јединице ће из те офанзиве изаћи јаче и бројније.

Он је својим говором охрабрио борце и повратио им морал.

По завршеном говору, бригада је кренула у правцу села Црвљивице и Пасијака, која се налазе у близини Дрвара. Ноћ је дошла и на брзину смо се смјестили по кућама и заноћили. Сјутра прије дана био је покрет. Сишли смо низ једну окомиту страну, прешли преко пруге и изашли на цесту која води половицом стране низбрдо у Дрвар и која се види пред нама у рано свањавање. Дрвар надвисују таласасти брежуљци, док се мало даље према југу протежу већи брегови каменитог и кршевитог састава, разног облика и величине. Кроз Дрвар се протеже једна цеста у правцу Шиповљана према јужној страни и око те цесте су куће које углавном сачињавају мјесто. Дошли смо до жељезничке станице ђе су партизани већ обили врата на два вагона која су била пуна дуванског жутог лишћа. Заробљени су при ослобађању Имотског и послани у Дрвар да се подијеле војсци. Није се успјело подијелити услијед наступања непријатеља, него се сад дијели овако ко прије стигне. Војници су онако у пролазу узимали лишће спаковано у једнаке пакетиће и трпали у џепове, торбице и ранце и тако пролазили даље у правцу Шиповљана. Натрпао сам и ја своју торбицу са дуваном помишљајући како га сад имам довољно па ћу га полако рескати ножем, савијати у новинску хартију и пушити.

Из вагона сам отишао скоро задњи. При поласку сам погледао према селу Пасијаку ђе сам изнад Дрвара на брини видио непријатељске војнике како у групама пристижу, па онда стану и осматрају град и околицу. Више нијесам оклијевао, него сам пожурио брже цестом која од Шиповљана прави оштру обавијаљку према селу Мокроноге. Напуштајући Дрвар и повлачећи се према југу, наступамо на још брдовитије и врлетније терене, него што смо прелазили до сада. Од цесте и почетка Мокронога смо се дали десно ђе смо се попели на једно округло брдо које доминира висином над Дрваром и Шиповљанима. То је брдо начичкано сељачким кућицама које су расијане по каменитим стијенама, неђе ријеђе, а неђе гушће као сијеме куруза кад га из руке неко проспе. То брдо сачињава селце Надграђе. Штаб бригаде са једним батаљоном и четом тешких митраљеза је заузео положај иза камења. Вијест је стигла да је непријатељ дошао у Дрвар и да је град пун непријатељске војске. Предвече је примијећена колона од око шездесет непријатељских војника која је кренула цестом из града јашући на коњима у правцу Мокронога. Командант Хамдија је наредио да му из батаљона дођу пушкомитраљесци и пар тешких митраљеза из чете. Он их је на брзину лично распоредио на положаје, а кад је непријатељска колона била на самој окуки, он је дао знак за отварање ватре. Одједном су брзом паљбом затрештали митраљези, а код непријатеља настаде гужва. По цести се испријечише коњски и војнички лешеви тако да од те руље мања количина војника успједе побјећи назад у Дрвар. Поскакали су из седла и замакли за

брдо.

У селу смо преноћили. Сјутра око подне је дошло наређење да крећемо даље. Идемо преко бреговитих предјела кроз шуму. Колона се кретала путићима и козијим стазама и пред вече је стигла у село Тичево опкољено израслом шумом. То је село богато пашњацима и стоком. По доласку смо се одмарали док нам није спремљена вечера. Сељаци се нијесу нимало бринули што непријатељ наилази. Они се не спремају за напуштање домова као Банијци, они кажу да ће се само мало склонити у шуме.

Навече смо умјесто одмора и спавања добили покрет. Кажу да је бригада добила задатак да пресели болницу некуд у правцу Лике. Омладина је ангажована да носи болеснике који нијесу покретни. Цијелу ноћ смо путовали у колони и пролазили покрај села у близини Грахова. Сјећам се једног села које се звало Зебе. Поред пута смо у току ноћи наишли на много избјеглица који су на овако јакој зими под ведрим небом направили ватру. Поред њих су била мала дјеца замотана у крпаре. Неко спава од великог умора, а неко сједи и уморним очицама гледа у ватру. Свањава. Са зачеља неко наређује да се иде брже. Неки говоре у строју:

– Само ако успијемо прећи цесту у Ресановцима, која веже Грахово са Дрваром, бићемо спасени. Због тога треба пожурити, пошто свиће дан, а непријатељ надире цестом од Дрвара.

Настојим пожурити, али се не може. Глад, исцрпљеност, поспаност и остале муке су већ додијале. Ја сам се сав окрастао чешући се. Све огреботине су се претвориле у красте, а испод краста избија гној, па кваси и цури. Кошуља је сва флекава од мрких флека. На такве потешкоће се жале и остали.

КОЛОНА ОД ШЕЗДЕСЕТ ЧЕТИРИ ДЈЕТЕТА

Наилазимо на једну равницу. Пред нама се виде поредани брежуљци. Испод њих се протеже цеста. Пола бригаде је прешло. Бригадна интендантура са два батаљона је са оне стране цесте. Са десне стране, иза једног брежуљка, чује се тутњава тенковских мотора. Непријатељ је близу. Пожурио сам. Наилазим на цесту на којој сам нашао Радића Дмитровића, мог комшију и друга из дјетињства. У пролазу сам му рекао:

– Радићу, одмах се губи са цесте, непријатељ наилази.

Прескочио сам цесту и свом снагом пожурио уз бријег и замакао иза неког жбуња и камења. Од цесте сам се успио удаљити око стотину метара, а непријатељски тенкови најурише цестом. Кад примијетише колону, они отворише ватру из митраљеза. Што је даље на том мјесту било, ја не знам. Послије смо сазнали да су два батаљона са штабом бригаде били спријечени да пређу цесту те су се морали вратити и отићи преко злогласног Шатора. То је, по причању, велика, стрма и тешко проходна планина. Ту су многи партизани страдали пошто су били опкољени и морали су се, онако исцрпљени и изнемогли, пробијати из обруча. Ми који смо успјели прећи преко цесте настанили смо се у селу Трубару. То је једно забачено и раштркано село на неплодном и каменитом тлу састављеном од самог крша. Ту су становници живјели углавном од сточарства. Пошто смо се смјестили, одморили и окријепили оскудном храном, мој старјешина, интендант Савица позвао ме и службено саопштио:

– Иди тамо код оне групе кућа и јави се одбору. Они ће ти предати шездесет и три дјетета. Ту ћеш дјецу одвести преко Уне у Лику у Срб и јавити се среском одбору да дјецу смјесте у село по кућама. Остаћеш са њима док ситуација тако буде захтијевала. Ти задужујеш дјецу и за свако си одговоран.

Кад сам пошао од њега, он ме је зауставио ријечима:

– Е, чекај! Ево ти још једно дијете па га прикључи осталима. То је сад укупно шездесет и четворо, нека знаш, шездесет и четворо – рече и зовну – Брацо, дођи овамо.

Између кувара изађе један дечкић од својих дванаест до тринаест година и пође за мном. Успут питам малога чији је и одакле је. Мали каже да је брат Мирка Турића, политичког комесара једне крајишке бригаде, а син Мате Турића из Цазина. Он је са родитељима побјегао пред офанзивом и дошао са бригадом овђе, а родитељи су му неђе остали у Подгрмечу. Кажем малом:

– Не води бригу кад си са мном. Ја се познајем са твојим братом Мирком, а познам ти и родитеље.

Гледам малог, врло оштроумно и пријатно дијете.

Дошао сам са малим до куће ђе је одбор смјештен. Јавио сам се код предсједника који ми је написао писмо и рекао да га дам среском одбору у Србу. Затим је изашао са мном и одвео ме у другу кућу. Ту смо нашли пуну собу дјеце, све дечкиће од једанаест до тринаест година. Избројио сам их шездесет и троје. Кад додам малог Турића, укупно шездесет и четворо, како ми је и речено. Сва дјеца су била обучена у једнаку одјећу, осим Турића. На њима је одјећа црне боје, са капама на глави које се скројене по усташком кроју. Знао сам да су дјеца несташна и недисциплинована, а да бих их лакше спроводио и сачувао, ријешио сам да одмах пред њима будем мало строжи. Стога сам одмах од њих захтијевао да стану у строј, да се поравнају, а ако имају шта да питају, морају да траже ријеч.

Кренуо сам са својом новом колоном у правцу Уне. Одборник ми је дао упутства куда треба ићи. Идем изнад Мартин Брода. Ту је саграђен мостић за пјешаке. Успут сам разговарао са дјецом. Испричали су ми у покрету досадашњу судбину. То су дјеца са Козаре. Кад је била непријатељска офанзива на Козару, народ је био заробљен у шуми. Непријатељ је одрасле на лицу мјеста потукао, неке послао у Јасеновац, а мушку дјецу упутио нећје у Јаску (Јастребарско), које се налази између Загреба и Карловца. Тамо су основали дјечији логор, обукли их у ту њихову униформу и ставили им на капе слово „У“. Нека партизанска јединица је напала тај логор, растјерала стражу и дјецу повела са собом. Та су дјеца спроведена преко Кордуна и Лике у Подгрмеч ђе су била смјештена у дјечији дом у Крњеуши. Приликом нове офанзиве, дјеца су побјегла пред непријатељем да поново не падну у заробљеништво. Добро је то што су се приликом повлачења држали у групи и нијесу се раздвајали. Од све дјеце ниједно ништа не зна о судбини својих родитеља. Сви су убијеђени да им родитељи нијесу живи.

Дошли смо до Уне. Нашли смо тај мостић који је провизорно направљен. Наредио сам дјеци да у колони по један пажљиво прелазе. Ту сам страховао да које дијете не падне у воду, пошто је мост слаб и љуља се. Строго сам им наређивао да се добро држе за држаљку која је била направљена од дрвећа. Сретно смо прешли ријеку и упутили се у правцу Срба.

Пред зграду среског одбора смо дошли увече. Одредили су нам једну већу собу ђе ћемо преноћити и то без сламе, на патосу, пошто смо дошли касно, па нијесу у стању да нам пруже бољу удобност. Углавном, патос је чист, а у соби има жељезна пећ, доста дрва и биће нам топло. За вечеру су се снашли. Организовали су да се скува један котао паленте. Дјеца су вечерала, а затим се испријечала по патосу и поспала. Имао сам мало потешкоћа, као и сваку вече, док сам заспао пошто сам узнемираван од ушију, а и дјеца се цијелу ноћ у сну чешкају и стружу ноктима.

Ујутро је из сваког села дошао по један одборник. Ми смо извели дјецу напоље пред зграду, постројили их, поравнали, а затим је члан среског одбора прозвао по једног одборника и дао му дјецу за његово село. Дјеца су

сва била распоређена по селима и сваки одборник је са групом дјеце окренуо у свом правцу. Ја сам пошао са једним одборником, који је имао највећу групу, да заједнички разведемо дјецу по кућама. Мали Турић иде са том групом и неће никуд од мене. Ходали смо од куће до куће, а дјеце је било све мање у строју. У свакој кући смо остављали по једно. Најзад је остао мали Турић, који је почео плакати кад смо га распоредили. Покушавао сам га убиједити да их нећу напустити, повремено ћу их обилазити, али узалуд. Морао сам ту вече остати са њиме и ноћити, док се није припитомио у кући. Изјутра сам га убиједио да остане, а ја сам пошао у друго село да обилазим ону другу дјецу и да видим како су смјештена.

Снијег је отишао и вријеме је отоплило. Мјесец је март. Идући низ једну страну, дошао сам до ископине ђе су преко једне стране били започети земљани радови на изградњи пруге Бихаћ-Книн, па су због рата прекинути. Прелазећи преко те ископине, незгодно сам посрнуо и пао. У кичми и у крстима ме је ухватило и забољело, тако да сам морао мало одлежати, јер се нијесам могао дићи. Кад сам се дигао, тешко сам се кретао. Ишао сам полако и погурено. Изашао сам на цесту и окренуо од Срба у правцу извора ријеке Уне. Прошао сам извор. Уна извире из једне велике пећине која се налази у једној каменитој стијени. Од извора сам кренуо даље. Дошао сам до једног завијутка ђе цеста окреће десно, а ја сам окренуо једним врлетним колским путем, прошао кроз неке стијене, сличне вратима, а изашао у једно личко раштркано село и пријавио се код мјесног одбора. Казао сам им да не могу даље пошто ме је ухватило у кичми и имам све јаче болове. Један одборник ме је одвео у неку кућу поред потока и рекао домаћину да сам распоређен код њега док не оздравим. Домаћин ме је лијепо примио. То је био један доброћудан човјек и звао се Грбић Пајо. Одмах је у собу донио доста сламе, лијепо намјестио ђе ћу лежати, а прије тога ми предложио да обучем његов веш и тако легнем. Он ће мој веш и цијело одијело стрпати у један котао воде. Тако ће докрајчити непријатеље због којих сам задобио многе небројане ране по кожи од оштрих ноката. То сам га ја хтио и замолити, али ето он ме је предухитрио.

Соба је топла, а ја сам у чистом вешу на чистој постељини. Одмах сам заспао и знам да ме је у неко доба ноћи добри Пајо пробудио да идем да вечерам. Код њега сам био око десет дана. Само сам лежао. Кад је он имао времена, сједио је поред мене на троношцу и причао са мном о којечему. Добро ме је хранио и тјерао да једем што више. Највише сам јео кувани кисели купус и сланину јер ја то волим. Једанпут ми Пајо предложи да легнем потрбушке, а његово дијете ће газити по мојим крстима. Каже да би од тога гажења могло бити боље и да би ме могло попустити, јер је то једна врста масаже. Код њега сам се добро одморио, добро хранио, а што је најглавније више се не чешем. Красте су се сасушиле, престао је из њих цурити гној, многе су отпале, а умјесто њих се виде само флеке тамније боје.

Кад сам осјетио да сам се опоравио, обукао сам моје одијело и чисто опран веш, захвалио се добрим укућанима и отишао. Ходао сам по селима, од куће до куће ђе су дјеца распоређена и тако су дани пролазили. Чуо сам да је ослобођен Босански Петровац и сва околна мјеста. Цијели Подгрмеч је слободан, а од Четврте непријатељске офанзиве више нема ни трага. Вијести долазе са Источног фронта. Црвена Армија туче непријатеља и напредује. Сада смо у другој половини марта и мени је већ досадило ходање по селима, а из бригаде ми не јављају ништа нити ја знам што о јединици. Изгледа као да су ме заборавили. Одлучим на личну иницијативу да кренем са дјецом у Подгрмеч. Дођем код среског одбора и кажем предсједнику да намјеравам кренути са дјецом у Босну. Предсједник ми је обећао да ће сјутра сва дјеца бити сакупљена пред одбором.

Изјутра је освануо лијеп, тих и ведар дан. Око десет сати су сва дјеца била на окупу. Сврстао сам их у строј и пребројао. Дјеца добро изгледају. Сви се хвале да су их хранили добро. Одмах су их окупали и ошурили им одјећу. Кренуо сам са својом колоном према сјеверној страни. Навече смо стигли у Мартин Брод. Ту нас је одбор смјестио у неки дом да преноћимо. Имали смо врућу паленту за вечеру. У мјесном одбору има радио и ту сам ишао да слушам вијести. Са Источног фронта долазе вијести да је Харков поново пао у руке Нијемаца, који су употријебили девет стотина тенкова у борби за освајање тог града.

Изјутра сам кренуо са дјецом уз стрму брину Уне. Верали смо се преко неких каменитих стијена и сишли у једно село. Мало даље од тог села смо наступили на Медено Поље, које се простире равно у правцу Петровца који се види у даљини. Идем са дјецом према граду и размишљам коме се сада тамо обратити и кога тражити. Мени је циљ да нађем моју бригаду и интенданту Сави предам дјецу пошто ме је он са њима задужио. Ријешим да тражим команду мјеста јер је то ипак војна установа и ту ћу се распитати ђе ми је бригада. Долазим у град. Ноћ се спушта. Нашли смо команду. Смјешетена је у једну већу зграду. На улицама се ријетко може неко видјети. Све изгледа пусто. У команди су ми саопштили да о мојој бригади не знају ништа, али да се овђе у селу Смољани налази штаб Четврте дивизије преко које ћу их моћи наћи. Ту су ми савјетовали да би најбоље било да дјецу предам команданту Шоши. Дали су ми такође једну просторију ђе сам са дјецом заноћио. Изјутра сам кренуо у правцу Смољане. Успут сам рекао дјеци да ћу их предати Шоши. Они се веселе. Они га сви знају са Козаре из времена усташких дана. Долазимо до штаба дивизије, који је смјештен у једну осамљену кућу. Око куће је ледина. Одмах дјецу постројим, поравнам и кажем им да не смију излазити из строја. Уђем у кућу. Нађем Шошу и јавим му се:

- Друже команданте, довео сам шездесет и три дјетета да их предам вама.
- Каква су дјеца и одакле? – пита ме.

Кад сам му испричао, он каже да се сјећа те дјеце, још из дана прије офанзиве. Изразио је задовољство што су сачувана. Пође са мном напоље да их види. Ишао сам испред њега, па сам мало пожурио да дођем први до дјеце и да одржим дисциплину у строју. Кад виђоше Шошу, дјеца се од радости мало ускомешаше. Оштрије викнух на малишане да остану у строју и не кваре равнање. Рекао сам Шоши да му предајем све осим једног.

– А које је то што водиш са собом? – упита.
– То је онај мали што није униформисан, он је брат једног политичког комесара. Водим га да му га предам.
– Добро, води га.

Мали Турић изађе из строја, а она дјеца се, пошто сам их предао и више њима не командујем, ускомешаше, опколише Шошу и вјешају се око њега. Он им се смије. На растанку ми Шоша рече да се Осма бригада налази у селу Врањска више Босанске Крупе. Поздравих команданта, окренух се и пођох преко каменитих брежуљака у правцу Крњеуше. Мали Турић поскакује за мном. Сад идем и мислим како је лакше јер нема више оне дјечије колоне. Са успјехом сам их сачувао и предао одговорном човјеку. Још овог малог да предам неком у бригади и ствар је завршена.

Идућег сам дана послије подне стигао преко Крњеуше у Врањску. Тамо смо нашли бригаду. Штаб бригаде се смјестио у кућу Мандића ђе је негда био штаб батаљона. Интендатура је смјештена у групи кућа у Суваји. Јавио сам се Сави, али он више није интендант него замјеник новог интенданта Брбић Саје. То је млад и виђен човјек, доброћудан и увијек расположен. Саво ме упита ђе су дјеца. Испричао сам му да су сва жива и здрава и да сам их предао команданту дивизије Шоши у Смољану. Кажем да је са мном дошао само мали Брацо Турић.

– Добро – рече Саво – Његови су родитељи у кући Мандића, тамо ђе је смјештен штаб бригаде. Одведи га и предај.

Малог сам повео до куће Мандића. Ушао сам у једну собу ђе сам нашао старог Турића и стару са осталом дјецом. Рекао сам старој да сам јој довео Брацу, а она бризну у плач кад виђе дијете. Узе однекуд новчаницу од стотину куна и даде је мени као награду за чување дјетета. Много ми се захваљује. Одатле сам отишао код Галоњине куће ђе ми је мајка била смјештена. Питао сам их да се није случајно вратила. Саопштили су ми да о њој не знају ништа. Кад је почела офанзива, они су сви били избјегли. Она није хтјела остати са њима у Грмечу, много се плашила непријатеља, одвојила се и отишла.

Дошао сам назад у Сувају и прикључио се интендантури. Саво је замјеник, прави се пред Сајом добар и не галами на мене. Сајо је према мени стварно био добар. Он од мене није захтијевао неке теже и напорније послове и

изгледа да је имао обзира према мени јер сам инвалид и јер теже идем. Скоро да ми није давао никаква задужења. Храна је била добра и ту сам се добро одморио. Али настала је нова тешкоћа. У бригади се појавила болест. И то тифус. Изгледа да све више хвата маха и причају из санитета да је болест опасна, заразна и прелазна. Ту болест неки преболе, али има и доста смртних случајева. Једног дана је наређено интендантури да се евакуише у правцу Рисовца. Непријатељ је почео надирати из Босанске Крупе према нашој територији. Бригада је на положају, али не може дати неког јачег отпора услијед осјетно ослабљених јединица због тифуса. Ми смо интендантуру потоварили, што на коње, што на запрежна возила и одступамо. Ђе смо год дошли, нијесмо с кола ништа скидали, тако да смо увијек били у приправности за даљи покрет. С времена на вријеме бисмо растоварили коње да се одморе. Чујемо вијести с положаја да непријатељ нагло напредује. Употребио је тенкове, који су дошли равницом поред Суваје до шуме према Рисовцу, а затим су наступили на цесту која води преко Рисовца у правцу Крњеуше. Ми смо са интендантуром заобишли село Врточе и упутили се према западној страни, преко шикара, у правцу села Пркоса и ријеке Уне. Неки причају да је непријатељ спремио снаге као и за Четврту офанзиву. У Пркосима смо остали два дана. Ту смо се одморили, али смо увијек били на опрезу. У интендантуру је однекуд дошао један политички комесар батаљона, који је послат ради опоравка, пошто је преболио тифус. Имао је лошу срећу, јер смо стално били у покрету. Слабо смо се хранили, једино смо имали доста кромпира, који смо затрпавали у ватру и пекли. Знам да је комесару било име Рајко. Био је доста висок и танак. Кад је говорио, мало је шкргутао језиком као да му је подвијен. Он се правио много важан. Једном приликом сам му у разговору рекао нешто што му се није свиђало. Радило се о некој једнакости и правди, тако да је на мене много галамио и викао. Ја сам схватио да он може на мене слободно викати, колико хоће, пошто сам ја обични неорганизовани биједник и зна да му ништа не могу, а он мени може шта хоће. Тај његов поступак ме је увриједио. Кад помислим да је то политички комесар који ужива неограничено повјерење и коме је једина дужност да приповиједа и дијели правду међу људима, видим њега који уопште није био праведан. Ја му ништа нијесам смио више противрјечити, него сам ћутао и избјегавао сваки додир са њим.

Једног дана смо спремили интендантуру за покрет и спустили се цестом која је кривудала низ окомити кањон Уне. То се мјесто зове Човка. Ту су нас дочекали чамци и за кратко вријеме смо били са оне стране ријеке. По преласку смо се почели пењати уз брину навише. До ноћи смо путовали и стигли у село Кестеновац ђе смо се смјестили у сељачке куће и заноћили. Сјутрадан је цијела бригада стигла у Кестеновац. Видио сам и команданта Хамдију. Он је увијек обучен и затегнут као да је сваки час спреман за неко трчање. Обукао је чакшире које су стајале припијене уз тијело, а на ногама су бијеле вунене чарапе и опутњаши опанци. Он је увијек изгледао доброћудан и кад је бригада била у офанзиви и у дефанзиви. Батаљони су

размјештени по селу, засеоцима и околици. С оне стране Уне, у Босни, непријатељ је са моторизацијом од Босанске Крупе преко Крњеуше протутњао и отишао цестом у правцу Петровца и Дрвара. На овој страни се није појављивао. Пошто смо се смјестили у том селу, храна се побољшала. Поред кувања има и прилично меса. Мени у интендантури није лоше, јер ништа не радим, ни за шта не одговарам и само се одмарам. Савица ми ништа не смије јер је Сајо главни интендант, он је само замјеник. Сајо је према мени и више него добар, а ту ствар користим да се реванширам Савици за његову ранију дрскост. Престао сам имати сваки решпект према њему, а и он је постао равнодушан и не покушава да ме дира.

Једног дана дође у интендантуру замјеник комесара Трећег батаљона и пита:
- Ко је ту Гргић Драган?

Неки му показаше на мене. Он се обрати ријечима:
- Наређење је од штаба бригаде да идеш у Трећи батаљон и да примиш дужност замјеника интенданта батаљона. Хајде одмах са мном.

Ја сам се дигао, узео своју пушку и пошао са њим. Уз пут смо лијепо разговарали. Питао ме одакле сам као и за моју прошлост. Дошли смо до једне сељачке куће ђе је смјештен штаб батаљона, а ту се налази батаљонска интендантура и кухиња штабског и приштабског особља. Ту ме је друг упознао са дужностима и ситуацијом, пошто интенданта моментално није било. Отишао је неће на терен ради набавке хране. Тако сам постао члан штаба батаљона, а не више обични шепртљо и беспослењак као до сада. Навече сам вечерао са осталим члановима штаба, а потом ишао на спавање са њима. У соби те куће је простртa слама, а поред тога има и ћебади за покривање. Сви чланови штаба су према мени били изванредно добри. Највише је са мном причао и помало се шалио онај замјеник комесара, што ме је довео из бригадне интендантуре. Ја сам био изненађен том наглом промјеном у моју корист. Те ноћи од задовољства нијесам могао заспати. Цијелу ноћ сам мислио како је могло доћи до тога да се одједном ситуација окрене. Мислио сам са које је стране то могло доћи. Знам да су сви моји познаници у бригади обични борци и са њихове стране није могло. Најзад сам дошао до закључка да је то урадио интендант Сајо. Сјутрадан сам наставио пословати у својој интендантури. Четни економи су долазили са бројним стањем по сљедовање хране за кување по четама. Ја сам вршио расподјелу. Економи су страшни. Вичу, свађају се и сваки на свој начин хоће што више хране за чету. Ја сам био упоран. Нијесам дозвољавао друкчије, него право. То моје пословање је увијек неко од чланова Штаба непримјетно из неког прикрајка посматрао. Најчешће се ту могао наћи онај замјеник комесара. Сви су они били задовољни мојим послом, а највише су ми признавали мој „правилни“ рад. Једном приликом, навече кад смо легли, замјеник комесара је причао осталим члановима Штаба о моме послу. Он је тиме хтио јавно да похвали рад наглашавајући да сам строго праведан и да

ми је то добра особина. Ја сам ћутао и сјетио се свог случаја у Љесковцу 1941. године, па сам помислио како ме моја праведност могла доћи главе. Ништа друго, него строга праведност, а шта ће сад донијети, видјећемо.

ТИФУСАРИ

Дани су пролазили. Сваки је био све топлији и прољеће је хватало маха. Ја сам се на дужности већ навикао и све функционише лијепо. Једног предвечерја сам подијелио сљедовање четним економима и куварима Штаба. Они су поставили казане на вериге над огњиштима у којима почимље брујати вода у коју ће сипати курузно брашно за паленту. Ја сам осјетио да ми је хладно. Узео сам троножац и сточић и сјео поред ватре с намјером да се огријем. Скупио сам се поред ватре која се преда мном нагло разгорјевала јер су кувари нашли сувог грања. Зима стеже све више. Одједном ме поче трести грозница, а пред очима ми се намакоше тамне сјенке и почех губити вид. У главу ми удара несвјестица. Напослијетку сам осјетио топот кувара око мене. Прихватише ме рукама. За тренутак сам дошао свијести, отворио очи и видио да се налазим у ходнику кестеновачке школе. Мало сам се ослањао на ноге, а око мене двије сељачке дјевојке, свака ме са стране ухватила чврсто испод мишке да не паднем. Једна проговори:

– Ајде, не бој се, Драгане. Идеш у клозет да мокриш.

Тада сам опет изгубио свијест и не знам кад сам био у клозету и како сам се вратио назад. Послије сам размишљао о томе и дошао до закључка да смо ми болесници били у неком полусвјесном стању. Како су дјевојке могле знати да ми је требао клозет? То су биле омладинке са села које су ангажоване, а многе су и саме добровољно долазиле у партизанске болнице да помогну и послужују болесне другове пошто су многе биле препуне обољелих од тифуса. Како су које долазиле, неко вријеме су неуморно радиле и послуживале, док најзад нијесу и саме падале у сламу, заражене опасном болешћу. Кад једне падну у несвијест, долазе из села друге, прихватају се посла и раде док и оне не падну. За тренутак сам опет дошао себи. Учинило ми се да испод мене земља поиграва. Нагло се љуљала. Отворио сам очи. Видио сам да сам пресамићен преко самара за који сам био причвршћен неким конопцем да не бих пао. Самар је причвршћен за леђа једног коња који је корачао и лупкао својим копитама о тврду и утабану пјешачку стазу која је кривудала преко њива. Видио сам да је улар мога коња везан за самар другог коња, који се кретао пред њим. На оном другом коњу је такође нешто причвршћено, а да ли су неки џакови или је неки мој колега, то нијесам могао разазнати. Шта је ишло за мојим коњем нијесам могао видјети, јер је поново наступила несвијест. Трећи пут кад сам се дозвао, видјех да лежим на десној страни. Осјетио сам да ми се мало повратила снага. Покушавао сам да дигнем главу, али у томе нијесам успио него сам се преврнуо на леђа. Онако лежећи, разгледао сам просторију у којој се налазим. То је била кестеновачка школа, сељачка кућа, и у њој се налазило доста болесника. Свако мјесто је било заузето. Кревета није било и сви смо лежали на патосу. Видим да је под неким прострта слама, а под неким суво буково лушће. Неко је у трезвеном стању, али су многи у коми.

Лежао сам и даље и само разгледао собу. Насупрот мене се налазио мали прозорчић. Кроз стакло се видјело двориште, а мало даље дрвеће и шума. Једно буково стабло је раширило своје гране иза ограде. На грању се види дивно прољећно буково лишће излистало у пуном сјају. Тада сам се сјетио, кад сам у Кестеновцу оне вечери пао у несвијест, да нигђе није било ни трага о лишћу, само су пупољци били мало набубрили, а сад је све олистало. Колико је времена прошло, не знам. Једна болничарка уђе, а ја нимало не чујем врата приликом отварања и затварања, те сам констатовао да не чујем. Осјећам неку грмљавину у ушима и глави. Навече дођоше болничарке, носе вечеру. Некима носе топлу супу са парчадима говеђег меса, али не свима. Носе само онима који су будни. Неки и даље леже непомични. Њима не носе ништа. Неки могу јести сами, а некима болничарке дају кашикама. Видјели су да ја гледам и могу мицати главом. Дође једна код мене и донесе ми нешто у порцији. Чучну поред мене и поче кашиком захватати и стављати ми у уста. Осјетио сам да су то куване суве шљиве. Ја јој говорим да ми донесе мало меса и топле супе. Она ми нешто одговора, али ја не чујем шта говори. Опет поновим захтјев. Онда ми она показа руком и главом да неће то донијети и да не смије, јер је доктор забранио.

Смркло се. Настала је тишина. Изјутра сам се пробудио нормално, отворио очи и разгледао по соби. Неки леже и само ћуте, а неки леже непомично затворених очију. Осјећам да имам мало више снаге него јуче и да могу радити рукама. Пробам правити покрете ногама, могу их мицати, али осјећам да дрхте. Покушавам да се окренем на лијеву страну ослањајући се на лактове. Окренуо сам се. Видим да је испод мене го патос, пошто се гомила сувог буковог лишћа која ми је сачињавала простирку разбјегла око мене, тако да сам био у логи као кокошка у гнијезду. Погледам на мјесто ђе ми је била глава. Угледао сам неке длаке. Има их много, измијешале су се са лишћем и то мјесто изгледа као птичије гнијездо пошто је глава направила удубљење. Мислио се шта би то могло бити и шта су ми то донијели. Гледам у ону длаку која потпуно личи на моју косу. Дланом десне руке пређем преко своје главе и осјетим да ниједне длаке нема. Све је отпало и глава је потпуно гола. Приликом помицања руке, гола кожа на глави помало се лијепи за длан. Сад знам шта је, опала ми је коса за вријеме болести. Запазио сам кад оборим главу наниже да ми је лице зачупавило. Пипам се руком по лицу и осјетим да је брада доста велика. Желио сам огледало да се видим какав сам са голом главом и великом брадом. Лежим даље и посматрам све док се врата не отворише и у собу не уђоше два човјека. Унесоше носила направљена од ћебади и два углачана дрвета. Спустише носила, растегнуше их и приђоше једном који лежи насред собе непомично покривен ћебетом. Прије њиховог доласка изгледало је као да спава. Скинуше ћебад са њега. Стављају га на носила. Човјек је био мртав и укочен, отворених уста. Ставише га, поново покрише ћебетом и однијеше напоље. Послије сат времена се поново она двојица појавише у соби са носилима. Сад приђоше другом који је лежао у ћошку. Он је исто био мртав.

Ставише га на носила и однијеше. Двојица су ноћас умрла. Дођоше двије болничарке у собу са доручком. Носе у порцијама храну из које избија пара. Нешто је топло. Носе само онима који су се пробудили, који гледају и дају знаке да су будни. Дошао је ред на мене. Болничарка донесе порцију топле супе и стави је на патос преда ме. У порцији здроби повећи комад курузног крува и затим узе кашику и хтједе да ми она даје, али сам јој узео кашику из руке и почео да једем. Она се удаљи и оде за другим послом, а ја остадох једући. Све сам појео из порције и сваког се часа осјећам храбрији. Послије подне болничарке почеше дијелити ручак. Донијеше и мени пуну порцију чорбастог, добро раскуваног кромпира са добрим парчетом говеђег меса. Ручак је добар, има га доста и добро је скуван, само је потпуно неслан, јер нема соли. Знам да, и прије болести, у бригади није било соли. Предвече осјећам потребу за мокрењем. Осјећао да имам снаге изаћи сам. Пробао сам се дигнути ослањајући се рукама о брвна куће. Успио сам се подићи и ослонити на ноге. Кад сам се подигао и ослонио на ноге које задрхташе, руке се одлијепише од брвна и ја се сруших преко оних што су лежали поред мене. Срећом, у близини је била једна болничарка која је притрчала и скинула ме са другова, тако да сам се опет нашао на свом мјесту. Рекао сам јој да бих ишао напоље, а она је позвала у помоћ ону другу. Подигле су ме и извеле. Замолио сам другарице да ме оставе пред кућом да сједим јер ме повукла жеља да останем напољу на лијепом сунцу. Предвечерје је. Осјећам свјежину шумског ваздуха. Спустиле су ме у зелену траву, а једна је отрчала у кућу и брзо се вратила носећи у руци ћебе којим сам био покривен. Савила га је, прострла поред мене, а затим су ме помакле и ставиле на ћебе. Оне одоше за послом, а ја остах лежећи и гледајући око себе пошумљене брежуљке осјећајући да ми се сваког часа враћа снага. Задовољан сам што сам поново оживио и преболио ту страшну болест која је многе до сада послала у гробницу. Лежећи на ћебету, осјећам по кожи легло ушију. Завлачио сам руку у њедра и сваки пут сам могао напипати и извући међу прстима једну ухрањену и набреклу, коју сам стављао на један камен у близини и притиском нокта је стискао. Трудио сам се да не гледам у њу. Даље, сљедећих дана, то ми је била главна занимација. Лежао сам пред кућом и борио се против гамади.

Сунце је на заласку. У једној згради близу куће се сакупило народа, стално улазе и излазе. Видим да су већином партизани. Из те зграде се појавише оне болничарке са вечером. Прођоше крај мене и одоше у болесничку зграду. За њима је наишао један мушкарац са порцијом у руци, кашиком и комадом крува. Ишао је право ка мени. Пошто је спустио вечеру преда ме, сјео је и загледао се мени у очи. Послије краћег ћутања и посматрања почео је говорити. Видим само да миче уснама, а глас му се чује испрекидано. Стално ми кроз главу и уши тутњи и чујем као да ми кроз уши пролази локомотива и вуче велику композицију вагона. Он је закључио да ја не чујем те ми се примакао ближе и осјетим како се упиње на сав глас вичући. Тада сам могао чути понеку ријеч и растумачити. Пита ме ко сам. Ја сам одговорио да сам тај и тај, а он узе парче папира и оловку и написа ми да је

он Медић Драган из Рујнице. Написа још да ме је мало препознао, али није био сигуран да сам ја Гргић. Ја сам тада погледао у њега и сјетио се тог младића по једном ожиљку који је имао од дјетињства на образу. У порцији је био куван грах са говеђим месом. Појео сам све, а Медић је отишао у ону другу зграду одакле је донио још једно парче и ставио преда ме да једем. По завршеној вечери, Медић је позвао једну болничарку и одвели су ме у собу. Поправише оно лишће које је служило као простирка и ставише ме да легнем. Смркло се и настала је тишина. У току ноћи сам сањао да ходам по разним брежуљцима и прелазим преко поточића у којима лијепа и бистра вода жубори. Код сваког поточића сам застао и пио много воде. Изјутра кад сам се пробудио, осјетио сам жеђ. Лежао сам на леђима и посматрао остале како леже. Узнемиравају ме уши које ми се врзмају у вешу који није опран око два мјесеца. Закачим руком по кожи и напипам. Дешавало се да извучем и два, доносим их руком до патоса, а затим слиједи притисак нокта и чујем како прска и шприца крв по руци. Толико сам се у том послу извјежбао да сам га могао обављати успјешно и док држим очи затворене. Осјећам зујање и грмљавину у глави и неко пуцкетање у ушима, али је та грмљавина некако испрекидана. Час је чујем, а за час опет не чујем. То испрекидано ме весели. Надам се да ће ми се слух повратити и осјећам да иде набоље. При покрету цијелог тијела, осјећам много већу снагу него раније. Врата се отворише и учини ми се да сам чуо шкрипу при отварању. Уђоше она два мушкарца која су јуче долазила. Унијеше носила и знам да је неко и ноћас отегао. Носила спустише, прођоше до једног насред собе, скидоше са њега ћебе, а човјек мртав. Уста и очи отворени и језик мало испао напоље. Подижу га, а он скроз укочен. Ставише га на носила и однесоше. Болничарке дођоше са доручком. Осјећао сам добар апетит. По обављеном доручку сам замолио болничарку да ми донесе два штапа. Она је изашла и кроз десетак минута се вратила са два одсјечена штапа, који су при једном крају били рашљасти. Згодно је било те рашље ставити под пазух и под руку и цијелом тежином се ослонити. Помагала ми је да се дигнем. Ишао сам помоћу штапова преко собе, а оне су ме придржавале. Изишао сам напоље пред кућу, а болничарка се вратила по ћебе. Прострла га је и ја сам легао. Дан је био лијеп и сунчан. Пред подне је дошао код мене Медић Драган, сјео и помало смо могли разговарати. Кад јаче говори, чујем га. Он ми прича да је преболио тифус, а зимус су му у офанзиви промрзле ноге и месо је са врхова прстију отпадало, па су га зато оставили у болници. Прича ми да има пуно болесника, тифусара, по околним кућама. Многи умиру. Сваки дан их носе у шуму и закопавају. Док смо ми сједили и сунчали се, испред једне оближње куће, појавише се два човјека и носе на раменима носила. На носилима је лежао човјек покривен ћебетом, само су му прсти вирили. Медић ми рече:

– Ево носе Стеву Пуђу из Рујнице да га закопају. Он је синоћ умро.

Прошли су покрај нас и однесоше га у шуму. Гледао сам за њим. Видим Стевине прсте како strше испод ћебета. Било ми га је жао. Он је мој школски друг. Са мном је увијек био добар. Колико ми је жао њега као доброг друга, толико ми је жао што не могу ићи да га испратим до гробнице.

Питао сам Медића како се зове ова група кућа. Он ми је одговорио:

– То су куће Карановића, цијели се заселак тако зове.

Тај заселак се налази недалеко од Кестеновца, мало према југоисточној страни. Вријеме је да се ручак дијели. Медић ми је донио ручак са дуплим сљедовањем меса. Од тога времена, он ми је стално носио ручак и вечеру и увијек је било доста меса.

Дани су пролазили, вријеме је било топло и сунчано. Сваким даном сам се сунчао пред кућом и све више сам се осјећао јачим и окретнијим. Сада се могу сам дигнути и помоћу мојих штапова ходати. Већ сам шетао око куће стазама по оближњим њивама. За све сам имао апетит, а најбољи за јело. Кад легнем, добро спавам, цијелу ноћ преспавам и ниједном се не пробудим.

Једног дана дође наређење да сви који смо пребољели и мало се опоравили, морамо ићи у посебно опоравилиште, тамо негђе у Лику, у село Подлапачу. Морамо кренути одмах мало наниже низ једну странчицу. Тамо се налазе друге куће и са тога мјеста ћемо кренути. Дошли смо до поменутих кућа. Пред кућом смо нашли два партизанска бурета који су служили за дезинфекцију одјеће. У доњем дијелу бурета налазила се вода, а у горњем одјећа. Буре се изнад одјеће херметички затвори, а под буре потпали ватра. Кад ускува врућа вода, водена пара иде кроз одјећу и подави сву гамад. Под бурадима је већ ватра пламсала. Како смо који долазили, тако смо ишли у једну шталу, све са себе скидали, напоље избацивали, а особље купило и носило у бурад на дезинфекцију. Ми смо без одјеће и веша лежали у слами. Лежали и посматрали се. Сами костури, кожа се засукала око костију. Кроз сат временаа, дезинфекција је била готова. Болничарке су нам кроз врата пребацивале одјећу и веш. Пара се пуши из одјеће, а уши се бијеле и само отпадају у сламу. Пронашли смо сваки своје, обукли се па изашли напоље и посједали по трави. Из једне куће изађе једна партизанка, плавуша, доста висока и лијепо очешљане косе. У рукама је носила бријаћи прибор и шишаћу машину. Дошла је код мене и сјела у траву. Обратила ми се са ријечима:

– Драгане, дошла сам да те обријем.

Најприје узе шишаћу машину и полако ми ошиша браду, затим направи сапуницу и то спретно и стручно као прави брицо. Насапуња ме, а затим поче бритвом вјешто бријати. Радила је то тако њежно и пажљиво, а увијек запиткивала како се осјећам сада послије болести. Мене не чуди што ме брије, то јој је дужност, него сам се мислио откуд она мене између свих познаје и зове мојим правим именом. Настојао сам сазнати која је то другарица, али никад нијесам успио нити сам је послије икада видио.

Када је са дезинфекцијом завршено, сунце је поодмакло увис и могло је бити око десет сати. Пред кућу је дошло шест кола са коњском запрегом.

Кочијаши су сељаци из околних села, већином старији људи. У лотрама је простртa слама, а ту се налази и понеки нарамчић сијена као храна за коње. Дођоше и два војника с пушкама који ће нас у путу пратити као обезбјеђење. Они су нас распоредили ко ће у која кола сјести. У нека кола су распоредили по три болесника, а у нека по два, у зависности како се који опоравио. Оне што су се боље опоравили, стављали су у кола са више путника јер могу издржати сједење. Мене су ставили са још једним, јер су сматрали да сам још слаб. Колона је кренула сеоским путем између брежуљака у правцу сјеверозападне стране ка селу Круге. Око подне смо прошли поред села и изашли у Каменско ђе се на оној равној пољани ниже лијепе шуме обрасле боровином налазила пилана. Возимо се преко тог поља и сјећам се како сам се прошлог љета провео овуда кад сам путовао из Кордуна на Подгрмеч. Онда је са групом народа путовала и моја мајка која вјероватно сад није жива. Нeђе је зимус страдала у офанзиви. Послије подне смо низ Фркашићку драгу стигли у село Фркашић и ту су нас наши спроводници зауставили пред зградом одбора. Ту ће нам се обезбиједити нешто за ручак и добићемо друга кола која ће нас возити даље. Ова се враћају назад. Док смо ту појели нешто што су нам на брзину спремили и док су одборнички курири сакупили довољан број кола, сунце је прешло добар дио пута према западу. Кола су дошла са кочијашима и одборницима и колона је кренула према селу. Пошли смо на равницу Бјелопоље. Идући преко поља колским путем, колона није кренула у правцу Коренице него улијево. Пред сам мрак смо стигли у једно попаљено село Бунић ђе се колона зауставила, а одборници тог села наредили домаћицама да нам нешто спреме и донесу за вечеру. Кочијаши су ставили пред коње сијено, а ми смо били у колима. Неко је сједио, а већина је лежала међу лотрама на слами. Домаћице су донијеле вечеру. Добили смо куваног кромпира и киселог млијека са парчетом крува. Домаћице одоше кућама са празним посуђем, а наши спроводници и кочијаши су још разговарали са одборником чекајући да коњи заврше са вечером па да се крене даље. Ми болесници смо били исцрпљени и имали смо сталну жељу за сном те смо одмах полијегали у кола, навукли нешто на главу и замотали се да бисмо надували мало топлоте, пошто су прољећне вечери прохладне. Заспали смо тврдим сном. Иза тифуса сан прелази у полумртвило.

Осјећам да сам будан. Мичем ногама и рукама. Отворим очи и гледам. Пред собом видим групу светаца, видим светог Саву у његовој одјећи, а затим видим и Јована Крститеља како држи у руци крст. Свети Ђурађ долази на свом дивном бијелцу, а затим долазе и пролазе остали свеци. То ја све својим властитим очима гледам, то није сан и ја сам потпуно будан. Осјећам како десну руку стављам на огољелу главу, трепћем очима и видим како се друг поред мене врпољи кад кажем да сам будан и видим пред собом свеце. Мислио сам шта би то могло бити и шта то значи кад ми свеци долазе, а у животу нијесам никад био ни религиозан ни побожан. У тим размишљањима проломи се нечији продоран глас:

– Другови, дижите се.

Неки се подигоше и кашљу. Дрмнем мало главом и сједнем на сламу на којој сам лежао. Мало протрљам очи и тек онда видим ђе се налазим. Видим да смо спавали у цркви, а пред нама, према олтару, високо су поређане иконе светаца. Ја сам у неком полубудном стању гледао у ове иконе. Ми смо синоћ у Бунићу поспали у колима. Ја не знам како смо наставили пут из тог села. Кочијаши и спроводници су нас довезли овдје, а Дебело брдо су усташе спалиле до посљедње куће. Само је црква остала. Прострли су сламе и кажу да су нас из кола износили као малу дјецу и у цркву спуштали на простирке.

Неки од болесника су, тетурајући, излазили из цркве, а неке су износили до кола која су чекала пред црквом. Посједали смо и пошли даље. Кажу да Подлапача није далеко одавде. Нијесмо дуго ни путовали. Пред нама, у једној низини, указа се село у које смо ми пошли. Оно се пружа у равници испод брегова. Доста је дугачко и куће нијесу раштркане. Дошли смо пред једну у којој је била управа одмаралишта и кухиња. Тамо су нас лијепо примили, а ја, пошто сам био уморан од путовања, упитао сам једног друга из управе ђе ћемо имати мјеста за спавање. Он је одговорио:

– Друже, ми овђе не одређујемо ђе ће ко лежати. Иди у те доље куће, изабери себи у коју ћеш и лези. Сам се снађи.
– Па, друже, шта ће рећи домаћини кућа?
– Само иди, за домаћине се не сикирај – одговори.

Ја сам уз помоћ својих штапова пошао низ једну страну у правцу оближњих кућа. Дошао сам до прве у којој су прозори отворени. Погледам кроз њих. Кућа пуста и у њој нема нигђе никога. Дошао сам до закључка да су и остале куће пусте и без домаћина. Дошао сам до друге, мање. Нашао сам врата отворена, ушао унутра и у соби видио један кревет. Поред кревета има доста сламе од ражи. Има је још повезане у снопићима, што значи да је фришка и још неупотребљавана. Дођем до кревета, прислоним штапове уз њега, једном руком се ухватим за кревет, а другом дохватим сламу. Успио сам га напунити сламом, а затим се преврнуо, покрио шињелом и ријешио да одспавам и одморим се од путовања. Пробудио сам се послије подне кад сам осјетио зловољну ћуд стомака, а то је празнина унутрашњости желуца. Стога сам се дигао и пошао у правцу управе и кухиње. Вјероватно ће нешто бити да ставим под каиш. За ручак је био скуван грах, пшеница и куруз са говеђим месом, а имали смо и мијешани курузни крув са мало проса. Хране је било у изобиљу, само је све било неслано. Соли нигђе нема.

На ручку сам се састао са Пером Мандићем из Гате. То је био једини кога сам познавао. Разговарао сам са Личанима о овоме селу и они су ми причали да је Подлапача била насељена само становништвом хрватске националности, који су 1941. године били привржени усташкој владавини, а то је довело до паљења околних српских села, као што је Дебело Брдо. Кад су партизани ојачали у Лици и ослободили ове крајеве од усташлука, цијело становништво је напустило овако велико село плашећи се одмазде. Отишли

су некуд у друге крајеве и градове ђе се налазе усташе и усташка власт. Због тога је сада ово цијело село пусто, у њему се налази само партизанско опоравилиште.

Дани су пролазили. Многи болесници су се опоравили. Напуштали су опоравилиште и одлазили у разне јединице, али су многи и пристигли из разних јединица и болница. Ја сам се прилично опоравио. Један штап сам бацио, а други скратио и помало се ослањам кад шећем. Нова коса се појавила на глави, само је много тања и њежнија него она прва. Сада чујем добро, чуло слуха ми се повратило, само повремено заглуше уши. То траје кратко па опет чујем. Изгледа као да главу завучем у какву посуду па је опет извучем, толико траје то заглушење.

Једне ноћи, један велики авион је кружио у више наврата више села и то ниско и неким јаким свјетлом рефлектора освјетљавао село. Сјутрадан смо чули да је то био транспортни авион западних савезника који је у Лици на једно поље падобранима спустио много ратног материјала. Кажу да је било више авиона и да ће сада савезници слати нашој војсци стално материјал. Причало се навелико о тој пошиљци. Војници су се веселили одјећи, оружју и санитетском материјалу који ће нам стизати.

У опоравилишту сам се задржао око двадесет дана и већ ми је постало досадно. Чуо сам од неких болесника, који су дошли, да је наша бригада из Кестеновца отишла преко Лике и Кордуна у Банију. Тамо су ушли у састав неких банијских бригада од којих је основана Унска група и сада воде успјешне борбе у Банији против домобрана. По причању болесника, бригада је отишла у рано прољеће, одмах послије мога обољења. Осјећао сам се опорављено и мислио сам да могу полако путовати преко Лике и Кордуна у Банију. Мислио сам да је боље да прије стигнем у састав бригаде. Зато сам ријешио да се јавим управи да одлазим. Сјутра рано послије обављеног доручка сам се јавио једном од чланова, који је написао пропусницу и уз то потврдио да се моја Осма крајишка бригада налази у Банији, нећe у близини Кеменског моста. Кренуо сам из Подлапаче у правцу Коренице, полако се поштапајући. У путу ћу се партизански од баке до баке снаћи за смјештај и храну. До ноћи сам стигао у једно попаљено село у близини Коренице ђе сам у једној бајти добио вечеру и заноћио. Изјутра сам кренуо даље и рано сам стигао цестом низ Врпиле у Кореницу. Идући, разгледао сам Врпиле и брдо Варићаци ђе сам трчао кад смо изводили вјежбу као питомци партизанске академије. Прошао сам Кореницу, упутио се у правцу Пријебоја, а од Пријебоја кроз село Језерце у правцу Плитвичких језера. Има много војске. Ту неке бригаде држе положај према Петровом Личком Селу и Ваганцу. У томе селу сам заноћио у једној штали, а вечеру добио од војничке кухиње. Кад је свануло, кренуо сам у правцу Плитвичких језера која су са тог мјеста удаљена свега два километра. Долазећи тамо, нашао сам штаб једног батаљона, и то од бригаде која држи положај на линији Пријебој-Језера-Лисина. Успут сам стално сретао партизане који су били у

пролазу и журили некуд према задатку. Прошао сам Језера и почео се пењати онуда куд је цеста оштрим завојима кривудала у правцу брда Лисине и раскршћа ђе се цесте одвајају, једна према Дрежнику, а друга у правцу Саборског. Путујући, ојачао сам на ногама толико да сам могао прећи три до четири километра без одмарања. Још се увијек служим штапом и помало ослањам при ходу иако бих га могао ускоро бацити.

Приликом доласка на раскршће, сјео сам да се одморим и напијем воде на једној старој чесми која се налазила пред једном кућом у којој је сад смјештена команда једне чете. Сједећи на камену, опазио сам ђе ми у сусрет прилази Божић Васиљ. Он није наоружан нити униформисан. У цивилном је одијелу. Кад сам га видио, обрадовао сам се што је остао жив послије непријатељске офанзиве, а ни тифус га није срушио. Дошао је до мене. Руковасмо се. Упита ме одакле идем. Испричао сам му куд сам све до сада прошао и шта је све са мном било од када смо се задњи пут видјели прошле године у Подгрмечу. Кажем му да сада идем у Банију. Тамо ми се налази бригада. Он ме је позвао да пођем са њим тамо горе у једну кућу ђе му се налази цијела фамилија. Тамо је његова супруга Драгојла са свом дјецом. Сви су живи. Ту су добили кућу од мјесних власти и ту су се смјестили. Пошао сам са њим. Стигли смо до једне куће поред цесте према Саборском. Свратили смо унутра. Драгојла нас је дочекала, са мном се поздравила и чудила се како изгледам. Каже да ме никад не би могла оваквог познати колико сам ослабио и промијенио се. Она је пред нас поставила пуно фришке паленте поливене скуваним грахом. Ту сам добро ручао и Васиљ ми предложи да не идем од њега неколико дана, да се мало одморим, наједем и опоравим послије болести и путовања. Остао сам два дана. Само сам лежао, а добра Драгојла је спремала увијек доста паленте и граха. С времена на вријеме скувала је и киселог купуса.

Тих дана сам разговарао са Васиљем о свему, а највише о нашој горкој прошлости. Питао сам га шта он сада ради. Он ми је одговорио да не ради ништа. Ови партизански руководиоци га зову да прими дужност и изгледа да ће ускоро примити нову дужност.

– А како ти сада компаришеш са њима и они са тобом? – упитам га.
– Добро. Долазе код мене и са мном лијепо поступају. Знаш да ми је једном приликом дошао Тони Антонијевић, онај што је био у Бугару, да са мном разговара поводом примања дужности. Том приликом ми је рекао да је комитет Слуњског среза разматрао онај случај наше осуде у Љесковцу крајем 1941. године и дошло се до закључка да смо били неправедно осуђени пошто се све радило из личних освета и нетрпељивости појединаца. Њима су насјели покојни Шишо и Мићо и ради тога је сва та ствар била погрешно рјешавана. Он је мени причао да би ме увјерио у њихову искреност и тачност. Кад ме звао на дужност, тиме ми је ставио до знања да од оне љесковачке пресуде сада нема ништа. Она је одбачена као погрешна и не треба

се више плашити нити сумњати у њих. Он је то морао мени причати да ми знадемо да смо били осуђени.

- Да не би народа и људи, отишле би наше главе као да их није ни било.
- Па шта ћеш. – рече Васиљ – Они који су те грешке правили, сада их и нема. Такве су биле прилике.

У даљем разговору сам рекао:

- Шта је то са ослобођењем наше земље? 1941. године политичари нам у својим говоранцијама обећаше ослобођење за кратко вријеме пошто Совјетска Црвена армија нагло напредује и уништава фашизам. Ево, до сад прођоше пуне двије године и ући ћемо и у трећу како ратујемо, а ослобођење, како видим, није тако близу.
- Они су у својим говорима тако морали, како би нас лакше дигли на устанак. За сада тако мора бити пошто је сила јака, а сви су изгледи да ће у тој фашистичкој осовини бити промјена. Ускоро ће Италија капитулирати пошто су западни савезници тајно преговарали са једним талијанским генералом Бадољом. Обећао је капитулацију, тако сам чуо из повјерљивих извора.

Пошто сам био два дана код Васиља, прилично сам се најео и одморио. Сљедеће јутро сам кренуо преко Корита и изишао на цесту која води у Мочила. Прошао сам кроз Мочила и навече изишао на брдо Липар. Свратио сам у кућу ђе је прошле године била смјештена наша болница и ту сам ноћио. Домаћин ме је са домаћицом лијепо примио. Дали су ми вечеру и преноћиште. Када је свануло, пошао сам низ бријег у правцу Врела Мрежнице ђе се налази војна болница. Више болнице сам срео Боју Добровић из Буковице. Она је болничарка, а са мном се познаје одраније. Сјео сам на један пањ кад сам је видио са намјером да је сачекам и са њом разговарам те да је питам ђе је њезин брат Ђука. Он је мој школски друг, а нијесам ништа за њега чуо од када смо се јесенас растали пред Четврту офанзиву. Дошла је до мене и одмах сам видио по њезином изгледу да је морала скоро претрпјети тифус као и ја. У разговору ми се жалила како је била тешко болесна и како је прије пар дана тек почела помало радити у болници, али још увијек осјећа слабост. Повремено јој долази несвијест. Упитао сам је ђе се сада налази Ђука, а она, поред све своје исцрпљености и слабости, заплака и кроз плач ми рече:

- Ђука је зимус погинуо – и настави даље плакати.

Видим да сам из незнања погријешио и осјећам сав њезин терет и жалост у којој се она налази. Она је ћерка Боже Добровића из Буковице. Њих је у кући било дванаесторо. Од њезиних најмилијих само су она и брат Ђука остали живи кад је било масовно клање и уништавање српског народа у тим селима. Сад јој је и брат погинуо. Она је остала сама. Млада дјевојка од шеснаест година у избјеглиштву ради у болници и пребољева опасну болест.

Настојао сам да је умирим тјешећи је да је рат и да се у њему свашта дешава. Многи су изгинули. Мој једини брат је погинуо па морам трпјети. Растао сам се с њом и продужио пут поред болнице у правцу Збијега.

Други сам дан послије подне стигао у Горњи Будачки ђе се налазила команда кордунашког војног подручја. Поред страже и особља команде ту се налазило још доста партизана, пролазника. Свраћају да преноће и да приме нешто хране на пролазној кухињи. Ту сам видио партизанку Боснић Јулку са њезиним сином, малишаном од дванаест година. То је једна удовица из Грабовца која је одмах у почетку устанка отишла у партизане и одвела са собом синчића.

Сједио сам на трави и одмарао. Однекуд изађе Шикман Илија из Крндије. Он је лијепо одјевен и на лијевом рукаву се виде ознаке командира чете пришивине од црвене чоје. Мислио сам са њим да разговарам пошто се дуго времена нијесмо виђели. Он је био командир десетине у мом воду кад сам као водник рањен у Садиловцу. Кад сам пао рањен, он је први долетјео до мене. У пролазу је наишао и ја сам му се јавио. Он је као са висине и мало презрења погледао у мене, проциједио кроз зубе поздрав и одмах се окренуо и брзим корацима удаљио. Било ми је криво што сам му се јавио јер сам се сјетио његове подлости из 1942. године кад се улагивао старјешинама опањкавајући неке другове, а нарочито кад је оптужио Васиља послије борбе у Љесковцу и у Машвини. Шта ћеш, помислио сам, он се улагивао и успио у томе. Он је потпуно неписмен човјек, није ишао ни у основну школу, а на дужности је командира чете. Ја сам, с друге стране, раван сваком другом заробљенику и препуштен самом себи у поцијепаној одјећи. На ногама имам чарапе оплетене од вуне које су подашивене говеђом сировом кожом и када се то распадне остаћу потпуно бос. Он ме је видио таквог и неће са мном да разговара, него бјежи. Некада смо били добри другови.

Пошто сам се одморио и примио у порцији неке вруће чорбе са парчетом крува од проса, упутио сам се низ један бријег. Прешао сам неколико брежуљака и дошао на падине Петрове горе, у једно попаљено село ђе су од кућа остала само згаришта и камени зидови од подрума. Народ је при повратку наткрио сламом зидине, населио се у земунице и ту станује. Дошао сам до једне такве куће ђе сам на улазу нашао једну жену. Упитао сам је ђе се овђе налази мјесни одбор. Она ме упита шта ће ми. Одговорим да сам партизан у пролазу, идем у јединицу која се налази негђе у околини Камског моста те би желио да ме негђе распореде за преноћиште. Жена се мало промисли и рече:

– Ја сам одборница, а да те шаљем некуд на друго мјесто, не знам ђе ћу. Касно је, па остани овђе.

Сјео сам поред распаљене ватре на огњишту, а домаћица одборница је спремила вечеру и са мном разговарала. Она се интересовала одакле сам родом, кога сад имам од родбине и одакле идем. Ја сам јој све причао. Рекао сам јој да сада идем из болнице пошто сам преболио тифус. Вечера је била готова, а другарица ми је рекла да ћу ја спавати на њезином кревету који је био намјештен поред огњишта, а да ће она ноћас отићи код комшинице која је такође сама код куће. Ја сам се нећкао изговарајући се да сам преболио тифус па не би било препоручљиво ићи у кревет и постељину. А она каже:

– Само ти, друже, лези на кревет па се одмори, а ја ћу сјутра постељину ошурити, ништа не смета.

Мало смо сједили и причали, па она оде напоље. Распремио сам се и послије дужег времена легао у намјештен кревет и одмах заспао. Сјутра је другарица одборница дошла рано, потпалила ватру и почела са спремањем доручка. Ја сам се дигао, доручковао и наставио пут.

Прошао сам испод Петрове горе и поново наступио кроз мјестимично попаљено село. Идући кроз то село, сазнао сам од одборника да се моја бригада налази у Жировцу и да су скоро имали борбу на некој Бучици ђе су имали добрих успјеха. Заробили су неке више домобранске официре. По доласку у Жировац сам дошао пред кућу у којој је смјештен Штаб бригаде. Пред кућом сам нашао замјеника команданта бригаде Уроша Кукоља. Јавио сам се Урошу и испричао да сам прољетос остао у Кестановцу као тифусар, а сада сам поново дошао у јединицу. Урош ме гледа, а затим рече:

– Команданта и комесара нема овђе, него ћу ја теби дати упутницу па ти иди тамо.

Окрену се и показа ми руком на једну велику усамљену зидану зграду, која се налазила преко неких удољица и ливада и рече:

– Она зграда што се види, то је жировачка школа. Тамо смо основали одмаралиште и опоравилиште за оне који су пребољели тифус. Ти си још слаб за јединицу. Иди тамо и опорави се.

Узе перо и папир из џепа и написа ми упутницу. По доласку у школу сам нашао партизане као и руководиоце комесара, командира и разних замјеника. Питао сам ко је најстарији и коме се треба јавити. Јави се једна другарица партизанка којој дадох упутницу. Она прочита и рече:

– Добро, остаћеш с нама.

У жировачкој школи нам је добро. Лијепи топли љетни дани су се низали један за другим. Храна је била одлична. Нијесмо је примали из бригадне интендантуре него су нас снабдијевале мјесне позадинске власти. Народ Баније за војску је био врло широкогрудан. Банија је плодна и богата покрајина, а народ није жалио кад је за војску давао. У наше одмаралиште су дневно долазили готови печени јагњићи на ражњевима као и печене кокошке. Било је дана када је стизало по хиљаду комада јаја, а кајмака и

сира је било у изобиљу. Јели смо тако лијепо и квалитетно.

Жировац је село са више раштрканих сељачких кућа, које су расијане по мјестимично пошумљеном брежуљкастом терену, плодним њивама, долиницама и у низинама парцелицама. Један дио особља је спавао у самој школи, а остали су ишли на спавање по шајерима оближњих кућа на којима је било угодно спавати на свјежем ваздуху уз мирис чистог сијена. Преко дана, послије обављеног доручка и ручка, шетали смо у околици до миле воље, куд је ко хтио.

Једног дана пред подне, преко Жировца је доста високо прелетио један авион хрватског ваздухопловства. Из њега су почеле летјети гомиле летака, које су се послије одвајања из трупа авиона све више шириле и полако, лебдећи у ваздуху, приближавале земљи. Авион се изгубио, звук његовог мотора је ишчезао, а леци падају на тло. Пошто смо оцијенили да неће пасти далеко од наше зграде, пошли смо до тог мјеста да видимо садржину. Наслов летка одмах упада у очи. Написано је крупним масним словима: „Важи као пропусница“. Читамо даљи садржај летка који је упућен припадницима партизанских јединица и зову их да се врате својим домовима, да напусте партизанске редове пошто их политички комесари варају обећавајући неку побједу и бољи живот. Даље у летку стоји: „Не вјерујте политичким комесарима! Вратите се својим кућама, а власт Независне Државе Хрватске са њемачком командом вам гарантује несметан боравак код својих домова. Овај летак вам важи као пропусница са којом ћете се јавити код најближе њемачке команде или код команде оружаних снага Независне Државе Хрватске.“ На другој страни летка био је апел Хуске Миљковића који се обраћа муслиманима, који су у партизанским редовима, да одмах напусте и да ступе у новоосновану муслиманску војску која се налази на територији Босанске крајине. Он у летку напада партизана Енвера Реџића да је негдје у говору пријетио муслиманском живљу и назива га издајицом и изродом. Даље наводи да су партизани под вођством комуниста, а комунизам је непријатељ исламске вјере и муслиманских обичаја и традиција. Нико од партизана није вјеровао Павелићевој пропаганди нити су томе придавали какву важност, али смо настојали да покупимо што више тих просутих папирића, пошто им је папир сличан новинској хартији која се могла употријебити за пушење умјесто цигарет папира. Враћали смо се назад у правцу зграде нашег одмаралишта ђе сам размишљао о имену Хуске Миљковића који се спомиње у летку. Знам да је Хуска организатор народноослободилачког устанка у Босанској крајини, а сада је негдје командант или неки други руководилац народног покрета. Тог Хуску сам задњи пут видио у селу Горијевцу више Бихаћа за вријеме повлачења пред Четвртом непријатељском офанзивом. Он је био тамо и имао је неколико другова који су му били пратиоци. Он је до тада био у Кладуши командант мјеста. Никако не могу схватити да је то тај исти Хуска који се у летку јавља из фашистичког табора, него помишљам да вјероватно постоји неки други. По доласку сам упитао једног замјеника комесара чете

шта је са Хуском Миљковићем, партизаном. Одговор сам добио:

– Бандит је за вријеме Четврте офанзиве побјегао из партизана у Загреб код непријатеља.

У нашем одмаралишту се развила дискусија између партизана уз учешће појединих руководиоца о садржини летка. Једногласно су одбацили непријатељску лажну пропаганду. Комесари су подстицали и проширивали дискусију и највише је било инсистирано на муслиманима пошто се сад појавио муслиман Хуска, тај доскорашњи партизански руководилац који сада апелује на муслимане да напусте партизанске редове, као што је то учинио и сам, и да се прикључе муслиманској војсци. Знали су да су муслимани поводљиви и склони да иду без размишљања за неким својим истакнутим вођом поготово ако се ради о некаквом муслиманлуку као што је сад случај. Из даљих коментара сам сазнао да је зимус, пред почетак Четврте непријатељске офанзиве, ступио већи број муслимана у партизане из цазинске околице и то у Осму крајишку бригаду. Они нијесу пришли ни из какве свијести и идеја, него само зато што је у Осмој бригади командант Цазињанин, муслиман Хамдија Омановић и политички комесар такође муслиман Авдо Ћук. На њихов прилив имао је утицаја негдашњи народни посланик и сенатор у народној скупштини Нурија Поздерац.

Када је бригада напуштала терен и повлачила се пред јачим непријатељским снагама у правцу југа, тада је био почетак фебруара 1943. године. Зима је била јака и требало је издржати јаку непријатељску офанзиву. Стално се одступа. С времена на вријеме се прихвати понека борба, али стално треба бити на положају. Сваку ноћ и сваки дан се било у снијегу, а ватра се није смјела правити. Храна је била никаква. Муслимани су се поколебали и од Бихаћа па до Дрвара већином побјегли из бригаде, како је који знао и имао прилике. Врло мали број муслимана је остао у бригади. Негђе између Босанског Петровца и Оштреља, тај чувени Хуска са својом наоружаном пратњом се договорио и напустио партизанске редове. Дошао је негђе до непријатељских наоружаних снага, предао им се и тако стигао у Загреб. Кажу да је био лично код Анте Павелића. Павелић је био задовољан што му је дошао тај чувени партизански устаник и руководилац. Хуска је тада од хрватске власти примио понуду да оформи муслиманску војску којој ће он бити командант. Власти су обећале да ће војску наоружати и дати храну, одјећу као и остале потрепштине. Постигнут је споразум и са њемачком командом у Загребу. Нијемци су обећали дати помоћ у оружју и муницији. План је био да се придобију муслимани у војску и привуку и они који се налазе у партизанима. У томе су донекле и успјели, с обзиром да садашње бројно стање Хускине војске, којој се сједиште налази у Кладуши, износи око четири хиљаде муслимана. Банијски и кордуначки партизани су вршили покушај ослобођења Кладуше, али су у тој акцији претрпјели веће губитке пошто је Хуска са својим муслиманима грчевито бранио Кладушу и успио је одбранити од партизана, нанијевши им веће губитке, тако да су неке

банијске бригаде биле преполовљене. Хуска је са својом војском из Кладуше, уз помоћ усташа и домобрана, извршио офанзиву на Петрову гору са циљем уништења партизанских болница, радионица и складишта која су се тамо налазила. Он, као ранији партизански руководилац, знао је за те објекте и знао је ђе се који налази. Том приликом су партизани били присиљени евакуисати болницу, а непокретне рањенике затрпавати у земунице и тако их остављати препуштене судбини.

Конференције су се одржавале у бригади по четама. Објашњаван је Хускин бандитизам и злочини које је починио. Издао је народни покрет и револуцију и ставио се на располагање крвнику Павелићу и њемачком фашизму.

У опоравилишту смо се добро опоравили. Дуже времена није нико нови дошао. Послије неколико дана је дошло наређење да се опоравилиште укида. Сви, који смо се налазили ту, одлазимо у бригаду, а она се такође налази у селу. Имали смо заједнички ручак, као и обично, само обилатији, а затим смо се расули. Док су неки остали по батаљонима и четама, ја сам кренуо у бригадну интендантуру јер су ме тамо распоредили. И раније сам тамо био. Нема више доброћудног Саје Брбића. Сајо је сад командант Првог батаљона у тој бригади. У Банији је за партизане било добро. Храна добра, што је најглавније, народ према партизанима добро расположен, а и терен је диван. Дани су пролазили као у сну.

Једног дана дође интенданту наређење од Штаба бригаде да будемо спремни за покрет. Око десет сати је све било спремно. Коњи су упрегнути под кола, а у колима потоварено све са чиме смо располагали. Цијела бригада је дошла у састав и колима кренула у правцу истока. Чули смо да се Унска група расформила и наша бригада креће на свој стари терен у Подгрмеч. Борци су расположени пошто су већином Подгрмечлије и веселе се свом родном крају. Навече смо стигли у село Которане. Ту смо заноћили, а и сјутра преданили. Предвече су почеле припреме за покрет. Ми пакујемо ствари које смо преко дана распаковали и ужурбано радимо да све буде спремно кад добијемо знак за покрет. Кад се смрачило, кренули смо из села низ једну стрму и окомиту страну кочећи задње точкове кола да се коњи лакше заустављају. Сишли смо на једну равницу по којој су израсли курузи. Ту равницу је пресијецала ријека Уна. Зауставили смо се на обали. Ноћ је љетна, топла и тиха. Ту нас је дочекао командант Хамдија. Он је увијек затегнут у својим чакширама са прописаним пиштољем и спретно, хитрим корацима, трчи поред ријеке. Сам руководи пословима пребацивања на ону другу страну. Скоро шапатом је наређивао како ће се шта урадити. Својим тихим гласом даје до знања свима да мора владати строга тишина. Сва кола смо морали размонтирати, а затим опрему товарити у чамце. Пар банијских вјештих сељака руководе чамцима. Како која кола пређу на ону другу страну, брзе партизанске руке их састављају, а за то вријеме други тјерају коње на воду који са лакоћом пливају. Тамо их приме, упрежу под кола,

одмах крећу и ишчезавају кроз мрак. Са оне страну се налази цеста и пруга која веже Босански Нови са Бихаћем. На оближњим станицама и брежуљцима се налази домобранска посада, али је Хамдија одмах упутио један батаљон који је запосјео положај и осигурава слободан прелаз. Дошао је ред на мене да се пребацим. Стао сам у један чамац поред пуних врећа хране и за неколико минута био на другој страни. Тамо сам помогао око изношења товара и кола из чамца. Са осталима сам саставио кола, потоварио џакове и упрегао мокре коње који су изашли из воде и фркћу кроз ноздрве. Кола су кренула кроз мрак, а ја сам се упутио за њима. Кад сам прешао цесту и пругу, зашао сам благим долиницама између подгрмечких брежуљака и сад сам опет на нашој слободној територији.

Послије напорног пјешачења стигли смо у село Рујишка ђе смо залогорили. За нама је стигао и онај батаљон што је био на обезбјеђењу и довео са собом домобране који су сачињавали Павелићеву посаду ради обезбјеђења пруге. Кад се сва бригада пребацила и отишла својим путем, тај батаљон је успут, без борбе, разоружао домобранску посаду.

У КОМАНДИ МЈЕСТА ЛИПА КОД БИХАЋА

Послије два дана боравка у Рујишкој дошло је наређење из Штаба бригаде да сви они, који су током борби, рањени и инвалиди који су неспособни за даље напоре и дуже покрете, одлазе из бригаде и стављају се на располагање команди подгрмечког војног подручја. Тамо ће бити распоређени на дужности по војнопозадинским командама мјеста. Пошто сам инвалид и шантав на лијеву ногу, та је наредба качила и мене. Треба да се спремим, узмем личне ствари и да се прикључим групи партизана који су одређени за ту прекоманду. Група се налази при Штабу бригаде. Сад знам да више не припадам Осмој крајишкој. То ми је било сасвим свеједно јер сам желио да се ријешим интендантуре и интенданта Савице, а он се осјећао задовољно што се рјешава мене. Он је знао да може нада мном искаљивати свој бијес и нервозу пошто нијесам никакав руководилац нити ме ко штити. Према њему се нијесам никад покоравао, него сам се односио као према свакоме другом. Он ми је са осмијехом на лицу саопштио наређење, а ја сам га са осмијехом примио на знање и тако смо обојица били задовољни кад смо се растајали. Дошао сам пред Штаб бригаде и нашао групу од десетак партизана који су такође спремни за покрет. Из Штаба је изашао Стеван Блануша, досадашњи командир чете у једном батаљону. Он такође одлази у подручје услијед изнемоглости. Он је као најодговорнији носио нашу пошту за подручје и ми смо се упутили у правцу истока преко подгрмечких брегова напуштајући своју бригаду вјероватно заувијек. Док смо ми одмицали, до нас су допирали звонки одјеци аутоматског оружја, дуги рафали тешких митраљеза и краћи рафали пушкомитраљеза као и измијешани плотунски пуцњи из пушака. Оно је бригада из засједе дочекала непријатеља и отпочела борбу. Засједа је постављена јутрос, рано у зору, у близини цесте која води из Босанске Крупе према Крњеуши. Постављена је између Суваје и Крупе. Туда је непријатељ јутрос требао проћи.

Дошли смо у подручје ђе смо се задржали два дана. Трећи дан смо добили распоред да идемо у команду мјеста Липа, која се налази више Бихаћа у селу Босански Дољани. Цијела је група тамо распоређена и кренули смо на пут. Успут треба да прођемо поред наше бригаде. У путу смо свратили у бригаду на краћи одмор и да се видимо са друговима и познаницима који остају. Интересовали смо се за исход оне борбе и сазнали да је непријатељ претрпио губитке у људству и оружју, али је и бригада претрпјела губитке. Погинуо је политички комесар Авдо Ћук и један командир чете са још неколико бораца. Тај погинули командир чете био је рођени брат Стевана Блануше који иде са нама у команду мјеста. Стеван је био много потресен.

Дошли смо у село Мали Радић ђе смо преноћили, а ујутро смо кренули преко шуме ка југозападној страни. Послије подне смо стигли у Босанске Дољане ђе је команда мјеста смјештена у школу. Само село се налази на десној обали ријеке Уне, доста је велико али је земљиште пасивно и

бреговито. Команда је била тек у формирању. Стража команде још није постојала. Први стражари смо ми. Нашли смо само команданта, економа и кувара. Командант је Вуњак Ђуро, родом из села Рачића, средњег раста, слаб, коштуњав, наизглед безазлен и доброћудан. Кажу да је прије рата био неко вријеме у жандармеријској служби, а имао је и једну оштећену руку којом није могао скоро ништа да ради. У мислима сам се чудио како је могао да буде командант мјеста ако је био жандар, пошто данашњи руководиоци имају неповјерење према бившим жандарима и полицајцима. Послије пар дана из бригаде нам је пристигло још партизана. Командант Ђуро је приступио формирању страже, заправо, одређивању старјешине, како би стража добила облик војне јединице. За командира страже одређен је онај кувар што смо га нашли при команди кад смо дошли. Он је са командантом Ђуром одраније неки познаник и пријатељ те је то утицало на његово именовање за командира. То је био Ђуро Станаревић из села Липе, стар око шездесет година, ћелаве главе одозго и бијеле косе са стране. Он је био неписмен, а аустријски војник је био још за вријеме Првог свјетског рата. Био је сав сретан кад је добио тај назив командира страже. Од радости је поскакивао на својим старачким ногама. Носио је ту титулу, али је остао кувар, јер је тај посао најрадије радио. Стално је био опасан кожним широким ћемером из којег му је висила теркија, а за врх тог кожног каиша био је привезан нож коричњак којим је клао јариће и овце и спремао ручак. Он је радосно поред ножа држао и кључ којим је закључавао прикупљено млијеко и сир, а команданту Вуњаку није фалило ни сира ни пржених џигерица кад му их је његов imeњак стално спремао. Њему је командир сервирао као награду именовање за командира. За замјеника командира страже одредили су мене пошто су прорачунали да ће стража тако моћи животарити. Знали су да сам писмен, а и пред рат сам одслужио војни рок у војсци. Знају да познам стројево правило као и правило стражарске службе тако да ћу моћи удовољити да уредим стражу, а командир ће уз моју помоћ моћи носити титулу и бити кувар и магационер.

Код команданта Ђуре у посјету долази чешће неки Каја Поповић. Он је у партизанској униформи и био је у некој јединици некакав руководилац. Са нашим командантом нешто коментарише и оде. Кажу да Каја сада формира батаљон који ће бити ту на овом подручју. Формирање тог подручног батаљона је потребно да би се нашла нека оперативна јединица која ће држати положај у близини Бихаћа и непријатељског упоришта те да окупи борце који су услијед болести изостали из својих јединица. Уз то ће вршити мобилизацију преосталог људства на терену, које до сада није обухваћено војном обавезом. Батаљон је укратко формиран и тај Каја је командант, а онај Стеван Блануша што је дошао са нама из бригаде је његов замјеник. У школи смо се налазили око десет дана, а затим смо преселили ниже школе у кућу Пилиповића која се налази у једној долини поред шумског поточића. У ту кућу се смјестио неки Енвер Реџић. Кажу да је то секретар Среског комитета. Он је проводио дане под једном крушком у хладу ђе је изнио сто и писаћу машину и стално нешто писао. Имао је као помоћницу неку дјевојку

из Бихаћа Иванку Перковић. Њих двоје су представљали комитет за бихаћки срез.

По наређењу команданта Вуњака свакодневно сам изводио стражаре који нијесу отишли на терен у патролу и са њима обрађивао разне вјежбе, а највише правило стражарске службе. Стража се свакодневно повећавала. Долазили су појединци из јединица са терена. Једног дана дође један младић из неке бригаде по имену Баста Драго из села Крњеуше. Врло лијеп младић, добро грађен, писмен и интелигентан, само је у борби оштетио лице. Јесенас га је у борби за ослобођење Бихаћа ударила кугла у доњу вилицу и тако му одбила пола образа и пола доње вилице. Провео је дуго у болници. Поред оскудног хируршког особља и лијекова није му се могло помоћи, него је рана срасла тако да је само пола уста могао отворити. Са пола уста и пола гласа говорио је тако да смо га тешко могли разумјети док нијесмо навикли на његов говор. Приликом ручка са жаљењем смо га кришом посматрали како се пати једући ону оскудну храну која се састојала од слабо скуване презреле боранијe и кришке младог кромпира. Приликом ручка Драго прими своју порцију, али увијек настоји да се удаљи од нас. Иде под једну крушку, сједне, прислони леђа уз стабло, забаци главу и из порције, која је на земљи пред њим, вади некад кашиком, а некад прстима оне старе махуне и одозго их спушта у уста на онај мали отвор. Затим се пати гризући махуну и гурајући је на ону здраву страну уста ђе је имао зубе. Гледајући те његове патње, договорио сам се са неколико другова да покушамо нешто учинити за Драгу. Отишли смо код нашег командира, кувара Ђуре Станаревића и код њега интервенисали да убудуће не сипа Драги буранију, него нека обезбједи за њега сира и млијека, јер ће то лакше трошити. Станаревић је наш захтјев дрско одбацио и тако је ствар пропала. Једног дана је требало слати патролу у село Рачић које се налазило на сјеверној страни према Бихаћу. Ријешио сам да одем у ту патролу као вођа. Узмем само још једног стражара да иде са мном и пођосмо. Пошто смо обишли дотично село, јавили смо се код одбора, испитали шта има ново и пошли из села према засеоку Прашчијаку. Пошто је била јака врућина, сједосмо у хлад под крошње дрвећа да се одморимо. Код нас је дошао Каја Поповић, онај командант новоформираног батаљона. Сјео је поред нас у хлад, распитивао се одакле сам родом и из које јединице сам дошао, од када сам учесник у народноослободилачкој борби и тако слично. Кад сам му казао да сам из околине Тржачких Раштела, а срез ми је био у Цазину, он ме је упитао:

– Јеси ли познавао Вурдељу Новака и Бајића Раду из Гате?

Одговорио сам му да сам их познавао. Упитао ме да ли нешто знам о њима.

– Чуо сам да су их стрељали партизани зимус пред Четврту непријатељску офанзиву у Бихаћу због неких тобожних грешака.
– Јесу, стрељани су. Баш сам ја био члан суда кад смо их осудили на смрт.
– А зашто су их осудили на смрт?

– Судили смо их из политичких разлога да би тиме придобили муслимане тога краја у партизане и сматрам да је то правилно.
– А јесте ли их придобили?
– Јесмо – одговори Каја.
– Слабо сте ви њих придобили. Погледај колико их је остало у Осмој бригади. Ни два посто, све је то побјегло. Ви стрељањем она два човјека нијесте придобили муслимане, а оно мало српског народа што је преостало иза масовног покоља по тим селима сте изгубили и то вам је сва корист од те ваше наопаке политике.

Док сам ја то говорио, он ме само посматрао. Кад сам завршио, он је на ме галамио, викао, пријетио и најзад се диже и оде у правцу села Горијевца. Остао сам сједећи у хладу и размишљајући шта ми би и који ме враг вукао за језик да то говорим пред њим. Сад ме може јавити Среском комитету да се не слажем са политиком борбе и да ми оде глава као да је није ни било, јер се њему све вјерује. Иако изгледа онако глуп, он је командант батаљона, а вјероватно и члан Среског комитета.

Вурдеља Новак и Раде Бајић су били добри војници и борци. Прије Четврте офанзиве, када је Босанска крајина била под контролом партизана, ту двојицу бораца је њихова команда из Цазина послала да ухапсе и доведу једног Фактић Зећира из Бихаћке Гате, који је био 1941. године наоружан и са усташама учествовао у масовним покољима српског становништва. Они су отишли по њега, ухватили га и повели од куће, али га нијесу довели у Команду, него су старјешини поднијели извјештај да је у путу ухапшени почео бјежати, а они га нијесу могли стићи него су га у бјекству убили. Без много провјеравања та двојица партизана су ухапшена и предата у Бихаћ партизанском суду ђе су биле судије као Каја и да би се удобрили преосталим који су уништавали народ по српским селима осуде ову двојицу на смрт стрељањем. Јавио се један муслиман добровољно да их пострељa. Кад је Вурдеља Новак ишао на стрељање, пјевао је пјесму за своју нејаку дјецу која му остају: „Дјецо моја, молите се Богу, ја вам више помоћи не могу“. Народ из Гате и околних села жалио је Вурдељу и Бајића што су на такав начин изгубили животе, а старије жене су их оплакивале кад би се год споменули. Пошао сам и ја у правцу Горијевца ђе сам у селу нашао чету Првог батаљона Осме крајишке бригаде.

Отишао сам у команду мјеста. Дани су пролазили, а ја сам увијек имао на уму своју скору завадњу са Кајом и надао се сваког часа да ћу бити позван на одговорност или да ће ме неђе иза неког жбуња пушчани метак пробуразити. Једног дана сам осјетио да ми се рана на нози позлиједила, отворила и крвари. Добио сам упутницу да идем у болницу и то, у тада ослобођени лички градић, Оточац. Пут од Дољана до Оточца пјешке, а успут се десе и нека сељачка кола, трајао је три дана. У Оточцу сам нашао Шевић Ђоку, мог ранијег друга и познаника из школе. Са њиме сам од 1941. до 1942. године био заједно у Рујници и Бугару у партизанима и нас двојица

смо се добро слагали. Био сам задовољан што смо се срели. Он је ту у мјесту и налази се на дужности командира чете новооформљеног батаљона ППК, а то је специјална јединица у којој су бирани људи највећег повјерења за покрет и борбу, од бораца до руководилаца. Намјена му је да се унутар слободне територије бори и протјерава унутрашње покрете и револуције. Он као и његова чета су лијепо одјевени и наоружани. Одјећа је комплетна и нова. Носили су униформу војске западних савезника што је допремљена савезничким авионима, као и оружје. Ја сам сав биједан, жалосног изгледа, одјећа ми је подерана, искрпљена, на ногама немам ципела, него само чарапе од домаће вуне подашивене крављом сировом кожом, а услијед дугог пјешачења и она се подерала тако да су ми табани боси. Помишљао сам да ће мој добри Ђоко, кад ме види таквог, учинити нешто за мене. Можда ће дати нешто одјеће, а нарочито бих био весео ако ми да какве ципеле, макар биле и половне, а видим да тиме располажу. Помишљао сам да ми можда он може учинити и већу услугу па ме уставити овђе да останем на каквој споредној дужности и да се више не враћам у Команду мјеста. Он као руководилац од повјерења је у стању све учинити, само ако хоће. У једном паркићу пред зградом ђе је смјештен његов батаљон сједили смо и разговарали. Одједном он позва курира и нареди му да иде код куварице и да она донесе ручак за мене, његовог друга. Послије тога, појавила се једна женска носећи ручак у једној војничкој порцији. По доласку је ставила пред мене и у њој се налазио грах, куруз и пшеница, оно што народ тих крајева назива варица и у ту смјешу постављена је кашика. Из друге руке, поред порције, спусти парче курузног крува. Ђоко јој се обрати са наређењем да сад иде у кухињу и да спреми за њега ручак и то да му испржи козију џигерицу на масти јер то он најслађе једе. Ја сам био гладан, узео кашику и почео јести ону варицу. Иако је варица, ја бих се слатко најео да је била добро скувана, али је била само напола, тако да сам из бистре топле воде вадио кашиком надуто зрње и ломио је зубима попут прасета. Он је видио моје босе ноге и подерано одијело, али није показао ни најмање интересовање нити ми је споменуо да би ми учинио помоћ, него се, као да се инати, подсмијавао мојој биједи. Највише се хвалисао својим удобним животом и могућношћу чешћег мијењања обуће и одјеће. Ја сам видио његову поквареност и цинизам, те сам се дигао и отишао кроз парк у правцу болнице. По доласку у болницу, доктор ми је прегледао рану, наредио болничарки да је превије, дао ми једну малу кутију масти и рекао:

– Није ништа страшно. Узми ову маст и кад будеш превијао мажи је.

Маст сам примио, изашао напоље и наставио пут даље одакле сам и дошао. До ноћи сам стигао у Врховине ђе сам се јавио Народном одбору. Распоредили су ме на вечеру код једног сељака. Изјутра сам кренуо и приликом проласка кроз Бабин Поток, пред једном кућом, видио Милку Гргића, Душанову жену из Бугара. Она је ту смјештена као избјеглица, а то ми је и родбина. Позвала ме у кућу и далаваренике и паленте, а кад је видјела моје исцијепане чарапе, дала ми је друге, нове. Она је од домаћих сељанки добила вуне и оштрикала их раније себи или сину Милошу који је у

партизанима. Сад их је дала мени. Рекла ми је да је моја мајка прољетос умрла ту у једном личком селу. Зимус је мајка бјежала из Подгрмеча пред непријатељском офанзивом и била је рањена из непријатељских авиона. Рана јој се погоршала пошто се смрзла на снијегу без икаквог превијања и лијекова, а затим је пала у несвијест од тифуса и умрла. Коначно сам сазнао за судбину своје мајке и сад знам да више није жива. Из тог села сам пошао и до ноћи стигао у Плитвички Љесковац у близини Плитвичких језера ђе сам заноћио. Изјутра сам поранио и кроз дивну шуму изнад Језера дошао у Пријебој. У том мјесту има доста партизана. Стотину метара од Петровог Личког Села налази се Команда мјеста. Личке јединице држе положај око Петровог Личког Села и успјевају заплијенити већи број оваца, говеда и коња од непријатеља. Ту сву стоку су предали Команди мјеста која обезбјеђује издржавање стоке на богатим пашњацима на обронцима Пљешевице.

У Пријебоју има много избјеглица и то све жене и дјеца из села Бугар, Черкезовац и Рујница. Отишао сам код њих да их видим. Они су услијед недостатака стамбеног простора насељени у цркви. Има жена које ме познају. Међу тим женама и дјецом видио сам Батинић Ђуру из Бугара са својим жутим објешеним брковима. Из цркве сам дошао до Команде мјеста. Под великим и пространим шупама смјештена је кухиња. Ту је изграђено велико огњиште на којем се разгорјела јака ватра, а изнад ватре на веригама су повјешани велики котлови са куваном овчијом вареником. Сјео сам на клупу да се одморим. Убрзо наиђоше два партизана, моја познаника, Петковић Ђука Шамлија из села Рујнице, онај Ђука што је успио побјећи са Врсте кад је било масовно стрељање и Поздан Милан Црни из Гате, онај што је био у мојој десетини у Рујници, што је добар борац и пушкомитраљезац, али помало самовољан и недисциплинован. Њих двојица лијепо изгледају, лијепо су одјевени и обувени. Ђука је први наишао поред мене и поздравио се. Поздан Милан кад је наишао и он ме је одмах познао. Пришао ми је и руковао се. Интересовао се ђе се налазим, шта радим и ђе сам сад био. Ја сам му све испричао, а он узе са стола једну повећу шерпу и њоме из једног котла захвати вруће варенике и стави на сто. Затим нареди куварици да ми донесе комад крува и рече:

– Ајде, Драгане, сједи онђе за сто и једи. Ти си сад на путу.

Још је неко вријеме са мном разговарао, а затим је позвао једног партизана, наредио му да оде у магацин и да ми одсјече воловске коже да подашијем чарапе. Нагласи му два пара. Затим се обрати мени:

– Драгане, видим да си бос. Немам сад никаквих ципела да ти дам, али ћеш добити двије подашве. Морам сад пожурити, идем у Кореницу.

Сјутрадан сам стигао у своју Команду. Донио сам вијест коју сам чуо у Оточцу да су западни савезници заузели Сицилију. Замолио сам једног партизана у стражи да ми уреди онај један пар подашви и да ми пришије на нове чарапе, па да се и ја поновим. Добио сам нову обућу која ми може

ваљати до прве кише или јаче росе. Ја сам наставио са својом уобичајеном службом; распоређивање стражара на разне дужности и извођење наставе из стражарске службе. Тако су ми дани пролазили. Могао сам видјети само дијелић неба више себе.

Једног дана нареди командант Вуњак да спремим стражу за сељење. Селимо се са овог мјеста у Хргар. Треба да дам потребан број стражара око спремања кухиње и економата за пресељење. На то сам се лако одазвао. По доласку у Хргар, настанили смо се у куће Бакића под самом шумом. Недалеко од нас, према јужној страни, на једној узвишици налази се једна врло лијепа кућа зидана од камена и покривена цријепом. Кућа је близу шуме и у њој је прије рата становао лугар. У ту кућу се касније населио и новоформљени подручни батаљон у коме је командант Каја Поповић. У нашу стражу још пристижу војници. Добили смо и кувара. То је један старији човјек, Грбић Перо, а командир Ђуро Станаревић ће бити економ, набављач и магационер. Дошло је неколико женских сељанки. Оне помажу чика Пери у кухињи. Командант Вуњак је добио замјеника, и то Грбић Мирка, Сајиног брата, што је командант Првог батаљона у Осмој бригади. Дошао је и политички комесар команде и зове се Липовача Јусуф. Родом је из села Рипча и по занимању ковач. Послије његовог доласка онај наш Баста Драго се узврпољио. Трчи од једног до другог и нешто са појединцима шапће. Једном приликом је пришао и мени трудећи се да га што боље разумијем и рече:

- Знаш шта, Драгане, ми треба да формирамо у нашој Команди организацију. Јеси ли ти био до сада у некој организацији?
- Каквој организацији?
- Па на примјер у Скоју или Партији.
- Нијесам био.
- Па ето, Драгане, ми смо одлучили, ако се ти слажеш, да те примимо за члана Партије, пошто нијеси за СКОЈ због година.
- Не слажем се. Немој ти мене предлагати нигђе.

Он заћута и оде.

Чуо сам да их је још било међу стражом који су одбили да уђу у организацију. Кад је наш командир страже, стари Ђуро Станаревић, то чуо, јурио је за Бастом и молио да га упише у СКОЈ. Каже да му се та организација највише свиђа. То су послије чули остали стражари и на његов рачун заметали шалу и смијех називајући свога чика командира Скојевцем, а он је имао преко шездесет година. Од тога времена комесар Липовача према мени почиње показивати дрскост и нетрпељивост која се стално повећавала. Често је између нас двојице долазило до препирки. Ја му се нијесам покоравао с обзиром да је он до ослобођења Бихаћа био униформисани активни припадник непријатељске војске. Каже да је био домобран, а ко ће га знати, можда је био и усташа, како то кажу сељаци из његовог села Рачића.

Код стражара се појавила болест, кажу да је скорбут. То је болест уста. Око зуба поцрни месо, поцрне зуби и љуљају се. То траје око шест дана. Исхрана је доста добра, има доста говеђег меса са варивом, само је храна једнолична и неслана. Једног дана сам осјетио да ми зуби приликом јела трне и то се погоршавало. Узео сам огледало и погледао се. Видио сам да ми је месо око зуба добило тамну боју. Одмах сам знао да је почетак скорбута. Други дан нијесам могао јести и бољело ме кад додирнем зубе. Поново сам погледао на огледало и месо око зуба је било потпуно црно као да је труло, а зуби се сви љуљају као да ће поиспадати. Та болест ме је држала око седам дана, а за то вријеме нијесам могао јести, него сам из варива узимао само супу, хладио је, заливао уста и гутао. У стражи је избило негодовање против командира страже Станаревића. Једног дана из патроле дође Ариф Мујановић и саопшти нам да ће командир страже бити Драго Баста. Он је то чуо од команданта и комесара пошто је родом из те околице и са њима добро шурује. Сјутрадан је комесар саопштио да је од сада командир Баста. Он, такође, није био погодан за командира с обзиром да тешко говори, а и са војничке стране је слаб. Војску није служио, није прошао обуку, али је ипак много бољи од старог Скојевца Ђуре.

Јесен је дошла, љетне врућине су престале, лишће жути и опада. Једног дана из Бихаћа је побјегао један вод домобрана. Изашли су код Команде мјеста са комплетним наоружањем. Извео их је и организовао за бјекство један домобрански подофицир. Изнијели су поред пушака и пиштоља пар аутомата њемачке производње и пар пушкомитраљеза, шараца. Они су од наше Команде добили доручак, а затим су упућени у Штаб батаљона код Каје, који се тада налазио у лугаревој кући. Батаљон је ишао неђе преко Уне више Бихаћа у село у акцију. Из акције су се вратили и довели једног усташу Стипу Дујића из села Ружице. Друго вече је батаљон из акције довео два четника, Саву Ковачевића из Дољана и Милана Кнежевића из Пркоса. По селу се прича о тој акцији. Стража само о томе коментарише. Ријешим једном да одем тамо и да видим те заробљенике. Највише су ме интересовали четници. Ја сам их замишљао у четничким униформама са великом брадом и косом. Мислио сам да имају капе шубаре, а на капама четничке кокарде изливене од алуминијума са мртвачким главама и укрштеним коскама. Дошао сам тамо. Видим да сједе три човјека на патосу, свезаних руку на леђима. Гледам их, уплашени су, изубијани, измрцварени и црни од удараца по глави и лицу. Оном једном четнику је на неколико мјеста крвава кошуља. То су обични сељаци, ни браде, ни дуге косе, само сељачка народна одијела и усташа има усташку капу са словом „У“. Улазим, а онај домобрански подофицир што је дошао из Бихаћа поче галамити и викати. Прилази тројици заробљеника и удара их ципелама. Ако се који од удараца преврне, он по њему гази. Нијесам могао гледати то мучење. Изашао сам напоље и отишао у Команду. Ухапшеници су били у батаљону око два дана. Једног јутра комесар команде Липовача Јусуф нареди да цјелокупна стража мора у строју отићи до батаљона ђе ће присуствовати митингу и народном збору, а који ће се одржати у част доласка домобрана.

Уз то ће се извршити стрељање оне тројице, оног усташе и двојице четника. Мени је наређено да водим стражу у строју, пошто командир Баста не може командовати због оштећења уста. Нареди ми да мора све бити у најбољем реду што се тиче страже. Треба је одвести до одређеног мјеста у строју, а у току кретања морам узвикивати пароле, живио овај или онај, а кад се дође до мјеста треба дати вољно и онда да се помијешају са народом.

Од наше Команде, од кућа Бакића преко ледина, води пјешачки путић према кући лугаревој. На средини пута су ледине завучене у дивну борову шуму и те се ледине зову Тукови. Још од јутрос се на тим лединама поче скупљати народ из села Хргар и околних села, што значи да ће се ту митинг одржати. Ручак је био раније готов него обично, а по завршеном ручку је дошло наређење да се крене. Позвао сам сву стражу у строј и постројио их пред командом. Оне двије женске сам позвао да стану са друговима. Оне су стале у строј и ја сам им укратко показао како се у строју иде под командом у корак. Командовао сам: „Стража мирно. Стража на парове разбројс. У двојне редове. Надесно.“ Стража удвоји редове са извјесним грешкама које сам на мјесту исправљао. Командујем даље. Строј је кренуо и иде доста добро. Код оне двије другарице сукње при покрету млатарају око ногу. Командујем: „Стража стој.“ Стража стаде, само другарице нијесу успјеле стати на вријеме, него су нагазиле на другове што су изненада стали пред њима као укопани. Поправим строј и командујем: „Стража напријед.“ Строј је кренуо. Опет командујем да стража стане и само су другарице стале прије времена, тако да су ови иза нагазили на њих. Кренем даље и примичемо се ближе гомили сакупљеног народа. Сјетим се да треба да узвикујем пароле. Са мојим, доста крештавим гласом, почео сам да вичем: „Живјела Црвена Армија. Живјела. Живјела народноослободилачка војска. Живио врховни командант, друг Тито.“ Стража све прихвата и тако ређајући и узвикујући стигосмо до групе народа. Стражари су задњу команду једва чекали. Расуше се и изгубише у маси народа. Народ разгледа ископану рупу око које је фришко избачена земља а ђе ће бити затрпани осуђени послије извршеног стрељања. Ту је била дубља вододерина, а сад је само са ашовима проширена и продубљена. Десно од те рупе, на једном брежуљку, сјео сам под жбун одакле ми је било згодно посматрати. Одозго са бријега од Штаба батаљона појави се поворка са пјесмом. У тој поворци, група наоружаних партизана и нових домобрана воде осуђенике. Њих више носе пошто су премлаћени. Доведоше их до ископане рупе међу гомилу народа. Каја Поповић је сакупљеној гомили читао пресуду у којој су описани злочини и непријатељства осуђеника према народноослободилачкој борби и народу. Најзад је рекао:

– Народе, има овђе једна жена, а то је Стана Поповић која жели да се освети злочинцима.

Из гомиле изађе једна млада жена. Дадоше јој мотику са којом су копали тврду земљу и она поче да их удара по леђима. Онај четник крваве кошуље није чекао да добије своје сљедовање, него се сам бацио и стропоштао у

рупу. Остала двојица одоше за претходним. Више рупе је дошао домобрански подофицир са пушкомитраљезом у руци, са увученим редеником метака, и осуо брзу паљбу по рупи. Ту је притрчао и замјеник команданта батаљона Блануша Стеван и испуцао оквир метака из пиштоља, а затим су се сељаци ухватили лопата и почели бацати земљу у рупу. Гомила народа се упутила према Команди батаљона ђе је почело народно весеље у част доласка домобрана. Ту су сељачке домаћице донијеле храну за домобране и то печене пите, сир и печене кокошке. За сат-два народ се расуо својим кућама.

Како је који дан наилазио све се већа свјежина осјећала. Сваки је био хладнији. Почеле су повремено падати кише. Једно јутро је освануло ведро. Изишао сам на брежуљак више Команде мјеста и осматрао околину. Са тога мјеста се пружа диван преглед према Пљешевици. Према брежуљцима тачно уочавам ђе се налази које мјесташце, село или заселак. У равници око Уне се види Бихаћ. Од града према сјеверозападу испод Пљешевице се простире Бихаћко поље. Даље у једном склопу се налази Петрово Личко Село. Од тог мјеста десно се налазе или, правилније речено, налазила су се села настањена српским живљем која су сада уништена. Отуда сам и ја родом. Тако сједећи и гледајући у том правцу повукла ме жеља да сад тамо идем, прођем кроз опустјела мјеста и видим како је и има ли ико жив. Размишљао сам о одласку. Дође ми мисао да је зима на прагу, а ја поред слабе одјеће, са обућом сам још слабији. Можда ћу у пролазу кроз та мјеста наићи на некога да ми помогне, а можда ћу и лако остати без главе. Није важно. Тако сједећи и размишљајући, осјетим да нешто нарушава тишину. Мало боље прислушкујем и установим да однекуд наилазе авиони. Са западне стране преко Пљешевице се појави мања формација. То су били бомбардери праћени ловачким авионима западних савезника. Они дођоше над сами град Бихаћ и стадоше просипати бомбе. Сипајући их, прешли су изнад града низ ријеку Уну, а затим се још једном вратили и мирно удаљили и ишчезли иза Пљешевице. У граду се на више мјеста појавио пожар.

Послије пар дана сам напоменуо команданту Вуњаку да бих желио да одем у своје родно мјесто пошто имам наде да тамо могу, од познатих другова који се налазе по разним јединицама и теренским дужностима, добити нешто одјеће и обуће. Он је мало као за себе прогунђао, али ме није одбио нити ми је обећао. Закључио сам да га треба хватати кад је у добром расположењу. Једног дана сам га видио ђе са особљем весело разговара и смије се. Пришао сам и рекох:

– Друже команданте, хоћу ли моћи добити ону тражену дозволу да одем мало у та своја села?
– Хајде да ти дам, па иди.

Узео је парче папира и мастилом написао дозволу, којом ми дозвољава одлазак у та и та села. Дозвола важи осам дана. Потписао је и ставио округли печат, пружио ми и рекао:

– Ето, иди. Обиђи своје мјесто.

Било је послије подне. Вријеме је да се спремам за одлазак пошто Уну и цесту Бихаћ-Лапац треба прећи у току ноћи, јер је тамо комуникација непријатељска. Ријешио сам да носим пушку. Поред својих метака још сам нешто позајмио од другова из страже, тако да сам сад имао педесет укупно. Ишао сам преко Коренице, Пријебоја и Плитвичких језера, а други дан око подне стигао на Думане више Коране. Ниже Јанковић млина сам је комотно прешао, јер је она услијед сушног љета била мала. Из кањона сам изашао, прошао Гушту и сад се налазим на мјесту ђе је некада био Бугар, а сада је пустиња. Ниђе никога не видим. Издалека се познају мјеста ђе су биле сељачке куће. Остали су само разни подруми и подзиди ђе су биле куће и остале стаје. Познају се кућишта по груписаним стаблима воћака. По некој је опаљена крошња кад је кућа горјела, а и зеленија је трава ради гнојнијег земљишта ђе су биле баште и сељачки торови. На лијевој страни се надвисује славна Градина, на којој је почетком августа 1941. године спонтано организован устанак и донесена одлука да се боримо против кољача народа. Прешао сам преко цијелог Бугара, дошао у Гатицу, затим изишао уз бријег и сјео на врх Лубановог брда. Хтио сам да се одморим и да разгледам околицу. То брдо надвисује Рујницу и са њега имам добар преглед. Цијели тај терен ми је добро познат. Све то спада у моје родно мјесто. Разгледам. Мислио сам о томе како је некада онако лијепо село Рујница сада претворено у пустињу. Нiђе куће, нiђе живе душе и све је пусто. Гледам преко ријечице Топлице некадашња села Крндију и Буковицу, све сама пустиња. Са југа од Бихаћа па према сјеверу до Кладуше има отприлике седамдесет километара. Са истока од ријеке Уне и Босанске Крупе па према западу до града Плашког на Кордуну такође има око деведесет километара. На тој територији је живјело много народа и то већином српске националности. Било је много српских села. Српска националност је била бројнија него остале које живе на тој територији. Сада је то све пустиња. Села су попаљена, народ је изгинуо на масовним покољима и стрељањима и сагорјео у запаљеним кућама и црквама. Нешто мало их се спасило бјежећи у шумовиту Лику као и у остале правце. На тој цијелој територији само су три српска села остала и то: Гата, Врело и Осредак. Остала су зато што су пристали да пређу у другу вјеру. Прешли су у католичку, а неки су примили и ислам. Они су то урадили под пријетњом ножа и масовног истребљења за спас голих живота. До сада су у томе успјевали, али су ипак тиме издали нацију. Ријешио сам да идем у Гату. Ту ћу вјероватно наћи неког од ближњих комшија. Добићу вечеру и преноћити, а за даље ћу видјети. По доласку у село, код првих кућа сам чуо да се у Гати налази Дмитровић Драган са породицом и да је настањен у кући Despite Кончаревих више Козилара. Продужио сам у правцу те куће да се састанем са својим најбољим другом и комшијом. Нас вежу многе успомене из живота, почев од дјетињства па кроз школу, кроз прела па најзад кроз овај сурови рат у којем су у питање доведени наши животи и животи наше родбине. Тамо идем и у мислима се чудим и питам откуд Драган ту, кад сам прије мјесец

био са њим у селу Горијевац више Бихаћа. Он је тада био командир чете у Првом батаљону Осме крајишке бригаде и у повјерењу ми је причао да је постао члан Комунистичке партије и похвално ми тумачио неке комунистичке поставке. Дошао сам пред кућу и ушао унутра. Нашао сам Драгана, његову другарицу Цују, њиховог синчића Душка и још је ту била и нека од Драганових сестара. Драган се обрадовао и изненадио мом доласку, с обзиром на ситуацију која влада на терену. Близу је вече, а напољу је цијелог дана прохладно вријеме. Ушли смо у собу ђе је било топло и пријатно за озеблог човјека са мокрим чарапама. Она сирова кожа се подерала од дугог пута те су ми прсти изашли кроз оне подеране рупе, па онако мокри и прљави поцрвенили од зиме, а крајеви чарапа стрше увис. Цуја ми је пришла и рекла да изујем обућу и да је ставим више шпорета, што сам и учинио. Она је објесила чарапе да се суше, а мени је дала суве да их вечерас обујем како би ми ноге брже отоплиле. Прво што сам питао Драгана јесте каква је сада ситуација на овом терену и чија је власт. Он ми је одговорио да је ситуација никаква. Власт је свачија и ничија. И земља је свачија и ничија. Разне војске одлазе и пролазе. Кад једни пролазе, други се мичу с пута, док ови што су наишли не прођу. Сад моментално власт на овом терену држи Хуска Миљковић са својом муслиманском војском и његов се штаб налази на Врсти. Батаљони и чете су му расути по околним селима. Он је овамо дошао прије десет дана и до сада је ту. Углавном се није могло чути да су некога дирали и то је главно. У даљем разговору сам га упитао на какав је начин дошао из бригаде и намјерава ли се враћати. Он је одговорио:

– Ја се више у бригаду не мислим враћати. Партизане сам напустио заувијек јер сам видио да влада неправда, коју свјестан човјек не може поднијети, а политички комесари воде пропаганду о некаквој правди. Ја сам због тога напустио партију и партизане. Настојаћу да се кријем и више нећу ни у какве војне формације.

Ја сам стајао пред Драганом постиђен јер се он мени, као другу, повјеравао и рекао ми је кад је примљен за члана Партије и када је напустио, а ја њему још никад нијесам рекао да сам крајем августа 1941. године примљен у ту исту Партију, па искључен из ње и заједно са њим осуђен у Љесковцу. Опет помишљам да од тога нема ништа. Суздржао сам се и нијесам му рекао.

– Ти знаш – настави Драган – да су ови наши крајеви више страдали у овом рату него било који други. Људи из српских села су већином пострељани када је било оно масовно уништавање Срба. Оно мало преосталих људи што су се спасили, бјежећи по шумама са дјечицом, сви су они партизани од првог дана и данас се налазе тамо, а партизанима није ништа било тешко зимус у Бихаћу, тобоже ради неког примјера, али без разлога, стрељати Вурдељу Новака и Бајић Раду, и то због тога што су убили једног кољача српске дјеце који им је хтио побјећи кад су га спроводили. Ради тога народ из ова три преостала српска села је нерасположен према партизанима и жали та два човјека. Ево овђе су нејђе у селу Стево Милинковић и Милан

Дмитровић из Бугара и они су напустили партизане. Кажу да је главни разлог напуштања увреда. Поздан Милан Црни је такођер напустио партизане и ето га сада на Врсти, он је командир чете у Хускиној војсци. Скинуо петокраку, а ставио зелени полумјесец.

– Пролазе ли сад усташе кроз ова села из Цазина и како се понашају? – упитам.
– Не пролазе. Од када је нестало оног злочинца, њиховог бившег команданта Але Омановића, уопште се не појављују у овим селима.
– Шта је било са Алом?
– Он је крајем 1942. године позван у Загреб од стране усташке команде. Тамо су га осудили на смрт и стрељали.
– Ко је то Алу стрељао?
– Стрељале га усташе у Загребу.
– Драгане, шта говориш? Ти знаш да је први усташки циљ био поништити српски живаљ на територији Независне Државе Хрватске. Але је био усташки командант за цазински срез и он је њихов циљ спроводио у дјело и у томе имао успјеха. Ти видиш да је у цазинском срезу, а и даље у околини тог среза, српски народ уништен у већини. То је све било под руководством тог Але. Умјесто да му усташка команда да неку награду, они га стрељају.
– Тачно је – рече Драган – да је под руководством Але потучен наш народ, али ми још не знамо ко је све народ убијао и са каквим циљем, а ко зна хоће ли се права истина икад открити и продријети у јавност.
– Може ли се на какав начин доћи до ципела? Зима је ту, а ја сам, како видиш, бос.
– Видим да си бос. Има у једног муслимана у Брековици нове ципеле и нуди их да их прода. Цијени их седам хиљада куна, а изгледа да би теби биле по нози.
– Али ја немам новаца, а знам да их немаш ни ти.

Ја сам почео размишљати како сад доћи до новца па да се обујем и да не идем у команду бос. Дође ми на идеју да би било добро сјутра кроз шуму отићи у кућу нашег негдашњег комшије Ибре и замолити га за ту своту новаца. Ту сам мисао саопштио Драгану и он се сложио. Рече ми да одем сјутра, али да не идем право у кућу, пошто се не зна ко све може бити тамо, а није згодно ради самог Ибре јер може неко примијетити и јавити га у Цазин. Боље је да сачекам у шуми па кад се појави Ибро или неко од његових укућана, да га позовем у шуму. Још смо разговарали о којечему, а затим смо легли на простирку и поспали.

Сјутра је освануо хладан и облачан дан. Спремио сам се, узео пушку па пошао у правцу Доње Гате, с намјером да одем у Мутник код Ибре, како смо се Драган и ја договорили. Прошао сам Гату и скренуо удесно у правцу Шегестина. Пролазећи поред мале шумице, сјећао сам се оног тешког дана почетком августа 1941. године кад смо ту били опкољени цијели дан.

Прошао сам испод опустошеног и попаљеног Марин моста, а затим зашао кроз Грбића гајеве ђе сам изишао на врх косе преко главног пута и хватио се Ибриног гаја. Дошао сам на ивицу шуме код Ибрине куће ђе ме је срећа послужила те сам угледао Ибру ђе сије жито на њиви. Из шуме сам се јавио, а он је одмах оставио посао и дошао код мене. Пошто смо се поздравили, питао ме је ђе се налазим са дужношћу и како сам са здрављем. Сажалијевао ме је и посматрао како биједно изгледам. Послије краћег разговора сам му рекао што сам дошао и каква ме нужда натјерала. Он се одмах окренуо и отишао у правцу куће говорећи да га сачекам. Оде пјешачком утабаном стазом брзо одмичући својим штркљастим и дугачким ногама. Од куће се брзо вратио и даде ми осам новчаница од по хиљаду куна и рече:

– Ево, Драгане, осам хиљада куна. Тако ми се десило да нема више, а дао бих ти још.

Још сам са њиме мало причао, а затим се подигао, захвалио и вратио назад кроз шуму. Пошто је мало гледао за мном, Ибро је отишао на њиву да поново приступи послу.

Ишао сам кроз шуму задовољан. Идући сам размишљао хоће ли Драган успјети до ноћи да оде у Бrековицу код тог муслимана и да купи и донесе ципеле. Само да будем такве среће па да их не буде продао до сада.

Око једанаест сати сам стигао у Гату, нашао Драгана код куће и одмах му саопштио да сам од Ибре добио осам хиљада куна и замолио га да иде по ципеле. Ја сам му дао седам, а још једна хиљада ми је остала. Драган је отишао, а ја сам остао. Послије ручка су однекуд наишли Свето Милинковић и Милан Дмитровић. Они су дошли до Драгана, али су нашли мене. Пришли су, поздравили смо се, али сам примијетио на њима да се односе према мени подругљиво и некако цинично. Вјероватно су ме видјели у биједном стању, на мојој капи је стајала петокрака звијезда од црвене чоје, а поред мене прислоњена пушка. То су ти ранији партизани који су сада избјегли, напустили их и поскидали петокраке. Посједали су на троношце и почели са мном разговор. Питали су ме ђе се налазим и на каквој сам дужности. Нарочито се Свето истакао у подсмијавању. Сједио је и посматрао одјећу, а нарочито су му се развлачила уста од смијеха кад је гледао моју обућу на ногама и прсте који су пропали напоље. Наједном ми рече:

– Драгане, ти си изгледа ријешио да останеш до смрти вјеран том свом Титу и остаћеш му вјеран као пас. Па, кад си му тако вјеран што ти не да барем ципеле да обујеш у овој јесењој хладноћи. Бар сад Тито има ципела, стално му Енглези и Американци довлаче авионима.

Милан се осмјехну и додаде Свети:

– Па кад би он добио ципеле, шта би онда добили и обули политички комесари и комесарске љубавнице?

Још су са мном причали, а највише су негодовали на рачун народноослободилачке војске. Затим се дигоше, поздравише и одоше. Ја сам остао размишљајући зашто се моји другови из дјетињства овако односе према мени. Вјероватно то раде из огорчења према неправди.

Око три сата је дошао Драган и донио ми потпуно нове ципеле. Био сам сретан и радостан као да се рат завршио или као да га није ни било. Драган је дао неки знак Цуји, а она ми донесе и даде нове оштрикане чарапе, затим донесе топлу воду да оперем своје мокре, прљаве и озебле ноге. Свукао сам са ногу ону досадашњу мокру и поцијепану обућу и бацио је у буџак. Опрао сам ноге у топлој води, обрисао их крпом, а затим обуо оне нове дебеле чарапе. Кад сам обуо ципеле, оне су биле по мојој нози и као да су за мене прављене. Тако сам се удобно и лијепо осјећао, а са ногу уз тијело је струјала нека топлина која ме загријавала. Пружио сам Драгану ону преосталу хиљаду куна и рекао му:

– Ево ти новац и нађи нећe литар ракије да попијемо у част мојих ципела.

Драган није хтио примити новац него је отишао и вратио се кроз пола сата са флашом ракије у руци. Сјели смо и попили по једну чашицу, а врата се опет отворише и на њима се појави Поздан Милан Црни. Он је изгледао добро као да и није рат. На њему је било дивно одијело, лијепо прекројено и добро дотјерано за његово тијело. Скројено је од предратног официрског кангара. Чакшире су испеглане и само се пресијавају. У руци је држао аутомат њемачке производње. Опасан је новим жутим официрским опасачем. О опасачу му виси пар ручних бомби, а са лијеве стране се налази лијепа нова футрола од жуте коже у којој се види брунирани пиштољ. Он је пришао мени, пружио ми руку и руковасмо се. Драган му даде троножац. Он свој аутомат прислони уз брвна поред моје пушке и сједе са нама. Пошто је попио понуђену чашу ракије, извадио је из џепа доламице кутију од стотину комада цигарета, отворио је и ставио на сточић пред нас. Рекао је да пушимо. Сам је узео једну цигарету и запалио. На његовој капи нема црвене петокраке звијезде, него је са стране стајао полумјесец са три звјездице од зелене чоје, а то је знак са муслиманске вјерске заставе који сада носи Хускина муслиманска војска по Босанској крајини. То је тај Милан Црни што је од првог дана устанка ишао с пушком у руци да се бори против кољача и у борбама показивао велику смјелост и храброст. Он је већи дио времена провео у партизанима као бомбаш и пушкомитраљезац. То је тај Милан што сам га прије два мјесеца нашао у Пријебоју у партизанима и он ми је дао ону шерпу вруће varенике и комад крува да се наједем, а затим и два пара подашви да подашијем чарапе и ено сам задње подашве бацио подеране са мокрим чарапама у буџак. То је тај Милан, тада партизан, а сада више није. Напуштао је партизане и политичке комесаре и дошао код Хуске у муслиманску војску и сада је на дужности командира чете. Он код Хуске може бити руководилац док код политичких комесара то није могао постићи јер им се увијек супротстављао. Он је у разговору укратко нагласио зашто је

напустио партизане:

– Напустио сам партизане због неправде одговорних, а право да ти речем нашао сам се увријеђеним што су стрељали Вурдељу Новака и Бајића Раду. Њих двојицу сав наш народ из ових крајева жали, а жале их и борци по јединицама.

То је рекао и више о томе није ништа причао. Он је са мном разговарао, а није ни мало зазирао што ја сад изгледам биједно у поцијепаној одјећи. У разговору је имао решпекта према мени више него 1942. године кад је био код мене војник у мојој десетини у Рујници. Ја сам му тада био старјешина и понеки пут сам негодовао на његову самовољу и непослушност.

Док смо ми сједили и причали, напољу се спуштала вече и мрак је био близу. Погледао сам кроз прозорчић собе и видио групу наоружаних војника. Иду преко једне њиве у правцу куће у којој се ми налазимо. Знајући да у близини нема партизанске војске, уплашено сам узео пушку и рекао њима двојици:

– Ето неких војника!

Пошао сам према вратима. Милан је скочио и почео ме умиривати ријечима:

– Не бој се, не бјежи никуд. То је моја војска у патроли. Ја сам командир чете.
– Фала ти Милане, а ја одох. Не вјерујем ничијој војсци.

Изашао сам напоље и, користећи кућу као заклон, побјегао низ стрму брину према потоку Козилару и сакрио се у жбуњу мислећи, да ако пођу за мном, без обзира што им је Милан командир, пуцаћу и настојати да што боље гађам. Чекао сам у жбуњу док се није добро смрачило и прилично сам озебао. Под заштитом мрака сам се вратио, полако пришао кући и кроз прозор видио да су унутра Драган и Милан сами. Ушао сам, а Милан ме сажаљева што сам озебао говорећи:

– Нијеси требао ићи никуд. Патрола је само завирила унутра, па кад су видјели мене, поздравише се и одоше.

Још смо сједили и разговарали, а затим смо заједно вечерали. Донесена је фришка слама и сва тројица смо се распоредили и легли. Ми смо лежали, а више нас на удареним ексерима су висиле двије војничке капе, моја са петокраком и Миланова са полумјесецом и звијездама. Нека су та два знака у супротности, али ми смо другови били и остајемо. Ниже ногу уз брвна стоји Миланов диван аутомат и моја пушка. По кундаку стоје дубље штрафте од рањавања. Ко зна ђе је рањена, можда неђе на Источном фронту пошто је њемачког поријекла и заплијењена неђе у борби. И пушку и аутомат је израдила њемачка творница, а носе их разне војске. Прије спавања сам размишљао како ћу сјутра кренути и да ли ћу сретно успјети проћи Плитвичка језера до наше слободне територије. Чекао сам да напустим ову свачију и ничију територију, како је Дмитровић звао кад сам

овамо дошао.

Пошто је свануло, подигао сам главу из сламе и погледао напоље кроз прозор са жељом да видим какво је вријеме. Зурећи кроз прозорче, видио сам како се са западне стране од Илице креће велика колона униформисаних и наоружаних људи. Они иду у правцу наше куће. Брже сам се почео облачити. Викао сам:

– Ево, иде много неке војске.

Њих двојица су скочила и такођер се почеше облачити. Док смо се ми обукли, војска је пришла близу. Поново сам погледао кроз прозор. На челу колоне сам познао Остоју Растовца, политичког комесара батаљона. Одмах сам знао да је то подручни батаљон, такозвани Плашчански. Тако су га звали пошто је био са подручја Плашког. Сад ми је било лако. Знао сам да је ту Остоја руководилац, он је мој познаник и сада ћу лако отићи из свачије и ничије земље. Смијешећи се, рекао сам овој двојици:

– Ово су партизани, Плашчански батаљон. Ево комесара Остоје Растовца.

Кад је то Милан чуо, скочио је као опарен до свог аутомата и ухватио се врата да бјежи главом без обзира. Ја сам се сјетио догађаја од синоћ кад сам бјежао, а он ме заустављао. Милан је побјегао у брину Козилара истим путем куда и ја, а и Драган се неђе склонио испред партизана. Само сам остао ја и дочекао их. Они су се размјестили по селу по кућама. Отишао сам у сусједну кућу ђе се смјестио штаб батаљона, поздравио се са Остојом и са њиме разговарао. Послије сам изашао напоље и угледао Божић Васиља. Дошао је до мене и изненадио се кад ме је видио. Поздравили смо се. Он је био у униформи, лијепо обучен, наоружан пиштољем и аутоматом, а преко себе је имао кожну торбицу. Сва та његова опрема и торбица казује да је он сада неки руководилац. Поред њега иду два наоружана војника као лична пратња. Чим се са мном састао, рекао је војницима, који су га пратили, да иду у једну кућу да се одморе и угрију. Питао ме ђе се налазим на дужности, када одлазим и како живим. Рекао сам му да мислим данас да одем, а он ми рече да сачекам до сјутра, па да идемо заједно пошто ће и он ићи у правцу Плитвичких језера. Имамо уз пут нешто и разговарати. Сјутрадан смо Васиљ и ја кренули из Гате, преко Рујнице и Бугара у правцу Коране. Он је цијелим путем слао своју пратњу да иде напријед, а нас двојица смо разговарали. Сазнао сам од њега да је он сада на дужности обавјештајног официра батаљона и да је претходно постао члан Комунистичке партије. Он се интересовао о мени и моме животу. О томе ме је највише и питао. Није ме директно хтио питати како до сада нијесам постао и ја члан, али је настојао да му ту ствар разјасним. Он се никако није хтио помирити с тим да ја сада тако лоше пролазим и настојао је да ми помогне. Пошто смо пришли близу Лисине, а ту намјеравамо да се растанемо јер ја треба да окренем улијево, он ми се обрати:

- Драгане, ја ти предлажем да не идеш у своју команду. Пођи са мном. Обезбиједићу ти пристојну дужност коју можеш вршити, а твоју команду ћемо службено обавијестити да си остао код нас. Ти ћеш у својој дужности напредовати, само се мораш помирити с тим и пристати да будеш члан Партије.
- Знаш ли ти, Васиљу, да смо нас двојица били заједно примљени у Партију почетком августа 1941. године? Знаш да смо у децембру те године разрјешени, осуђени на уништење, а ништа криви нијесмо били. Свим тим стварима су руководили чланови Партије.
- Знам – рече Васиљ – Они који су тиме руководили били су криви, али данас њих нема међу живима. Ја сам исто такво питање поставио кад сам поново примљен у Партију. Мене су примили чланови из Слуњског среског комитета и њима сам постављао та питања. Они су мени на то одговорили да они знају за ту цијелу ствар и свјесни су да се према нама погријешило и да је неправда учињена, али шта ћеш, таква је револуција. То ми рекоше. Они су се мени за то извинили и преко мене се извињавају и теби и ономе Драгану Дмитровићу. Кад сам о томе размишљао, прешао сам преко свега што је било и пристао да будем члан.
- Добро, Васиљу, ти си прешао преко свега што је учињено, али како ја да пређем? Мој дио тијела је оштећен. Захваљујући лошем нишанџији, спасио сам главу. Ти видиш како ја сад идем. Ја сам се зарекао самом себи док рат траје, а ја живим, нећу бити члан Партије, а бићу припадник партизана и ту своју ријеч сам до сада одржао.

У таквом разговору смо дошли до врха Лисине и до раскршћа ђе треба да се растанемо. Ту смо стали и Васиљ настави:

- Драгане, знам да ти је тешко, али гријешиш што мој приједлог одбијаш, кајаћеш се. Размисли, ако ријешиш, дођи нама кад год хоћеш или ми пиши. Тражићу службено од твоје команде и ствар ће бити у реду.

Пружи ми руку, руковасмо се и он оде цестом у једном правцу, а ја у другом.

Другог дана сам стигао у Хргар, у Команду мјеста. Сад сам се и ја кочоперио са својим новим ципелама. Свако јутро је свитало влажније и хладније. Све свјежији ваздух са планинских врхова пријетио је доласком снијега. Куће Бакића у којима смо смјештени су хладне и у њима се не може презимити. Пошто још немамо просторије ђе би се стража смјестила, стражари леже већином око огњишта, а услијед недостатка топле одјеће и покривача по цијелу ноћ праве ватру. Пријети опасност да се неко у сну опече. Команда се побринула да нађе бољи смјештај и једног дана је све било спремно за пресељење и покрет. Преселили смо се у село Теочак у кућу Бранка Ромића. Тај Бранко је имао двије куће. У стару кућу је смјестио

своју породицу, а нову је уступио Команди. Кућа је била нова и добра. На тавану су биле уређене собице ђе су се смјестиле канцеларије Команде. У приземљу, у једној великој соби са патосом и зиданим шпоретом, смјестила се стража. По патосу се навече простирала слама. Дежурни по цијелу ноћ дежура, смјењује стражаре и ложи ватру. Покривачи нијесу потребни, а шумски је крај и дрва има у изобиљу. Једна мања соба служи за магацин Команде. Трећа, још мања, собица са лијеве стране дата је команди страже као нека врста канцеларије, тако да смо и командир и ја добили тобоже канцеларију. Ниже куће има нека шупа у коју је смјештена кухиња. Распоред је диван, одличан. Одмах се састала комисија да одреди колико треба стражарских мјеста и ђе ће се које налазити. Ја нијесам био члан комисије. Њу су сачињавали: командир Баста, комесар Јусуф и замјеник команданта Грбић Мишко. Они су међусобно предлагали један другом колико треба стражарских мјеста. Треба да буде овђе или онђе. Који год шта предложи, остали се не слажу. Свако жели и хоће да се његов приједлог усвоји, а други му се из каприца супротстављa и гужва. Нијесу ништа ријешили. Командир Баста је дошао код мене и у разговору ме упита шта мислим о тој ствари. Ја сам волио Басту као друга и њему сам рекао своје мишљење о томе. Казао сам му да је потребно само једно стражарско мјесто ноћу, ако ће се одређивати ноћне патроле које ће крстарити и једно стражарско мјесто пред командом. Тако је и остало. Кувар нам је и даље био стари Грбић Перо, а његов помоћник једна дјевојка из Клишевића, доста лијепа, средњег раста, мало дебељушкаста и звала се Бурсаћ Ђурђа. Стари Гаћеша Саво одређен је да врши дужност месара и да се помоћу партизанског бурета бори против ушију и да врши дезинфекцију одјеће. Ранији командир страже, стари Ђуро Станаревић Скојевац, задржао је ресор магационера. Све се смјестило према распореду мјеродавних из Команде. Идућег дана су сви послови почели функционисати нормално. Ја сам се прихватио свог ранијег посла. Водио сам редну листе за стражу и одређивао патроле у разним правцима по разним задацима. Водио сам листу дежурних, вршио обуку са стражом и састављао мјесечне извјештаје Команди подручја Дрвар о стању и раду страже. Извјештај треба да обухвата шта је све стража радила у погледу наставе, ко је изводио, куда су се све патроле упућивале, по каквим задацима, ко је био вођа патроле и шта је она извијестила при повратку. Сјетио сам се и Васиљеве препоруке коју ми је дао при растанку на Лисини. О томе сам размишљао и ријешио да останем овђе са политичким комесаром са којим сам се већ позамјерао кад сам у Хргару одбио да будем примљен у чланство. Сад међу нама постоји нетрпељивост. То је наш политички комесар Липовача Јусуф и нас двојица се косимо ђе год можемо. Мислио сам, ако одем из ове команде, мораћу поново да размишљам кад ћу и с ким се замјерити и свадити тамо, а овђе сам ту ствар већ ријешио. Нека тако и даље буде. Знам да ми Липовача не може ништа нашкодити пошто га не трпи цијела стража, нарочито Баста, који ми је више пута у разговору, показујући прстом у своје унакажено лице, рекао:

– Е, Јусуф је био у непријатељској војсци кад смо нападали на Бихаћ и тачно је био у оним редовима и рововима ђе сам ја нападао. Можда ме је он ранио и за цијелог живота унаказио.

Стари Саво Гаћеша је радио свој месарски посао. Он је био добар старац, само је имао врло слабе живце. Он је био солунски добровољац и ратник из Првог свјетског рата, па је опет доживио и преживљава муке и текобе Другог свјетског рата и партизанског ратовања са нама млађима. Једном приликом смо сједили у кухињи око ватре и посматрали старог како је привео козу са оштрим роговима да је코ље. Повалио је козу поред себе, а коза мане главом и врхом рога му закачи панталоне и поцијепа. Стари се наљутио те стао бости козу по стомаку и свуда је боде, само је не коље. Неки од присутних су се почели смијати, а он напусти козу па са ватре дохвати угарке. Ми смо сви навалили на врата да бјежимо док ватра по нама сијева. Саво је овчије и козије коже, помоћу мекиња и придодајући још нешто, прерађивао и за појединце правио грудњаке који су добро дошли на хладноћи. Први је такав направио Атифу Заметици који је дошао у Команду из неке јединице. Он је родом из Бихаћа, а по професији је учитељ. У Команди није вршио никакву дужност, него се тобоже опорављао од исцрпљености и пјевао партизанске пјесме, и то не оне које партизани пјевају него као интелектуалац неке које је искривљивао неком интелектуалном обрадом. Та његова обрада је испадала смијешна и накарадна те су се партизани смијали. Он је свој грудњак носио неко вријеме, док га није напунио са ушима, а затим га је послао старом Сави да га ошури у пари партизанског бурета са осталом одјећом стражара. Сава је примио грудњак и ставио га да се дезинфекује, а кад га је извадио, он се сав спекао и скупио у гомилу. Кожа је изгорјела у пари. Он је Атифу послао грудњак по једном војнику са ријечима:

– Носи Атифу његов грудњак, само га немој дирати јер ће се распасти.

Кад је Атиф добио грудњак и почео га исправљати, он се сав распао у парчад. Саво се послије смијао и причао:

– Ја сам знао шта ће се послије десити, али нијесам хтио ништа рећи. Кад је градски паметњаковић, како не зна да се кожни предмети не стављају у пару. Зна само да искриви тако лијепе партизанске пјесме.

Више пута су се моји погледи сусретали са куваровом помоћницом Ђурђом, оном дебељушкастом дјевојком са Кличевића. Увијек кад би ме погледала својим лијепим погледом, примамљиво би се насмијешила. То се почело понављати при сусретима. Ја сам њезине осмијехе и погледе прихватио и истим начином узвраћао. Нијесам помишљао ни о каквој љубави нити сам могао замислити да бих могао вољети жену која је била, како сам већ рекао, дебељушкаста. Већином сам волио мршаве жене, витког раста и шланг. Са њом сам пристао на лијепо гледање из разлога што сам у предратној војци чуо једну добру изреку која гласи: „Са куварским особљем увијек буди у

добрим односима." Ти наши погледи, а касније лијепи умиљати разговори, пробудили су код мене, и против моје воље, симпатије, тако да сам је постепено заволио. Осјећао сам да ме је побиједила. Често сам размишљао који су разлози навели ту дјевојку да настоји придобити моје симпатије, кад је у нашој стражи било мушкараца, много љепших, млађих и виђенијих него што сам ја. Ја признајем да сам био прилично ружан, мршав, сама кожа и кости и још инвалид у лијеву ногу. Осјетно сам шантао при ходу. О томе сам размишљао, али јој никад нијесам поставио такво питање. Једном приликом ми је рекла да јој неке дјевојке пребацују што се са мном забавља кад има виђенијих момака, а она је њима одговорила:

– Водите ви вашег рачуна, а ја ћу свога.

Једног јутра дође глас да је из Бихаћа избјегло око тридесет Руса и сада се налазе код зграде у којој је смјештен Срески комитет. Она је удаљена од наше Команде око један километар и то источно под брежуљцима и шумом. То је изазвало у стражи узбуђење и изненађење. Какви Руси, какав Бихаћ. Отишао сам са командиром Бастом тамо да видим шта се десило. У једној згради поред Комитета нашли смо око тридесет развијених и младих људи у униформи њемачке војске. Ту смо сазнали да су то Црвеноармејци који су заробљени на Источном фронту, одведени у Њемачку, а затим су их Нијемци, из нама непознатих разлога, униформисали у своје униформе, наоружали и послали у окупиране земље ђе су мијењали квислиншку војску дотичних земаља која је упућена на Источни фронт. Међу њима има један старији. То им је био командир вода, а у Црвеној армији је имао чин мајора. Он је њих организовао за бјекство пошто је из града утврдио да се на овој страни налазе партизани, који на својим капама носе црвену петокраку звијезду и имају везу са Русијом. Приликом бјекства се причало да су у граду организовали саботажу. Попалили су нека бензинска складишта, али приликом доласка ниједан није донио са собом оружја. Вратили смо се у нашу Команду ђе је командир Баста пред затеченим стражарима весело узвикнуо:

– Видио сам Црвену армију.

Комесар Команде Липовача се узвртио и узлетио до Комитета и обратно. Послије подне је ангажовано седам сељачких саоница и Црвеноармејце су у фашистичкој униформи одвезли у Босански Петровац, а са њима је отишао и комесар Липовача. По повратку из Петровца комесар је одмах позвао стражу и одржао предавање. Говорио је о Русима који су дошли из Бихаћа. Приказао је себе као најзаслужнијег човјека за тај велики успјех. Он је даље хвалисао моћ Совјетског Савеза и рекао да је чуо од Руса, приликом путовања у Петровац, да је совјетска медицина постигла толико да ако један човјек има узак грудни кош, они га прошире хируршким путем. На то његово хирушко проширивање грудног коша ја сам се мало осмјехнуо. Примијетио је и презриво ме погледао.

Једног дана дође вијест да су код Петровца савезнички авиони избацили већу количину материјала за војску. Из тих авиона су падобраном спуштени савезнички официри који ће бити при главним војним штабовима у улогама војних мисија. Кажу да је на челу британске мисије дошао син предсједника Британије Черчила. Он је за друга Тита, врховног команданта, донио поклон и одмах се са тог привременог аеродрома упутио код њега. Причају да су посебним авионом дошли официри Црвене армије који ће сачињавати совјетску мисију. Наш комесар Липовача одмах је отишао у Петровац као политичко лице. По његовом повратку је услиједио састанак цијеле страже и предавање. За вријеме предавања говорио је како је у Петровцу видио руске официре, описивао их како изгледају, каква им је униформа, чинови и остале ознаке. Прича да су донијели аутомат праве руске производње. Командир Баста је одмах почео, са оних својих пола уста и тешко разумљивим гласом, спјевавати пјесме о Русима. Док ја сједим на једном крају наше канцеларије и пишем распоред страже за вечерас и сјутра, на другом крају он пише стихове о руском доласку и Црвеној армији. Ја му то не замјерам, са њим сам добар, а он кад не би тако радио, не би носио титулу командира. Ту титулу он може носити јер ја за њега радим, а да ја нијесам у стању то да радим не би му био замјеник. Ја сам могао многе послове обављати, али ми никаква титула није припадала јер ја нијесам спадао у ред оних повјерљивих, без обзира на своје способности. Једне вечери комесар Липовача уђе међу стражу и поче им нешто говорити. У говору је рекао једну нову вијест о успјесима народноослободилачке војске. Миљковић Хуска је поново прешао на страну партизана и превео своју муслиманску војску, око четири хиљаде војника. То је онај Хуска што је до Четврте непријатељске офанзиве био командант мјеста у Кладуши, а за вријеме офанзиве, из партизана побјегао у Загреб и тако постао командант новоформљене муслиманске војске са задатком да се бори против партизана.

– Хуска је погријешио – каже комесар – али се опет нама повратио. Превео нам је толику војску и грешку му не треба замјерити.
– Хуска се окреће како вјетар дува – одговорих.

Комесар Јусуф је плануо, рекао да то није истина и питао како ја могу њему противрјечити. За вријеме Хускиног преласка у партизане, његова војска се налазила у Босанској крајини. Он им је тада наредио да изврше некакво чишћење терена од оних који наводно нијесу симпатизери партизана, а то чишћење је погодило само неколико опустошених и попаљених српских села. У бившем селу Рујници налазиле су се само двије мушке особе, Пуђа Милан и његов син Петар. Они су на мјесту ђе им је некад била кућа, а сада је остао само зид од подрума, који су наткрили сламом и бујади и ту су намјеравали дочекати зиму. Хускини војници су ноћу опколили бајту, извели Милана и одвели га у муслиманско село Самарџиће. Тамо су га затворили у један сељачки подрум, а сина му сјутрадан убили на једној пољани у Бугару. Милану су чупали зубе клијештима јер је имао пар златних,

па су му на крају одсјекли главу. У бившем селу Крндија налазио се један мушкарац, Шикман Блаже и то партизански одборник. Он је ту јер има понека жена са нејаком дјецом која се вратила на згаришта и ископала земуницу. Он је остао да мало помогне. Тог Блажу су Хускини војници одвели у једну муслиманску кућу поред цесте у близини Ратковца, предали га муслиманима, сељацима, који су га у подруму дотичне куће исјекли сјекирама. Из села Гате био је Милан Поздан Црни, бивши партизан, а онда командир чете у Хускиној војсци. Он је био опрезан те је на вријеме примијетио шта се ради, напустио чету и побјегао из Хускине војске. У партизане није смио пошто је отуд побјегао, тако да се задржао по селима под заштитом сељанки. Партизани са Пријебоја су трагали за Црним, а пошто Црни није дошао у партизане са Хускином војском, дали су задатак партизану Милошу Цвјетићанину из Смољанца да се направи потрага за одбјеглим партизаном и тако нађе Црног и убије га. Милош га је успио наћи, представио му се као партизан дезертер, а Црни је повјеровао и примио га. Они су неколико дана били заједно, јели оно што су им сељаци дали и заједно спавали на једној простирци под једним покривачем. Милош је искористио једно вече, узео сјекиру и онако на спавању му одсјекао главу, стрпао у торбу и однио на Пријебој као доказ да је извршио задатак. Такви су били резултати чишћења Хускине војске. Он је произведен у чин пуковника народноослободилачке војске. Послије извјесног времена, убио га је његов рођак, бивши усташа, који се налазио у пратњи, а није трпио партизане. По убијању пуковника Хуске некуд је нестао.

Једног дана, командира Басту, мене, као замјеника, и још неколико истакнутих партизана позвао је у своју канцеларију командант мјеста Вуњак Ђуро и прочитао нам билтен о унапређењу. У билтену је стајало: „Командир страже при команди мјеста Липе, Баста Драго, замјеник командира страже Гргић Драган, стражари из страже, Пилиповић Божо и Мујановић Атиф, унапређују се у чин старијег водника.“ Значи највиши подофицирски чин. Командант Вуњак нам је честитао и ми смо му се захвалили. Послије подне смо сазнали за друга унапређења у команди које нам Вуњак није саопштио, а то је: у први официрски чин заставника унапређен је замјеник команданта мјеста Грбић Мирко и комесар Команде Липовача Јусуф. У чин поручника унапређен је командант мјеста Вуњак. Ишли смо у канцеларију и честитали им.

Тако су у послу пролазили дани. Добијамо вијести о успјесима наше народне војске и о ситуацији на фронтовима савезничких армија. Западни савезници су у Италији и ситуација иде набоље. Ја сам пооштрио своје зубе према комесару Липовачи од како сам добио чин. Сматрам да сам до сад био старјешина који је сваког часа могао бити смијењен, али је сад већ другачија ситуација. Чин је ту, па какав такав је. Да ли вршио неку дужност или не, то је законски. Мислио сам како ћу од сада свакоме скресати у лице оно што заслужује. То сам радио и раније, а сад ћу још смјелије.

Вријеме се погоршавало и нападао је нови снијег. Једног дана у Команду мјеста дође Копанић Душан и донесе команданту Вуњаку писмене инструкције из штаба Четврте дивизије. Он је тај коверат предао и дошао у стражу ђе је наставио одмарање до даљег. Идућег дана ме је позвао Вуњак и рекао ми:

– Драгане, спреми се и иди са омладином са овог терена у Лику, у село Мазин. Отуда ће омладина за Четврту дивизију донијети соли, а ти ћеш као представник Команде мјеста руководити том омладином. Кад се вратите са сољу, можда ће и нас запасти нешто. Видиш да стално једемо неслану храну од како се ова Команда оформила. Вечерас ће сва омладина бити сакупљена у селу Клишевићу. За вас је организован превоз преко Уне чамцем и то у први мрак. Ићи ћеш са Душаном, он је представник Четврте дивизије.

Ја сам увијек према команданту Вуњаку имао поштовање. Његово наређење никад не бих одбио, а волио сам ићи у Лику са својим добрим ратним другом Копанић Душаном. Око подне смо кренули од Команде према Уни и селу Клишевићу које се налази поред Дољана и под брдом Великим Љуточом. Приближавао се долазак ноћи. Омладине има доста и стално још пристиже. Сакупљају се из села Рачића, Босанских Дољана, Клишевића, Хргара, Горијевца и Липа. Има их преко двије стотине. Већином женска омладина. Мушкараца има мало, пошто су сви омладинци отишли у војску. Има их од четрнаест година па навише. Све је то пошло да помогне својој војсци, да пренесе на својим леђима у тканим торбама со за борце који су сад негђе на положају у зими и снијегу. Поред тога се радују што ће донијети и кући бар шаку соли јер се ни у чијој дуго није осолило јело. Жалосно је било посматрати оне дјевојчице од око четрнаест година које су растом биле ситне и кржљаве. На оваквој зими и снијегу су се замотале у огртаче са торбицама на леђима, а на ногама су имале опанчиће опутњаше плетене од конопаца искројених од сирове коже. Ризиковали су родитељи и дјеца су кренула у овакво невријеме на тако далеки пут. Снијег је велики, а треба прећи преко цесте из Боричевца коју контролишу Нијемци. Треба са том омладином прећи без икакве наоружане заштите. Мрак се приближавао, а са брда Клишевића колона црних покретних тачака попут змије се поче вијугати низ стрме стране у правцу ријеке Уне. Кад смо стигли до Уне, био је потпуни мрак. Тамо нас дочекаше два сељака са повећим чамцем. Почесмо се трпати у чамац у који је могло стати од десет до петнаест особа. Пошто се чамац напунио довољним бројем особа, два снажна сељака лупише веслима о хладну површину ријеке и видјели смо само како се на оној другој обали истоварају. Чамац се окрену десетак пута и сви смо били на оној страни Уне. Сељаци су завезали чамац за једно дрво на обали, а затим пошли пред нама уз бријег као водичи. Довели су нас и размјестили по сељачким кућама ђе нас је дочекала готова вечера. По завршеној вечери смо се сакупили предвођени водичима. Колона је кренула кроз мрклу ноћ и само се могла видјети црна трака како вијуга по бијелом снијегу. Пролазили смо кроз попаљени Боричевац. Види се да је било врло лијепо село, доста

густо и у неку руку ушорено. Сад ту нема живе душе, све је пусто. У ходу ми причају да је то било чисто усташко мјесто, па кад су партизани протјерали усташе и нападали на те зидане утврђене зграде, нешто су запалили они, а остатак усташе повлачећи се. Два водича одједном стадоше и саопштише нам да се цеста налази у близини. Наредисмо колони да стане у мјесту док се ми не вратимо. Нас четворица, Душан, ја и два водича смо ишли опрезно сваки час осматрајући и ослушкујући. Треба добро и савјесно извиђати да не би непријатељ био у засједи па да митраљеским рафалом покоси ону омладину и дјецу. Добрим извиђањем ризикујемо своје животе, али штитимо њихове. Ако ми наиђемо на засједу, изгинућемо, али ће се омладина спасти. Дошли смо на цесту, осматрамо и нема ништа. Узео сам једног водича, а Душан другог и кренули смо цестом према Бихаћу. Душан крену према Доњем Лапцу. Отишли смо сваки по пола километра, а пошто није било никога, стали смо. Послао сам свога водича да поведе колону и да журно иду преко цесте. Тако смо се договорили. Послије десетак минута, преко цесте се појави колона и у растојању журно промиче и ишчезе у помрчини. Сви су прешли до посљедњег, поново смо се на цести састали и кренули полако добро угаженом пртином за колоном.

Сада се налазимо на слободној територији пошто непријатељ држи само цесту ради саобраћаја. Идемо у правцу планине Зулешевице чији су се пошумљени високи брегови већ почели оцртавати према хоризонту. Ишли смо полако за колоном и сад имамо времена. Пред колоном је ишао водич који добро познаје терен и пут којим треба ићи. Послије краћег пјешачења смо ушли у шуму и, између високих стабала чије су крошње савијене по теретом леда и иња, почели се пењати уз стрме брегове. Пут је доста клизав. Попети се углачаном пртином је доста напорно, али је у унутрашњости много топлије те смо се почели знојити. Колона је често застајкивала да предахне и одмори, а затим се опет кретала напријед. По изласку на врх планине, наишли смо на цесту која је вијугала око шумских долина и лежала под дебелим слојем снијега. Око цесте су испретурани костури моторних возила талијанске израде: камиони, аутомобили, блиндирана кола и тенкови. То су храбри Личани у шуми дочекали талијанску колону и уништили је. То талијанско паркиралиште у шуми се протеже дуж цијелог пута.

Пред зору смо изашли из шуме и почели се спуштати наниже према једној равници ђе се под брежуљцима указа насељено мјесто. Рекао нам да је то Мазин. Сви смо били радосни гледајући са брежуљака ниже нас у кровове сељачких кућа ђе ћемо свратити у топле собе, огријати се, одморити и можда мало одријемати послије напорног пута.

У село смо сишли кад је свануло. Још у понекој соби свјетлуца петролејка. Наша колона се без икаквог распореда спонтано растрчала по групицама и без формалног јављања и позивања од стране укућана упадала у куће ђе су их дочекале топле сељачке собе. Укућани су навикли, од како је почела народноослободилачка борба, на овакве посјетиоце те никоме није било

ништа необично. То је код њих све нормално. Како је која група ушла у кућу, тако су укућани одмах уступали мјесто поред топле пећи. Још кад су видјели да је то храбра омладина, већином женска дјеца која су провела цијелу ноћ, пробијајући се кроз сњежне наносе, ради неког задатка за потребе народноослободилачке војске, радо су их дочекали. За кратко вријеме су се сви испретурали и полијегали по патосима, а слабије омладинке су пренијели на рукама и положили на кревете. По осталима су ставили биљце да им буде што угодније. Спавање је било до око дванаест сати, када су неки од руководилаца из мјесне власти наредиле укућанима да пробуде омладину која треба да дође на окуп ђе ће им бити нешто саопштено од стране народног одбора тога мјеста. Сви смо се сакупили пред једну сељачку кућу, а пред нас је дошао један млађи човјек и рекао нам да пођемо за њим до сједишта Народног одбора који се налази у једној већој згради удаљеној око један километар. Ишли смо у групи за њим. Јак сјеверњак нас је пратио носећи облаке ситног смрзнутог снијега. Код поменуте зграде су нас дочекали остали чланови мјесне власти. Један од њих је почео својим доста продорним гласом причати:

– Другови и другарице, ви сте дошли да пренесете со за војску. Соли нема због лошег времена и завијаних путева. Није могла стићи нити ми знамо хоће ли и када ће. Да не бисте ишли онако џабе назад, понијећете за војску топовске гранате које треба да што прије тамо стигну.

Омладина је једногласно прихватила. Измијешаше се гласови. Настало је дијељење граната на којима су били монтирани упаљачи. То је било опасно носити на клизавом смрзнутом терену и снијегу. Мањим, слабијим и млађим дјевојчицама стављена је по једна граната, а одраслим и јачим по двије. Свака дјевојка је скидала са себе дио одјеће те једну гранату увијала да се у торби не додирују и не ударају. Закључили смо да би требало кренути одмах како бисмо могли за дана прећи Зулешевицу и спустити се низ стрми бријег на руб шуме куда непријатељ саобраћа. Тамо треба дочекати мрак и прећи цесту. По завршеном дијељењу граната, саопштили смо омладини сваку опасност коју би могло проузроковати неозбиљно понашање. Требало је да се чувају клизања и случајног падања. Затим смо им наредили да морају ићи у већем растојању ако би једно страдало да буде мање штете, да не страдају и други.

Кренули смо на пут и дугачка колона поче да гамиже уз брегове у правцу шуме. Предвече смо стигли на врх шуме, одакле се треба спуштати на руб и сачекати мрак. Колону смо зауставили, опоменули омладину на строгу тишину, опрезно спуштање низ бријег и држање растојања. Посматрали смо омладинке, такорећи дјецу, како стоје на пртини у својим опанчићима који су клизави и без икаквих шунегли, а на њиховим дјечијим леђима у торбама се налазе гранате које могу бити смрт за непријатеља уколико успјешно дођу на положај. У сваком другом случају смрт је за дијете које носи тај опаки експлозив. Највише смо се плашили да би могло бити несрећних

случајева низ ову стрмину до руба шуме. Зато смо им показали како ће се приликом спуштања чврсто придржавати за стабла, а кад дођу близу руба, морају сачекати. Дјевојчице су међусобно жуборкале чекајући на покрет и смијешећи су говориле:

- Мислила сам носити друговима соли на положај, а за себе узети неку шаку да осолимо ручак, али добро је што носимо ово, јер ће другови са овом сољу солити непријатељске главе које су криве за све патње и овако тешко стање.

Спуштање низ бријег у већем одстојању је почело. Кад једна особа одмакне, за њом креће друга. Настала је стрепња од несрећног случаја. Тако стрепећи и пратећи сваку особу погледом, вријеме је споро пролазило. Задња је омладинка кренула низ бријег. Кренули смо за њом са олакшањем, надајући се да ће се све добро завршити. Сишли смо низ бријег и нашли омладину у гомили која стоји на рубу шуме.

Почело се смркавати. Још се ниже нас у низини види цеста смеђе боје од запрљаног снијега. Осматрамо наоколо и нигђе се нико не види. То је значило да ће пролаз бити слободан. Пошто се смрачило, колона опет у већем растојању крену према цести. Кад смо прешли цесту, кренули смо кроз негдашње село Боричевац и даље у правцу Уне. Чамци су нас дочекали и послије два сата смо били на другој страни ријеке, тачније на страни Босанских Дољана. Изјутра је командант Вуњак био задовољан и расположен што је задатак извршен и што се све добро завршило.

Послије неколико дана зима је попустила, а снијег се почео топити. Једног дана у Команду дође један младић, висока раста, коштуњав и одјевен у грађанско одијело. Првих дана његовог боравка у Команди нијесмо ни обраћали пажњу на његово присуство. Пошто је провео недјељу дана, почео је ићи по терену и враћати се назад. На терен је ишао јашући коња којег му је Команда обезбиједила од сељака. Поред тога, командант или политички комесар пред његов полазак увијек наређују да му дам по једног стражара наоружаног пушком да га прати по терену. Стражар је за њиме ишао пјешке, а он на коњу. Стражари су ми се жалили да тај младић на терену тјера коња јачим кораком, а на њих виче да иду брже. Тада сам се заинтересовао да сазнам ко је младић са господарским ногама па да мора имати коња за јахање и који тако нехумано поступа према стражарима. Знао сам да је неки од повјерења и учеван чим му Команда то обезбјеђује. Од почетка рата до данас, а сад је 1944. година, налазио се у Бихаћу, а онда је изашао у партизане и одмах постао угледна личност. Унапријеђен је у чин потпоручника народноослободилачке војске. Сугерисао сам стражарима да убудуће не иду за њим брзо, већ нормално како могу, без обзира на његово пожуривање. Неки су примили моју сугестију и тако поступали, али је онда услиједило Јунузово негодовање код чланова Команде против непослушних и недисциплинованих стражара. Такви стражари се мени нијесу ништа жалили, него су се само смјешкали. Противуслугу сам им чинио што их то

вече не бих одређивао ни на какву дужност и тако су могли цијелу ноћ спавати и одмарати. Појединци нијесу послушали моје сугестије него су и даље трчали усиљеним кораком за коњем, а приликом повратка, увече, настављали су са жалбом на тешки умор. Такве сам стражаре кажњавао слањем на стражу, а таквих је било мало. Највише таквих казни поднио је Вид Радаковић из села Грабежа.

Снијег је већим дијелом окопнио. Све њиве и брежуљци према јужној страни копне, само се снијег задржао по западним странама, долинама и шумама. Једног дана око дванаест сати позвао ме командант Вуњак. Рекао ми је да се спремим са још четири-пет наоружаних војника и да кренем са Јунузом на један задатак. Пут није далек и навече ћемо се вратити. Послије обављеног ручка сам одабрао пет стражара, а Јунуз је такође изашао напоље и био спреман за покрет. Упутили смо се према западној страни у правцу Клишевића и Босанских Дољана. Тада је Јунуз ишао са нама пјешке. Ишао је напријед ћутећи. Ишли смо доста полако. Видјело се да му се није журило. Предвече смо стигли на Клишевић ђе се налазила група кућа. Ту нас је дочекала Бурсаћ Перса, омладинка, старија сестра моје Ђурђе. Послије краћег времена је дошао један човјек средњих година, одборник из Босанских Дољана и придружио се. Игледа да смо чекали његов долазак. Тај одборник се руковао са Јунузом, али је изгледао нерасположен и потиштен. Из њиховог разговора сам сазнао да се ради о хапшењу неке групе четника која се налази ту негђе у селу. Перса је била расположена. Често се смијала и том приликом је једна златна навлака извиривала из вилице. Пред само смркавање смо се упутили низ стрме стране у правцу ријеке Уне. Поред Уне смо нашли Бурсаћа Ђуру из Клишевића, предратног жандара, врло мршава и коштуњава човјека. Он нас је видио како му се приближавамо, али се понашао равнодушно и није реаговао. Јунуз се право упитио ка њему. Почео је са њиме строги разговор запиткујући га ко је, како се зове и шта ту ради. Ђуро је само гледао у њега, покушавао да нешто каже, али га је Јунуз прекидао постављањем других питања. Окуражен нашим присуством, почео га је без икаквог објашњавања претресати и завлачити му руке у џепове капута. Из једног унутрашњег је извадио пресавијен лист папира испуњен радом писаће машине. На лијевом горњем углу листа могао сам видјети да је уцртана црква. По свему изгледа као да су у листу била нека упутства. Ту је Ђуро, тобоже, имао да одржи неки састанак са некима који нијесу дошли. Јунуз је Ђури саопштио да је ухапшен и да пође са нама. Кренули смо према селу. Јунуз и Ђуро су ишли напријед и нешто су тихо разговарали, тако да ми нијесмо ништа могли разумјети. Кроз село, Ђуро је показивао куће из којих смо изводили домаћине у сељачком одијелу и сврставали их у групу наоружаних стражара. Међу нама су се нашла два домаћина који су ћутке ишли не показујући никаква реаговања. Најзад смо ухапсили и четвртог. То је био омладинац Мандић Пејо који је доскоро био партизан, па напустио јединицу и задржао се код куће те је сматран бјегунцем. Када смо поново изашли са том групом на брдо Клишевић, већ је био мрак. На једној ледини смо стали. Одборник је ухапшенима рекао:

– Другови, како већ знате, ви сте ухапшени и друг потпоручник жели да вас веже.

На те ријечи је Јунуз из својих џепова извадио завежљај конопчића који је за ту сврху припремио и са неким апетитом почео везивати дотичне. Наприје прву двојицу, а затим и другу. Док им је наређивао да стану један поред другог и стезао конопац око руку, ми смо мирно посматрали. Примијетио сам по кожи и месу њихових руку да су конопци доста стегнути. Та његова похлепа и воља за везивањем људи оставила је лош утисак на присутне, као и на сељаке тога краја пошто се то касније препричавало. Одборник и Перса осташе на ледини, а ми са повезанима кренусмо у правцу Теочака према Команди мјеста.

По доласку у Команду смо их смјестили у стражару да преноће. Јунуз им је наредио да морају цијелу ноћ сједити онако везани и да не смију лежати и спавати, а затим је отишао на спрат да легне у свој кревет. Пошто сам обишао стражаре, ушао сам у стражару и на моју иницијативу одријешио свезане и рекао им да легну поред стражара на прострту сламу да спавају. То су дотични и учинили. Ради тога се сјутрадан на мене сручила гомила псовки и пријетњи од стране Јусуфа. Јунуз је окренуо главу од мене и више нијесмо један другог поздрављали. Моје слагање са Липовачом је до сада било никакво, а од сада је постало несношљиво. Само сам од стране стражара осјетио већу блискост него раније. Ухапшени су били пар дана у Команди, док је трајало саслушавање, а затим су она двојица из Дољана што су оптужени као четници, упућени у пратњи страже у Босански Петровац некој вишој команди. Омладинац Пејо Мандић и бивши жандар Ђуро Бурсаћ су остали у Команди, у стражи, на дужности.

Једног дана у команду је дошла Бурсаћ Перса да обиђе сестру, а пошто је мислила да сам човјек од повјерења, рекла је хвалећи се:

– Ја сам највише заслужна за хапшење Миле Балаћа и оног његовог друга и они ће бити сигурно осуђени на стрељање. Само ме интересује хоће ли бити јавно стрељање.

Балаћ и његов друг нијесу стрељани како је Перса очекивала, него су упућени у једну од партизанских бригада ђе су сврстани у редове бораца народноослободилачке војске и послати да се боре за ослобођење своје земље. Послије извјесног времена њихове породице су обавијештене да су изгинули у борби.

У Команду дођоше и три домобранска официра. Они су се негђе око Бања Луке предали партизанским јединицама, а пошто су родом из Хрватске, изразили су жељу да иду у Хрватску у партизане. Они су ишли преко слободне територије од команде до команде ђе им је давана помоћ и водич. Пошто су преноћили у нашој, командант Вуњак ми рече да им одредим једног стражара који ће их спровести преко Уне до Кестеновца, а затим се

вратити натраг. За тај задатак сам одредио Мандић Илију. Њега сам одредио јер је био комичан. Он је имао кратки кожни капут смеђе боје, али му је неким случајем лијеви рукав отпао и изгубио се. Стари Гаћеша Сава направио му је други од козије учињене коже. Рукав му је додуше могао послужити, али није био исте боје као капут, већ бијели. Илија је на једну ногу шантав. При поласку је тражио да му дам кратку пушку, талијанку, да би донекле сакрио рукав. Наредио сам му да мора узети дугачку пушку, трометку, француског поријекла и тиме сам повећао комичност те пратње.

Официри и пратња су напустили зграду Команде. Изашао сам напоље и са још неколико стражара посматрао како група одмиче преко њива у правцу запада. Било је доста смијешно. Илија иде за њима, шанта, млати руком и бијелим рукавом, а дугачка цијев од пушке високо strши изнад Илијине главе и млати при покрету као да показује пут.

Једног дана је Команда добила наређење из Босанског Петровца да упути патролу која ће се налазити на најпогоднијем мјесту, негђе у Кличевићу или Дољанима, и да осматра цесту са друге стране Уне куда крстаре непријатељска моторна возила из Бихаћа у Доњи Лапац и обратно. Промет тим путем посљедњих дана се појачао, а команда у Петровцу је за то заинтересована. Патрола ће имати задатак да тачно преброји колико возила пређе из Бихаћа у Лапац, а колико у обрнутом правцу. Навече ће вођа патроле слати писмени извјештај Команди која ће телефонским путем у виду уговорене шифре доставити Петровцу. За тај задатак смо одредили четири војника под руководством старијег водника Пилиповић Боже Чоча. Патрола је отишла, поставила се на одговарајуће мјесто и са успјехом извршила своју дужност. Извјештаји су редовно стизали са прецизниим цифрама и све је ишло уредно.

Једне вечери је дошао један стражар од куће и донио командиру Басти и мени војничку алуминијску чутуру лијепе ракије, шљивке. Да не би примијетили ови наши из Команде, отишли смо нас двојица и са нама чутура и под заштитом мрака сјели за једну шталу на нека дрва и не осјећајући хладноћу приносили отвор чутуре до уста и навијали. Задржали смо се мало дуже редајући се и потежући давно жељену шљивку. Чусмо ђе сеоским путем иду запрежна кола правећи све јачу лупу и ударајући о смрзнуту земљу и камење. Знали смо да кола иду у правцу Команде јер се лупа точкова и коњских копита чује све јаче. За кратко вријеме, кола су стигла пред саму зграду и зауставила се. Око кола се скупише стражари који су истрчали из зграде и по њиховим ужурбаним гласовима закључисмо да се десило нешто необично. Баста је брже чутуру сакрио иза дрва на којима смо сједили, па пођосмо у правцу кола. Кад смо се дигли и пошли, примијетили смо да смо се прилично навукли ракије што нијесмо осјећали док смо сједили. Ишли смо према колима и помало кривудали. Кад смо стигли, стражари су из њих однијели товар и примјетисмо да се та гомила налази у нашој канцеларији. Прогурали смо се између стражара и видјели према

свјетлости петролејке да на кревету лежи наш друг Пилиповић Божо Чоче, стење и јауче. Он је био руководилац оне извиднице у Кличевићу. Данас су изашли у један шљивик, а непријатељ их је са оне стране Уне примијетио двогледом и испалио на њих пар топовских граната. Једна је пала близу Боже и израњавала га по рукама, ногама и бутинама. Сељаци су дотрчали, завили му ране крпама и донекле зауставили крв. Крв се зауставила, али је поквасила завоје, осушила се и закорјела, тако да су завоји чврсто прионули за ране. Ту се нашао и командант Вуњак. Он се мршти и жали Божу. Жао нам је свима, јер је наш Чоче, како смо га звали, био омиљен у цијелој Команди. Командир и ја смо се свом снагом упињали да се држимо нормално и да не одамо пијаност пред командантом и осталима. Командант наређује да одмах дође болничарка Хаснија, да поново опере ране и превије Божу, а нађе кола која ће продужити пут у правцу Петровца и возити га у болницу. Хаснија је некуд отишла, само су нашли њезину торбицу са завојима и осталим прибором. Командант нареди Басти и мени да извршимо превијање. Све би ишло лако да није требало скидати завоје са рана. Ми смо се трудили да будемо што њежнији и пажљивији и нама се чинило да смо њежни, али приликом одвајања завоја Божо се из свег гласа дерао као јарац. Плашили смо се да ћемо открити присутност алкохола у нашим главама. Успјели смо скинути старе завоје. У санитетској торбици смо нашли флашу са хиперманганом. Опрали смо ране и затим на сваку ставили парче чисте газе. По гази смо ставили мало вате, а затим умотали завојем. Док смо то све завршили, Божо се мало умирио. Наредили смо војницима да га пажљиво однесу до кола, затим смо га добро умотали у покриваче и јастуке и одредили једног наоружаног стражара да га прати. Кочијаш је окренуо кола и ишчезли су у мраку.

Снијег је окопнио. Ноћи су ведре и земља смрзне, али се преко дана открави. Вријеме је доста лијепо и дани су сунчани. Сваког дана изведем стражу на околне сунчане брежуљке и изводим вјежбу. Теме су већином биле: „Појединачно пребацивање под заштитом имитације ватре из оружја, Напад и одбрана положаја и Стражарска служба“. Наставу нијесам одржавао само оних дана кад сам ишао на терен у околна села ради реквизиције меса и жита за војску. У том послу сам замијењивао заставника Грбић Мирка.

Једне вечери политички комесар Липовача је држао предавање у стражарској соби о новој непријатељској тактици коју употребљава у борби против позадинских установа и команди на нашој ослобођеној територији. Он прича да је непријатељ оформио групе које се називају „Трупови“. Они се по мањим групама пребацују на ослобођену територију у близини неке команде. Одјећом се маскирају на разне начине. Преко дана се притаје негђе у шуми на погодно мјесто и навече изненађују стражаре. Улијећу у команду, потуку све што нађу и под заштитом мрака нестану. Он је тим предавањем хтио да упозна стражаре и упозори их на опрезност. Постигао је извјесне резултате, али је било и негативних страна пошто су се неки стражари плашили те је требало појачати ноћне патроле.

Дошао је и април. Први прољетни дани су били топли.

НЕПРИЈАТЕЉСКИ ДЕСАНТ ИЗ ВАЗДУХА НА ДРВАР

Једног дана ме је позвао командант Вуњак и молио ме да му предложим пет војника који ће ићи у прекоманду. Тако је тражила Команда подручја у Дрвару. Тамо се оснива једна самостална чета од људства из команди мјеста. Отишао сам у стражару не причајући никоме ништа. Послије размишљања сам на парче папира написао: Салопек Ратко, Мандић Пејо, Мандић Симо и Пепић Срето. Написао сам имена и презимена та четири друга, а мислио сам да предложим себе као петог. Салопека Ратка сам предложио јер су га руководиоци гледали с неповјерењем зато што је био син бившег бихаћког трговца Салопека Петра. Иако је Ратко био добар друг и имао рођеног брата Славка у Трећој пролетерској бригади, нису му вјеровали. Отац му није био жив. Руководиоци су се плашили престижа јер је Ратко располагао школском спремом и интелигенцијом. Себе у прекоманду предлажем пошто сам сматрао да је било доста свађе и нетрпељивости са комесаром Липовачом. Са списком сам дошао код команданта. Погледао је списак и рекао:

– А ђе је пети?
– Друже команданте, ја бих желио да идем у прекоманду са овом четворицом, с обзиром да неки чланови у Команди имају према мени неку нетрпељивост без разлога, па је боље да се раздвојимо.

Командант је знао за ту нетрпељивост и није се дуго премишљао него је додао моје име на поднесени списак. Рекао је да ћемо прекосјутра кренути за Дрвар. Отишао сам у стражу и знао сам да ћу се ту налазити са стражарима до прекосјутра, а затим слиједи растанак. Мислио сам како бих могао колико-толико напакостити Липовачи који је мени до сада стално пакостио. Сјутрадан сам задњи пут вршио распоред стражара. Распоредио сам Пепић Срету на стражу ноћу. Предвече сам му саопштио да ћемо сјутра у прекоманду у Дрвар, а вечерас кад буде на стражи, око пола један пред смјењивање, нека опали један метак увис. Кад му поставимо питање зашто је пуцао, рећи ће да је у мраку према хоризонту примијетио двојицу који се опрезно привлаче згради. У одређено вријеме је пуцањ са стражарског мјеста нарушио ноћну тишину. Командир Баста и ја смо први дотрчали до Срете. За час после слетио је са спрата Липовача, командант Вуњак као и Јунуз. Стражар је саопштио онако како сам му рекао. Одредио сам двије патроле да прокрстаре око Команде, затим смо отишли поновно да спавамо, али Јусуф и Јунуз нијесу спавали те ноћи. Они су се плашили да ће доћи Трупови и помлатити их. Како је командант Вуњак прошао, није ми познато. Ја сам у себи помишљао да им је то успомена од мене на растанку.

Сјутрадан по обављеном доручку Вуњак ме је позвао и дао ми запечаћен коверат адресиран на Команду дрварског подручја. Коверат сам примио, са командантом се руковао и опростио, а затим изишао напоље, позвао сву

стражу у строј, са њима се другарски руковао, као и са куварима и куварским особљем, и нас петорица кренусмо пут Дрвара. У Команди немам шта жалити, осим својих добрих другова, стражара са којима сам се добро споразумијевао и слагао. Они су према мени били другарски расположени, иако сам их приликом вјежби јурио по оним брдима и морали су понекад лећи и у снијег и воду, али су они схватали да је то вјежба и дужност и нијесу се љутили. Жао ми је и моје Ђурђе јер сам често прије дијељења вечере знао намјерно некуд отићи, а затим се касно вратити у кухињу ђе ме је чекала пуна порција меса. По завршеној вечери смо дуже остајали у кухињи сједећи једно поред другог, мазећи се и шапћући. При поласку ми је обећала да ће ме посјећивати у Дрвару колико год буде могла и доносити ми поклоне.

Групица од пет другова пјешачила је у правцу Петровца. У тај градић смо стигли навече. Примили смо вечеру у кухињи за пролазнике и преспавали у преноћишту за пролазна лица. Сјутрадан смо наставили пут преко дивног Оштреља у правцу Дрвара. Прије подне смо стигли у Дрвар и пријавили се у Команди подручја. Предао сам коверат који сам донио, а нама је саопштено да сачекамо неко вријеме напољу. Изашли смо из зграде и сједили на једној клупи. Команда располаже са радио-апаратом, чији су звучници спроведени напоље и ту се редовно могу чути вијести које упућује радио-станица Слободна Југославија. Предвече су ме позвали у Команду подручја и саопштили да са осталом четворицом другова пођем цестом у правцу града ђе ћу са лијеве стране виђети рушевине изгорјеле цркве, а иза тих зидина на равној пољани се налази једна кућа. У тој кући је смјештена новоформирана чета. Тој чети смо се требали прикључити. Саопштише ми да сам одређен на дужност замјеника командира чете, а накнадно ћу добити план и распоред дневног занимања. Потпоручник Морача Нине, како ми рекоше, има још неке дужности и ријетко ће се налазити у чети, што значи да ћу морати преузети све послове руковођења. Пошао сам са својом групом другова у одређеном правцу размишљајући о својој новој изненадној дужности и у мислима се питао докле ћу да само мијењам једне по једне.

Нашу кућицу смо лако пронашли иза изгорјеле цркве. У просторијама смо нашли око осамнаест војника, различите старости, раста и изгледа. Било је још дјеце, младића од четрнаест до шеснаест година. Сазнао сам да су сви родом из оближњих села. Дошли су из разних команди мјеста, а у те команде дошли из разних оперативних јединица као рањени, исцрпљени и изнемогли. Мало даље према граду, у подруму једне куће се налази кухиња и тамо се сада спрема вечера. Војници се хвале да им је добра храна. Стално им се спрема пиринач са конзервираним месом. Деси се да добију и свјежег. Причају ми да сами воде редну листу за стражарску службу у ноћно вријеме, јер је командир само једном дошао код њих од како су овдје, а ту су око десет дана. Кад је дошао, командир се задржао двадесетак минута и разгледао је војнике. Ништа није рекао. Из разговора сам сазнао да је командир плућни болесник и да је доста слаб. Рекао сам војницима да сам ја

замјеник командира и да ћемо се трудити да буде све што је могуће боље.

Сјутрадан послије обављеног доручка сам сазвао чету у строј да се боље видимо и упознамо. Затим сам је подијелио на три једнака вода, а од њих одредио командире и нагласио им да ће вршити водничку дужност до даљег. Поново је састављен јединични списак чете, а водник првог вода ће водити редну листу дежурства и страже под мојим надзором. Тога дана нијесмо радили ништа, него сам шетао по граду, разгледао изгорјелу целулозу у којој је смјештен партизански биоскоп. Ту се приказивао један руски филм о вођењу борбе на Источном фронту. Сваке вечери је долазило много омладине из једног оближњег села да гледају. Једном приликом сам ишао и ја. У сали сам видио слику нашег врховног команданта друга Тита као и слике шефова савезничких држава.

Тај дан сам шетао и у околици по брежуљцима разгледао. На свим доминирајућим брежуљцима су се налазили ископани ровови и гнијезда за противавионске митраљезе из којих су стршале цијеви. Поред ровова су постављени шатори за смјештај посаде. Причао сам са једном посадом. Чуо сам да су те митраљезе добили из Енглеске ваздушним путем као и муницију и осталу опрему. Послије ручка сам изнио једно ћебе, простро га на ледину поред куће и у друштву војника лежао и осматрао околину. Према источној страни од Оштреља па до правца Шиповљана, Дрвар надвисује једна слабо пошумљена коса, коју по средини пресијеца жељезничка пруга узаног колосијека. Испод те косе равницом протиче ријека Унац, која од Шиповљана одлази према сјеверозападу у правцу Мартин Брода ђе се улијева у Уну. На коси преко Унца уздиже се један округао куполаст брежуљак на којем се види групица војника, а из озиданог каменог бункера трши цијев противавионског митраљеза. Ниже тога бункера, према ријеци, нагнула се стрма стијена и у њој се сасвим ниско види отвор пећине коју је природа саградила. Пред пећином, а поред Унца, саграђена је дрвена кућа у виду бараке, а испред саме куће шеће стражар. Рекоше ми војници који су ту прије дошли да се у тој дрвеној кући налази Врховни штаб народноослободилачке војске и друг Тито. На другој страни Дрвара, према Шиповљанима, смјештена је инжињеријска бригада Врховног штаба која располаже са пар мањих тенкова. Према сјеверној страни, испод косе поред Унца, у засеоцима према Груборском наслону, смјештене су јединице пратећег батаљона Врховног штаба. Те јединице су састављене од бираних бораца, добро развијених, младих и здравих људи. Сви су добро одјевени и располажу добрим пјешадијским наоружањем. Према југозападној страни, у правцу Грахова у засеоцима, смјештене су војне мисије савезничких армија. Град је пун установа. Ту су комитети и одржавају се разни курсеви. У околини на брежуљцима, у сеоским кућама, смјештени су дијелови економског одсјека Врховног штаба као магацини и складишта. У граду је живо као у кошници. Нарочито весеље и живост даје омладина из околних села која у групама са пјесмом долази због својих послова и одлази из града.

Разгледајући и размишљајући, био сам задовољан што сам дошао овдје. Сјећао сам се комесара Липоваче, његове нетрпељивости према мени, а овдје је изгледало да ћу бити миран.

Идућег дана сам добио распоред занимања из Команде подручја и предвиђена је сваки дан вјежба са војском, и то иста вјежба као и у Команди мјеста. Пошто сам се одморио и средио, одмах сам почео са занимањем. Лијепи су прољетни дани, а око наше зграде се простире дивна равна пољана по којој се трава почела зеленити послије зимског сна. Било је лијепо за вјежбу. Изводио сам све врсте престројавања у мјесту, као и у покрету, а понекад сам обнављао стражарску службу. Послије неколико проведених дана дошао нам је из мјеста Липа заставник Грбић Мирко, замјеник команданта. Он је дошао на дужност командира чете, док првог командира Морачу нијесам ни видио. Одмах је услиједио долазак и Ромић Мирка из села Подбрина у околици Дрвара. Он је био политички комесар. Сада је оформљена команда чете. Прије комесаровог доласка чети је политичке часове с времена на вријеме држао капетан Вишекруна Мирко из Команде подручја. Он је на часу савјетовао војнике да буду добри, дисциплиновани и да уче читати и писати у слободно вријеме, јер ће им то требати. Као примјер им је наводио како је незгодно не знати прочитати писмо које дође од куће, а у писму пишу да се крава отелила и крмача опрасила и ти мораш давати другом да ти чита.

Под кровом наше куће налазила се једна лијепо уређена собица. Њу је командир одредио за нас троје, тј. за Команду чете. Одмах су набавили три кревета, која су провизорно направљена од дасака. Комесар је набавио сламу те смо је простргли. Нашло се и које ћебе за простирку и покривање. Добили смо обавијештење и инструкције из Команде подручја да наша чета више не припада управи подручја, него Команди економског одсјека Врховног штаба. Наша дужност ће бити да обезбјеђујемо аеродром ђе ће авиони спуштати падобранима материјал за војску. Зваћемо се аеродромска чета. Остала упутства и наређења ћемо добити од економског одсјека. Мјесто за спуштање материјала налази се западно од зграде команде подручја. То је једна узвишица која се зове Спасовина.. На том бријегу се налази рушевина изгорјеле цркве, а цијели бријег је засијан озимим житом које је већ било прилично нарасло и озеленило. Од Команде подручја уз бријег кривуда пјешачка стаза. Преко тога бријега у правцу цркве иде даље према засеоцима. Кад су требали доћи авиони са товаром војне мисије западних савезника, пред само вече су нам јавили и ја сам био одређен да идем у заселак. Један од њихових официра ми је саопштио какве све треба сигнале да припремим за долазак авиона. Авиони су долазили ноћу. Најчешће између девет и десет часова. Сигнали су били потпаљивање ватре, па је савезнички официр увијек цртао распоред на парчету папира и давао ми. Распоред је већином био у виду неког латиничног слова. Прво вече кад сам добио такав план, припремили смо чету на дужност и рано смо вечерали. Узео сам четири војника, отишао на бријег Спасовину и по плану

смо направили ватришта од сувог грања са подметнутом сламом и хартијом. За нама су командир и комесар довели чету око осам часова. На лице мјеста су дошли савезнички официри. Код сваког ватришта смо оставили по једног војника наоружаног кутијом шибица. Када авиони наиђу на дати знак, све ће ватре бити потпаљене. Ноћ је била тиха и мирна. Око девет сати са западне стране зачусмо потмулу грмљавину авионских мотора. Била је све јача и све боље су се распознавали звуци мотора. Знак је дат. Ватре су потпаљене и њихови пламенови разбише ноћну таму. Савезници испод једног стабла дрвета дадоше малим рефлектором сигнале првом авиону који је ниско летио и кружио. Сви смо пратили авион који се добро видио. То су били велики транспортни авиони, са три мотора, а понеки и са четири. Пријатно је било слушати рески звук њихових металних елиса, које су сјекле ваздух и правиле писку. На крајевима великих крила била су упаљена црвена свјетла. Авион, пошто је надлетио изнад ватре трећи пут, из свог џиновског трупа је просуо црне тачке из којих су се раширили падобрани и у виду печурки или кишобрана полако спуштали према земљи. Исти авион је надлијетао још три-четири пута и из трупа испустио свој товар, затим се заокренуо према сјеверу и у даљини ишчезао. Пошто је отишао, иза њега је услиједио други. Његово понашање и кретање ваздухом изнад наших глава било је као у првог. Истоварио је терет и отишао правцем претходника. За њим трећи, четврти и тако даље све до пред зору долазили су један за другим, истресали товар и нестајали. Кад је задњи авион те вечери отишао, савезници су се изгубили у правцу града, а наша цијела чета се дала на посао да купи по цијелом бријегу драгоцјени материјал и носи у сељачке штале, шупе и сењаке, који су били претворени у складишта. Пришао сам једном сандуку, поред кога се бјелуцао падобран, и видио да је пун пушчане муниције, а на поклопцу пише ћириличним штампаним словима: „Војно-технички завод Крагујевац“. То су сандуци са крагујевачком муницијом коју су Талијани однијели у Италију и сад та наша муниција дође опет у руке југословенског народа. До девет сати изјутра сав материјал је био покупљен и предат у складишта. Војници су послије напорног рада и непроспаване ноћи доручковали и сад имају цијели дан на располагање за одмор. Авиони су долазили најчешће једанпут недјељно, ријетко кад два пута. Већином смо ишли предвече код зграде подручја ђе смо слушали пренос вијести. Вијести је давала партизанска радио-станица „Слободна Југославија“. Петог маја навече смо чули да Врховни командант друг Тито честита Србима Ђурђевдан. Команда чете је добила наређење да се више у нашој војсци неће вршити поздрављање стиснутом десном песницом него испруженим прстима, тачно онако као што је био поздрав у предратној војсци те да одмах приступимо обучавању војника. Тако се мени у чети повећао посао око обучавања војника новим поздрављањем. Сваког дана сам изводио војску на пољану и обучавао их како треба поздрављати претпостављене при обраћању, сусрету и проласку. Неки из чете су негодовали.

Једног поподнева сам лежао на ледини окружен четом. Причали смо којешта. Са источне стране тишину наруши зујање авионских мотора. То

зујање се стално појачавало док се иза бријега у ваздуху не појави велика формација тешких бомбардера, а око њих свјетлуцају лаки мали ловци, који услијед своје брзине измичу напријед те се опет враћају и праве заокрете и акробације. Праве дужи пут како би се налазили у близини формације коју штите у путу од случајних напада непријатељских ловаца. То су били савезнички авиони који су ишли на Источни фронт, вјероватно негђе у Румунију на борбени задатак па се враћају. Посматрали смо те огромне челичне птице како полако у једнаком растојању клизе ваздухом. Од једног авиона се нешто мало и црно као тачка одвојило и полако приближавало земљи. Нагађали смо шта би то могло бити и по спором приближавању закључили да је неки лаган предмет. Није био од метала. Предмет се приближио и оцијенили смо да ће пасти недалеко од нас, близу ријеке Унца. Два војника су отрчала тамо и за кратко вријеме су се вратили носећи у руци кожну рукавицу десне руке вичући:

– Ево добре рукавице. Само онај што је бацио, требало је да баци и лијеву, онда би било још боље
.

Закључили смо да је рукавицу бацио неки од пилота и то у знак поздрава ратним савезницима што се налазе испод њих на земљи.

Једног предвечерја сам отишао код савезника ђе сам добио план и распоред ватре за сигнале. Узео сам потребан број војника са којима сам отишао на Спасовину и поставили смо ватришта као и прошлих вечери. Пошто су увече у уобичајено вријеме авиони дошли, ватре су потпаљене, сигнали дати, а они су један по један долазили и по обављеном послу одлазили. Док авиони надлијећу и обављају свој посао, за то вријеме се на земљи ништа не ради. Сједио сам поред ватре, а код мене дође један Британац, официр из војне мисије, који је ту давао рефлектором сигнале авионима. Сјео је поред ватре, ништа ми није говорио, ћутке је пружио цигару коју сам примио и са угарком ватре запалио. Он је са главе скинуо беретку, ставио је на земљу поред себе и распетљавао пертле на својим високим сарама од чизама које су му стизале до кољена. Тако раскомоћен, запалио је и он цигару и одмарао се. Пошто је ноћ била видна, из даљине смо примијетили двојицу људи како полако са цесте иду у нашем правцу. Обојица су били унифомисани у униформу енглеске војске. Пошто су пришли ближе, чули смо да нешто разговарају на енглеском. Тај официр што је до сада сједио поред ватре, намјести брзо беретку на главу, скочи на своје мршаве и штркљаве ноге, намјести футролу са пиштољем да правилно стоји и брзим корацима се удаљи и оде у обилазак да види како послови иду. По понашању овог официра сам закључио да је наишао њихов старјешина од поштовања и решпекта. По доласку двојице дошљака, видио сам да су оба млађи људи, средњег раста, одјевени у војничку униформу без икаквих ознака и чинова. Један од њих јави ми се на чисто српскохрватском језику и рече: „Добро вече.“ Онај други што је дошао са њим такође ми се јави са искривљеним нагласком и каже: „Добро везе“. Ја сам им отпоздравио. Они су посједили крај ватре и овај што добро говори српски измијенио је са мном пар ријечи,

али је даљи разговор пресијецао онај други што не зна српскохрватски. Постављао је мени разна питања на енглеском, а његов сапутник је преносио на наш језик. Питао ме одакле сам родом, колико имам година, од када сам у армији и какав имам чин. На сва питања сам одговорио. Тумач је све пренио на енглеском. Том приликом сам имао обучену зимску блузу на којој су се сијали чинови старијег водника на рукавима који се ноћу не разликују од чинова капетана. Тако су нас, старије воднике, партизани у шали звали „бијели капетани“ или „ноћни капетани“. Нијесам био расположен да ми тај радознали поставља питања, стога сам се ја пребацио на постављање. Ја сам питао оног младића што говори наш језик је ли он Енглез. Он је одговорио да јесте.

– А како си могао научити српскохрватски да се не примјећује страни језик?

Он је одговорио да је студирао у Загребу. За сва постављена питања онај други се интересовао на енглеском. Питао га је шта сам ја рекао, а овај му је објашњавао. Питао сам каква је Енглеска по својој површини, има ли брегова или равница, шта се тамо највише сије и шта најбоље успијева. За вријеме наших разговора частили су ме цигаретама. Онај што говори енглески, дао ми је цијелу кутију. Пушећи сам посматрао оног младића, Енглеза, и у мислима закључио да би то могао бити млађи Черчил, син британског предсједника Винстона Черчила. По доласку у Дрвар, сазнао сам из разговора са неким нашим официрима да се Черчилов син налази на челу британске војне мисије. Фотографију старог Черчила сам видио у биоскопу и изгледа да је овај младић имао неке црте Черчиловог лица. Овај млади је сприједа имао врло слабу косу. Приликом спуштања материјала, ваздушна струја је тако утицала да се материјал расуо и достигао у неке засеоке и шумарке. Имали смо много посла. Омладина са села је прискочила у помоћ, у већим групама, под руководством омладинских организација.

Једне лијепе мајске вечери појавиле су се групе омладинаца и омладинки из разних праваца. Иду у град пјевајући разноврсне партизанске и борбене пјесме. Пјесме су се ориле из њихових младих грла. Пјевали су Партији, Скоју, другу Титу, као и осталим истакнутим руководиоцима. Стајао сам пред нашом зградом поред командира чете Мирка. Он ми каже да се у граду припрема нека омладинска конференција. Командир је стајао поред мене, завукао руке у џепове капута слушајући дивне омладинске пјесме, смјешкао се и цупкао десном ногом. Онако весео погледао је у мене и рекао:

– Драгане, ја се залажем да ти будеш примљен у Партију. Моје залагање је успјело и бићеш ускоро примљен. С обзиром на твој рад, ти то заслужујеш. Ти си сад подофицир, а ускоро ћеш постати официр, само немој направити глупост као што си направио у Команди мјеста па да одбијеш. Пред тобом је срећа и будућност. Ово што сам ти сад рекао, немој никоме причати и прави се да о томе ништа не знаш.

На то му нијесам ништа одговорио и он је био задовољан јер у већини ћутање значи одобравање. Још смо неко вријеме шетали, разговарали о којечему и пошли у нашу собицу на спавање. За нама је дошао политички комесар и у разговору, без свијетла у соби, распремили смо се и легли, сваки у свој кревет. Ја сам лежао у свом кревету у удубљеној логи од сламе, размишљао и повремено се окретао. Нијесам могао заспати јер сам мислио о ономе што ми је малоприје командир рекао. Незгодно ми зује његове ријечи: „Пред тобом је срећа и будућност." Те исте ријечи су ми рекли и они што су ме примили у организацију августа 1941. године у шуми више кућа Секулића у Кордунском Љесковцу. Та њихова обећања среће завршила су се тако што су ме послије пар мјесеци осудили на смрт због тога што сам извршио задатак који су ми они погрешно поставили, а кад су за то требали они одговарати одбранили су се тако што су оптужили мене и још неке другове да смо то учинили на своју руку иако су они били старјешине кад се задатак извршавао. Тада сам искључен из организације и осуђен. То ме је потресло и зарекао сам се да више у ту организацију нећу ући. А како сад одржати тај завјет? Покајао сам се што сам дошао. Да сам остао, не бих више пркосио комесару команде Липовачи и не бих се са њим свађао. Мислио сам који најбољи начин да се изговорим и да не изазовем руководство против себе.
Могло је бити око пола ноћи, а ја још нијесам заспао и чујем како нечији кораци тапкају уз дрвене степенице према вратима наше собе. Врата се полако отворише и у собу уђе младић Петковић Стево, дежурни чете. На прстима се лаганим корацима упутио према кревету, јер је осјетио да ја не спавам. Упитао сам га лаганим гласом што је дошао, а он је рекао:

– Друже воднече, сада је код нас био дежурни официр гарнизона и наредио је да сјутра, прије него што сване, цијела чета буде спремна изван зграде у рововима, пошто ће бити бомбардовање Дрвара.
– Реци дежурном нека пробуди другове сат времена прије зоре да се спреме, па нека онда нас пробуди.

Ја сам се још врпољио у кревету и најзад сам помислио што да се ту гњавим, боље је да заспим, сјутра ће бити бомбардовање, а ако ја случајно погинем, та ствар ће се ријешити. Ако погине командир који се за мене брине, биће опет ријешено, јер неће имати ко да покреће ту ствар даље. Ако погинемо обојица, ријешена је та ствар сасвим. Некако сам заспао.

Дежурни ме продубио и рече:

– Војска је изашла из зграде, а негђе из даљине се чује потмула грмљавина, као да су авиони.

Погледао сам на прозорче и видио да је свануло. Брзо сам пришао креветима и пробудио командира и комесара и донио им вијести о најављеном бомбардовању. Брже сам почео са облачењем и обувањем, а командир се протеже у кревету говорећи:

– Ајде богати, шта се плашиш, ваљда смо ми партизани навикли на бомбардовање. Није нам то први пут. Не убија свака.

Обукао сам се брзо и пошао према вратима, а њих двојица остадоше полако се извлачећи из кревета. Изишао сам напоље из зграде и нашао цијелу чету поред зграде у групи. Упиру очима према сјеверозападној страни. Чујем заглушујуће звуке авиона који постају све јачи. Појавише се три бомбардера од Мартин Брода ђе ваздухом плове изнад Унца у правцу града. Одмах сам наредио једном војнику да брзо трчи у зграду, да пожури командира и комесара, а затим да се врати у ров. Наредио сам чети да сви скачу у ровове и да се распореде у што веће растојање. Сви су они поскакали и чучнули у ровове. Скочио сам и ја међу војнике и посматрао долазак авиона. За оном тројицом што су ишли као претходница, наишла је једна велика формација бомбардера, већином двомоторних, а било их је и тромоторних. Први авиони су летјели мало према западној страни града, као да плове изнад благих брежуљака и наилазе право изнад ровова ђе су смјештени наши противавионски митраљези. Из ровова митраљези почеше дејствовати дужим рафалима. Кад су авиони наишли над ровове, из трупа се почеше одвајати бомбе и право гађати митраљеска гнијезда и бункере. Имали су добре поготке. Експлозија потресе ваздух. Велики облаци прашине и дима се дижу увис, а изнад облака виђох наш противавионски митраљез како се преврће, а затим пада на земљу. Они су продужили даље мирно пловећи и испуштајући смртоносне бомбе од чије експлозије је земља подрхтавала, а велики облаци дима су се дизали и ширили. Други који су их пристигли направили су заокрет улијево и бомбардовали ровове по коси око жељезничке пруге и онај бункер на узвишици више пећине. Посматрајући сав тај призор примијетио сам да задњи бомбардери вуку за собом прикачене једрилице. Пошто сам прије рата двије године провео у војном ваздухопловству као војни механичар, познавао сам до тада све типове авиона и једрилица и није ми ишло у главу зашто борбени авиони кад иду на задатак вуку једрилице и шта ће им то. Ствари су биле сумњиве, али ми није дошло на мисао да би то могао бити ваздушни десант. Пошто су бомбардовали околне брежуљке, окомили су се на центар града гађајући поједине зграде својим тешким разорним бомбама. Сав град је покривен густим димом и прашином. Војник који је био поред мене у рову, први је примијетио и рекао ми:

– Друже воднiче, наши су оборили непријатељски авион и особље пада падобранима.

Кад сам погледао на ону страну куда ми је прстом показивао, угледао сам много падобранаца којима се бијеле падобрани и који лелујају у ваздуху, а неки су се већ спустили на земљу и боре се да се ослободе. Сад ми је постало јасно шта непријатељ намјерава. Упитао сам војника:

– А ђе је оборени авион?

Он ми показа на брежуљак више града ђе сам угледао неколико спуштених једрилица из којих излијећу војници и сврставају се у борбени поредак. Неке једрилице се спуштају, а за њима, иза репа, на конопцима стоји раширени падобран који служи за кочење при спуштању. Рекао сам војнику:

– Е, мој друже, ово ће особље нама задати муке.

Стајао сам у рову и посматрао то. Били смо у непријатељском обручу. Био сам чврсто убијеђен да је дошао крај, али сам и поред тога сачувао потпуну хладнокрвност и нијесам имао трему. Помишљао сам да је ова моја чета добро наоружана, имао бих добру прилику да се обрачунам са крвницима. Замишљам како би била добра згода гађати рафалима из овог рова по оним групама што се спуштају, а поготово би било добро митраљирати оне једрилице кад се спуштају на земљу док су војници унутра. Али шта можеш кад моја чета не располаже оружјем. Имали смо само двије пушке ради вршења стражарске службе, а сад ни њих двије нијесу при руци. Само нам преостаје да чекамо у рововима, па кад разбојници дођу, они ће нас немилосрдно стрељати. Сину ми мисао да бих више волио да погинем бјежећи кад не могу већ да се борим, него да ме стрељају. Погледао сам према сјеверној страни и видио да нас од чисте пољане дијели око пет стотина метара. Са обје стране цесте налазе се густи дрвореди високих дебелих стабала. Иза тог дрвореда налази се мост преко Унца, а даље настаје коса са камењем и густим жбуновима који су упола листали. Брзо сам одлучио да подигнем цијелу чету из ровова и да направим брзо трчање до оних дрвореда. Тако ће се вјероватно неко спасити, а ако останемо овђе нема спаса ни за кога. Продерао сам се из свег гласа:

– Напријед за мном.

Скочио сам из рова и млатио рукама на другове да то и они ударе. Сви су они као један већ били на ледини. У трчању сам викао:

– Не групишите се, расипајте се.

Док смо ми трчали преко ледине, авиони који су наилазили изнад нас, обасипали су рафалима из митраљеза, а за нама су, са бочне лијеве стране и са брежуљака, тукли пушкомитраљези падобранаца и оних што су изашли из једрилица. Цијели терен је био обасут куглама које су ровиле земљу, а она је прштала по нама. Том приликом нијесам осјећао болове у лијевој нози, него ми се само чинило да ми је на лијевој страни терен нижи. Кад смо дотрчали близу дрвореда и насипа, видио сам како двојица другова падоше смртно погођени. То су били Пепић Срето и Салопек Ратко. Дотрчали смо до насипа и дрвореда. Другови су се расули иза насипа и око дрвореда и вјешто се пребацују у правцу истока. Сад су престали пуцати пошто су нас изгубили из вида. За час посла видим како преко моста другови брзим скоковима прелијећу и хватају се пошумљене косе и тамо ишчезавају. Пристигао сам и ја за њима. Прешао сам преко моста, попео се мало навише уз косу и легао за један камен да се одморим. Тако лежећи сам посматрао шта се ради у равници ниже мене преко Унца. Видим ђе се спусти пар

једрилица на пољану око зграде Команде подручја. Из њих излијећу војници са шљемовима на главама и опкољавају зграду. Размишљао сам о насталом случају и о томе шта се све могло десити са мојом четом. Жао ми је оне двојице што су погинули, поготово што сам их ја довео овамо из Команде мјеста Липа и што сам их ја предложио у прекоманду. Ратко је био добар друг. Често ми је вадио из џепа фотографије својих сестара и показивао. Много је волио сестре које га више никад видјети неће. Могло је бити и горе да се нијесам одлучио да учиним што сам учинио. Сад би сви били у рукама непријатеља и они би нас вјероватно стрељали. Овако је спашена чета другова. Не знам шта је са командиром и комесаром и хоће ли успјети да се спасе. Ако страдају, ја им нијесам крив. Крива је њихова аљкавост.

Пошто сам се одморио, дошао сам полако, од жбуна до жбуна, навише у правцу пруге. Изишао сам на пругу. Нијесам наишао ни на кога из своје чете. Пређем преко и изађем на врх косе. Ходао сам по тим каменитим брежуљцима и видио да нема никога. Знам ђе су. Сви су они отишли својим кућама пошто су сви били родом из околице Дрвара. Има партизана који ходају пругом, али су они из пратећег батаљона или из неке друге јединице. Легао сам у један густи жбун више пећине да још одмарам. По Дрвару прави лом. Авиони су престали бомбардовати и многи су напустили терен, само понеки кружи околицом изнад брегова као извидница. Наниже у дрварској долини извијају се густи димови од запаљених кућа, цијелу котлину је притиснула тама и само се чује трештење аутоматског пјешадијског оружја и експлозије ручних бомби. Тако лежећи у хладу, заспао сам.

Пробудио сам се неђе око дванаест. Мало сам прошетао и иза једног брежуљка нашао свог војника из чете Бубоњу Милана. Он је био одатле и позвао ме да одем са њим до његове куће. Причао ми је како су командир и комесар успјели изаћи, само је командир рањен у руку. Код њега сам ручао и предвече се вратио до пруге да видим ситуацију. Стајао сам и посматрао. У граду се води огорчена борба. Официрска школа из Шиповљана са још неким јединицама је сишла у Дрвар и примила борбу. Са сјевера долазе четири лака бомбардера, прелазе изнад града и одлазе преко Шиповљана, тамо у правцу Мокронога. На бријегу поред цесте се налази повећа зидана зграда. Како који авион наилази, тако врши пикирање над зградом и испушта бомбе. Направили су заокрет улијево те су то поновили. Нијесу погодили циљ. Све су бомбе пале око зграде. Експлозија је била јака, дим је обавио зграду, али кад се дим разиђе, зграда остаде као што је била.

Смрачило се. У граду се појачава борба. Партизани вичу. Подврискују и бацају бомбе. Ноћну таму попут сабље пресијецају свијетлећа испаљена зрна. Наишао сам на два официра који стоје на прузи и разговарају. Кажу да су обавијештени од курира да постоји могућност ликвидације непријатеља до дана, пошто су их стјерали у гробље. Отишао сам у правцу Пасијака, сјеверно од града. Ушао сам у један наслон ђе се зими затварају овце. Тамо сам у једном ћошку нашао сламу у коју сам се завукао и преспавао до дана.

Изјутра сам изишао из сламе, вратио се на ивицу косе, слушао и посматрао како даље траје борба по граду. Затим сам оставио то мјесто и свратио у једну усамљену кућу с намјером да чујем какву новост пошто сам видио неколико партизана ђе ходају око куће. У кући сам затекао групу официра. Сједе око ватре која је горјела на огњишту. Међу тим официрима сам спазио једног који дријема сједећи на троношцу. Руке је прекрстио преко кољена, а на руке наслонио главу, тако да му се лице не види. Изгледа да је био човјек у годинама, само ми се учинило да је прилично висока раста и да је доста кошчат. Био је огрнут шињелом чији су рукави висили до земље. На рукавима сам спазио чинове генерала, само се не сјећам да ли са једном или двије звјездице. Ту сам мало стајао, посматрао групу официра и међу њима примијетио једног мајора. Ништа ме нијесу питали нити су шта међусобно разговарали. Пошто су ми сви непознати, а ту се налази генерал, закључим да не би било умјесно интересовати се за било шта. Изашао сам напоље. Пред кућом сам питао једног војника:

– Који је ово генерал унутра?
– То је генерал Саво Оровић.

Сунце је изашло високо. Легао сам под један жбун више куће, задријемао и заспао.

Пробудио сам се. Било је подне. Дошао сам пред кућу ђе сам нашао два официра. Генерала више није било. Официри су међусобно разговарали и из њиховог разговора сам чуо како јаке непријатељске снаге продиру из Босанског Петровца у правцу Оштреља, са намјером да стигну у помоћ овима у Дрвару. Непријатељске снаге су јаке, пјешадија је са тенковским јединицама и они сумњају да ће наша војска моћи ликвидирати непријатеља у Дрвару. Пошто сам изгубио наду за скори повратак у Дрвар, а сад сам остао без јединице, размишљао сам шта ваља урадити у оваквом случају и куд би било најбоље да окренем. Знао сам да друго ништа не преостаје него да се прикључим некој јединици. Помишљао сам о повратку у Команду мјеста, али сам од те намјере одустао. Сјетио сам се Осме крајишке бригаде и мојих другова из родног краја. Знао сам да се Осма налази неђе у Подгрмечу и ријешим да је тражим.

Пут је слободан само кроз шуму и ја кренем источно од Оштреља у правцу Бравског Ваганца. Ту сам стигао увече. Ноћио сам са једним чичом, чуварем оваца, а изјутра чуо да се једна јединица налази у околици Санице. На неким другим мјестима нијесам могао сазнати има ли војске. Другог дана, послије подне, стигао сам у шуму више Санице ђе сам од сељака сазнао да се више села под шумом, на мјесту Међеђе брдо налази Пети корпус који је раније био у Рибнику. Међеђе брдо се налази на источним обронцима Грмеча, а сјеверно је од Санице. Оно обилује разноврсним долинама и брежуљцима, мјестимично обраслим густим љесковим жбуњем и богатим пашњацима. Под тим брежуљцима и долинама расијане су и удаљене једна од друге сељачке куће, већим дијелом саграђене од дрвеног материјала. У том мјесту

се смјестио Штаб Петог корпуса под командом генерала Славка Родића са својим пратећим батаљоном, командом позадине, интендантуром и осталим приштапским дијеловима. Корпус је раније био смјештен у Рибнику, недалеко од Кључа, а за вријеме десанта на Дрвар непријатељ је концентрисао јаке снаге на Штаб Корпуса са циљем уништења те се Корпус са пратећим батаљоном пробио из непријатељског обруча и изишао у ова брда. Изјутра послије обављеног доручка звали су у строј све избјегле из разних јединица. Стали смо у строј. Било је око шездесет војника, подофицира и официра. Пред нас је изишао мајор Павић са оловком и папиром. Пописивао је сваком име и презиме, чин и јединицу којој је раније припадао. По завршеном послу нам је рекао:

– Другови, сада ћете бити распоређени по овим нашим јединицама, привремено, док се не пронађу ваше, а онда ћете бити упућени код њих.

Мене су распоредили у чету за везу у којој сам био кратко вријеме и запамтио презиме политичког комесара који се звао Шипка. Чета је била добро опремљена средствима за везу: телефони, пољске телефонске централе, радио-станице. Све је то било ново. Све је добивено од савезника. У чети нијесам вршио никакву дужност.

Једног дана послије подне ме повуче жеља да идем тражити Осму крајишку бригаду, али ми нико не може казати ђе се налази. Послије десанта на Дрвар, тачна мјеста јединица су чувана у тајности. За њих су знали само штабови. Предвече се појави комесар Шипка носећи у руци коверат и рече ми:

– Ево ти овај коверат. То је требовање за шаторска крила како бисмо покрили радио-станицу и централу у случају кише. Носи то у Штаб Корпуса и предај заставнику Мујици те сачекај одговор.

Примио сам коверат са задовољством мислећи да ће ми се пружити прилика да од некога сазнам ђе се налази бригада. Дошао сам пред Штаб Корпуса, који се налази у једној кући, заклоњеној бреговима, а поред саме куће се налази воћњак са високим стаблима воћака. Случајно је заставник Мујица био пред кућом. Дао сам му коверат са усменим кратким објашњењем да се ту налази требовање за шаторска крила. Узео га је и рекао да сачекам. Сјео сам на пањ који се налазио пред кућом. Сједио сам и размишљао о тешком животу којим живим и лошој судбини која ме свуда прати.

Заставник се дуго задржао. Под једним стаблом шљиве налази се постављен шатор, а испод њега изађе човјек разбарушене косе која му пада до очију. На врх главе му се заплела сламка у коси. Сву његову одјећу сачињавале су чарапе, панталоне и кошуља. Ставио је руке на леђа и тромо шетао испред зграде. Злокобно је сијевао на мене очима које су му штрчале испод неочешљане косе. То је изазвало код мене бијес. Мислио сам да је пацов из Штаба. Ако је он кувар, коњоводац или курир, зар не види да сам ја старији

водник. Сад сам се разљутио на ту народну војску у којој се слабо поштују нижи чинови, а нарочито подофицири. У омаловажавању подофицира нарочито су се истакли разни коњовоци и курири који су се улагивали командантима и комесарима. Колико је год овај испред мене шетао и цинички гледао, ја сам настојао да га што више изазивачки посматрам. Најзад је његовом бијесу дошао врхунац, стао је, окренуо се према мени и упитао ме:

– А одакле си ти, водниче?

Такав поступак је изазвао срџбу у мени да сам хтио вриснути и послати га у стотину ђавола, али ми сину да то може бити било ко и издржао сам да не дижем галаму него сам окренуо главу од њега, одмахнуо руком и више као за себе прогунђао:

– Дошао сам из Дрвара.

Моје је понашање изазвало још већи бијес код њега толико да се свом снагом продерао и зовнуо дежурног. Однекуд с друге стране куће, између стабала воћака, зечијим скоком трчао је један старији водник са црвеном траком око лијеве руке која означава дежурног. Водник је дотрчао, стао пред дотичног, лупнуо петама ципела, оштро поздравио и одсјечно изговорио:

– Изволите, друже пуковниче.

Кад сам чуо оно „пуковниче“, скочио сам са пања као опарен и заузео став мирно. Он је рекао показујући прстом на мене:

– Води тог водника мајору Павићу на рапорт и нека га казни због понашања према члану Штаба Корпуса.

Пошао сам с дежурним кроз воћњак у правцу једног великог шатора. Питао сам мог спроводника који је то пуковник што ме шаље на рапорт. Водник је одговорио:

– То је пуковник Карановић Никола, замјеник команданта Корпуса.

Сад ми је било криво. Ја сам чуо да је он био активни подофицир предратне војске и да познаје сва основна правила и прописе у опхођењу. Па, кад је тако, шта тражи од потчињеног који је непрописан и нема на себи ознаке и чинове, а поготово у овом случају, кад га ја лично не познајем. Опет се питам каква правила и прописе тјерам. Сад је револуција која нема никаквих правила, него јачи слободно гази слабијег.

Спроводник је ушао у шатор, најавио мој долазак, а затим изашао да ми да знак да уђем унутра. У шатору је постављен писаћи сто за којим је сједио расположени мајор и, смјешкајући се, упитао ме:

– Одакле си дошао у ову јединицу и шта је било с тобом и пуковником Карановићем?

Пошто сам одговорио на постављена питања, он је рекао:
– Можеш ићи у чету, а сјутра у девет дођи на рапорт.

Отишао сам и поново сјео на онај исти пањ да дочекам одговор из Штаба на требовање шаторских крила. Из Штаба је изишао пуковник Дошен Илија, политички комесар Корпуса и упутио се ка мени. Ја сам се подигао и дочекао га у ставу мирно. Он се интересовао одакле сам дошао и шта се десило са мном и Карановићем. Отишао је кроз воћњак, а иза њега је дошао командант Корпуса, генерал Родић Славко. Он је нормалним тоном са мном причао, интересујући се за појединости моје биографије и најзад ми је напоменуо сукоб са Карановићем. Ја сам му све до танчина испричао, а он је стрпљиво слушао. Најзад ми заставник Мујица донесе тај одговор за комесара чете и даде. Генерал оде у зграду, а ја, измучен испитивањем и живцирањем, одох до чете, предадох политичком одговор са ријечима:
– Ево ти одговор на требовање. Ђаво ти однио твоје требовање и твоје централе – и испричах му цијели догађај.

Изјутра у девет часова сам отишао у шатор мајора Павића да чујем каква ми је пресуда одмјерена. По мом доласку мајор се само насмијешио и рекао:
– Водниче, можеш ићи у чету, од рапорта нема ништа пошто је закључено да нијеси крив.

Дошао сам у чету, али су ме трећи дан премјестили у другу чету, која је имала задатак да обезбјеђује и сакупља материјал што савезнички авиони спуштају падобранима. У тој чети такође нијесам вршио никакву дужност, сем што сам ишао ноћу кад долазе авиони и помагао им при сакупљању материјала. При Штабу Корпуса су такође били савезнички официри који су координирали рад око доласка авиона. Кад нијесам на послу, ишао сам под једно дрво ђе простремћебе и спавам до миле воље. Изјутра послије доручка, а пошто сунце обасја и загрије пољане и шумарке те росе нестане, ишао сам често у једну шумицу, брао шумске јагоде које су тада биле зреле а било их је у изобиљу. Једном приликом сам брао и дошао до густог жбуња у коме је било доста крупних јагода. Разгрнуо сам траву и жбуње да поберем, кад угледах велику одвратну и језиву змију. Брзо сам одскочио и дао се у бјежање тако да сам поред рањене ноге прескакао жбуниће и трчао брже него у Дрвару од падобранаца. Никад више нијесам помислио да идем у јагоде. Нијесам имао више апетита, па кад би их и неко други брао и донио, ја их не би могао јести.

Дани су пролазили. Многи од оних који су дошли у Корпус упућени су у своје јединице и отишли су. Ја знам да нећу бити упућен, пошто моја јединица више не постоји, а овако без икакве дужности и без јединице је постало немогуће, јер се у туђој јединици осјећам као пасторче. Нико не скреће пажњу на тебе нити те признаје. Свако ме сматра придошлицом. Те сам ствари осјећао и било ми је тешко. Постојало ми је све досадније. Једног дана сам чуо да Команда позадине Корпуса формира интендантски курс. Ту

већ долазе интенданти из јединица и чека се да дође планирани број па да се почне са наставом. Диверзантски курс је већ почео. Понекад се чују детонације експлозива док имају практичну обуку на терену. Размишљао сам да не би било лоше да се јавим на тај интендантски курс па кад се заврши можда будем упућен у неку позадинску установу као интендантски орган. Неће ме ваљда упутити у оперативну јединицу која је стално у покрету, с обзиром да сам инвалид у ногу и да се теже крећем. Отишао сам предвече до Штаба пратећег батаљона да се обратим команданту Милошу Шушиловићу кога су сви војници звали Шушило и да га замолим да ми омогући да похађам курс. Кад сам дошао до куће ђе је Штаб смјештен, чуо сам да се команданту десила несрећа. Он је те вечери по овим долинама разигравао и јахао коња, па је пао и потресао се. Однесен је некуд у болницу. Ушао сам у Штаб. Нашао сам замјеника команданта, поручника Стеву Поповића. То је био човјек добре и благе нарави и врло приступачан. Испричао сам му због чега сам дошао и замолио га да ми помогне. Он је без ријечи узео слушалицу, назвао некога и са њиме измијенио неколико ријечи. Кад је спустио слушалицу, рече ми осмјехујући се:

– Дођи сјутра код мене да ти дам упутницу, примљен си на курс.

Изјутра сам био расположенији него ранијих дана. Идем на курс. Тамо ћу нешто научити и добити јединицу у којој ћу бити у бројном стању те ће ми се дати нека дужност. Дошао сам до Штаба батаљона код поручника Поповића. Написао ми је упутницу, затворио коверат и дао га са ријечима:

– Иди на курс. Тамо се добро покажи и желим ти успјеха.

Пошао сам у долину ђе се налазила нова сељачка кућа која је још недовршена и пред том кућом у хладу нашао групицу партизана. Са њима сам ступио у разговор и рекоше ми да су и они слушаоци курса. Курс ће трајати четрдесет и пет дана. Сви ти другови су дошли из разних бригада са терена и сви су били на дужности интенданата батаљона, помоћника интенданата бригада, интенданата команди подручја и команди мјеста. Добио сам утисак да су то све руководиоци из јединица и установа који имају праксе у свом раду и да ја нећу моћи на том курсу да будем међу првима. Ако успијем бити осредњи, то ће бити добро. Трудићу се и настојати да прођем уз њих. Вјероватно ће се наћи неки који ће ми помоћи. Они су сви добро одјевени. Многи од њих су преко рамена пребацили кожнату торбицу и наоружали је пиштољем. Оформљена је и кухиња за курсисте. Ми смо још неколико дана лежали и премјештали се од једне до друге хладовине чекајући да стигну још неки из разних јединица па да се почне са курсом.

Кад су сви дошли, курс је почео са радом. Наставници су били интендантски функционери из команде позадине и интендантуре корпуса, међу којима су се истицали Мића Гаковић и један млад модеран поручник Печек Мирко, интелектуалац надувеног држања и понашања. Добили смо по једну свеску и оловку за прибиљешке. Предавања су била о исхрани људства и стоке,

квалитету и производњи хране, калоричној вриједности, потребним калоријама, смјештају и паковању исхране у магацине, одјећи и обући, производњи, року трајања и чувања, као и остале интендантске потребе. Било је предавања о кварењу хране и о њезином проналаску и одстрањивању. Слиједили су, у мањој мјери, политички часови које је држао један мајор Обрад, доста развијен човјек. Приликом одржавања наставе понекад је била и контрола. Долазили су виши руководиоци из Штаба корпуса, најчешће пуковник Немања Влатковић, а једном нам је дошао и народни херој Јосип Мажар Шоша.

Приликом предавања сам брзо примијетио да међу учесницима курса има посјетилаца који не располажу ни основном школом. Они су самоуки. Неки је научио писати боље, а неки лошије. Научили су писати бројке, али основне рачунске радње не знају. Једном приликом сам им показивао четири основне рачунске радње. То им се свиђало и од тога часа нијесам могао више имати слободног времена, стално сам их учио. Тиме сам био заузет сваког часа кад нијесам на настави. Једино за вријеме обједа и у ноћи кад се спава нијесам вршио ту математичку наставу. Помишљао сам у почетку да ћу међу оваквим слушаоцима при завршетку курса бити међу првима. Послије сам дошао до закључка да се може десити да не стигнем ни у средње пошто су ови скоро неписмени људи на разним дужностима од повјерења, које ја немам нити могу о томе мислити, а већ у животу имам искуства са оног курса из 1942. године који је одржан при Главном штабу Хрватске у Кореници.

Дани су пролазили. Крај нашег курса се ближи. Већ се почело дискутовати о скором растанку и о предстојећим испитима. Појединци започињу дискусију о повратку у јединицу са које су дошли и о повратку на исту дужност. Неки се надају и већој. Што се више примицао крај курса, код мене је све више завладала нервоза и нерасположење. Кад је ријеч о испитима, умијешао сам се у разговор и направио грешку као да ме неки несретлук повукао за језик:

– Ја знам ко ће успјешно положити испит.

Присутни се згледаше и један упита:

– А ко ће положити са успјехом?
– Чланови Партије – одговорио сам.
– А који су то чланови Партије? – услиједило је поново питање.
– Они што са успјехом положе испит.

Послије сам се покајао што сам тако иступио, али сам видио каквих све неписмењаковића има које сам стално учио колико је два пута два, а налазе се на разним положајима и дужностима. Мене свако понижава и малтретира. Помислио сам да овај мој иступ неће добро завршити и да ће бити неких санкција.

Изјутра је почела настава. У учионицу је дошао поручник Печек, сјео за наставнички сто и дао да радимо писмену задаћу. У горњем лијевом углу хартије сваки мора написати своје име и презиме, чин, јединицу и дужност са које је дошао овамо. Моја адреса била је подугачка: Гргић Драган, старији водник, замјеник команданта аеродромске чете при економском одсјеку Врховног штаба. По завршеном писању, предали смо радове са потписом наставнику, који је између свих листова хартије пронашао мој и стао га прегледати. Погледао ме пакосно испод обрва, а затим показао мој рад и упитао ме:

– А каква ти је ово горе фирма, овако подугачка, воднниче Гргићу?
– Па друже поручниче, ви сте рекли да напишемо пун назив.
– Знам ја такве као што си ти, који хоће да се титулишу и хвале. Такви су нико и ништа.
– Ма друже поручниче... – почнем.
– Ма шта, друже поручниче? Сједи и ћути. – прекиде ме.

Погледао сам на оне, пред којима сам причао о полагању испита, а они се међусобно гледају и осмјехују.

Послије подне и послије обављеног ручка сам отишао и легао у хлад. Тога дана моји друшкани се нијесу појављивали са папирима и оловкама. Изгледа да им је неугодно. Преспавао сам до почетка наставе. Сјутра послије подне сам такође легао у хлад, а они моји ванредни ученици су се груписали и прилазе ми са ријечима:

– Друже Драгане, хоћеш нам показати онај рачун дијељењем што смо почели прекјуче?

Подигао сам главу и погледао их. Како се само лацкаво приближавају. Рекао сам им:

– Само се губите од мене. Стид вас било, имате још и карактера да ми се обратите.

Не рекоше ми ништа него се окренуше и одоше. Осталих дана када је поручник Печек држао наставу, стално је испољавао нетрпељивост према мени и постављао ми разна питања у вези са пређеним градивом. Кад се ја дигнем и почнем са одговором, дрско ме је прекидао. Није ми дозвољавао да одговорим и наређивао ми је да сједнем.

Дошао је крај курса. Испити су обављени за један дан. Они паметњаковићи су положили испит тако што им је наставник постављао питања, а други наставник одговарао. Њихово је било само да понављају ријечи као папагаји. По завршеним испитима резултати нијесу објављени. Једна већа група је била упућена у Команду позадине 39. дивизије на распоред и она се налазила у Соколову поред ријеке Сане. Преноћили смо у нашој спаваћој просторији и изјутра кренули на пут. По доласку у Соколово саопштено нам је да ћемо ту чекати до сјутра ђе ће командант позадине са нама одржати

конференцију и савјетовање. Даће нам разна упутства, а затим ће бити распоред по јединицама.

До ноћи смо шетали и разгледали околину. Дивна је природа поред лијепе и чисте Сане. Залазио сам по сељачким кућама ђе су се налазиле разне дивизијске радионице. У једној је кући смјештена кројачка радионица у којој сам нашао кројача Бурсаћ Ђуру, оног бившег жандара из села Клишевића код Босанских Дољана што је ухапшен док сам био на дужности у Команди мјеста Липе. Са њиме сам разговарао као ранији познаник. Упитао сам га:

– А како ти нијеси отишао у неку јединицу као борац па да погинеш као Балаћ и онај његов друг?
– Паметни људи не гину – насмија се и одговори.

Предвече смо присуствовали позоришном комаду „Петар Кочић дигао се из гроба“. Ту су приказали Петра Кочића који се диже из гроба и тражи четнике. Кад их је нашао, видио је да они четници Срби воде борбу против партизана Срба, а партизани се боре против окупатора Нијемаца те их Кочић проклиње.

Изјутра послије обављеног доручка у једној просторији је почела конференција која је трајала до подне, а затим је извршен распоред курсиста.

У ШЕСНАЕСТОЈ КРАЈИШКОЈ БРИГАДИ

Сви су упућени у своје раније јединице, а ја, пошто нијесам имао јединице, распоређен сам са још једним курсистом Карановићем у Шеснаесту крајишку бригаду која се налази на положају око окупираног Дрвара. У тој бригади су скоро сви борци били из Дрвара и околице. Мој сапутник Карановић и ја пошли смо преко брда, долина и шума према Дрвару. У Штаб бригаде смо стигли другог дана предвече. Штаб је смјештен под шаторе у дубини шуме на мјесту Аташевац, источно од Оштреља. Из разговора са особљем интендантуре сазнао сам да ћемо нас двојица бити распоређени. Један иде у бригадну амбуланту на дужност економа, а један ће ићи за замјеника интенданта батаљона. Закључио сам да ћу бити распоређен у амбуланту с обзиром на моје теже кретање. Тамо нема много покрета.

Сјутрадан послије доручка Штаб бригаде је распоредио мог младог и здравог друга Карановића на дужност економа у амбуланти, а мене су онако шантава распоредили у први батаљон на дужност замјеника интенданта батаљона. На тој дужности треба увијек бити на ногама и пјешачити. Ту сам дочекао ноћ и кад се смркло, кренуо сам са батаљонским куририма у правцу села Грубишки наслон, пошто се тамо налази први батаљон. Са тога мјеста до првог батаљона могло се доћи само ноћу јер је требало прећи цесту Оштрељ-Дрвар која служи као непријатељска комуникација. Непријатељски гарнизон се налази у Дрвару, а јачу посаду имају на Оштрељу. У батаљон сам дошао око пола ноћи. Курир ми је показао кућу у којој је смјештена интендантура. Ушао сам, изуо са ногу ципеле и онако у одјећи легао на патос и спавао до дана. Сјутрадан сам упознао интенданта који је био задовољан мојим доласком, а нарочито кад сам му казао да сам писмен. То је био човјек средњих година, сељак, неписмен и безазленог изгледа. Он ми се одмах жалио на своју неписменост јер му отежава вршења службе и радује се што ћу му ја сада помоћи. Ићи ћемо на терен обојица, по потреби, тако ме тјешио. Само нек сам ја писмен па да му могу вршити разне преписке и дописе народним одборима, прочитати кад дође какав допис од народне власти или из интендатуре бригаде. Он се звао Саво Бокан и био је из околине Дрвара. Питао сам се докле ћу бити замјеник и радити за људе који су постављени на дужност, а не могу их вршити. Упознао сам команданта батаљона Добријевић Драгана који је био родом из околице Грубишких наслона. Млад и стасит човјек, формаста стаса и лијепа изгледа.

Мој интендант Саво и ја смо наставили посао око набавке хране и снабдијевања батаљона. Ишли смо на терен, некад он, а некад и ја. Ишли смо у разна села и засеоке код мјесних власти. Сарађивали смо с њима и организовали допремање и сакупљање од народа. Народ је храну давао, нешто разрезом од стране мјесних одбора, а нешто на добровољној бази.

Саво се према мени показивао добар. Све смо споразумно радили. Већином сам му одобравао. Њему се то свиђало и неколико пута ме је похвалио пред Штабом батаљона. Ишао сам више пута у Аташевац, у бригадну интендантуру ради допремања додијељене одјеће и обуће као и хране која се састојала од бијелог брашна, пиринча и конзерви. То је све стигло у бригадну интендантуру из Корпуса и то су савезници слали. Једног дана је до наше батаљонске интендантуре стигла пошиљка кајмака, сира и сувих свињских пршута са неколико литара шљивовице, а то је слао одбор из једног околног села. Одбор је уз ту примамљиву слаткарију послао и пропратни акт, а тај акт Саво није дао мени да га прочитам. Задржао га је и тумачили су га командант и политички комесар. Пошто су они ту писанију прочитали и нешто се споразумјели, сва та пошиљка је отишла у Штаб батаљона и замео јој се даљи траг.

У интендантуру батаљона су, с времена на вријеме, долазили старији људи из околних заселака, познаници интендантови и командантови и проводили са њима сате у пријатељским разговорима. Понекад дође неко од тих, доведе са собом од куће коња, остави га у интендантури, а у замјену одведе војничког. Мени није било јасно како су ишле те размјене, а и слаб сам познавалац квалитета коња, те нијесам могао оцијењивати који је бољи. Трудио сам се, колико сам могао, да се не интересујем за те ствари како не бих изазивао нетрпељивост. Ријешио сам да сачувам наклоност руководиоца у овој јединици јер су ми завадње у ранијим досадиле, а и најчешће су се лоше завршавале по моју кожу.

Једног предвечерја се цијели батаљон са интендантуром почео спремати за покрет. Скоро сав одрасли живаљ тог лијепог села је дошао да испрати своје партизане, борце и познанике. Сунце је ишло наниже, а батаљонска колона је кренула у правцу Пасијака. Пошли смо увече пошто цесту треба прећи под заштитом мрака, иако су неке чете отишле напријед да заузму положај ради обезбјеђења преласка. Цесту смо прешли кад се смрачило без икаквог ометања. Колона је заобишла заселак Пасијак и почели смо се пењати уз кршевита брда у правцу шуме ђе се налази Штаб бригаде. Кад смо дошли под саму шуму, зауставили смо се, растоварили коње, привезали их за грање дрвећа, а ми полијегали испод жбуња и крошања букових стабала. Изјутра смо се са тог мјеста примакли на ивицу шуме групи овчарских колиба ђе смо залогорили. Ту смо се задржали неколико дана све док ме једном не позва интендант Саво и рече:

– Узми два насамарена коња и иди преко шуме у Бравски Ваганац. Тамо ћеш наћи интендантуру бригаде и допремићеш отуд неко сљедовање.

Као што ми је рекао, узео сам два коња и једног коњовоца. Зајашили смо и кренули кроз бијелу борову шуму према сјевероисточној страни у правцу Бравска. У бригадну интендантуру смо стигли увече. Вечерали смо и смјестили се за спавање. Изјутра сам се састао са интендантом бригаде

Кауриним Млађом. Он ме је упитао зашто није дошао интендант Саво. Одговорио сам да не знам и да је он мени јуче наредио да овамо идем и да сам ја дошао. Он је само незадовољно завртио главом. Упитао сам Каурина кад ћу моћи примити сљедовање како бих могао за дана да се вратим кроз шуму. Одговорио ми је:

– Остаћеш данас овђе пошто није Саво дошао. Имамо конференцију и савјетовање свих интенданата батаљона.

Око девет сати су стигли интенданти осталих батаљона. Савјетовање је почело у присуству једног капетана, начелника Штаба бригаде. Интенданти су реферисали о стању снабдијевања батаљона као и о стању њихових интендантура. Пошто је мој батаљон у бригади био први, на мене пада ред да изнесем стање интендантуре свог батаљона, а ја раније о том савјетовању нијесам ништа знао па се нијесам припремио за то. Интендант бригаде Каурин је знао за то и објаснио начелнику у чему је ствар. Заједљиво се понашао кад је спомињао мог интенданта Саву. Од мене се није ни захтијевао неки извјештај и реферат него су ми постављали питања о интендантури и ја сам одговарао. То је узето као реферат Првог батаљона. Постављено ми је питање о начину снабдијевања и стању четних кухиња. Поставио ми је интендант питање и о стању товарних коња и њиховој опреми. Ја сам одговорио да су самари у доста добром стању и да су сви коњи потковани, осим она два што смо тек добили. Интендант се изненади и рече:

– Какви нови коњи? Ја о томе ништа не знам.
– Интендант Саво је промијенио два коња са сељацима кад смо били у Груборском наслону.

Каурин је погледао у начелника бригаде негодујући и вртећи главом.
Начелник ми постави питање:

– А је ли теби шта познато о пошиљци сира, кајмака и још неке хране од стране неког мјесног одбора?
– Познато ми је да је таква храна стигла у нашу интендантуру и одатле је премјештена у Штаб батаљона и ја о томе даље ништа не знам.
– Јеси ли имао прилике да видиш оно писмо од одбора што је стигло уз храну?
– Знам да су сељаци, који су донијели храну, дали Сави још неко писмо, али га он мени уопште није показао као што је то знао раније да уради. Све дописе сам ја примао и ако је требало на њих писати одговоре, ја сам одговорао.

Каурин, гледајући у начелника, рече:

– Ето, ми тражимо од Одбора да нам пошаље хране за нашу бригадну амбуланту и болесне другове, одбор нам шаље преко батаљона, храна никад не стиже, а траже од нас извјештај и потврду да смо пошиљку примили.

Сад ми је било јасно зашто Саво није хтио доћи на ову конференцију. Било би му боље да је дошао кад већ није хтио мене упознати са стварима. Можда би се на неки начин изговорио, пошто је унапријед знао о чему се ради и ђе му шкрипи. Знао сам да ће интенданту Сави и члановима Штаба батаљона бити натрљан нос за кајмак и мијењање коња, а тиме престаје и наш добар однос. Мени као да је суђено да у свакој јединици имам нетрпељивости са старјешинама. Питао сам Каурина кад је конференција завршена и кад ћу моћи добити сљедовање по које сам дошао, а он је одговорио:

– Иди у интендантуру. Тамо ће ти дати брашно. Натовари то на коње и иди у правцу Кључа. Тамо чекај јер ће до сјутра за тобом стићи твој батаљон.

Тада сам сазнао да цијела наша бригада има покрет на даљи пут и то према источној страни преко Кључа и ријеке Сане.

Примио сам четири џака брашна, натоварио на коње и пошао цестом према Кључу. У град сам стигао увече. Пред једном кућом сам растоварио коње, добио за њих сијена и ту сам преноћио. Сјутра послије подне се појавише колоне војске са западне стране спуштајући се благом низбрдицом у правцу града. У свакој чети се орила партизанска пјесма. То је био други батаљон наше бригаде. Он је наишао и изгубио се цестом иза зидина изгорјелих кућа. За њиме су наступале друге пјесме и колоне. То је био Први батаљон. Он се зауставио у близини, свратио удесно у један шљивик и залогорио да преноћи и одмори. Натоварио сам брашно на коње уз помоћ мог коњовоца и дошли смо у састав наше батаљонске интендантуре. Чим сам се састао са Савом, осјетио сам код њега неко незадовољство, али ми није ништа спомињао нити сам ја њему шта говорио. Ја сам чекао да ми спомене, па да му објасним да нијесам крив пошто су ме изненадили питањима, али до питања и објашњења није никад дошло. Сигуран сам да је Саво претрпио офанзиву од стране Каурина. Ту смо преноћили, а Саво је са мном разговарао само онолико колико се морало. Сјутрадан се батаљон сврстао у колону по четама. Позади је била интендантура. Кренули смо кроз град. На ону страну ријеке смо прешли преко дрвеног моста, провизорно направљеног, и колона поче гамизати вијугавом цестом која је кривудала око брежуљака пењући се навише према источној страни, па све даље у правцу Мркоњић Града. Сваког часа се сунце пењало све више и својим зрацима све јаче гријало. Борци, као и товарни коњи, су осјећали све већи умор, а низ лице је цурио зној. Често је батаљон правио одмор испод крошања дрвећа поред пута као и у хладу осталог дрвећа и жбуња.

Послије подне смо стигли до једне пољане, недалеко од Мркоњић Града, према западној страни. Прилазећи томе мјесту, примијетили смо да се по разним брежуљцима крећу веће групе људи и товарних и јахаћих коња. Сазнали смо од наших руководилаца да ће се на том мјесту састати не само наша бригада, него цијела 39. дивизија и одржаће се смотра.

Када смо стигли, видио сам нашег команданта бригаде Саву Батиницу. Један наш батаљон је већ ту, а остали пристижу за нама. Нијесмо дуго чекали, а почело је постројавање војске за смотру. Постројавале су се бригаде по батаљонима, батаљони по четама и тако редом. Три бригаде су се сврстале једна иза друге са свим својим приштапским јединицама, интендантурама и кухињама. Сваки командант бригаде са политичким комесаром је заузео мјесто на средини пред стројем бригаде. Команданти батаљона са комесарима пред батаљонима, а иза њих команде чета. Цијела дивизија је дошла на ово мјесто. Има много војске. Кад човјек погледа оком изнад тих стројева ђе је постројавање завршено и поновно изравнано па преконтролисано од стране претпостављених, иза групе сељачких кућа се појави група официра који су ишли у нашем правцу. То је био Штаб дивизије на челу са командантом пуковником Војом Тодоровићем. Кад су пришли на извјесно одстојање, један официр је командовао:

– Дивизија мирно – и пошао у сусрет команданту.

Стао је пред њега мирно, поздравио га и предао му рапорт. Како је командант наилазио поред строја, тако је командант бригаде командовао поздрав и придружио се обиласку испред строја.

Командант дивизије је човјек мањег раста. Имао је више округло лице, са црном кожом, вјероватно опаљеном од жеге љетњег сунца. На њему је лијепо скројена официрска униформа која му добро стоји, а на његовим рукавима се свијетле чинови пуковника златне боје. По завршеном обиласку свих стројева, командант је дошао са својом пратњом, стао пред строј дивизије и поздравио:

– „Смрт фашизму“.

Из многобројних грла присутних проломио се громки глас: „Слобода народу“. Командант је одржао говор и укратко изнио пут побједе и успјеха наше дивизије, од њеног формирања па до данас, као и предстојеће задатке ђе је позвао борце на истрајност јер није далеко дан коначне побједе над непријатељем и долазак слободе. Послије говора, командант са пратњом се упутио сељачким кућама одакле је дошао, а двије бригаде су се упутиле у разне правце и замакле иза брежуљака. Наша бригада је остала на ледини. Скинули смо терет са коњских леђа, а коње пустили да пасу сунцем опаљену траву.

Ноћ се спуштала, а ми смо полијегали око пуних врећа и самара и почели дријемати. Изјутра је цијела бригада била спремна за покрет и кренули смо цестом у правцу града. По доласку смо продужили пут низбрдицом, а по изласку из града кретали се вијугавом цестом која се протезала кроз Просјечена камена и брдашца у правцу ријеке Врбаса. До ријеке смо дошли послије подне и на једном мјесту, ђе се сматрало да је вода најплића, почео је прелаз. Врбас је планинска ријека, доста брза, са јаким млазевима који јуре између и преко водених каменитих стијена, и у сред љета је хладна.

Прелаз је вршен полако, тако да је било времена за одмор поред бистре и хладне ријеке. Војници су се изували да их вода, услијед брзине, не заноси и тако су је газили. Било је војника који су физички слаби и исцрпљени тешким ратним животом и болестима. Они се у води нијесу могли чврсто држати. Ланац похватаних руку се растављао, а слапови су их заносили. Било би несретних случајева да се однекуд насред воде није створила дјевојка болничарка, којој би мало мушкараца у бригади могло парирати. Она је стала насред слапа воде и показала џиновску снагу. Дочекала је раскинути ланац војника и којег се год она дохватила, тај је био близу обале. Други ланац је дочекала, ухватила првог за руку и само им храбро довикнула да се добро држе. Чврстим корацима је корачала кроз воду према излазној обали и цио ланац за собом извукла. Захваљујући другарици Милки ријека је пређена без иједног несретног случаја. Ја сам такође био међу физички најслабијим, али сам се као интендантски човјек ухватио за реп једне јаке и натоварене мазге и тако сретно прешао. Кад сам прешао на ону страну помислио сам да је свеједно, јер ме опет женско спасило, ако не Милка оно јесте мазга Мица.
Бригада је прешла ријеку и дуга колона се упутила стазом пењући се навише, напуштајући Врбас и излазећи из кањона. Након изласка на ивицу стрме обале, свуда около се указа видик са брежуљкастим тереном, мјестимично покривен кршом и густом шикаром, а на десну страну нам се указа један стрми кањон који вијуга у правцу Врбаса. На дну тог кањона протиче ријечица Угар, притока Врбаса. По цијелом терену, куда се може оком догледати, указују се ниске сељачке кућице, једна близу друге. Око кућа се уздижу воћњаци, већином шљиве. Те шљиве нијесу сађене и његоване под контролом неких воћарских стрчњака него онако, од ока, како је који сељак прије стигао. Кажу да су сви ти терени, као и села и засеоци, четничка територија.

Послије два дана лаганог путовања Штаб бригаде се смјестио у једно село, а батаљони су продужили, сваки у посебном правцу, према распореду и задатку. Наш батаљон је изгледа добио најдаљи пут. Прошли смо многа села и засеоке и најзад се смјестили на један бријег у близини Котор Вароши. На том бријегу су биле двије сељачке кућице, једна близу друге, док су остале биле около раштркане и удаљене. Чете су се смјестиле по кућама око тога бријега. Настало је право логоровање и одмарање. Могло се преко дана лежати и спавати на сваком мјесту, јер су настали јесењи дани, а нестало је љетних жега и врућина. Војска се одмарала, само није било одмарања за нас интенданте. Требало се дати на посао. Треба снабдјети војску храном. По селима и засеоцима су били успостављени народни одбори. Ко их је поставио, није ми познато, само сам сазнао из разговора са члановима одбора да они једнако снабдијевају и служе било коју војска која наиђе, били то четници или партизани. За вријеме боравњења у тим крајевима и разговарајући са народом сазнао сам да на тој територији не живе само Срби, иако их има највише, већ и муслимани, а има и мањи број Хрвата. Куће тих народности су измијешане. У одборима су такође сви заступљени.

Са те територије има највише четника, затим домобрана, усташа и понеки партизан. Кад човјек посматра тај народ и његов изглед, животни стандард, начин живота и одијевања, ту се очито види примитивизам. Ту сам једино видио у свом животу да се сељаци служе торбом од козије коже. Са козе је скинута кожа, одсјечено је и зашивено, а на задњој страни је прорез остављен куд се торба пуни и празни. Кожа са задње и предње ноге је везана у чвор и служи за упрте. Онај крај коже што је био до меса сада је унутрашњост торбе, а вуна је остала споља. Кад човјек носи на леђима пуну торбу изгледа да носи козу или издалека изгледа као да иде коза. Ако човјек са те стране посматра, они изгледају примитивни, а ако се посматра с друге стране, они су културни, а примитивизам произлази из животних услова. Њихова култура се види у сљедећем: поред различитих националности и вјероисповијести сачували су у вртлогу рата све добре комшијске, кумовске и пријатељске односе. Српкиња иде код Хрватице да позајми чану кукурузног брашна да свари паленту и да јој дјеца имају шта вечерати, муслиманка иде код Српкиње и Хрватице, а и Хрватица такође код њих. Ако ћемо говорити о култури, онда се може рећи да су људи из ових села, који су неким случајем остали код кућа са својим домаћицама, показали у ово вријеме страшног рата и разарања највишу културу. Њима није сметало што се са тога терена и из тих кућа у редовима четника, партизана, усташа и домобрана налазе њихови синови и браћа. Они су код кућа сачували добре односе и није било неких злочина, масовних покоља и стрељања, као што је то било по неким другим мјестима наше земље, за које би се могло рећи да су цивилизованији. Све су њихове сељачке кућице по разним брежуљцима на својим мјестима под крововима, до којих се може доћи само пјешачком стазом, испод које излијећу дјеца различитих узраста. Она су прљава, неочешљана, боса и поцијепана али сва жива, здрава и весела. Нијесу сагорјели на разним ломачама и у запаљеним црквама.

Моје родно мјесто се налази у близини ријеке Коране, негдашње државне границе између аустроугарске доминације Хрватске и турске доминације Босне. Преко ријеке Коране се налази територија Хрватске која је годинама била под управом Аустрије. За то вријеме Аустрија је у Хрватској садила своју културу и цивилизацију. Та култура се кроз народ ширила преко Коране у погранична мјеста. Људи су у тим мјестима изграђивали лијепе куће, облијепљене и окречене. Све више се у кућама могао видјети избрисан и очишћен патос, лијепо намјештени и спремљени кревети и све више су се појављивале завјесе на прозорима. Народ је већим дијелом одбацио разнолику народну ношњу и одијевао се по грађанском узору. Сви су мушкарци облачили одијела, обували ципеле, а за вријеме празника одјећа им је била лијепо испеглана, ципеле очишћене и намазане кремом фабричке производње. Код младих су кравате постојале све чешће. Људи из тих крајева су ишли по радњама, не само по разним мјестима наше земље него и по цијелом свијету. Тамо су много видјели и научили. При повратку су причали о радничком покрету и прогресу.

У напредном и цивилизованом крају, у августу 1941. године одиграли су се злочини какви се не памте у историји човјечанства. Цијела села су збрисана са земљине коре. Десетине хиљада покланих ножем је стрпано у једну гробницу, а таквих гробница има на више мјеста. На стотине жена, старица и дјеце су сасјечени на парчад па су их пси развукли или су евентуално затрпани у неку рупу. На стотине жена и мале дјеце је живо изгорјело у запаљеним црквама и на осталим ломачама.

Од како сам био присутан на оној конференцији на Бравском, а нарочито од кад смо дошли овђе и смјестили се, примијетио сам код интенданта Саве и команданта Добријевића да имају неку нетрпељивост према мени. Командант не почиње са мном разговор као раније, а Сава је пооштрио мјере и не дозвољава ми никад одмарање. Стално ми даје да идем на терен ради сакупљања и набавке хране. Давао ми је да идем у удаљене одборе и то најчешће да пођем послије пола ноћи, а мени, као инвалиду у ногу, било је тешко пјешачити по бреговитом терену кад се ништа не види. Ја сам то све подносио јер другог излаза нијесам имао. Такви поступци су учестали толико да је било тешко издржати. Јесен је дошла. Лишће опада. Кише падају, нарочито ноћу, а ја на клизавом терену по помрчини морам ићи у удаљена села, више пута без потребе јер кад бих дошао изјутра у сједиште одбора, саопштили би ми да је одбор свој дио хране испоручио прије дан или два, а другог разреза још нијесу добили, тако да сам се враћао назад без икаква резултата.

Једне јесење ноћи, прије свањавања, батаљонска колона се оформила и са Штабом батаљона кренула према западној страни. Путовали смо цијели дан и навече смо дошли у састав бригаде. На пољанама близу неке усамљене цркве нас је дочекао Штаб бригаде са осталим батаљонима. На томе смо мјесту заноћили. Послије пола ноћи сви смо били на ногама и бригада је наставила покрет. Ишли смо кроз шуме преко окомитих страна, кроз неке јаруге, и пред зору дошли на ивицу кањона Врбаса ђе је до нас допирао шум ријеке и запљускивао нас свјежим ваздухом. Спустили смо се низ окомиту долину према ријеци. Кад смо стигли, потпуно је одјутрило. Морали смо ићи полако и на више мјеста се одмарати јер батаљони који су били на челу колоне прелазе преко ријеке и то иде споро. Дошао је ред и да наш батаљон гази ријеку исто онако као што смо ишли из Мркоњића, само не на том мјесту, него далеко низводно, ближе Бање Луке. Ја сам се послужио својом вјештином као и раније, помогла ми је натоварена мазга Мица. Ухватио сам се за њен реп и тако сам газио кроз воду која је била бржа и хладнија него прошли пут. Кад смо били насред воде, иза леђа са једног пошумљеног бријега запуцаше пушке, а огласише се и краћи рафали пушкомитраљеза. Кугле су сипале око нас и својим реским жвиждуком ударале у воду. То су били четници који нијесу смјели нападати предње дијелове бригаде него су сачекали и припуцавају на нас који смо били на зачељу. Помишљао сам да постоји могућност да будем рањен кад се будем пењао на ону другу страну уз благу обалу. Један наш батаљон, који је раније прешао и сад се налази на

супротним брежуљцима, послао је оној групи што пуца на нас двије гранате из минобацача, које су својом детонацијом потресале шумарке. Пуцање је престало и више се није понављало. Прешли смо ријеку и наставили у правцу сјеверозапада пролазећи поред засеока разбацаних по брежуљцима. Успут сам сазнао да бригада мора до ноћи бити у близини Бања Луке, пошто се вечерас припрема напад на Бања Луку ради ослобођења града.

Око подне смо залогорили ђе смо обавили ручак и мало се одморили, а предвече смо наставили пут. Стигли смо на један бријег на којем се налази пар зиданих кућа, а у близини је град. То се мјесто зове Хан кола. Интендантура нашег батаљона се налазила у том мјесту, а из града се чује како се воде огорчене борбе. Вијести долазе да је цијела Бања Лука опкољена. У нападу учествује цијели Пети корпус. Непријатељ је у првим налетима наших јединица претрпио извјесне губитке и напустио све запосједнуте положаје око града, као и у граду, и затворио се у градску тврђаву „Каштел“ одакле даје отпор. Каштелу се не може прићи пошто је прилаз са сјеверне и западне стране чист простор без заклона, а са источне се налази ријека Врбас. Поред тога, око Каштела су високи и дебели камени зидови.

Сјутрадан смо премјестили интендантуру у једну шумицу више Врбаса. Борба у граду не престаје. Добили смо из града прве сандуке цигарета. Пошто је у граду фабрика дувана, он је у нашим рукама. Проширио се глас да ће доћи наши партизански бомбардери и бомбардовати Каштел. Сједио сам под крошњом једног усамљеног дрвета ђе сам имао диван поглед на цијели град, који се у низини простире поред ријеке. Из њега допиру митраљески рафали које надјача повремена детонација неке мине или бомбе. Нешто око дванаест сати се зачу звук авионских мотора са југозападне стране. Звук је постајао све јачи, док се одједном не појавише три лака бомбардера, муњевитом брзином у стрељачком распореду надлетише ријеку, направише заокрет улијево и изнад ријеке низводно одоше у правцу града. То су били наши. Гледао сам за њима како дивно плове ваздухом. Брзо ми прође кроз главу 1941. година кад смо се ми, групице младића, купили по шумама са понеком пушком и вилама и бјежали испред непријатељског ножа да не бисмо били заклани. Сада смо јака наоружана војска која ослобађа градове и отима их од кољача. Имамо своју авијацију и бомбардере у које гледам својим очима. То ме је толико дирнуло да сам се разњежио. Авиони су низводно стигли до тврђаве ђе су направили нагли заокрет улијево и нађоше се изнад самог циља. Добро сам видио кад су им се бомбе одвојиле од трупа и као црне тачке пошле наниже. Јака детонација се проломила и потресла ваздух на тој густо насељеној равници. Авиони су прелетјели изнад града према западу и ишчезли.

Навече смо се спустили стрмом и кривудавом цестом и смјестили интендантуру у предграђе града, у Горњи Шехер. Ту се налазио и наш Штаб бригаде. Под једном шупом су радили мајстори, столари. Од дасака су

правили мртвачке сандуке. Са фронта повремено стиже понеки погинули војник. Посебна група људи је оформљена и они су мртваце односили и некуд их сахрањивали.

Сјутрадан сам ишао са два коњовоца и коњима у град. Из једне војничке шупе сам сипао у вреће зоб и евакуисао у правцу интендантуре. Отпремао сам храну на положај у војничким пољским казанима, које сам натоварио на самаре коња. Имао сам времена и шетати по граду и разгледати. Једном приликом, док сам ишао поред једне џамије, са лијеве стране је ударио сноп кугли у зид поред моје главе. Те кугле су упућене из пушкомитраљеза са зидина Каштела, али је срећом нишанџија погријешио. Ја раније нијесам познавао град и нијесам знао да сам шетајући дошао пред непријатељско утврђење. Кад сам осјетио фијук кугли поред ушију, а од зида џамије малтер што су га кугле ударцем откинуле, брзо сам скочио иза ћошка и више се нијесам усуђивао да шетам непознатим стазама у оваквој ситуацији.

Долазим до Штаба нашег батаљона. Тамо влада жалост. У близини зграде је пала мина из непријатељског минобацача поред замјеника команданта батаљона и он је на мјесту остао мртав. То је Торбица Давид. Приликом прегледања нису нашли ни најмању рану и кажу да је погинуо од притиска ваздуха.

У град на положај је дошао и командант Корпуса, генерал Славко Родић. Приликом обиласка положаја рањен је у руку. Погинуо је и командант једног нашег батаљона. Он је на улици почео скидати седло са једног погинулог коња и том приликом га је ударила кугла те се преврнуо мртав поред њега.

У Шехеру смо било смјештени у кући једног хоџе. Послије пола ноћи смо добили наређење за хитан покрет. Брзо је све било натоварено на коњска леђа и колона се упутила у правцу Хан Кола ђе смо стигли у зору. То је било напуштање града. Све јединице су се повукле. Непријатељским снагама, које су давале отпор из Каштела, стигле су у помоћ непријатељске колоне из Градишке. Непријатељ је поново завладао градом. Наша војска је у граду била неколико дана и приликом повлачења је много народа напустило град и повукло се на слободну територију. Много омладине и одраслих се пријавило у редове народноослободилачке војске. Приликом напада на град, као и у току борби, много је домобрана прешло на страну народне војске. Прелазиле су комплетне јединице са наоружањем. Видио сам у Горњем Шехеру једну комплетну артиљеријску јединицу са официрима и са топовима, која је прешла на нашу страну и одмах су упућени у пуном саставу на положај. Прешла је и једна тенковска чета. Чим је борба почела, та чета је отворила борбу из тенкова по непријатељу. Нападом на Бања Луку наша је војска постигла добре успјехе и била је ојачања људством, оружјем и материјалом. Наш Корпус сада располаже и тенковском јединицом.

Неколико дана се наша бригада налазила по околним селима западно од града ђе је у селу Мотике водила краћу борбу са дијеловима бањалучког гарнизона, а затим је напустила тај терен и смјестила се у селима на терену између Бања Луке и Бронзаног Мајдана. Тај је терен био са малим брежуљцима благог нагиба по којима су се расуле групице сељачких кућа обрасле и маскиране густим воћњацима. У тим селима живаљ је српске националности и кажу да је већим дијелом четнички расположен. Наш батаљон се смјестио у један заселак и почео је прави одмор и логоровање. Одмор је био за цијели батаљон, само сам их ја снабдијевао храном, независно од бригаде, набављајући је по селима преко народних одбора. Мој интендант Сава није више ишао на терен и стално је наређивао мени. Ја сам био на ногама. Командант батаљона Добријевић са мном је говорио само онда кад је то било потребно. Ишао сам по селима код одборника који се нијесу радовали мом доласку, јер зна се, чим долазим да треба дати, а кад се даје није ником пријатно. Тако ходајући, размишљао сам како да будем добар код ових одборника кад већ не могу бити добар код претпостављених у јединици. Дошао сам у једно село, у сједиште народног одбора, да тражим краву или неко боље јуне које је тешко двjеста до триста килограма. Тамо сам се појавио са захтијевом да ми дају око четири краве, оне босанске буше. Одборници су се жалостили да је та количина на њихово село велика пошто су давали раније, а даваће и убудуће. Ја сам их убјеђивао да је нужно потребно за војску. Шта можеш, ратно је вријеме, а нашој војсци народ је једини магацин. Кад дође ослобођење, које није далеко, то ће се све платити. Одборници су се помирили с тим и отишли у село тражити стоку, а ја сам отишао на један сењак у сијено да одспавам. Послије подне су одборници дошли из села и са народом довели четири краве, повезали их за стабла воћака и пробудили ме. Кад сам дошао до крава, домаћице које су их допратиле молиле су ме ако се могу снаћи у неком другом селу, па да за сада узмемо двије, а остале двије да им вратим. Ја сам се тобоже сажалио и рекао одборнику да само једну краву водим у батаљон, а остале три остављам народу. Сви су ме благосиљали, а нарочито домаћице говорећи да им још до сада није бољи човјек дошао који разумије народне потребе и потешкоће. Видио сам да сам на тај начин успио бити добар код народа и ту сам праксу примијењивао у одборима других села.

Јесен је дошла и наилазе све хладнији дани. Преко ноћи падају хладне кише, а по врховима већих брежуљака осване понекад и тањи слој снијега. Знамо да је прије извјесног времена ослобођен Београд, а наша војска успјешно води борбу на Сријемском фронту. Слобода није далеко, она је на помолу, само се треба стрпјети и истрајати до краја. Једне вечери је батаљон био спреман за покрет и кренуо је у правцу Штаба бригаде. По доласку нашег батаљона бригада је сва била на окупу јер су остали батаљони стигли раније. Увече је падала хладна киша, а затим је почео падати снијег измијешан са кишом. Снијег је падао у крупним пахуљама и брзо покривао земљу. Бригадна колона се кретала кроз помрчину на челу са командантом, мајором Батиницом, и осталим члановима Штаба. Покрет је отприлике усмјерен

према јужној страни. Слој снијега на земљи је брзо растао, а војници су били мокри. Путовање је постајало све напорније. На многим мјестима је требало газити разљевену воду измијешану са снијегом и прелазити набујале потоке који су кривудали између округлих брегова. На неколико мјеста бригада се заустављала ради смјене водича, сељака из тих крајева. Они су узимани на једноставан начин. Дођемо близу групе сељачких кућа, неколико војника оде у куће, пробуде сељака, изведу га и он настави водити бригаду, а досадашњи водич се пушта да иде кући. Послије пола ноћи умор и дремеж је савлађивао војнике те су дријемали идући у колони. Кад колона стане, он то не примијети него удари главом друга који је пред њим. Неки су протестовали и гунђали и псовали водиче да нас погрешно воде. Гунђали су против команданта што вјерује четничким симпатизерима. Ишао сам у строју и размишљао како командант бригаде, по чину мајор, не користи бусолу и карту. Нимало се тиме не служи, а носи је у оној својој кожној торбици ради рекламе.

Цијелу ноћ смо путовали и кад је свануло изашли смо на цесту у близини Хан Кола. Неки у колони, који донекле познају терен, су говорили да смо са полазног мјеста могли овђе стићи за три сата, а ми се напатисмо и потрошисмо цијелу ноћ. Касније се препричавало да су нас водичи погрешно водили око разних округлих брда искоришћавајући ноћ и маглу. Без одмарања смо наставили пут цестом у правцу Мркоњића. Навече смо стигли у једно село ђе смо преноћили.

Јутро је осванило хладно. Снијег се смрзнуо и шкрипи под ногама. Наставили смо покрет у правцу Мркоњић Града. Око дванаест сати, са једног пошумљеног бријега испод кога је колона пролазила, неколико четника је припуцало на колону из пушака, али нијесу направили никакве штете. Једна десетина се одвојила из колоне и упутила према бријегу одакле су пуцњи долазили. Кад су дошли тамо, нијесу нашли никога.

Предвече је бригада стигла у Мркоњић Град и размјестила се на преноћиште. Јутро је осванило хладно и магловито. Снијег је смрзнут. Послије обављеног устајања и умивања сједили смо у топлим собама и причали којешта између себе чекајући даље наређење. Око дванаест сати смо обавили ручак, а затим се цијела бригада сврстала у колону и кренула добро угаженом и утабаном пртином у правцу Јајца.

У град смо дошли предвече. Сваки батаљон је без задржавања кренуо у одређени дио града ђе ће се размјестити у раштркане куће по бријегу на западној страни. Имао сам посла док сам помагао коњовоцима да растоваре коње и да их смјесте по подрумчићима старих трошних кућица. Ту смо остали око три дана, а затим је настало неко прегруписавање, како борачког тако и старјешинског кадра у цијелој бригади. Ту су старјешине поносно, између себе, препричавали како се више не зовемо ударна, него Бригада народне одбране. Изјутра ме командант батаљона Добријевић позвао и

циничним ријечима саопштио да ми је приликом прегруписавања бригаде дужност замјеника интенданта батаљона укинута и зато ме распоређује у другу чету као борца. Тиме престајем вршити досадашњу дужност и одмах се могу јавити команди чете. То за мене није било изненађујуће, јер сам тако нешто и наслућивао у задње вријеме пошто је нетрпељивост чланова Штаба батаљона достигла врхунац. Отишао сам до куће ђе нам је била смјештена интендантура, нисам се обратио никоме, узео сам своју пушку која ми је сачињавала сву опрему и упутио се у правцу друге чете, која се постројавала ради поласка на додијељени јој терен. Пред четом нијесам нашао командира, него је стајао политички комесар Папак Симо. Пошао сам к њему да се јавим, али ме он дрско предухитрио и показао ми прстом да станем на зачеље строја. Мало смо ту стајали, а по доласку командира, пала је команда: „Мирно! Надесно!" Четна колона је кренула равном цестом низ бријег, а по доласку у равницу, иза жељезничке станице, окренули смо у правцу језера и Мркоњић Града. Успут сам чуо од војника да по новом распореду батаљони неће бити у саставу него ће чете бити раздвојене и послате по подијељеним теренима унутар ослобођене територије и имаће задатак да се боре против четничких група и остатака на дотичним теренима.

Дошли смо до Мркоњића, а затим скренули цестом улијево пут Млиништа. Предвече смо стигли у село Медну ђе смо залогорили. Пошто сљедећег дана нисмо кретали из тог села, по раду команде чете изгледало је да ћемо ту остати на дуже вријеме.

Децембар је и вријеме је хладно. Политички комесар Папак је према мени дрзак. Често сам распоређиван у патролу, а ноћу или на стражу или у патролу. Шта год треба и куд треба, комесар је пакосно говорио:

– Шаљите тог интенданта.

Са одјећом сам био слаб. Један пар веша сам имао који није дуже вријеме опран и почео се распадати. Чарапа нијесам имао уопште, него су ми биле ноге голе у ципелама. Шињела нити зимског капута немам, јер ми је кратки кожни капут, који сам доскоро носио, одузео интендант батаљона Бокан Саво. Имам неку танку љетну блузу руског поријекла и то ми је сва одјећа. Чуо сам да цијели терен, на којем се ми сад налазимо, источно од Рибника, село Медна и Пецка као и остала села до Млиништа, је настројен према четницима иако из тих села има и војника у јединицама народноослободилачке војске. Причају сељаци да је кроз та села недавно прошла четничка бригада са командантом Тривунчевићем. Много их је било. Однекуд су наишли, прошли и некуд отишли. Приликом одређивања ноћних патрола увијек сам био вођа, а са мном је упућиван по један младић који ме покушавао провоцирати наговарајући да бјежимо из јединице. Знао сам да је то намјештено од стране оног одвратног комесара Папка, али у томе није успијевао.

Дани су постајали све несношљивији. Зима је била све јача, одјећа и обућа све слабија и према поступку старјешина нема изгледа да ћу добити нешто од одјеће која се с времена на вријеме расподјељује. Знам да је то све дошло на мене због сира и пршута, кад смо били у Груборском Наслону. То је Штаб батаљона појео, а ја реферисао интенданту бригаде. Сада ми се Штаб свети, јер су они сир јели, а ја испаштам. То ме још може и живота коштати. То ти је та правда и другарство о чему комесари трубе. Сјетим се да је при Штабу Петог корпуса основан одсјек заштите народа звани ОЗНА. Дођем на идеју да се писмено обратим том одсјеку једном молбицом у којој би их замолио да ме пребаце у Сански Мост, у новоосновану ваздухопловну јединицу. Образложио сам им да сам прије рата био војник двије године у ваздухопловству и завршио шестомјесечни механичарски курс и објаснио да бих тамо могао више придонијети нашој борби. Писмо сам једне вечери написао, адресирао и ставио га у партизанску релејну станицу која је била успостављена у том селу и остао у нади да ће ми се са те стране указати помоћ. Остао сам ишчекивајући одговор и трпећи зулум комесара Симе. Моје ишчекивање није дуго трајало. Послије два дана позвао ме комесар и рекао:

– Узми своје ствари и иди са куририма у Штаб батаљона! Одлазиш у прекоманду!

Још је на крају уз циничан осмјех додао:

– Идеш у ваздухопловство.

Курири су били спремни за полазак. Узео сам пушку и кренуо од Команде чете у правцу Млиништа, која су се налазила у дивној шуми четинара између брегова који надвисују терен са јужне стране. Курири ми рекоше да се Штаб батаљона налази у Гламочу и ради тога идемо преко Млиништа. Ишли смо узбрдицом и цестом која вијуга около долина пошумљених ситном шумом. Сањарио сам о новој јединици у коју ћу доћи, вјероватно, за који дан. Тамо ћу добити нешто од одјеће, обуће и веша, а и храна је сигурно квалитетнија. Што је главно, нећу овако шантав и слаб даноноћно пјешачити по овим гудурама. Вјерујем да ми се сада срећа осмијехнула и да су досадашње муке прошле.

Дошли смо у Млиништа ђе се налази жељезничка станица која је провизорно направљена од дасака и одакле се пружа лијеп поглед на све стране. Свратили смо да се мало огријемо. Ту смо нашли већу групу народа који је чекао кад ће наићи воз у правцу Оштреља. Било је два сата послије подне кад смо кренули низбрдицом у правцу Гламоча. Снијег је почео падати. Носио га је хладни источни вјетар. Пјешачили смо око један сат, кад нас је стигао један камион који је ишао у правцу Гламоча. Дали смо знак шоферу и камион је стао. Попели смо се на каросерију која није била покривена. Камион је био празан. Јавили смо шоферу да смо се попели и он је кренуо све јачом брзином грабећи кривудавом цестом. Изашли смо из пошумљених предјела и спустили се у равницу. Мрак је притиснуо равно

поље и сакрио све околне брегове тако да се видно поље скратило на око десет метара око камиона. Једино се могло видјети одстојање напријед због јаких свјетлосних млазева које је камион просипао из својих фарова. Услијед брзине камиона могу се видјети само мала жмиркава свјетла, час с десне, час с лијеве стране, која су остајала позади док се најзад не изгубе у помрчини. То су биле мале раштркане сељачке куће из којих је допирало свјетло петролејки кроз стакла прозорчића. На камиону смо озебли. Сјекао нас је оштри зимски ваздух који се стварао услијед брзине камиона. Лице, нос и уши су се следили. Ноге су озебле да се више није могло издржати, нарочито код мене пошто немам чарапе. Играње и танцање по патосу камиона није помогло. Чинило се да ми се цијело тијело заледило. Прилазећи све ближе једном свјетлу које нам се примицало са лијеве стране поред цесте, помислио сам како је сад лијепо у оним сељачким топлим собицама ђе се у шпоретима ватра распламсала и како би се могло лијепо огријати па и мало у топлом преспавати. Успио сам подићи озеблу десну руку на шоферску кабину, ударити два пута и камион је стао. Са напором сам отворио озебла уста и саопштио шоферу да морам изаћи пошто не могу више издржати. Сишао сам једва с камиона услијед малаксалости, а затим је изашао један од сапутника курира говорећи да је и њему хладно, док је други остао на камиону. Ми смо сишли, а камион је кренуо и брзо нестао у помрчини. Пошли смо са цесте једним малим брежуљком у правцу сељачких кућа газећи снијег док је звиждук источњака наносио ситне оштре пахуљице снијега и лијепио их по лицу. Осјећали смо пецкање као да нас боду мале сићушне игле. Руком сам заклањао очи.

Дошли смо пред једну кућу. Без задржавања и уобичајеног јављања и звања домаћина гурнуо сам руком врата која су се сама отворила и ми смо упали у кућу. Помиловао нас је топао ваздух. Код врата је стајао један стари необријани сељак, који нас је пожуривао ријечима:

– Ајте брже, зима је.

Нимало није био изненађен нашим доласком. Народ је овдје на сличне посјетиоце навикао. Ушли смо у собу ђе смо нашли стару домаћицу која сједи поред топле пећи. Прислонисмо пушке у ћошак собе, а затим нам стари намјести мале троношце да сједнемо поред пећи. Ја нијесам могао одмах да сједнем. Чим сам ушао у топлу собу, настали су страшни болови по лицу и ушима, а у рукама су били нарочито јаки, поготову око ноктију. Час сам трљао и масирао уши, час руке поигравајући по соби јер ми је зима зашла под нокте у ногама. Та масажа је трајала десетак минута, а затим су болови престали и ја сам сјео. Стара домаћица ме посматрала и чудила се како могу издржати овакву зиму у тако слабој одјећи, јер сам имао само стару љетњу поцијепану блузу и старе поцијепане панталоне. Домаћин, неки доброћудни старац, наређује старој да нам спреми шта за вечеру, прилази пећи, отвара врата и трпа дрва говорећи нам:

– Е, моји војници, ала сте ми озебли. Вечерас ћу ложити цијелу ноћ. Неће вам бити зима.

Стара нам донесе вечеру, скуваног киселог купуса са сланином, а умјесто крува добили смо скуваног кромпира те се нас двојица добро наједосмо. Стари је изашао напоље, а вратио се са добрим нарамком сламе коју спусти у један буџак говорећи:

– Нека се мало утопли, док војници пођу лећи.

Сједили смо неко вријеме са домаћином, разговарали о којечему, а затим се стари диже, положи нам сламу, донесе нешто покривача и понуди да легнемо ако смо уморни. Пошто смо легли, одмах смо заспали. Не сјећам се да сам успио да размишљам о било чему. Чујем ђе стари хода по соби и нешто њежним гласом разговара са домаћицом.

Кад сам погледао, видио сам да је свануло. Добро наспаван и одморан, дигнем се и пробудим курира који је још спавао.Умијемо се, узмемо наше пушке, захвалимо домаћину на гостопримству и изађемо напоље. Снијег је преко ноћи нападао. Изведрило се. Сунце је на помолу и његови јутарњи млазеви освјетљавају врхове околних брда. Изашли смо на цесту и упутили се према граду. Идући, размишљао сам како ће ме дочекати у Штабу батаљона и шта ће ми рећи. Вјероватно ће ми дати нешто од одјеће. Неће ме ваљда слати у ваздухопловну јединицу овако гола по оваквој зими. Да ли имају шињела и осталог? Шаљу ли савезници и капиталисти Енглези? Размишљао сам и радовао се како ћу доћи у ваздухопловство које ће сваког дана бити све јаче.

Дошли смо до једног насељеног села с десне стране цесте које се налази испод брегова у малој удољици. У селу стрши гвоздени фабрички димњак и прича ми курир да је то пилана, само сада не ради због ратних неприлика. То је село Алапићи и удаљено је од града око три километра. У том селу је смјештен наш батаљонски Штаб са интендантуром, кухињом и једном четом која Штабу служи као заштита. Свратили смо у једну кућу, мало виђенију и бољу од осталих, пред којом је стајао војник са објешеном пушком о рамену. Ушли смо унутра и попели се уз дрвене степенице на спрат. У првој соби је стајао повећи астал и у ћошку собе нагомилана слама прекривена ћебетом. За столом на клупи су сједила два штапска курира. Курир који је дошао са мном ушао је у другу собу која се налази поред дотичне просторије и задржао се неколико минута, а затим се вратио и сјео за астал. Соба је била добро загријана. Било је у њој удобно сједити. Послије краћег времена, пошто сам се разгријао, задријемао сам. Ставио сам руке на астал, наслонио главу на руке и наставио са дријемањем тако да ми је изгледало да ћу ускоро заспати дубоким сном. Одједном осјетих нечију руку на десном рамену која ме је дрмала. Погледам и видим да поред мене стоји један од курира. Рече ми:

– Хајде у ту собу – показујући прстом на сусједна врата – зове те командант.

Улазећи у дотичну собу, нашао сам команданта Добријевића ђе стоји поред стола. Био је одјевен у официрску униформу која је по њему кројена и која је пажљиво испеглана. Преко блузе је стегао лијеп официрски опасач, а са десне стране према прозору одбљесак је давала дивна футрола у којој је смјештен пиштољ. На столу се налази писаћа машина са неколико табака чистог папира. За столом на клупи је сједио младић са лијепо очешљаном жутом косом. То је један од домобрана који је јесенас у Бања Луци, кад је била борба, прешао на страну наше војске. Сад у Штабу ради административне послове. Командант је заузео званични службени став. Оштрим тоном ми је поставио питање:

– Зашто си ти писао Штабу корпуса и некаквом Одсјеку народне заштите и тражио прекоманду у ваздухопловство?
– Па писао сам, друже команданте...

Још сам хтио да образложим, али ме он прекиде:

– Доста! Због прекршаја дисциплине и непокорности, кажњавам старијег водника Гргић Драгана са пет дана затвора. Нека га курири спроведу у затвор.

Погледао сам за њим и видио да у ћошку стоји политички комесар батаљона и осмјехује се. Комесар је млад човјек и добро ухрањен. На глави му је капа титовка направљена од материјала црне боје и накривљена на десну страну, а испод капе се разбарушила коса као неки жбун. Сличан је изгледу сељачких тољагача, како у неким крајевима називају момке који се замомче те као знак мушкости носе зађевен нож за појасом и у руци дрвену тољагу. Командант је изишао, залупио вратима при изласку, а ја сам остао и мислио шта сам доживио. Час сам гледао на писаћу машину и лијепог момка, домобрана, који је сједио, пружао руку по столу протежући се и зијевајући на сав глас, и који ми најпослије рече:

– Е, Драгане, све ће бити добро, не сикирај се.

Ја сам га посматрао и мислио како је лако њему који је до сада служио Хитлеру, Анти Павелићу и црном врагу па му је увијек било добро. Сад је пред крај рата дошао служити Тита, па му је и сад добро, а ја добра нијесам никад запамтио нити му се надам.

Врата се отворише и у собу уђе дијете од око четрнаест година с пушком у руци. То је био штапски курир Петар, брат команданта Добријевића, мршав, танак и слинав. Прошао ми је иза леђа на десну страну и рекао:

– Пази!

Упутио сам поглед према њему, а затварач је звекнуо. Ставио је метак у цијев и њоме ме гурнуо у леђа и крештавим гласом дрекнуо:

– Напријед!

Излазећи, бацио сам поглед по соби. Домобран оста озбиљна лица, а комесар оста стојећи и смијући се на сав глас.

Изашли смо напоље. Курир је ишао за мном са упереном пушком говорећи ми да идем право, лијево или десно. Дошли смо до једне мале куће ђе ми је наредио да уђем. У једној малој собици, у једном ћошку, видио сам фуруницу зидану од земље. Соба је била хладна. У њој се није налазило ништа на шта би се могло сјести или лећи. Курир ми саопшти да ми је то затвор из којег не смијем излазити без одобрења стражара, а затим ме напусти и оде. Ја сам остао стојећи насред собе и размишљајући. У собу уђе домаћин дотичне куће, неки необријан и неошишан старчић. Приђе ми и лаганим гласом поче говорити:

– Што си богу згријешио, мој синко, кад те осуђују и затварају овђе сама? Како си гољан на оваквој зими? Јеси ли озебао?
– Јесам...
– Наложићу ти ватре, донијећу ти сточић да сједнеш, а навече ћу ти донијети сламе на чему ћеш лежати, ако и мене не казне због тога, али иако казне, ја ћу донијети. Мени је жао људи.

И стари оде напоље. Поново се појави на вратима носећи нацијепаних дрва и мали троножац сточић. Пружи ми сточић на који сам одмах сјео, а он је почео потпаљивати ватру говорећи:

– Е, до чега може човјек доћи и што га може снаћи у животу.

Навече је стари донио у собицу сламу на којој ћу лежати, а затим у некој шерпи и скуваног киселог купуса и комад крува да вечерам. Дрва је донио накнадно, тако да сам навече дуже сједио у мрачној собици коју су само млазеви свјетла кроз врата фуруне освјетљавали. Пет дана сам провео у тој собици, а једини посјетилац ми је био стари домаћин који је доносио довољну количину дрва за огријев. Прва два дана сам видио и стражара пред кућом, а послије га није било.

По издржаном затвору дошао је један војник код мене. Донио ми је моју пушку и муницију и рекао да идем у Команду чете која се налази ту као заштита и да се тамо јавим. По мом доласку у чету, командир ми је рекао да ћу остати код њега јер је такво наређење добио из батаљона. У тој чети сам се смјестио, а кроз неколико дана сам стављен на редну листу ради вршења стражарске дужности.

У том селу смо били осам дана. Једног јутра, послије обављеног доручка, чета је била спремна за покрет. Колона је кренула цестом у правцу сјевера према Млиништима. Пошто смо одмакли од села пар километара, на пољани поред цесте испод снијега, видјесмо да стрше дијелови слупаног авиона. Виде се крила, задњи трап са гуменим точковима и остали дијелови трупа. Идући у строју, партизани омладинци су упућивали поглед на олупину, уздисали и препричавали како су то остаци авиона ђе је недавно погинуо

секретар СКОЈ-а Иво Лола Рибар.

Навече смо преко Млиништа стигли у село Медна и смјестили се по кућама да преноћимо. У селима смо остали више дана премјештајући се по разним засеоцима. Ми смо се смјестили у ону прву чету што се ту налазила на терену, а из које сам ја упућен у Гламоч. Она је по наређењу напустила терен и отишла некуд по задатку. Од јесенас, када је тим селима прошла четничка бригада, нијесу се у већим групама појављивали четници, сем што је остао један са своја два друга. Он је родом из околице, а зове се Ђуза Бранко. Крије се на том терену. Сакрива га народ. Он се само с времена на вријеме појави ноћу. Злоставља, бије и прогања присталице и симпатизере народноослободилачке борбе и партизанске сараднике. Ноћу упадне у кућу, намлати се до миле воље и нестане. Претходних пар вечери се појављивао на сасвим другој страни. Он је задавао страх партизанским присталицама, а партизанима муке јер су га тражили. До сада је то било узалудно. Чета је добила задатак да га неуморно тражи. Знало се ходати ноћу у стрељачком строју по тим гудурама опкољавајући засеоке и вршећи претресе ђе се сумњало да је могао бити Бранко или ђе би неко казао да је примијећен. Послије ноћног узалудног трагања, чета би се размјестила у пар сељачких кућа и почела са одмарањем. Било је мјеста ђе ми се видјело голо тијело, а јака децембарска зима је стегла. Панталоне сам конопцем стегао изнад ципела да ми се мање засипа снијег, а између ногу ми се ногавице рашиле те приликом гажења дубљег снијега суви смрзнути би се натрпао око голих бутина. Дошло ми је неко велико разочарање. Долазио сам до закључка да овим мукама и неправди крај никад неће доћи. Ко зна докле ћу се овако мучити и на какав ћу начин умријети. Помишљао сам и на самоубиство, само да докрајчим муке. Та ме мисао гњавила цијело једно вече, па сам једва успио заспати иако сам био уморан и поспан. Кад сам се пробудио, дижући се, сјетио сам се о чему сам синоћ размишљао. Изашао сам пред кућу. Било је ведро. Сунчеви зраци обасјавају врхове брежуљака. Лијеп је дан, лијепо би било живјети и не знам зашто сам синоћ размишљао о смрти. Дошао сам до закључка да је самоубиство једноставно кукавичлук. Убити се и не осветити се онима који су криви за такво стање, никако није на мјесту. Значи треба радити на освети, а једина освета је потући чланове Штаба батаљона. Они су криви за неправду. Даље сам размишљао о плану освете и планирао сам овако. Једног дана ћу доћи некако у Штаб. С обзиром да је јака зима, тамо ће бити сви на окупу, поготово најглавнији. Једноставно бацићу бомбу међу њих. Ја располажем једном дефанзивном бомбом, а било би пожељно набавити за сваку сигурност још једну. О томе ћу се постарати. Још је остало да одлучим, кад буде детонација, хоћу ли ријешити да се и ја налазим унутра са њима и да погинем или ћу изаћи напоље, прихватити пушком борбу против страже и тиме их присилити да ме убију. Од тог часа, у моментима ми је било лакше, као да нијесам осјећао ни зиму, а у моментима сам опет тонуо у очајање. Сјетим се да се не вриједи много сикирати јер се у партизанским редовима појавила нека болест коју називају живчани напад. Бојао сам се тога па је све пропало. Ријешио сам да се не

сикирам. Одлучим да стално пјевам и тиме ћу ублажити сикирацију. Ја немам слуха за пјесму, глас ми је никакав, али шта ћеш кад се мора. Почео сам. У партизанима су биле уобичајене партизанске борбене пјесме. Ја сам за себе одабрао неколико босанских севдалинки које сам знао и стално пјевао. Не знам јесам ли добар метод изабрао, али сам послије осјећао извјесно олакшање.

У чети је било десетак војника који су до јесенас били домобрани. Моје владање је њима пало у очи и они су нешто међусобно разговарали. Једном приликом, један од њих ми је рекао:

– Друже водниче, шта је с тобом? Изгледа да је против тебе дигао руке и враг и бог, а ти одједном утонуо у пјесму и весеље.
– Шта ћеш, нека само пролази вријеме.

Ту су ме војници домобрани почели сажаљевати тако да ја увече нијесам ишао у патролу или на стражу без шињела. Увијек ми је један од њих позајмљивао свој.

Једном је, послије пола ноћи, цијела чета била на ногама и спремна за покрет. Пошли смо из Медне према цести и кренули према сјеверној страни у правцу Мркоњића. Када смо дошли у близину Подрашнице, које се налази с десне стране цесте, зауставили смо се. Село је почивало дубоким сном дуге зимске ноћи. Команда чете је распоредила чету на водове, дала водницима упутства и задатке, а затим се водови одвојише и одоше у различите правце према задатку. За кратко вријеме Подрашница је била опкољена стрељачким стројем. Близу је дан. Вријеме је много хладно. У одређено вријеме је војска почела са претресањем села. Кад је свануло, војска се састала, задатак је извршен, село претресено, али без жељених резултата. Није пронађен Ђуза Бранко за којег је било јављено чети да је ту заноћио.

Изашли смо из села, прешли преко цесте и у Грацима се смјестили у двије кућеза одмарање. Веселио сам се топлој сељачкој соби и радовао одмору и спавању. Пошто смо се смјестили, уђе четни курир и обрати се мени:

– Друже водниче, зове те командир.

Дошао сам код командира који се смјестио у сусједној кући. Он ми је саопштио сљедећи задатак:

– Добићеш два војника као пратиоце, а ти си вођа патроле. Ићи ћете обићи терен источно од Подрашнице. На томе терену се налазе пашњаци и пар овчарских колиба. Претпоставља се да би у њима могао бити бандит Ђуза. Уколико тамо буде, да ли ће он прије убити тебе или ти њега, то је ваша ствар.

Одредише ми два младића у пратњу. Почели смо се пењати тереном који је сачињавао високи бријег изнад Подрашнице. Терен је био пошумљен, а са источне стране су били пашњаци и голети. Газили смо снијег. Суви и хладни источњак је дувао и заносио ме у страну, тако да сам се борио да ме не сруши. Попели смо се више села. Пред нама, у растојању од око четири стотине метара, указа се прва колиба. Пробијајући снијег према колиби, размишљао сам ако је Ђуза тамо, он ће ме примијетити и пуцаће у мене. Помишљам на своје муке које ме прате па закључим да мора доћи једном крај. Стао сам. Окренем се и видим да су пратиоци пустили мене напријед око двјеста метара, а они остали позади. Помишљам на каквом се сада мјесту налазим. Не знам одакле може прије пушка планути у мене у овој пустињи, да ли из колибе или од мојих пратилаца. Можда су добили задатак да ме убију, а при повратку могу рећи да ме убио Ђуза и ствар је завршена. Пошао сам у правцу колибе. Ако Ђуза буде ту, на њега нећу ни метка опалити, тако сам олдучио. Он мене, ако хоће, нека убије. За мене је свако непријатељ. Прилазећи колиби, из даљине сам видио да око ње нема никаквих трагова. Снијег стоји неоштећен онако како је нападао. У колиби сам нашао сламе. Постоји могућност да је ту неко ноћивао, али прије снијега. Отишао сам до друге колибе која није била далеко. У њој је исто стање. Вратили смо се назад. У чету смо стигли око једанаест сати. Док смо се загријали, ручак је био готов и уморан и озебао почео сам дријемати.

Послије неколико дана позвао ме је командир чете и рекао:

– Узми своје ствари и иди у Штаб батаљона. Тамо се јави, траже те.

Уз то ми је дао упутства. Штаб батаљона није далеко. Ту је у Мркоњићу. Преселио се из Алапића. Примио сам доручак, а затим кренуо цестом за Мркоњић размишљајући због чега ме сад зову и каква ме тамо судбина очекује.

У Штаб сам стигао око једанаест сати. Улазим код команданта Добријевића, који ме дочека ријечима:

– Одлазиш у прекоманду. Иди, јави се у Штаб бригаде, а она се налази у Санском Мосту.

Његове ријечи су сада биле умјеренијег тона. Пошто сам примио наређење, отишао сам у кухињу батаљонске страже ђе ми кувар, доброћудни старчић, насу топли ручак. Док сам јео, он је, послужујући око ватре, са мном разговарао. Ми смо се одраније познавали. Док сам био замјеник интенданта, добро смо се слагали. Њему је јасно да код мене није добра ситуација. Питао ме:

– Имаш ли, синко, шта шињела на таквој зими?

Одговорио сам да немам. Стари из неких напуњених џакова извади шаторско крило и пружи га мени говорећи:

– Узми ово крило, можда ће те заштитити донекле.

По завршеном ручку сам се поздравио са старим, захвалио му на пажњи, изашао напоље, огрнуо шаторско крило на леђа и упутио се цестом са жељом да што прије стигнем у Сански Мост. Ноћ ме ухватила у малом попаљеном градићу Кључу поред Сане. Свратио сам у једну бараку код страже Команде мјеста ђе сам добио вечеру и заноћио.

Јутро је освануло магловито и тмурно. Снијег је падао. Упутио сам се цестом према сјеверној страни у правцу Санице. Изван града се налазе брежуљци између којих вијугају кривине и цесте. На тим кривинама ме је срео помоћник интенданта бригаде Петко Недић. Стао је преда ме и упитао ме ђе идем. Одговорио сам да идем у Сански Мост, у бригаду. Он се мало мислио, а затим рече:

– Мени изгледа да ћеш ти у прекоманду, а када одлазиш, не можеш носити то шаторско крило. Дај га.

Узео га руком за један крај и повукао. Ја сам се покушавао бранити говорећи му да немам шињела, а јака је зима, и најзад му рекао да ћу га оставити ако се већ мора у бригади, само нека ме сад пусти на миру. Моји изговори и молбе нијесу помогле, он је од мене физички јачи и на силу га је скинуо са мене. Он оде низ бријег, а ја остах гледајући за њим. Жеља ме повуче да опалим метак из пушке њему у леђа, али се опет стрпих. Пошто идем у бригаду, можда ће бити неког спаса.

Наставио сам пут даље. Хладно је било. Руке се смрзавају. Стално сам их морао масирати снијегом и тако их гријати. Уз пут сам често свраћао у сељачке куће да се огријем и одморим. Навече сам стигао у Сански Мост. Увече сам се успио пријавити да сам дошао. Смјестио сам се са штапском стражом, вечерао, а затим уморан легао. Пред свањавање, курир ме пробуди, даде ми запечаћен коверат и рече:

– Ево ти овај коверат и крени у Штаб Петог корпуса на распоред. Корпус се налази у Јајцу.

Пошто сам се спремио и изашао напоље, осјетио сам јаку и неиздрживу хладноћу. Снијег није падао. Потпуно се разведрило. Снијег се смрзао и добио јаку дебелу кору да се могло ићи по површини. Помислио сам да би било добро обратити се неком од руководилаца бригаде и замолити их да ми се додијели шта од одјеће пошто је зима јака. Вратим се назад и упитам курира коме бих се сада могао обратити да затражим помоћ. Курир ме поведе напоље до сусједних врата. Отворио сам их и ушао у собу која је била пријатно топла. У ћошку собе се налазио кревет на којем је лежао човјек покривен ћебадима, а по ћебету набачен шињел енглеске израде. На рукавима шињела су се сијали чинови капетана. Мало сам стајао и размишљао на који начин да му се јавим јер изгледа да спава. Послије краћег чекања капетан се под топлим покривачима окрену на другу страну. Тај моменат сам искористио и јавио се ријечима:

– Друже капетане, ја морам ићи у Јајце у корпус, а напољу је јака зима. Немам шињела. Можете ли ми дати нешто из бригадне интендантуре од одјеће?
– А ко си ти?
– Ја сам старији водник Гргић Драган из Првог батаљона.
– За такве битанге као што си ти нема ништа. Излази напоље и не ометај ми спавање.
– Друже капетане, нећу моћи издржати зиму...
– Цркни, наша војска неће имати штете – и навуче ћебе на главу.

Изашао сам напоље и упутио се цестом према југоисточној страни.

Одмакао сам од града. Потпуно је свануло. Идем пртином која пресијеца равницу у правцу ријеке Сане. Под ногама снијег љуто цичи. Из воде избијају котурови водене паре и разлијежу се по околним врбацима. У покрету сам стално имао запослене руке, час трљајући уши и лице, час масирајући руке да се не укоче од хладноће. Идући пртином и удаљавајући се од града, у мислима сам се подсјећао на горке успомене из шеснаесте бригаде којих се сада рјешавам. Шта ме чека напријед, то не знам. Сигурно ме никакво добро дочекати неће. Настављао сам пут и свраћао у куће ђе сам се загријавао и одмарао. Неђе добијем од добре домаћице нешто и да поједем.

За два дана сам стигао у Мркоњић ђе сам преноћио. Сјутра сам у једанаест сати стигао у Јајце. Јавио сам се у корпус ђе су ми саопштили да морам наставити пут у Травник. Тамо се налази један дио Штаба корпуса, који ће ми дати распоред.

Отишао сам на жељезничку станицу и послије кратког чекања је наишао воз из Дрвара који иде преко Доњег Вакуфа за Травник. Ушао сам у један теретни вагон ђе сам нашао групу цивила. Воз је кренуо ускотрачном пругом која вијуга око брегова узводно поред ријеке Врбаса. У возу је било хладно, али се могло подносити јер се налазимо у затвореној просторији и не бије нас струјање ваздуха. Кретали смо се споро пошто није било угља за ложење, већ су употребљавали сува чамова дрва која су шумски радници насјекли и сложили поред пруге у шумским предјелима.

Стигао сам у Травник. Не знам у колико тачно, али је било прије пола ноћи. На станици сам нашао војнике који су ме упутили цестом поред пруге одакле сам дошао. Тамо ћу наћи курире и осталу војску из заштите Штаба корпуса. Вратио сам се и за кратко вријеме наишао на једну раскрсницу око које су биле натичкане ниске куће. Пред једном кућом је стајао стражар с пушком о рамену. Пришао сам му и саопштио да сам дошао у Штаб ради распореда. Стражар ми је показао једну кућу, која се налази поред саме ријеке Лашве, говорећи:
– Иди у ону кућу. Тамо су курири и тамо преспавај до сјутра.

Изјутра су ме пробудили курири који су гласно говорили, смијали се и стављали дрва у пећ. Јутро је било хладно као и раније. Био је први јануар 1945. године. Предао сам коверат једном од курира, а он га је однио у Штаб који је смјештен у једну вилу окружену групом високих стабала на једној узвишици у непосредној близини дворишта фабрике дувана. Курир је изјавио да је коверат предао и да чекам до даљег. У малој курирској собици сам чекао два дана. Излазио сам само до кухиње ради примања хране.

Треће јутро је курир ушао у собицу и рекао да идем у Штаб четврте дивизије јер сам тамо распоређен. Пошао сам са куриром кроз босански градић Травник који се груписао поред ријечице Лашве у једној котлини, ограђен са свих страна високим бреговима разноврсног изгледа и шумом бјелогорицом. Прошли смо кроз град главном али кривудавом улицом и нађосмо се ван града на цести која завија иза бријега и води у Долац, мало мјесташце у којем се налази творница шибица.. Курир ми прича да се Штаб дивизије налази недалеко од Доца у Билој поред пилане. У разговору смо стигли до Штаба дивизије који је смјештен у омању кућу поред цесте. Ушли смо у кућу ђе се налазе курири, а дотични курир оде у Штаб да преда пошту, са којом је и моја пропратница. Послије сат чекања, сједећи код малог прозорчића и посматрајући цесту, пред кућом се појави група од око двадесет цивила разноврсно одјевених у сељачку одјећу, разноврсног раста, старости и изгледа. Међу њима се налази и млад човјек који је лијепо одјевен у војничку униформу. На њему је пажљиво скројен нови шињел и подешен према његовом тијелу који му уљепшава спољашњи изглед. Око његовог танког појаса стегнут је нови официрски опасач жуте боје са упртачем преко рамена, а са лијеве стране га краси пиштољ у новој футроли исте боје. О његовом десном рамену виси аутомат њемачке израде који доприноси његовом изгледу ратника и руководиоца. Посматрајући даље тог јунака препознао сам ратног друга из своје десетине, из 1942. године кад сам био у селу Рујница. То је био Кљајић Гојко.

Сада се налази на дужности командира страже при команди мјеста Сански Мост. Он је сигурно спровео ове сељаке мобилисане у дивизију на распоред. Обрадовао сам се другу и познанику са којим сам био у добрим другарским односима. Потрчао сам напоље да се са њим сретнем и другарски поздравим. Кад сам изашао на цесту и дошао пред њега, он ме је препознао и кад ме је видио онако пропала и биједна, из неких разлога се намјерно окренуо од мене дајући ми тиме до знања да ме не жели познати. Прошао сам му поред леђа и вратио се у кућу растужен и разочаран Гојковим поступком. Сјео сам и размишљао о том случају. Сјетио сам се августа 1941. године. Учествовао сам са друговима у подизању устанка у мом мјесту и околини. Колико је онда тај исти Гојко био биједан, а нико га није избјегавао нити замјерао.

Он је избјегао из свог села услијед усташког покоља и дошао у Гату ђе се крио од сваког познаника на тај начин што је облачио женску одјећу која му

је донекле пристајала ради младалачког изгледа лица. У почетку устанка, њега је неким случајем нашао враголасти Миљковић Вељо, натјерао га да скине са себе женску сукњу и довео га у партизане ђе је био другарски примљен, а он се сада овако понаша према друговима који су га примили и дочекали у то критично вријеме.

У ЈЕДАНАЕСТОЈ КРАЈИШКОЈ БРИГАДИ

Размишљајући, ја чух ђе су се отворила врата на којима се појави један војник. По уласку рече:

– Ко је овђе Гргић Драган?

Пошто сам се јавио, обрати ми се:

– Ја сам курир Једанаесте крајишке бригаде и сада крећем тамо. Треба да пођеш са мном јер си распоређен код нас.

Узео сам своју пушку и кренуо са њим. Ишли смо према сјеверу. Пред нама се указују брда и долине покривене сњежним покривачем. Прича ми курир да је војска на положају. Дивизија држи положај према Бусовачи и Зеници. Непријатељ на разним мјестима покушава продријети на слободну територију, али га наши успјешно одбијају. Предвече смо стигли у село ђе је био смјештен Штаб бригаде. Ту сам се задржао кратко вријеме. Добио сам водича који ће ме одвести у четврти батаљон, јер ме је тамо Штаб распоредио. Већ се спустила ноћ када у једној сељачкој кући нађосмо команданта батаљона. То је био доста висок, мршав и кошчат човјек. Курир му је дао коверат. Пошто га је отворио, извадио пошту и прочитао, рекао је куриру:

– Води тог друга у трећу чету.

Пошли смо. Мрак је потпуно притиснуо земљу, Једина свјетлост је била бјелина снијега по којем се оцртавају удубљења пртине. Чету смо нашли у једној усамљеној кући. Дошао сам међу сасвим непознате другове, али ми је свеједно. За мене не важи више ништа, не помаже познанство нити непознанство. Све сам препустио судбини.

Изјутра ме позвао командир чете и наредио ми да примим дужност десетара. Дужност сам примио. Добио сам од командира парче папира и оловку да попишем десетину. Било их је девет и ја сам био десети. Размишљао сам о свему што је прошло. Нијесам покушавао мислити шта ће бити унапријед, јер ме се то није тицало. Знам да сам 1941. године у почетку устанка био десетар, а сад је 1945. и скоро је крај рата. Ја сам опет десетар, само што сам 1941. године био пун здравља и снаге, а сада сам ништа, такорећи сличан мртвацу. Знам да се сад води фронтални рат, сад смо на положају, а ја сам инвалид, имам парализу лијеве ноге, исцрпљен сам, измучен и изнемогао. Долазим до закључка да ја не могу јуришати, а и не јуриша ми се. Немам никаква рачуна да јуришам. То нека раде они о којима се води рачуна и бриге. Послије извјесног времена тражићу љекара да ми се додијели нека лакша дужност која не изискује честе покрете, а то могу бити само позадинске јединице и команде. Послије два дана, срећом, батаљон је повучен са положаја и послат на одмарање.

Дошли смо у село Гучија Гора и размјестили се по кућама. Село се простире по брежуљцима и долинама. Гушће је насељено од осталих. У селу доминира велика црква са два висока торња. Ту је и свештенички самостан. Једног дана, економ у чету донесе два нова шињела из батаљонске интендантуре. Командир и политички комесар су мислили коме треба додијелити шињел. Неки облаче, свлаче, пробавају, загледају и дискутују коме треба додијелити. Један војник из моје десетине, старији човјек, виче на присутне гласно да командир чује:

– Дајте тај један шињел нашем десетару. Он нема шињела на овој зими. Ми смо сви одјевенији од њега.

Ја се нијесам мијешао у те ствари и правио сам се да не чујем ништа. На његово поновљено викање чуо сам ђе командир рече:

– Па даћемо, кад је тако. Друже десетаре, ево ти шињел.

Узео сам шињел са задовољством. Нов шињел од енглеске израде. Обукао сам га. Добро ми је стајао. Удобно сам се осјећао. Много је топлије кад ме шињел штити.

Наставили смо са логоровањем и одмарањем у том селу. Дани су пролазили. Зима не попушта. Једног дана искористих прилику и кажем командиру:

– Друже командире, ја немам намјеру да останем у овој јединици јер сам, како видиш, инвалид и за мене нијесу покрети. Ја ћу ускоро тражити да идем на љекарску комисију и да ме шаљу негђе ђе би ми било лакше. Стога те молим, смијени ме са дужности десетара.

Командир је то прихвато. Сљедећег дана сам предао десетину једном војнику којег је командир одредио. Сазнали смо да се наше снаге повлаче с положаја. Непријатељ чини јак притисак из правца Зенице и Бусоваче и надире у правцу Травника. Снијег не пада. Напољу је мирно вријеме, само се из даљине чују експлозије граната из непријатељских топова по положајима. Предвече се цијела наша бригада састала у Гучијој Гори ђе смо се сакупили у једну пространу салу самостана у дворишту цркве. Замјеник политичког комесара дивизије присуствовао је састанку. Кад сам улазио у самостан, примијетио сам на улазу једно мушко дијете, отприлике од дванаест до тринаест година, које је одјевено у лијепо скројено војничко одијело, а на грудима му је прикачена нова сјајна медаља за храброст. По изласку из самостана нас је дочекала заглушујућа детонација непријатељсих граната које су падале између сељачких кућа, те својом детонацијом правиле урнебес и дизале усковитлане кугле смрзнутог снијега и дима. Одмах се бригада разишла по батаљонима и четама на положај. Цијела бригада је изашла на терен према западној страни, по брежуљцима изнад села и засеока. Цијеле ноћи смо били на положају. Изјутра се бригада сврстала у колону и кренула. Та дугачка колона је вијугала на бијелом сњежном покривачу попут змије. Непријатељ је већ стигао у село, поставио митраљезе на високе црквене торњеве из којих је на нашу колону и терен

обасипао митраљеску ватру. Том приликом су ранили неколико војника у колони. Док смо се кретали, праћени митраљеском пуцњавом и обасипани прашином усковитланог снијега које је дизао и ковитлао сјеверњак који је дунуо са високих обронака Влашића, с лијеве стране, од правца Травника, из дубоке котлине су допирали подмукли пуцњи. Ријетке свјетлуцаве гранате су сјекле хладни ваздух изнад нас, а кроз неколико тренутака су правиле страшну детонацију по непријатељским положају. То наша артиљерија туче непријатељске положаје са положаја из околине Травника. Причају у колони да та наша артиљеријска јединица из Травника има потпуно нове топове и довољну количину муниције и то смо добили као помоћ од савезника. Лијепо је имати своју артиљерију и у овако тешким тренуцима слушати глас својих топова, који шаљу смрт мрском непријатељу.

Тај дан смо путовали уз брегове и стрме долине преко планинских брзих поточића, па опет уз брегове, док најзад предвече нијесмо успорили покрет. То је знак да ћемо се негђе у тој близини зауставити, заузети положаје и заноћити. Ту у пролазу сам имао прилике да видим нашег команданта бригаде, народног хероја Микана Марјановића. Наша чета се смјестила у неколико кућа које су груписане на једној ледини иза које се надвисио високи округли куполасти врх. Ту смо заноћили. За вечеру није било ништа. Задовољни смо били што смо нашли топле и загријане собе у којима смо се добро огријали, одморили и цијелу ноћ спавали. Изјутра за доручак опет ништа није било, али су кувари приставили своје пољске казане да кувају ручак. Економ се снашао у тој групици кућа. Сељаци су дали крува, кромпира и двије овце, које су већ заклане и одеране, што значи да ће бити обилан ручак којем смо се веселили. Прошла су двадесет и четири сата од како нијесмо јели. Иза кућа, према источној страни, води пртина преко њива, а око пет стотина метара даље налази се једна пошумљена удољица кроз коју пртина пролази и обара се стрмом низбрдицом. Доље у великој дубини долине налазе се пропланци које пресијеца шумски бистри поточић, а преко њега се уздижу стрма брда на којима се сада налазе непријатељски положаји.

Кад је свануло, стража се испред куће повукла да је не би непријатељ примијетио. Умјесто страже, командир је одредио извиднице које ће осматрати терен према непријатељу. Извиднице су биле постављене на лош положај. Постављени су у пошумљени склоп ниже кућа одакле се могло осматрати само у једном правцу и наређено им је да се не смије никуд кретати како се не би открили. Извиднице су биле на дужности по два сата, а затим је слиједила смјена. Ја сам одређен за вођу извиднице од једанаест па до један сат послије подне. На вријеме сам пошао на дужност са своја два пратиоца. То су били људи средње старости и родом из околине Бугојна, али не партизани добровољци, него мобилисани. При поласку сам предочио командиру да није добро мјесто одакле извидница врши посматрање и додао сам да би било боље да смо више кућа, на бријегу, како бисмо имали бољи

преглед. Тај терен је такође пошумљен тако да бисмо опет били заклоњени од ока непријатеља. Он је мени укратко одговорио:

– Иди само на дужност, ништа те нијесам питао.

Дошао сам са придодатим друговима у одређену шумицу ђе су нас наши претходници нестрпљиво очекивали. Упитао сам претходног вођу шта је наша дужност и да ли је нешто сумњиво примијетио до сада на непријатељској страни. Он је укратко одговорио:

– Задатак ти је да осматраш према непријатељу. До сада није ништа примијећено.

Заокренуше се и одоше брзим корацима пртином у правцу кућа и чете.

Неко вријеме смо стајали, ослушкивали и разгледали. Свуда око нас је тишина. Непријатеља видимо само у једном правцу и то ограничено. Послије извјесног времена смо савили млада стабла дрвећа, на њих се ослонили, напрегнули чуло слуха, а очи отворили према непријатељској страни. Послије дванаест сати затресташе детонације топовских граната по пољани прекривеној смрзнутим снијегом. Од експлозије сваке гранате дизали су се снопови смрзнутог снијега и дима, а на сњежној површини је остајао већи круг растјераног снијега обојен црном бојом дима. Топовска паљба је учестала нагло тако да је направљена завјеса која нас је одвајала од кућа и чете. Појачали смо напрезање осматрајући, али без успјеха. Ништа не можемо видјети, а чујемо само грмљавину топовских граната при експлодирању. Послије краћег времена примијетисмо непријатељски стрељачки строј како се примиче кућама са упереним аутоматима. Сви су били на скијама и маскирани у бијеле огртаче. Топовска паљба је престала, али смо сада били одсјечени од чете непријатељским стрељачким стројем. Непријатељ је наишао са сјеверне стране одакле га нијесмо могли примијетити јер смо били заклоњени и шумом и малим бријегом. Док сам гледао у непријатељски строј, један од мојих пратилаца је искористио прилику и побјегао низ бријег према непријатељском положају. Видио сам га да прескаче поточић и да се удаљава. Разговарам са преосталим пратиоцима о томе шта ћемо сад радити кад смо одсјечени. Они слијежу раменима и дају знак да не знају. Чета је истрчала напоље и борба је почела. С обје стране загрмјеше плотуни из пушака и аутоматског оружја. Ја сам окренуо према јужној страни, уз онај велики округли врх. Било је напорно ићи, али је мој пратилац пошао за мном. Док се борба водила и док су аутомати трештали, ми смо се попели уз бријег око триста метара и наишли на сњежне куполе што их је снијег направио. Када је падао, посавијао је жбуње, а одозго се ухватила кора смрзнутог снијега. Кундаком пушке сам пробио кору једне куполе, а у унутрашњости се показао простор у који може човјек у чучећем ставу да стане. Направио сам мало већи отвор, а затим се увукао у тај сњежни бункер. То је исто урадио и мој пратилац. Обојица смо задихани посматрали испод тог сњежног покривача. Борба се водила око десет минута, а затим смо видјели чету како се повлачи преко бријега и

замиче у шуму према западу. Нешто касније се указа непријатељска колона како одмиче од кућа према сјеверу одакле је и дошла. Послије краћег осматрања, дигли смо се и ми из наших склоништа и упутили поред кућа према западу за трагом наше чете у шуму.

Чету смо нашли предвече у дубини шуме ђе се смјестила у неке овчарске колибе. Отишао сам до командира и јавио му да је тај и тај војник побјегао на страну непријатеља. Командир ме погледа, упути неколико пријетећих ријечи и рече да ћу сносити одговорност за овај случај, те додаде:

– Знаш ли да смо претрпјели губитке? Политички комесар чете је погинуо. Њега је непријатељ ранио у обје ноге, а он је активирао бомбу и легао на њу. Она га је разнијела.

Сину ми мисао да је и мени сад крај дошао. Мало сам заћутао, а затим сам прибрао храбрости и рекао:

– Ако за тај случај буде требало одговарати, онда ћемо нас двојица заједно ићи на одговорност, па коме шта буде. Ти знаш да сам ти данас предочовао да мјесто није добро за извидницу, јер се са тог мјеста ништа не може видјети, а ти знаш шта си ми одговорио.

Он је на то заћутао, а ја сам се удаљио.

То вече нијесам спавао. Имао сам улогу касапина. Економ је неђе од сељака добио четири овце које сам клао, дерао и спремао за печење на ражњевима. Једна група војника је радила остале послове, правила ватре и окретала ражњеве. То је била вечера за чету. Војници су данас прије борбе ручали. Приликом рада, понекад добијем времена па бацим на жар парче црне џигерице, испржим и тако без соли, напола печену халапљиво једем.

Послије поноћи чета је била спремна за покрет. Колона се кретала кроз шуму пртином која је вијугала између планинских врхова. Успут су се прикључивале колоне осталих чета и тако се она повећавала. Прелазили смо преко многих потока и поточића, преко постављених брвица и прелаза. Пред зору се хладноћа повећала. Услијед напорног хода нијесам осјећао неку нарочиту зиму у тијелу, сем што је било хладно лицу, носу и ушима. Руке сам завлачио у џепове од шињела, повремено сам их вадио и трљао уши и лице, а затим враћао у џепове. Кад је свануло, видио сам дугачку колону, како напријед тако и позади. У колони је била цијела бригада.

Свратили смо у куће које су биле поред поточића и јаруга тог бреговитог терена над којим се високи Влашић надвисио. У тим кућицама смо се утоплили и поспали како је ко стигао, преврћући се на патос, троношце или какве клупе. Око једанаест сати су дежурни дрмусали једног по једног, викали и вукли за ноге, јер се тешко било пробудити из тврдог сна.

Изашли смо напоље. Колона је кренула. Хладноћа је мало попустила, али је почео падати снијег. Из свих заселака су извиривале чете у мањим колонама, прикључивале се и тако је колона опет нарасла. Наставили смо путовање тим бреговитим тереном. Сада се ишло низ брдо. Нико од бораца и нижег руководећег кадра не зна куда се иде нити се ко интересује. Свако је заузет личним потешкоћама, од којих је најгора зима. Када се неђе у топло смјестимо, настане дејство ушију које се јавља из подераног и неопраног веша. Предвече смо стигли на терен, такође бреговит и мјестимично пошумљен, али и насељен. Кућа није било много у групи. Већином су расијане иза брежуљака и шумица. Из колоне се почеше одвајати батаљони у разне правце према одређеним засеоцима. Из батаљона се одвојише и чете и кренуше према појединим групицама кућа. Сјутрадан смо примили топлу супу и по парче крува за доручак. Остали смо и сљедећих дана на том терену. Одмарали смо се. Храна је почела долазити редовно. Чуо сам од сељака да се ово мјесто зове Глуха Буковица.

Дани су пролазили. Још неколико дана је остало до фебруара. Како је командир расправио са старјешинама о погибији политичког комесара, ја не знам. Мене за то више нико не пита нити ко шта спомиње. Видим да се командиру није ништа десило. Он је и даље командир, жив и здрав. Једног јутра ријешим да тражим редовним путем љекарски преглед ради лакше дужности, јер сам здравствено и физички неспособан за оперативне јединице, напоре и покрете. По обављеном доручку отишао сам код командира и затражио одобрење да се јавим у батаљон. Командир је са задовољством одобрио. Изгледа да му је стало да ме се ријеши. Моје присуство у његовој чети је непожељно јер се осјећао кривим за погибију комесара. Напустио сам чету и отишао у други заселак ђе се смјестио Штаб батаљона. Ушао сам код команданта. Испричао сам му ко сам, из које сам чете и шта бих желио. Он се обратио санитетском референту батаљона. То је била једна другарица, млада и доста лијепа, која је сједила поред загријане пећи. Рекао јој је да ми напише упутницу за бригадну амбуланту. Другарица је извадила из своје торбице папир и наливперо, упитала ме за чин и име, а затим написала упутницу коју су њих двоје потписали. Командант ми је дао упутницу, показао кроз прозор групу кућа и рекао да идем тамо јер се ту налази батаљонска интендантура. Ту треба преноћити, а сјутра рано ће кренути курири са којима ћу отићи до бригадне амбуланте која је доста удаљена.

Изјутра су курири наишли и наставили смо путовање. Било је напорно због хладноће и бреговитог терена. Насеља кроз која смо пролазили била су куририма добро позната. Предвече смо стигли до бригадне амбуланте која је смјештена у сељачке куће. Тај терен се зове Витовље, а налази се јужно од Турбета које је гушће насељено. Витовље је планински предио са разбацаним сељачким кућицама по дубоким долинама око планинских потока. Ту сам сазнао да се непријатељ налази у Травнику и из града не покушава никуд даље да иде, а наше снаге се налазе у Турбету и држе

положај по брдима према непријатељу.

Позвао ме доктор. Ушао сам у једну мању загријану собицу ђе сам нашао доктора како сједи на неком малом сандучету. То је био човјек средњих година, коштуњав и мршав, са наочарима преко носа. Дао сам му упутницу коју је прегледао, а затим ме упитао на шта се жалим. Ја сам му причао да сам 1942. године рањен у лијеву ногу. Остале су посљедице. Нога је парализована. Теже ходам и не подносим дуже покрете. Поред тога, имам брух који ми отежава кретање и нијесам више у стању да будем у оперативним јединицама. Док сам му објашњавао, он ме је пажљиво слушао и посматрао кроз своје наочаре, а затим ми је рекао да се скинем ради прегледа. Пошто сам скинуо оно одјеће са себе, доктор ме посматрао, а кад је видио да пред њим не стоји човјек, него костур око којег се кожа засукала, загонетно је завртио главом и рекао:

– Обуци се. Даћу ти упутницу за дивизијску болницу па ће тамо да riјеше.

Написао је упутницу и пружио ми је са ријечима:

– Иди у стражу, нека ти даду вечеру и преспавај ноћас, а сјутра крени у болницу. Она се налази у Доњем Вакуфу. Иди и спашавај се како знаш, ја ти ништа друго помоћи не могу.

Изјутра сам кренуо пртином, како сам упућен, према источној страни у правцу цесте и пруге, а према упутствима ћу изаћи на цесту неђе ниже брда и тунела, а затим треба да се сналазим. Око подне сам изашао на цесту и упутио се уз бријег према Комару. Цестом није наишло никакво превозно средство те сам стално пјешачио и предвече стигао у Вакуф. Неки војници, које сам срео у граду, упутили су ме у болницу. Она је била смјештена у највећу зграду која се налази изван града поред ријеке Врбас, низводно према Јајцу. Та је зграда прије рата била нека државна установа или школа. Кад сам дошао у болницу, било је вече. Доктор није вршио прегледе и распореде те сам се морао смјестити у пријемну собу у којој су новодошљаци примали вечеру и ноћили. Соба је била са десне стране у приземљу. Била је доста пространa, лијепо загријана и на патосу за спавање је прострт дебели слој сламе поред зидова у читавој соби. Ту се налазило пет до шест млађих војника и једна млада дјевојка, болничарка, која је одговарала за дотичну собу и ред у њој. Послије краћег одмора, легао сам на сламу близу загријане пећи, покрио се шињелом и задовољно помишљао како ћу се ноћас одморити и наспавати у топлој соби. Када сам заспао тврдим сном, нешто ме је ударило у леђа и ја сам нагло скочио изненађен. Успио сам се прибрати и прогледати. Било ми је јасно шта се дешава. Они младићи трче по соби, један за другим, у друштву са болничарком. Хватају једно друго, шкрипе зубима и вичу:

– Ура...а...а! Јуриш! Држите га! Хватај га жива!

Они су неколико пута облетили собу поред зидова, а затим су попадали у сламу ђе су грчевито цијелим тијелом дрхтали као да их грозница тресе. Напокон се умирише.

У војсци се тада појавила нека болест коју су називали живчани напад. Неки су коментарисали да ти напади долазе услијед претрпљеног страха, као и осталих живчаних тешкоћа и патњи. Љекари су то енергично одбацивали и објашњавали да то није никаква друга болест него хистеричност. Многи су вјеровали љекарским објашњењима јер су такве нападе имале само млађе особе, док се код старијих није појављивала.

Ријешим да се покријем по глави и покушам заспати. Помишљам како су ови јунаци заузели утврђење на јуриш. Вјероватно ће бити сад мирни. Тек што сам утонуо у сан, а оно опет јурњава по соби. Опет јуриш и вика. То се до дана појављивало пар пута и од мог одмора и спавања није било ништа.

Изјутра послије обављеног доручка, доктор ме је прегледао и рекао:

– Тебе сада ништа не боли. Кад бисмо били у стању да вршимо операције, то бисмо и урадили, али од тога сада не може бити ништа. Лијечење отпада до ослобођења. Прије пар дана је овђе била љекарска комисија која је сличне случајеве упућивала на лакше дужности, а таква комисија ће се састати за мјесец дана. Ти, пошто си, како видим, исцрпљен и изнемогао, задржаћу те у болници да се опоравиш.

Одредио ми је собу на спрату. Предао сам пушку и муницију у болнички магацин, дао своју одјећу на дезинфекционо парење и затим отишао у одређену собу. Храна је била много боља него у јединицама и настало је право одмарање.

Сада је друга половица фебруара и дан је нешто дуљи и топлији. Сваки дан је сунчан и снијег се нагло топи. Ријека Врбас је порасла и постала бучнија. Послије подне сам излазио са друштвом. Шетали смо поред Врбаса и разговарали о којечему. Једног дана смо стајали на обали ријеке у близини болнице и посматрали бучне таласе Врбаса који су добили жућкасту боју од наглог топљења снијега. На тавану болнице се проломила детонација. Видјели смо како на крову прште полупани црепови и падају са висине на земљу. Питамо се међусобно шта би то могло бити. Кад смо дошли у болницу, сазнали смо да је један војник рањен. Он је изјавио да се попео на таван с намјером да види шта тамо има. На тавану је неко непознат бацио бомбу право на њега. Касније је установљено да војник који је рањен на тавану је требало тог дана отићи у јединицу, а њему се није ишло из болнице. Он је покушао дати отпор управи да га не отпусти, јер је јединица на положају, а тамо није лако. Пошто му није успјело, он је отишао на таван, стао иза једног оџака, активирао бомбу и бацио је мало даље. Она је израњавала оџак, полупала црепове на крову, а њему ранила дебело месо на

задњици коју је он помолио иза ћошка да би га само у то мјесто ранило. Тај случај је био предмет смијања и шале у болници.

Када сам ушао у моју собу, нијесам нашао своју бомбу. Она је нестала. Знао сам шта је с њом, с обзиром на случај који се десео на тавану. О нестанку бомбе нијесам смио ником причати и тако је ствар прошла.

Наступио је март. Снијег је окопнио и само се још задржао у шуми и то по долинама које су окренуте према сјеверу. Вријеме је отоплило. Осјећа се хладноћа само у јутарњим часовима. Понекад осване и мраз. Ја сам се добро одморио и опоравио. За то могу бити захвалан докторима, оном у бригади, и овом у болници. Овђе сам провео више од мјесец дана. Зима је углавном прошла. Навече чујем да сјутра засједа љекарска комисија. Она одређује ко ће бити упућен из оперативних јединица у позадинске јединице и установе. Сјутра око десет сати сам био позван са групом војника пред комисију. Када сам дошао на ред, показао сам члановима комисије ђе сам рањен. Услијед рањавања нога ми је парализована. Они су нешто записивали и рекли да сачекам у другој соби.

У ТЕНКОВСКОМ БАТАЉОНУ ПЕТОГ КОРПУСА

По завршеном прегледу, комисија је неке упутила у њихове раније јединице, а мене са једном групом војника у Бугојно. Тамо се налази један дио Штаба Петог корпуса. Он ће нам даље дати распоред.

Идући у Бугојно, сазнао сам из разговора са војницима да су сви шофери што значи да ће бити упућени у неку корпусну радионицу или можда у ваздухопловну јединицу која је основана у Санском Мосту.

По доласку у Бугојно смо упућени у једну лијепу, недавно саграђену, кућу која се налазила на крају града. У тој кући нас је примио пуковник Немања Влатковић и рекао нам да се распоређујемо у тенковски батаљон који се налази у Јајцу. Са њиме се у соби налазио се и командант дотичног батаљона. Одмах сам могао видјети да је то онај доброћудни замјеник команданта Пратећег батаљона Корпуса. Њега сам упознао прошлог љета на Мећеђем брду. По чину је поручник, а зове се Поповић Стево. То је врло добар и безазлен човјек, увијек насмијаног лица. Видим га сада и радујем се што ће ми он бити командант. Наш нови командант Стево нас је довео пред један магазин пред којим је стајао камион покривен церадом. Наредио је магационеру да нам да по једну конзерву од пола килограма, а затим је наредио да се пењемо на камион. Мотор је бректао, камион кренуо и за кратко вријеме нам је Бугојно остало иза леђа, а камион је јурио цестом поред ријеке у правцу Јајца. У камиону смо отворили конзерве које су биле напуњене танким кобасицама. Имале су врло лијеп укус.

Предвече смо стигли у Јајце. Камион се зауставио пред зградама које су се налазиле с десне стране цесте, одмах на улазу у град, чим се пређе мост преко Врбаса. Зграде су са једним спратом, доста лијепо и квалитетно изграђене. Биле су својина творнице карбита. То су сада наше касарне. Сишли смо с камиона и командант Свето нам је показао једну од зграда у коју ћемо се јавити. Дошли смо у једну приземну просторију ђе нас је дочекао војник мршава изгледа, кајкавског нарјечја, у црној униформи хрватских тенковских јединица и са црвеном траком око руке која је означавала дежурног у јединици. Поред зида дотичне просторије се налазила постављена клупа на коју смо посједали и чекали даље наређење. Дежурни је улазио и излазио. Један од мојих сапутника прича да су ти војници у црним униформама бивши домобрани хрватских тенковских јединица који су јесенас приликом напада наше војске на Бања Луку прешли са тенковима и осталом опремом на нашу страну. Дежурни се поново појавио на вратима, стао и почео прелазити погледом својих мирних очију преко нас. У једном моменту му се очи зауставише на мени, пружи кажипрст десне руке и рече:

– Ти треба да орибаш и добро опереш овај патос, јер је прљав и нечист.

Ја сам, без реаговања, пристао и подигао се с клупе. Дежурни ми је показао ђе се налази кофа за воду, рибаће четке и крпе за сакупљање воде, а затим ми је показао и чесму у дворишту одакле ћу се снабдијевати водом, са напоменом да патос мора бити добро орибан. По завршетку ће доћи да прегледа. Још ми припријети да ако не буде добро, мораћу рибати до поноћи под његовом контролом. Он је мене изабрао пошто сам по спољашњем изгледу и одјећи био најбједнији. Донио сам воду, клекао на патос испред себе и поквасио га. Са неком необичном вољом руку и свом својом снагом сам притискао четком и рибао раскврашени патос. Мислио сам како ја, као борац народноослободилачке војске, од првих дана устанка трпим многе муке, неправду и понижавања, па могу и да рибам патос сад пред ослобођење у 1945. години и то под командом и надзором доскорашњег домобрана који се цијелог рата борио против мене. То је она срећа и правда која ми је обећана августа 1941. године у Кордунском Љесковцу.

Трудио сам се да орибам патос што је могуће боље. У томе сам и успио. Био је орибан примјерно. Дежурни је дошао, прегледао и похвално се изразио пред присутнима. Ја сам посматрао дежурног и помишљао како он не зна да сам ја специјалиста за рибање патоса. Не може се рећи ни да је био лош, јер ме је за добар рад наградио са похвалом и дао ми парче сапуна да оперем руке. Био сам му захвалан.

Увече смо примили вечеру која је била обилна и квалитетна. Видио сам и економа чете, једног јаког човјека. Био је средњег раста, само доста дебео. Он је био родом из околице Дрвара и звао се Милаковић Пајо. Отишли смо у спаваће собе које су се налазиле на спрату дотичне куће. Из разговора са војницима сам сазнао да је батаљон формиран од једне ауто-чете и једне тенковске чете. Прије кратког времена, у Јајцу се завршио курс на којем су војници учили да возе тенкове и да њима рукују. Курс су похађали војници партизани који су дошли из разних јединица. Цијела тенковска чета је састављена од тенкиста, ранијих домобрана, који су са тенковима прешли на нашу страну. Чети је придодато и још толико војника из партизанских јединица и помијешани су. Овдје у батаљону имају само два камиона, док су остали расположиви нeђе у Гламочу са својим командиром чете. Тенкови су са посадом сви на положају. Травник је поново ослобођен. Непријатељ је бачен на ранија упоришта. Сада наша војска држи положаје у околици Бусоваче и Зенице. Причају војници како је недавно у Травнику, приликом једне борбе, погинуо командир тенковске чете Лазо Марин. Сад је командир Мартин, а то је један од оних тенкиста домобрана који је наводно организовао остале домобране да тенковима пређу на страну наше војске. Војници жале покојног командира Лазу. Кажу да је био добар друг. Изјутра смо се дигли, изашли на чесму на умивање, а затим на доручак. Послије доручка, оне другове шофере, што су јуче дошли са мном из болнице,

упутише у ауто-чету у Гламоч. Мене не. Јасно ми је да ћу остати овђе у тенковској чети. Помишљам да ће ме ови бивши домобрани јурити када буду дежурни. Сјећајући се рибања мислио сам како ћу избјећи такву ситуацију. Тек се сада сјетих да сам по чину старији водник, а они то не знају јер ношење ознака чинова није било обавезно због недостатка ширита и звјездица. Када бих то имао, било би добро. Можда би ме поштеђели. Ходајући цестом, сретнем Пилиповића Божу. То је мој добар друг који је са мном провео доста времена у команди мјеста Липе. То је онај што смо га из другарских разлога звали Чоче. Срдачно смо се поздравили. Он се обрадовао што смо се срели и изненадио се откуда ја ту. Објаснио сам му укратко да сам сад овђе у тенковској чети и да остајем у тој јединици. Он ми објасни да је прије пар мјесеци дошао из Липе у интендантуру Корпуса и показа ми руком на један магацин који се налази поред цесте. Ту је он магационер и каже да му је лијепо и добро. Много се радовао што ћемо сада имати могућност да се другарски састајемо и да шетамо у слободно вријеме по граду. Позвао ме да пођем с њим до магацина. Магацин је био пун падобрана разноврсне боје помоћу којих су савезници из авиона спуштали народној војсци материјал. Сјели смо на једну гомилу падобрана и почели причу у којој смо оживљавали успомене сјећајући се осталих другова и друговања из Команде мјеста. Најзад сам рекао Божи да ми је нужно потребан материјал од којег бих направио чинове да не бих рибао патос. Божо ми је одмах обећао да ће набавити звјездице, а ширита он има. Рекао ми је да послије подне дођем код њега у магацин и да ће све бити у реду.

Послије подне сам отишао код Боже. Он ми показа сјајне бијеле ширите од неког јачег материјала који се пресијава на прољетном сунцу. Показа ми шест комада звјездица које су направљене штанцлом од војничке алуминијске порције и рече:

- Скидај своју блузу! Носим је код једне моје познанице шнајдерке да пришије ширите, а ја ћу ставити звјездице.

Ја му скидох блузу. Он је узе и нестаде. Послије кратког чекања, Божо се појави на вратима носећи у руци моју блузу, а на рукавима се пресијавају чинови старијег водника. Обукао сам блузу и у разговору са Божом, крадомице, гледао своје чинове јер сам их до сада врло ријетко носио пошто ми није било ни до чега. Растао сам се са Божом и упутио у правцу чете. Мој долазак у чету, са свијетлим чиновима, био је за све присутне војнике изненађење. Одмах су почели да ми прилазе, један по један, и да са мном разговарају. Прво су се интересовали од када сам у партизанима, а затим јесам ли писмен. Војници, бивши домобрани, су били равнодушни, само је оном што је био дежурни и дао ми задатак да рибам патос, било неугодно. Пришао ми је, гледао ме и рјешавао да нешто каже, вјероватно извињење, али опет из неких разлога није рекао ништа него се одмакао. Послије, када смо се боље упознали, у разговору се више пута извињавао.

Данас сам дежурни у чети. На моју руку је дошла она црвена трака што означава дежурног који је сљедећих двадесет и четири сата одговоран за све у јединици. Дежурство је било врло лако с обзиром да је већина војника одсутна. Они су на положају. Тих дана сам упознао официре у јединици. Било их је много више него што је било у другим јединицама. Највише има политичких официра. Од официра војног чина био је само командант Свето, а командир Мартин није носио чинове. Не знам је ли био унапређен у чин, али му се на грудима свијетлила медаља за храброст. Помишљао сам да ће ови политичари заузети према мени неправилан став, као и они из ранијих јединица, али срећом није било тако. Одмах сјутрадан, политички поручник Бајић Дане ми је дао пар новог веша. Политички поручник Тојагић Милош дао ми је нове панталоне, а политички заставник Гашић Шпиро нове ципеле са меком кожом које су биле врло угодне за ногу. Шево Стево ми је дао пар чарапа. Допунили су ми одјећу и веш тако да сам сада имао и веш, и одјећу и обућу, све ново. Сви су они према мени лијепо поступали, прилазили ми појединачно или ме призивали са осмијехом, са мном разговарали, тапшали ме руком по леђима и раменима. У разговору су се највише интересовали за моју прошлост, а нарочито командант Свето. Када се случајно сретнемо, није пролазио поред мене намрштена лица, него је, осмијехујући се, увијек добацио неку шаљиву ријеч, а више би ме пута у пролазу дотакао и руком. Кроз неколико дана, постављен сам на дужност магационера погонског горива, мазива и резервних дијелова, Та дужност је била лака с обзизом да су камиони и тенкови одсутни. С времена на вријеме ми се јави понеки шофер за гориво оних камиона што се налазе у мјесту за потребе гарнизона. Приликом издавања бензина увијек се при руци нашло и неколико војника који нијесу дозвољавали да нешто тешко радим. Ако треба неко буре премјестити или слично, помагали су. Од када сам примио ту дужност, више нијесам одређиван на дежурство нити било какав други посао. Храна је одлична. Већином се кува пиринач, кромпир или макарони. Свако кување је добро замашћено и обилује свјежим куваним месом. Ако нема свјежег меса, онда у храну ставе конзервирано. Економ Пајо ми је рекао:

– Воднице, увијек кад поједеш, ако можеш још, само се јави код кувара. Он већ зна, рекао сам му.

Било је случајева да ми је сам кувар прилазио, узимао моју порцију и досипао ми. Добро сам одјевен. Спавање је добро и имам свој кревет. Дешавало се да се у спаваћим собама појави нека стијеница или бува, али је одмах долазило до санитарне интервенције. Референт санитета батаљона, дебељушкаста Родић Јованка, је интервенисала. Долазила је у собе са дугачком шприцом направљеном од плеха и напуњеним прашком за уништавање гамади напрашивала је угрожена мјеста и кревете.

Већином сам имао слободног времена које сам употребљавао за шетњу по граду и околини. Шетао сам по цијелом граду, обилазио сваку улицу и пењао се на стародревну тврђаву. Многе сам часове проводио сједећи у старомодном хладњаку који се налази у близини водопада, а постављен је на

истакнуто мјесто више саме ријеке Врбаса. Одатле се пружа лијеп поглед на водопад и град. Обилазио сам и Дом културе ђе је одржано засједање АВНОЈА 1943. године. Кад нијесам сам, онда сам у друштву мога друга Пилиповић Боже. За мене је настало право благостање, одмор и опоравља-ње.

Зашли смо у мјесец април. Вријеме је отоплило. Пупољци на дрвећу су почели бубрити, а неки почимљу и да се развијају. Изјутра је било лијепо прошетати поред Врбаса и доћи до величанственог и бучног водопада. Командира Мартина не видим има више дана. Из разговора са војницима сам сазнао да је отишао у правцу Бусоваче на положај. Отишао је у обилазак чете јер се тамо воде борбе. Војници, ранији партизани, су ми се приближили. Са мном се чешће састају од када су чули да сам стари партизан. Преда мном слободно причају и откривају потешкоће које их тиште. Преко тих војника сам сазнао да у чети постоји расцијеп између војника, с обзиром на састав чете која је састављена од војника бивших домобрана и активних партизана. Официри политичке струке су се свим силама трудили да у чети влада другарство. То другарство су лако могли постићи, али су га ти сами руководиоци покварили тако што су неке од тих лица, бивших домобрана, унаприједили у чинове подофицира и официра и дали им одликовања, а ови стари партизани су остали по страни. Они се сада непрекидно групишу, препричавају и негодују. Међу војницима, бившим домобранима, је настао расцијеп, јер је руководство унаприједило и одликовало само неке, и то возаче тенкова да би им поласкали ради предстојећих борби. Ови који нијесу одликовани су љубоморни на одликоване и постали су прави потајни разбијачи другарства, Они су у повјерењу појединачно препричавали друговима партизанима ко су све били, за вријеме рата, они што су одликовани и унапређени. Тако су причали за командира Мартина да је за вријеме рата био активни усташа и да је правио разне злочине својствене усташама. Причали су да је Мартин за вријеме борби једног заробљеног партизана постављао пред тенк на малу раздаљину, а затим га гађао топом. Неке је постављао пред тенк у лежећи став, па је тјерао тенк преко њих. Војници који су то причали увјеравали су другове у истинитост говорећи:

– Ако буде потребно, ми ћемо посвједочити.

Неки војници, стари партизани, негодовали су против командира и осталих руководиоца који су га подржавали. Ја сам слушао та препричавања. Био сам равнодушан јер сам био свјестан да је најбоље да се не мијешам и ни у чему не учествујем. Мислио сам кад би знали каква се све неправда сломила о моја властита леђа, онда би њихове неправде биле ситнице.

Једног јутра, командир Мартин је допремљен у Јајце мртав. Он је прошлог дана био у околици Бусоваче на положају. Био је при алкохолу. Тенкови су били на ватреној линији и према потреби и задатку из тенкова су дејствовали митраљези и топови по непријатељским рововима. Он је ишао

од тенка до тенка, викао и галамио на посаду у њима, издавао нека наређења и слично. Када је пришао једном тенку, возач је подигао свој поклопац и нешто су се препирали. Најзад је командир љутито заклопио поклопац, а затим га је однекуд погодио испаљен метак и он се срушио поред тенка. Одмах су га изнијели ван борбене линије и отпремили у Јајце. Око дванаест сати ме позвао поручник Бајић Дане и наредио:

– Драгане, узми војника колико мислиш да је потребно, нађи неђе потребан алат и иди у католичко гробље. Нађи погодно мјесто и ископај гробницу за покојног командира.

Гробље се налази изван града, према сјеверној страни, између Врбаса и градске болнице. Гробница мора бити готова до три сата јер ћемо ми тад поћи одавде са испраћајем. Узео сам четири војника и наредио да код оближњих грађана нађу и позајме два ашова и двије лопате. Војници су брзо нашли потребан алат и ми смо пошли кроз град у правцу гробља. Тамо смо нашли мјесто ђе се могло претпоставити да раније није постојао гроб. То се мјесто налазило при крају и под стаблом једног дрвета. Одмјерио сам дужину и ширину, а затим су војници пришли раду. Били су брзо готови са послом. Гробница је била лијепо ископана. Ашовима су стране лијепо отесане, ћошкови правилно изведени и дно лијепо очишћено од отпадака ситне земље. Сва избачена земља је правилно сложена на једну страну. Наредио сам војницима да остану ту и сачекају, а ја сам се вратио назад у касарну са жељом да учествујем у поворци са осталима. На цести, близу касарне, иза једне благе кривине појави се црни црквени барјак који је носио један цивил, грађанин из мјеста. Он се високо извијао окачен о дрвену полугасту држаљу, а на врху се пресијавао крст златне боје. Иза барјака се појавише три свештеника католичке вјероисповијести, одјевени у црквену одежду која се носи за погребе. Из њихових гласова је брујала молитва покојнику. Поред свештеника је ишло пар малишана одјевених у црквену одјећу који су носили кандила у рукама. За свештеницима је полако корачао војник у црној тенковској униформи и усправно носио крст. За крстом је гамизао мали камион којим је јединица располагала. Све стране каросерије су биле спуштене. Цијела је прекривена црним платном, скројеним од падобрана из корпусног магазина. Насред каросерије постављен је сандук са посмртним остацима покојника. Испод поклопца сандука на све стране извирује покров од бијеле свиле, који је такође скројен од бијелих падобрана. По дужини сандука је прекривена југословенска застава са црвеном петокраком на средини. Око сандука и каросерије полако су корачала четири војника с пушкама о раменима на којима су се пресијавали ножеви према благом прољетном поподневном сунцу. За сандуком је кретао вод наоружаних војника, а поред строја је ишао официр који је командовао водом. За војницима су се спонтано кретали остали. Било је војника, официра и грађана из оближњих кућа. Поворка је прешла мост на Пливи, окренула мало удесно и наставила кретање тијесним старинским улицама у правцу гробља. Мноштво грађана је изашло на улице и како је поворка пролазила, тако су се грађани, грађанке и дјеца сврставали у поворку, те је

постојала све већа и добијала свечанији изглед. Камион се зауставио више гробља ђе су пришла четири војника, узели сандук са каросерије и понијели га кроз гробље полазећи низ благи бријег између гробова у правцу ископане гробнице. Сандук је спуштен поред ње. Наоружани вод војника се зауставио са друге стране, поред избачене земље, а свештеници су стали поред сандука на супротну страну. Сандук је спуштен у гробницу. Свештеници су отпјевали посљедњу молитву за покој душе, а поручник Алимановић Рамо је одржао опроштајни говор, којим се испред војске и гарнизона опростио од покојног командира. Вод је преко гробнице испалио три плотуна увис. Меци су били бојеви пошто нијесмо располагали маневарским тако да су неке кугле ударале у гранчице на крошњи дрвећа које су падале по свештеницима. Вод је у колони кренуо кроз гробље и отишао у правцу цесте. Одоше свештеници, а за њима и сви присутни.

Мој задатак је био да останем са војницима који су копали гробницу, а онда журно приступили послу и лопатама гурали избачену земљу која се сурвавала и све више сакривала сандук. Земља је испунила гробницу, а од осталог је направљено узвишење. Лијепо смо је оформили. Задњи сам пошао и још сам једном, крећући, прешао оком преко гроба. Видио сам гроб од свјеже ископане земље жућкасте боје, а у врх њега усправно стоји дрвени крст, обојен сиво масном бојом. Преко те боје, бијелим латиничним словима исписано је Мартин Домишљановић. Команда у мјесту је ријешила да Мартина сахрани на религиозни начин уз учешће свештеника зато што Мартин није био комуниста и хтјели су да на тај начин докажу грађанству да се народноослободилачка војска не бори против цркве и религије. То им је и успјело, јер су касније грађани препричавали у граду да нам је тај случај више вриједио него да смо одржали стотину конференција.

За новог командира чете дошао је однекуд Ковачић Стојан, један млад и црномањаст потпоручник. Живот у јединици је почео тећи својим током. Долазили су све топлији и љепши дани. Обавијештени смо да тенкови и особље с положаја долази у Јајце. Бусовача и Зеница су ослобођени. Фронт се одмакао даље. Народноослободилачка војска нагло напредује и ослобађа разна мјеста наше земље. Тенкови са посадом су стигли једном теретном композицијом на жељезничку станицу. Од станице до касарне долазе вучом властитих мотора. Послије кратког времена дође један војник и јави да су се тенкови приближили касарнама. Изашли смо напоље. Тутњава тенковских мотора постаје све јача. За њих је одређено двориште с горње стране цесте, које се налази поред зграда ђе је смјештен мој магацин за гориво. У двориште улази први тенк, за њим други, па трећи и остали. Јаки тенковски мотори су правили буку, а земља у дворишту је подрхтавала под челичним гусјеницама тешких грдосија. Предњи поклопци су отворени и кроз њих се виде главе и очи возача, а из отворених купола штрче главе насмијаног особља. Како који долази, тако се равнају и паркирају један поред другог. Како која машина престане да ради, тако особље из отворених купола искаче из грдосија. Возачи се посебно опрезно и полако извлаче на своје

посебне отворе и протежу ноге јер су у унутрашњости тенка били стално у савијеном и сједећем положају. Из једног тенка изађе возач са чиновима старијег водника и медаљом за храброст на грудима. То је био Коркут Хазим, неки весели шаљивџија. Из другог тенка излази један стасит и црномањаст младић. Он је имао официрски чин заставника који му је лијепо стајао на његовој црној тенковској униформи. Војник који је стајао поред мене и саопштавао ми имена пристиглих тенкиста каже за тог заставника да се зове Антуновић Ивица. За Ивицу ми је овако рекао:

– То је заставник Ивица који је за вријеме ваздушног десанта на Дрвар учествовао са својим тенком у непријатељској тенковској колони која је дошла из Бихаћа, преко Петровца и Оштреља, у Дрвар. Он је са оним истим тенком ишао на челу колоне и први ушао у Дрвар, у помоћ падобранцима, а сви су имали исти заједнички циљ: уништити Врховни Штаб, на челу са врховним командантом Титом. Он је до јесенас био у непријатељској војсци, а сада већ има чин официра народноослободилачке војске против које се доскоро борио.

Посматрајући тог стаситог младића са црним, танким, лијепо поткресаним и дотјераним брчићима и са његовим чиновима и слушајући што ми војник прича о њему, пробудило се у мени негодовање за све што се сада збивало, али сам се суздржавао. Чврсто сам ријешио да за моје негодовање не смије нико знати, стога сам прикупио снаге и осмјехивао се. Тај случај иде у прилог војничким убјеђењима и доказима да је покојни командир Мартин био за вријеме рата усташа и злочинац, који је скоро погинуо на положају код Бусоваче, а убио га је војник партизан Совиљ Никола. Никола га је намјерно убио, са убјеђењем да убија злочинца, а за то зна само његов уски круг другова.

Сада се наша тенковска чета у пуном саставу налазила у мјесту. Живот је и даље текао својим нормалним током. Дани су били топли и сунчани. Ништа се није радило, осим што се добро јело, стога је било могућности за шетњу и остале разоноде. Возачи тенкова уживали су повластице. Нијесу одређивани на стражу нити на какву другу дужност те су имали времена за безбрижну шетњу и провод код познаника у граду. Они су били нека маза Команде. Добили смо глас да кроз град треба да прође Четврта дивизија из правца Доњег Вакуфа. Они ће проћи Јајце и наставити пут у правцу Бања Луке, пошто су босански градови са источне стране ослобођени и садаје на ред дошла Бања Лука. Послије подне је наишла Једанаеста крајишка бригада на челу са командантом Миканом Марјановићем и његовим штабом. Бригада је ишла у колони по четири, подијељена по батаљонима, а батољони по четама. Сви смо се окупили више цесте на један зид и посматрали колону у пролазу. Наишао је Четврти батаљон. Из тог батаљона сам дошао у ову јединицу ђе се сада налазим. Када је наишла моја бивша чета, познао сам оног војника који ме није изневјерио у јануару када смо били на обронцима Влашића и када смо остали под снијегом при нападу непријатеља.

Довикнуо сам му. Када ме је угледао, весело је одвратио поздрав у покрету. Пролазећи у строју, окренуо је главу према мени, махао руком и смијао се.

Предвече нам јавише да наилази Осма крајишка бригада. Са још неколико другова смо пошли цестом у правцу моста који се налази преко Врбаса да сачекам Осму. То је била, такође, моја некадашња бригада и у њој се налази највише другова из мог родног мјеста. Послије краћег времена и шетње поред моста и около ријеке, иза бријега, цестом се указа колона војске. Пролазе батаљони, дуга је колона војника који уморни од пјешачења гамижу цестом. Командири чета иду поред колоне и опомињу војнике на равнање јер ће сада наићи кроз град, па треба да што боље изгледају. Наишао је и командант бригаде на мотоциклу. То није командант Хамдија. Сада је командант онај дивни младић, доброћудни Сајо Грбић. Ранији командант је премјештен нађе на другу дужност. Наиђе колона једне чете. А поред колоне иде командантов брат Мирко. То је онај Мирко што је у Дрвару био командир чете на аеродрому, а ја сам му био замјеник. Обрадовао сам се кад сам га видио. Прикључио сам му се и продужио у разговору са њиме кроз град. Причао ми је том приликом како је у Дрвару приликом десанта био рањен у руку и како је са комесаром успио изаћи. Са њим сам прошао кроз цијели град поред жељезничке станице, а затим је наређено да војска стане. Пошто се почело смркавати, ја сам се вратио у своју касарну.

Стигао сам на вријеме. Војници чете су међусобно разговарали о ослобођеним градовима, као и о коначном ослобођењу цијеле земље. Причали су о проласку војске кроз град, о нашим бригадама и о познатим појединцима из разних крајева. Послије вечере смо отишли на спавање. Изјутра је пало наређење Штаба батаљона да се што брже доручкује. Послије доручка смо се сви разлетјели и убрзано спремали. Свима нам је било јасно, иако нам није речено, да ће покрет бити у правцу западних крајева, тамо ђе се налази фронт и ђе се воде борбе. Мени је саопштено да ћу за покрет добити два камиона и потребне војнике за утовар резервних дијелова, горива и мазива. Пошто сам спремио оно нешто својих стварчица, изашао сам пред магацин, отворио га и почео разгледати ствари, а иза леђа са цесте чух звук камионских мотора који дођоше и зауставише се пред магацином. Са камиона искочише војници који су дошли да врше утовар. Добио сам писмено наређење од команданта батаљона, поручника Поповића, шта све долази у обзир за покрет и почео сам војницима показивати шта ће све товарити. Војници су били вриједни, млади, јаки, здрави и журно су радили. Брзо је било потоварено све што је предвиђено, а много материјала је остало у магацину јер није могло стати у камионе, а није било ни предвиђено за покрет. Мало даље на цести, већ је стајала колона тенкова окренута у правцу града. Возачи су сједили у тенковима, а остали чланови посаде на тенковима и са отвореним поклопцима купола. Мотори тенкова су били у раду и њихово бректање је узнемиравало ваздух у тој околици ђе се ниједна птица није могла запазити да цвркуће своју пјесму,

као ранијих јутара, иако је лијепо јутро у ово рано прољеће. За чувара материјала који је остао у магацину одређен је, са још пар војника, политички заставник Атлагић Ђуро. Приликом спремања за покрет сви смо били весели и расположени, само је Ђуро био невесео што остаје и не иде са друштвом. Сједио сам на каросерији додијељеног ми камиона и гледао у Ђуру. Био је неозбиљан те је од жалости руком и рукавом брисао сузе и кривио лице. Ћутке је плакао.

По наређењу потпоручника Ковачића, командира колоне, моји камиони су кренули и полако се спустили на цесту и стали у колону иза тенкова. За нас се појави модерна отворена лимузина марке „Супер" коју су партизани негдје у борбама заробили. Она је у покрету заобилазила поред колоне која је стајала. У тој лимузини се возио Штаб батаљона. Напријед, поред шофера, сједио је уозбиљен политички комесар Ђуро, а на задњем сједишту је сједио командант, поручник Поповић Свето. Он је био дивног спољашњег изгледа. То је младић увијек веселог, насмијаног и расположеног лица. Његова лијепо скројена униформа, са официрским опасачем и уптрачем, лијепо му је стајала и давала још љепши изглед. Са десне стране сједила је Родић Јованка, референт санитета батаљона која је својим спољашним изгледом све кварила. Била је много дебела и широка. Имала је велику округлу главу са дебелим образима. На глави је имала капу, скројену по изгледу, која није била за њезину главу. Капа је била у извјесној мјери погужвана и накриво је стајала. Напријед се видјела петокрака звијезда изрезана од црвеног материјала. Неки кракови петокраке су се откинули и трше у страну, а испод капе, око главе и дебелих образа, расипала се подужа неуређена женска коса. Када је лимузина прошла на чело колоне, колона је кренула лаганим ходом у правцу града и моста који се налази више дивног водопада.

Прешли смо мост и окренули цестом улијево поред жељезничке станице у правцу језера и Мркоњић Града. Народ је био изашао из кућа да посматра ту моторизовану колону, махао је рукама у знак поздрава, а са тенкова су им отпоздрављали. То је био растанак познаника јер су тенкисти популарнији код народа од пјешадинаца. У овом граду Јајцу, познатом по старинском грађевинском стилу и фантастичној природи и природним љепотама, тенкисти су били више времена и упознали се са младим женама и дјевојкама које су изашле да их испрате. Полако, крећући се уз бријег кривудавим и истрошеним цестама, око десет сати смо стигли до Мркоњић Града. Продужили смо остављајући град с десне стране и упутили се цестом која нас води иза високих пошумљених брегова у правцу Бања Луке. Ти путеви су ми познати из прошлогодишњих путовања у Шеснаестој крајишкој бригади. Разлика је та што сам раније овим тереном путовао и корачао пјешке тешко уморним и оштећеним ногама, а сада сједим на каросерији великог камиона „Ланчија" који је натоварен материјалом за који сам ја одговоран. Сједећи мирно на камиону који се лагано кретао, посматрао сам романтичну околину са разноврсним узвишицама и увалама које се пресијавају у живописним бојама, која је обасјана зрацима

прољетњег сунца. Био је крај мјесеца априла и тада је природа у пуном јеку вегетације.

Предвече смо стигли до сељачких кућица, које се налазе са десне стране цесте у шљивику, у близини мјеста Хан Кола на једној узвишици недалеко од Бања Луке. Наша моторизована колона се зауставила и размјестила поред пута ђе смо ријешили преноћити. Изјутра смо се спремили и по наређењу команданта кренули у правцу града. Пошто смо прошли Хан Кола, колона се полако почела спуштати низ бријег кривудавом цестом и за кратко вријеме смо видјели град који се простирао у великој низини и равници. Град је, на два дијела, дијелила дивна планинска ријека Врбас, а околина је састављена од разноврсних пошумљених брегова, што граду даје величанствен изглед и љепоту. Колона је полако, крећући се низ стрмине, почела улазити у предграђе града Горњи Шехер. Најзад је стигла до мале ријеке Сутурлија која вијуга са западних страна између пошумљених брежуљака и тако вијугајући и жуборећи се слијева ниже Шехера у Врбас. Дрвени мостић преко ријечице, који је раније везао предграђе са градом, је порушен. Колона се зауставила. Руководиоци су обишли терен и пронашли мјесто за прелаз. То је био један плићак на самом ушћу ријечице у Врбас. Колона је скренула с пута у том правцу. Тенкови су полако, један за другим, наилазили на тај плићак и давањем јачег гаса моторима излазили на ону другу страну. Терен на томе мјесту је био у извјесној мјери каменит и пјесковит што је олакшавало прелаз тешких челичних грдосија. Најзад су наступили камиони и сретно смо прешли ту водену препреку. Пошто намјеравамо кренути у правцу центра града, ту је било мало одмора и припремања. Посада тенкова је вршила извјесно чишћење пошприцаних тенкова, а затим је полако почео покрет.

У центру града, испред хотела „Босна", дио улице је био асфалтиран, а на том мјесту нас је дочекала група грађана различите старости. Приликом нашег наиласка, грађани су махали рукама, бацали по тенковима цвијеће и пролистале гранчице те викали на сав глас:

– Живјела народна војска. Живјели ослободиоци. Живио Совјетски Савез, и Црвена армија.

Ти народни поздрави и бацање цвијећа, све је било намијењено тенковима, њиховом особљу, а мом камиону са пар натоварених плеханих зарђалих бурађи није ништа припало од те славе. Највише је, заправо, припало лимузини „Супер" у којој је сједио командант Свето са референтом санитета Јованком.

Колона је скренула у десни крај града према Врбасу и зауставила се пред неким гаражама и механичарским радионицама. Сви мајстори које смо имали у јединици, одмах су се хватали посла око оправке и дотјеривања разних ствари на тенковима и осталим возилима, а остало особље, нарочито тенкисти и ранији домобрани, сви су се разлетјели по граду јер су се раније

ту налазили на дужности те су имали познанице и познанике. Команда је била приморана да шаље патроле да их траже и сакупљају, а то није било лако. Ту смо сазнали да је град ослобођен прекјуче, а да се сада воде борбе за ослобођење Босанског Новог.

Преноћили смо у граду, а сјутра је рано колона била спремна за покрет и кренули смо из града у сјеверном правцу. По изласку из града скренули смо цестом улијево у правцу Приједора и Босанског Новог. Полако одмичући од града, пред нама се стално указивао терен у различитом изгледу. Чинило је човјеку право задовољство посматрати такве дивне терене које је природа саградила. Пред подне смо прелазили нађе пола пута између Бања Луке и Приједора, ђе су нам се на десну страну указивале разноврсне узвишице славне и напаћене Козаре. Успут пролазећи поред уништених и попаљених села, народ је излијетао поред пута, иако тешко напаћен, али са осмијехом, да нас види и поздрави махањем руку. У народу се нису могли видјети одрасли и пунољетни мушкарци, све су биле жене и дјеца различитог узраста, а нарочито дјеца која су приликом нашег пролаза чувала нешто мало напаћене и измршављене стоке или радила на њиви неки посао. Чули су звук тенкова који их је привукао путу и знали су да је то моторизација наше ослободилачке војске. Предвече смо стигли у Приједор и заноћили. Град је за вријеме рата већином ослобођен, а у њему су се налазиле партизанске установе. Било како било, сад је тешко оштећен и разрушен.

Изјутра је наша колона напустила град. Полако се кретала у правцу Босанског Новог, око кога се сада воде тешке борбе за ослобођење. На том дијелу фронта, поред босанско-крајишких партизанских јединица, налазе се и неке србијанске јединице, како смо обавијештени. Што смо дуже путовали, све чешће и јаче смо чули детонације различите јачине, што значи да се воде борбе и да непријатељ даје отпор. Идући од Бања Луке кривудавом цестом која нас води кроз уништена села поред појединачних и мањих групица народа које су нас радосним махањем поздрављали и испраћали, у једном селу нас дочека већа група народа која је викала и стала на пут. И колона је стала. Међу том масом нијесам могао примијетити неког од одраслих мушкараца. Ту је била већином женска омладина са старијим женама различите доби. Омладина се дуж колоне, онако напаћена од тешког живота и у слабој одјећи и обући, пењала по тенковима. Из тенкова и њихових челичних купола штрче цијеви топова и митраљеза. Те напаћене дјевојке вежу и вјешају пешкире о топовске и митраљеске цијеви. За митраљеске цијеви, пошто су тање, вјешају марамице. Ти пешкири су сељачке рукотворине исткане на сељачком дрвеном разбоју „Тара“ од ланеног и кудјељњог домаћег предива. Многе нијесу имале да објесе праву марамицу, него су објесиле нешто што је изрезано од различитих крпа и порубљено грубим рубом и ланеним домаћем концем. На тим дјевојкама одјећа и обућа је била у најлошијем стању, подерана и поцијепана толико да се код многих могао видјети дио коже голог тијела. Све су на ногама имале обућу, већином подеране опанчиће, који су направљени од сирове говеђе

коже.

Сједио сам на камиону и посматрао шта се дешава. Посматрајући са жаљењем, размишљао сам о прошлости тих крајева и тог народа. Гледајући у објешене пешкире, знао сам да су рађени прије почетка рата, а за вријеме рата је тај народ у страдањима и патњама успио да их сачува бјежећи и кријући их по разним шумарцима, закопавајући их у земљу по разним мјестима за вријеме уништавања крајева и села од стране непријатеља, од времена чувене Козарачке офанзиве па до сада. На боји пешкира се јасно види прошлост јер су од влаге и земље добили тамну и жућкасту боју. Многе дјевојке су, верући се по тенковима, љубиле тенковске челичне куполе и цијеви топова, а вјероватно је баш та посада учествовале у уништавању тих крајева и народа за вријеме рата пошто су ти тенкови са посадом припадали оружаним снагама Независне Државе Хрватске.

Док се око тенкова и по тенковима чуо жив жагор, наприједсе из гомиле чуо плач, јер су старе жене нарицале и плакале пошто се сада налазе пред ослободилачком војском. То је значило да је ослобођење ту, а сјетиле су се ранијих тешких времена и страдања. Сјетиле су се свих својих најмилијих који су изгубили животе у рату. Многима је читава породица, дјеца и унучад, трагично страдала у рату. Све је непријатељ уништио, а неки су пуким случајем остали живи. Чији је син остао жив до сада, налази се негђе у јединицама у окршајима. Води борбу за коначно ослобођење. Пошто су се руководиоци колоне попели на тенкове и захвалили омладини и народу на дочеку, замолили су их да стану у крај пошто журе у помоћ војсци. Народ се размакао. Колона је кренула и испраћена је радосним узвицима и клицањем омладине.

Предвече смо стигли до једног села у близини Босанског Новог које се зове Благај. Прошли смо село и пар усамљених кућа поред цесте. Колона је стала. Ту сам добио наређење да своје камионе смјестим у двориште једне куће и да их камуфлирам грањем и разним предметима, јер ћемо ту залогорити. Док сам тај посао обављао, тенкови са већим одстојањем су замакли у правцу града на положаје ђе се воде борбе. Оданде се, са разних пошумљених брежуљака, чује трештање аутоматског оружја. Понека топовска граната својом детонацијом потресе и усковитла жбуње по оближњим брежуљцима. То непријатељ, у одбрани, гађа артиљеријом терене који су му сумњиви.

Тенкови су се са положаја враћали касно увече, а изјутра рано опет одлазили на положај. Сваки су пут пред полазак долазили до мојих камиона ђе су се из плехнатих буради допуњавали горивом, а како се које буре испразни, избацивао сам га из камиона и тако је број буради постајао све мањи, а мој се магацин празнио. Једне вечери прије доласка тенкова, са положаја су дошла блиндирана кола „Блинда“ и довезла једног мртвог друга који је на положају погинуо. Њега је метак ударио у главу и на мјесту је остао мртав.

То је био болничар једне чете, врло добар, повучен, миран и свакоме драг. Знам да је био родом из Словеније и да му је име било Владо. Сви смо га искрено жалили јер је био искрено добар и пријатан.

Изјутра су тенкови са командујућим особљем отишли на положај. Од стране Штаба батаљона одређен је политички поручник Бајић Дане да припреми и изврши сахрану погинулог друга. Дане се постарао и у селу је направљен мртвачки сандук од дасака, а одредио је и војнике који су ископали гробницу више цесте иза једног брежуљка. Дане ме је позвао и наредио ми да од присутних војника оформим десетину која ће пратити покојника до гробнице и преко гробнице испалити један плотун. Каже да тиме мене задужује и да сам му ја за то одговоран. Извршио сам наређење. Оформио сам групу војника од осам људи јер их више није било и сврстао их у строј. Када су одређени понијели сандук са покојником, пошао сам са војницима до гробнице. Пошто је сандук са мртвацем спуштен у гробницу, поручник Дане је одржао краћи опроштајни говор, а ја сам командовао десетини да изврше почасну паљбу. Војници су затрпали гробницу, а ми смо се вратили у логор.

Од Благаја према граду, са десне стране у правцу Козаре, терен је бреговит и ишаран бреговима и брежуљцима. Са лијеве стране се простире равница која служи сељацима за пашњаке и косидбу сијена. Поред тих пашњака се јасно оцртава кривудава линија која је обрасла врбама различите висине. Том кривудавом линијом протиче ријека Сана у правцу Босанског Новог.

Предвече се борба око града стишала. Не чују се више митраљези који су до сада са оближњих брежуљака вршили паљбу. Једна наша артиљеријска јединица, у јачини батерије са топовима, била је смјештена на ледини поред ријеке Сане. Већ неколико дана је непрекидно вршила паљбу у правцу града и непријатељских положаја. Сада видим топове извучене из топовских гнијезда. Војници око њих раде и спремају се за покрет. То је јединица неке српске дивизије која је учествовала у борбама за ослобођење града и крајева. Војници у тој јединици су сви Србијанци и то у својој домаћој србијанској ношњи.

Иако је близу вече, наши тенкови се не враћају с положаја као раније. Србијанци су својим топовима кренули у правцу града, сврстани у колону, и кажу да су у граду борбе престале. Ослобођен је. Њихова колона је излазила на цесту и полако нестајала иза малих брежуљака. За кратко вријеме је стигло наређење од команданта да и ми кренемо и дођемо у град и то код жељезничке станице ђе ћемо их наћи. Брзо смо се спремили за покрет. Сви војници, који нијесу учествовали са јединицом приликом посљедњих борби, са неколико камиона ђе убрајам и велики камион који је сачињавао моје складиште, кренули су цестом у правцу града. За кратко вријеме су се указале куће око пруге које припадају предграђу. Са лијеве стране стрши конструкција жељезничког моста преко ријеке Сане. Пруга са оне стране

моста замиче и губи се у тунелу у правцу Бихаћа. Са десне стране цесте, према граду на једној пољани, уздиже се двоспратни бункер саграђен од армираног бетона. Њему сада само мали отвори и пушкарнице зјапе около одакле су доскоро вириле митраљеске цијеви из којих су непријатељски војници просипали усијано гвожђе у одбрани. Сада их више ту нема. Уколико није изгинула при повлачењу, сада су у паничном бијегу у правцу Костајнице и Загреба. Најзад смо стигли до бетонског моста који веже град преко ријеке Сане са дијелом града и жељезничком станицом. Колона је код моста окренула удесно и за пар стотина метара смо се нашли код жељезничке станице. Она је пуста.

Нигђе се не виде нити чују звекети и пиштаљке локомотиве. На шинама испред станице се налази неколико теретних вагона и ништа више. У станичној згради нема никога. У близини станичне зграде стоје несрушене куће, а има их и срушених до темеља. У дотичним зградама нема станара. Сви су за вријеме борби некуда ишчезли и одвели дјецу да им сачувају животе.

Сјутрадан је колона била спремна за покрет и кренула је у правцу града који се налази преко моста који је незнатно оштећен. На једном мјесту је вјероватно експлозивом направљена мала рупа. Кроз њу се видјела вода како таласа. На мосту је стајао један војник на дужности стражара и са пушком о рамену. Војник је био из страже команде мјеста која је оформљена у граду приликом ослобођења. Прелазимо мост. Наилазимо кроз град доста тијесном улицом. Са стране су поређане куће, трошне и запуштене, разноликог изгледа и величине. Долазимо на западну страну града до обале ријеке Уне која протиче поред града према сјеверу. По изласку, недалеко од града, Уна прима ријеку Сану. Тако је град обавијен воденим појасом са источне, сјеверне и западне стране. Град се налази на саставу двије ријеке што му пружа добру одбрану приликом борби. Бетонски мост на Уни је потпуно порушен и поломљен и у комадима је пао у воду. Преко моста се раније прелазило и цеста се протезала равницом у правцу Двора на Уни. Од поломљеног бетонског моста, узводно стотињак метара, на брзину је постављен понтонски мост. Мост је поставила србијанска дивизија која је учествовала у борбама за ослобођење града. Јединице артиљерије, команде, позадине са својим снабдјевачким товарима као и остале запреге и терети су преко тога моста прешли и наставили пут за непријатељем који се повлачи у правцу Загреба. Најзад је стигла и наша моторизована колона да пређе. Колона се зауставила и почео је прелаз тенкова појединачно. Мост се љуљао, гибао и вибрирао у свим правцима услијед терета. Пошто један тенк пређе на другу страну ријеке уз трештање мотора и изађе на обалу, за њим иде други тенк и наставља се гибање моста. Тенкови су прешли, а за њима се ка мосту примакло пар камиона са мојим складиштем које правно већ не постоји јер је материјал потрошен. Приликом преласка задњег тенка, мост се на средини раздвојио, покидале су се неке сајле и прикачке те је матица понијела понтоне низ воду и даљи прелаз је био онемогућен. Пошто је

инжињерско особље, које су ту налазило, одбило да поново успостави мост за прелаз, наш командант Свето се с њима расправљао, а затим онако љут, са оне стране, довикнуо нам да се вратимо у правцу жељезничке станице и да сачекамо док он не дође. Док смо са жаљењем враћали натраг, наша колона тенкова преко равнице отутња у правцу Двора на Уни. Ми смо се вратили назад кроз град у правцу жељезничке станице. Ту смо чекали долазак нашег команданта, али је ноћ дошла, а он се није вратио.

Заноћили смо. Сјутрадан око девет сати командант је дошао. У току ноћи, однекуд нам је дошло два пара нових тенкова америчке производње. Поред митраљеза су наоружани и топом већег калибра. Откуд су дошли и на какав начин, није ми познато. За нове приспјеле тенкове командант је одредио возача, као и остало потребно особље из састава резервног особља које је остало са нама. Међу возачима се налазио и један Талијан који се звао Ђино. Командант Свето је рекао:

– Ево, другови, сад овдје поред камиона имате и нове тенкове са наоружањем. Остаћете ту, а даље ћу вас ја обавјештавати. Будите добри и дисциплиновани.

Одлучним корацима је пошао цестом. Позвао је политичког заставника Гашић Шпиру који се брзо трчећи вратио и позвао ме:

– Драгане, пођи овамо са мном, зове те командант.

Пошао сам упоредо са Шпиром у правцу команданта који се зауставио и чекао нас окренут у правцу града и моста на Сани. Стигли смо до њега и сва тројица смо се упутили према мосту. Пред мостом се командант зауставио. Нас двојица смо стали пред њега. Изгледао је доста расположен и весео, а затим се уозбиљи и поче одлучним ријечима:

– Другови, ја морам са оним људством и тенковима што се налазе преко Уне да идем на извршење задатка и то у правцу Загреба и даље. Ослобођење је близу. Ви остајете овђе. Поред тог материјала и пар камиона, сад имате наоружање од четири нова тенка и особље. За то све треба да неко буде задужен и да за све то одговара. У вези са тим потребама, са осталом члановима Штаба батаљона, одлучили смо да ти, Драгане, будеш командир вода, а ти, Шпиро, политички делегат. Ви за све одговарате.

Пред нама се налазила зграда са једним спратом која је имала веће, даскама, ограђено двориште и капију на улазу. Зграда је била пред мостом, на источној страни према жељезничкој станици, саграђена на углу састава двије цесте које воде, једна од правца Приједора, а друга са жељезничке станице.

– У то двориште код зграде смјестите тенкове, камионе и остали материјал. Поставите стражу и водите рачуна о свему. Ја ћу извијестити све што треба даље. – настављао је он.

Нагло се окрену и одлучним корацима удаљи преко моста у правцу града. За кратко вријеме нам се изгуби из вида. Шпиро и ја смо стајали упоредо и ћутке засебно размишљали. Да бих прекинуо ћутање, предложио сам Шпири да одемо код војника и да им саопштимо да сам ја сада командир вода, а он политички делегат. Још сам му додао уз осмијех:

– Ти си политички руководилац и по дужности ти сљедује да вршиш разна саопштења и убјеђења. Ја сам војни и вршићу војне дужности. Идем у двориште ове куће да видим мјесто ђе ћемо смјестити тенкове, камионе и остали материјал. Послије саопштења, ти можеш са људством и спремом кренути овамо и ја ћу вас чекати.

Шпиро се такође насмијеши и оде у правцу војника и тенкова. Ушао сам у назначено двориште које је било доста пространо и врло практично за смјештај јединице као што је наша. У мислима сам одређивао ђе ћу поставити тенкове, а ђе камионе са осталим материјалом. Стојећи у дворишту, почео сам размишљати о свему што се догађа. У мислима сам се враћао у 1942. када сам био командир вода и ево опет сам постао командир сада, 1945. године, почетком маја пред конац рата. Сјетио сам се да их има много који су за вријеме рата постали официри и руководиоци на разним дужностима у овој војсци из домобранства Независне Државе Хрватске или су се на разне начине умијешали у састав ове војске. У тим размишљањима сам се осјећао погођеним и увријеђеним. Ради увреде коју су ми нанијели нијесам био расположен да примам ту дужност, али команданту Свети се није могло нешто противрјечити. Он је то наређење и задужење тако поставио и дао на брзину, па се удаљио и отишао у борбу и ко зна како ће све то бити. Командант Свето је био такав човјек и руководилац који је имао велику популарност и ауторитет пред цијелим особљем у батаљону. Због своје строгости и праведности нико му се није супростављао ни одбијао наређења, а он поред свих својих добрих особина је био одлучан и није ником дозвољавао порицање или преокретање наређења. Такве околности су ме приморале да се сада помирим са ситуацијом.

Тако размишљајући, осјетио сам звук подмукле грмљавине тенковских мотора који је допирао од правца жељезничке станице. Звук мотора и тресак тенковских гусјеница под гомилом челичног терета био је све јачи и ближи. Изашао сам до капије и моторизована колона је стигла. Тенкове сам смјестио на средину дворишта, окренуте у правцу излаза, а камионе око њих, унутар дворишта и поред ограде. У том размишљању и распоређивању помагао ми је Шпиро који је стигао са њима. Приземље зграде је већ било заузето. То су већ заузеле команде позадина неких јединица и смјестили исхрану у те просторије. На спрату зграде се налазио стан породице једног жељезничара који се презивао Делић. У приземљу, као и на спрату, било је понеких празних просторија и то је олакшало питање смјештаја људства из мог вода. Ту сам са Шпиром направио списак и први распоред страже.

Дани су пролазили. Били су лијепи, ведри и топли. Све је у природи живо и весело у ове лијепе прољетне дане. Око града, по пошумљеним брежуљцима, већ се навукао зелени покривач од младог зеленог лишћа. Од команданта Свете нема никаквих наређења нити обавијештења. Једно јутро, домаћица породице Делић ме позва да дођем на кафу и да попијем који филџан. Ја сам се мало нећкао и одбијао јер сам мислио да ту уживанцију имају само оне особе које су навикле да је пију. То је навика исто као пушење. Ја нијесам навикао на то и мени је свеједно пио је или не пио. Нијесам до сада у животу имао прилике да се навикнем на кафу. За вријеме рата то није било приступачно. У рату је главни проблем била храна јер је било много патњи и гладовања. Размишљајући о томе, на брзину сам дошао до закључка због чега ме та скромна домаћица позива на кафу. Двориште и остале просторије пуне су војске, а она је сазнала да сам ја командир и старјешина и позивајући ме мислила је да ће војници имати више пажње и обазривости у понашању. Муж јој је био жељезничар и одсутан тих дана. Био је нeђе ван града, у другим мјестима, ради успостављања пруге за саобраћај. Онда сам опет помишљао што да се мијешам у туђе послове и шта ме се тиче за њу. Она је муслиманка, а припадници тог народа су за вријеме рата направили велика звјерста над народом српске националности. Цијели су крајеви опустошени, људи пострељани, дјеца поклана, а многа и жива спаљена у ватрама. Помислио сам да нијесу ни они сви били злочинци, а поготово ова скромна домаћица која вјероватно има своју дјецу. Ријешио сам да јој учиним по вољи и пристанем да одем и попијем филџан црне кафе када ме већ позива. Отишао сам полако, пењући се, уз те стрме дрвене степенице, ушао у предсобље, а затим у кухињу у којој се налазио кухињски сто и клупа од чамовог дрвета испод прозора. Домаћица са пристојним опхођењем показа да сједнем на клупу, а затим се поче кретати око половног плеханог шпорета приствљајући ибрик да кафу зготови. Кафа је брзо била спремна. Донијела је на сто, разасула у филџане и у разговору смо је попили, а затим сам се захвалио на части и изишао напоље.

Једног јутра сам се дигао и изишао пред зграду, прешао преко цесте као и раније и сишао уском пјешачком стазом која је водила низ обалу Сане право под мост. Ту сам се свако јутро умивао од како се налазим у овом дворишту на логоровању. Пошто сам се умио тако лијепом, бистром водом, обрисао сам се крајевима рукава прљаве и поцијепане блузе, изашао на цесту и стао посматрати околицу. На једном од прозора чух глас оне домаћице са спрата:

– Друже командире, зар нећеш доћи на кафу?

Одговорио сам да ћу доћи. Прошао сам кроз двориште и уз степенице стигао до кухиње. Тамо ме је дочекала домаћица са партизанским поздравом. Приставила је кафу на шпорет, мени рекла да сједим и изгубила се негдје. Сјео сам на клупу која је била постављена поред прозора и тако сам имао диван поглед преко Сане и моста ђе се указивао град обасјан зрацима јутарњег сунца. Док сам ја тако мирно сједио и гледао кроз мало отшкринуте прозоре, одједном ми до ушију допријеше пушчани пуцњи.

Долазили су отприлике из центра града ђе се налазила Команда мјеста. Убрзо су се пуцњи почели ширити по цијелом граду. Сада се више не чују само пушчани пуцњи него и брза паљба из аутомата и пушкомитраљеза. Пуцњава је била све чешћа. Нијесам знао о чему се ради и одакле толика пуцњава по цијелом граду. Помишљао сам на могућност да се нека група непријатељске војске, приликом скорашњих борби, склонила у пошумљене брегове у околини те је искористила прилику одсутности наших војних снага и напала у мјесту Команду и новоформиране установе. Помислио сам да би у том случају наша тенковска јединица била дужна пружити помоћ Команди у граду и оружани отпор нападачу. У том моменту сам се сјетио да сам сада у јединици командир и у погледу команде самосталан те бих морао нешто урадити самоиницијативно. Мало сам руком одгурнуо старе оквире прозора да бих боље разазнао неке детаље у вези са збивањима која се одигравају у граду. Када сам се нагнуо на прозорчић и протурио главу напоље, по глави ме је помиловао хладан талас свјежег ваздуха који је допирао са Сане. Бацио сам поглед улијево према улазним вратима у двориште ђе сам угледао групу мојих војника који су такође истрчали и радознало осматрали у правцу града. Између војника сам дозвао једног, који је био у леђима погурен, те смо га због тога сви звали Гобо. Рекао сам му:

– Гобо, трчи брзо у град, у Команду мјеста. Јави се команданту или неком другом од руководилаца. Реци да си из тенковске јединице и да те је послао командир да видиш о чему се ради. Нека кажу хоћемо ли им бити потребни.

Гобо је са својим грбавим леђима брзо нестао преко моста у правцу града. Војницима који су остали код возила сам издао наређење за строгу приправност. Возачи тенкова као и остало особље треба да се у потребном моменту нађу на својим мјестима. Поново сам уперио слух и вид у правцу града осматрајући када ће се појавити Гобо и какве ће вијести донијети. Убрзо видим нашег Гобу како иде журно из града, пројури преко моста и примиче се у правцу зграде пред прозоре. С прозора сам довикнуо:

– Шта је ново, Гобо?

Он је био у покрету, задихан и узнемирен те гласно рече:

– Рат је завршен. Њемачка је капитулирала. Пуца особље и стража Команде мјеста на весеље. Пуца сав град.

Улетио је тако, вичући, међу војнике у двориште. Особље моје јединице је у дворишту било у приправности и без питања и одобрења је почело пуцати из расположивог оружја брзом паљбом. Пуцали су увис преко ријеке изнад града. Пуцали су из свих оружја која су се налазила у челичним грдосијама, тенковима, као и из оружја која су имали на располагању без тенкова. Од те пуцњаве из града, а поготово сада из дворишта, стари оквири су подрхтавали. Слушајући тај урнебес, у глави су ми се огромном брзином кретале разне мисли. Прво је било некако невјероватно да сам доживио тај моменат. А што значи „Завршен је рат“? Сјетих се оног момента када сам чуо од мог оца да је рат почео. Значи, тај тешки рат сам преживио и дочекао

крај. У мислима сам се сјетио моје прошлости и младићке способности прије рата, као и безбрижности и весеља. Сјетио сам се својих родитеља који су били жртве рата. Изгинуше, и то не у борби него на стрељиштима и масовним губилиштима. Највише ми је жао мог млађег брата Радоње, који је погинуо у борбама као борац. Сјетио сам се свог имања, мале сељачке куће у којој сам се родио, а све је то сада уништено, попаљено и опљачкано. Док сам онако наслоњен, држећи главу међу рукама, размишљао, одједном сам осјетио да ми је слабо мршаво необријано лице мокро од суза које су тако непримјетно лиле. Док је цијело мјесто врвјело у урнебес од весеља, ја сам и даље био заузет мислима. Због чега даље живјети? До сада сам био припадник народне војске. Био сам им потребан, ако ни за шта друго, а оно да им присуством повећам бројно стање. А сад је рат завршен. Више им неће требати. Сада ћу морати у грађанство. У мислима се питам шта ћу тамо радити. Имања немам. Нијесам способан за теже физичке послове јер сам у току рата измучен и исцрпљен. Поред тога сам и ратни инвалид, онеспособљен у лијеву ногу. Што кажу, ћопав сам. Члан Комунистичке партије нијесам да би ме у грађанству Партијске организације примили и повели рачуна о мени. Чин официра немам да би ми установе помогле. Чин подофицира имам, који су ми дали, вјероватно, да боље радим јер сам за вријеме рата стално радио послове појединих старјешина, који су већином били полуписмени, а било их је и потпуно неписмених а имали су чинове официра. Помишљао сам на оне што се веселе. Лако се њима сада веселити. Рат се завршио. Они су живи и здрави, а већину чека жива породица овог момента. Побиједили су непријатеља, Њемачку, фашизам, а ја сам у том случају побиједио више непријатеља.

Много разних врста војске се налазило у нашој земљи за вријеме рата. Све те војске су биле моји непријатељи. Сви су ме осудили на смртну казну укључујући и народну војску којој сам цијелог рата припадао. Осудила ме је на смрт и то на гнусно убиство из засједе. Све војске које су ме осуђивале ни крива ни дужна, ја сматрам једнаким непријатељима против чијих пресуда сам био приморан да се борим на разне начине како бих спасио живот. У томе сам и успио и то сам дочекао.

Да бих заварао знаке свог моменталног нерасположења, десном руком сам се ухватио за футролу и извадио пиштољ марке „Вис“. Руком и пиштољем сам гурнуо оквире, нагео се кроз прозор зграде те у правцу града, преко ријеке Сане, испуцао брзо све метке из оквира пиштоља.

- К Р А Ј –

ПРИЛОГ 1

Мање познате ријечи и изрази

Бент	–	вјештачко језеро настало преграђивањем тока ријеке
Брадва	–	широка лучна сјекира за столарску обраду дрвета
Виђај	–	гледај
Вођица телета	–	узица / коноп за вођење телета
Вучија	–	велика дрвена посуда за воду
Гмајина	–	запуштени и неплодни дио земље
Домчати се	–	доћи до нечега
Жмар	–	чварак
Жрвљеви	–	точкови у млину
Зобика	–	зова
Клишта	–	клијешта, алат за сјечење жице
Коморџије	–	људи који обезбјеђују намирнице и припрему хране
Куруз	–	кукуруз
Магазин	–	остава, магацин, продавница
Маџари	–	досељеници католици за вријеме Аустроугарске
Пеква	–	пека, сач, посуда за печење
Подашва	–	чарапе подшивене кожом
Прокртожио	–	легао, пружио се
Сајмени дан	–	сајамски дан, дан за продају и куповину
Смјесовница	–	смјеса од кајмака и сира
Схватила	–	ударила, стигла
Теркија	–	танка трака од коже, увлачи се у широк каиш
Тркља	–	притка, дуг и танак колац за поврће
Ћемер	–	широки појас са преградама за смјештај потрепштина
Увор	–	креста на глави пијетла
Утвара	–	причињење нечег непознатог
Ушорено	–	село у ком су куће поредане равно дуж правог пута
Шиљит	–	кићанка на капи која иде низ рамена
Шимла	–	шиндра, дрвене даске за покривање објеката
Пас шкамукне	–	пас заскичи у страху
Шунегле	–	метални додаци против клизања обуће

ПРИЛОГ 2

Писма и фотографије које је аутор правио у току писања књиге

Uskoro izlazi iz štampe knjiga pod naslovom „TRAGEDIJA SRBA U BIHAĆU 1941 - 1945”. Knjiga je izrađena od kvalitetnog materijala, sa lepim spoljašnim izgledom. Korice tvrde, povez platno sa zlatotiskom. Promer knjige 20 x 14 sm. sa 600 stranica štampani ćirilicom na bezdrvnoj bijeloj pisaćoj hartiji.

Sadržaj knjige se odnosi na teška zbivanja koja su se dogodila od 1941 - 1945. god. na terenu Bosanske krajine, Korduna i Like, gdje su prvenstveno opisani tragični događaji izvršeni nad narodom od strane okupatora i domaćih izdajnika, prvenstveno ustaša. Na pojedinim mestima desetine hiljada nedužnog naroda zvijerski je mučeno, mrcvareno i potučeno, a zatim od preživjelih i bjegstvom spašeni, oformljene su gerilsko-partizanske grupe, njihovo jačanje i prerastanje u jače partizanske jedinice, njihova borba i napori do oslobođenja.

Knjiga sadrži 24. slike koje potvrđuju istinitost sadržaja, a odnose se na (posle rata) podignute spomenike i mesta gdje su vršena masovna uništenja naroda. Slike se odnose i na pojedine osobe koje su se bijegstvom uspjela spasiti sa mjesta gubilišta i njihove izjave.

Knjiga sadrži kao dokaz priloženu zemljopisnu kartu terena, na kojoj su označena mjesta gdje su zločini izvršeni.

Predgovor za knjigu napisao je književnik-istoričar BARANIN DUŠAN.

Autor knjige GRGIĆ DRAGAN.

Писмо аутора у којем најављује издавање своје књиге

Приказ странице рукописа аутора

Први споменик на Гаравицама постављен 27. јула 1949. године

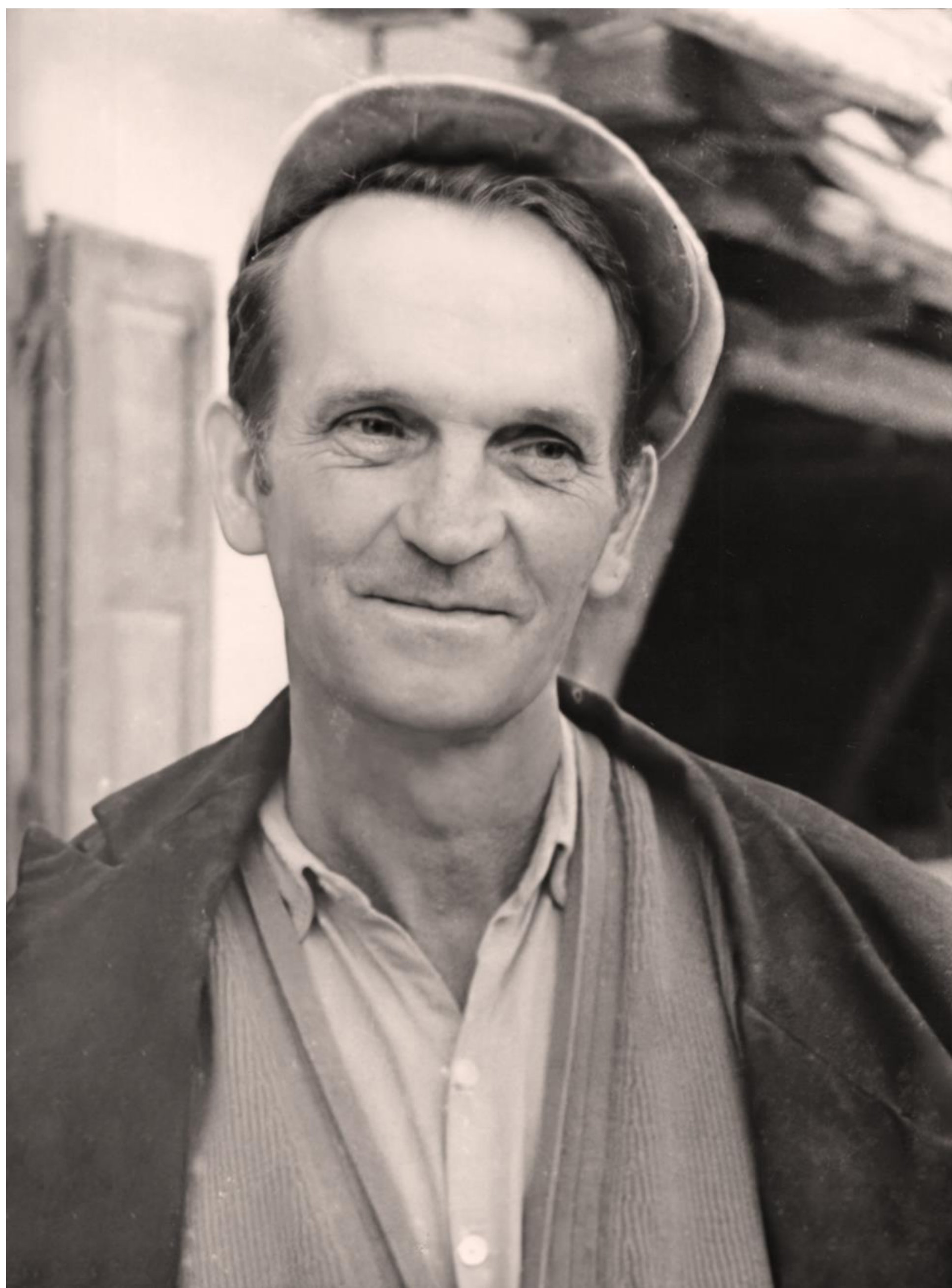

Ђуро Ћујић са Погледала код Тржачких Раштела успио је побјећи са стрељања на Гаравицама

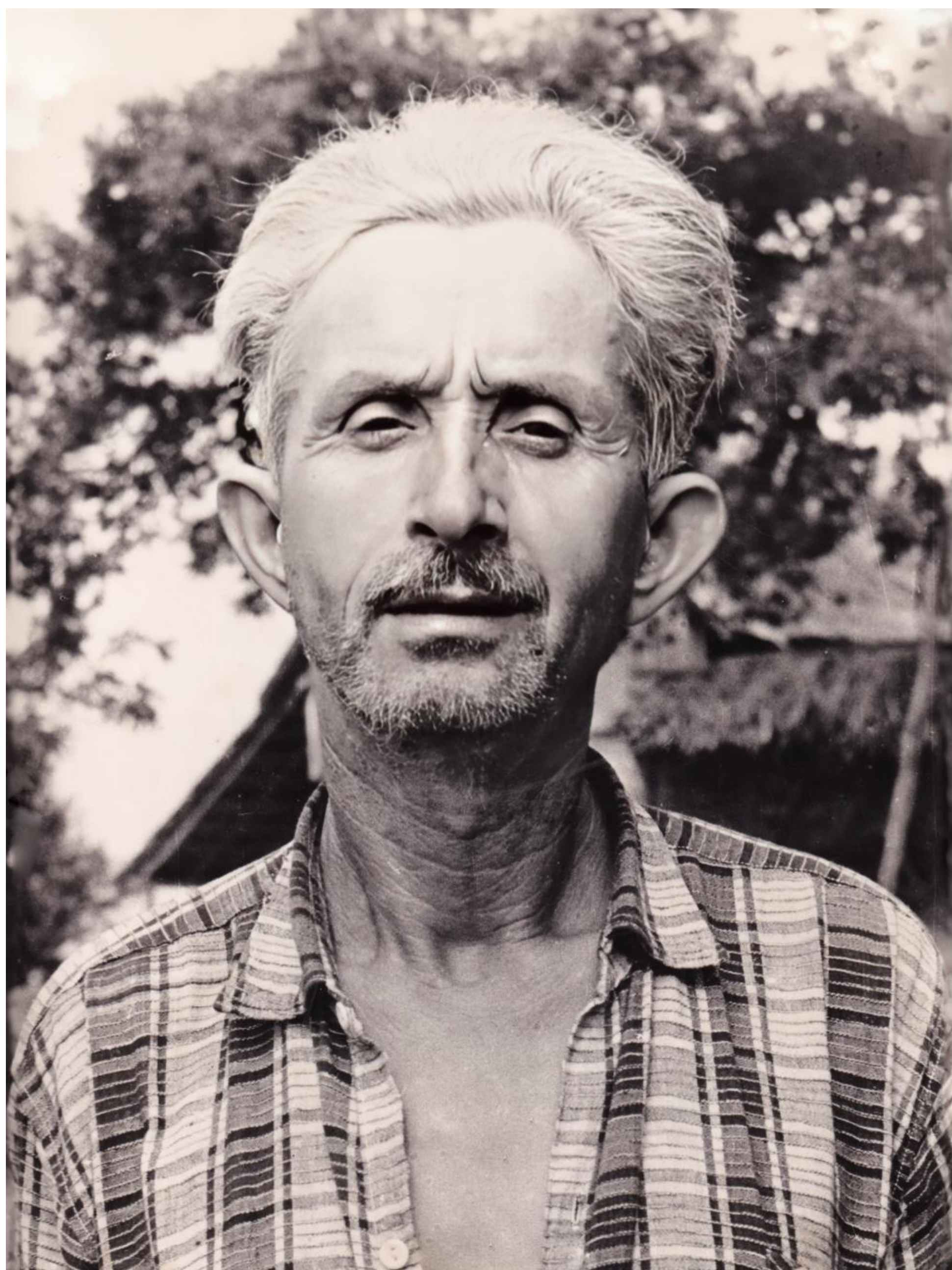

Пејо Смиљанић из села Бугар успио је побјећи са стрељања на Гаравицама

Споменик за 800 српских жртава у шуми Осоје код села Врста

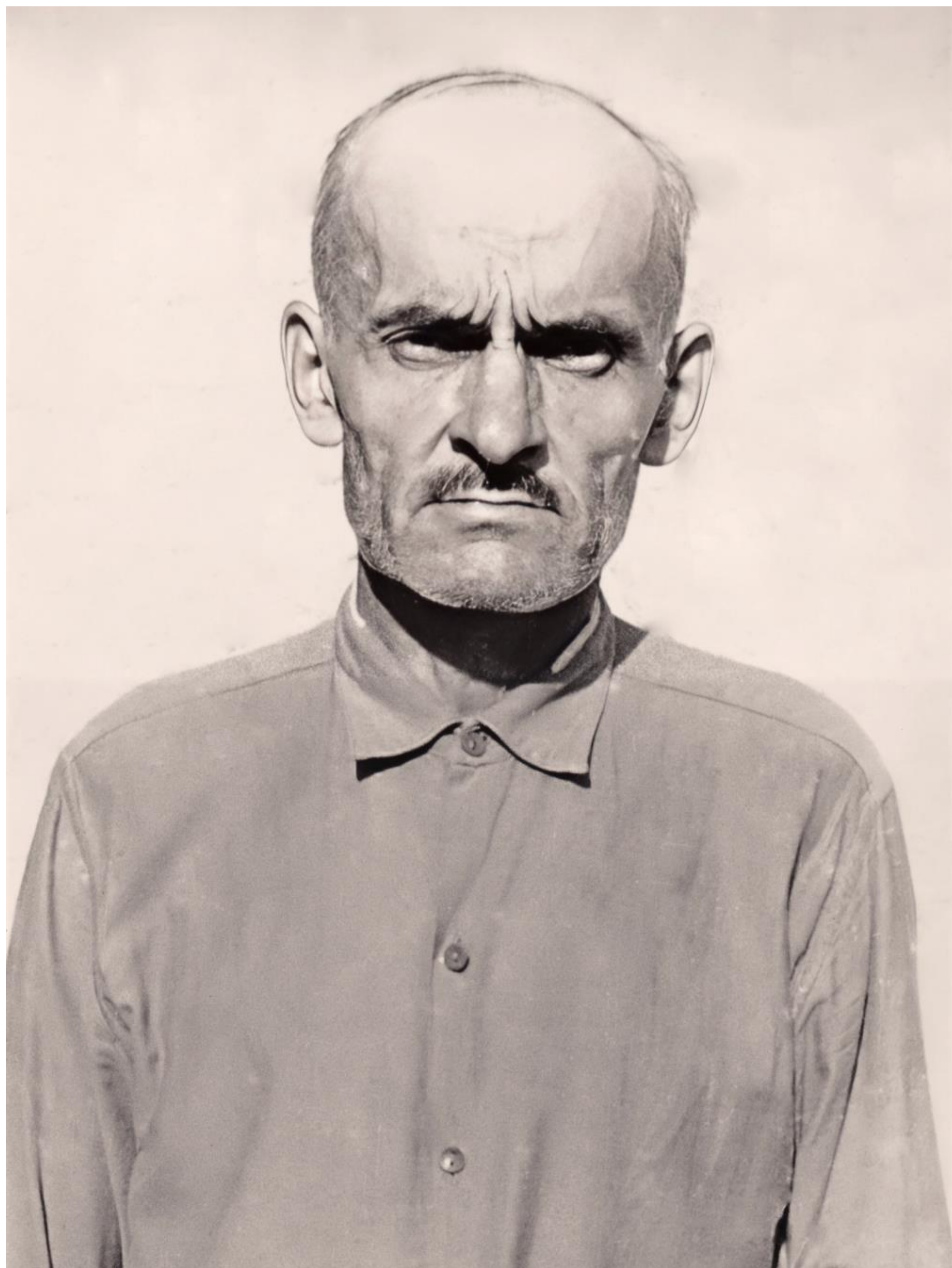

Ђуро Мудрић из села Бегове Кафане (Ђоралићи) успио је побјећи са стратишта у шуми Осоје

Споменик за убијене Србе на стратишту Мацини Долови код Цазина

Храм Светог Пророка Илије на Кордунском Љесковцу – спаљен 18. јула 1942.

Поглед са Тржачких Раштела према Кордунском Љесковцу

Поглед са брда Погледало на Тржачка Раштела

Неприступачна Столина пећина у којој су се Срби скривали

Кањон Коране између села Бугар и Кордунски Љесковац

Двије жене из бихаћког краја

ПРИЛОГ 3

Фотографије аутора и чланова породице

Драган Гргић на одслужењу војног рока у авијацији Краљевине Југославије

Драганова сестра Љубица са супругом Живојином Веселиновићем – фотографија са вјенчања из 1940. године

Драганова сестра Милка – фотографија из 1939. године

Бојана-Боја Гргић – Драганова супруга

Драган Гргић

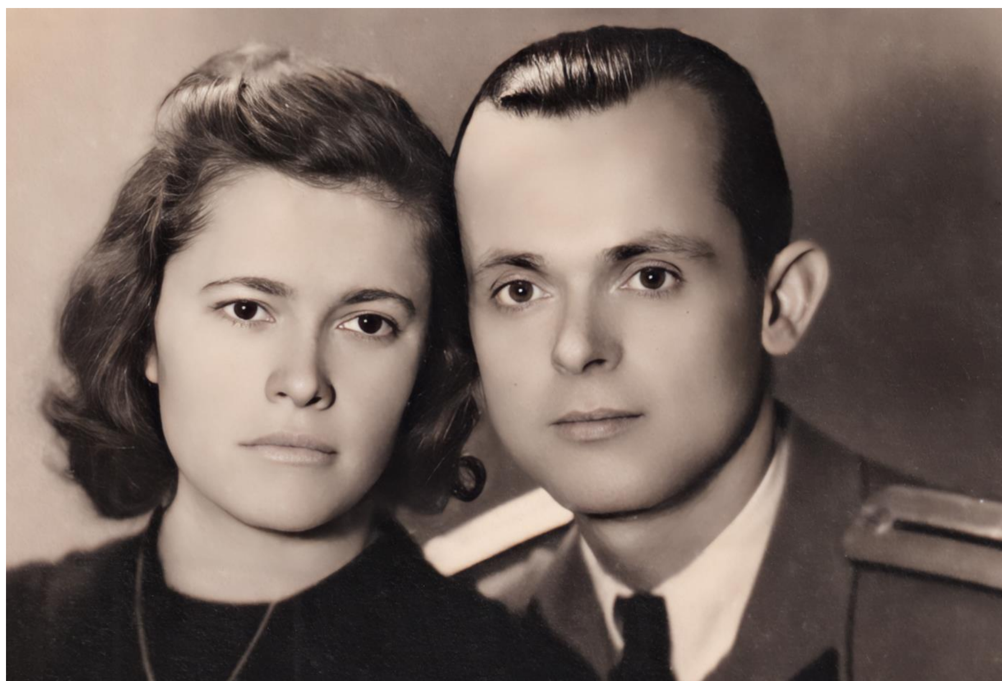

Драган и Бојана Гргић у младости

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41-94

ГРГИЋ, Драган
Корана ко рана : трагедија Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну : 1941–1945 / Драган Гргић ; [приређивач Драган Радовић]. - 3. изд. - Источно Сарајево : Фондација „Заборављени коријени“, 2024 (Зворник : Еурографика). - 550 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 2.000. - Биографија аутора: стр. 7-8. - Прилози: стр. 525-550.

ISBN 978-99976-808-2-2

COBISS.RS-ID 140094977

M. Kladuša
Podcetin
Cetinski varoš
Mujić selo
Šamarevci
Vidovska
Marjanovac
Čaglica
Čordašica
Stabandža
Barnjača
Gvozdansko
Međumajdan
Majdan
Kosna
Ljubina
Žirovac
Čulumak
Ravnica
Varoška Rijeka
Dedića Selo
Todorovo
D. Šumatac
Šabići
Kudići
Kudić Br.
Čajići Selo
Pećigrad
Mrcelji
Lubarda
Bužim
Mrazovac
Ponjević
Ljubijankići
Dobro Selo
Sočanica
Banjani
Glodina
Baštra
Mahmić Selo
Kalovac
Ivanjska
Brežava Kosa
Koprivna
Konjodor
Perčin
Jezersko
Trnovac
Buševića Blatna
Otoka
Krivaja
Ćoralići
CAZIN
Gnjilovac
Slatina
Zmajevac
Ljusina
Pištaline
Štijena
Buševič
Dubrava
Sklop
Trnovi
Begovolja
Furjak
Šaštavak
Grad Šturlić
Šturlić
Mašvina
Videkić selo
Pašići
Brezovac
Jamarje
Rakovica
Kršlja
Prosićeni kamen
Meta
Tržac
Debela glava
Gavranić humka
Bugar
Sadilovac
Rujnica
Gata
Vrelo
Gradina
Osredak
Majetići
Miostrah
Potkraj
Perna
Badić
Srbljani
Jezero
Grmuša
Čojluk
BOS. KRUPA
Petrovići
Spahići
Irenova Gl.
Prošić
Vrsta
Brekovica
Izačić grad
Zlopoljac
Pokoj
Međugorje
Kosa
Radić
Vranjska
Pućenik
Zalin
Mosura
Obljaj
Gudavac
V. Jasenica
Založje
Grabež
Čekrlije
Gradina
Bijela Voda
Volarica
Cilj
Gredovlti Vrh
Stojanov Vrh
Ripač
Pritoka
Golubić
Žegar
Sokolac
Vedro polje
Panjak
Poljica
BIHAĆ
Klokot
Papori
Vrkašić
Mustafić Selo
Jasika
Šumar selo
Željava
Izačić kula
Petrovo selo
Medvednjak
Zaklapača
Arapov dol
Selac
Vaganac
Turska Gata
Bunjić
Turija
Prijeboj
Javornik
Uvala
Koreničke Kapela
Korenička reka
Redanovac
Plješevica
Krčevina
Stropina
Živulja
Korana
Drežnik grad
Grabovac
Una
Pounje